R.

व्याकरणमहाभाष्यम्

कैयटविरचित भाष्यप्रदीपसहितम्

अध्याय १ र २

व्या. पु. अ. २
ए.न. ३२४१
३२५.
६८३

पारंपर्येणपुरुषार्थसाधनतामस्याह।रक्षेति।लोकेलोपाद्यदृष्टंवेदेदृष्ट्वाभ्राम्येदवैयाकरणः।वैयाकरणस्तुनभ्राम्यति।वेदार्थंचाध्यवस्यति।तत्रलोपागमयोरुदाहरणम्।देवा अदुह्रेति।दुहेर्लङिझस्याऽऽदादेशेकृतेलोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः।बहुलंछन्दसीतिरुटिसतिरूपमेतत्।वर्णविकारोयथा।उद्ग्राभंचनिग्राभंचेति।हृग्रहोर्भश्छन्दसिहस्येतिवक्तव्यमितिहस्यभकारः।उदिग्रहइत्यत्रउद्ग्राभनिग्राभौचच्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरितिवचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ्।ऊहःखल्वपीति।इहयस्मिन्यागेइतिकर्तव्यतोपदिष्टायागान्तरेणोपजीव्यतेसाप्रकृतिः।येनोपजीव्यतेसाविकृतिः।प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतिमीमांसकैर्व्यवस्थापितेन्यायेप्रकृतिप्रत्ययादीनामूहंवैयाकरणःसम्यग्विजानाति।तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति।अग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीति।तत्रसौर्यंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिसौर्येचरौमन्त्रऊह्यतेसूर्यायत्वाजुष्टंनिर्वपामीति।विस्तरेणतुभर्तृहरिणाप्रदर्शितऊहः।आगमइति।आगमःप्रयोजकःप्रवर्तकोनित्यकर्मतांव्याकरणाध्ययनस्यदर्शयति।प्रयोजनशब्देनचफलंप्रयोजकश्चोच्यते।निष्कारणइति।दृष्टंकारणमनपेक्ष्येत्यर्थः॥

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाःप्रयोजनम्।रक्षार्थंवेदानामध्येयंव्याकरणम्।लोपागमवर्णविकारज्ञोहिसम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति।ऊहःखल्वपि।नसर्वैर्लिङ्गैर्नचसर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदेमन्त्रानिगदिताः।तेचावश्यंपुरुषेणयज्ञगतेनयथायथंविपरिणमयितव्याः।तान्नावैयाकरणःशक्नोतियथायथंविपरिणमयितुम्।तस्मादध्येयंव्याकरणम्।आगमःखल्वपि।ब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गोवेदोऽध्येयोज्ञेयश्चेति॥

प्रयोजकश्चेति।अन्येत्वत्रागमपदंवेदबोधितपरम्।भवतिचवेदबोधितंफलंसन्ध्योपासनस्येवप्रत्यवायपरिहाररूपंव्याकरणाध्ययनस्य।तथाचफलमेवप्रयोजनपदेनविवक्षणीयमित्याहुः॥ ६.७. 3289 ॥

प्रधानंचेति। पदपदार्थावगमस्यव्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येतिभावः। लघ्वर्थमिति।
५ लाघवेनशब्दज्ञानमस्यप्रयोजनम्। ब्राह्मणेनेति। अध्यापनंब्राह्मणस्यवृत्तिः। नचाशब्दज्ञमुपाश्रिष्यन्तिशिष्याइ
ति। असंदेहार्थमिति। सन्देहस्यप्रागभावोत्रवेदितव्यः। नतुप्रध्वंसाभावः। नहिवैयाकरणस्यसंशयउत्पद्यविन

प्रधानंचषडङ्गेषुव्याकरणम्। प्रधानेचकृतोयत्नः फलवान्भवति। लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणम्। ब्राह्मणेनावश्यंशब्दाज्ञेयाइति। नचान्तरेणव्याकरणंलघुनोपायेनशब्दाःशक्याविज्ञातुम्। असन्देहार्थंचाप्यध्येयंव्याकरणम्। याज्ञिकाःपठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेतितस्यांसन्देहः। स्थूलाचासौपृषतीचस्थूलपृषती। स्थूलानिवापृषन्तियस्याः सेयंस्थूलपृषतीति। तांनावैयाकरणः स्वरतोध्यवस्यति। यदिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिः। अथसमासान्तोदात्तत्वंततस्तत्पुरुषः॥

श्यति। इतरस्यैवतदुत्पादात्। स्वरतइति। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थावसायइत्यर्थः॥

प्रागभावइति। प्रागभावस्य चाजन्यत्वात्प्रयोज्यत्वरूपं फलत्वमत्रविवक्षितम्। तदपि प्रतियोगिसामग्र्याः सर्वदा विघटनेन तस्य परिरक्षणरूपम्। यथोपस्कारमते दुःखप्रागभावस्याविनाशिनोमोक्षत्वं तत्परिरक्षकताच तत्वज्ञानस्य। युक्तंचात्र संदेहात्यन्ताभावस्यैवासंदेहपदार्थत्वम्। संदेहकारणस्याज्ञानस्याभावात्मकज्ञानस्य प्रयोज्यतायाः संदेहाभावे कार्याभावत्वेन सूपपादत्वात्॥ रामः ५

॥

मुख्यानिप्रयोजनानिप्रदर्श्यआनुषङ्गिकाणिप्रदर्शयति। इमानिचेति। भूयइति। पुनरित्यर्थः। आनुषङ्गिकत्वाच्चैषांवर्गद्वयोपादानम्। तेसुराइति। निन्दार्थवादेननम्लेच्छितवाइतिम्लेच्छनंनिषिध्यते। तत्रकेचिदाहुः। हेहेप्रयोगेहेहयोरितिप्लुतेप्रकृतिभावेचकर्त्तव्येतदकरणंम्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचनेकार्येवाक्यद्विर्वचनंलत्वंच

> इमानिचभूयःशब्दानुशासनस्यप्रयोजनानि। तेसुराः। दुष्टःशब्दः। यदधीतम्। यस्तुप्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिंकुर्वन्ति। योवाइमाम्। चत्वारि। उतत्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यांपुत्रस्य। सुदेवोऽसिवरुणइति। तेऽसुराः। तेऽसुराहेलयोहेलयइतिकुर्वन्तःपराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेननम्लेच्छितवैनापभाषितवैम्लेच्छोहवाएषयदपशब्दः। म्लेच्छामाभूमेत्यध्येयंव्याकरणम्। तेसुराः। दुष्टःशब्दः। दुष्टःशब्दःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह। सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्ति

म्लेच्छनमित्यपरे। नम्लेच्छितवाइत्यस्यपर्यायोनापभाषितवाइति। कृत्यार्थेइतितवैप्रत्ययः। म्लेच्छइतिकर्मणिघञ्। दुष्टःशब्दइति। स्वरेणस्वरतः। आद्यादित्वात्तसिः। मिथ्याप्रयुक्तइति। यदर्थप्रतिपादनायप्रयुक्तस्ततोर्थान्तरंस्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थंनाहेत्यर्थः। वागेववज्रोहिंसकत्वात्।

यथेन्द्रशत्रुशब्दःस्वरदोषाद्यजमानंहिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारोवृत्रेणारब्धः। तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतिमन्त्रऊहितः। तत्रेन्द्रस्यशमयिताशातयिताभवेतिक्रियाशब्दोऽत्रशत्रुशब्दआश्रितोनतुरूढिशब्दःतदाश्रयणेहिबहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः। तत्रेन्द्राऽमित्रत्वेसिद्धेसतीन्द्रस्यशत्रुर्भवेत्यत्रार्थेप्रतिपाद्येऽन्तोदात्तेप्रयोक्तव्येआद्युदात्तऋत्विजाप्रयुक्तइत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्रएववृत्रस्यशातयितासंपन्नः। इन्द्रशत्रुत्वस्यचविधेयत्वात्संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभावः। यथाराजाभवयुध्यस्वेति। ऊह्यमानस्यचामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीतिजपादिपर्युदासेनमन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेहनभवति। अविज्ञानमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण

यथेन्द्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति॥ दुष्टाञ्छब्दान्माप्रयुक्ष्महीत्यध्येयंव्याकरणम्। दुष्टःशब्दः। यदधीतम्। यदधीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते। अनग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित्॥ तस्मादनर्थकंमाधिगीष्महीत्यध्येयंव्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तुमयुङ्क्ते। यस्तुप्रयुङ्क्तेकुशलोविशेषेशब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सोनन्तमाप्नोतिजयंपरत्रवाग्योगविद्दुष्यतिचापशब्दैः॥

। न तज्ज्वलतीति। निष्फलंभवति। अनर्थकम् । निष्प्रयोजनम्। यस्तुमयुङ्क्तेइति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वंव्याकरणस्यदर्शयति। विशेषइति। सएवशब्दःक्वचिदर्थेकेनचिन्निमित्तेनप्रयुक्तःसाधुः। अन्यथात्वसाधुः। यथाश्वेऽस्वशब्दोधनाभावनिमित्तकःसाधुःजातिनिमित्तकोऽसाधुः। गविचगोणीशब्दःसाधर्म्यात्प्रयुक्तःसाधुः। जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः ॥

वृत्रेणेति। अत्रविवरणकारेणवृत्रेणेतिफलेहेतौतृतीयेतिव्याख्यातंतस्यायंभावः। तैत्तिरीयेविश्वरूपवधात्कुपितेनत्वष्ट्राऽऽरब्धोवीन्द्रेसोमेऽनुपहूतेनैवेन्द्रेणपीतस्यसोमस्यावशेषंक्रुद्धस्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपप्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेतिततोवृत्रउदभूदितिश्रूयतेततश्चाभिचारकर्तृत्वंत्वष्टुरेवप्रतीयतेनवृत्रस्येति ॥ ॥

कइति।वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः।प्रष्टैवपरमतमाशङ्क्याह।वाग्योगविदेवेति।एवमपशब्दज्ञानेपीति।यथाश्लेष्मिकद्रव्यसेवयाश्लेष्मिकोव्याधिर्भवति।तद्विपरीतसेवयात्वारोग्यं तथात्रापियथोक्तंन्याय्यमितिभावः।भूयांसोल्पीयांसइति।परमतापेक्षयाप्रकर्षप्रत्ययः।यदिमन्यसेबहवःशब्दाअल्पेपशब्दा अङ्गभूयस्त्वाच्चफलभूयस्त्वमिति।तन्न।यस्माद्भूयांसोऽपशब्दाः।अल्पीयांसःशब्दाः।अज्ञानमिति।यथाचतिरश्चांब्रह्महत्यादिफला

कः।वाग्योगविदेव।कुतएतत्।योहिशब्दान्जानातिअपशब्दानप्यसौजानाति।यथैवहिशब्दज्ञानेधर्मः।एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः।अथवाभूयानधर्मःप्राप्नोति।भूयांसोपशब्दाःअल्पीयांसःशब्दाः।एकैकस्यशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः।तद्यथा।गौरित्यस्यगावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः।अथयोऽवाग्योगवित्।अज्ञानंतस्यशरणम्।विषमउपन्यासः।नात्यन्तायाज्ञानंशरणंभवितुमर्हति।योह्यजानन्वैब्राह्मणंहन्यात्सुरांवापिबेत्सोपिमन्येपतितःस्यात्।एवंतर्हिसोनन्तमाप्नोतिजयंपरत्रवाग्योगविद्दुष्यतिचापशब्दैः।कः।अवाग्योगविदेव।अथयोवाग्योगविद्विज्ञानंतस्यशरणम्।क्वपुनरिदंपठितम्।भ्राजानामश्लोकाः॥

भावः।नात्यन्तायेति।पुरुषाणांविधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञानेप्रयत्नस्यन्याय्यत्वात्प्रकरणात्सामर्थ्यबलीयइत्याह।अवाग्योगविदिति।वाग्योगविन्नभयज्ञोपिशब्दान्प्रयुङ्क्तेनापशब्दानितिज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग्भवति।श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति।क्वपुनरिति।प्रातिपदिकार्थप्रश्नएवात्रतात्पर्यंकिंतदस्तियत्रेदंपठितमित्यर्थः।अतएवश्लोकाइतिप्रथमान्तेनोत्तरम्।अन्यथाश्लोकेष्वितिवक्तव्यंस्यात्॥ ॥

आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह। किंचभोइति। यदुदुम्बरेति। अयंश्लोकः सौत्रामणीयागेसुरापानस्यदुष्टत्वमुद्भावयति। प्रमत्तगीतइति। प्रमादेनविप्रतिपन्नत्वेनगीतइत्यर्थः। कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनुग्राहिकास्ति। एकःशब्दः सम्यग्ज्ञातःसुष्ठुप्रयुक्तःस्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीष्विवेति। प्रत्यभिवादेहिगुरुणाप्लुतःकार्यः। यस्तुप्लुतंकर्तुंनजानातिसस्त्रीवद्वक्तव्यो अमहमितिनत्वभिवादयेदेवदत्तोहमित्यादिनासंस्कृतवाक्येनेत्य

किंचभोःश्लोकाअपिप्रमाणम्। किंचातः। यदिश्लोकाअपिप्रमाणम्। अयमपिप्रमाणंभवितुमर्हति। यदुदुम्बरवर्णानांघटीनांमण्डलंमहत्। पीतंनगमयेत्स्वर्गंकिंतत्क्रतुगतंनयेदिति। प्रमत्तगीतएषतत्रभवतोयस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्। यस्तुप्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। अविद्वांसःप्रत्यभिवादेनाम्नोयेनप्लुतिंविदुः। कामंतेषुतुविप्रोष्यस्त्रीष्विवायमहंवदेत्। अभिवादेस्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयंव्याकरणम्। अविद्वांसः। विभक्तिंकुर्वन्ति। याज्ञिकाःपठन्ति। प्रयाजाःसविभक्तिकाःकार्याइति। नचान्तरेणव्याकरणंप्रयाजाःसविभक्तिकाःशक्याःकर्तुम्। विभक्तिंकुर्वन्ति। योवाइमाम्। योवाइमांपदशःस्वरशोऽक्षरशोवाचंविदधातिसआर्त्विजीनोभवति। आर्त्विजीनाःस्यामेत्यध्येयंव्याकरणम्। योवाइमाम्॥

र्थः। प्रयाजाइति। प्रयाजादिमन्त्राऊह्यमानाअग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ताइत्यर्थः। यथासमिधोग्नआज्यस्यव्यन्तुअग्नेऽग्नइति। पदशइति। पदंपदमितिसंख्यैकवचनाच्चवीप्सायामितिशस्। स्वरशइति। स्वरउदात्तादिः। अक्षरशइति। अक्षरंव्यञ्जनसहितोच्। आर्त्विजीनइति। ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनोयजमानः। ऋत्विक्कर्मार्हतीतियाजकोप्यार्त्विजीनः। यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविति सूत्रेणयज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीतिचोपसंख्यानमितिवार्तिकेनचखञ्। विद्वान्यजेतविद्वान्याजयेदितिद्वयोरपिविदुषोरधिकारात्॥

चत्वारीति। शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम्। त्रयः काला इति। लडादिविषयाः। नित्यः कार्यश्चेति। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप इत्यर्थः। केचित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्रकारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशे

चत्वारि। चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे। द्वौ शब्दात्मानौ। नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः। उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान्देवः शब्दः। मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः। तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः॥

न वाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह। अपरस्त्वाहेति। परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः।

भा·कै ८

कथंमनीषिणएवविदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेवगुहातस्यामित्यर्थः। सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्। व्याकरणप्रदीपेनतुतानिप्रकाशन्ते। तत्रचतुर्णांपदजातानामेकैकस्यचतुर्थभागंमनुष्याअवैयाकरणावदन्ति। नेङ्गयन्तीत्यस्यैवव्याख्यानंनचेष्टन्तेननिमिषन्तीति। उतत्वइति। त्वशब्दोऽन्यवाची। उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थेसचभिन्नक्रमः। प्रत्यक्षे

गुहात्रीणिनिहितानेङ्गयन्ति। गुहायांत्रीणिनिहितानिनेङ्गयन्ति। नचेष्टन्तेननिमिषन्तीत्यर्थः। तुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति। तुरीयंवा एतद्वाचोयन्मनुष्येषुवर्त्ततेचतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि। उतत्वः। उतत्वः पश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम्। उतोत्वस्मैतन्वंविसस्रेजायेवपत्यउशतीसुवासाः। अपिखल्वेकःपश्यन्नपिनपश्यति। अपिखल्वेकः शृण्वन्नपिनशृणोति एनामिति। अविद्वांसमाहार्द्धम्। उतोत्वस्मैतन्वंविसस्रे। तनुंविवृणुते। जायेवपत्यउशतीसुवासाः। तद्यथा। जायापत्येकामयमानासुवासाःस्वमात्मानंविवृणुते। एवंवाक् वाग्विदेस्वात्मानंविवृणुते। वाङ्मेविवृणुयादात्मानमित्यध्येयंव्याकरणम्। उतत्वः। सक्तुमिव। सक्तुमिवतितउनापुनन्तोयत्रधीरामनसावाचमक्रत। अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि। सक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिकसतेर्वाविपरीताद्विकसितोभवति॥

णशब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थापरिज्ञानान्नपश्यतीत्यर्थः। उतोइति। उतउइतिनिपातसमाहारः। अविद्वांसमाहार्द्धमिति। अविद्वल्लक्षणमर्थमर्द्धंचआहेत्यर्थः। सचतेरिति। षचसेचनइत्यस्य। दुर्धावइति। दुःशोधः। यथातितउनासक्तोस्तुषाद्यपनीयतेतथाव्याकरणेनवाचोपशब्दाइत्यर्थः। कसतेरिति। पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः।

ततवदिति।विस्तारयुक्तमित्यर्थः।तुन्नवदिति।बहुच्छिद्रम्।धीराइति।वैयाकरणाः।वाचमक्रतेति।अपशब्देभ्योविविक्तांकृतवन्तः।मन्त्रेघसेतिलेर्लुकिसत्यक्रतेतिरूपम्।अत्रासखायइति।ऋचितुनुघेतिदीर्घः।सखायःसमानख्यातयोभेदग्रहस्यनिवृत्तत्वात्सर्वमेकमितिमन्यन्ते।सख्यानीति।सायुज्यानीत्यर्थः।एकगम्यइति।ज्ञानेनैवप्राप्यः।वाचीति।वेदाख्येब्रह्मणियालक्ष्मीर्वेदान्तेषुपरमार्थसंविल्लक्षणोतासैषांनिहितेत्यर्थः।प्रायश्चित्तीयामिति।भवार्थेवृद्ध

तितउपरिपवनंभवति।ततवद्वा।तुन्नवद्वा।धीराध्यानवन्तोमनसाप्रज्ञानेनवाचमक्रतअकृषत।अत्रासखायःसख्यानिजानते।अत्रसखायःसन्तःसख्यानिजानते।क्व।एषदुर्गोमार्गः।एकगम्योवाग्विषयः।केपुनस्ते।वैयाकरणाः।कुतएतत्।भद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचि।एषांवाचिभद्रालक्ष्मीर्निहिताभवति।लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढाभवति।सक्तुमिव।सारस्वतीम्।याज्ञिकाःपठन्ति।आहिताग्निरपशब्दंप्रयुज्यप्रायश्चित्तीयांसारस्वतीमिष्टिंनिर्वपेदिति।प्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यध्येयंव्याकरणम्।सारस्वतीम्।दशम्यांपुत्रस्य।याज्ञिकाःपठन्ति।दशम्युत्तरकालंपुत्रस्यजातस्यनामविदध्यात्॥

च्छः।प्रायश्चित्तीयाइति।प्रायश्चित्तायपापशोधनायश्रुतिस्मृतिविहितायकर्मणेहितास्तन्निमित्तोत्पादनाःमाभूमेत्यर्थः।दशम्युत्तरकालमिति।दशम्याउत्तरइतिपञ्चमीतियोगविभागात्समासः।ततःकालशब्देनबहुव्रीहिः।क्रियाविशेषणंचैतत्।दशदिनान्याशौचंभवतीतिदशम्युत्तरकालमित्युक्तम्।यदपिगृह्यकाराःपठन्तिदशम्यांपुत्रस्येति।तदपिदशम्यामितिसामीपिकमधिकरणंव्याख्येयम्॥ ॥

घोषवदादीति। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शिताः तदादि। अन्तरन्तस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः। सुदेवो असीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुणः सत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः। सिन्धव इति। नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरन्तीति। ताल्वनु प्राप्य प्रका

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामकृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यते इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा। शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति। एवं ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि। किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः

शन्ते इत्यर्थः। सास्मिन्नुद्यत इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। सूर्म्यमिति। सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति। एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम्॥ ॥

नपुनरन्यदिति। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। ॐमित्युक्त्वेति। अभ्युपगम्येत्यर्थः। वृत्तान्तश इति। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः। अद्यत्व इति। अद्यत्वे शब्दो निपातोस्मिन्काल इत्यत्रार्थे वर्तते। त्वरिता इति। विवाहादौ। उभयोपदेश इति। हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः। यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह।

प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ॐमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति। पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तम्। प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति। अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते॥

अन्यतरेति। शब्दापशब्दयोरित्यर्थः। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्तेते॥

।अभ्युपगम्येत्यर्थ इति। वस्तुतस्तु ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेति शाखोपनिषदा वेदपाठारम्भे प्रणवोच्चारणस्य विधानात्तदनुसारेणेदमोमित्युक्त्वेति भाष्यमिति बोध्यम्॥

भा०कै० पञ्चेति।अर्थित्वाद्भक्षणंप्राप्तंपञ्चसुपञ्चनखेषुनियम्यमानंसामर्थ्यादन्येभ्योनिवर्तते।नत्वयंविधिः।अप्राप्तेरभावा
१० त्।किंपुनरिति।उभयोपदेशाद्गुरोर्लघावपिप्रशस्यैतयोःकोऽज्यायानित्यर्थः।दुष्टेति।साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मोवाप्तेरि

पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्युक्तेगम्यतएतदतोन्येऽभक्ष्याइति।अभक्ष्यप्रतिषेधेनवाभक्ष्यनियमः।पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्युक्तेगम्यतएतदतोन्येऽभक्ष्याइति।

तद्यथा।अभक्ष्योग्राम्यकुक्कुटः।अभक्ष्योग्राम्यसूकरइत्युक्तेगम्यतएतदारण्योभक्ष्यइति।एवमिहापि।यदितावत्शब्दोपदेशःक्रियतेगौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टेगम्यतएतद्गाव्यादयोपशब्दाइति।अथाप्यपशब्दोपदेशःक्रियतेगाव्यादिषूपदिष्टेषुगम्यतएतद्गौरित्येषशब्दइति।किंपुनरत्रज्यायः।लघुत्वाच्छब्दोपदेशः।लघीयाञ्छब्दोपदेशः।गरीयानपशब्दोपदेशः।एकैकस्यशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः।तद्यथा।गौरित्यस्यगावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः।इष्टान्वाख्यानंखल्वपिभवति।अथैतस्मिन्शब्दोपदेशेसतिकिंशब्दानांप्रतिपत्तौप्रतिपदपाठःकर्तव्यः।गौरश्वःपुरुषोहस्तीशकुनिर्मृगोब्राह्मणइत्येवमादयःशब्दाःपठितव्याः।नेत्याह।अनभ्युपायएषशब्दानांप्रतिपत्तौप्रतिपदपाठः।एवंहिश्रूयते।बृहस्पतिरिन्द्रायदिव्यंवर्षसहस्रंप्रतिपदोक्तानां राम:

त्यर्थः।अथवाउपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीतिभावः।बृहस्पतिरिन्द्रायेति।प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वंप्रतिपादयितुमयमर्थवादः॥ १०
॥

शब्दानामिति। शब्दपारायणशब्दोयोगरूढःशास्त्रविशेषस्य। तत्रप्रतिपदोक्तानामितिविशेषणाभिधानायगम्यमानार्थस्यापिशब्दानामित्यस्यप्रयोगः। एकदेशोपयोगादपिलोकेउपयुक्तमित्युच्यते। यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगेउपयुक्तंघृतमितिव्यवहारः। नथेहनेतिप्रतिपादयति। चतुर्भिरिति। आगमकालोग्रहणकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः। प्रवचनकालोऽध्यापनकालः। व्यवहारोयज्ञकर्मणि। किंचिदिति। सामान्यविशेषोयस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत्। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकइत्यादि॥

शब्दानांशब्दपारायणंप्रोवाचनान्तंजगाम। बृहस्पतिश्चप्रवक्ताइन्द्रश्चाध्येतादिव्यंवर्षसहस्रमध्ययनकालः नचान्तंजगाम। किंपुनरद्यत्वेयःसर्वथाचिरंजीवतिसवर्षशतंजीवति। चतुर्भिश्चप्रकारैर्विद्योपयुक्ताभवति। आगमकालेनस्वाध्यायकालेनप्रवचनकालेनव्यवहारकालेनेति। तत्रचास्यागमकालेनैवायुःकृत्स्नंपर्युपयुक्तंस्यात्। तस्मादनभ्युपायःशब्दानांप्रतिपत्तौप्रतिपदपाठः। कथंतर्हीमेशब्दाःप्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणंप्रवर्त्यंयेनाल्पेनयत्नेनमहतोमहतःशब्दौघान्प्रतिपद्येरन्। किंपुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गःकर्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकःपुनरुत्सर्गःकर्तव्यः। कथंजातीयकोपवादः। सामान्येनोत्सर्गःकर्तव्यःविशेषतोपवादः। तद्यथा। कर्मण्यण्‌ तस्यविशेषेणापवादः। तद्यथा। आतोनुपसर्गेकः॥

सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणेनसिध्यतीतिपक्षद्वयाश्रयणंप्रश्नपूर्वकंकरोति।किंपुनरिति।आकृतिपक्षेकेवलेआश्रीयमाणेसरूद्गतौविप्रतिषेधदूत्यादिनोपपद्यते।केवलेपिव्यक्तिपक्षेपुनःप्रसङ्गविज्ञानादिनघटते।तस्मादुभयसिद्धयेक्वचित्प्रदेशेकश्चित्पक्षःपरिगृह्यते।अत्रजातिवादिनआहुः।जातिरेवशब्देनप्रतिपाद्यतेव्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात्।साचजातिःसर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते।तत्रगवादयःशब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतांजातिमभिदधति।तस्यांप्रतीतायांतदावेशात्तदवच्छिन्नंद्रव्यंप्रतीयते।शुक्लादयःशब्दागुणसमवेतांजातिमाचक्षते।गुणेतुतत्संबन्धात्प्रत्ययः।द्रव्येसंबन्धिसम्बन्धात्।

किंपुनराकृतिःपदार्थआहोस्विद्द्रव्यम्।उभयमित्याह।कथंज्ञायते।उभयथाह्याचार्येणसूत्राणिपठितानि।आकृतिंपदार्थंमत्वाजात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते।द्रव्यंपदार्थंमत्वासरूपाणामित्येकशेषआरभ्यते॥

।संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पिण्डस्यकौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेपिसएवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ताडित्थत्वादिकाजातिर्वाच्या।क्रियास्वपिजातिर्विद्यतेसैवधातुवाच्या।पठतिपठतःपठन्तीत्यादेरभिन्नस्यप्रत्ययस्यसद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः।व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः।शब्दस्यव्यक्तिरेववाच्या।जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः॥

उपलक्षणभावेनेति।व्यक्तिशाब्दबोधस्यसधर्मितावच्छेदककत्वनिर्वाहायासाधारणधर्माणांतत्प्रकारतयाभानस्यावश्यकतयाऽपूर्वव्यक्तिभानोपपत्तयेशक्तिज्ञानेशक्यतावच्छेदकानांतेषामनुगतेनकेनचिद्रूपेणप्रवेशस्यावश्यवक्तव्यतयागोपदादिशक्यतावच्छेदकानांसामानाधिकरण्येनगोत्वादेरशक्यस्यैवानुगमकत्वेनाश्रयणमितिभावः॥

किंपुनरिति।विप्रतिपत्त्यासंशयः।केचिद्ध्वनिव्यङ्ग्यंवर्णात्मकंनित्यंशब्दमाहुः।अन्येवर्णव्यतिरिक्तंपदस्फोटमिच्छन्ति।वाक्यस्फोटमपरेसंगिरन्ते।अन्येतुध्वनिरेवशब्दःसचकार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते।संग्रहइति।ग्रन्थविशेषे।कथंपुनरिति।किमाचार्यएवस्रष्टाशब्दार्थसंबन्धानामथस्मर्तेतिप्रश्नः।सिद्धइति।तत्रनित्यःशब्दोजातिस्फोटलक्षणोव्यक्तिस्फोटलक्षणोवा।कार्यशाब्दिकानामपिमतेप्रवाहनित्यतया।अर्थस्यापिजातिलक्षणस्यनित्यत्वम्।द्रव्यपक्षेपिसर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नंब्रह्मवाच्यमितिनित्यताप्रवाहनित्यतयावा।संबन्धस्यापिव्यवहारपरंपरयाअनादित्वान्नित्यता।सिद्धशब्दस्यनित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति।अथेति।नित्ये

किंपुनर्नित्यःशब्दआहोस्वित्कार्यः।संग्रहेएतत्प्राधान्येनपरीक्षितंनित्योवास्यात्कार्योवेति।तत्रोक्तादोषाःप्रयोजनान्यप्युक्तानि।तत्रत्वेषनिर्णयः।यद्येवनित्यः।अथापिकार्यः।उभयथापिलक्षणंप्रवर्त्यमिति।कथंपुनरिदंभगवतःपाणिनेराचार्यस्यलक्षणंप्रवृत्तम्।सिद्धेशब्दार्थसंबन्धे।सिद्धेशब्देअर्थेसंबन्धेचेति।अथसिद्धशब्दस्यकःपदार्थः।नित्यपर्यायवाचीसिद्धशब्दः।कथंज्ञायते।यत्कूटस्थेष्वविचालिषुभावेषुवर्तते।तद्यथा।सिद्धाद्यौःसिद्धापृथिवीसिद्धमाकाशमिति ॥

ति।नित्यलक्षणस्यार्थस्यपर्यायेणवाचकत्वमेवार्थंकदाचिन्नित्यशब्दआहकदाचित्सिद्धशब्दइत्यर्थः।कूटस्थेष्विति।अविनाशिषु।अविचालिष्विति।देशान्तरप्राप्तिरहितेषु॥

ग्रन्थविशेषइति।संग्रहोव्याडिकृतोलक्षश्लोकसंख्याग्रन्थइतिप्रसिद्धिः।वि०॥ ॥

ननुचेति। सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोप्यर्थोवगम्यतइत्यर्थः। संग्रहेतावदिति। तत्रहिकिंकार्यःशब्दोऽथसिद्धइतिपक्षद्वयविचारःकृतः। तत्रकार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायीसामर्थ्यात्सिद्धशब्दइतिस्थितम्। तत्समानतन्त्रत्वादिहापितथैवयुक्तमित्यर्थः। अथवेति। एवशब्दप्रयोगेहिपदमवधारणम्। द्योतकत्वेनएवशब्दस्यापेक्षणात्। यदातुद्योतकमन्तरेणसामर्थ्यादवधारणंगम्यतेतदातदेकपदमित्युच्यते। तत्रसर्वएवापोभक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिःसामर्थ्यान्नियममवगमयत्यपएवभक्षयतीति। इहापिनित्यानित्यव्यतिरेकेणराश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोव

ननुचभोःकार्येष्वपिवर्तते। तद्यथा। सिद्धओदनःसिद्धःसूपःसिद्धायवागूरिति। यावताकार्येष्वपिवर्तते। तत्रकुतएतन्नित्यपर्यायवाचिनोग्रहणम्। नपुनःकार्येयःसिद्धशब्दइति। संग्रहेतावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहेनित्यपर्यायवाचिनोग्रहणमिति। इहापितदेव। अथवासन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि। तद्यथा। अब्भक्षोवायुभक्षइति। अपएवभक्षयति वायुमेवभक्षयतीतिगम्यते। एवमिहापिसिद्धएवनसाध्यइति। अथवापूर्वपदलोपोत्रद्रष्टव्यः॥

गम्यते। सिद्धएवेति। कार्याणांतुपदार्थानांप्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपिसत्त्वात् सिद्धतानास्तीतिनतेऽपिसिद्धाएव। अथवेति। कथंपुनर्देवदत्तशब्देसंज्ञात्वेनविनियुक्तेएकदेशःप्रयुज्यते। नह्यसौसंज्ञात्वेनविनियुक्तः। नचैकदेशात्स्मर्यमाणस्यसमुदायस्यवाचकत्वमुपपद्यते। प्रतीयमानस्यप्रत्यायकत्वासंभवादुच्चार्यमाणस्यैववाचकत्वात्। एवंतर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवस्वरूपाःसंज्ञाविनियोगकालेविनियुक्ताएव। लोपस्तुवर्णानांसाधुत्वंमाभूदित्यन्वाख्यायते॥

इहापिनित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धस्तुतिरूपात्तात्प्रकर्षंगमयति। अत्यन्तसिद्धइति। न्यायाद्धानित्यत्वंशब्दादीनांस्थितमित्याह। अथवेति। नहिसंदेहमात्रादलक्षणताभवतिपुनःप्रमाणान्तरेणनिश्चयोत्पादात्। वर्ण्येनेति। प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः। माङ्गलिकइति। अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलंतत्प्रयोजनआचार्योमाङ्गलिकः। प्रथन्तेइति। अध्ययनस्याविच्छेदात्। वीरपुरुषाणीति। श्रोतॄणांपरैरपराजयात्। आयुष्मत्पुरुषाणीति। शास्त्रानुष्ठानेधर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात्। सिद्धार्थाइति। अध्ययननिष्पत्तिरेवतेषांसिद्धिः। नावश्यमिति। ततश्चाभीक्ष्ण्येनयेशब्दाःप्रयुज्यन्ते। आगोपालाङ्गनंतेषामेवान्वाख्यानंस्यात्नविरलप्रयोगाणाम्। विनापिचक्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दःप्रयुज्यते। यथाआश्चर्यमनित्येनित्यवीप्सयोरिति॥

अत्यन्तसिद्धःसिद्धइति। तद्यथा। देवदत्तोदत्तःसत्यभामाभामेति। अथवाव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति। नित्यपर्यायवाचिनोग्रहणमितिव्याख्यास्यामः। किंपुनरनेनवर्ण्येनकिंनमहताकण्ठेननित्यशब्दएवोपात्तः। यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहःस्यात्। मङ्गलार्थम्। माङ्गलिकआचार्योमहतःशास्त्रौघस्यमङ्गलार्थंसिद्धशब्दमादितःप्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनिहिशास्त्राणिप्रथन्तेवीरपुरुषाणिचभवन्तिआयुष्मत्पुरुषाणिच अध्येतारश्चसिद्धार्थायथास्युरिति। अयंखलुनित्यशब्दोनावश्यंकूटस्थेष्वविचालिषुभावेषुवर्तते। किंतर्ह्याभीक्ष्ण्येपिवर्तते। तद्यथा। नित्यप्रहसितोनित्यप्रजल्पितइति। यावताआभीक्ष्ण्येपिवर्तते। तत्राप्यनेनैवार्थःस्यात्। व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति। पश्यतित्वाचार्योमङ्गलार्थश्चैवसिद्धशब्दआदितःप्रयुक्तोभविष्यतिशक्ष्यामिचैनंनित्यपर्यायंवर्णयितुमिति। अतःसिद्धशब्दएवोपात्तोननित्यशब्दः। अथकंपुनःपदार्थंमत्वाएषविग्रहःक्रियतेसिद्धेशब्देअर्थेसंबन्धेचेति। आकृतिमित्याह। कुतएतत्। आकृतिर्हिनित्या। द्रव्यमनित्यम्॥

अर्थसंबन्धेचेति।द्रव्यपक्षेद्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणंसंबन्धविशेषणार्थमुपात्तम्।अनित्येर्थेकथंसंबन्धस्यनित्यतेतिचेत्।योग्यतालक्षणत्वात्संबन्धस्य।तस्याश्चशब्दाश्रयत्वात्शब्दस्यचनित्यत्वाददोषः।द्रव्यंहिनित्यमिति।असत्योपाध्यवच्छिन्नंब्रह्मतत्त्वंद्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः।आकृतिरिति।संस्थानम्।ब्रह्मदर्शनेचगोत्वादिजातेरप्यस-

अथद्रव्येपदार्थेकथंविग्रहःकर्तव्यः।सिद्धेशब्दे अर्थसंबन्धेचेति।नित्योह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः।अथवाद्रव्यएवपदार्थेएषविग्रहोन्याय्यः।सिद्धेशब्दे अर्थसंबन्धेचेति।द्रव्यंहिनित्यमाकृतिरनित्या।कथंज्ञायते।एवंहिदृश्यतेलोके।मृत्कयाचिदाकृत्यायुक्ता पिण्डोभवति।।पिण्डाकृतिमुपमृद्यघटिकाः क्रियन्ते।घटिकाकृतिमुपमृद्यकुण्डिकाःक्रियन्ते।तथासुवर्णंकयाचिदाकृत्यायुक्तंपिण्डोभवति।पिण्डाकृतिमुपमृद्यरुचकाःक्रियन्ते।रुचकाकृतिमुपमृद्यकटकाःक्रियन्ते।कटकाकृतिमुपमृद्यस्वस्तिकाःक्रियन्ते।पुनरावृत्तःसुवर्णपिण्डःपुनरपरयाआकृत्यायुक्तःखदिराङ्गारसदृशेकुण्डलेभवतः।आकृतिरन्याचान्याचभवतिद्रव्यंपुनस्तदेव।आकृत्युपमर्देनद्रव्यमेवावशिष्यते।आकृतावपिपदार्थेएषविग्रहोन्याय्यः।सिद्धेशब्दे अर्थसंबन्धेचेति।ननुचोक्तमाकृतिरनित्येति।नैतदस्ति।नित्याआकृतिः।कथम्।नक्वचिदुपरतेतिकृत्वा सर्वत्रोपरताभवति।द्रव्यान्तरस्थातूपलभ्यते॥

त्वादनित्यत्वम्।आत्मैवेदंसर्वमितिवचनात्।नक्वचिदुपरतेति।अनभिव्यक्तेत्यर्थः।अद्वैतेनलोकेव्यवहाराभावाद्व्यवहारेचाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्॥ ॥

अथवेति।असत्यत्वेपितत्त्वतोलोकव्यवहाराश्रयणेनजातेर्नित्यत्वंसाध्यते।त्रिविधाचानित्यता।संसर्गानित्यता यथास्फटिकस्यलाक्षाद्युपधानेस्वरूपतिरोधानेनपररूपभासः।उपधानापगमेस्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः।परिणामानित्यतायथाबदरीफलस्यश्यामतातिरोभावेलौहित्यस्याविर्भावः।प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मनाविनाशः।एतत्त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेणनित्यतांप्रतिपादयितुमुक्तंध्रुवमित्यादि।तत्रध्रुवंकूटस्थमितिसंसर्गानित्यतापरिहृता।अविचालीतिपरिणामा

अथवानेदमेवनित्यलक्षणम्।ध्रुवंकूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगियत्तन्नित्यमिति।तदपिनित्यंयस्मिंस्तत्त्वंनविहन्यते।किंपुनस्तत्त्वम्।तद्भावस्तत्त्वम्।आकृतावपितत्त्वंनविहन्यते।अथवाकिंनएतेनइदंनित्यमिदमनित्यमिति।यन्नित्यंतंपदार्थंमत्वेषविग्रहःक्रियतेसिद्धेशब्देअर्थेसंबन्धेचेति।कथंपुनर्ज्ञायतेसिद्धःशब्दोऽर्थःसंबन्धश्चेति।लोकतः।यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादायशब्दान्प्रयुञ्जतेनैषांनिर्वृत्तौयत्नंकुर्वन्ति।येपुनःकार्याभावाःनिर्वृत्तौतावत्तेषांयत्नःक्रियते।तद्यथा।घटेनकार्यंकरिष्यन्कुम्भकारकुलंगत्वाऽऽहकुरुघटंकार्यमनेनकरिष्यामीति।नतद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणोवैयाकरणकुलंगत्वाऽऽहकुरुशब्दान्प्रयोक्ष्यइति॥

नित्यता।अनपायेत्यादिनाप्रध्वंसानित्यता।यन्नित्यमिति।बुद्धिप्रतिभासःशब्दार्थौयदायदाशब्दउच्चारितस्तदातदार्थाकाराबुद्धिरुपजायतेइतिप्रवाहनित्यत्वादर्थस्यनित्यत्वमित्यर्थः।लोकतइति।अन्यथाकार्येषुवस्तुषुलोकव्यवहारोऽन्यथानि त्येषु।शब्द श्चव्यवहारोऽनादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वकइतिशब्दादीनांनित्यत्वम्।घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यतआनीयन्ते।उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्तेनैवंशब्दादयः॥ ॥

तावत्येवार्थमिति।बुद्ध्यावस्तुनिरूप्येत्यर्थः।अत्रभाष्यकारेणसंभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्यवाक्यत्रयंव्यवस्थापितम्।सिद्धेशब्दार्थसंबन्धेशास्त्रंप्रवृत्तमित्येकंवाक्यम्।कथंज्ञायतइतिप्रश्नेलोकतोज्ञायतइतिद्वितीयम्।लोकतइत्यस्यावृत्त्यालोकतोर्थप्रयुक्तइत्यादितृतीयम्।शब्दप्रयोगइति।प्रयोगग्रहणेनप्रयोगाद्धर्मोनतुज्ञानमात्रादित्युक्तंभवति।अर्थेनआत्मप्रत्यायनायप्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः।धर्मायनियमइति।चतुर्थ्यातादर्थ्यंप्रतिपाद्यते।संबन्धसामान्येतुषष्ठींविधायसमासःकर्तव्यः।चतुर्थीसमासस्यप्रकृतिविकारभावएवविधानात्।धर्मार्थइति।धर्मार्थत्वान्नियमएवधर्मशब्देनाभिधीयतइतिकर्मधारयःसमासः।धर्मप्रयोजनइति।लिङ्गादिविषयेणनियोगाख्येनधर्मेणप्रयुक्तइत्यर्थः।प्रियतद्धिताइति।नायमपशब्दःकिंतुयेलोकवेदयोर्भवाअवयवास्तेलोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुंशक्यन्ते।आधाराधेयभावकल्पनयातुतद्धितप्रयोगःप्रियतद्धितत्वनिमित्तः।यथाकश्चिद्वनस्पतयइतिप्रयुङ्क्ते।कश्चिद्वानस्पत्यमितिसमूहप्रत्ययान्तम्॥ ॥

तावत्येवार्थमुपादायशब्दान्प्रयुञ्जते।यदितर्हिलोकएषुशब्देषुप्रमाणंकिंशास्त्रेणक्रियते।लोकतोऽर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेणधर्मनियमः।लोकतोऽर्थप्रयुक्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेणधर्मनियमःक्रियते।किमिदंधर्मनियमइति।धर्मायनियमोधर्मनियमः।धर्मार्थोवानियमोधर्मनियमः।धर्मप्रयोजनोवानियमोधर्मनियमः।यथालौकिकवैदिकेषु।प्रियतद्धितादाक्षिणात्याः।यथालोकेवेदेचेतिप्रयोक्तव्येयथालौकिकवैदिकेष्वितिप्रयुञ्जते॥

अथवेति। नात्रावयवावयविविभागः किंतर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थीभवद्रूप इत्यर्थः। लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः। वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शक्तेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधत इति शक्यं क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या

अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यच नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते। इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति।

समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते। इयं गम्या इयमगम्येति। वेदे खल्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत्किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति॥

क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शक्तेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः। इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः। अर्थित्वाभावे कारणाभावात्॥ ॥

भा० कै० समानायामिति।यद्यपिसाक्षादपभ्रंशानवाचकास्तथापिस्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थंप्रत्याययन्ति।केचित्त्वा
पभ्रंशाःपरंपरयानिरूढिमागताःसाधुशब्दानस्मारयन्तएवतमर्थंप्रत्याययन्ति।अन्येतुमन्यन्तेसाधुशब्दवद-
१५ पभ्रंशाअपिसाक्षादर्थस्यवाचकाइति।अस्त्यप्रयुक्तइति।प्रयोगमूलत्वादस्याःस्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्र
माणमाशङ्कतेयथाघटादीनांविनाऽप्यर्थक्रिययासत्त्वंगम्यते।नैवंशब्दानांतेहिसर्वदाव्यवहारायप्रयुज्यमानाः

एवमिहापिसमानायामर्थावगतौशब्देनचापशब्देनचधर्मनियमःक्रियते।शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति।एवंक्रियमाणमभ्युदयकारिभवतीति।अस्त्यप्रयुक्तः।सन्तिवैशब्दाअप्रयुक्ताः।तद्यथा।ऊषतेरचक्रपेचेति।किमतोयत्सन्त्यप्रयुक्ताः।प्रयोगाद्धिभवाञ्छब्दानांसाधुत्वमध्यवस्यति।य इदानीमप्रयुक्ताः नामीसाधवःस्युः।इदंतावद्विप्रतिषिद्धम्।यदुच्यतेसन्तिवैशब्दाअप्रयुक्ताइति। यदिसन्तिनाप्रयुक्ताःअथाप्रयुक्तानसन्तिसन्तिचाप्रयुक्ताश्चेतिविप्रतिषिद्धम्।प्रयुञ्जानएवखलुभवानाहसन्तिशब्दाअप्रयुक्ताइति।कश्चेदानीमन्योभवज्जातीयकःपुरुषःशब्दानांप्रयोगेसाधुःस्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्।सन्तीतितावद्ब्रूमः।यदेताञ्छास्त्रविदःशास्त्रेणानुविदधते।अप्रयुक्ताइतिब्रूमः। यल्लोकेअप्रयुक्ताइति।यदप्युच्यते।कश्चेदानीमन्योभवज्जातीयक :पुरुषःशब्दानांप्रयोगेसाधुः स्यादिति।नब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ताइति।किंतर्हिलोकेऽप्रयुक्ताइति।ननुचभवानप्यभ्यन्तरोलोके।अभ्यन्तरोऽहंलोकेनत्वहंलोकः॥

सन्तःसत्त्वेनावसीयन्तेइत्याह।इदमिति।कश्चेदानीमिति।उपहासपरम्।उत्तरंतुशास्त्रदृष्ट्याप्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनु राम
मितिसत्त्वात्।व्यवहारेतुनदृश्यन्तइत्युक्तम्।नत्वहंलोकइति।यथालोकोऽर्थावगमायशब्दान्प्रयुङ्क्तेनैवंमयैतेर्थेप्रयुक्ता १४
अपितुस्वरूपपदार्थकाइत्यर्थः॥ ॥

अर्थेशब्दप्रयोगादिति।अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगेलिङ्गं नहिविनाशब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते।इतरोऽन्यथासिद्धतामाह।अप्रयोगइति।यतोऽन्येतेषामर्थानांसन्ति वाचकास्ततोनैषामनुमानमुपपद्यते।यद्यप्यूषेत्यस्यउषिताइतिसमानार्थोनभवतिपरोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापितत्प्रत्यायनायपदान्तरसहितःप्रयुज्यते।संप्र

अस्त्यप्रयुक्तइतिचेन्नार्थेशब्दप्रयोगात्।अस्त्यप्रयुक्तइतिचेत्।तन्न।किंकारणम्।अर्थेशब्दप्रयोगात्।अर्थेशब्दाःप्रयुज्यन्ते।सन्तिचैषांशब्दानामर्थाः येष्वर्थेषुप्रयुज्यन्ते॥अप्रयोगःप्रयोगान्यत्वात्।अप्रयोगःखल्वप्येषांशब्दानांन्याय्यः।कुतः।प्रयोगान्यत्वात्।यदेतेषांशब्दानामर्थेअन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते।तद्यथा।ऊषेत्यस्यशब्दस्यार्थेक्वयूयमुषिताः।तेरेत्यस्यार्थेक्वयूयंतीर्णाः।चक्रेत्यस्यार्थेक्वयूयंकृतवन्तः।पेचेत्यस्यार्थेक्वयूयंपक्ववन्तइति।अप्रयुक्तेदीर्घसत्रवत्।यद्यप्यप्रयुक्ताअवश्यंदीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः।तद्यथा।दीर्घसत्राणिवार्षशतिकानिवार्षसहस्रिकाणिच।नचाद्यत्वेकश्चिदपिव्यवहरति।केवलमृषिसंप्रदायोधर्मइतिकृत्वायाज्ञिकाःशास्त्रेणानुविदधते।सर्वेदेशान्तरे।सर्वेखल्वप्येतेशब्दादेशान्तरेषुप्रयुज्यन्ते।नचैवोपलभ्यन्ते।उपलब्धौयत्नःक्रियताम्।महान्शब्दस्यप्रयोगविषयः॥

त्यप्रयुज्यमानानामपिपूर्वंप्रयुक्तत्वादनुशासनंकर्तव्यमित्याह।अप्रयुक्तेइति।ऋषिसंप्रदायइति।वेदाध्ययनमित्यर्थः।सर्वेइति।इदमत्रतात्पर्यंयस्यकस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौनव्यवतिष्ठेतेअपितुशिष्टानामेववचनात्

वाकोवाक्यमिति।वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपोग्रन्थउच्यते।यथाकिंस्विदावपनंमहद् भूमिरावपनंमहदिति।पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः।वंशाद्यनुकीर्तनंपुराणम्।विकारइति।जीवतोमृतावस्थाविकारस्तत्रेत्यर्थः।किंपुनरिति।एकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीतिश्रुतिः।तत्रकिंसम्यग्ज्ञातःकामधुग्भवतिसुप्रयोगात्तुसम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः।आहोस्वित्सुप्रयुक्तःकामधुग्भवतिसुप्रयुक्तत्वंतुसम्यग्ज्ञानादित्यर्थइतिप्रश्नः।ज्ञानेधर्मइतिचेदिति।यथाश्लेष्मणःप्रकोपनंस्निग्धद्रव्यंरूक्षंतुवायोस्तथेहापिप्राप्तमितिभावः॥

सप्तद्वीपावसुमतीत्रयोलोकाश्चत्वारोवेदाःसाङ्गाःसरहस्याःबहुधाभिन्नाःएकशतमध्वर्युशाखाःसहस्रवर्त्मासामवेदःएकविंशतिधाबाह्वृच्यंनवधाआथर्वणोवेदःवाकोवाक्यमितिहासःपुराणंवैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्यप्रयोगविषयः।एतावन्तंशब्दस्यप्रयोगविषयमननुनिशम्यसन्त्यप्रयुक्ताइतिवचनंकेवलंसाहसमात्रमेव।एतस्मिंश्चातिमहतिशब्दस्यप्रयोगविषयेतेतेशब्दास्तत्रतत्रनियतविषयादृश्यन्ते।तद्यथा।शवतिर्गतिकर्माकम्बोजेष्वेवभाषितोभवति।विकारएनमार्याभाषन्तेशवइति।हम्मतिःसुराष्ट्रेषुरंहतिःप्राच्यमध्येषुगमिमेवत्वार्याःप्रयुञ्जते।दातिर्लवनार्थेप्राच्येषुदात्रमुदीच्येषुयेचाप्येतेभवतोऽप्रयुक्ताअभिमताःशब्दा एतेषामपिप्रयोगोदृश्यते।क्व।वेदे।तद्यथा।सप्तास्येरेवतीरेवदूष।यद्वोरेवतीरेवत्यांतमूष।यन्मेनरःश्रुत्यंब्रह्मचक्र।यत्रानश्चक्राजरसंतनूनामिति॥किंपुनःशब्दज्ञानेधर्मआहोस्वित्प्रयोगे।कश्चात्रविशेषः।ज्ञानेधर्मइतिचेत्तथाधर्मः।ज्ञानेधर्मइतिचेत्तथाअधर्मःप्राप्नोति॥

॥

आचारे। प्रयोगे। ऋषिर्वेदः। नचप्रयत्नइति। यदिप्रयत्नेनविनाफलंस्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक-

योहिशब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौजानाति। यथैवशब्दज्ञानेधर्मः। अथवाभूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोह्यपशब्दाःअल्पीयांसःशब्दाः। एकैकस्यशब्दस्यबहवोपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्यगावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। आचारेनियमः। आचारेपुनर्ऋषिर्नियमंवेदयते। तेसुराहेलयोहेलयइतिकुर्वन्तःपराबभूवुरिति। अस्तुतर्हिप्रयोगे। प्रयोगेसर्वलोकस्य। यदिप्रयोगेधर्मःसर्वोलोकोभ्युदयेनयुज्येत। कश्चेदानींभवतोमत्सरः यदिसर्वोलोकोभ्युदयेनयुज्येत। नखलुकश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यंतुभवति। फलवताचनामप्रयत्नेनभवितव्यम्। नचप्रयत्नःफलाद्व्यतिरेच्यः। ननुचयेकृतप्रयत्नास्तेसाधीयःशब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। तएवसाधीयोभ्युदयेनयोक्ष्यन्तेकोपिवैलक्ष्यते। दृश्यन्तेहिकृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्चप्रवीणाः। तत्रफलव्यतिरेकोपिस्यात्। एवंतर्हिनापिज्ञानएवधर्मोनापिप्रयोगएव। किंतर्हि। शास्त्रपूर्वकेप्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यंवेदशब्देन। शास्त्रपूर्वकंयःशब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेनयुज्यते। तत्तुल्यंवेदशब्देन। वेदशब्दाअप्येवमभिवदन्ति। योग्निष्टोमेनयजते। यउचैनमेवंवेद। योग्निंनाचिकेतंचिनुतेयउचैनमेवंवेद॥

इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति। वेदःशब्दोयस्यार्थस्यसवेदशब्दः। तस्ययथाज्ञात्वानुष्ठानंतथाशब्दानामपिप्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकःप्रयोगइत्यर्थः॥
॥

अपरआहेति।वेदश्चासौशब्दश्चवेदशब्दइतिकर्मधारयः।अथवेति।अपशब्दज्ञानानान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञान

१७ अपरआह।तत्तुल्यंवेदशब्देनेति।यथावेदशब्दानियमपूर्वमधीताःफलवन्तोभवन्ति।एवंयःशास्त्रपूर्वकंशब्दान्प्रयुङ्क्ते सोभ्युदयेनयुज्यतेइति।अथवापुनरस्तुज्ञानएवधर्मइति।ननुचोक्तंज्ञानेधर्मइतिचेत्तथाऽधर्मइति।नैषदोषः।शब्दप्रमाणकावयम्।यच्छब्दआहतदस्माकंप्रमाणम्।शब्दश्चशब्दज्ञानेधर्ममाहनापशब्दज्ञानेअधर्ममाह।यच्चपुनरशिष्टाप्रतिषिद्धंनैवतद्दोषायभवतिनाभ्युदयाय।तद्यथा।हिक्कितहसितकण्डूयितानिनैवतद्दोषायभवन्तिनाभ्युदयाय।अथवाभ्युपायएवापशब्दज्ञानंशब्दज्ञाने।योह्यपशब्दाञ्जानातिशब्दानप्यसौजानाति।तदेवंज्ञानेधर्मइतिब्रुवतोऽर्थादापन्नंभवतिअपशब्दज्ञानपूर्वकेशब्दज्ञानेधर्मइति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति।तद्यथा।कूपखानकःकूपंखनन्यद्यपितदीयमृदापांसुभिश्चावकीर्णोभवतिसोप्सुसंजातासुततएवतंगुणमासादयतियेनसचदोषोनिर्हण्यते भूयसाचाभ्युदयेनयोगोभवति।एवमिहापि।यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मःतथापियस्त्वसौशब्दज्ञानेधर्मस्तेनसचदोषोनिर्घानिष्यतेभूयसाचाभ्युदयेनयोगोभविष्यति।यदप्युच्यतेआचारेनियमइति।याज्ञेकर्मणिसनियमःअन्यत्रानियमः॥ रामः १७

स्यपृथक्फलमपशब्दज्ञानस्यनास्तीत्यर्थः।दोषइति।उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौस्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पंभवतीत्यर्थः॥ ॥

प्रत्यक्षधर्माणइति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परावरज्ञाइति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं नचान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। षष्ठ्यर्थइति। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः। सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते। यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोप्युपपद्यते। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते। समुदितमिति। समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः। शब्दइति। करणे ल्युड्विधीयते। शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म नतु करणमिति भावः॥

एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः। प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तः। यद्वा नस्तद्वा नइति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाणइति प्रयुञ्जते। याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः। अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति। किंतर्हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति। नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किंतर्हि व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्। वृद्धिः आत् ऐजिति। किंतर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारइत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं नहि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते केन तर्हि। सूत्रेण॥

भवेचेति। शब्देप्यन्वाख्यायमानत्वेनभवोयोगइतिचेन्मीमांसादियोगस्यापिशब्दंप्रतिविचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः। नचेदानीमिति। लक्षणप्रपञ्चाभ्यांमूलसूत्रवद्वार्त्तिकानामुपपत्त्यादोषाभावः। प्रस्कन्दनमिति। यद्यप्ययंभीमादिस्तथापिकृत्यल्युटोबहुलमित्यस्यैवभीमादयोपादानइत्ययंप्रपञ्चइतिभावः। गौरित्युक्तेइति। सास्नादिमतियदाकंचित्प्रत्ययंगौरित्युच्यतेतदातत्रवाचकान्तराणांनिवृत्तिःकृताभवति। एवमेकस्मिन्नुदाहरणेउपन्यस्तेसर्वाणितत्सदृशानिशब्दान्तराणिप्रतीयन्ते॥

भवे। भवेचतद्धितोनोपपद्यते। व्याकरणेभवोयोगोवैयाकरणइति। नहिशब्देभवोयोगः। क्वतर्हि। सूत्रे। प्रोक्तादयश्चतद्धिताः। प्रोक्तादयश्चतद्धितानोपपद्यन्ते। पाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयम्। आपिशलंकाशकृत्स्नमिति। नहिपाणिनिनाशब्दाः प्रोक्ताः। किंतर्हि। सूत्रम्। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। भवेप्रोक्तादयश्चतद्धिताइति। नप्रोक्तादयश्चतद्धिताइत्येवभवेपितद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येणदृष्टंभवेचतद्धितइति तत्पठितम्। ततउत्तरकालमिदंदृष्टंप्रोक्तादयश्चतद्धिताइति। तदपिपठितम्। नचेदानीमाचार्याःसूत्राणिकृत्वानिवर्तयन्ति। अयंतावददोषः। यदुच्यतेशब्देल्युडर्थइति। नावश्यंकरणाधिकरणयोरेवल्युड्विधीयते। किंतर्हि। अन्येष्वपिकारकेषु। कृत्यल्युटोबहुलमिति। तद्यथा। प्रस्कन्दनंप्रपतनमिति। अथवाशब्दैरपिशब्दाव्याक्रियन्ते। तद्यथा। गौरित्युक्तेसर्वेसंदेहानिवर्तन्ते नाश्वोनगर्दभइति। अयंतर्हिदोषः। भवेप्रोक्तादयश्चतद्धिताइति। एवंतर्हिलक्ष्यलक्षणेव्याकरणम्। लक्ष्यंचलक्षणंचैतत्समुदितंव्याकरणंभवति। किंपुनर्लक्ष्यंलक्षणंच। शब्दोलक्ष्यःसूत्रंलक्षणम्॥

॥

पूर्वेपञ्चालाइति।जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेपिसमुदायरूपारोपात्प्रयोगः।तैलमिति।यदौषधसंस्कृताघृततैलमात्राभवतितदेदमुदाहरणम्।आकृतिवाचित्वेतुघृततैलशब्दयोःसंस्थानप्रमाणनिरपेक्षासर्वत्रंमुख्यावृत्तिः।शुक्लइति।अशुक्लेप्यवयवेऽवयवान्तरस्यशौक्ल्यात्समुदायस्यशुक्लत्वेसत्यारोपात्प्रयोगः।व्यपदेशिवद्भावेनेति।यथाराहोःशिरइत्येकस्मिन्नपिवस्तुनिशब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः।एवमिहापिव्याकरणशब्देनशास्त्रस्यव्याकृतिक्रियायांकरणरूपत्वमुच्यते।सूत्रशब्देनतुसमुदायरूपतेतिभेदव्यवहारउपपद्यते।सूत्रतएवेति।पदच्छेदादिभिःसूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्।आतइतिनिपातः।अतश्चहेतोरित्यर्थः।नादइति।नैतदित्यर्थः।अथवानादोर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमेवेत्यर्थः॥

एवमप्ययंदोषः।समुदायेव्याकरणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेनोपपद्यते।सूत्राणिचाप्यधीयानइष्यतेवैयाकरणइति।नैषदोषः।समुदायेषुहिशब्दाःप्रवृत्ताअवयवेष्वपिवर्तन्ते।तद्यथा।पूर्वेपञ्चालाः।तैलंभुक्तम्।घृतंभुक्तम्।शुक्लोनीलःकृष्णइति।एवमयंसमुदायेव्याकरणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेपिप्रवर्तते।अथवापुनरस्तुसूत्रम्।ननुचोक्तंसूत्रेव्याकरणेषष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नइति।नैषदोषः।व्यपदेशिवद्भावेनभविष्यति।यदप्युच्यतेशब्दाप्रतिपत्तिरिति।नहिसूत्रतएवशब्दान्प्रतिपद्यन्तेकिंतर्हिव्याख्यानतश्चेति।परिहृतमेतत्।तदेवसूत्रंविगृहीतंव्याख्यानंभवतीति।ननुचोक्तंनकेवलानिचर्चापदानिव्याख्यानंवृद्धिःआत्ऐजिति।किंतर्हिउदाहरणंप्रत्युदाहरणंवाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितंव्याख्यानंभवतीति।अविजानतएतदेवंभवति।सूत्रतएवहिशब्दान्प्रतिपद्यन्ते।आतश्चसूत्रतएव।योह्युत्सूत्रंकथयेन्नादोगृह्येत॥

किमर्थमिति।नहिवर्णोपदेशेनकस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमितिभावः।वृत्तिसमवायार्थइति।लाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः।धर्मनियमवत्समासः।वृत्त्यर्थइति।शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वंसमवायस्यदर्शयति।इग्यणइत्यादौहियथासंख्यशास्त्रंवर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते।वृत्तिप्रयोजनइति।पारंपर्येणशास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम्।

अथकिमर्थोवर्णानामुपदेशः।वृत्तिसमवायार्थउपदेशः।वृत्तिसमवायार्थोवर्णानामुपदेशःकर्तव्यः।किमिदंवृत्तिसमवायार्थइति।वृत्तयेसमवायोवृत्तिसमवायः।वृत्त्यर्थोवासमवायोवृत्तिसमवायः।वृत्तिप्रयोजनोवासमवायोवृत्तिसमवायः।कापुनर्वृत्तिः।शास्त्रप्रवृत्तिः।अथकःसमवायः।वर्णानामानुपूर्व्येणसन्निवेशः।अथकउपदेशः।उच्चारणम्।कुतएतत्।दिशिरुच्चारणक्रियः।उच्चार्यहिवर्णानाहउपदिष्टाइमेवर्णाइति।अनुबन्धकरणार्थश्च।अनुबन्धकरणार्थश्चवर्णानामुपदेशःकर्तव्यः।अनुबन्धानासंक्ष्यामीति।नह्यनुपदिश्यवर्णाननुबन्धाःशक्याआसङ्क्तुम्।सएषवर्णानामुपदेशोवृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च।वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणंचप्रत्याहारार्थम्।प्रत्याहारोवृत्त्यर्थः।इष्टबुद्ध्यर्थश्च।इष्टबुद्ध्यर्थश्चवर्णानामुपदेशः।इष्टान्वर्णान्भोत्स्यतइति।नह्यनुपदिश्यवर्णानिष्टाःवर्णाःशक्याविज्ञातुम्।इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः।इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशःकर्तव्यः।एवंगुणाअपिहिवर्णाइष्यन्ते॥

सतिहिसमवायेइत्संज्ञाततआदिरन्त्येनेतिततोहलोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः।प्रत्याहारार्थमिति।प्रत्याहारशब्देनाणादिकाःसंज्ञाउच्यन्ते।इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति।सतिह्युपदेशेकलादिदोषरहितायेवर्णानिर्दिष्टास्तेतथैवप्रयोक्तव्याइत्युक्तंभवति।एकश्रुत्याहिसूत्राणांपाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशःकर्तव्यइत्याह।इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेदिति॥

आकृत्युपदेशादिति।उपात्तोपिविशेषोनान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षितइत्यर्थः।संवृतादीनामिति।एकारादीनांसंवृतत्वंदोषोनत्वकारस्य।तस्यसंवृतगुणत्वात्।तत्रसंध्यक्षरेषुविवृततमेषूच्चार्येषुसंवृतत्वंदोषः।कलःस्थानान्तरनिष्पन्नःकाकलीत्वेनप्रसिद्धः।ध्मातःश्वासभूयिष्ठतयाह्रस्वोपिदीर्घइवलक्ष्यते।एणीकृतोऽविश्लिष्टःकिमयमोकारअथोऽकारइतियत्रसन्देहः।अम्बूकृतोयोव्यक्तोप्यन्तर्मुखइवश्रूयते।अर्द्धकोदीर्घोपिह्रस्वइव।ग्रस्तोजिह्वामूलेनिगृहीतः।अव्यक्तइत्यपरे।निरस्तोनिष्ठुरः।प्रगीतःसामवदुच्चारितः।उपगीतःसमीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः

आकृत्युपदेशात्सिद्धम्।आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत्।अवर्णाकृतिरुपदिष्टासर्वमवर्णकुलंग्रहीष्यति।तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः।आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधः।आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः।केपुनःसंवृतादयः।संवृतःकलोध्मातःएणीकृतोम्बूकृतोऽर्द्धकोग्रस्तोनिरस्तःप्रगीतउपगीतःक्ष्विण्णोरोमशइति।अपरआहग्रस्तंनिरस्तमविलम्बितंनिर्हतमम्बूकृतंध्मातमथोविकम्पितम्।संदष्टमेणीकृतमर्द्धकंद्रुतंविकीर्णमेताःस्वरदोषभावनाइति।अतोन्येव्यञ्जनदोषाः।नैषदोषः।गर्गादिपाठात्संवृतादीनांनिवृत्तिर्भविष्यति।अस्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठेप्रयोजनम्।किम्।समुदायानांसाधुत्वंयथास्यादिति॥

।क्ष्विण्णःकम्पमानइव।रोमशोगम्भीरः। अविलम्बितोवर्णान्तरासंभिन्नः।निर्हतोरूक्षः।संदष्टोवर्द्धितइव।विकीर्णोवर्णान्तरेप्रसृतः।एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे।स्वरदोषभावनाइति।स्वरदोषगोत्राणि।अनन्ताहिदोषाअशक्तिप्रमादकृताः।अस्त्यन्यदिति।गर्गइत्यादिनैवसन्निवेशेनगर्गादीनांसाधुत्वंयथास्यात्।गार्ग्यइत्यादीनांमाभूत्।ततश्चगर्गादिस्थानामेवाकारादीनांदोषनिवृत्तिःकृतास्यात्।नतुसमुदायान्तरस्थानाम्।यद्यपिप्रत्ययविध्यर्थोगर्गादीनांपाठस्तथापिप्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापिभवति॥

निवृत्तकलादिकामिति।अकारस्यसंवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामितिनोक्तम्।अकारस्यनिदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानांग्रहणात्तेप्रत्यापत्तिरित्यर्थः।यदनुबन्धैरिति।यथास्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थंकलादिकंप्रतिज्ञायकलादात्मनेपदमित्यादिकरिष्यते।नत्त्वनुदात्तङितइत्यादि। । ननुचानुबन्धाभावेकथमणादिकाःसंज्ञा

एवंतर्ह्यष्टादशधाभिन्नांनिवृत्तकलादिकामवर्णस्यप्रत्यापत्तिंवक्ष्यामि।सातर्हिवक्तव्या।लिङ्गार्थातुप्रत्यापत्तिः।लिङ्गार्थासातर्हिभवति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।यद्यप्येतदुच्यते।अथवैतर्हि।अनेकमनुबन्धशतंनोच्चार्यम्।इत्संज्ञाचनवक्तव्यालोपश्चनवक्तव्यः।यदनुबन्धैःक्रियतेतत्कलादिभिःकरिष्यते।सिध्यत्येव मपाणिनीयंतुभवति।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधइति।परिहृतमेतत्।गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनांनिवृत्तिर्भविष्यति।ननुचान्यद्गर्गादिबिदादिपाठेप्रयोजनमुक्तम्।किम्।समुदायानांसाधुत्वंयथास्यादिति।एवंतर्ह्युभयमनेनक्रियतेपाठश्चैवविशेष्यते।कलादयश्चनिवर्त्यन्ते।कथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यम्।लभ्यमित्याह॥

उपपद्यन्ते।आदिरन्त्येनेत्यत्रादिःकलैःसहेत्युक्त्वाअइउइत्यादिकाःसंज्ञाःकरिष्यन्ते।स्वरसंधिश्चासन्देहायनकरिष्यतेइत्यदोषः।उभयमिति।यथाभूतागर्गादिस्थाअकारादयस्तथाभूताएवसर्वत्रप्रयोक्तव्याइतिप्रतिपाद्यतेइत्यर्थः॥ ॥

द्विगताइति ।द्वावर्थौगताःप्रयोजनद्वयसंपादकाइत्यर्थः।तथावाक्यान्यपीति।प्रत्येकस्याप्यर्थवद्विगतत्वमित्यर्थः।अथवेति।केवलानांवर्णानांलोकेप्रयोगाभावाद्धात्वादीनांचशुद्धानांपाठात्तत्स्थत्वाच्चवर्णानांनकश्चिद्दोषः।

द्विगताअपिहेतवोभवन्ति।तद्यथा।आम्राश्चसिक्ताः पितरश्चप्रीणिताइति।तथावाक्यान्यपिद्विष्ठानिभवन्ति।श्वेतोधावति।अलम्बुसानांयातेति।अथवाइदंतावदयंप्रष्टव्यः।क्वेमेसंवृतादयःश्रूयेरन्निति।आगमेषु।आगमाःशुद्धाःपठ्यन्ते।विकारेषुतर्हि।विकाराःशुद्धाःपठ्यन्ते।प्रत्ययेषुतर्हि।प्रत्ययाःशुद्धाःपठ्यन्ते।धातुषुतर्हि।धातवोपिशुद्धाःपठ्यन्ते।प्रातिपदिकेषुतर्हि।प्रातिपदिकान्यपिशुद्धानिपठ्यन्ते। यानितर्ह्यग्रहणानिप्रातिपदिकानि। एतेषामपिस्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थउपदेशःकर्तव्यः।शशःषषइतिमाभूत्पलाशःपलाषइतिमाभूत्।मञ्चकोमञ्जकइतिमाभूत् आगमाश्चविकाराश्चप्रत्ययाःसहधातुभिः।उच्चार्यन्तेततस्तेषुनेमेप्राप्ताःकलादयः॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमान्हिकम् ॥१॥

यानितर्हीति।डित्थादीनि।एतेषामपीति।शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनांपृषोदरादीनांचसाधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्रसंग्रहःसिद्धः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमान्हिकम् ॥शुभंभवतु॥ श्रीरस्तु॥कल्याणमस्तु॥ श्रीपतञ्जलयेनमः॥ ॥

अइउण्॥ ॥सर्वेवर्णानविशेषेणविचार्यविशेषेणात्रविचारःक्रियते।अकारस्येति।अत्राकारादीनांस्वरूपेणानुकार्येणावासतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः।स्वरसंधिस्तुनप्रवर्तते।वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्।तत्राकारस्यसंवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञायाअप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेणदीर्घप्लुतयोर्ग्रहणंनप्राप्नोतीतिविवृतत्वमस्योपदिश्यते।विवृतस्यगुणस्योपदेशोविवृतोपदेशः।तत्रगुणस्यनित्समापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपिसमासः।यथादेवदत्तस्यगुरुकुलमिति।आकारग्रहणार्थइति।विवृतोपदेशआकारग्रहणार्थइतिसामानाधिकरण्येननिर्देशादाकारग्रहणंविवृतोपदेशस्यप्रयोजनमितिसामर्थ्यादवगमाच्चो

अइउण्॥ ॥अकारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणार्थः।अकारस्यविवृतोपदेशःकर्तव्यः।किंप्रयोजनम्।आकारग्रहणार्थः।अकारःसवर्णग्रहणेनाकारमपियथागृह्णीयात्।किंचकारणंनगृह्णीयात्।विवारभेदात्।किमुच्यतेविवारभेदादिति।नपुनःकालभेदादपि।यथैवह्ययंविवारभिन्नएवंकालभिन्नोपि॥

घानुरूपमुत्तरंनभवतीतिनचोदनीयम्।सवर्णग्रहणेनेति।येनशास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेनसवर्णागृह्यन्तेतेनकरणेनेत्यर्थः।किंचकारणमिति।आकृतिपक्षाश्रयेणग्रहणकशास्त्रस्यप्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात्सिद्धंग्रहणमितिभावः।अत्रचनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिप्रथमाकृता।तेनकस्मात्कारणादित्यर्थः संपद्यते।विवारभेदादित्यत्रतुकारणशब्दप्रयोगाभावात्तायग्रहणादसर्वनाम्नोवाप्रथमाद्वितीययोरभावाद्विभाषागुणेस्त्रियामितिपञ्चमीविहिता।विवारयतिविकासयतिआस्यमितिविवारःप्रयत्नःव्यक्तिपक्षेग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः।व्यक्तिपक्षेभेदान्तरसद्भावादाह।किमुच्यतइति॥ ॥

बाह्यश्चेति। प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः। प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य। यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः। अथवा नाभिप्रदेशएव विश्लिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्। विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम्। द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते। किंपुनरिति। किंसूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः दुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेप्यकारे प्रश्नोयं नासमञ्जसः ॥

सत्यमेवमेतत्। वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्य ग्रहणस्य प्रयोजनम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञका भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः। तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य। किंपुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते

प्रसिद्धपरिमाणेति क्रियान्तरस्य विशेषणम्। वि० दुरवधारत्वादिति। अन्ये तु किंपुनरिति प्रश्नस्यायं भावः। सूत्रकारेण पाणिनिना अइउणित्यत्र बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृते बुध्वा शास्त्रं प्रणीतमाहोस्वित्संवृते इति। किमयं स्वतः सिद्धः संवृतोथवा विवृतस्य स्थाने अ अ इति सूत्रनिष्पन्न इति परमार्थः। उच्चरितादन्यस्मिन्नप्युच्चरितेन प्रतिसन्धीयमाने त्रैस्वर्यइत्यत्र त्रिशब्दे बोधकत्वेन तात्पर्यविषयताया दृष्टत्वात्। उपदिश्यमानस्येत्यस्य पाणिनिं प्रतिबोध्यमानस्येत्यर्थः। पूर्वत्राप्युपदेश इत्यस्य बोधनमित्यर्थः। तत्र पाणिनिं प्रति विवृत एव भगवता बोधितः संवृते हि बोधिते विवृतस्य कलादीनामिव वार्णसाधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिनासंवृतस्य विधानमनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम्। नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वानापत्तिः। वर्णसमाम्नायस्य तद्बोधकस्य संवृतेऽप्रवृत्तेरिति चेन्नैवम्। प्रत्यापत्त्यैव तद्बोधनात्। वर्णसमाम्नाये संवृतपाठेन तदनुमानाच्च। इत्थं च प्रत्यक्षेऽप्यकारे स्ववधारत्वेपि विवृतत्वस्य प्रश्नस्य सामञ्जस्ये विवृतत्वादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपविवरणे चिन्त्य इत्याहुः ॥ ॥

तत्रप्रत्यापत्त्यापूर्वः पक्ष आश्रितः। अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्। स्वरूपप्रच्यवाभावात्। अस्तिह्यन्यदिति। प्रयोगएवप्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः। नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः। नैषदोषः। उदीचामातः स्थानइति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः। नैवलोक इति। प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव॥

आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते। कथं ज्ञायते। यदयम् अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृततां प्रत्यापत्तिं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः। नैतदस्ति। नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोस्ति। कस्तर्हि संवृतः। योस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति॥

भाष्ये नैव लोके न च वेदे इति। प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैव ह्रस्वादिसंज्ञासु सतीषु अतिमालादौ सवर्णदीर्घादेरेवाभावेन टाबादिस्थस्यास्याकारस्य संवृतस्यैव संविज्ञानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्यवासत्त्वेन तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्त्या तद्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वं सम्यगेवेति भावः। दीर्घप्लुतवचने चेति तृतीयवार्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशास्य। तेन तत्प्रत्याख्यानेनैव लोके न च वेदे इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम्। न पुनर्ह्रस्वस्य विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरत्यन्तासत्त्वविषयकम्। क्विति चेत्यादाववसाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्बह्वृचादिवैदिकैः पठ्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोरुच्चारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात्। न च दीर्घस्येवाकारस्य द्रुतवृत्त्या तथोच्चारणमात्रं तथा ह्रस्वसंवृताकारस्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादिप्रतिभास इति वाच्यम्। इकारादिषु द्रुतादिवृत्त्याऽवर्णद्वैलक्षण्यानुपलम्भेन तत्प्रतिभासस्य द्रुतादिवृत्तिप्रयोज्यताया वक्तुमशक्यत्वात्। कैयटस्यापि विवृतह्रस्वाकारादीनामसाधुत्वएवाभिप्रायो न पुनरत्यन्तासत्त्व इत्यपि शक्यते वक्तुम्। अत एव धात्वादिस्थ इतीति प्रतीकमुपादाय विवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवमुद्भावितवान्नत्वसंभवम्। एतदनुरोधेन यत्तत्तत्रेतीति प्रतीके दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्याशक्यत्वं कैयटेनोक्तं तस्यापि कलधौतादीनामिव वार्णसाधुत्वाभावादशक्यत्वे एवाभिप्रायो वर्णनीय इति दिक्॥

कः पुनरिति। विवृतोपदेशादित्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारेण कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहो अहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अहंकारवत्त्वमित्यर्थः। तस्येति। यदा प्रत्याहारे विवृतोकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादच्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति। ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः।

कः पुनरत्र विशेषः। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति। वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः। तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः। क्वान्यत्र। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य। किं प्रयोजनम्। सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। विवारभेदादेव। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति। यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारेऽकोग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥

तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति। एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारः तदेदमुच्यत इत्यदोषः। यदयमिति। अत्र हि ककारेणाचिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः। तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्णे इति वत्क्ष्यम्। नहि द्वयोरिति। यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम्॥

६.ग
३२८१
५४०

नैतदिति।अकइत्यकारेणविवृतेनदीर्घस्यविवृतस्यग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः।कएषयत्नइति।धात्वादयःपठितास्तत्राकारोविवृतःपठ्यतांनहिकिंचिद्गौरवंभवतितत्किमुच्यतेऽन्यत्रापिविवृतोपदेशःकर्तव्यइतिप्रश्नः।यानीति।प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्यविवृतोपदेशादित्यनेनसर्वस्याकारस्यविवृतोपदेशःकार्यतयाचोद्यतइत्यर्थः।धात्वादिस्थइति।अग्रहणप्रातिपदिकार्थेविवृतत्वेऽवश्यचोदनीयेधात्वादिस्थस्यापिसंवृतस्यैवपठितस्यकार्यार्थेविवृतत्वंप्रति

नैतदस्तिज्ञापकम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।यस्याक्षरसमाम्नायिकेनग्रहणमस्तितदर्थमेतत्स्यात्।खट्वाढकंमालाढकमिति।सतिप्रयोजनेनज्ञापकंभवति।तस्माद्विवृतोपदेशःकर्तव्यः।कएषयत्नश्चोद्यतेविवृतोपदेशोनाम।विवृतोवोपदिश्येतसंवृतोवा।कोन्वत्रविशेषः।सएषसर्वएवमर्थोयत्नःक्रियतेयान्येतानिप्रातिपदिकान्यग्रहणानितेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यतेतद्गुरुभवति।तस्माद्वक्तव्यंधात्वादिस्थश्चविवृतइति॥दीर्घप्लुतवचनेचसंवृतनिवृत्त्यर्थः।दीर्घप्लुतवचनेचसंवृतनिवृत्त्यर्थोविवृतोपदेशःकर्तव्यः।दीर्घप्लुतौसंवृतौमाभूतामिति।वृक्षाभ्यांदेवदत्ता३इति।नैवलोकेनचवेदेदीर्घप्लुतौसंवृतौस्तः।कौतर्हि।विवृतौ।यौस्तौभविष्यतः॥स्थानीप्रकल्पयेदेतावनुस्वारोयथायणम्।संवृतःस्थानीसंवृतौदीर्घप्लुतौप्रकल्पयेत्।अनुस्वारोयथायणम्।तद्यथा।सय्यँन्तासव्वँत्सरःयल्लोँकंतल्लोँकमिति।अनुस्वारःस्थानीयणमनुनासिकंप्रकल्पयति॥

ज्ञेयम्।अन्यथादोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्यगौरवंस्यात्॥विवृतत्वप्रतिज्ञानेप्रयोजनान्तरमाह।दीर्घेति।असतिविवृतत्वप्रतिज्ञानेसंवृतस्याकारस्यस्थानेसावर्ण्यात्संवृतयोरेवदीर्घप्लुतयोःप्रसङ्गइत्यर्थः।नैवलोकइति।असत्यपिसावर्ण्येलिङ्गादकारस्यसंवृतस्यविवृतौदीर्घप्लुतौभविष्यतः।यदयमतोदीर्घोयञिअतोरोरप्लुतादप्लुतइत्याहेतिभावः॥ ॥

सतस्तत्रेति। अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः। एवमपीति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेवईकारोकारौ प्राप्नुतः। स्मृतः संवृता अन्यत्राभेवस्तामिति केचिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात्॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुवृत्त इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते। ततश्चाणत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु। अस्य च्वावित्यादौ त्वकारस्यानणत्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः। तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः॥ एकत्वादकारस्येति। एकैवाकारव्यक्तिः। उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः। खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्येकत्वं बोद्धव्यम्॥ अनुबन्धसंकर इति। एकत्वे काणटगादीनां भेदाभावाद्गोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति॥

विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः॥ एवमपि कुत एतत् तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः। न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम्। ईकार ऊकारो वेति। वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवतीति॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च। किं कारणम्। अनण्त्वात्। न ह्येतेऽणो येनुवृत्तौ। के तर्हि। येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम्। एकोयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः॥

अनुबन्धसंकरस्तु। अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति। कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गे क इति केपि णित्कृतं प्राप्नोति॥

स्मृत इति। ईऊऋत् एते इत्यर्थः। क्वचित्तु स्वत इति पाठः। वि०॥ ॥

किरिणेति। नगोश्वन्सावर्वर्णेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः। घटेनेति। एक एवाकारो द्विरुच्चार्यत इति इच्छ्याभावः। ठंखुबाहुकादिषुक्तार्थः। द्रव्यवदिति। उपचारो व्यवहारः। यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः। विषयेणेति। वार्तिककारेणाकरणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति। विषये विषय इति। सर्वगुणमिति। गुणा अनुब-

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति। तत्र को दोषः। किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन्न प्राप्नोति॥ द्रव्यवच्चोपचाराः। द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति। तद्यथा। द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति। एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत्॥ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम्। यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति। कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गे क इति। तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोस्तीति। यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्। एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्। न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात्। आयस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात्। कयोः। आद्यन्तयोः॥

न्धाः कार्यायाश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि कङिति ब्रूयादित्यर्थः। शल्यकवदिति। शल्यकः प्राणिविशेषः। स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम्। आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपतितानां श्रवणप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वादायस्येत्युक्तम्॥ ॥

एवंतर्हीति।विषयेणेत्येतदन्यथाव्याचष्टे।नानाशब्दमपनीयपुनःशब्दंपठित्वा।यद्यनुबन्धसंकरःस्यादकारमेवशिवादिभ्योविदध्यात्।अथोच्येतणित्कृतमेवयथास्याद्णित्कृतंमाभूदितिनियमार्थमेतत्स्यात्।तन्न।नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्।अथवेति।नब्रूमःसर्वगुणमुच्चारयेदितिकिंतर्हियथालोकेइहमुण्डोभवइहजटिलोभवइहनग्नोभवेतियद्गुणकोयत्रोच्यतेतद्गुणकएवतत्रभवति।एवमिहापियाभ्यःप्रकृतिभ्योयदनुबन्धविशिष्टोविधीयतेतासुतदनुब

एवंतर्हिविषयेणतुपुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम्।यदयंविषयेविषयेपुनर्लिङ्गमकारंकरोतिप्राग्दीव्यतोण्शिवादिभ्योणिति।तेनज्ञायतेनानुबन्धसंकरोस्तीति।यदिहिस्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकंस्यात्।अथवापुनरस्तुविषयेणतुनानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव।ननुचोक्तमित्संज्ञाप्रसक्त्यर्थमेतत्स्यादिति।नैषदोषः।लोकतएतत्सिद्धम्।तद्यथा।लोकेकश्चिदेवंदेवदत्तमाहइहमुण्डोभवइहजटिलोभवइहशिखीभवेति। यल्लिङ्गोयत्रोच्यतेतल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते।एवमयमकारोयल्लिङ्गोयत्रोच्यतेतल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते।यदप्युच्यतेएकाजनेकाज्ग्रहणेषुचानुपपत्तिरिति।एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तिसंख्यानात्।एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तेःसंख्यानादनेकाच्त्वंभविष्यति।

न्धनिमित्तमेवकार्यंसंपादयति।आवृत्तिसंख्यानादिति।यथाविकृतियागेत्रयोदशसामिधेन्यःप्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यासप्तदशसंपद्यन्ते।तथाघटेनतरतीतिद्व्यज्लक्षणःष्ठन्भवति।ननुमुख्येविषयेकृतार्थत्वाद्वचनस्यगौणंद्व्यच्त्वंकथंकार्यनिमित्तम्।उच्यते।गोद्व्यचइत्यत्राप्यशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापिभेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः ॥

ग्रा० कौ० ५

भवेदिति।गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेपिमुख्यमेकाच्त्वंननिवर्ततइतिभावः।एतदपीति।लोकेपूर्वासंख्यासंख्यान्तरेणामुख्येनगौणेनचबाध्यतइत्यर्थः।ऋषिसहस्रमिति।वित्तेनक्रीत्वाप्रत्येकंदत्वासहस्रदक्षिणाऋषयःसंपन्नाइत्यर्थः।ऋषयःसहस्रमितिकर्मधारयेसंपन्नाइत्यस्यसाक्षादृषिभिःसंबन्धः।षष्ठीसमासेतुसामर्थ्यलक्षणःसंबन्धः।यथा

तद्यथा।सप्तदशसामिधेन्योभवन्तीतित्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामित्यावृत्तितःसप्तदशत्वंभवति।एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वंभविष्यति।भवेदावृत्तितःकार्यपरिहतम्।इहतुखलुकिरिणागिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वंप्राप्नोत्येव।एतदपिसिद्धम्।कथम्।लोकतः।तद्यथा।ऋषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशःसहस्रकृत्वोदत्वातयासर्वेतेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नाः।एवमिहाप्यनेकाच्त्वंभविष्यति।यदप्युच्यतेद्रव्यवच्चोपचाराःप्राप्नुवन्तीति।भवेद्यदसंभविकार्यंतत्रानेकोयुगपत्कुर्यात्।यत्तुखलुसंभविकार्यमनेकोपितद्युगपत्करोति।तद्यथा।घटस्यदर्शनंस्पर्शनंवा।संभविचेदंकार्यमकारस्योच्चारणंनामानेकोपितद्युगपत्करिष्यति॥

ब्राह्मणापूतंभोज्यतामितिभुजेर्ब्राह्मणैःसह।संभविचेति।एकस्यैवाकारस्ययुगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरित्यर्थः॥ रामः २५

वित्तेनेति।वस्तुतस्तुदानप्रतिग्रहमालासहस्रेणसहस्रदक्षिणत्वोपपादनंयुक्तम्।ऋषीणांगोविक्रयस्यस्मृतिप्रतिषिद्धस्यकल्पनायाअन्याय्यत्वादितिबोध्यम्॥ ॥

एवंपरिहृतेष्वपिदोषेषुतत्रन्यायेनाकारस्यभेदंसाधयति। आन्यभाव्यमिति। अन्यस्यभावोन्यभावः। ततोब्राह्मणादिषुस्वार्थेविधानार्थात्पाठात्स्वार्थेष्यञ्। अथवान्योभावोन्यद्वस्तुतस्यभावइतिभावेष्यञ्। इहकालशब्दाभ्यांव्यवधानंभिन्नानांदृष्टम्। यथाअसंहितायाम् अइउइत्यादीनांकालव्यवायः। इतिरित्यादौशब्दव्यवायः। तत्रतकारेणअकारेकारयोर्व्यवधानात्। एकत्वेतुव्यवधानंनदृष्टम्। यथाअइतिकेवलाकारउच्चार्यतेतस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्चनानात्वमकारस्य। प्रत्यभिज्ञानंचात्वादिसामान्यनिबन्धनम्। यद्यपिशब्दव्यवायेपिकालव्यवायोस्तितथापिकालव्यवायएवद्विधाद

आन्यभाव्यंतुकालशब्दव्यवायात्। आन्यभाव्यंत्वकारस्य। कुतः। कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायात्शब्दव्यवायाच्च। कालव्यवायात्। दण्डअग्रम्। शब्दव्यवायात्। दण्डः। नचैकस्यात्मनोव्यवायेनभवितव्यम्। भवतिचेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य। युगपच्चदेशपृथक्त्वदर्शनात्। युगपच्चदेशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहेआन्यभाव्यमकारस्येति। यदयंयुगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। अश्वः अर्कः अर्थइति। नह्येकोदेवदत्तोयुगपत्स्रुघ्नेचभवतिमथुरायांच॥ यदिपुनरिमेवर्णाःशकुनिवत्स्युः। तद्यथा। शकुनयआशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताःपश्चाद्दृश्यन्ते। एवमकारोदइत्यत्रदृष्टोण्डइत्यत्रदृश्यते। नैवंशक्यम्॥

र्शितः। शब्दशून्यःशब्दवांश्च। यदिपुनरिति। कालशब्दाभ्यांव्यञ्जकानामेवध्वनीनांव्यवायोनव्यङ्ग्यस्येतिव्यक्तिस्फोटवादिनोभावः। यथाशकुनिःपङ्क्तेरादौस्थितआशुसंचारात्तदन्तेभवति। एवंव्यञ्जकध्वनिसन्निधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः। ॥

जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते। अनित्यत्वमिति। भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वप्रतिज्ञानात्तस्यैकत्वं नित्यत्वं नोपपद्यते। दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वात् नह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्। रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञा त्वत्वनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र स्थितः। व्यक्तिस्फोटवाद्याह। अकारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति। आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणात् श्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम्। बुद्धिनिर्ग्राह्य इति। पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगेणेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासोऽभिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृतः। भेदवाद्याह। आकाशदेशा इति। यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि तु ग्रमक्षुरादिदेशव्यवहारः। एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः॥

> अनित्यत्वमेवं स्यात्। नित्याश्च शब्दाः। नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ऽण्ड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात्। यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः तद्यथा। एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। विषम उपन्यासः। नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते। अकारं पुनरुपलभते। अकारमपि नोपलभते। किं कारणम्। श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः। एकं च पुनराकाशम्। आकाशदेशा अपि बहवः। यावता बहवः तस्मादान्यभाव्यमकारस्य।

एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते। आकृतिग्रहणादिति। अकारजातिः सर्वेषु प्रदेशेषु निर्दिश्यते। नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः। तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम्। तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेणाग्रहणमाकारस्येति सिद्धम्। अष्टन आविभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति। अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत्। प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम्। तद्वच्चेति। स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्र तद्वत्। अथवा वसन्नमेतत्तद्वत्। तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्परेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः।-

आकृतिग्रहणात्सिद्धम्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। तद्वच्च तपरकरणम्। एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते। आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति। ननु च सवर्णग्रहणेनाति प्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन्। प्रत्याख्यायते तत्सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति। हल्ग्रहणेषु च। किम्। आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यत्रैतन्नास्ति अण्सवर्णान्गृह्णातीति। रूपसामान्याद्वा। रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा। तानेव शाटकानाच्छादयामः ये मथुरायाम्। तानेव शालीन्भुञ्ज्महे ये मगधेषु। तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम्। अन्यस्मिंश्चान्यस्मिन्त्व रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति। एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम्॥

हल्ग्रहणेषु चेति। अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति। व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठथेत्यत्र तदिति द्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात्। अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यात्। अभित्या इत्यादावेव स्यात्। रूपसामान्यादिति। व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽस्तीति सिद्धमिष्टम्। व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु वा मा भूत्सर्वथा लोक इव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः॥

ऋऌक्॥ अल्पीयानिति। ऋकारापेक्षयात्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोऽप्यस्याल्पतर इत्यर्थः। अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थमप्युपदेशः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसदृशऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र ऌकारोपदेशः

ऋऌक्॥ अथ ऌकारोपदेशः किमर्थः। किं विशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते। यदि किंचिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति। ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अस्य हि ऌकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः। यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव क्लृपेश्च लत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ ऌकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति। ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थः। ऌकारोपदेशः क्रियते। यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुताद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिदॢतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः। दध्यॢतकाय देहि। मध्वॢतकाय देहि। उदङ्ङॢतको गमत्। प्रत्यङ्ङॢतको गमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः। जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः॥

कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते। गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निवर्तितत्वादसाधुत्वम्। ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति ऌतकशब्दस्यानिवर्तकः। अशक्तिजेति। अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणशब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति॥ ॥

अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चेति। चिन्त्यमिदं बहुच्पूर्वे तस्य चारितार्थ्यादिति दीक्षितनागेशौ। परमगार्ग्यायणः शिवभागवत इत्यत्र च चारितार्थ्यमिति वयम्॥ ॥

न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दोन्याय्यः। ऋदन्तंनामकुर्यादितिस्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिःसौत्रोधातुः। ततऔणादिकः क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः। संज्ञादिष्विति। आदिशब्देनेतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ताअपिशास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षेकिमर्थवत्सूत्रेणेतिचेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोप्यस्तीतिज्ञापनार्थमर्थवत्सूत्रोपादानमनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थंच। अपरआह

अशक्त्याकयाचिद्ब्राह्मण्याऋतकइतिप्रयोक्तव्येऌतकइतिप्रयुक्तंतस्यानुकरणंब्राह्मण्यॢतकइत्याह। कुमार्यॢतकइत्याह। प्लुत्याद्यर्थश्चऌकारोपदेशः कर्तव्यः। केपुनः प्लुत्यादयः। प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः। क्लृ३प्तशिखः। क्लृप्तः प्रक्लृप्तः। प्लुत्यादिषुकार्येषुकॢपेर्लत्वंसिद्धंतस्यासिद्धत्वादच्कार्याणिनसिध्यन्ति। तस्मादॢलकारोपदेशः क्रियते। नैतानिसन्तिप्रयोजनानि। न्याय्यभावात्कल्पनंसंज्ञादिषु। न्याय्यस्यऋतकशब्दस्य तावत्कल्पनंसंज्ञादिषुसाधुमन्यन्ते। ऋतकएवासौनऌतकइति। अपरआह। न्याय्यऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोस्तिसकल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषुऋतकएवासौनऌतकः। अयंतर्हियदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः। ऌफिडः ऌफिड्डश्चेति। एषोपिऋफिडः ऋफिड्डश्च। कथम्॥

ति। पूर्वमुक्तमृतकशब्दएवन्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्योनतुऌतकशब्दइति। इदानीतुऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वादॢतकइत्युच्यते। अयंतर्हीति। ऋतकशब्दोन्वाख्यातत्वाद्भवतुऌतकशब्दस्यनिवर्तकः ऋफिडऋफिड्डइत्येतौत्वनन्वाख्याताविति कथमॢफिडॢफिड्डइत्येतयोर्निवर्तकौस्यातामितिभावः। एषोपीति। उणादयोबहुलमित्येवान्वाख्याताविल्यर्थः॥ ॥

अर्त्तिप्रवृत्तिरिति।अर्त्तेः प्रकृतित्वेनप्रवृत्तिरित्यर्थः।नसन्तीति। अद्यत्वेपियदानामक्रियतेतदाप्रशस्यरूपाक्रियागुणोवाध्यारोप्यतेइतिभावः।अन्यथाकृत्वेति।अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्टऌकारः वार्त्तिककारस्तुव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणप्रत्याचष्टे।समानेचेति।इह चभिन्नार्थत्वम्।ऌतकशब्दोहि यदासंज्ञात्वेनविनियुज्यते क्वचित्पिण्डेतदातच्छब्दस्वरूपाध्यासः।ऋतकेतुविपर्ययः भिन्नस्वरूपौचैतौशब्दौइतिभावः।पक्षान्तरैरपीति।यथाद्रव्यपक्षेस

अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवलोकेलक्ष्यते।फिडफिड्डावौणादिकौप्रत्ययौ।त्रयीचशब्दानांप्रवृत्तिः।जातिशब्दागुणशब्दाःक्रियाशब्दाइति। नसन्तियदृच्छाशब्दाः।अन्यथाकृत्वाप्रयोजनमुक्तमन्यथाकृत्वापरिहारः।सन्तियदृच्छाशब्दाइतिकृत्वाप्रयोजनमुक्तम्।नसन्तीतिकृत्वापरिहारः।समानेचार्थेशास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्यनिवर्तकोभवति।तद्यथा।देवदत्तशब्दोदेवदिन्नशब्दंनिवर्तयति।नगाव्यादीन्।नैषदोषः।पक्षान्तरैरपिपरिहाराभवन्ति।।अनुकरणंशिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषुयथालौकिकवैदिकेषु।अनुकरणंहिशिष्टस्यसाधुभवति।अशिष्टाप्रतिषिद्धस्यवानैवतद्दोषायभवतिनाभ्युदयाय।यथालौकिकवैदिकेषु।यथालौकिकेषुवैदिकेषुचकृतान्तेषु।लोकेतावत्।यएवमसौददातियएवमसौयजतेयएवमसावधीतइतितस्यानुकुर्वन्दद्याच्चयजेतचाधीयीतचसोप्यभ्युदयेनयुज्यते।।

रूपाणामित्यस्यारंभः।जातिपक्षेतुप्रत्याख्यानम्।एवमसापीत्यर्थः।अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपिपारंपर्यागताःशिष्टप्रयुक्ताएवसंज्ञाःकर्त्तव्याः।प्रयोजनान्तरमपिवार्त्तिककारःप्रत्याचष्टे।अनुकरणमिति।अनुकार्यस्यदुष्टत्वादनुकरणस्यापिदुष्टत्वंमन्यतेसुरापानानुकरणवत्।।

।।

विषमइति। नह्यनुकार्यस्यदोषेणानुकरणस्यदुष्टत्वमितिदर्शयति। यश्चेति। विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः। नत्वनुमानेनधर्माधर्मयोर्व्यवस्थेतिमन्यते। सुरापानादौतुतस्याएवक्रियायाअनुष्ठानात्तादृश्याभावान्नास्तिअनुकरणत्वम्। दानादीनांस्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्तइति। स्वस्थचित्तत्वंदर्शयति। अस्वस्थे

वेदेपियएवंविश्वसृजः सत्राण्यध्यासततइतितेषामनुकुर्वन्तद्वत्सत्राण्यध्यासीतसोभ्युदयेनयुज्यते। अशिष्टाप्रतिषिद्धंयएवमसौहिक्कतियएवमसौहसतियएवमसौकण्डूयतीतितस्यानुकुर्वन्हिक्केच्चहसेच्चकण्डूयेच्चनैवतद्दोषायस्यान्नाभ्युदयाय। यस्तुखल्वेवमसौब्राह्मणंहन्तिएवमसौसुरांपिबतीतितस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणंहन्यात्सुरांवापिबेत्सोपिमन्येपतितःस्यात्। विषमउपन्यासः। यश्चैवंहन्तियश्चानुहन्तिउभौतौहतः। यश्चापिपिबतियश्चानुपिबतिउभौतौपिबतः। यस्तुखल्वेवमसौब्राह्मणंहन्तिएवमसौसुरांवापिबतीतितस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तोमाल्यगुणकण्ठःकदलीस्तम्भंछिन्यात्पयोवापिबेत्नसमन्येपतितःस्यात्। एवमिहापियएवमसावपशब्दंप्रयुङ्क्तेइतितस्यानुकुर्वन्नपशब्दंप्रयुञ्जीतसोप्यपशब्दभाक्स्यात्। अयंत्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दोयदर्थउपदेशः कर्तव्यः। नचापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दोभवति। अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्। योहिमन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दोभवतीति॥

नहिचित्तेन अकार्यंक्रियते। माल्यगुणकण्ठइति। लोकमध्येप्रकाशतेइत्यर्थः। अकार्यंह्यप्रकाशंक्रियते। तत्रऌतकशब्दोपियदाऋतकार्थेप्रयुज्यतेतदापशब्दः। यदात्वनुकार्यंप्रत्याययतितदासाधुरेव। अर्थभेदात्। अस्वगोण्यादिवत्॥ ॥

अपशब्द इत्येवेति। अस्य हि गाव्यादयोऽपभ्रंशा वाच्याः। अयमिति। असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः। भवेदिति। प्रयोगस्थस्येदमनुकरणम्। प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः। प्रकृतिवदिति। तत्र यथा क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेण लृकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः। द्विरिति। पचन्तु पचन्त्विति केनचिदुक्ते द्विः पचन्त्वित्यनुकरणम्। एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति। एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थान-

अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात्। न चैषोऽपशब्दः। अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। साध्लृकारमधीते। मध्लृकारमधीत इति। कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम्। क्लृपिस्थस्य। यदि क्लृपिस्थस्य क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति। भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात्। अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। इदमवश्यं कर्तव्यम्। प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति। किं प्रयोजनम्। द्विः पचन्त्वित्याह। तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात्। अग्नी इत्याह। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात्। यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते। अपशब्द एवासौ भवति कुमार्य्लृतक इत्याह ब्राह्मण्लृतक इत्याह। अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः॥

भिधानान्न द्विवचनान्तम्। ननु गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः। द्युताद्य्लृदित इति लृकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य लृकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते। ततस्तदनुकरणस्यासिद्धः प्रकृतिवद्भावः॥

नचापशब्दइति।सिद्धान्तवादी।प्रकरणाद्धिशास्त्रीयाप्रकृतिराश्रीयते।शास्त्रनिबन्धनंचकार्यमतिदिश्यते।अपशब्दश्चनशास्त्रीयाप्रकृतिरनुपदिष्टत्वात्।नचापशब्दत्वंशास्त्रीयंकार्यंनापितदतिदेष्टुंशक्यम्।नहिसाधोरसाधुत्वातिदेशोयुक्तिमान्।एवंभाष्यकारेणशक्तिजानुकरणार्थत्वमृकारोपदेशस्यस्थापितम्।एकदेशविकृतस्येति।ऋकाररेफभागस्यलेकृतेसएवऋकारइतिप्रत्यभिज्ञानादितिभावः।षष्ठीनिर्दिष्टस्येति।राज्ञःकचेत्यत्रराजन्शब्दःषष्ठीनि

नचापशब्दःप्रकृतिः।नह्यपशब्दाउपदिश्यन्ते।नचानुपदिष्टाप्रकृतिरस्ति।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः।एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिप्लुत्यादयोपिभविष्यन्ति।यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते।राज्ञःकच।राजकीयम्।अल्लोपोनइतिलोपःप्राप्नोति।एकदेशविकृतमनन्यवत्षष्ठीनिर्दिष्टस्य।यदिषष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यतेक्लृ३प्तशिखइतिप्लुतोनप्राप्नोति।नह्यत्रऋकारःषष्ठीनिर्दिष्टः।कस्तर्हि।रेफः।ऋकारोप्यत्रषष्ठीनिर्दिष्टः।कथम्।अविभक्तिकोनिर्देशः।कृपउःरःलः।कृपोरोलइति।अथवापुनरस्तुअविशेषेण।ननुचोक्तंराज्ञःकच।राजकीयम्।अल्लोपोनइतिप्राप्नोतीति।नैषदोषः।वक्ष्यत्येतत् श्वादीनांसंप्रसारणेनकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति।तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते।अल्लोपोनः।नकारान्तस्येति।इहतर्हिक्लृ३प्तशिखः।अनृतइतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।रवत्प्रतिषेधाच्च।रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति।।

र्दिष्टःनत्वन्इतिलोपाभावः।यद्येवंकृपोरोलइत्यत्रापिऋकारःषष्ठ्यानिर्दिष्टइत्यनन्यत्वंनप्राप्नोतीत्याह।यदीति।अथवेति।षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनापेक्ष्यते।नकारान्तस्येति।नचराजन्शब्दःकादेशेकृतेनकारान्तोभवतिश्वेवपुच्छेछिन्नेनपुच्छवानितिभावः।।

अरवत इति। रोऽस्यास्तीति नित्ययोगे मतुप्। तेन ऋकार एव रवान्न तु वर्तक इत्यादावकारः। न रवान् अरवानिति समासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो। गुरोररस्येति। ह्रस्वस्येति। तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्त्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह। सैषेति। एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यत इति। तपरा तपरसंध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुध्यापरामृष्टासत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दृष्टी

गुरोररवत इति वक्ष्यामि। यद्यरवत इत्युच्यते। होतृ ऋकारः होतॢ ऌकारः अत्र न प्राप्नोति। गुरोररवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एष सूत्रभेदेन ऌकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते॥ एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यते। इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन्। एत् ओत् ङ्। ऐत् औत् च् इति। अतपराणि वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्। प्लुतादिष्वज्विधिः। प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति। गो३त्रात नौ३त्रात इत्यत्र अनचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इह प्रत्यङ्ङ्३ इतिकायन उदङ्ङ्३ उपगव इति अचीति ङमुडादेशो न प्राप्नोति

ने। कश्चात्रेति। कार्ये को विशेष इति प्रश्नः। तपरोपदेशश्चेदिति। यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। संध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा संधीयमानावयवत्वात्। प्लुत्यादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते॥

रोऽस्यास्तीति। इदं चिन्त्यम्। अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्त्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तं धावनमफलमिति विवरणमेव चिन्त्यम्। उरण् रपर इति शास्त्रेण रेफेऽवयवत्वस्य बोधनेन वर्तक इत्यादावकारे रवत्त्वस्य सूपपादत्वादिति गुरुवर जगन्नाथशास्त्रिणः॥

प्लुतएवनप्राप्नोतीतिदर्शयितुमाह। प्लुतसंज्ञाचेति। त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञाविधीयते। तपरत्वेचत्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः। तत्रैचांप्लुतोविधीयमानइकारोकाराभ्यांगृहीतईकारऊकारश्चस्यात्। अतपरइति। असतीहतपरत्वेएकारौकाराभ्यांमात्रिकयोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानंस्यादितिसूत्रंकर्तव्यम्। तपरत्वेतुतयोरग्रहणात्स्मास्यभावः। ननुचेति। सूत्रारम्भंप्रतिनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः। अतपरत्वेएचइतिवक्तव्यंतपरत्वेत्वैचइति। ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्धएकारोऽर्द्धओकारोनभवतः। ऐचोश्चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोः। भूयस्त्वाचव्यपदेशोमल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेवभविष्यतः। सिद्धमेङइति। अर्द्धैकारार्द्धौकारौनस्तः। तत्रतालव्यएकारओष्ठ्यओकारइतितयोःस्थानेइकारोकारावेवभविष्यतः। तावेवेति। ताभ्यामुपदिष्टाभ्यांदीर्घप्लुतयोरपिग्रहणंसिध्यतीतिभावः। गुणसंज्ञायांतुदीर्घावेकारौकारौनिर्दिष्टौ। ॥

प्लुतसंज्ञाच। प्लुतसंज्ञाचनसिध्यति। ऐ३तिकायन। औ३पगव। ऊकालोज्ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञोभवतीतिप्लुतसंज्ञानप्राप्नोति। सन्तुतर्ह्यतपराणि। अतपरएचइग्घ्रस्वादेशे। यद्यतपराणिएचइग्घ्रस्वादेशइतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। एचोह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्धएकारअर्द्धओकारोवामाभूदिति। ननुचयस्यापितपराणितेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचौसमाहारवर्णौमात्रावर्णस्यमात्रेवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषुकदाचिदवर्णःस्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णौमाकदाचिदवर्णीभूदिति। प्रत्याख्यायतेएतत्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदिप्रत्याख्यानपक्षः इदमपिप्रत्याख्यायते। सिद्धमेङःसस्थानत्वादिति। ननुचैङःसस्थानतरावर्द्धएकारोऽर्द्धओकारः। नतौस्तः। यदिहितौस्यातांतावेवायमुपदिशेत्। ननुचभोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीयाअर्द्धमेकारमर्द्धमोकारंचाधीयते।

सुजातेइति। अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्याकारस्यार्द्धमेकारमर्द्धमोकारं च विदधति। पारिषदकृतिरिति। गीतिवप्राणत्तथोच्चारणमित्यर्थः। आन्तर्यतइति। अन्यस्यासंभवादिदमत्र नास्ति प्लुतश्च विषयेस्मतइत्यर्थः। अम्येकइति। प्रथमयोरितिसिद्धेएतदपि किमर्थमुच्यतेइति चेत् वाच्छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात्पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्थासैवोत्तरत्रानुवर्ततइ

सुजातेएअश्वसूनृते। अध्वर्योओअद्रिभिःसुतम्। शुक्रंतेएअन्यद्यजतंतेएअन्यदिति। पारिषदकृतिरेषातत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्द्धएकारोऽर्द्धओकारो वास्ति। एकादेशे दीर्घग्रहणम्। एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। आद्गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घइति। किंप्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा माभूवन्निति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वाउदकं खट्वोदकं खट्वाईषा खट्वेषा खट्वाऊढा खट्वोढा खट्वाएलका खट्वैलका खट्वाओदनः खट्वौदनः खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वाऔपगवः खट्वौपगवइति। तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अकः सवर्णे एको भवति ततो दीर्घः। दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्टइति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। पशुं विद्धं पचन्तीति। नैष दोषः। इह तावत्पशुमिति अम्येक इतीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति। विद्धमिति। पूर्व इत्येवानुवर्तते। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति।

तिविद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति। अथवेति। विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्यात् उत इत्यादौ माभूदिति॥ ॥

तपरे इति। तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः। तादपीति। तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विरुक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वा अनेकार्थाभिधानमिति भावः। बहुव्रीहिवादी चोदयति। किं दकार इति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकार इति। तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम्। ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणप्रसङ्गाद्गुणानां चाभेदकत्वात्तत्रास्यार्थत्वाभावात्। अथ तवाऽसंदेहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्ये

यदयं हलउत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति। इह तर्हि खट्वर्श्यैमालर्श्यै इति दीर्घवचनादकारेण। अनान्तर्यादेकारैकारेण। तत्र को दोषः। विगृहीतस्याश्रवणं प्रसज्येत। न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति। किं तर्हि। यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति। क्व च क्रियमाणे न दोषः। संज्ञाविधौ। वृद्धिरादैज् दीर्घः अदेङ्गुणो दीर्घ इति। तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबितीहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपीति॥

णस्य विरोधः। तत्र हि तितिप्रत्ययग्रहणं चोदितम्। इह माभूत्। दिवउत् द्युभ्यामिति। ततो दित्त्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्। तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम्। इह च दकाराभ्युपगमे न त्वादिषु दोषः परिहृतः। अत्राहुः। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र विवक्षितः। कस्तर्हि दकार इति॥ ।

वर्णान्तरसमानाकृतयइति।आकारादिष्वकारादिसदृशावयवाऋकारऌकारयोरेफलकारसदृशावयवौ।संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः।तत्रकेवलवर्णकार्यमवयवेषुभवतिनवेतिविचारः।इहहिसमुदायाअपीति।ऋऌएओऐऔइति।अवयवाअपीति।अइउणृऌणिति।तत्रसमुदायपरेनिर्देशेसन्निहिताअप्यवयवानान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञांनलभन्ते।अवयवपरेचनिर्देशेसमुदायोनसंज्ञाभाक्।यथाहयवेत्यादावनच्कस्यहलोदुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्रप्राधान्येननिर्देशाद्धलादिसंज्ञांनप्रतिपद्यतेइतिदध्यत्रेत्यादावनच्कएवयणादेशःप्रवर्तते।तत्रासत्यमप्येजादिसंज्ञायामयादयःसमुदायादेशाअपिनान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति।एवंस्थितेअग्नइन्द्रइत्यादौयत्रावयवकार्यंप्राप्नोतिसमुदायकार्यंचतत्रान्तरङ्गत्वात्तत्रचसाक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः।

> इदंविचार्यते।यएतेषुवर्णेषुवर्णैकदेशावर्णान्तरसमानाकृतयःएतेषामवयवग्रहणेनग्रहणंस्याद्वानवेति।कुतःपुनरियंविचारणा।इहहिसमुदायाअप्युपदिश्यन्तेअवयवाअपि।अभ्यन्तरश्चसमुदायेऽवयवः।तद्यथा।वृक्षःप्रचलन्सहावयवैःप्रचलति।तत्रसमुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेनग्रहणंस्याद्वानवेतिजायतेविचारणा।कश्चात्रविशेषः।

अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धिसमुदायावगमस्यसमुदायकार्यंबहिरङ्गम्।अयादीनांचावकाशः।अग्नआयाहीति।नन्वत्रयणादेशोऽवयवस्यप्राप्नोति।येननाप्राप्तइतिवामध्येऽपवादाइतिवायणएवायादयोबाधकाःस्युः।तत्रयथादधीन्द्रइत्यत्रदधिशब्दस्यइकारःसवर्णदीर्घत्वंप्रतिपद्यतेएवमेकारस्यापिप्रतिपद्येत।प्रत्याहारेएओङ्ऐऔजित्यत्रावयवानांप्राधान्येनानिर्देशादित्येवंग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम्।इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते।अभ्यन्तरश्चेति।तिरोहितत्वादवयवानांसमुदायकार्यपारतन्त्र्यात्स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेणातत्कार्याप्रवर्त्तनादित्यर्थः। ॥

समानाक्षरेति। समानशब्देनपूर्वाचार्यनिर्देशादकोभिधीयन्ते। दशसमानाइतिवचनात्। तेनसवर्णेकार्यंप्राप्नोतीत्यर्थः।

वर्णैकदेशावर्णग्रहणेनचेत्संध्यक्षरेसमानाक्षरविधिप्रतिषेधः। वर्णैकदेशावर्णग्रहणेनचेत्संध्यक्षरेसमानाक्षराश्रयोविधिःप्राप्नोतिसप्रतिषेध्यः। अग्नेइन्द्र। वायोउदकम्। अकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घत्वंप्राप्नोति॥ दीर्घेह्रस्वविधिप्रतिषेधः॥ दीर्घेह्रस्वाश्रयोविधिःप्राप्नोतिसप्रतिषेध्यः। आलूय। प्रलूय। ह्रस्वस्यपितिकृतितुग्भवतीतितुक्प्राप्नोति। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनदीर्घेह्रस्वाश्रयोविधिर्भवतीति। यदयंदीर्घाच्छेतुकंशास्ति। नैतदस्तिज्ञापकम्। अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्। किम्। पदान्ताद्वेतिविभाषांवक्ष्यामीति। यत्तर्हियोगविभागंकरोतिइतरथाहिदीर्घात्पदान्ताद्वेत्येवब्रूयात्। इहतर्हिखट्वाभिःमालाभिःअतोभिसऐसित्यैस्भावःप्राप्नोति। तपरकरणसामर्थ्यान्नभविष्यति। इहतर्हियातावाताअतोलोपआर्द्धधातुकेइत्यकारलोपःप्राप्नोति। ननुचात्रापितपरकरणसामर्थ्यादेवनभविष्यति। अस्तित्वन्यत्तपरकरणेप्रयोजनम्। किम्। सर्वस्यलोपोमाभूदिति। अथक्रियमाणेपितपरेपरस्यलोपेकृतेपूर्वस्यकस्मान्नभवति। परलोपस्यस्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनआकारस्थस्याकारस्यलोपोभवतीति। यदयमातोनुपसर्गेकइतिककारमनुबन्धंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। कित्करणेपरस्यअकारस्यलोपेकृतेद्वयोरकारयोःपररूपेहिसिद्धंरूपंस्याद्गोदःकम्बलदइति। पश्यतित्वाचार्योनाकारस्थस्याकारस्यलोपःस्यादिति। अतःककारमनुबन्धंकरोति। नैतदस्तिज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदोरिति।

असिद्धत्वाच्चेति। असिद्धवदत्राभादित्यनेन। एतत्प्रयोजनंकितीत्याकारलोपोयथास्यादिति। यद्याकारस्थस्याकारस्यलोपःस्यात्कित्करणमनर्थकंस्यात्। ॥

यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति॥ एकवर्णवच्च॥ एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणष्ठन्मा भूदिति। इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यनुवर्तमाने गोद्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति। अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति। अयं तु सर्वेषामेव परिहारः। नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु॥ नाव्यपवृक्तस्याव यवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु। तद्यथा द्रव्येषु सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। विषम उपन्यासः। प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते। असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च।

यत्तर्हीति। नन्वसति कित्वे आकारस्य स्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः। नैष दोषः। सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति। अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम्। दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति॥ एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयणेन वा कुशब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते। गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति। सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य। अग्न एहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति। नाव्यपवृक्तस्येति। व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः। तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिन्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः। अव्यपवृक्तस्य अवयवस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः। न हि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्तेऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसंभवात्। सप्तदशेति। सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्त्तते तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम्। असंभव इति। अर्द्धचतुर्हस्ता हि वेदिः।

यथातर्हीति।अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्संभवइतिभावः।अव्यपवृक्तमिति।व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः।यत्रतर्हीति।ऐऔइत्यत्रहिस्फुटोऽकारप्रतिभासोस्ति।विवृतत्वादिति।अकारस्यविवृतोपदेशादत्रप्रकर्षोविवक्षितस्तदाह।विवृततरमिति।तत्रप्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेणसंध्यक्षरावयवस्यग्रहणंनास्तीत्यर्थः।तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्यभेदेनाग्रहणादग्रहणंसंध्यक्षरस्थस्यत्वसावर्ण्यात्।ऋकारस्थस्तुरेफोभेदेनप्रतिभासाद्गृह्यतइतिनुडादिसिद्धिः।अथवेति।नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्चप्रत्यभिज्ञानात्तत्वासिध्यापृथगुपलब्धानां वर्णानांसमुदायेनास्तिसत्वम्।समुदायवाचोयुक्तिरपितत्रवर्णान्तरेनतात्विकीभ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता। ॥

यथातर्हिसप्तदशप्रादेशमात्रीराश्वत्थीःसमिधोभ्यादधीतेतिनसप्तदशप्रादेशमात्रंकाष्ठमग्नावभ्याधीयते।अत्रापिप्रतिप्रणवंचैतत्कर्मचोद्यते।तुल्यश्चासंभवोग्नौवेद्यांच।यथातर्हितैलंनविक्रेतव्यंमांसंनविक्रेतव्यमितिव्यपवृक्तंचनविक्रीयते।अव्यपवृक्तंगावःसर्षपाश्चविक्रीयन्ते।तथालोमनखंस्पृष्ट्वाशौचंकर्तव्यमितिव्यपवृक्तंस्पृष्ट्वानियोगतःकर्तव्यम्।अव्यपवृक्तेकामचारः।यत्रतर्हिव्यपवर्गोस्ति।क्वचव्यपवर्गोस्ति।संध्यक्षरेषु।संध्यक्षरेषुविवृततत्वात्।यदत्रावर्णंविवृततरंतदन्यस्मादवर्णाद्येपीवर्णोवर्णेविवृततरेतेअन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्।अथवापुनर्नगृह्यन्ते।अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणम्।अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणंकर्तव्यम्।तस्मान्नुड्द्विहलःऋकारेचेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।आनृधतुःआनृधुरिति।यस्यपुनर्गृह्यन्तेद्विहलइत्येवतस्यसिद्धम्।यस्यापिनगृह्यन्तेतस्याप्येषनदोषः।द्विहल्ग्रहणंनकरिष्यते।तस्मान्नुड्भवतीत्येव।यदिनक्रियते।आटतुःआटुरित्यत्रापिप्राप्नोति।अश्नोतिग्रहणंनियमार्थंभविष्यति।

अश्नोतेरेवेति। सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातिरेव। सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य। अविभक्तिकइति। तत्र ऋकारनिर्द्देशे सामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते। स्फोटमात्रमिति। जातिस्फोट इत्यर्थः। ततश्चान्तर्भू तानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते। यत्तदिति। रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। अव्यवाय इति। ऋकारेण यथा दीर्घो·ट

अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति। लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृपो रो लः ऋकारस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। क्लृप्तः क्लृप्तवानिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। ऋकारोप्यत्र निर्द्दिश्यते। कथम्। अविभक्तिको निर्द्देशः। कृप उः रः लः कृपो रो ल इति। अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्द्दिश्यते। रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति। विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातृणां पितृणामिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम्। न सिध्यति। यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अव्यवाय इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति। यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। रषाभ्यां नो णः समानपदे। ततो व्यवाये। व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति। ततोट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरिति। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यृकारान्नो णत्वमिति। यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। नार्नमनिः। यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति। यच्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। बहिरङ्गा वृद्धिः अन्तरङ्गं णत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

ह्यते एवमृकारभागोपीत्यर्थः। न सिध्यतीति। तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः। एतैरेवेति। आकारादयोप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः। भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते। ॥

अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। ऋतः नो णो भवति। ततश्छन्दस्यवग्रहात्। ऋत इत्येव। प्लुतावैच इदुतौ। एतच्च वक्तव्यम्। यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। क्रियते न्यास एव॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति। कुक्कुटः। पिप्पली। पित्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्। मात्राकालोत्र गम्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यणः सवर्णान् गृह्णातीति। इह तु कथम्। सँय्यन्ता। सँव्वत्सरः। यँल्लोकम्। तँल्लोकमिति। यत्रैतदस्त्यणः सवर्णान् गृह्णातीति। अत्रापि मात्राकालो गृह्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्॥ हयवरट्॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो द्विरुपदिश्यते। पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा। कश्चात्र विशेषः॥ हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्॥ हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्त्तव्यम्। आतोटि नित्यम्। शश्छोटि। दीर्घादटि समानपादे। हकारे चेति वक्तव्यम्। महाँ हि सः।

गुरोष्टेरिति। ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम्। तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवद३त्तेति। क्रियते न्यास एवेति। अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति। व्यपवृक्तेपि भागयोर्विवृततरत्वात्। प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणदच्त्वाभावात्। तुल्यरूपेति। तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः। तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता। आश्लूच्चारणं तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः। अत्रापीति। सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः॥ हयवरट्॥ पूर्वश्चेति। पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः। शश्छोटीति। हकारपरशकारस्यासंभवात्प्रसङ्गोच्चारितमेतत्।

उत्वेचेति।अप्लुत्वार्थमपिवक्तव्यंभोहसतीतिरोर्यत्वार्थम्।यदिचकिंचिदिति।प्रयोजनार्थोहिवर्णानामुपदेशोनस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः।इदमिति।उभयत्रापिदोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः।स्वर्नयतीति।णकारोऽत्रप्राप्नोति।नह्यत्रसवर्णग्रह-

उत्वेच॥उत्वेचहकारग्रहणंकर्त्तव्यम्।अतोरोरप्लुतादप्लुते।हशिच।हकारेचेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।पुरुषोहसतिब्राह्मणोहसतीति।अस्तुतर्हिपूर्वोपदेशः॥पूर्वोपदेशेकित्वक्सेड्विधयोझल्ग्रहणानिच॥यदिपूर्वोपदेशःकित्वंविधेयम्।स्निहित्वास्नेहित्वा।सिस्निहिषति।सिस्नेहिषति।रलोव्युपधाद्धलादेरितिकित्वंनप्राप्नोति।क्सविधिः।क्सश्चविधेयः।अघुक्षत्।अलिक्षत्।शलइगुपधादनिटःक्सइतिक्सोनप्राप्नोति।इड्विधिः।इड्चविधेयः।रुदिहि।स्वपिहि।वलादिलक्षणइण्नप्राप्नोति।झल्ग्रहणानिच।किम्।अहकाराणिस्युः।तत्रकोदोषः।झलोझलीतीहनस्यात्।अदाग्धाम्।अदाग्धम्।तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यःपरश्च।यदिचकिंचिदन्यत्राप्युपदेशेप्रयोजनमस्तितत्राप्युपदेशःकर्त्तव्यः।इदंविचार्यते।अयंरेफोयकारवकाराभ्यांपूर्वएवोपदिश्येतहरयवडिति।परएववायथान्यासमिति।कश्चात्रविशेषः॥रेफस्यपरोपदेशेनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः॥रेफस्यपरोपदेशेअनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।अनुनासिकस्य।स्वर्नयति।प्रातर्नयति।यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवेत्यनुनासिकःप्राप्नोति।द्विर्वचनस्य।मद्रह्रदोभद्रह्रदः।यरइतिद्विर्वचनंप्राप्नोति।

णमस्ति।मद्रह्रदइति।द्विर्वचनेकृते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीतिरेफलोपोनास्ति।हलोयमामितिलोपस्तुपाक्षिकइतिपक्षेरेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः।

अप्लुत्वार्थमपीति।इदमिण्त्वस्याप्युपलक्षणं·तेनलिलिहिढ्वेइत्यादौढत्वविकल्पसिद्धिः।वि॰। ॥

कुण्डं रथेनेति। अनुनासिके नैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद्रो रीति लोपो नास्ति। रेफोष्मणामिति। अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः। नहि रेफस्य णकारोन्तरतमः। नाप्यनुस्वारस्य रेफः। नेमौ रहाविति। हकारवद्रेफोपि न कार्यीत्यर्थः। तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लौकिकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य

परसवर्णस्य। कुण्डं रथेन। वनं रथेन। अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः॥ पूर्वोपदेशे किल्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम्। देवित्वा दिदेविषति। रलो व्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति। किं तर्हि रलः अवू व्युपधादिति। किमिदमवू व्युपधादिति। अवकारान्ताद्व्युपधाद्व्युपधादिति। व्यलोपवचनं च। व्योश्च लोपो वक्तव्यः। गोधेरः। पचेरन्। यजेरन्। जीवेरदानुक्। जीरदानुः। वलीति लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। रेफोप्यत्र निर्दिश्यते। लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति। अथवा पुनरस्तु परोपदेशः। ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति। अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। द्विर्वचनेपि। नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य। किं तर्हि। निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा। ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते।

कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते। लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः।

दोषाभाव इति। सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम्। वि॰। परसवर्णविधौ त्वण इत्यतोनुनासिक इत्यस्य संबन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादावदोष इति बृहद्विवरणे। न बाध्यत इति। विवरणकारास्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानवकाशविषयत्वं वदन्त उत्सर्गाविषयेऽपवादस्य चारितार्थ्याभाव एव बाधकत्वमिच्छन्ति। तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्राप्तितत्प्रवृत्त्यन्यतररूपम्। प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः। प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसंबन्धेन विधेयवैशि

ष्यम्। सर्वआम् इत्यवस्थायां नुटः प्राप्तेः सर्वेनामिति स्थितौ प्रवृत्तेश्च सत्त्वेन नुटः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेति सुटोनवकाशत्वं सूपपादमेव। प्रकृतेपि यत्र यत्र रेफे द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र तत्रानचि चेति द्वित्वकार्यित्वमस्त्येवेति तन्न्यायविषयत्वमक्षतमेव। परं लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन द्वित्वकार्यित्वमात्रस्य बाध इति मद्रह्रदो धात्रंश इत्यादावचो रहाभ्यां यणो मय इत्यपि न भवतः। इको यणचीत्यत्र तु कार्यित्वं नानवकाशमिति न कथमपि तस्य निमित्तत्वबाधकताशक्योत्प्रेक्षितुमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यत इति केयटश्चिन्त्य इति॥ अत्र ब्रूमः। सत्यमेतदिको यणचीत्यादौ न तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विषय इति परं त्वन्य एवायं माठरपरिवेषणन्यायस्तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्येन दध्युदकादौ यणप्रवृत्तिः प्रदीपकारेणोत्प्रेक्ष्यते। तमेव चावलम्ब्य नेमौ रहावित्यादि भाष्यं प्रवर्तते। यतो मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्ववारणं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कथमपि वक्तुमशक्यम्। तन्न्यायेन हि व्याप्यविषयतायै यैर्धर्मैरवच्छेद्यते यैर्यैश्च विशेष्यदलप्रविष्टैः पदार्थैः संकोच्यते तत्सकलविशेषितस्वप्रयोजकपदप्रतिपाद्येतरपरत्वं स्वाश्रयेतरपरत्वं वा व्यापकविषयताप्रयोजकपदस्य सिद्ध्यति। न पुनर्व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेतरपरत्वम्। तथा सति प्रथमद्विर्वचनीयैकाच्पदघटकाच्पदप्रयोज्यविषयताया द्वितीयद्विर्वचनीयाजादिपदप्रयोज्यविषयत्वापेक्षया व्यापकत्वेन तत्प्रयोजकाच्पदस्याद्यज्भिन्नाच्परत्वे आटआटतुरित्यादौ द्वित्वानापत्तेः। इत्थं चानचि चेत्यत्र यर्पदस्याचः परो यरः पूर्वश्चयो रेफस्त दितरयर्परत्वे प्यर्हेणेत्यादौ रेफस्य द्वित्वं प्राप्नोति। एवं तथार्थकस्येवाचो रहाभ्यामित्यत्र संबन्धेपि मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्वं प्राप्नोत्येव। किंच स्ववैयर्थ्यसंपादकत्वं यत्रानेकशास्त्राणां तत्र तेषां सर्वेषां बाधो बाध्यसामान्यचिन्ता। न ह्यचो रहाभ्यामित्यत्रत्ययर्त्वावच्छिन्नविषयत्वरेफत्वावच्छिन्नविषयत्वयोः सामानाधिकरण्यमपि येन बाध्यबाधकभावोऽवकाशमासादयेत्। यणो मय इत्यत्रापि यण्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताया रेफत्वावच्छिन्ननिमित्ततया समं सामानाधिकरण्यमसंभव्येवेति लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्तेत्यादि चिन्त्यमेव। तस्मादत्र द्वित्ववारणोपयोगी भिन्न एव तक्रकौण्डिन्यन्यायान्माठरपरिवेषणन्यायो वाच्यः। स च विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावं नापेक्षते किं तूद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव। परं तु ययोर्बाध्यबाधकभावस्तयोरेकप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम्। तत्त्वं च यत्किंचिदनुगतरूपावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं यस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम्। भवति च वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वमचो रहाभ्यामित्यारभ्य दीर्घादाचार्याणामित्येतदन्तसूत्रवार्तिककदम्बकस्येति तद्घटकयर्यणपदयो रेफेतरस्वार्थपरता सूपपादेव। इदं च नैरजिको यणचीत्यादीनां भिन्नभिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्रास्य विषयः। इत्थं च तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यत इति केयटग्रन्थो रमणीय एवेति दिक्॥

इदमिति।विधानादेषांसाधुत्वंस्यात्प्रत्याहारप्रतिबद्धंतुकार्यंनप्राप्नोति।केपुनरिति।तत्स्वरूपप्रश्नः।कथमिति।प्रवृत्तिनिमितप्रश्नः।अयुक्ताइत्यस्यैवहेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति।अयुक्ताःप्रत्याहारलक्षणेन।पाठाभावादसंबद्धाइत्यर्थः।उपदेशोद्विविधः।पाठोग्रहणकशास्त्रेणप्रत्यायनंच।सद्विविधोयेषांनास्तीत्यर्थः।चशब्दोहेतौ। यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ताइत्य

इदंविचार्यते।इमेअयोगवाहानक्वचिदुपदिश्यन्ते।श्रूयन्तेच।तेषांकार्यार्थउपदेशःकर्तव्यः।केपुनरयोगवाहाः।विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः।कथंपुनरयोगवाहाः।यदयुक्तावहन्ति।अनुपदिष्टाश्चश्रूयन्ते।क्वपुनरेषामुपदेशःकर्तव्यः।अयोगवाहानामट्सुणत्वम्।अयोगवाहानामट्सूपदेशःकर्तव्यः।किंप्रयोजनम्।णत्वम्।उरःकेण।उरᳵकेण।उरःपेण।उरᳶपेण।अड्व्यवायेइतिणत्वंसिद्धंभवति।शर्षुजश्भावषत्वे।शर्षूपदेशःकर्तव्यः।किंप्रयोजनम्।जश्भावषत्वे।अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधःपठ्यते।तस्यजश्त्वेकृतेउब्जिताउब्जितुमित्येतद्रूपंयथास्यात्।यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधःपठ्यतेउब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेवद्विर्वचनंप्राप्नोति।दकारोपधेपुनर्नन्द्राःसंयोगादयइतिप्रतिषेधःसिद्धोभवति।यदिदकारोपधःपठ्यतेकारूपसिद्धिः।उब्जिताउब्जितुमिति।असिद्धेभउब्जेः।इदमस्तिस्तोश्चुनाश्चुरितिततोवक्ष्यामि।भउब्जेः।उब्जेश्चुनासन्निपातेभोभवतीति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्॥

र्थः।क्वचित्तुचशब्दोनपठ्यते।शर्ष्विति।शर्षुपाठेझलांजश्झशीतिजश्त्वंसिध्यति।उपध्मानीयादेरिति।यदिद्विर्वचनेपूर्वत्रकर्तव्येजश्त्वमसिद्धमथापिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिसिद्धंसर्वथोबिब्जिषतीतिप्राप्नोति। ॥

निपातनादिति। द्विर्वचनंकथम्। निपातनाद्वाक्यशेषोनुमीयते। असिद्धप्रकरणोक्तोस्तुरित्यत्रोझेर्भइति। तत्रनन्द्राइतिदकारस्यद्विर्वचननिषेधःकर्त्तव्योनतुद्विर्वचनमितिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्याप्रवृत्त्याभत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः। अथापिनवाक्यशेषानुमानंनिपातनमेवप्रतिपादकंतथापिदकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचनेकृतेदकारस्यवत्वंप्रवर्त्तते। अकुत्वविषयइति। विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। अवश्यमिति। अनुस्वारस्यशर्त्वात्तद्व्यवायेषत्वेसिद्धेनुमग्र-

निपातनादेवसिद्धम्। किन्निपातनम्। भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोरिति। इहापितर्हिप्राप्नोति। अभ्युद्गः समुद्गइति। अकुत्वविषयेनिपातनम्। अथवानैतदुब्जेरूपंगमेरेतद्द्युपसर्गाड्डोविधीयते। अभ्युद्गतः अभ्युद्गः। समुद्गतःसमुद्गइति। षत्वंचप्रयोजनम्। सर्पिःषुधनुःषु। शर्व्यवायइतिषत्वंसिद्धंभवति। नुम्विसर्ज्जनीयशर्व्यवायेपीतिविसर्जनीयग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति। नुमश्चापितर्हिग्रहणंशक्यमकर्त्तुम्। कथंसर्पींषिधनूंषि। अनुस्वारेकृतेशर्व्यवायइत्येवसिद्धम्। अवश्यंनुमोग्रहणंकर्त्तव्यम्। अनुस्वारविशेषणंनुम्ग्रहणंनुमोयोनुस्वारस्तत्रयथास्यादिहमाभूत्पुंस्विति। अथवाअविशेषेणोपदेशःकर्त्तव्यः। किंप्रयोजनम्। अविशेषेणसंयोगोपधासंज्ञालोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधः। अविशेषेणसंयोगसंज्ञाप्रयोजनम्। उ३ञ्क। हलोनन्तराःसंयोगइतिसंयोगसंज्ञासंयोगेगुर्वितिगुरुसंज्ञागुरोरितिप्लुतोभवति। उपधासंज्ञाचप्रयोजनम्। दुष्कृतम्। निष्कृतम्। दुष्पीतम्। निष्पीतम्। इदुदुपधस्यचा

हणंनियमार्थंनुमोयोनुस्वारस्तत्रैवयथास्यादन्यत्रमाभूत्पुंस्विति। अविशेषेणेति। प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्यसकलप्रयोजनोद्देशेनयत्रयत्रप्रदेशेप्रयोजनसिद्धिस्तत्रतत्रोपदेशःकार्यइत्यर्थः। उञ्कइति। उपध्मानीयस्यजश्त्वेसंयोगसंज्ञायांतस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुरुत्वाभावात्प्लुतोनस्यात्॥

॥

महोरस्केनेति· पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिनिषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य। न तु स्थानिवदादेशइत्यस्य। इदानी-

प्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न इदुदुपधग्रहणेन विसर्ज्जनीयो विशेष्यते। किं तर्हि। सकारो विशेष्यते। इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति। अथवोपधाग्रहणं न करिष्यते। इदुद्भ्यां तु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः। इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति। अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम्। वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति। द्विर्वचनं प्रयोजनम्। उरᳵकः। उरᳶपः। अनचि च। अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्। यथेह भवति उरᳵकेण उरःपेणेत्यत्र वाय इति णत्वम्। एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। अर्थवन्तो वर्णाः। कुतः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते। एति। अध्येति। अधीत इति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति। आभ्याम्। एभिः। एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः। अ अपेहि। इ इन्द्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। अ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति॥

मन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। किं पुनरिति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्॥ ॥

वर्णव्यत्ययइति।एकवर्णस्याभ्युपगमेन्यापगमोव्यत्ययः।सककारस्येति।तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थावसायइत्यर्थः।वर्णानुपलब्धौचेति।अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थोनगम्यतइतिविवक्षितम्।इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमितिमत्वाऽऽहइति।किंतर्हीति।नसाधीयइति।परमतापेक्षयाप्रकर्षःआरोप्यते।यथानकिंचिदयंतत्रकरोतुक्तेकश्चिदाहसुतरामयंकरोतीति।एवंतर्हीति।प्रकृतोर्थोनगम्यतेअर्थान्तरंतुगम्यतइत्यर्थः।तस्यार्थइति।वर्णस्यपरंप्रतिवर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमितिकथंतस्येतिवर्णःपरामृश्यतइत्याह।सोर्थइति।प्रकृतोर्थइत्यर्थः॥

> वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनात्।वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनान्मन्यामहेअर्थवन्तोवर्णाइति।कूपःसूपोयूपइति।कूपइतिसककारेणकश्चिदर्थोगम्यते।सूपइतिककारापायेसकारोपजनेचार्थान्तरंगम्यते।यूपइतिककारसकारापायेयकारोपजनेऽर्थान्तरंगम्यते।तेनमन्यामहेयःकूपेकूपार्थःसककारस्य।यःसूपेसूपार्थःससकारस्य।योयूपेयूपार्थःसयकारस्येति।वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेः।वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तोवर्णाइति।वृक्षःऋक्षःकाण्डीरःआण्डीरः।वृक्षइतिसवकारेणकश्चिदर्थोगम्यतेऋक्षइतिवकारापायेसोर्थोनगम्यते।काण्डीरइतिसककारेणकश्चिदर्थोगम्यतेआण्डीरइतिककारापायेसोर्थोनगम्यते।किंतर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति।नसाधीयोह्यत्रार्थस्यगतिर्भवति।एवंतर्हीदंपठितव्यंस्यात्वर्णानुपलब्धौचातदर्थगतेरिति।किमिदमतदर्थगतेरिति।तस्यार्थस्तदर्थःतदर्थस्यगतिःतदर्थगतिः नतदर्थगतिःअतदर्थगतिःअतदर्थगतेरिति।अथवासोर्थस्तदर्थःतदर्थस्यगतिःतदर्थगतिःनतदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति।सतर्हितथानिर्देशःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।उत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः॥

उष्ट्रमुखवदिति।गतार्थत्वादप्रयोगएवद्वितीयमुखशब्दस्यलोपोविधीयते।अत्रहिउष्ट्रोमुखमस्येत्येवविग्रहः।नचप्राणीप्राण्यन्तरस्यमुखंभवतीतिविशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दःसादृश्यान्मुखंविशिनष्टि।एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देनप्रक्रान्तोर्थउच्यते।नअर्थमात्रमित्यर्थः।नलोपादीनीति।अवर्णांतुविभक्तेर्नभवति।यतोयदैवावयवानांप्रातिपदिकसंज्ञाप्रवर्त्ततेतदैवसमुदायस्यापितत्रतदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुकाभवितव्यम्।समासग्रहणेनचतुल्यजातीयस्यसुबन्तावयवसमुदायस्यप्रा

तद्यथा।उष्ट्रमुखमिवमुखमस्यउष्ट्रमुखः।खरमुखः।एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति।संघातार्थवत्त्वाच्च।संघातार्थवत्त्वाच्चमन्यामहेऽर्थवन्तोवर्णाइति।येषांसंघाताअर्थवन्तः।अवयवाअपितेषामर्थवन्तः।येषांह्यवयवाअर्थवन्तःसमुदायाअपितेषामर्थवन्तः।तद्यथा।एकश्चक्षुष्मान्दर्शनेसमर्थःतत्समुदायश्चशतमपिसमर्थम्।एकश्चतिलस्तैलदानेसमर्थःतत्समुदायश्चखार्यपितैलदानेसमर्था।येषांपुनरवयवाअनर्थकाःसमुदायाअपितेषामनर्थकाः।तद्यथा।एकोन्धोदर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्चशतमप्यसमर्थम्।एकाचसिकतातैलदानेऽसमर्थातत्समुदायश्चखारीशतमप्यसमर्थम्।यदितर्हीमेवर्णाअर्थवन्तःअर्थवत्कृतानिप्राप्नुवन्ति।कानि ।अर्थवत्प्रातिपदिकमितिप्रातिपदिकसंज्ञा।प्रातिपदिकादितिस्वा—द्युत्पत्तिः।सुबन्तंपदमितिपदसंज्ञा।तत्रकोदोषः।पदस्येतिनलोपादीनिप्राप्नुवन्ति।धनंवनमिति।संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावोवर्णात्।संघातस्यैकत्वमर्थःतेनवर्णात्सुबुत्पत्तिर्नभविष्यति॥

तिपदिकसंज्ञानिवार्यतेनत्वर्थवत्समुदायमात्रस्ययेनैववार्थेनसमुदायस्यार्थवत्त्वंतेनैवतदवयवानामपीतिविभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते।अत्रपरिहारमाह।संघातस्येति।वृक्षइत्यत्रैकत्वंविभक्त्याद्योत्यतेतच्चैकमित्येकैवविभक्तिरुत्पद्यते।यथाबहवोद्रष्टारोदृश्यमर्थमेकेनैवप्रदीपेनपश्यन्ति।साचोत्पद्यमानासमुदायादेवतन्त्रेणसर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते।समुदायद्विर्वचनवत्।पदसंज्ञातुसमुदायस्यैवभवतिनप्रत्ययविधिरित्यनुवर्त्तनादसुबन्तत्वात्॥ ॥

भा·कै· अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्तावर्णाःपक्षीक्रियन्ते। अन्यथाशास्त्रविरोधःप्राप्नोति। किमिति। असमासशङ्कयाप्रश्नः
३६ समासेनतूत्तरम्। तेनैववीप्साद्योतितेतिद्विर्वचनंनभवति। वर्णव्यत्ययेति। यदुक्तंवर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपल

अनर्थकास्तुप्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। अनर्थकास्तुवर्णाः। कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। नहिप्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदंप्रतिवर्णमिति। वर्णंवर्णंप्रतिप्रतिवर्णम्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहेऽनर्थकावर्णाइति। वर्णव्यत्यये। कृतेस्तर्कः। कसेःसिकताः। हिंसेःसिंहः। वर्णव्यत्ययोनार्थव्यत्ययः। अपायोलोपः। हतः घ्नन्तिघ्नन्तुअघ्नन्। वर्णापायोनार्थापायः। उपजनआगमः। लविता। लवितुम्। वर्णोपजनोनार्थोपजनः। विकारआदेशः। घातयति। घातकः। वर्णविकारोनार्थविकारः। यथैववर्णव्यत्ययापायोपजनविकाराभवन्तितद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम्। नचेहतद्वत्। अतोमन्यामहेऽनर्थकावर्णाइति। उभयमिदंवर्णेषूक्तम्। अर्थवन्तोऽनर्थकाइतिच। किमत्रन्याय्यम्। उभयमित्याह। कुतः। स्वभावतः। तद्यथा। समानमीहमानानांचाधीयानानांकेचिदर्थैर्युज्यन्ते। अपरेन। नचेदानींकश्चिदर्थवानितिकृत्वासर्वैरर्थवद्भिःशक्यंभवितुंकश्चिद्वानर्थकइतिकृत्वासर्वैरनर्थकैः। तत्रकिमस्माभिःशक्यंकर्तुम्। यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाताएकवर्णाअर्थवन्तः अतोन्येऽनर्थकाइति। स्वाभाविकमेतत्। कथंयएषभवतावर्णानामर्थवत्तायांहेतुरुपदिष्टः। अर्थवन्तोवर्णाधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेःसंघातार्थवत्त्वाच्चेति॥

ब्धौचानर्थगतेरितितस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते। उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ताशक्यतेकल्पयितुंतत्रैवासावभ्युपगन्तव्यानसर्वत्रेत्यर्थः॥ ॥ रामः
३६

संघातान्तराणीति।[illegible]दुक्तम्।नकूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्यविद्यतेअतोर्थान्तरवाचित्वंसंघातस्यैवगम्यतेइति।एतस्यापीति।दृष्टोह्यतदर्थेनगुणेनगुणिनोर्थभावःसुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति।आचारादिति।आचारोव्यवहारः।तृषिमृषिकृषेरितियण्नकृतः।अप्रधानत्वादिति।प्रधानाप्रधानसन्निधौप्रधानमेवकार्याणांप्रयोजकमितिपरार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञान

संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानिअर्थान्तरेषुवर्त्तन्ते।कूपःसूपोयूपइति।यदिहिवर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनंस्याद्भूयिष्ठःकूपार्थःसूपेस्यात्सूपार्थश्चकूपेकूपार्थश्चयूपेयूपार्थश्चकूपेसूपार्थश्चयूपेयूपार्थश्चसूपे।यतस्तुखलुनकिंचित्सूपस्यवायूपेयूपस्यवाकूपेकूपस्यवायूपेसूपस्यवाकूपेकूपस्यवासूपेयूपस्यवासूपे अतोमन्यामहेसंघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषुवर्त्तन्तइति।इदंखल्वपिभवतावर्णानामर्थवत्तांब्रुवतासाधीयोनर्थकत्वंद्योतितम्।योहिमन्यतेयःकूपेकूपार्थःसककारस्ययःसूपेसूपार्थःससकारस्ययोयूपेयूपार्थःसयकारस्येति।ऊपशब्दस्तस्यानर्थकःस्यात्।तत्रेदमपरिहृतंसंघातार्थवत्त्वाच्चेति।एतस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञायांपरिहारंवक्ष्यति॥अइउण्ऋऌक्एओङ्ऐऔच्।प्रत्याहारेनुबन्धानांकथमज्ग्रहणेषुन॥यएतेऽक्षुप्रत्याहारार्थाअनुबन्धाःक्रियन्तएतेषामज्ग्रहणेनग्रहणंकस्मान्नभवति।किंचस्यात्।दधिणकारीयतिमधुणकारीयति।इकोयणचीतियणादेशःप्रसज्येत॥आचारात्॥किमिदमाचारादिति।आचार्याणामुपचारात्।नैतेष्वाचार्याअच्कार्याणिकृतवन्तः॥अप्रधानत्वात्॥अप्रधानत्वाच्च।नखल्वप्येतेषामक्षुप्राधान्येनोपदेशःक्रियते।क्वतर्हिहल्षु।कुतएतत्।एषाह्याचार्यस्यशैलीलक्ष्यते।यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति।अचोऽक्षुहलोहल्षु॥

प्रवर्त्तेतइत्यर्थः।शैलीति।शीलेभवाशैलीसमवधानपूर्विकाप्रवृत्तिः।यथालोकेब्राह्मणैःसहब्राह्मणाभोज्यन्तेक्षत्रियैःसहक्षत्रियाइति।एवमिहाप्याचार्येणवर्णानिर्दिष्टाइत्यर्थः।

॥

लोपश्चेति। परत्वान्नित्यत्वाद्वा। आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते। अनुबन्धा ह्युच्चारणा एव सन्ति। इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति। स्वतस्तु न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ऊकालोजिति। सिद्धेऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततोनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः एवमपीति। ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहारोस्ति द्वावेतौ ककारेण च वर्णा द्वये

लोपश्च बलवत्तरः॥ लोपः खल्वपि तावद्भवति। ऊकालोजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत्। अचां ग्रहणमच्कार्यं ते नैषां न भविष्यति। अथवा योगविभागः करिष्यते। ऊकालोच्। उऊऊ३ इत्येवंकालोज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः। ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति ऊकालोच्। एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। एष एवार्थः अपर आह ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावत्तावदेव योगोस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वस्तु कार्याणि॥ अथ किमर्थमन्तस्थानामण्सूपदेशः क्रियते। इह संय्यन्ता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यण्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यण्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूत् द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव। कथम्। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्। एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित्त्रियकारकम्। असति द्वियकारकमेव।

नैका जातिर्व्यज्यत इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थमिति। अजुदित्त्ववर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तस्थानामत्रावश्यकर्तव्य उपदेशः गीर्ष्वित्यादौ। मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति। ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः। ॥

नझकारेति। भकारस्यपदान्तस्यजश्त्वेनभाव्यमितितस्याभावः। उज्झेर्झकारःसंयोगान्तस्येतिलुप्यतेइतितस्याप्यभावः। सन्तुतावदिति। उद्देशानुदेशाभ्यांसंख्यासाम्याद्यथासंख्येलब्धेप्रयोगेयस्यागमस्यागमीविद्यतेसप्रवर्त्ततेनान्यइत्यर्थः। किमिदमिति। अक्षरसमाम्नायइतिव्यवहाराद्योवाइमांस्वरशोक्षरशइतिचोक्तत्वात्प्रश्नः। अक्षरंनक्षरमिति। क्रियाशब्दोयंनित्यस्यार्थस्यवाचकइतिदर्शयति। अत्रक्षियःक्षरतेर्वाविनाशार्थस्यनञ्पूर्वस्यरूपम्। तच्चब्रह्मतत्वं

नझकारभकारपरःस्वयस्ति। कथंङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तुनकारेणाङञोह्रस्वादचिङञुणित्यमिति। नैवंशक्यम्। झकारभकारयोरपिहिपदान्तयोर्झकारभकारावागमौस्याताम्। नझकारभकारौपदान्तौस्तः। एवमपिपञ्चागमास्त्रयआगमिनोवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति। सन्तुतावद्येषामागमानामागमिनःसन्ति। झकारभकारौपदान्तौनस्तइतिकृत्वाआगमावपिनभविष्यतः॥ अथकिमिदमक्षरमिति। अक्षरंनक्षरंविद्यात्। नक्षीयतेनक्षरतीतिवाअक्षरम्। अश्नोतेर्वासरोक्षरम्। अश्नोतेर्वापुनरयमौणादिकःसरन्प्रत्ययः। अश्नुतेइत्यक्षरम्। वर्णंवाहुःपूर्वसूत्रे। अथवापूर्वसूत्रेवर्णस्याक्षरमितिसंज्ञाक्रियते॥

परमार्थतोनित्यम्। व्यवहारनित्यतयातुवर्णपदवाक्यस्फोटानांजातिस्फोटस्यवा॥ अश्नोतेर्वेति। सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपेकृतेअनुकरणंसरइति। तत्रार्थमश्नुतेव्याप्नोतीत्यक्षरंपदंवाक्यंवा। वर्णंवाहुरिति। रूढिरियंवर्णस्येत्यर्थः। पूर्वसूत्रेइति। व्याकरणान्तरेवर्णाअक्षराणीतिवचनात्। ॥

किमर्थमुपदिश्यते।अथकिमर्थमुपदेशःक्रियते॥वर्णज्ञानंवाग्विषयोयत्रचब्रह्मवर्त्तते।तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थंलघ्वर्थंचोपदिश्यते।सोयमक्षरसमाम्नायोवाक्समाम्नायःपुष्पितःफलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितोवेदितव्योब्रह्मराशिः।सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्यज्ञानेभवति।मातापितरौचास्यस्वर्गेलोकेमहीयेते॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥

किमर्थमिति।वर्णानांसाधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैवसाधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः।वर्णज्ञानमिति।वर्णायेनशास्त्रेणज्ञायन्ते तद्वाचोविषयःशास्त्रेणवाग्विषीयतेआबध्यतेशास्त्रेणतस्याःपरिज्ञानादित्यर्थः।यत्रचेति।ब्रह्मवेदःयदेवर्त्ततेतस्यचशास्त्रविषयःलौकिकानांवैदिकानांचशास्त्रंविषयइत्यर्थः।तदर्थमिति।शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः।इष्टबुद्ध्यर्थमिति।कत्वादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः।लघ्वर्थमिति।अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः।वाक्समाम्नायइति।एतावद्भिरेववर्णैर्वाग्व्यवहारइत्यर्थः।पुष्पितःफलितइति।दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यांच।चन्द्रतारकवदिति।अनादित्वान्नित्यत्वंवाग्व्यवहारस्यसूचयति।ब्रह्मराशिरिति।ब्रह्मतत्वमेवशब्दरूपतयाप्रतिभातीत्यर्थः।सर्ववेदेति।सर्ववेदाध्ययनकृतस्यपुण्यस्ययत्फलंतत्प्राप्नोतीत्यर्थः।मातापितराविति।माहात्म्यातिशयःशास्त्रस्यप्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते।महीयेतेइतिपूज्येतेइत्यर्थः।महीयशब्दःकण्ड्वादियगन्तः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

वृद्धिरादैच्। कुत्वं कस्मान्न भवतीति। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वे संज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शात्वप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः। तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वाराक्तरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः। छन्दोवदिति। न वैशेषि

वृद्धिरादैच्। कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि छन्दसीति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य। किं चातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयम्। वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। वृद्धलक्षणः फिञ्न प्राप्नोति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम्। सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि।

कसूत्राणि। अपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येवादृष्टिश्चेयं छन्दोवदिति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषसंभवात्प्रश्नः।

॥

उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्र हि वृद्धौ सर्वे चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यतद्व्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात्। वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते। अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते। योसौ ककार इति। कञ्णेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः

उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत। सर्वः कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। किं तर्हि। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोयं वृद्धिनिमित्तः। वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तम्। योसौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्॥ संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः॥ अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञा इत्येष संप्रत्ययो न स्यात्।

समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धि — निमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोक इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति।

तत्र हीति। आऽवतीत्योः सर्वस्योः सर्वैरित्यादौ तु न चारितार्थ्यमुद्भाव्यम्। अनभिधानात्। स्वरितत्वादधिकार्थलाभः। वि०। ॥

तदेतदिति। ज्ञापकत्वमस्य विघटयति आचार्योपदेशपारंपर्याज्ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति। तस्मात्त्रिव्यञ्जनसंयोगश्चवणायाणुदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम्॥ लण्॥ संदेहो भवतीति। किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽ

स एष कथं भेदो न स्यात्। यदि नित्यो लोपः स्यात् विभाषा च सलोपः। यथाऽभेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा। शरोचि यद्धारयत्ययं द्वित्वम्। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनुवर्त्तते विभाषेति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्। यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनम्। झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि तस्य लोपे सप्रतिषेधोपोमविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा स लोप इति ततो द्विवचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि तस्य लोपे सप्रतिषेधोवश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते। कथम्। पर इत्युच्यते। एतावन्तश्च परः। यदुत झरो वा यमो वा। यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम्। यदुक्ते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः। प्रत्तम् अवत्तम् आदित्यः। इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात् कर्षति हर्षतीति। तस्मान्नित्येपि लोपे वश्यं सप्रतिषेधो वक्तव्यः। तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्याणां विभाषानुवर्त्तते न वेति॥ ॥लण्॥ ॥अयं णकारो द्विरनुबध्यते। पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति। कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नहि ढ्रलोपे परेणाः सन्ति। ननु चायमस्ति। आतृढ आवृढ इति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो च इत्येव ब्रूयात्।

धव्याप्तिरिति संदेहः। ॥

नहिकेपर इति। नन्वल्पोपानदुपानत्केतिह्रस्वेकर्त्तव्येनहोधइत्यस्यासिद्धत्वादस्तिकेपरतोहकारः। तथागीर्केत्यादौरेफः। अत्राहुः। नमुनइत्यत्रनेतियोगविभागेनधत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषुचकृतेषुहकारादीनामभावः। नहिपदान्ताइति। ननुचभोभगोइत्यत्राण्ग्रहणस्यप्रयोजनंवक्ष्यते वृक्षवृकरोतीत्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपोमाभूदिति तत्कथमुच्यतेनहिपदान्ताइति। उच्यते। अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाचएवानुनासिकेनभाव्यंनतुहलइत्युक्तंनहिपदान्ताइ

अथवैतदपिनब्रूयात्। अचोह्येतद्भवति ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणेसंदेहःकेणइति। असंदिग्धंपूर्वेणनपरेण। कुतएतत्। पराभावात्। नहिकेपरेणःसन्ति। ननुचायमस्तिगोकानौकेति। एवंतर्हिसामर्थ्यात्पूर्वेणनपरेण। यदिहिपरेणस्यादण्ग्रहणमनर्थकंस्यात्। केचइत्येवब्रूयात्। अथवैतदपिनब्रूयात्। अचोह्येतद्भवतिह्रस्वोदीर्घःप्लुतइति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणेसंदेहः। अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकइति। असंदिग्धंपूर्वेणनपरेण। कुतएतत्। पराभावात्। नहिपदान्ताःपरेऽणःसन्ति। ननुचायमस्ति। कर्त्तृहर्त्तृ। एवंतर्हिसामर्थ्यात्पूर्वेणनपरेण। यदिहिपरेणस्यात् अण्ग्रहणमनर्थकंस्यात्। अचोप्रगृह्यस्यानुनासिकइत्येवब्रूयात्। अथवैतदपिनब्रूयात्। अचएवहिप्रगृह्याभवन्ति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणेसंदेहः। उरण्परइति। असंदिग्धंपूर्वेणनपरेण। कुतएतत्। पराभावात्। नह्युःस्थानेपरेणःसन्ति।

तिकार्यभाजइत्यर्थः। अचोप्रगृह्यस्येति। हलोहिनभाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेतिस्थितम्। तत्रवृक्षंवृश्चतीतिक्विपिकृतेवृक्षवृश्चमाचष्टइतिणिचिटिलोपेचकृतेवृक्षवयतेर्विचिकृतेवृक्षव्इतिभवति। क्विपितुकौलुप्तंकौविधिंप्रतिचनस्थानिवदितिनिषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गः। लोपोव्योर्वलीतिलोपप्रसङ्गश्च। विचितुस्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तोलोपोनभवति। हलिसर्वेषामित्यनेनतुलोपेक्रियमाणेपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिस्थानिवत्त्वनिषेधाद्धलोपःप्राप्तोण्ग्रहणानुवृत्त्यानिवर्त्यते।

॥

अजर्घा इति। गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणे रपरत्वे सिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम्। इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्तितम्। धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति-

ननु चायमस्ति। कर्त्रर्थे हर्त्रर्थमिति। किं च स्यात्। यद्यत्र रपरत्वं स्याद् द्वयोरेफयोः श्रवणं प्रसज्येत। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति। विभाषा स लोपः। विभाषा श्रवणं प्रसज्येत। अयं तर्हि नित्यो लोपः रो रीति। पदान्तस्येत्येवं सः। न शक्यः सपदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्। जर्गृधेर्लङ्। अजर्घाः। पास्पर्द्धेः। अपास्पाद् इति। इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह माभूत्। मातॄणां पितॄणामिति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति। इहापि तर्हीत्त्वं न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षतीति। माभूदेवम्। उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणाम् पितॄणामिति। तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। उरन्रपर इत्येव ब्रूयात्। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति। असंदिग्धं परेण न पूर्वेण। कुत एतत्।

प्रश्नः। इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः।

इति प्रश्न इति। परे तु ततो धातुग्रहणं करोतीत्येतदुत्तरम्। अथ यदागमन्यायेन कॄः इत्यत्र कॄत्त्वातिदेशादित्त्वं प्राप्नोत्येव। मैवम्। तस्यानित्यत्वादिति शङ्कासमाधाने अत्र शेषरूपेण पूरयित्वेहापि तर्हीति भाष्यं योजनीयमित्याहुः॥ ॥

सवर्णेइति।अचीकृतदितिॠकारस्यऋकारएवयथास्यात्ॠकारोमाभूदित्येवमर्थंतपरत्वंक्रियते।यदिचपूर्वेणाण-कारेणाण्ग्रहणंस्याद्दकारोनणत्वाद्भिन्नकालस्यग्राहकएवनभवतीतिॠकारोनैवस्थानीनाप्यादेशःप्रसजतीतिकिंतप-रत्वेन।कृतंतज्ज्ञापकंपरेणणग्रहणस्य।अर्द्धचतस्रइति।अर्द्धनचतस्रः।चतुर्थीहिमात्रातत्रार्द्धेति।किंपुनरिति।व

सवर्णेऽणग्रहणंतपरंतूर्ऋत्।यदयमुर्ऋदित्यृकारेतपरकरणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःपरेणनपूर्वेणेति।इण्ग्रहणेषुतर्हिसंदेहः।असंदिग्धंपरेणनपूर्वेण।कुतएतत्।य्वोरन्यत्रपरेणस्यात्।यत्रेच्छतिपूर्वेणसंमृद्यग्रहणंतत्रकरोतिय्वोरिति।तच्चगुरुभवति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।तत्रविभक्तिनिर्देशेसंमृद्यग्रहणेऽर्द्धचतस्रोमात्राः।प्रत्याहारग्रहणेपुनस्तिस्रोमात्राः।सोयमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेसतियद्गरीयांसंयत्नमारभतेतज्ज्ञापयत्याचार्यःपरेणनपूर्वेणेति।किंपुनर्वर्णोत्पत्ताविवायंणकारोद्विरनुबध्यते।एतज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।अणुदित्सवर्णंपरिहायपूर्वेणाण्ग्रहणंपरेणेण्ग्रहणमितिव्याख्यास्यामः॥ ॥ञमङणनम्।झभञ्॥ ॥किमर्थमिमौमुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते।नञकारएवानुबध्येत।कथम्।यानिमकारेणप्रत्याहारग्रहणानिहलोयमांयमिलोपइति।सन्तुञकारेणहलोयञांयञिलोपइति।नैवंशक्यम्।झकारभकारपरयोरपिझकारभकारयोर्लोपःप्रसज्येत।नझकारभकारौझकारभकारपरौ स्तः।कथंपुमःखय्यम्परइति।एतदप्यस्तुञकारेणपुमःखय्यञ्परइति।नैवंशक्यम्।झकारभकारपरेपिहिखयिरुःप्रसज्येत।

र्णोत्पत्तिर्वर्णोच्छेदः।वर्णान्तरमनुबन्धःकिंनक्रियतइत्यर्थः।व्याख्यानतइति।न्यायादागमाद्वाप्राब्धशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः॥ ॥झभञ्॥

बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्ति चेति। यथा लोकेऽर्थवन्ति प्रयुक्तेएवमनर्थकान्यपीत्यर्थः। यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का। झटितिसमन्वयानवगमाद्वा। दशदाडिमानीति। पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्। आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः। वृद्धिशब्दः संज्ञेति। वृद्धिशब्दस्य प्रत्याय

इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अनर्थकानि। दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च॥ क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्त्तव्यः॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वीते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। तयोरुपचारादन्येपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। वेदेपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति। तत्रभवतामुपचारादन्येपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति।

नशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते। यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम्। अपर इति। प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थोद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेति भावः॥

द्विगुरिति। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।

अनाकृतिरिति। आकृत्यासाहचर्याद्देहोलक्ष्यतेतेनायमर्थः। वृद्धिशब्दएकत्वात्संज्ञा। आदैचांबहुत्वात्संज्ञित्वम्। लाघवार्थंहिसंज्ञाकरणम्। यथासर्वादीनिसर्वनामानीत्यनेकस्यैकासंज्ञाक्रियतेनत्वेकस्यानेकासंज्ञा प्रयोजनाभावात्। आकृतिमतइति। अवस्थाभेदेष्वपिसएवायमितिप्रत्यभिज्ञानिमित्तकंदेवदत्तत्वादिकंसामान्यमस्तीत्याकृतिमतइत्युक्तम्। लिङ्गेनवेति। कलादिनावर्णदोषेणेत्यर्थः। तमेवोपालभ्येति। योहिसूत्रकारमुपालभतेऽगमकंतेसूत्रमितिसकथंवृत्तिकारादीन्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापिपरिहारान्तरंब्रुवताआचार्याचारेणप्रमाणत्वेनाश्रितइत्यर्थः। तच्चापीति।

यदप्युच्यते। क्रियमाणेपिसंज्ञाधिकारेसंज्ञासंज्ञिनोरसंदेहोवक्तव्यइति॥ संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च॥ संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहःसिद्धः। कुतः। आचार्याचारादेव। उक्तआचार्याचारः॥ अनाकृतिः॥ अथवाअनाकृतिःसंज्ञा आकृतिमन्तःसंज्ञिनः। लोकेपिह्याकृतिमतोमांसपिण्डस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते॥ लिङ्गेनवा॥ अथवाकिंचिल्लिङ्गमासज्यवक्ष्यामीत्थंलिङ्गासंज्ञेति। वृद्धिशब्देचतल्लिङ्गंकरिष्यतेनादैच्छब्दे। इदंतावदयुक्तंयदुच्यतेआचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्यागमकंतेसूत्रमितितस्यैवपुनःप्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन्खल्वपिभवाननेनपरिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेनवेत्याह। तच्चापिवक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हिइत्संज्ञानवक्तव्यालोपश्चनवक्तव्यः।

लिङ्गेनवेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिःसंज्ञेत्येतन्न्यायसिद्धत्वान्नवक्तव्यम्। अथवैतर्हीति। एवंसतीत्यर्थः। ङकारादिष्वनुबन्धेषुकलादिकमासङ्क्ष्यते। ततस्तेषांसंज्ञात्वेसतिङादात्मनेपदमितिकरिष्यतेसंज्ञाश्चसंज्ञिनंप्रत्याय्यस्वयंनिवर्तन्तइतीसंज्ञालोपश्चनवक्तव्योभवतइत्यर्थः।

प्रमाणभूतइति।प्रामाण्यंप्राप्तइत्यर्थः।भूप्राप्तावित्यस्याधृषाद्वेतिणिजभावेरूपम्। वृत्तिविषयेचप्रमाणशब्दःप्रामाण्ये वर्तते।दर्भपवित्रेति।प्रमादाभावंदर्शयति।प्राङ्मुखइति।प्राच्याअभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति।मनःप्रणिधानंदर्शयति। एतच्चसर्वमागमाद्बोद्धव्यम्।एवमानर्थक्येपरिहृतेसंज्ञासंप्रत्ययायपक्षान्तराणिप्रश्नमुखेनप्रक्षिपति।किमतइति।कृतमनयोरिति।आदैच्छब्दस्यद्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः।आदैचइति।तेषांचद्वन्द्वनिर्देशोयमादैच्छब्दइत्यर्थः।प्रयोगनियमार्थमिति।आदैज्वृद्धिरितिप्रयोगोमाभूदित्यर्थः। नेहेति।प्रयुज्यतइतिप्रयोगस्तस्यस्वतन्त्रस्यपदस्याप्रयुज्यमानस्यनियमोनारभ्यतेऽपितुपदावयवस्यप्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य।लोकेचकेवलएववृद्धिशब्दःप्रयुज्यतइतिनतस्यानेननियमःक्रियते।लोकेप्रयुक्तानामिदमनुशासनम्। ॥

संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषुकरिष्यते।नचसंज्ञायानिवृत्तिरुच्यते।स्वभावतःसंज्ञासंज्ञिनंप्रत्याय्यस्वयंनिवर्तते।तेनानुबन्धानामपिनिवृत्तिर्भविष्यति।सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयंतुभवति।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंसंज्ञाधिकारःसंज्ञासंप्रत्ययार्थइतरथाह्यसंप्रत्ययोयथालोकइति। नचयथालोकेतथाव्याकरणे। प्रमाणभूतआचार्योदर्भपवित्रपाणिःशुचाववकाशेप्राङ्मुखउपविश्यमहताप्रयत्नेनसूत्रंप्रणयतिस्म तत्राशक्यंवर्णेनाप्यनर्थकेनभवितुंकिंपुनरियतासूत्रेण।किमतोयदशक्यम्।अतःसंज्ञासंज्ञिनावेव।कुतोनुखल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति।नपुनःसाध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रेसाधुत्वमनेनक्रियते।कृतमनयोःसाधुत्वम्। कथंवृद्धिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्क्तिन्प्रत्ययः।आदैचोप्यक्षरसमाम्नायेउपदिष्टाः।प्रयोगनियमार्थंतर्हीदंस्यात्। वृद्धिशब्दात्परआदैचःप्रयोक्तव्याइति। नेहप्रयोगनियमआरभ्यते।किंतर्हि।

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोऽर्थवाची। तिष्ठन्त्यस्मिन्शब्दा इति स्थानम्। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्तास्तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम्। तथाहि। षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावो यथा नाभिनभं च परस्त्रीपरशुं चेति। आगमा अपीति। अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते। अनागमकानामर्थं सागमका इत्यर्थः। लिङ्गं न चेति। देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादि लिङ्गं तत्र क्रियत इत्यर्थः। इदं खल्वपीति। विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति। देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम्। गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमि

> संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रं पात्रमाहरेति। आदेशास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। आगमास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च। न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः। इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति। कयोः विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा।

त्युभयोरुपादानम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धाप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम्। तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति। द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम्। अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमर्थयोरेव मन्यन्ते।

नचादैच्छब्दइति।नह्यस्यकश्चिल्लौकिकोर्थःप्रसिद्धइत्यर्थः।आवर्तिन्यइति।देवदत्तादिशब्दाहिदानादिप्रतिपादनाय आवर्तन्ते।अथवेति।सत्यसतिवासंज्ञिनिबुद्ध्याविषयीकृतेशब्देनपूर्वंनिर्दिष्टेसंज्ञाप्रवर्ततेइत्यर्थः।ततश्चादेङ्गुणइत्यादावदेङादयःसंज्ञिनोगुणादयःसंज्ञाः।इहतुमङ्गलार्थोन्यथापाठक्रमः।आर्थस्त्वन्यथाक्रमः।अन्येतुसिद्धिहेतवो

तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्येइति।तच्चन।द्वयोर्हिप्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावोभवति।नचादैच्छब्दःप्रतीतपदार्थकः।तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव।तत्रत्वेतावान्संदेहᳵकःसंज्ञीकासंज्ञेति।सचापिक्वसंदेहः।यत्रोभेसमानाक्षरे।यत्रत्वन्यतरल्लघुसासंज्ञा यद्गुरुससंज्ञी।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।तत्राप्ययंनावश्यंगुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति।किंतर्हि।अनाकृतितामपि।अनाकृतिःसंज्ञाआकृतिमन्तःसंज्ञिनः।लोकेपिह्याकृतिमतोमांसपिण्डस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते।अथवाआवर्तिन्यःसंज्ञाभवन्ति।वृद्धिशब्दश्चावर्ततेनादैच्शब्दः।तद्यथा।इतरत्रापिदेवदत्तशब्दआवर्ततेनमांसपिण्डः।अथवापूर्वोच्चारितःसंज्ञी परोच्चारितासंज्ञा।कुतएतत्।सतोहिकार्यिणᳵकार्येणभवितव्यम्।तद्यथा।इतरत्रापिसतोमांसपिण्डस्यदेवदत्तइतिसंज्ञाक्रियते।

भविष्यन्ति।अएक्तएकाल्लितिपरिभाषानसंज्ञेतिनास्तिव्यभिचारः।अएक्तशब्देनैकाकीकथ्यतइत्यनेनानियमेनग्रहणेप्राप्तेनियमःक्रियते।

॥

अस्थान इति। अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः सिध्यतीत्यर्थः। सतो वृद्ध्यादिष्विति। विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ। तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द

कथं वृद्धिरादैजिति। एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा। अदेङ्गुण इति यथा। दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमेपि हि संज्ञाः क्रियन्ते तस्य परमाम्रेडितमिति। तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात्। अथवा अस्थानेयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते। यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति अयं गौरिति। न चास्माया चष्टे इयमस्य संज्ञेति। भवति चास्य संप्रत्ययः। तत्रैतत्स्यात् कृतः पूर्वैरभिसंबन्ध इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः। कैः। आचार्यैः। तत्रैतत्स्यात्। यस्मै तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्य कृत इति। लोकेपि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्य कृतः। अथ तत्र कृतः। इहापि कृतो द्रष्टव्यः।

॥ सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥ सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति।

एवादेशः प्राप्नोति। ॥

ननु च भोः इति। नौशाकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्याय्यव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये माभूतामिति। अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते। अन्यत्रे

ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा। नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्। तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञयादैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेत्। निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्याविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति॥ प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समुदाये माभूतामिति। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः॥ अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः।

ति। यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावेन न भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति। नैतदस्ति। उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य। उभे अभ्यस्तं सहेति। अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम्। भाष्यकारस्तूभे ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति। ॥

प्रत्यवयवं चेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते। तच्च देवदत्तादीनां भोजनम्। तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते। अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य। नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते। गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः। संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते। वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनात् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अत्र शतस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यमपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म। न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते। अर्थिनश्चेति शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते। दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्रा-

यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति। न चोच्यते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः। समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते। इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति। इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्।

धान्यमतो वाक्यादवगम्यते। अथ तत्रान्तरेणेति। न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम्। अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः। आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। ॥

किंचकारणमिति।अभेदकाहिगुणाः।मुण्डेनहिकृतेचौर्येकुन्तलिलावस्थायामपिचौरोयमितिव्यपदिश्यतइतिप्रश्नः।भेदकत्वादिति।सर्वगुणसङ्ग्रहार्थंगुणग्रहणंकर्तव्यमित्यर्थः।एकोयमिति।उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वंनविवक्षितंकिंतर्हिविशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यंतदेवचगुणान्तरयोगादन्यत्वेनलोकेव्यपदिश्यते।उभयमिति।आम्ना

आकारस्यतपरकरणंक्रियते।किंप्रयोजनम्।सवर्णार्थम्।तपरस्तत्कालस्येतितत्कालानांसवर्णानांग्रहणंयथास्यात्।केषाम्।उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्।किंचकारणंनस्यात्।भेदकत्वात्स्वरस्य।भेदकाउदात्तादयः।कथंपुनर्ज्ञायतेभेदकाउदात्तादयइति।एवंहिदृश्यतेलोके।यउदात्तेकर्तव्येअनुदात्तंकरोतिखण्डिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटांददातिअन्यत्त्वंकरोषीति।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।भेदकत्वाद्गुणस्येतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।आनुनासिक्यंनामगुणःतद्भिन्नस्यापिग्रहणंयथास्यात्।किंचकारणंनस्यात्।भेदकत्वाद्गुणस्य।भेदकागुणाः।कथंपुनर्ज्ञायतेभेदकागुणाइति।एवंहिदृश्यतेलोके।एकोयमात्माउदकंनामतस्यगुणभेदादन्यत्वंभवति।अन्यदिदंशीतमन्यदिदमुष्णमिति।ननुचभोःअभेदकाअपिगुणादृश्यन्ते।तद्यथा।देवदत्तोमुण्ड्यपिजट्यपिशिख्यपिस्वामाख्यांनजहाति।तथाबालोयुवावृद्धःवत्सोदम्योबलीवर्दइति।उभयमिदंगुणेषूक्तम्।भेदकाअभेदकाइति।किंपुनरत्रन्याय्यम्।अभेदकागुणाइत्येवन्याय्यम्।कुतएतत्।

यत्राब्द्वानियतस्वराइतिवेदेगुणानांभेदकत्वम्।लोकेतूभयथाव्यवहारः।गोपिण्डोहिवत्साद्यवस्थाभेदात्क्रयविक्रयादिषुमूल्यादिभेदाद्भेदेनव्यवह्रियतेसएवायमितिप्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीतिप्रश्नः।किंपुनरिति।अत्रेति।शास्त्रे। ॥

भा·कै ४९

उदात्तमेवेति।तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपिगुणःप्रयत्नमन्तरेणनविवक्षितइत्यर्थः।यद्येवंकथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनंकरिष्यतइतियावतातत्राप्यविवक्षाप्राप्नोति।नैषदोषः।तत्रापिस्थानेन्तरतमवचनादादेशस्ययःस्वरःप्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्येउदात्तोच्चारणंप्रयत्नेनविवक्षार्थंविज्ञायते।एवमनुनासिकस्यप्रयत्नाधिक्येनोच्चारणंतद्विवक्षार्थमेव।उञःऊँइतियथा।अन्येत्वाहुः।एकश्रुत्यासूत्राणिपठ्यन्तेइ

यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तइत्युदात्तग्रहणंकरोति।तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदकागुणाइति।यदिभेदकागुणाःस्युःउदात्तमेवोच्चारयेत्।यदितर्ह्यभेदकागुणाःअनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्चयदुच्यते तत्स्वरितादेःस्वरितान्ताच्चप्राप्नोति।नैषदोषः।आश्रीयमाणोगुणोभेदकोभवति।तद्यथा।शुक्लमालभेतकृष्णमालभेत।तत्रयःशुक्लेआलब्धव्येकृष्णमालभतेनहितेनयथोक्तंकृतंभवति।असंदेहार्थस्तर्हितकारः।ऐजित्युच्यमानेसंदेहःस्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोप्यत्रनिर्दिश्यतइति।संदेहमात्रमेतद्भवति।सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठते।व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।त्रयाणांग्रहणमितिव्याख्यास्यामः।अन्यत्रापिह्ययमेवंजातीयकेषुसंदेहेषुन कंचिद्यत्नंकरोति।तद्यथा।औतोम्शसोरिति।

तिक्वचिदुदात्तोच्चारणंतद्विवक्षार्थमिति।अनुदात्तादेरिति।अजुपलक्षणार्थोनुदात्तश्रुतिःस्यादितिप्रश्नः।उत्तरेत्वज्ग्रहणमेवकुर्यादित्यभिप्रायः।व्याख्यानतइति।प्रश्लेषेइमित्याद्युदात्तत्वेसिद्धेमालादीनांचेतिमालाशब्दस्यदृढार्थत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चयइत्यर्थः।

रामः ४९

॥

इदंतर्हीति।ननुभाव्यमानत्वादादैचोऽत्रग्राहकानभविष्यन्ति।नैतदस्ति।नह्यत्रसंज्ञाविधावादैचोभाव्यन्ते किंत्वैज्भिरएत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गा वृद्धिगुणविधौचतेषामपिप्रसङ्गात्तन्निषेधायतपरत्वम्।एवंस्थिते चोदयन्ति।यद्येजर्थस्तकारस्तेनाकारस्यसंबन्धाभावात्कथमादित्येतत्पदम् ।उच्यते।तात्पर्येणैजर्थत्वंतकारस्योच्यतेआनुषङ्गिकंत्वाकारार्थत्वंतकारस्योच्यते।ज्ञापकद्वारेणह्याकारप्रश्लेषेविज्ञायमानेप्रतिपत्तिगौ

इदंतर्हिप्रयोजनम्।आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूवन्निति।खट्वाइन्द्रः।खट्वेन्द्रः।खट्वाउदकं खट्वोदकम्।खट्वाईषा।खट्वेषा।खट्वाऊढा।खट्वोढा।खट्वाएलकाखट्वैलका।खट्वाओदनःखट्वौदनः।खट्वाऐतिकायनःखट्वैतिकायनः।खट्वाऔपगवःखट्वौपगवइति।अथक्रियमाणेपितकारेकस्मादेवत्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशानभवन्ति।तपरस्तत्कालस्येतिनियमात्।ननुतःपरोयस्मात्सोयंतपरः।नेत्याह।तादपिपरस्तपरः।यदितादपि परस्तपरःऋदोरबितिइहैवस्यात्।यवःस्तवः।लवःपवइत्यत्रनस्यात्।नैषतकारः।कस्तर्हि।दकारः।किमत्रदकारेप्रयोजनम्।अथकिंतकारे।यद्यसंदेहार्थस्तकारःदकारोपि।अथमुखसुखार्थस्तकारःदकारोपि॥वृद्धिरादैच्॥इकोगुणवृद्धी॥इग्ग्रहणंकिमर्थम्॥इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्।इग्ग्रहणंक्रियते।किंप्रयोजनम्।आकारनिवृत्त्यर्थंसंध्यक्षरनिवृत्त्यर्थंव्यञ्जननिवृत्त्यर्थंच।

रवंभवति।सतितुतकारेआकारस्यस्वरूपप्रतिपत्तिःस्पष्टाभवतीतितकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनादर्थवत्वाद्विभक्तेरुत्पत्तौसत्यामादित्येतत्पदंसिद्धम्॥इकोगुणवृद्धी।इग्ग्रहणमिति।वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिकएवगुणवृद्धीभविष्यतइतिप्रश्नः।आत्सन्ध्यक्षरेति।आकारादीनांस्थानित्वस्यनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

आकारस्याङ्गान्त्यस्यवृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्यचातोलोपइतिलोपविधानादाकारस्यगुणप्रसङ्गमुदाहरति। यातेति। ग्लायतीति। एचांद्विमात्रत्वाविशेषात्प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेप्यैकारोगुणःस्यात्। उम्भितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारोगुणःस्यात्। पररूपेणेति। अतोलोपस्तुनभवति। आर्धधातुकोपदेशेयदकारान्तंतस्यलोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः। यदयंजनेरिति॥ यद्येवंमिदेर्गुणोविधीयमानोज्ञापकेनंव्यञ्जनस्यनिरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्चसर्वादेशःप्राप्नोतिमिदइर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैवभविष्यतीत्यदोषः। ॥

आकारनिवृत्त्यर्थंतावत्। यातावाता। आकारस्यगुणःप्राप्नोति। इग्ग्रहणान्नभवति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्। ग्लायति। म्लायति। सन्ध्यक्षरस्यगुणःप्राप्नोति। इग्ग्रहणान्नभवति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्। उम्भिता। उम्भितुम्। उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्यगुणःप्राप्नोति। इग्ग्रहणान्नभवति। आकारनिवृत्त्यर्थेनतावन्नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनाकारस्यगुणोभवतीति। यदयमातोनुपसर्गेकइतिककारमनुबन्धंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। कित्करणेएतत्प्रयोजनंक्ङितीत्याकारलोपोयथास्यात्। यदिचाकारस्यगुणःस्यात्कित्करणमनर्थकंस्यात्। गुणेकृतेद्वयोरकारयोःपररूपेणसिद्धंरूपंस्याद्गोदःकम्बलदइति। पश्यतित्वाचार्योनाकारस्यगुणोभवतीति। ततःककारमनुबन्धंकरोति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापिनार्थः। उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्यगुणोनभविष्यति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापिनार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनव्यञ्जनस्यगुणोभवतीति। यदयंजनेर्डंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। डित्करणेएतत्प्रयोजनंडितीतिटिलोपोयथास्यात्। यदिव्यञ्जनस्यगुणःस्याद्डित्करणमनर्थकंस्यात्।

यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः। टकः किलेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यत इति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति। तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथासंभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम्। आयादयोपीति। ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। यंविधिमिति। आयादेश

गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति। नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते। कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति। यदप्युच्यते। उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति। यदियद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः। आयादीनां पुनर्निमित्तमेव। यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति। कुतो ह्येतत्। जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति।

स्यैकार एव निमित्तमिति आयादेशो न बाध्यते। न हि ग्लायित्येवं पाठः शक्यः कर्त्तुम्। त्वया ग्लायत इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् [illegible]ध्याय्येति निपातनाच्चात्वगुणवन्न बाधिष्यते। पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति ॥

॥

गमेरप्ययमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यज्ञापकं डित्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम्। संज्ञयेति। गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद्द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते। तेन गुणइत्येवं यो गुणः वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते। अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते। अदेङामिति। पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसंबन्धायोपात्तौ यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्तत इत्यदेङामित्युक्तम्। तेनैतन्न

एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुणउच्यमान ओकारः प्राप्नोति। तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम्। यदीग्ग्रहणं क्रियते। द्यौः पन्थाः सइममिति एतेपीकः प्राप्नुवन्ति॥ संज्ञया विधाने नियमः॥ संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम्। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्तते। अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वृद्धिरादैच्। अदेङ्गुणः। वृद्धिरादैच्। तत इको गुणवृद्धी इति। गुणवृद्धि ग्रहणमनुवर्तते। अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः।

चोदनीयं वृद्धिशब्दोनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति। संबन्धमिति। संबध्यत इति संबन्धः। कर्मणि घञ्। नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः। आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनेनादेङ्भिर्न संबध्यते। इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति। कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने। अथवेति। वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङित्यत्र। ॥

अथवैकयोगइति।एकोभवतिरध्याह्रियतेवृद्धिरादैजदेङ्गुणोभवतीत्येकवाक्यत्वंसंपद्यते।यद्यपिप्रतिपत्तिकालेभवतिक्रियाभिद्यतेतथाप्येककालाप्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धावृद्धिसंज्ञाअदेङ्संबद्धागुणसंज्ञेतिनास्तिवृद्धिसंज्ञायाअदेङ्भिःसंबन्धः।अथवान्यवचनादिति।यथाकप्रत्ययेनाण्बाध्यते।असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्चकविधेः।अणस्तुविपर्ययात्।एवमदेङ्गुणइत्यत्रवृद्धिग्रहणमनुवृत्तंसत्संदिह्यतेकिमुत्तरार्थेवेहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापीति।सावकाशाचवृद्धिसंज्ञातात्पर्यंचनास्ति।गुणसंज्ञातुतात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्चवृद्धिसंबन्धमदेङांबाधते।प्रत्ययसंज्ञातुसंज्ञिविशेषेणसंयुक्ताधिकारेणैवविधीयमानाकृत्यादिसंज्ञाविषयेपिप्रवर्तते।अथवेति। विभाषा-

अथवाएकयोगःकरिष्यते।वृद्धिरादैजदेङ्गुणः।ततइकोगुणवृद्धीइति।नचैकयोगेनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणाच्चप्रकृतापवादोविज्ञायतेयथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति॥अन्यस्याःसंज्ञायावचनाच्चकारस्यचानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायावृद्धिसंज्ञायागुणसंज्ञाबाधिकाभविष्यति। यथोत्सर्गेणप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति।अथवावक्ष्यत्येतत्।अनुवर्तन्तेचनामविधयोनचानुवर्तनादेवभवन्ति।किंतर्हियत्नाद्भवन्तीति।अथवाउभयंनिवृत्तंतदपेक्षिष्यामहे॥

तिलमाषेत्यत्रह्युमाभङ्गयोरधान्यत्वात्खञोप्राप्तौचोदितायांखञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता।अनुवर्तमानश्चखञ्यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्नसंबध्यते।अपितुविभाषाश्रुत्यायत्नेनतिलादिभिरेवसंबध्यते।तथेहापिवृद्धिग्रहणमदेङ्गुणइत्यत्रानुवर्तमानमपियत्नाभावाददेङ्भिर्नसंबध्यते।इहतुपुनर्गुणवृद्धिग्रहणंयत्नोभवति।अथवेति।अपेक्षालक्षणंलौकिकमधिकारमाश्रयति।समुदायस्यचापेक्षायांनास्त्येतदनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिगुणस्यैवापेक्षायुक्तेति।समुदायस्यभेदाभावात्। ॥

भा·कै
५२

किंपुनरिति।उभयथासंभवाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः।तत्राङ्गस्यगुणइतिषष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठतेगुणास्तुत्याल्विकइति।तत्रयदिपूर्वमिकाङ्गंविशेष्यते।इगन्ताङ्गस्यगुणोभवतीतिसचभवन्नलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्यभवतितदासोस्यशेषोभवति।यदात्वङ्गस्येतिपूर्वमेवान्त्यमल्त्वंषष्ठीनीयते अङ्गान्त्यस्यगुणइतिपश्चादिकान्त्योल्विशेष्यतेतदाचायंतस्यविशेषणत्वात्तच्छेषोभवति।अथत्वङ्गस्येतिगुणावृद्धिविधौनस्थानषष्ठी।किंतर्हि।इगपेक्षयाऽवयवषष्ठी।तदास्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमितितदपवादपक्षोभवति।अत्राप्यनुमानमेवहिबाधोवचनेनप्राप्तस्यबाधायोगात्।ततश्चाङ्गावयवस्ययत्रतत्रस्थितस्येकोगुणवृद्धीइत्यर्थःसंपद्यते।समुच्चयस्त्वसंभवा

किंपुनरयमलोन्त्यशेषः।आहोस्विदलोन्त्यापवादः।कथंचायंतच्छेषःस्यात्कथंवातदपवादः।यद्येकंवाक्यंतच्चेदंच।अलोन्त्यस्यविधयोभवन्ति।इकोगुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति।ततोयंतच्छेषः।अथनानावाक्यम्।अलोन्त्यस्यविधयोभवन्ति।इकोगुणवृद्धीअन्त्यस्यचानन्त्यस्यचेति।ततोयंतदपवादः।कश्चात्रविशेषः॥वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणम्॥वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणंकर्तव्यम्।

न्नोपन्यस्तः।नहियुगपद्द्वौषष्ठ्यर्थौसंभवतःस्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति।विकल्पोपिनभवतिएकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य।तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ।यद्येकमिति।अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशेस्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः।अथनानेति।अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकःस्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य।ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्।वृद्धिगुणाविति।मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्रहणंनसन्निपततीतितेषुप्रदेशेष्विग्रहणंकर्तव्यम्।

एमः
५२

दोषान्तरमप्याह। सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति। अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते। तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्यस्येति विधिः। अन्यत्र तु षष्ठ्यान्त्येल्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशः प्राप्नोति। यथैव हीति। अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या

मिदेर्गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। मृजेर्वृद्धिः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। पुगन्तलघूपधस्य गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋच्छेर्लिटि गुणः इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋदृशोङि गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति॥ सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य॥ सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति। याता। वाता। किं कारणम्। अलोन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता। अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य सर्वादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः। एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः। पूर्वापेक्षोयं दोषः। ह्यर्थे चायं चः पठितः। मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति। मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य न। अलोन्त्यस्येति वचनादिको न। उच्यते च गुणः स सर्वादेशः प्राप्नोति। एवं सर्वत्र। अस्तु तर्हि तदपवादः॥ इङ्ज्ञात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः॥

अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः। पूर्वापेक्षोयमिति। मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः। उच्यते चेति। मिदेरिति चोदनया।

इङ्गात्रस्येति। यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठी तदालोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी हि तस्योपस्थाननिमित्तं ततश्चाङ्गावयवस्या

न्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः। ह्रस्वस्य गुण इति। समानन्यायत्वादेतदुक्तम्। अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति। न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्। अन्ये त्वाहुः। अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद्दीर्घस्य मा भूदिति। ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम्। असति ह्य

इङ्गात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। जुसि गुणः। स यथेह भवति अजुहवुः। अबिभयुरिति। एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः। अत्रापि प्राप्नोति। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः। स यथेह भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति। एवमीहिता ईहितुम् ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति। ह्रस्वस्य गुणः। स यथेह भवति। हे अग्ने हे वायो इति। एवं हे अग्निचित्। हे सोमसुत्। इत्यत्रापि प्राप्नोति। जसि गुणः। स यथेह भवति। अग्नयो वायव इति। एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः। स यथेह भवति। कर्तरि कर्तारौ कर्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति। घेर्ङिति गुणः। स यथेह भवति। अग्नये वायवे इति। एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः। स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति। एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम्। पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति। पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति।

स्या उपस्थानेङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात्। पुगन्तेति। भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ। उभयनियमाश्रयणादिति भावः। ननु भेत्तेति दकारस्य हेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत् स्यात्। नैतदस्ति। पुकि अन्तः पुगन्तो लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देशाइत्यस्य गुणेन न भाव्यम्। ॥

प्रकृतस्येति। एकेनवाक्येननियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैवगुणस्यनियमःस्यात्पुगन्तलघूपधस्यैवसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिनतुसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवपुगन्तलघूपधस्येति। अथापीति। अनन्तरस्यविधिर्वेतिपरिभाषायदिनाश्रीयतेइत्यर्थः। अथापीति। अभ्युपगम्यवादेनोच्यते। आ इत्यादिन्यायाश्रयणेनवा। एकस्मिंस्तुवाक्येनियमद्वयंनलभ्यते। अनेनिजुरिति। अत्रलघूपधंचाङ्गंसार्वधातुकंचास्तीतिजुसिचेतिगुणःप्राप्नोति। हेपिव व्यहेबुद्धेहे-

प्रकृतस्यैवनियमःस्यात्। किंचप्रकृतम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति। तेनभवेदिहनियमान्नस्यात्। ईहिता ईहितुम्। ईहितव्यमिति। ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतःसोनन्त्यस्यापिप्राप्नोति। अथाप्येवंनियमःस्यात्। पुगन्तलघूपधस्यसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति। एवमपिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोनियतःसोनन्त्यस्यापिप्राप्नोति। ईहिता ईहितुम्। ईहितव्यमिति। अथाप्युभयतोनियमःस्यात्। पुगन्तलघूपधस्यैवसार्वधातुकार्द्धधातुकयोःसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवपुगन्तलघूपधस्येति। एवमप्ययंअयंजुसिगुणोऽनियतःसोनन्त्यस्यापिप्राप्नोति। अनेनिजुःपर्यवेविषुरिति। एवंतर्हिनायंतच्छेषःनापितदपवादः। अन्यदेवेदंपरिभाषान्तरमसंबद्धमनयापरिभाषया। परिभाषान्तरमितिचमत्वाक्रोष्ट्रीयाःपठन्ति। नियमादिकोगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेति। यदिचायंतच्छेषःस्यात्तेनैवतस्यायुक्तोविप्रतिषेधः।

बुद्धयइत्यादौचालघूपधत्वादनन्त्यस्यगुणोऽपरिहृतः। एवंतर्हीति। परस्परानपेक्षयोःस्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोःपरिभाषयोःप्रदेशेषुस्वस्वकार्यप्रतिपादनम्। तत्रयदिकथंचिदेकविषयेसन्निपातोभवतिनैतावतापरस्परापेक्षाभवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति। अन्तरशब्दोविशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धःसहप्रयोगोपर्यायत्वात्।

चायकइति। कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठ
भा·कै चयनमिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः।
५७ तेयावताचइतिस्थानीनिर्दिष्टः। अत्राहुः। अचइत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेनलि
ङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठतएव। मेद्यतीति। इकइतिवचनादिकारस्यप्राप्नोति। अलोन्त्यस्येतिवचनादृकारस्याने
षयुक्तइति। इष्टसिद्धयइत्यर्थः। यथोद्देशपक्षेचपरिभाषयोः पौर्वापर्यंनतुकार्यकालतायाम्। द्विकार्ययोगइति। द्वा

अथापितदपवादः। उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तोविप्रतिषेधः। तत्रनियमस्यावकाशः। राज्ञः कचाराजकीयम्। इकोगुणवृद्धीइत्यस्यावकाशः। चयनंचायकोलवनंलावकइति। इहोभयंप्राप्नोतिमेद्यतिमार्ष्टीति। इकोगुणवृद्धीइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते। पूर्वश्चायंयोगः परोनियमः। इष्टवाचीपरशब्दः। विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति। एवमप्ययुक्तोविप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगोहिविप्रतिषेधः। नचात्रैकोद्विकार्ययुक्तः। नावश्यंद्विकार्ययोगएवविप्रतिषेधः किंतर्ह्यसंभवोपि। सचास्त्यत्रासंभवः। कोसावसंभवः। इहतावद्वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यइति। एकः स्थानीद्वावादेशौ। नचास्तिसंभवः। यदेकस्यस्थानिनोद्वावादेशौस्याताम्। इहेदानीमेद्यतिमेद्यतः मेद्यन्तिइति। द्वौस्थानिनौएकआदेशः। नचास्तिसंभवः। द्वयोः स्थानिनोरेकआदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः। सत्येतस्मिन्नसंभवेयुक्तोविप्रतिषेधः।

भ्यांकार्याभ्यांयोगोस्यस्थानिनः सविप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। नावश्यमिति। द्विकार्ययोगत्वाभावेकेवलोप्य
संभवोविप्रतिषेधइत्यर्थः। इहतावदिति। दीर्घत्वंयञ्यनन्तरेविधीयतेएत्वंचझल्यनन्तरेनचसंभवोस्तियद्द्वयोः स्वे रामः
नस्वेननिमित्तेनानन्तर्यंस्यात्। इहेदानीमिति। मिदेरित्येकाषष्ठीसायद्यवयवसंबन्धेतदेकारस्यगुणेनभाव्यम्। अथ- ५४
स्थानषष्ठीतदालोन्त्यस्येतिवचनादृकारस्य। नचास्तिसंभवोयुगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः। ॥

एवमपीति। यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम्। अलोन्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तर्ह्यपवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। एवंचक्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्चनोपपद्यते। एवंतर्हीति। प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः। अथवेति। तच्छेषप-

एवमप्ययुक्तः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायंयोगः। न तु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः। चयनंचायकोलवनंलावकइति। अत्रापिनियमः प्राप्नोति। नाप्राप्तेनियमेयंयोगआरभ्यते। यावताचनाप्राप्तेनियमेऽयंयोगआरभ्यतेततस्तस्यापवादोयंयोगोभवति। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तोविप्रतिषेधः। अथापिकथंचिदिकोगुणवृद्धीइत्यस्यावकाशः स्यात्। एवमपियथेहविप्रतिषेधादिकोगुणोभवतिमेद्यतिमेद्यतः मेद्यन्तिइति। एवमिहापिप्राप्नोति। अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवंतर्हिवृद्धिर्भवतिगुणोभवतीतियत्रब्रूयादिकइतितत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्। किंकृतंभवति। द्वितीयाषष्ठीप्रादुर्भाव्यते। तत्रकामचारः। गृह्यमाणेनवेकंविशेषयितुमिकावागृह्यमाणम्। यावताकामचारः। इहतावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषुगृह्यमाणेनेकंविशेषयिष्यामः। एतेषांयइगिति। इहेदानींजुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विकागृह्यमाणंविशेषयिष्यामः। एतेषांगुणोभवतिइकः। इगन्तानामिति। अथवासर्वत्रैवात्रस्थानीनिर्दिश्यते। इहतावन्मिदेरित्यविभक्तिकोनिर्देशः। मिदएः मिदेः मिदेरिति। अथवाषष्ठीसमासोभविष्यति। मिदइः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येतिनैवंविज्ञायते। पुगन्ताङ्गस्यलघूपधस्यचेति। कथंतर्हिपुकिअन्तः पुगन्तः लघ्वीउपधालघूपधापुगन्तश्चलघूपधाचपुगन्तलघूपधंपुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्। अङ्गविशेषणेसतीहप्रसज्येत। भिनत्तिछिनत्तीति।

स्योक्तदोषपरिहारः। ॥

क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति। अत्र च योगविभागः क्रियते। स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते। ततः पूर्वस्य च गुण इति। अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावनुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्यो गुण इति गुणो भवति। असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति। पञ्चमीसमासः। यदि तर्हि पुगन्तलघू

ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। ऋच्छतिऋऋॄताम्। ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते। उरङि गुणः। ऊः अङि गुणो भवति। ततो दृशेः। दृशेश्चाङि गुणो भवति। उरित्येव। क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् इको यथा स्यादनिको मा भूदिति। अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि। यदि किंचिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते। तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम्। वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते। अचो ञ्णिति। अत उपधायाः। तद्धितेष्वचामादेरिति। अत उत्तरं पठति॥ वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम्। वृद्धिग्रहणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। उत्तरार्थम्। क्ङिति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात्। कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः। यावता ञ्णितीत्युच्यते। तच्च मृज्यर्थम्।

पधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदा तस्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद्भिन्नं-छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति। यथा लैगवायन इति। नैष दोषः। कुसनोः कित्वविधानाज्ज्ञापकाद् अनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति। गुणविधाविति। क्वचिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन संबन्धः। क्वचिन्निर्दिश्यत एव। ओर्गुण इत्यादौ।

मृजेर्वृद्धिरिति। तत्रसूत्रेभिमतस्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैवस्यादित्यर्थः।अटोपीति।नन्वडागमात्पूर्वमेवपरत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीतिलक्षणस्यप्रवृत्तत्वादटिकृतेपुनर्लक्षणंनप्रवर्तिष्यते।एवंतर्हिविप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र-

मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यतेसाक्ङितिमाभूत्। मृष्टः।मृष्टवानिति।इहार्थंचापिमृज्यर्थंवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्।मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यतेसेकोयथास्यादनिकोमाभूदिति॥मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागात्सिद्धम्॥मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागःकरिष्यते।मृजेर्वृद्धिरचः।ततोञ्णिति।ञितिणितिचवृद्धिर्भवति।अचइत्येव।यद्यचोवृद्धिरुच्यतेन्यमार्ट् अटोपिवृद्धिःप्राप्नोति।अटिचोक्तम्।किमुक्तम्।अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्यकार्यंभवतीति॥वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात्॥वृद्धेस्तुप्रतिषेधोनोपपद्यते।किंकारणम्।इक्प्रकरणात्।इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः।नचैवंसतिमृजेरिग्लक्षणावृद्धिर्भवति।तस्मान्मृजेरिग्लक्षणावृद्धिरेषितव्या।एवंतर्हि।इहान्येवैयाकरणामृजेरजादौसंक्रमेविभाषावृद्धिमारभन्ते।परिमृजन्ति।परिमार्जन्ति।परिममृजतुः।परिममार्जतुरित्याद्यर्थम्।तदिहापिसाध्यम्।तस्मिन्साध्येयोगविभागः करिष्यते।मृजेर्वृद्धिरचोभवति।ततोचिक्ङिति।अचिक्ङितिमृजेर्वृद्धिर्भवति।परिमार्जन्ति।परिममार्जतुः।किमर्थमिदम्।नियमार्थम्।अजादावेवक्ङितिनान्यत्र।क्वान्यत्रमाभूत्।मृष्टः।मृष्टवानिति।ततोवा।वाचिक्ङितिमृजेर्वृद्धिर्भवति।परिमृजन्ति।परिमार्जन्ति।परिममृजतुः।परिममार्जतुरिति।इहार्थमेवतर्हिसिज्यर्थंवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्।सिचिवृद्धिरविशेषेणोच्यतेसेकोयथास्यादनिकोमाभूदिति।कस्यपुनरनिकः प्राप्नोति।अकारस्य।अचिकीर्षीत्।अजिहीर्षीत्।नैतदस्ति।लोपोत्रबाधकोभविष्यति।आकारस्यतर्हिप्राप्नोति।

चोद्यपरिहारावुक्तौ।अचिकीर्षीदिति।पूर्वविप्रतिषेधादतोलोपोयथाचिकीर्षकइत्यादौ। ॥

भा·कै· ५६

अयासीदिति।परत्वादत्रसगिटोःकृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्यनास्तिवृद्धिप्रसङ्ग इतियद्यपिपरिहारोऽस्तितथापिविशेषाभावेनपरिहृतत्वान्नायमाश्रितः।उदवोढामिति।ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणावृद्धिस्ततो ढलोपादिषुकृतेषुढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्यनभविष्यति।गोशब्दादाचारक्विपिकृतेऽगवीदितिसंध्यक्षरमन्त्यमस्तितस्यकस्माद्वृद्धिर्नभवति।उच्यते।सिचिवृद्धिरित्यत्रधातुग्रहणमृतद्धातोरित्यतऔपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्ततइत्यदोषः।लक्षणंहीति।नेटीतिलक्षणमविशेषेणवृद्धिग्रहणमात्रस्यनिषेधंकथयतीतिध्वनतीत्युच्यते।योह्यव्यक्तंकथयतिसध्वनती

अयासीत्।अवासीत्। नास्त्यत्रविशेषः।सत्यांवृद्धावसत्यांवा।संध्यक्षरस्यतर्हिप्राप्नोति।नैवसंध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननुचेदमस्तिढलोपेकृतेउदवोढाम्।उदवोढम्।उदवोढेति।नैतदस्ति।असिद्धोढलोपः।तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यंभवति।व्यञ्जनस्यतर्हिप्राप्नोति।अभैत्सीत्।अच्छैत्सीत्।हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकाभविष्यति।यत्रतर्हिसाप्रतिषिध्यतेनेटीति।अकोषीत्।अमोषीत्।सिचिवृद्धेरप्येषप्रतिषेधः।कथम्।लक्षणंहिनामध्वनतिभ्रमतिमुहूर्तमपिनावतिष्ठते।अथवासिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्वितिसिचिवृद्धिःप्राप्नोति।तस्याहलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिका।तस्याअपिनेटीतिप्रतिषेधः।अस्तिपुनःक्वचिदन्यत्रापिअपवादेप्रतिषिद्धेउत्सर्गोपिनभवति।

त्युच्यते।एवमिहापिअस्याएववृद्धेर्निषेधइतिनास्तिव्यक्तिः।स्यादेतत्।प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनःप्रतिषेधान्तरेप्रवृत्तिर्नस्यादित्याह।भ्रमतीति।सर्वत्रव्याप्रियतइत्यर्थः।स्यादेतत्।यावदेकनिषेधेस्यव्यापारस्तावदेवद्वितीयोविधिःप्रवृत्तः प्रवृत्तस्यचनिषेधोशक्यःकर्तुमित्याह।मुहूर्तमिति।उभयत्रापिव्यापारान्नैकत्रविश्राम्यतीत्यर्थः।तस्याअपीति।अपिशब्दात्सिचिवृद्धेरपि। ॥

राम: ५६

अस्तीत्याहेति। नान्तःपादमव्यपरइति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम्। यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घ व—द्वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः। संयोद्वावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात्। अन्तरङ्गत्वादिति। उवङादेशोः-सिचमेवापेक्षते। वृद्धिस्तु सिच्यरस्मैपदे। लुप्तनिर्दिष्ट इति। लोपो व्योर्वलीति भावः। किमत्र प्रमाणमिति चेत्। अभियु

अस्तीत्याह। सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते अन्यदिति पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोऽपि न भवन्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते। सा क्ङिति मा भूत्। न्यनुवीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। यदि तर्हि सिच्यतरङ्गं भवति। अकार्षीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। माभूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि न्यस्तारीत्। न्यदारीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। माभूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अलावीत्। अयावीत्। गुणे कृतेऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। माभूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। ल्रान्तस्येत्युच्यते। न चेदं ल्रान्तम्। ल्रान्तेत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रुयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः। यद्येवं माभवानवीत्। माभवानमवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि। तद्वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। णिश्विभ्यां तौनिमातव्यौ। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृतेऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति।

नास्मरणमेव। णिश्विभ्यामिति। णिश्विग्रहणमकृत्वा अविमवीप्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ। एवं सति गौरवाभावः। निमातव्याविति। मेङो रूपम्। परिवर्तनीयावित्यर्थः।

॥

नसिचीति।न्यायादप्येतत्सिद्ध्यति।येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्यवृद्ध्याबाधनात्।प्रयोजनंचचिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानांचनयस्यादीनांमचिरायीत्।अजिरायीत्।अनेनायीत्।अचेचायीत्।इत्यादौसिचिवृद्धिः।अन्यथागुणायादेशयोःकृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधःस्यात्।षष्ठ्याइति।स्वतन्त्रमिदंगुणवृद्ध्योर्विधायकमितिपूर्वःपक्षः।अन्यतरार्थमिति।नन्वनिकोपियथास्यादितिविध्यर्थःस्यात्।नतुनियमार्थम्।नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्।एवंमन्यतेद्वितीयं-

एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नसिच्यन्तरङ्गंभवतीति।यदयमतोहलादेर्लघोरित्यकारग्रहणंकरोति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्।इहमाभूत्।अकोषीत्।अमोषीत्।यदिसिच्यन्तरङ्गंस्यात्।कारग्रहणमनर्थकंस्यात्।गुणेकृतेअलघुत्वाद्वृद्धिर्नभविष्यति।पश्यतित्वाचार्योनसिच्यन्तरङ्गंभवतीति।ततोऽकारग्रहणंकरोति।नैतदस्तिज्ञापकम्।अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।यत्रगुणःप्रतिषिध्यतेतदर्थमेतत्स्यात्।न्यकुटीत्।न्यपुटीत्।यत्तर्हिणिश्व्योःप्रतिषेधंशास्तितेननेहान्तरङ्गमस्तीतिदर्शयति।यच्चकरोत्यकारग्रहणंलघोरितिकृतेपि।तस्मादिग्लक्षणावृद्धिः।तस्मादिग्लक्षणावृद्धिरास्थेया॥षष्ठ्याःस्थानेयोगत्वादिग्निवृत्तिः॥षष्ठ्याःस्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकांनिवृत्तिःप्राप्नोति।अस्यापिप्राप्नोति।दधि।मधु।पुनर्वचनमिदानींकिमर्थंस्यात्।अन्यतरार्थंपुनर्वचनं।अन्यतरार्थमेतत्स्यात्।सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणएवेति।प्रसारणेच।प्रसारणेचसर्वेषांयणांनिवृत्तिःप्राप्नोति।

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते।तेनवृद्धिप्रदेशेषुइकइत्यस्योपस्थानान्नात्यनिकःप्रसङ्गः।प्रसारणेचेति।तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः।इग्यणइत्यत्रयणइतिस्थानषष्ठी।तेनयणःस्थानेइग्भवति सचसंप्रसारणसंज्ञइतिवाक्यार्थःस्यात्।वाक्यभेदेनचकार्यद्वयंविधीयते। ॥

कर्तृहर्तृइति। अन्तरतमस्याभावात्सर्वेप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति। सिद्धमिति॥ स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति। तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम्। अङ्गस्य वच्यादीनां ॠत इद्धातोरित्यादौ। इमावपीति। स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिश्चायोग्यत्वात्संबन्धाभावः। अथवेति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते। षष्ठी यद्येतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः॥ तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम्। ततः स्थानेयोगेति। षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते। अथवेति। अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते

अस्यापि प्राप्नोति। याता। वाता। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्॥ विषयार्थं पुनर्वचनम्। विषयार्थमेतत्स्यात्। वचिस्वपियजादीनां क्ङित्येवेति॥ उरण्रपरे च॥ उरण्रपरे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। कर्तृ। हर्तृ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत्क्रियते। तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते। अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे। अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति। इह कस्मान्न भवति। याता। वाता। इदं तत्रापेक्षिष्यते। इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते। एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

तत्रेक उपतिष्ठते इति। अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते। अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु। तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति। अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥

॥श्रीः॥नधातुलोपआर्द्धधातुके॥गुणवृद्ध्योःप्राधान्याद्यंनिषेधोनतुतद्गुणाभावादिक्परिभाषायाः।दीधीवेवीटामितिचासंबद्धंपरिभाषायानिषेधेस्यात्।कृत्स्नस्यधातोर्लोपेगुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थकोनिषेधःस्यादितिसामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोत्रधातुलोपोऽभिमतः।अवयवक्रिययापिसमुदायस्यव्यपदेशदर्शनात्।यथापटोदग्धइति।अथवासमुदायशब्दोऽवयवेतद्रूपारोपाद्वर्तते।धातुग्रहणमिति।उपसर्जनस्यापियथापरामर्शस्तथाकेषांशब्दानामित्यत्रप्रतिपादितम्।विनापिधातुग्रहणेनलोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणंविज्ञास्यते।अनुबन्धलोपस्यचानैमित्तिकत्वाल्लवितेतिगुणनिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः।सिद्धान्तेतुगुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः।अ

श्रीः॥नधातुलोपआर्द्धधातुके॥ ॥धातुग्रहणंकिमर्थम्।इहमाभूत्।लूञ्।लविता।लवितुम्।पूञ्।पविता।पवितुम्।आर्द्धधातुकइतिकिमर्थम्।त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीति।किंपुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणंलोपविशेषणम्।आर्द्धधातुकनिमित्तेलोपेसतियेगुणवृद्धीप्राप्नुतस्तेनभवतइति।आहोस्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणंधातुलोपेसत्यार्द्धधातुकनिमित्तेयेगुणवृद्धीप्राप्नुतस्तेनभवतइति।किंचातः।यदिलोपविशेषणम्।उपेद्धः।प्रेद्धः।अत्रापिप्राप्नोति।अथगुणवृद्धिविशेषणम्।क्नोपयतीत्यत्रापिप्राप्नोति।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुलोपविशेषणम्।कथम्।उपेद्धःप्रेद्धइति।

नुबन्धोनधात्वेकदेशः।यस्मादुपदेशएवेत्संज्ञा।प्रयोगेतुलूशब्दएवधातुसंज्ञःकेवलमसौञित्कार्यंलभते।लूशब्दस्यैवहिक्रियावाचित्वमितितस्यैवधातुसंज्ञायुक्ता।रोरवीतीति।सत्यार्द्धधातुकग्रहणेशब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्यबहुव्रीहिरसंदिग्धोभवतिनान्यथा।क्रमेणसूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्यचलोपविशेषणत्वेधातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनायप्रत्युदाहरणोपन्यासः।किंपुनरिति।आर्द्धधातुकंलोपविशेषणंवागुणवृद्धिविशेषणंवाबहुव्रीहिपक्षेतूभयविशेषणंवेतिपक्षत्रयसंभवात्प्रश्नः।प्रेद्धइति।नन्वाद्गुणोऽनिग्लक्षणइतितन्निषेधोनभविष्यतिपरिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः।

बहिरङ्गोगुणोन्तरङ्गः॰प्रतिषेधः।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।यद्येवंनार्थोधातुग्रहणेन।इहकस्मान्नभवति।लूञ्।लविता।लवितुम्।आर्द्धधातुकनिमित्तेलोपेप्रतिषेधः।नचैषआर्द्धधातुकनिमित्तोलोपः।अथवापुनरस्तुगुणवृद्धिविशेषणम्।ननुचोक्तम्।क्नोपयतीत्यत्रापिप्राप्नोतीति।नैषदोषः।निपातनात्सिद्धम्।किंनिपातनम्।चेलेक्नोपेरितिपरिगणनंकर्तव्यम्।यङ्यक्क्यवलोपेप्रतिषेधः॥यङ्यक्क्यवलोपेप्रतिषेधोवक्तव्यः।यङ्।बेभिदिता।मरीमृजः।यक्।कुषुभिता।मगधकः।क्य।समिधिता।दृषदकः।वलोपे।जीरदानुः।किंप्रयोजनम्।नुम्लोपस्त्र्यनुबन्धलोपेप्रतिषेधार्थम्॥नुम्लोपेत्र्यनुबन्धलोपेचप्रतिषेधोमाभूदिति।नुम्लोपे।अभाजि।रागः।उपबर्हणम्। ।

बहिरङ्गइति।यदापूर्वंप्रत्ययःपश्चादुपसर्गयोगस्तदाप्रतिषेधोऽन्तरङ्गः।गुणोबहिरङ्गः।यदातुपूर्वमुपसर्गयोगस्तदागुणोन्तरङ्गः।पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौनिषेधोबहिरङ्गः।सर्वथाबहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः।ननुनाजानन्तर्यइतिनिषेधात्कथंपरिभाषाप्रवृत्तिः।यत्रकार्यविधावानन्तर्येणाचोराश्रयणंतत्रनिषेधादनुपस्थानंपरिभाषायायथाऽक्षद्यूरिति।तत्रहीकोयणचीतिवचनादिगचोराश्रयणम्।अस्मिंस्तुप्रतिषेधसूत्रेनास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः।यङ्यक्क्यवलोपइति।वइत्यत्राकारोपिविवक्षितः।तेनधातुपाठेयोऽकारान्तःपठितस्तस्यग्रहणम्।अन्यथास्त्रिविःकथंनिवार्येत।बेभिदितेति।बेभिद्यशब्दात्तृच्यस्यहलइतियलोपः।मरीमृजइति।यङोचिचेतियङोलुक्।कुषुभमगधशब्दौकण्ड्वादिगणपठितौधातूताभ्यांयक्।ण्वुल्तृचौ।यस्यहलइतियलोपः।समिद्दृषच्छब्दाभ्यांक्यजन्ताभ्यांप्रत्ययः।क्यस्यविभाषेतियलोपः।नुम्लोपइति।नुमितिनकारस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा।उपबर्हणमिति।बृहिवृद्धौ।इदित्वान्नुम्।बृंहेरच्यनिटीतिवार्त्तिकेननलोपः। ॥

भा·कै· ५९ आस्रेमाणमिति। अस्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते। तत्र नञ्पूर्वात् स्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः। वकारलोपः। ऊडादेशश्छान्दसत्वान्न भवति। परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः। इक्प्रकरणादिति। तेन यत्रेक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः। प्रत्ययाश्रयत्वादिति। लोपविशेषणमार्द्धधातुक

स्रिवेः आस्रेमाणम्। अनुबन्धलोपे। लूञ्। लविता। लवितुम्। यदि परिगणनं क्रियते। स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। निपातनात्स्यदादिष्विति। तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। नुम्लोपे कस्मान्न भवति॥ इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैष इग्लक्षणा वृद्धिः। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। अवोदः। एधः। ओद्म इति॥ निपातनात्स्यदादिषु॥ निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति। न च भविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः स्रिव्यनुबन्धलोपे कथम्। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः। यद्यार्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। जीरदानुः अत्र न प्राप्नोति। रकि ज्यः संप्रसारणम्। नैतज्जीवे रूपम्। रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति। यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथमुपबर्हणम्। वृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं विज्ञायते वृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। अचीति हि लोप उच्यते। अनजादावपि दृश्यते। निवृह्यते। अनिटीति चोच्यते। इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। निबर्हितुमिति। अजादावपि न दृश्यते। वृंहयति। वृंहकः। तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते।

राम: ५९ ग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रकि ज्य इति। एवं च जीरेत्यवग्रहः सिद्ध्यति। बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः। वृहिरिति। वृह वृहि वृद्धाविति पाठात्। ॥

भेद्यतइति।गुणोणिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्तइतिपक्षद्वयेपिदोषः।अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोपिगुणोत्रनप्रवर्ततइत्युपन्यासः।कथंतर्हीति।बहुव्रीहौसत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वंलोपस्यगुणवृद्ध्योश्चाश्रितमितिभेद्यतेइत्यादौभिन्ननिमित्तत्वाद्गुणोननिषिध्यते।यत्रहलचोरादेशादिति।लुकाकृतत्वोयङ्लुप्यतइत्याशयः।अत्रापीति।

भेद्यतेछेद्यते।अत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।धातुलोपइतिनैवंविज्ञायते।धातोर्लोपोधातुलोपइति।कथंतर्हि।धातोर्लोपोयस्मिंस्तदिदंधातुलोपंधातुलोमइति।तस्मादिग्लक्षणावृद्धिः।यदितर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः।पापचकःपापठकः।मगधकः।दृषदकः।अत्रनप्राप्नोति॥अल्लोपस्यस्थानि—वत्वात्॥अकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धीनभविष्यतः।अनारम्भोवा॥अनारम्भोवापुनरस्ययोगस्यन्याय्यः।कथंबेभिदिता।मरीमृजकः।कुषुभिता।समिधिताइति।अत्राप्यकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धीनभविष्यतः।यत्रतर्हिस्थानिवद्भावोनास्तितदर्थमयंयोगोवक्तव्यः।क्वचस्थानिवद्भावोनास्ति।यत्रहलचोरादेशः।लोलुवः।पोपुवः।मरीमृजः।सरीसृपइति।अत्राप्यकारलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धीनभविष्यतः।लुकिकृतेनप्राप्नोति।इदमिहसंप्रधार्यम्।लुक्क्रियतामल्लोपइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वादल्लोपः।नित्योलुक्।कृतेप्यल्लोपेप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति।लुगप्यनित्यः।कथम्।अन्यस्यकृतेप्राप्नोति।अन्यस्याकृते।शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति।

कृतेप्यकारलोपेएकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतियकारःप्रत्ययसंज्ञोभवत्येवेतिभावः।नित्योलुगिति।लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या। ॥

अनवकाशादिति।नाप्राप्तेलोपेलुगारम्भात्।सावकाशादिति।भिन्नविषयौलुग्लोपौअकारस्यलोपोयकारस्यलुक्।ततश्चनास्तियेननाप्राप्तिन्यायः।अथापीति।यङोचिचेत्यत्रयकाराकारसमुदायस्ययङितिनिर्दिष्टस्यविवक्षितत्वादवयवेचयङ्व्यपदेशस्यगौणत्वादितिभावः।समानाश्रयइति।तुल्यकालत्वादितिभावः।नोनावेत्यत्रतुबहुलग्रहणानुवृत्त्याअनैमित्तिकोन्तरङ्गोलुक्प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्भवति॥निकुचितइति।कित्त्वसंयोगेननलोपेस

अनवकाशस्तर्हिलुक्।सावकाशोलुक्।कोवकाशः।अवशिष्टः।अथापिकथंचिदनवकाशोलुक्स्यादेवमपिनदोषः।अल्लोपेयोगविभागः करिष्यते।अतोलोपः।ततोयस्य।यस्यचलोपोभवति।अतइत्येव।किमर्थमिदम्।लुकंवक्ष्यतितद्बाधनार्थम्।ततोहलः।हलउत्तरस्ययस्यचलोपोभवति।इहतर्हिपरत्वाद्योगविभागाद्वालोपोलुकंबाधेत।छन्नोनोनाववृषभोयदीदम्।नोनूयतेर्नोनाव।समानाश्रयोलुग्लोपेनबाध्यते।कश्चसमानाश्रयः।यःप्रत्ययाश्रयः।अत्रचप्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति।कथंसदः।प्रश्नथः।हिमश्नथः।जीरदानुः।निकुचितइति।उक्तंशेषे।किमुक्तम्।निपातनात्सदादिषु।प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्रसिद्धम्।रकिज्यःसंप्रसारणम्।निकुचितेष्णुक्तम्।किम्।सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति॥

तिउदुपधत्वमितिनिमित्तमकित्त्वस्यनभवति।यदितर्हीकारलोपःक्रियतेतदाजङ्गमइत्यत्रतस्यस्थानिवद्भावादुपधालोपःप्राप्नोति।नैषदोषः।अनङीतिप्रतिषेधात्।अनर्थकोयमङिति चेत्।लोपस्यापितर्हिप्राप्तिः।अजादिप्रत्ययेतस्यविधानात्।ननुलोलुवादिषूवङादयःस्थानिवद्भावेननसिद्ध्यन्तितेषांस्थानिन्यदर्शनात्संभवमात्रेणाप्यतिदेशोभवतीत्यदोषः॥

॥

॥क्ङिति च॥ क्ङितिप्रतिषेध इति। इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च। तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङितिपरतो यदिगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यान्न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव न हि विहितयोर्निषेधः। अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमित्ताहितयोः प्रवृत्तिः। उपधारोरवीत्यर्थमिति। उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीते यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अ-

क्ङिति च॥ ॥क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्॥ क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्॥ उपधारोरवीत्यर्थम्॥ उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च। उपधार्थं तावत्। भिन्नः। भिन्नवानिति। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। क्ङितीत्युच्यते। यत्र क्ङित्यनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्यात्। चितम्। स्तुतम्। इह तु न स्यात्। भिन्नः। भिन्नवानिति॥ ननु च यस्य गुण उच्यते तं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम्। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति। छिनत्तीति॥

त्र हि तिव्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः। ननु चेति। आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्यते। तथा हि। क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा। अथवा क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः। लघूपधेति। ततश्च समुदायस्य निर्देशादवयवस्य चैकोव्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः।

भा·कै· ६१

तन्निमित्तपक्षस्यापिदुष्टतामाह।शचङन्तेदोषइति।सार्वधातुकनिमित्तस्यगुणस्यनिषेधेपिलघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्गइत्यर्थः।रियतिपियतिधियतीति।रिपिगतौधिधारणइतितुदादौपाठः।हतोहथइति।यथैवादिप्रभृतिभ्यःशपइति शन्निवर्त्यतेएवमकारोपिनिषेधेननिवर्त्यतेत्याशयः।नन्विग्लक्षणोयंगुणोनभवतीतिनिषेधाप्रसङ्गः।सत्यम्।परिहारान्तरसंभवान्नैतदाश्रितंप्रसक्तस्येति।सामान्यलक्षणेनविशेषलक्षणापरामर्शेनयत्प्राप्तंपुनर्विशेषलक्षणपरामर्शेनात्वरूपेणानभिनिर्वृत्तंतस्यनिवृत्तिःक्रियते।परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानंबा

रोरवीत्यर्थेच।त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीति।यदितन्निमित्तग्रहणंक्रियते।शचङन्तेदोषः॥रियति।पियति।धियति।प्रादुद्रुवत्।प्रासुस्रुवत्।अत्रनप्राप्नोति॥शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्॥अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयङुवङोःऽकृतयोरनुपधात्वाद्गुणोनभविष्यति।एवंक्रियतेचेदंतन्निमित्तग्रहणं नचकश्चिद्दोषोभवति।इमानिचभूयस्तन्निमित्तग्रहणस्यप्रयोजनानि।हतोहथः।उपोयते।औयत।लोयमानिः।पोयमानिः।नेनिक्तइति।नैतानिसन्तिप्रयोजनानि।इहतावत्हतोहथइति।प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्यप्रतिषेधेननिवृत्तिःशक्याकर्तुम्।अयंचधातूपदेशावस्थायामेवाकारः।

थइतिसिद्धान्तः।चितमित्यादौचप्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधेवचनस्यचरितार्थत्वाद्धतोहथइतिभूताकारनिवृत्तावव्यापारः।अदिप्रभृतिभ्यइत्यनेनतुगत्यन्तराभावात्सन्नेवप्रक्रियादशायांशम्निवर्त्यते।नन्वेवंभवतइत्यादौप्रसक्तोऽनभिनिवृत्तएवशबकारःकस्मादनेननिवर्त्यते।नैषदोषः।शब्भवतीत्यस्यांचोदनायांगुणरूपेणचोदनान्नायंगुणनिषेधविषयः।

रामः ६१

उपोयतइति। वेञोयकिसंप्रसारणेकृतेउभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गोगुणः। औयतेत्यादौबहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा। नेनिक्तइति। क्ङित्परत्वेनाङ्गस्यविशेषणादङ्गस्यचकार्यित्वात्पूर्वपक्षः। उत्तरन्त्वभ्यासस्यकार्यित्वात्तस्यचपररूपेणाव्यवधानादिति। धातुंक्ङित्परत्वेनेति। नधातुलोपइत्यत्रोपसर्जनेपिधातौधातुशब्दमात्रस्यस्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः। यदीति। क्ङित्यनन्तरस्यधातोर्गुणवृद्धीनभवतइतिवाक्यार्थमत्वाप्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्यक्ङित्यनन्तरेनेतिमत्वाप्रश्नः। धातोर्विहितइति। धातोर्विहितेक्ङित्यनन्तरोयोधातुर्विकरणोवातस्यप्रतिषेधइत्यर्थः। अथवेति। यत्रगुणवृद्धीविधीयेतेतत्रक्ङितीत्युपतिष्ठतइत्येवमियंपरिभाषाभवति। तत्रपुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्याउपस्थानेसतियेननाव्यवधानमितिभिन्नमित्यादौनिषेधोभविष्यति। अथवेति। माभूत्परिभाषातथापिप्रतिषेधस्यप्रतिषेध्यापेक्षायांयावन्तोयादृशाःप्रतिषेद्धव्यास्तावन्तिप्रतिषेधसूत्राणीतिपुगन्तलघूपधगुणेप्रतिषेध्येनवकाशःप्रतिषेधोव्यवहितेपिप्रवर्तते। अथवायथोद्देशपक्षाश्रयेणभाष्यम्। तथाहिप्रधानान्यात्मसंस्कारायसन्निधीयमानानिगुणाभेदंप्रयुञ्जतइतियदेतस्मिन्नित्युक्तम्। अथवेति। लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकलातस्मिन्नितिपरिभाषोपतिष्ठतइत्यर्थः। अनेकपरिहारोपन्यासोन्यायव्युत्पादनार्थः।

इहचोपोयतेऔयतलौयमानिःपौयमानिरिति। बहिरङ्गेगुणवृद्धी। अन्तरङ्गःप्रतिषेधः। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे। नेनिक्तइतिपररूपेणाव्यवहितत्वान्नभविष्यति। उपधार्थेनतावन्नार्थः। धातोरितिवर्तते। धातुंक्ङित्परत्वेनविशेषयिष्यामः। यदिधातुर्विशेष्यतेविकरणस्यनप्राप्नोति। चिनुतः। सुनुतः। लुनीतः। पुनीतइति। नैषदोषः। विहितविशेषणंधातुग्रहणम्। धातोर्योविहितइति। धातोरेवतर्हिनप्राप्नोति। नैवंविज्ञायतेधातोर्विहितस्यक्ङितीति। कथंतर्हि। धातोर्विहितेक्ङितीति। अथवाकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रद्रष्टव्यम्। पुगन्तलघूपधस्येत्युपस्थितमिदंभवतिक्ङितीति। अथवायदेतस्मिन्योगेक्ङिद्ग्रहणंतदनवकाशंतस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धीनभविष्यतः। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्युपधालक्षणस्यप्रतिषेधइति। यदयंत्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः। इकोझल्। हलन्ताच्चेतिक्नुसनौकितौकरोति।

॥

भा·कै·
६२

बहिरङ्गइति।ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः।अथवेति।ननुबहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्द्धधातुकग्रहणंस्यादितिकथमनवकाशत्वम्।उच्यते।विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेनबहुव्रीहिर्लभ्यतेयथैकाचोद्वेइत्यत्र।रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वाल्लोपस्यगुणनिषेधःपूर्वेणनप्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोऽपिनिषेधोबाध्यतइत्यर्थः।यङ्निमित्तश्चनिषेधोन्तरङ्गत्वाद्बाध्यतेनसार्वधातुकनिमित्तइतिरोरुतइत्यादौनिषेधोभवत्येव ।एतच्चछान्दसत्वमभ्युपेत्य-

कथंकृत्वाज्ञापकम्।कित्करणएतत्प्रयोजनंगुणःकथंनस्यादिति।यदिचात्रगुणप्रतिषेधोनस्यात्कित्करणमनर्थकंस्यात्।पश्यतित्वाचार्योभवत्युपधालक्षणस्यापिगुणस्यप्रतिषेधइति।ततःक्नुसनौकितौकरोति।रोरवीत्यर्थेनापिनार्थः।क्ङितीत्युच्यते।नचात्रकितंङितंवापश्यामः।प्रत्ययलक्षणेनप्राप्नोति।नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः।अथापिनलुमताङ्गस्येत्युच्यतेएवमपिनदोषः।कथम्।नलुमतालुप्तेऽङ्गाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यते।किंतर्हियोसौलुमतालुप्यतेतस्मिन्यदङ्गंतस्ययत्कार्यंतन्नभवतीति।अथाप्यङ्गाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यते।एवमपिनदोषः।कथम्।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रद्रष्टव्यम्।सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोभवतीत्युपस्थितमिदंभवतिक्ङितिनेति।अथवाछान्दसमेतत्।दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवति।अथवाबहिरङ्गोगुणोन्तरङ्गःप्रतिषेधः।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।अथवापूर्वस्मिन्योगेयदार्द्धधातुकग्रहणंतदनवकाशंतस्यानवकाशत्वाद्गुणोभविष्यति।

एमः
६२

यङ्लुकोभाष्यकारेणोक्तम्।भाषाविषयत्वेतुयङ्लुकोबहूनिप्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्यसंभवन्ति।तोतोर्ति।तोथोर्ति।दोदोर्ति।दोधोर्ति।जोहोर्ति।मोमोर्ति।इत्यादिषुतुवीथुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्योयङ्लुकितिपिवकारच्छकारयोराल्लोपइतिलोपेकृतेऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणेबहुव्रीहावप्याश्रितेनधातुलोपइतिगुणनिषेधःप्राप्नोतिसमाभूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणंस्यात्।अनेनचात्रव्यवधानान्नास्तिनिषेधइति सतिप्रयोजनेकथमनवकाशंस्यात्।

इग्लक्षणयोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति॥ अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि नष्टन्निधीयत इत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते। पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः। कथं नित्यं ङित इति। ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति। अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात्। एवं मन्यते। यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते। ङकारोच्चारणं

इह कस्मान्न भवति। लैगवायनः। कामयते॥ तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात्॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैते इग्लक्षणे॥ लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः॥ लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम्। यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति। ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यासुट एव ङिद्वचनात्।

तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। ङितो यदिति। स्थानिवद्भावेन लादेशो ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते। अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात्। यासुट एवेति। ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते। तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः॥ ॥

भा॰कै॰ ६३ अपर्याप्तश्चेति। समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः। यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य। क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद् गुणनिमित्तेपि यासुटि ङिति गुणनिषेधः सिध्यति। यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज्ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तत्स्थादेशेन भवतीति। केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति। तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयत इति व्याख्येयम्। एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिध्यति। अस्मिन्पक्षे ङित्त्वं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते॥ दीधीवेवीटाम्। छन्दोविषयत्वादिति। भा-

अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे ङित्त्वं चैनं करोति। तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद्ङिति यत्कार्यं तन्माभूदिति॥ क्ङिति च॥ दीधीवेवीटाम्॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी माभूतामिति। आदीध्यनम्। आदीध्यकः। आवेव्यनम्। आवेव्यकः। अयं योगः शक्योऽकर्तुम्। कथम्। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। अदीधेददीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः॥ दीधीवेव्योश्छन्दसो विषयो दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। अदीधेददीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधः। प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसा अदीधेत्। होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् अदीधेदिति।

षायामेतयोः प्रयोगाभावात्। दृष्टानुविधित्वाच्चेति। यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः। न तु छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति। अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः। गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति। अदीधेदिति॥ लङो व्यत्ययेन तिप्। राम॰ ६३

अदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः। प्रकृत्याश्रयश्चायमिति। ततश्चान्तरङ्गत्वाददनेनैव भाव्यमित्यर्थः। येननाप्राप्तइति। कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयंन्यायो न तु कार्यसामान्यंबाध्यमित्यस्यापेक्षायांन्यायावतारः। कथंदीध्यदिति। लेटइतिपूइतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितिइकारलोपः। लेटोडाटावित्यडागमः। श्यन्व्यत्ययेनेति। श्यनोङित्वाद्गुणाभावः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः। क्वचित्तुशव्यत्ययेनेतिपाठः। तत्रशस्यङित्वाद्गुणाभावः। एरनेकाचइतियणादेशः। इडितिवर्तमानेइति। नेड्वशिकृतीत्यतः। पिपठीरिति। पिपठिषतेःक्वि

इदंत्वयुक्तम्। अदीधयुरिति। अयंजुसिगुणः प्रतिषेधविषयआरभ्यते स यथैव क्ङितिचेत्येनंबाधते। एवमेनमपिबाधेत। नैषदोषः जुसिगुणः प्रतिषेधविषयआरभ्यमाणस्तुल्यजातीयंप्रतिषेधंबाधते। कश्चतुल्यजातीयः। प्रत्ययाश्रयः। प्रकृत्याश्रयश्चायम्। अथवा येननाप्राप्ते तस्यबाधनंभवति। नचाप्राप्ते क्ङितिनेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसिगुणआरभ्यते। अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। यदि तर्ह्ययंयोगोनारभ्यते। कथंदीध्यदिति॥ दीध्यदितिचश्यन्व्यत्ययेन। दीध्यदितिचश्यन्व्यत्ययेनभविष्यति। इटश्चापिग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथमकणिषमरणिषम्। अकणिताश्वोरणिताश्व इति। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रइडित्यनुवर्तमानेपुनरिड्ग्रहणस्यप्रयोजनम्। इडिडेव यथास्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। गुणः। यदि नियमः क्रियते। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः। दीर्घत्वंनप्राप्नोति। नैषदोषः। आङ्गंयत्कार्यं तन्नियम्यते नचैतदाङ्गम्।

पृ। अतोलोपइत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम्। पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः। आङ्गमिति। अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेवनिवार्यते इडेवयथास्यादितिनियमेनेत्यर्थः। र्वोरुपधायाइति च दीर्घत्वं नाङ्गम्। यत्तु ग्रहोलिटिदीर्घइति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति। पिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्यत्रत्वकारलोपस्यस्थानिवद्भावाद्झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेनपिपठीषीतिकथंसान्तमहतःसंयोगस्येति दीर्घत्वमितिनचोदनीयम्। क्वौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यर्थोव्यवस्थापयिष्यते नतुक्वौलुप्तंनस्थानिवदिति॥ ॥

भा.कै. ६४ अथवेति। इडेवेत्यस्मिन्नियमेदीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्मिन्नियमेनव्यावृत्तिः। ततश्चत्रास्त्वढ्वा अविकृतरूपएवेट्। प्रयोगएवतुविकृतः। अलावीदित्यत्रतुसिज्लोपएकादेशेसिद्धइत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वंभवति॥ हलोनन्तराःसंयोगः॥ ॥कथमिति। किमन्तरशब्दस्यनञाबहुव्रीहिः अथवाअनन्तरशब्दस्येतिप्रश्नः। अन्तरंविवरम्। वर्णशून्यकालइत्यर्थः। अविद्यमानाइति। मध्येयेषामन्येवर्णाअविद्यमानाइत्याधेयस्यनिषेधोनत्वाधारस्य। अवग्रहइति। अर्द्धमात्राकालोऽवग्रहइष्यते। अर्द्धमात्राकालंस्थित्वावर्णान्तरंसमुच्चार्यतेतत्रगुरोरन्

अथवाअसिद्धंदीर्घत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति। हलोनन्तराःसंयोगः॥ ॥अनन्तराइति। कथमिदंविज्ञायते। अविद्यमानमन्तरंयेषामिति। आहोस्विदविद्यमानाअन्तराएषामिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेअविद्यमानमन्तरंयेषामिति। अवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोति। अप्स्वित्यप्सुइति। विद्यतेह्यत्रान्तरमिति। अथविज्ञायतेअविद्यमानाअन्तराएषामितिनदोषोभवति। यथानदोषस्तथास्तु। अथवापुनरस्तुअविद्यमानमन्तरंयेषामिति। ननुचोक्तम्। अवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोतिअप्स्वित्यप्सुइति। विद्यतेह्यत्रान्तरमिति। नैवदोषोनप्रयोजनम्॥ संयोगसंज्ञायांसहवचनंयथान्यत्र॥ संयोगसंज्ञायांसहग्रहणंकर्तव्यम्। हलोनन्तराःसंयोगःसहेतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। सहभूतानांसंयोगसंज्ञायथास्यादेकैकस्यमाभूदिति। यथान्यत्र।

तइतिश्रुतोनभवेत्। नैवदोषइति। दोषनिवृत्तयेसंज्ञाक्रियतेप्रयोजनाभिनिर्वृत्तयेवाइहचोभयाभावः। अधिकरणाद्वृत्तेर्दूराद्भूतसंबन्धाभावात्। विचार्यमाणानामित्यादौतुवाक्यस्यटेरित्यनुवर्ततेनगुरोरनृतइति। अप्स्व्यत्राच्छेदोषइति चेद् नैवंविधेविषयेप्रकृत्यवयवस्यावग्रहंपदकाराःकुर्वन्ति। अप्सुयोनिरित्यादावपिसमासघटकपदानामन्तोऽवगृह्यतेइतिसुशब्दात्पूर्वस्यनास्त्यवग्रहः। संयोगसंज्ञायामिति। वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानांहलांप्रत्येकंसंयोगसंज्ञाप्राप्नोति॥ रामः ६४

॥

किंचस्यादिति।द्वयोरानन्तर्येएकैकस्यापिसंयोगसंज्ञायांगुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरितिप्रश्नः।निर्यायादिति।सतिरेफेयकारःसंयोगइत्येत्वप्राप्तिः।ननुसमुदायस्यापिसंज्ञित्वेअचोरहाभ्यांद्वेइतियकारस्यद्विर्वचनेकृतेकस्मादेत्वंनभवतियथानिर्ग्लेयादिति।एत्वेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायंदोषः।त्राक्तेति।तकारेझलिपरतः-

तद्यथा।अन्यत्रापियत्रेच्छतिसहभूतानांकार्यंकरोतितत्रसहग्रहणम्।तद्यथा।सहसुपा।उभेअभ्यस्तंसहेति।किंचस्यात्।यद्येकैकस्यसंयोगसंज्ञास्यात्।इहनिर्यायात्।निर्वायात्।वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंप्रसज्येत।इहचसंहृषीष्टेतिऋतश्चसंयोगादेरितीट्प्रसज्येत।इहचसंह्रियतइतिगुणोर्तिसंयोगाद्योरितिगुणःप्रसज्येत।इहचदृषत्करोतिसमित्करोतीतिसंयोगान्तस्येतिलोपश्चप्रसज्येत।इहचत्राक्तावस्तेतिस्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिलोपश्चप्रसज्येत।इहचनिर्यातोनिर्वातःसंयोगादेरातोधातोरितिनिष्ठानत्वंप्रसज्येत।नैषदोषः।यत्तावदुच्यतेइहतावन्निर्यायात्।निर्वायात्।वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंप्रसज्येतेति।नैवंविज्ञायते।संयोगआदिर्यस्यसोयंसंयोगादिःसंयोगादेरिति।कथंतर्हि।संयोगौआदीयस्यसोयंसंयोगादिःसंयोगादेरिति।एवंतावत्सर्वमाङ्गंपरिहृतम्।यदप्युच्यते।इहचदृषत्करोतिसमित्करोति।संयोगान्तस्येतिलोपःप्रसज्येतेति।नैवंविज्ञायतेसंयोगोन्तोयस्यतदिदंसंयोगान्तंसंयोगान्तस्येति।कथंतर्हि।संयोगावन्तावस्यतदिदंसंयोगान्तंसंयोगान्तस्येति।

ककारःसंयोगोभवत्यादिश्चेतिलोपप्रसङ्गः।संयोगाविति।कथंद्वन्तावुपसर्जनार्थस्यद्वित्वावगतिरितिचेद्आदिग्रहणसामर्थ्यात्।अन्यथासंयोगादितिवक्तव्यंस्यात्।संयोगात्परोयआकारस्तदन्तस्याङ्गस्येत्वमित्यर्थलाभात्।संयोगावन्ताविति।अत्रापिसंयोगलोपइत्येवसंयोगेनपदस्यविशेषणात्तदन्तविधौलब्धेन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदःसंयोगोयथागृह्येतेत्येवमर्थंविज्ञायते।

संयोगयोरिति। षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः। संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः। तेनायमर्थः। झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति। न चैवं सति शक्ता वस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति। संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात् सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। आहोस्विदिति। द्वयोरित्यस्याविशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः। यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः। यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात्।

यदप्युच्यते। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि। संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः। इहापि नार्थः सहग्रहणेन। अथ यत्र बहूनामानन्तर्य्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः॥ समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति।

मङ्क्तेति। मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते न सजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः। निर्ग्लेयादिति। यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः। इन्दिद्रीयिषतीति। अत्र द्वौ संयोगौ न्दौ द्रौ च। तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद्द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः। न वाज्विधेरिति। अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधिः। अजादेरिति कर्म

मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। इह च निर्ग्लेयात्। निर्ग्लायात्। निर्म्लेयात् निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। इह च संस्वरिषीष्टेति। ऋतश्च संयोगादेरितीण्न प्राप्नोति। इह च संस्वर्यते इति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति। इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति। इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा॥ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम्॥ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति। इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति। इन्द्रीयतेः सन्। इन्दिद्रीयिषति। न्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति॥ न वाज्विधेः॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। अज्विधेः। न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। अजादेरिति वर्तते। अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते।

धारयः तेनाच आदेः परेऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते। इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद्द्विरुच्यत एव। अविद्यमानमिति। बहूनां चानन्तरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः।

भा॰कै॰ अविद्यमानादिति।मध्येयआधेयःसद्वयोर्द्वयोरेवमध्येभवतीतिसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वाद्बहु
६६ षुद्वयोर्द्वयोःसंयोगसंज्ञाभवतीतिपक्षः। द्वयोश्चैवान्तरेति।अन्तरान्तरेणयुक्तेइतिद्वितीयाकस्मादत्रनभवति। उच्य
ते।यदामध्यापेक्षयानियतावधिरूपत्वंविवक्ष्यते।त्वांचमांचान्तराकमण्डलुः।अग्नीअन्तराधवखदिरावन्तरेतित
दाद्वितीया।यदातुनियतावधित्वंनविवक्ष्यतेअपितुसंबन्धमात्रंतदाषष्ठ्येवभवति।तदाहिनज्ञायतेकिंतयोरेवाव
धित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीयायायुक्तग्रहणान्नियतावधिविवक्षाविषयायाअभावः।यान्ही
ति।एषामितिबहुवचननिर्देशादितिनबोद्धव्यम्।बहुत्वस्याविवक्षणात्।अन्यथाशिक्षेत्यादौद्वयोर्नस्यात्।तस्मा
द्योसावन्तरेणसद्वयोर्भवतिनवेतियदुक्तंतत्रोच्यते।यदाद्वयोरन्तरानभवतितदाबहवोऽनन्तराइतितेषामेवप्राप्नो

अविद्यमानाअन्तराएषामिति।द्वयोश्चैवान्तराकश्चिद्विद्यतेवानवा।एवमपिबहूनामेवप्राप्नोति।या
न्हिभवानत्रषष्ठ्याप्रतिनिर्दिशतिएतेषामन्येनव्यवायेनभवितव्यम्।अस्तुतर्हिसमुदायेसंज्ञा।ननु
चोक्तंसमुदायेसंयोगादिलोपोमस्जेरिति।नैषदोषः।वक्ष्यत्येतत्।अन्त्यात्पूर्वोमस्जेर्मिदनुषङ्गसंयो
गादिलोपार्थमिति॥अथवाऽविशेषेणसंयोगसंज्ञाविज्ञास्यतेद्वयोरपिबहूनामपितत्रद्वयोर्यासंज्ञा
तदाश्रयोलोपोभविष्यति॥

ति।यदाहिबहूनांमध्येभिन्नजातीयोऽभवतितदामाभूत्।तदभावेतुप्रवर्तितव्यमेवबहूनांसंज्ञयासमुदायद्विर्व
चनवदित्यर्थः।अन्त्यात्पूर्वइति।तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यंवक्तव्यम्।अन्त्यादचःपरेनुमिसत्यनुपधात्वान्मग्नइ
त्यत्रनलोपोनस्यात्।कृतेपिसंयोगादिलोपेतस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेवनकारस्य।अविशेषेणेति।बहुष्वनन्तरेषुद्व
योर्द्वयोरपिभवतिबहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः।कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाविरोधाभावादेकयासंज्ञयासर्वेषामनु राम॰
ग्रहात्सिद्धाद्विर्वचनेनवैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम्।वहूनांसंनिधौबहूनामेवसंयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षेआश्रीयमाणे ६६
मस्जेर्दोषोन्त्यात्पूर्वइतिपरिहृतः।

शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह।यदप्युच्यतइति।पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिमह्लेरित्यस्यानन्तरमिदंद्रष्टव्यम्।निर्ग्लेयादित्यादिषुयद्यपित्रयोहलःसन्निहितास्तथापिकार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषुकार्याभावादङ्गपदधात्ववयवस्यसंयोगस्यतेषुतेषुलक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदायेकार्याभावेचावयवानांस्वकार्यारम्भाद्द्वयोरेवसंज्ञाप्रवर्ततइतिभाष्यार्थः।व्याख्यानान्तरमत्रक्लिष्टत्वान्नोक्तम्।पचतिपनसमिति।हलइतिवचनादचोसहसकारमकारयोर्माभूत्सं-

यदप्युच्यते।इहनिर्ग्लेयात्।निर्ग्लायात्।निर्म्लेयात्।निर्म्लायात्।वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वंनप्राप्नोतीति।अङ्गेनसंयोगादिंविशेषयिष्यामः।अङ्गस्यसंयोगादेरिति।एवंतावत्सर्वमाङ्गंपरिहृतम्।यदप्युच्यते।इहचगोमान्करोतियवमान्करोतीतिसंयोगान्तलोपोनप्राप्नोतीति।पदेनसंयोगान्तंविशेषयिष्यामः।पदस्यसंयोगान्तस्येति।यदप्युच्यते।इहचनिर्ग्लानोनिर्म्लानइतिसंयोगादेरातोधातोर्यण्वतइतिनिष्ठानत्वंनप्राप्नोतीति।धातुनासंयोगादिंविशेषयिष्यामः।धातोःसंयोगादेरिति॥स्वरानन्तर्हितवचनम्॥स्वरैरनन्तर्हिताहलःसंयोगसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।व्यवहितानांमाभूत्।पचतिपनसम्।ननुचानन्तराइत्युच्यतेतेनव्यवहितानांनभविष्यति।दृष्टमानन्तर्यंव्यवहितेपि।व्यवहितेप्यनन्तरशब्दोदृश्यते।तद्यथा।अनन्तराविमौग्रामावित्युच्यते।तयोश्चैवान्तरानद्यश्चपर्वताश्चभवन्तीति।यदितर्हिअनन्तरशब्दोव्यवहितेपिभवतिआनन्तर्यवचनमिदानींकिमर्थंस्यात्।आनन्तर्यवचनंकिमर्थमितिचेदेकप्रतिषेधार्थम्॥एकस्यहलःसंयोगसंज्ञामाभूदिति।

।किंचस्यात्।

ज्ञातयोरेवतुप्राप्नोति।ततश्चसलोपप्रसङ्गः।एकप्रतिषेधार्थमिति।अनन्तराइत्यनेनसंज्ञायाविषयोनिर्दिश्यते।यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्रसंज्ञानचैकाकिन्यनन्तरव्यवहारइतिभावः।एकप्रतिषेधस्यचप्रयोजनम्।इयेषेत्यादाविजादेरित्यामोनिवृत्तिः।गुरुमद्वचनमितीयायेत्यादिनिवृत्त्यर्थंस्यात्॥

भा॰ कै॰ ६७

वृषलकुलमिति।यद्यपिब्राह्मणकुलमपितयोर्व्यवधायकं तथापिभिन्नजातीयकमव्यवधायकमितियदुक्तंतदनेननिवर्त्यते।ग्रामशब्दोयमिति।केचिदर्थभेदेनशब्दभेदमिच्छन्ति।प्रत्यभिज्ञानंतुसामान्यनिबन्धनम्।अन्येतुएकशब्दत्वंतत्रचानेकशक्तियोगः एकशक्तित्वंवेतिदर्शनविकल्पः तत्रयदाएकशब्दत्वपक्षस्तदातद्यःसारण्यकेइति भाष्यंशक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम्।भेदपक्षेतुग्रामशब्दोयंबह्वर्थइतिभाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्य

यद्येकस्यहलःसंयोगसंज्ञास्यात्।इयेषां।उवोख।इजादेश्चगुरुमतोनृच्छइत्याम्प्रसज्येतनवाऽतज्जातीयव्यवायात् । नवाएषदोषः।किंकारणम्।अतज्जातीयव्यवायात्।अतज्जातीयकंहिलोकेव्यवधायकंभवति॥कथंपुनर्ज्ञायते।अतज्जातीयकंहिलोकेव्यवधायकंभवतीति।एवंहिकंचित्कश्चित्पृच्छतिअनन्तरेएतेब्राह्मणकुलेइति।सआह।नानन्तरे।वृषलकुलमनयोरन्तरेति।किंपुनःकारणं क्वचिदतज्जातीयकंहिलोकेव्यवधायकंभवतिक्वचिन्न।सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकंव्यवधायकंभवति।कथमनन्तराविमौग्रामाविति।ग्रामशब्दोयंबह्वर्थः।अस्त्येवशालासमुदायेवर्तते।तद्यथाग्रामोदग्धइति।अस्तिवाटपरिक्षेपे।तद्यथाग्रामंप्रविष्टइति।अस्तिमनुष्येषुवर्तते।तद्यथाग्रामोगतोग्रामआगतइति।अस्तिसारण्यकेससीमकेसस्थण्डिलकेवर्तते।तद्यथा।ग्रामोलब्धइति।तद्यःसारण्यकेससीमकेसस्थण्डिलकेवर्ततेतमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेऽनन्तराविमौग्रामाविति।सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकंव्यवधायकंभवति॥मुखनासिकावचनोनुनासिकः॥किमिदंमुखनासिकावचनम्।मुखंचनासिकाचमुखनासिकम्।मुखनासिकंवचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।यद्येवंमुखनासिकवचनइतिप्राप्नोति।

वसाद्याश्रयम्।तद्यःसारण्यकइति।ततश्चग्रामशब्दार्थेनदीनांपर्वतानांचान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यंग्रामयोरुच्यते॥ग्रामेणाध्येयमित्यत्रतुग्रामशब्दोवाटपरिक्षेपवृत्तिः।सुचौदेरोध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात्ततःसीमन्यधीयतएव॥मुखनासिकावचनोनुनासिकः।प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वेह्रस्वत्वेनभाव्यम्।अवचनमितिनञ्समासाश्रयणेऽर्थोनसंगच्छतइतिप्रश्नः।किमिदमिति

निपातनादिति।प्रसङ्गेनास्यलौकिकशब्दस्यसाधुत्वंक्रियते।निपातनानांचबाधकत्वान्मुखनासिकवचनमितिनभाव्यम्।अबाधकत्वपक्षेतुभाव्यमेव।ईषद्वचनमिति।भागस्यमुखेनोच्चारणाद्भागस्यनासिकया।अस्मिन्पक्षेमुखनासिकवचनइत्यपिभवति।योहीषदुच्यतेसउच्यतेएव।यथाईषच्छुक्लोपिशुक्लएव।मुखद्वितीयेति।मुखसहायेत्यर्थः।तत्रनासिकामुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते।मुखंचतन्नासिकाचमुखनासिकासावचनमस्येति।मुखोपसंहितेति।मुखस्यनासिकायाश्चयदन्तरालंस्थानान्तरमेवानुसिकस्यदर्शयति।तत्रसामीप्यान्मुखंचतन्नासिकाचेत्युभाभ्यामन्तरालंव्यपदिश्यते।पदसंस्कारपक्षेतुमुखनासिकापदनिरपेक्षंवचनमित्येतत्पदंलिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेणसंस्क्रियते।पश्चात्स्त्रीत्वस्यपदान्तरसंबन्धेनप्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्रत्ययोनभवति।यदातुस्त्रीत्वाश्रयेणवचनीतिपदंव्युत्पा

> निपातनाद्दीर्घत्वंभविष्यतिअथवामुखनासिकमावचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।अथकिमिदमावचनमितिईषद्वचनमावचनमितिकिंचिन्मुखवचनंकिंचिन्नासिकावचनम्।मुखद्वितीयावानासिकावचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।मुखोपसंहितावानासिकावचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।अथमुखग्रहणंकिमर्थम्।नासिकावचनोनुनासिकइतीयत्युच्यमानेयमानुस्वाराणामेवप्राप्नोति।मुखग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।

द्यतेतदामुखनासिकावचनीकइत्येवभवति।अत्रचानेकदर्शनम्।अनुनासिकस्यपूर्वःपरोवाभागोमुखेनोच्चार्यतेभागोनासिकयातत्रनासिकावचनभागानुरागवशाद्मुखवचनोपिभागोनासिकावचनइवलक्ष्यतेयथासँयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद्अकारोनुनासिकइवप्रतिभाति।अत्रचप्रासादवासिन्यायोनास्तिभागस्यैवमुखेननासिकयाचोच्चारणान्नतुसमग्रस्य।अन्येषांतुदर्शनंमुखनासिकान्तरालंस्थानान्तरमेवास्येति।अत्रापिनास्तिप्रासादवासिन्यायः।यदासर्वएववर्णोमुखेननासिकयाचोच्चार्यतेतदाप्रासादवासिन्यायेनभाष्यकारोमुखग्रहणंप्रत्याचष्टे।यथाभ्राष्ट्रेणोखयाचपक्वःसूपउभाभ्यांव्यपदिश्यते।यमानुस्वाराणामेवेति।प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षइतिभावः।तत्रविधिप्रदेशेषुयमानुस्वाराएवादेशाःस्युःविड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषुत्वनुवादप्रदेशेषुयमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिःस्यात्।

भा· कै· ६८ कचटतपानामिति। पक्वमिति चकारलोपप्रसङ्गः। ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः। प्रासादवासिन्यायेनेति। अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु नैव दोष इति। अनुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभ

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम्। मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्राप्नोति। नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति। प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा। केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः। तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन। ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च। एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः। तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन। ये नासिकावचनाः गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन। ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च। भवेदुभयवचनानां सिद्धम्। यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति। नैव दोषो न प्रयोजनम्। इतरेतराश्रयं तु भवति। का इतरेतराश्रयता। सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते। अनुनासिकसंज्ञायाम् इतरेतराश्रय उक्तम्। किमुक्तम्। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते। न संज्ञया अनुनासिको भाव्यते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं हि शास्त्रम्। कथम्। आङ्स्माअविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। छन्दस्यचि परत आङोऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति॥ रामः ६८

व एवंविधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः। ॥

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ चत्वारोत्रपक्षाः संभवन्ति। द्वन्द्वगर्भोबहुव्रीहिः त्रिपदोबहुव्रीहिः।तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः।आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषः ततोबहुव्रीहिरिति। तत्रद्वन्द्वगर्भोबहुव्रीहिरितिपक्षेवार्तिकस्यावतारइतितमेवभाष्यकारःपूर्वंदर्शयति। तुलयासंमितमिति।व्युत्पत्त्यर्थमेवतुलोपादीयते।रूढिशब्दस्त्वयंसदृशपर्यायः।यथाप्रवीणःकुशलःप्रतिलोमोनुलोमइत्यवयवार्थाभावः।एवंतुल्यशब्देपि।किंपुनरास्यमिति। किंमुखमथतत्रभवंताल्वादिकंस्थानमितिप्रश्नः।लौकिकमिति।यत्तुरपत्यंदेवतेत्यादिवत्प्रसिद्धमित्यर्थः।यद्यपिताल्वादिकमपिलौकिकमास्यंतथापितत्रयोगवशादास्यशब्दोवर्ततेइतिझटितिनतथाप्रसिद्धमितिमुखमेवप्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तम्।तस्यैवचप्राथम्याद्ग्रहणंयुक्तमित्यर्थः।ओष्ठादिति।काकलकंहिनामग्रीवायामुन्नतप्रदेशः।कथंपुनरिति। यदिनिमित्तवशात्प्रवर्तते।ततस्ताल्वादिष्वपिप्रवर्तिष्यतइतिप्रश्नः।

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ तुलयासम्मितंतुल्यम्।आस्यंचप्रयत्नश्चआस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यंचतुल्यप्रयत्नंचसवर्णसंज्ञंभवति।किंपुनरास्यम्।लौकिकमास्यम्।ओष्ठात्प्रभृतिप्राक्काकलकात्।कथंपुनरास्यम्।अस्यन्त्यनेनवर्णानितिआस्यम्।अन्नमेतदास्यन्दतइतिवाआस्यम्।अथकःप्रयत्नः।प्रयतनंप्रयत्नः।प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनोनङ्प्रत्ययः।यदिलौकिकमास्यम्।किमास्योपादानेप्रयोजनम्।सर्वेषांहितत्तुल्यम्।वक्ष्यत्येतत्।प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति।

दिष्वपिप्रवर्तिष्यतइतिप्रश्नः।अस्यन्त्यनेनेति।सत्यपिनिमित्तेरूढिवशान्मुखएवप्रवर्ततेनताल्वादिष्वित्यर्थः।कृत्यल्युटइतिकरणेल्युट्। असनमत्रजातिस्फोटपक्षेभिव्यक्तिः।व्यक्तिस्फोटपक्षेतूत्पत्तिः। अन्नमेतदिति।आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यतइतिडः।एतदास्यकर्मअन्नंकर्तृआस्यन्दतेद्रवीकरोतिअन्नप्रक्षेपणेनमुखस्यद्रवत्वोत्पादनात्।कःप्रयत्नइति।किंप्रयतनंप्रयत्नःअथप्रारम्भोयत्नस्येतिप्रश्नः।भावसाधनइति।भावेभिधेयेनङ्प्रत्ययः।क्रियतेतेननङ्शब्दस्यभावःसाधनंभवति।किमास्योपादानइति।आस्यएवसर्ववर्णानांनिष्पादादितिभावः।नासिकापिनबाह्यावर्णोत्पत्तिनिमित्तं किंतर्ह्यास्यान्तश्चर्मविततमस्तितत्संबद्धारेखानासिकातस्यांवाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः॥विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्तावण्याभावेपिनदोषः।वक्ष्यतीति।नास्यपरीक्षावसरइतिभावः। ॥

भा·कै· ६९ सवर्णसंज्ञायामिति।द्वन्द्वेप्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपिप्रसङ्गः।भाष्येशाकारःप्रत्याहारपाठवशात्पठितः।अत्रप्रत्याहारेजबगडदानांप्राप्नोतीत्यर्थः।शाकारस्यतुविवृतत्वात्स्पर्शानांस्पृष्टत्वादप्रसङ्गएवाततश्चुर्जइत्यादौशरोशरीतिलोपप्रसङ्गः।एवमपीति।आस्येयेषांतुल्योदेशइत्यास्येनदेशोविशो विशेष्यते।तत्रव्यभिचाराभावादास्येनदेशस्यविशेषणमयुक्तमित्यर्थः।प्रयत्नविशेषणमिति।तस्यसंभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः।बा-

सवर्णसंज्ञायांभिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः॥प्रयत्नसामान्यात्।सवर्णसंज्ञायांभिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गोभवति।जबगडदशाम्।किंकारणम्।प्रयत्नसामान्यात्।एतेषांहिसमानःप्रयत्नः।सिद्धंत्वास्येतुल्यदेशप्रयत्नंसवर्णम्॥सिद्धमेतत्।कथम्।आस्येयेषांतुल्योदेशः॥प्रयत्नश्चतेसवर्णसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्।एवमपिकिमास्योपादानेप्रयोजनं।सर्वेषांहितत्तुल्यम्।प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्।सन्तिह्यास्याद्बाह्याःप्रयत्नाः।तेह्यापिताभवन्ति।तेषुसत्स्वसत्स्वपिसवर्णसंज्ञासिद्धाभवति।केपुनस्ते।विवारसंवारौ।श्वासनादौ।घोषवदघोषवत्ता।अल्पप्राणतामहाप्राणतेति।तत्रवर्गाणांप्रथमद्वितीयाविवृतकण्ठाः।श्वासानुप्रदानाअघोषाश्च।एकेऽल्पप्राणाइतरेमहाप्राणाः।तृतीयचतुर्थाःसंवृतकण्ठानादानुप्रदानाघोषवन्तः।एकेल्पप्राणाः।अपरेमहाप्राणाः।यथातृतीयास्तथापञ्चमाः।आनुनासिक्यवर्जम्।आनुनासिक्यमेषामधिकोगुणः।एवमप्यवर्णस्यसवर्णसंज्ञानप्राप्नोति।बाह्यंह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य।सर्वमुखस्थानमवर्णस्यएकइच्छन्ति॥

ह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वारआभ्यन्तरागृह्यन्ते।स्पृष्टतेषत्स्पृष्टतासंवृततविवृतताख्याः।बाह्यंह्यास्यादिति।काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैकइच्छन्ति।सतिचबाह्यदेशसंभवेतद्व्यवच्छेदायास्येनदेशोविशेष्यतइतिप्रश्नः।सर्वमुखेति।अवर्णनिष्पत्तौसर्वमेवमुखंव्याप्रियतइतिनास्यबाह्यस्थानता॥ ॥ रा·म· ६९

एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः। तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः। नहीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम्। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्यभवत्वात्। आस्यग्रहणेन ग्रहणात्। सत्यमेतत्। प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति। अविशेषित इति। आस्येनेत्यर्थः। द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः।–

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्प्यते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः। प्रयत्नसामान्यादिति। नैष दोषः। न हि लौकिकमास्यम्। किं तर्हि। तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवमास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवम्। स्थानं करणं च। एवमपि प्रयत्नः अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः। कथम्। न हि प्रयतनं प्रयत्नः। किं तर्हि। प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। प्रश्लिष्टावर्णावेतौ। अवर्णस्य तर्हि ऐचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विवृततरावर्णावेतौ। एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नैतौ तुल्यस्थानौ। उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः॥

प्रारम्भो यत्नस्येति। अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्द्धि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते। एवमपीति। संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः। प्रश्लिष्टावर्णाविति। नात्र भागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति। विभागोत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः। ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः। एतयोरिति। ततश्च एत ऐ इत्यौकारोपि स्यात्। भाव्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात्। अभेदका इति। लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्त इति तेषां प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति॥

भा· क·
७०

यत्समानमिति। स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्णानां बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति। किं सतीति। स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेऽपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः। सत्येवेति। झरो झरीत्येवान्यथा ब्रूयात्। यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतम्। ऋ एढि इत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम्। यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याड्डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात्। सर्वमिति। वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां

अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति। प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव च तद्धितान्तमास्यम्। यत्समानं तदाश्रयिष्यामः। किं सति भेदे। सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम्। कुत एतत्। भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा। यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। यदि तर्हि सति भेदे किंचित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति। शकारछकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम्। एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव हि तद्धितान्तमास्यं न त्वयं द्वन्द्वः। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति। किं तर्हि त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति। अथवा पूर्वं तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये तुल्यास्यः। तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति॥

शिक्षायां पठितमघोषत्वादि। करणं तु भिन्नम्। वर्णानां स्पृष्टताद्रूपाणां च विवृतत्वात्। सति च सवर्णत्वे निष्ठ्यूञ्झनिष्ठू ष्ठुरं निसृस्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरो झरीति लोपः प्राप्नोतीति। छ्वनो निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः। अनचि चेति शाकारस्य द्विर्वचनम्। तुल्य आस्य इति। तद्धितान्त आस्यशब्देन स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ्न भवति। तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते। तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते।

एकत्वं विवक्ष्यत इति। चिन्त्यमिदम्। एकवचनार्थैकत्वस्य विवक्षणेऽपि तस्य सजातीयद्वितीयराहित्यरूपतया समानत्वस्यालाभात्। प्रकृते च समान एव स्थाने इत्याद्यर्थस्यापेक्षितत्वात्। तस्मात्प्रत्यासत्त्या तल्लाभ इति बोध्यम्। ॥

रामः
७०

अथवेति। मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः। तस्येति। यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह। योयस्येति। अन्यथावर्णान्तरापेक्षयातुल्यास्यप्रयत्नत्वेनसवर्णत्वेलब्धेतदाश्रयमन्यस्यापिकार्यंप्राप्नोति। सूत्रारम्भस्तुरेफोष्मणांनिवृत्यर्थःस्यात्। तस्यावचनमिति। तस्येत्ययमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः। सवर्णसंज्ञावचनमिति। नचरेफोष्मणांनिवृत्त्यर्थंवचनंरेफस्यापिरेफःसवर्णोभवत्येव। एवमूष्मसुद्रष्टव्यम्। एवंवचनसामर्थ्याद्दोषंपरिहृत्यशब्दन्यायेनपरिहर्तुमाहसंबन्धिशब्दैरिति। संबन्धिशब्दाविति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोपिप्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दःसंबन्धिशब्दः। यथातुल्यायकन्यादातव्येत्युक्तेनशूद्रेणतुल्यायब्राह्मणःकन्यांददाति। अपित्वात्मनातथेहापीत्यर्थः।

अथवापरस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः। आस्येप्रयत्नआस्यप्रयत्नः। तुल्यआस्यप्रयत्नएषामिति॥ तस्य॥ तस्येतितुवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। योयस्यतुल्यास्यप्रयत्नःसतस्यसवर्णसंज्ञोयथास्यात्। अन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नःअन्यस्यसवर्णसंज्ञोमाभूत्। तस्यावचनंवचनप्रामाण्यात्। तस्येतिनवक्तव्यम्। अन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्यसवर्णसंज्ञःकस्मान्नभवति। वचनप्रामाण्यात्। सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। यदिहिअन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्यसवर्णसंज्ञःस्यात्। सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकंस्यात्॥ संबन्धिशब्दैर्वातुल्यम्॥ संबन्धिशब्दैर्वापुनस्तुल्यमेतत्। तद्यथासंबन्धिशब्दाः। मातरिवर्तितव्यंपितरिशुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यतेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति। संबन्धाच्चैतद्गम्यते। यायस्यमातायश्चयस्यपितेति। एवमिहापितुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यत्रसंबन्धिशब्दावेतौ। तत्रसंबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यम्प्रतियत्तुल्यास्यप्रयत्नंतम्प्रतितत्सवर्णसंज्ञंभवतीति॥

तुल्यास्येतिसूत्रस्यसवर्णपदस्यस्वरूपपरत्वात्संबन्धिशब्दत्वकथनंनोपपद्यतइत्यतआह। तुल्यास्येति अयमर्थः।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णपदवाच्यमित्येतत्सूत्रार्थः ततश्च प्रदेशस्थं सवर्णपदं तुल्यास्यप्रयत्नार्थकमित्यकः सवर्णइत्यादौ पूर्वोकः सावर्ण्यमेवाचि दीर्घप्रवृत्तिं प्रति प्रयोजयति न तु कस्यचित्· एतेन कौमुद्यां तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य वृत्तौ मिथः पदं प्रमादपतितं बोद्धव्यम्। तत्र सवर्णपदस्य सवर्णपरस्परत्वेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्याप्रवेशेन मिथःपदप्रतिपाद्यपरस्परप्रतियोगिकत्वस्य तत्रान्वयासंभवात्। विवरणे तु द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य· सवर्णशब्दो हि प्रदेशेपि सवर्णपदेक्यरोन तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धिशब्दत्वं दुरुपपादमित्याद्युक्तम्। तच्चिन्त्यम्। प्रदेशस्थसवर्णपदस्य सवर्णपदवत्परत्वे संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिसमाधानासंगतेः तत्रत्यसवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाभावात्। ततश्च सवर्णपदवत्त्वस्याव्यावर्तकतया दध्यत्रेत्यादावपि दीर्घापत्तिः। किंच संबन्धाच्चैतद्गम्यत इत्यादेरयमर्थः। समानवाक्यार्थप्रविष्टयोर्द्वयोः संबन्धिनोर्मध्ये एकतरस्य संबन्धपुरस्कारेण प्रतीतौ स संबन्धः स्वसमानवाक्यार्थघटकप्रतियोगिक एव प्रतीयत इति। यथा तातेन तुल्यश्चैत्र इत्यादौ जनकत्वरूपं तातत्वं चैत्रनिरूपितमेव प्रतीयते। एवं तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र नैतद्विषयः। सादृश्यप्रतियोगिनस्तद्वाक्यार्थे केनापि रूपेणाप्रवेशात्। इत्थं च तस्येति वक्तव्यं संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिभाष्यं प्रदेशाभिप्रायकत्वेनैव योजनीयमिति दिक्। अन्ये तु सवर्णपदमत्र सदृशवर्णत्वसमानाधिकरणसवर्णपदवत्परमिति योगरूढम्। तत्र योगार्थतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्य प्रवेशात्सवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वं स्पष्टमेव· ततश्च भाष्यमक्लिष्टयोजनमेव· ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यविधेर्नाज्झलावित्यादेश्च नासंगतिः। एवं तु मिथः सवर्णसंज्ञमिति कौमुदीयुक्तैवेत्याहुः ॥

ऋकारऌकारयोरिति।स्थानभेदान्नप्राप्नोतीत्यारम्भः।अत्रचानयोरेवश्रुतत्वान्मिथःसवर्णसंज्ञाविज्ञायतेनत्वेतयोरन्येनसहेतिबोध्यम्।वक्ष्यत्येतदिति।तत्रऌवावचनमित्यत्रदीर्घइत्यनुवर्तते।तत्रऌतिऌवाशब्देविकल्पितेऽप्राप्तएवपक्षेदीर्घोभविष्यति।सच भवन्ऌवर्णस्यदीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घॠकारोभविष्यति।तत्सवर्णइति।यद्यविधायसवर्णसंज्ञांतदुच्यतेअज्मात्रस्यऌतितत्कार्यस्यात्।दध्य्ऌकारेतितस्माद्विधेयासवर्णसंज्ञा।ऋतइतिवक्ष्यामीति।ऋकारस्यऌकारःसवर्णइतिऋत्येवभवति।ततःऌति।ऋतइत्येव।इदंचासवर्णार्थम्।तेनऌतिरूपद्वयंसिद्धम्।तत्रासंहितायांऋकारेहोतृऋकारइतिरूपंसंहितायामपिऋत्यकइति-

ऋकारऌकारयोःसवर्णविधिः।।ऋकारऌकारयोःसवर्णसंज्ञाविधेया।होतृऌकारः।होतॢकारइति।किंप्रयोजनम्।अकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घत्वंयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।वक्ष्यत्येतत्।सवर्णेदीर्घत्वेऋतिऋवावचनंऌतिऌवावचनमिति।तत्सवर्णेयथास्यात्।इहमाभूत्।दध्य्ऌकारः।मध्व्ऌकार——इति।यदेतत्सवर्णेदीर्घत्वेऋतीतिएतदृतइतिवक्ष्यामि।।ततःऌति।ऌकारेपरतःऌकारोवाभवतीति।ऋतइत्येव।तन्नवक्तव्यंभवति।अवश्यंतद्वक्तव्यम्।ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञोभवतीत्युच्यते।नचऋकारोऌकारोवाजस्ति।।

शाकलप्रकृतिभावेएतदेवरूपम्।शाकलाभावेहोतॄकारःहोतृकारइतिरूपद्वयम्।ऌकारेऽसंहितायांसंहितायांचशाकलेहोतृऌकारइति।शाकलाभावेहोतॢकारोहोतृॢकारइतिरूपद्वयम्।तन्नवक्तव्यमिति।द्वावप्येतौदीर्घौऋॄऌइतितत्रऋकारेकदाचिदृइतिदीर्घःकदाचिद्ॄइति।।ऌकारेपिऋॄऌइत्येतौभविष्यतःसत्यांसवर्णसंज्ञायामितिभावः। नचेति।अर्धतृतीयमात्रत्वादितिकेचिदाहुः।अन्येतुईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ऋकारऌकारयोश्चविवृतत्वात्ताभ्यांतयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः।

भा· कै· ७२

अच्त्वं वक्ष्यामीति। सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति। येषांतु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्माद्द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ। तच्चावश्यमिति। त्वयापि ऋवा वचनमृवावचनमिति ब्रुवताऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम्। अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद्नाच्कार्यं प्लुतः। सत्यच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः। किं पुनरिति। एकैकस्मिन्संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यम्। तच्चोभयथापि सिध्यति। तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम्।

ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्लुतो यथा स्यात्। होतृ ऋकारः। होतॢकारः। होतृ३कार इति। होतृ लृकारः। होत्लृकारः। होत्लृ ३कार इति। किं पुनरत्र ज्यायः। सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः। दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति॥ अपि च ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति। ऋत्यकः। खट्व ऋश्यः। माल ऋश्यः। इदमपि सिद्धं भवति। खट्वलृकारो माललृकार इति। वा सुप्यापिशलेः। उपर्कारीयति। उपार्कारीयति॥ इदमपि सिद्धं भवति। उपल्कारीयति। उपाल्कारीयति। यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरण् रपरः। लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति। लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्।

सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभयविशिष्टैकासंभवाद्विकल्पः। यश्चान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदाचिद्विवृत ॠकारः। लृकारेपि कदाचिदृकारान्तरतम ॠकारः कदाचिल्लृकारान्तरतम लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः। लपरत्वमिति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। रपर इत्यत्र र इति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते। तत्रान्तरतम्यादृकारस्याण् रपरः लृकारस्य लपरः॥ ॥

रामः ७२

असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम्॥ तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति। इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातृणां पितृणामित्येतदर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति। वक्ष्यमाणं पश्येति। अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति। वक्ष्यमाणं पश्येति। चुटुतुलशर्व्यवायेनेति वक्ष्यामि॥ अपर आह। त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति॥ वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति॥ यद्येवं नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन। वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ नाज्झलौ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल् च। कथं तावदच्त्वम्॥

असत्यामिति। असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण्रपर इत्यत्र लृकारग्रहणं कर्तव्यं भवति। वक्ष्यमाणमिति। कृत्यच इति णत्वप्रसङ्गः। त्रिभिश्चेति। पूर्वस्मादयं विशेषः। पूर्वत्र शरन्तर्भूतोपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव। वर्णैकदेशादिति। अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात्। अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः। ऋदितामॢदितां च भेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः॥ नाज्झलौ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते। अत एव निर्देशादचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः। अज्झलोरिति प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम्। शकारप्रतिषेध इति। द्विवचनान्तस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः॥

इकारइति। अत्रसूत्रेअजितीकारोगृह्यमाणःसवर्णंगृह्णातीतिशकारस्यापिग्रहणमस्ति। स्वात्मनिक्रियाविरोधादस्मिन्नेवसूत्रेइदंनव्याप्रियतइतिसवर्णत्वनिषेधइकारशकारयोर्नास्ति। यस्येतिचेत्यादौतुशकारइकारेणनगृह्यतेअनेनसवर्णत्वनिषेधात्। इहतुस्वात्मनिव्यापारोनास्ति। अस्तिचपूर्वेणसवर्णत्वमिकारशकारयोरितिभावः। प्रकल्प्यचापवादविषयमितिन्यायोत्रनास्ति। अपवादत्वस्यैवासंपत्त्या। परश्शतानीति। शतात्पराणिशताधिकानीत्यर्थः। कर्तृकरणेकृताबहुलमितिबहुलवचनात्समासः। पारस्करादित्वात्सुडागमः। सकारस्यश्चुत्वम्। अनचिचेतिद्विर्वचनम्। झरोझरीतिलोपाप्रसङ्गात्त्रिशकारकश्रवणप्रसङ्गः। शरोच्यनचिचेत्यत्रत्विकारेणशकारोनगृह्यते। अनेनसवर्णत्वनिषेधादित्यस्तिशकारस्यद्विर्वचनम्। सिद्धमनच्त्वादिति। सूत्रप्रत्याख्यान

> इकारःसवर्णग्रहणेनशकारमपिगृह्णातीत्येवमच्त्वंहल्सुचोपदेशाद्धल्त्वम्। तत्रकोदोषः॥तत्रसवर्णलोपेदोषः॥तत्रसवर्णलोपेदोषोभवति॥परश्शतानिकार्याणि॥झरोझरिसवर्णइतिलोपोनप्राप्नोति॥सिद्धमनच्त्वात्॥सिद्धमेतत्। कथम्।अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्।स्पृष्टंकरणंस्पर्शानाम्।ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्।विवृतमूष्मणाम्।ईषदित्येवानुवर्तते।स्वराणांचविवृतम्।ईषदितिनिवृत्तम्॥वाक्यापरिसमाप्तेर्वा॥वाक्यापरिसमाप्तेर्वापुनःसिद्धमेतत्॥

साधारणमुक्तम्।प्रयत्नभेदादज्झलोःसवर्णसंज्ञायाःप्राप्तिरेवनास्तीत्यर्थः। वाक्येति। भवतुवातुल्यास्यप्रयत्नत्वंतथापीहेकारेणशकारोनगृह्यते।सवर्णसंज्ञायाश्चास्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात्। अस्मिन्हिसूत्रेनिष्पन्नेसत्यपवादविषयपरिहारेणादृष्टेविषयेसवर्णसंज्ञाप्रवर्तते। नत्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम्।ततश्चाङ्गे·षूपदेशेसंज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषुनिष्पन्नेषणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्यच्वावित्यादौप्रवर्तते। नत्वङ्गे·षूपदेशादिषु।नापिस्वात्मनि।ततश्चात्रसूत्रेऽनिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेणशकारस्य ग्रहणात्सवर्णत्वंशकारयोःसिद्धम्।एवमीकारोप्यत्रेकारेणनगृह्यतइतीकारशकारयोःसवर्णत्वमस्तीतिकुमारीशेतेइत्यत्रसवर्णदीर्घत्वंप्राप्तमचीत्यनुवृत्त्यानिवार्यते॥

॥

तत्र क्व ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्वनेति विषयविभागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति। यथैव तर्हीति। ईकारस्य ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः। अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह। अपर आहेति। अस्मिन्पक्ष इति। एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति। इह तु साध्यभेदः। सिद्धावनच्त्वं हेतुरनकिमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम्। एतेन सर्वेण समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति। न चात्रेकारः आकारं गृह्णाति यथैव तर्हीकारः आकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात्। तत्र को दोषः। कुमारी ईहते कुमारीहते। अकः सवर्णे इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यदेतदकः सवर्णे इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति। आकारं न गृह्णाति। अपर आह॥ अज्झलोः प्रतिषेधे आकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्। अज्झलोः प्रतिषेधे आकारस्य आकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झल्त्वात्। अच्चैव ह्याकारो हल्च। कथं तावदच्त्वम्। इकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम्। हल्सूपदेशाद्धल्त्वम्। तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्शतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्णे इति लोपो न प्राप्नोति। सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः।

च्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः। एतच्चेति। अस्तु वा ग्रहणमिकारेणाकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः॥

॥

ननुचेति। ऋतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते। स एष कथं भेदो नेत्यत्रैवच्छेदः। भेद एवेत्यर्थः। इतर आह॥ स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात्। विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः। द्विर्वचनमपि विभाषा। यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्। लोपोपि विभाषा झयो होन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः॥ ०॥ इति म

अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति। एतच्च समर्थितम्। कथम्। अस्तु वाऌकारस्य ऌकारेण सवर्णसंज्ञा वा मा भूत्। ननु चोक्तं परत्वात्तानि कार्याणि झरो झरीति लोपो न प्राप्नोतीति। मा भूल्लोपः। ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विऌकारकम् असति लोपे त्रिऌकारकम्। नास्ति भेदः। असत्यपि लोपे द्विऌकारकमेव। कथम्। विभाषा द्विर्वचनम्। एवमपि भेदः। असति लोपे कदाचिद्द्विऌकारकं कदाचित्त्रिऌकारकम्। सति लोपे द्विऌकारकमेव स एष कथं भेदो न। स्याद्यदि नित्यो लोपः विभाषा तु स लोपः यथाऽभेदस्तथास्तु॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

होपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्॥ किमर्थमिति। ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्। उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते॥ जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेति इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः। तपर इति। व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः। केषामिति। प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः। उदात्तेति॥ क्वचिदनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गे नोच्चारितं न हि प्रगृह्योऽनुनासिकः संभवति अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात्॥ प्लुतानां त्विति। व्यक्तिपक्षाश्रयणादयदोषो न तु तपरत्वात्॥ असिद्ध इति। शास्त्रासिद्ध्याश्रयणात्प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने हि मात्र-

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥ प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अतत्कालत्वात्। न हि प्लुतास्तत्कालाः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यम्। किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु।

विषया बुद्धिः प्रवर्तते। तथा हि वक्ष्यति। असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति। यदयमिति॥ असिद्धत्वे प्लुतप्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोऽनुमीयते। सामान्येन स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते। न तु प्रकृतिभाव एव। यथा रोरुत्व एव सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते। किमेतस्येति॥ प्रकृतिभाव एवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः। इतरो लाघवं दर्शयति। अप्लुतादिति। सिद्धे हि प्लुते ऽतोतीति तपरत्वादप्रसङ्गः॥ किमत इति। यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः॥

॥

कार्यकालमिति।कार्यार्थत्वाद्गुणानांकार्यस्यचप्रधानत्वात्प्रधानदेशत्वस्यन्याय्यत्वादितिभावः। उपस्थितेहीति।उपस्थितमनार्षइतिकरणः।अग्नीइतीत्यत्रप्लुताश्रयेप्रकृतिभावेप्रतिषिद्धेप्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावदृश्यतेतदाहापठिष्यतीति।यत्रप्रगृह्यसंज्ञानास्तिसप्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः।देवदत्ता३इतिदेवदत्तेति।यदिपुनरिति।ननुव्यक्तिपक्षाश्रयणात्प्लुतानांनसिध्यतिनपुनस्तपरत्वात्।अयमत्राशयः।आकृतिपक्षआश्रयिष्यते।दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानांनभविष्यति।प्लुतानांतुप्रवर्तिष्यते।एवमपीति।अयंभावः।आकृ-

संज्ञाविधावसिद्धः।तस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवभवन्ति।संज्ञाविधौचसिद्धः।कथम्।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्।यत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्।——प्रगृह्यःप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवति।ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमिति।किंपुनःप्लुतस्यप्रगृह्यसंज्ञावचनेप्रयोजनम्।प्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावोयथास्यात्।माभूदेवम्।प्लुतःप्रकृत्येत्येवंभविष्यति।नैवंशक्यम्।उपस्थितेहिदोषःस्यात्।अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र।पठिष्यतिह्याचार्यः।वद्वचनंप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्।प्लुतप्रतिषेधेहिप्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येनविहितत्वादिति॥तस्मात्प्लुतस्यप्रगृह्यसंज्ञैषितव्या।प्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावोयथास्यात्।यदिपुनर्दीर्घाणामतपराणांप्रगृह्यसंज्ञोच्यतेएवमप्येकारएवएकःसवर्णान्गृह्णीयाद्ईकारोकारौनगृह्णीयाताम्।किंकारणम्।अनणत्वात्।यदिपुनर्ह्रस्वानामतपराणांप्रगृह्यसंज्ञोच्यते।नैवंशक्यम्।इहापिप्रसज्येत।अकुर्वेहिअत्र।अकुर्वेह्यत्रेति॥

तिपक्षेयथाह्रस्वानांप्रयत्नाधिक्यान्नभवतितथादीर्घोच्चारणंसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यतइतिप्लुतानांनस्यात्।यथास्थूलंगामानयेत्युक्तेनकृशस्यानयनंभवतीति।आकृतिपक्षेपिविशिष्टैवाकृतिर्दीर्घाव्यक्तिर्गृह्यतेतथाचानणत्वादीदूतौग्राहकौनस्याताम्।यदिपुनरिति।ह्रस्वसाहचर्यादेकारोपिह्रस्वशब्देनाभिधीयतइतिह्रस्वानामितिबहुवचनम्तत्रह्रस्वनिर्देशो अण्त्वादाकृतिपक्षेवायत्नाधिक्याभावाद्भिन्नकालानांग्रहणंसिध्यतीत्यर्थः ।

प्लुतभावीति।प्लुतोभावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः।ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात्प्लुतव्यपदेशं कथं लभते।नैष दोषः। प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत्।न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम्।अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात्।कार्यकालपक्षमाश्रित्याह।एवमपीति।ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्।यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः।कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या।नैष दोषः। यदा तुद्दिष्टस्य प्रयोजनविशे-

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या।दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति।एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति।असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति।कथं यत्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति।प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम्।क्रियते तन्न्यास एव॥अप्लुतादप्लुत इति॥एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति।अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति।एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम्।अत्र चासावसिद्धः।तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति॥कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति।कश्चात्र विशेषः।ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः॥

षं प्रयोजनमात्रमभिसंधाय भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते।तदा संभवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षः।महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः॥कथं पुनरिति।ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यम्।अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः।तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः।

॥

पचेतेइति।एकारोत्रद्विवचनंनभवतिअपितुतस्यान्तः।वचनादिति।द्विवचनावयवेद्विवचनशब्दोवर्तिष्यतेइत्यर्थः अस्तीति।मुख्येसंभवतिगौणस्यग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः।खट्वेइतीति।अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारोद्विवचनम्। एकस्येति।असहायस्येत्यर्थः।ईदूतोः केवलयोरेवसंभवइतिवचनसामर्थ्यात्तयोरेवसिद्ध्यति।एकारान्तस्यद्विवचनस्यपचेतेइत्यादौसंभवात्खट्वेइत्यत्रनसिध्यतीतिदोषः।येनविधिस्तदन्तस्येत्यत्रस्वस्यचरूपस्येतिनाश्रितमिति दोषोपन्यासः।अथवेति।प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिद्विवचनेनतदन्तविधिः।पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यतइत्ययंतृतीयःपक्षोभवति।ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमिति।ननुसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेनतदन्तविध्यभावः।सु

ईदादयोयद्द्विवचनंप्रगृह्याइतिचेद्अन्त्यस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधेया।पचेतेइति।पचेथेइति।वचनाद्भविष्यति।अस्तिवचनेप्रयोजनम्।किम्।खट्वेइतिमालेइति।अस्तुतर्हिईदाद्यन्तंयद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनमितिचेदेकस्यविधिः॥ईदाद्यन्तंद्विवचनमितिचेदेकस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधेया।खट्वेइतिमालेइति।नवाद्यन्तवत्त्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।आद्यन्तवत्त्वात्।आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्येवमेकस्यापिभविष्यति।अथवाएवंवक्ष्यामि।ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमिति॥ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमितिचेल्लुकिप्रतिषेधः॥ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमितिचेल्लुकिप्रतिषेधोवक्तव्यः।कुमार्योरगारंकुमार्यगारम्।वध्वोरगारंवध्वगारम्।एतद्धीदाद्यन्तंश्रूयतेद्विवचनान्तंचभवति प्रत्ययलक्षणेन।

तिङन्तंपदमित्यत्रान्तग्रहणेनज्ञापितत्वाद्इतिकथमेतत्पक्षोपपत्तिः।चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपायवक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकारइतिनैतदपूर्वंचोद्यम्।दोषान्तरेणेमंपक्षंनिराकर्तुमाह।लुकिप्रतिषेधइति।दोषसद्भावेनैवास्यपक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोत्रनोक्तः।कुमार्यगारमिति।कथंपुनरस्यद्विवचनान्तस्यसमासः।यावतावृत्तौसंख्याविशेषोनगम्यते।नैषदोषः।यथातावकीनइत्यादावादेशेनसंख्याविशेषोव्यज्यतेतथेहापिसत्यांप्रगृह्य संज्ञायांप्रकृतिभावेनद्वित्वंव्यज्यतेतिदोषोपन्यासः। ॥

सप्तम्यामिति। ईदूतौसप्तमीत्येवतदन्तविधौसतिप्रत्ययलक्षणेनसोमोगौरीअधिश्रितइत्यादौसिद्धायांप्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणंज्ञापयति। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेप्रत्ययलक्षणंनभवतीति। तत्तर्हीति। आद्यन्तवद्भावानाश्रयणायतृतीयःपक्षःपरिगृहीतः। तत्रचदोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणंकर्तव्यंभवतीतिसुतरांगौरवंभवतीत्यर्थः। ईदादिभिरिति॥ अत्रपक्षेकुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः। नह्यत्रेदूदेदन्तंद्विवचनम्। किंतर्हिओसितिसकारान्तम्। तदन्तमितिद्विवचनान्तम्। ईदाद्यन्तमिति। ईदादिभिःसाक्षात्समुदायस्यसंबन्धाभावादीदादिशब्देनईदाद्यन्तमुच्यते। तेनेदाद्यन्तान्त-

सप्तम्यामर्थग्रहणंज्ञापकंप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य। यदयमीदूतौचसप्तम्यर्थइत्यर्थग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्योनप्रगृह्यसंज्ञायांप्रत्ययलक्षणंभवतीति। तत्तर्हिज्ञापकार्थमर्थग्रहणंकर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। ईदादिभिर्द्विवचनंविशेषयिष्यामः। ईदादिविशिष्टेनचद्विवचनेनतदन्तविधिर्भविष्यति। ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनंतदन्तमीदाद्यन्तमिति। एवमप्यशुक्लेवस्त्रेशुक्लेसमपद्येतांशुक्ल्यास्ताम्इति। अत्रप्राप्नोति। अत्रहीदादिचद्विवचनंतदन्तंचभवतिप्रत्ययलक्षणेन। अत्राप्यकृतेशीभावेलुग्भविष्यति। इदमिहसंप्रधार्यम्। लुक्क्रियतांशीभावइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वाच्छीभावः। नित्योलुक्। कृतेशीभावेप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति।

मित्यर्थः। शुक्ल्यास्तामिति॥ शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौ। तस्यनपुंसकाच्चेतिशीभावः। ततश्च्विप्रत्ययः। शीशब्दस्यसुपइतिलुक्। अस्यच्वावितीत्वं। तद्धितान्तत्वात्सुप्तस्याव्ययादितिलुक्। अत्रहिशीशब्दईकारान्तंद्विवचनंतदन्तश्चसमुदायःप्रत्ययलक्षणेनेतिप्रगृह्यसंज्ञाप्राप्नोति। अत्रहीदादिचद्विवचनमितिईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते॥ क्वचित्तुपाठःईदाद्यन्तंचश्रूयतइतितत्रैवंव्याख्येयम्। ईदाद्यन्तंचश्रूयतेसूत्रेतदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयतइत्यर्थः। यस्त्वयमस्यच्वावितीकारःसद्विवचनस्यनकश्चिदितिनतदभिप्रायेणभाष्यंव्याख्येयम्। ॥

अथापि कथंचिदिति। स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुकः शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेन नान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग्बाधक इत्यर्थः। एवमपि दोष इति। पक्षस्यास्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासंभव एव दोषः। अवश्यमिति। यदाश्रयणाभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतः तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम्। अग्नी इत्यत्र ईकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम्। तस्मादिति॥ द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्। मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य। रोदसीवेत्यादिस्तु छान्दसः प्रयोगः॥ छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते॥ अदसो मात्॥ मात्प्रगृह्येति। अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः। ऊत्वस्य चेति। चशब्दान्मत्वस्य च। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नातिदेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः। अमी आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू आसाते इत्यावादेशो ऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः। ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात्॥ नैष दोषः। नाजानन्तर्ये इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात्। ॥

अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। शीभावोऽप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः। शीभावे कृते लुक्। अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्। पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः। अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः॥ अदसो मात्॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशाप्रतिषेधः। मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र। अमू अत्र। अमी आसते। अमू आसाते॥

ननुचेति।यथोद्देशपक्षेआश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यतीत्यर्थः।कार्यकालपक्षमाश्रित्याह।वचनार्थोहीति।वचनस्यप्रयोजनमित्यर्थः।नैकमिति।अनेककार्यसिद्ध्यर्थंसंज्ञासूत्रंनैकेनप्रयुज्यतइत्यर्थः।अन्यत्तुसूत्रमेकेनापिप्रयुज्यतेमुद्गादणित्यादि।तत्रैवायमिति।।नचतत्रेदूदेद्ग्रहणंकर्तव्यंमादितिवा।यस्मादणोनुनासिकोऽवसानेविधीयतेपूर्वेणणकारेणाणग्रहणमितिअमीअमुकेअमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्गएव।तदेवंकार्यकालेपिसंज्ञापरिभाषेप्रकरणोत्कर्षेणविधीयमानाप्रगृह्यसंज्ञासर्वप्रगृह्यकार्यार्थासतीअसिद्धत्वंबाधिष्यत

ननुचप्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयोनभविष्यन्ति।वचनार्थोहिसिद्धे।नेदंवचनाल्लभ्यम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।यत्सिद्धेप्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्।अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकइति।नैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति।यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयादणोप्रगृह्यस्यानुनासिकोदसोनेति।।विप्रतिषेधाद्वा।।अथवाप्रगृह्यसंज्ञाक्रियताम् अयादयोवेति।प्रगृह्यसंज्ञाभविष्यतिविप्रतिषेधेनेति।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।विप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेपूर्वाचप्रगृह्यसंज्ञापरेऽयादयः।पराप्रगृह्यसंज्ञाकरिष्यते।सूत्रविपर्यासःकृतोभवति।एवंतर्हिपरैवप्रगृह्यसंज्ञा।कथम्।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्।यत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्।प्रगृह्यःप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवतिअदसोमादिति।।एवमप्ययुक्तोविप्रतिषेधः।

इत्यर्थः।।विप्रतिषेधाद्वेति।।अयावेकादेशप्रतिषेधोवक्तव्यः।विप्रतिषेधाद्वाप्रगृह्यसंज्ञेतिविकल्पार्थोवाशब्दः।नैकंप्रयोजनमित्यादिस्तुपरिहारोभाष्यकारेणोक्तोनवार्तिककारेणेतिनतदपेक्षोविकल्पः।नैषयुक्तइति।इष्टसिद्ध्येदितिभावः।करिष्यतइति।आश्रयिष्यतइत्यर्थः।इतरस्त्वगृहीताभिप्रायआह।सूत्रविपर्यासइति।अभिप्रायंप्रकाशयितुमाह।एवंतर्हीति।

॥

द्विकार्ययोगोहीति।द्वाभ्यांकार्याभ्यांयोयुज्यतेसविप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः।असंभवोपीति॥असंभवएव विप्रतिषेधःसतुकदाचिद्द्विकार्ययोगोभवतिकदाचित्केवलोपि।तथाहि।सतिसंभवेद्विकार्ययोगो।नविप्रतिषेधः।यथैकस्यदधातेरड्डागमद्विर्वचनेभवतः।अदधादितिक्वचिदेकस्यद्विकार्ययोगाभावेप्यसंभवोस्ति।यथात्रपूर्णामित्यत्रनुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात्।अयादीन्बाधतइति।प्रकृतिभावविधानात्।निमित्तमिति।ईत्वमूत्वंच।आश्रयासिद्धत्वमिति।प्रगृह्यसंज्ञायांकार्यित्वेनाश्रयणाद्सिद्धत्वाभावादीत्वादीनांतेषा-

कथम्।द्विकार्ययोगोहिविप्रतिषेधः।नचात्रैकोद्विकार्ययुक्तः।एचामयादयः।ईदूतोःप्रगृह्यसंज्ञा।नावश्यंद्विकार्ययोगएवविप्रतिषेधः।किंतर्ह्यसंभवोपि।सचास्त्यत्रासंभवः।कोसावत्रासंभवः।प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानाअयादीन्बाधते।अयादयोभिनिर्वर्तमानाप्रगृह्यसंज्ञायानिमित्तंविघ्नन्तीत्येषोऽसंभवः।सत्यसंभवेयुक्तोविप्रतिषेधः।एवमप्ययुक्तोविप्रतिषेधः।सतोर्हिविप्रतिषेधोभवति।नचात्रेत्वोत्वेस्तः।नापि मकारः।उभयमप्यसिद्धम्।आश्रयात्सिद्धत्वंयथारोरुत्वे।आश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यति।तद्यथा।रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धोभवति।किंपुनःकारणंरुरुत्वेआश्रयात्सिद्धोभवति नपुनर्यत्रैवरुःसिद्धःतत्रैवोत्वमप्युच्यते।नैवंशक्यम्।असिद्धेह्युत्वेआद्गुणप्रसिद्धिः॥असिद्धेह्युत्वेआद्गुणस्याप्रसिद्धिःस्यात्।वृक्षोत्र।प्लक्षोत्र।तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम्।यथातत्राश्रयात्सिद्धत्वंभवति।एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यति।

मयादीनांचविप्रतिषेधोनिरूप्यते।तथाहि।सतोर्हिविप्रतिषेधोभवतीतिपूर्वपक्षेईदादीनामेवविप्रतिषेधआक्षिप्तः।तत्रायादीनांचयनंलावकः।अग्नेऽत्रेत्यत्रावकाशः।ईदादीनांतुयत्रायादीनामप्रसङ्गःसोवकाशः।अमीस्थिताअमूस्थितौअमीभ्यदूति।अमीअत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गेपरत्वादीदादयएवभवन्ति।अत्रव्याख्यानान्तरंक्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम्॥नपुनर्यत्रैवेति।रोःसुपीत्यस्यानन्तरमतउरतीतिवक्तव्यम्।एवंचासिद्धत्वंनबाधितंभवति।अत्रपाठक्रमेऽसिद्धत्वस्यप्राप्त्यभावात्प्लुतस्यचोत्वेसिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुतेइतिनवक्तव्यंभवति। ॥

अथवेति।यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते।कार्यकालपक्षेणाह।अथवेति।अदसइतिसंबन्धसामान्येषष्ठी।अदसःसंबन्धिनईदूदेतइति॥इहापीति।अदस्टा।अदस्ओस्।अत्वंटाप्सवर्णदीर्घत्वम्।आङिचापइत्येत्वम्।अदेआअदेओस्इतिस्थितेअदसइत्यत्रमादितिविशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायांसत्यामयादेशाप्रसङ्गः।अमुकेत्रेति।अदसइत्यनेनप्राप्नोति।एदन्तमिति।ईदूतोरेवस्वरितत्वप्रतिज्ञानादितिभावः।अननुवृत्तिरेवचनिवृत्तिः।यद्येवंमाङ्ग्रहणंनकर्तव्यम्।एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात्।नैतदस्ति।सतिमाङ्ग्रहणेयोगविभागोभवति।

अथवाप्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयोनभविष्यन्ति।अथवायोगविभागःकरिष्यते।अदसः।अदसःपरेईदादयःप्रगृह्यसंज्ञाभवन्तीति॥ततोमात्।माच्चपरेईदादयःप्रगृह्यसंज्ञाभवन्तीति।अदसइत्येव।किमर्थोयोगविभागः।एकोयत्तत्सिद्धेप्रगृह्यकार्येतदर्थः।अपरोयदसिद्धे।इहापितर्हिप्राप्नोति।अमुयाअमुयोरिति।किंचस्यात्।यद्यत्रप्रगृह्यसंज्ञास्यात् प्रगृह्याश्रयःप्रकृतिभावःप्रसज्येत।नैषदोषः।पदान्तप्रकरणेप्रकृतिभावः।नचैषपदान्तःएवमप्यमुकेत्रअत्रापिप्राप्नोति।द्विवचनमितिवर्तते।यदिद्विवचनमितिवर्ततेअमीअत्रअत्र नप्राप्नोति।एवंतर्हिएदन्तमितिनिवृत्तम्।अथवाऽऽहायमदसोमादिति।नचईत्वोत्वेस्तः।नापिमकारः।ततएवंविज्ञास्यामः।मार्थादीदाद्यर्थानामिति।उक्तंवा।किमुक्तम्।अदसईत्वोत्वेस्वरेवहिष्पदलक्षणेसिद्धेवक्तव्ये।

न्यथा।एकयोगेपरिहारान्तरमप्याह॥अथवेति।मार्थादिति।मार्थएवस्थानीमशब्देनोक्तः।ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति।नचासांकल्पनायामसिद्धत्वंभवति।बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वस्योक्तत्वात्।उक्तंवेति।असिद्धत्वमेवात्रप्रतिषिद्धमित्यर्थः।स्वरेइति।अचीत्यर्थः।बहिष्पदलक्षणइति।द्वितीयपदव्यवस्थितइत्यर्थः।तेनैकपदव्यवस्थितेऽचिअसिद्धेईत्वोत्वे।तेनामुयाऽमुयोरित्यत्रायादेशोभवत्येव। ॥

प्रगृह्यसंज्ञायांचेति॥प्रगृह्यसंज्ञायामेवसिद्धत्वेनसिद्धेलक्ष्येप्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः।तत्रसकिदोषइति।मात्सर्यंयदीदाद्यन्तमितिदोषोपन्यासः।पूर्वसूत्रेहितदन्तंगृहीतमितीहापितदन्तस्यैवानुवृत्तिरितिभावः।स्वरितत्वेनशब्दमात्रमनुमीयतइतिउत्तरेभिप्रायः।तत्रमाङ्ग्रहणेनगृह्यमाणमिदूदेद्विशेष्यते।तेनामुकेत्रेत्यत्रव्यवधानाद्दोषाभावएव।योगविभागेदोषप्रसङ्गादेदन्तमितिनिवृत्तमित्युक्तम्।एकयोगेतुतन्निवृत्त्यानप्रयोजनमितिनवाग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम्।शे॥इहकस्मादिति॥अत्रहिप्रत्यक्षमेवशेइतिरूपम्।युष्मेअस्मेइत्यत्रतुशाकारस्यानुबन्धस्यस्मरणादनुमेयमितिप्रश्नः।शेऽर्थवद्ग्रहणादिति।स्वंशब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्चरूपपरिग्रहेसिद्धेरूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थंरूप

प्रगृसंज्ञायांचेति।तत्रसकिदोषः॥तत्रसककारेदोषोभवति।अमुकेत्र।नवाग्रहणविशेषणत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।ग्रहणविशेषणत्वात्।नमाङ्ग्रहणेनईदाद्यन्तंविशेष्यतेकिंतर्हिईदादयो विशेष्यन्तेमात्परेयेईदादयइति॥शे॥ ॥इहकस्मान्नभवतिकाशेकुशेवंशेइति।शेऽर्थवद्ग्रहणात्॥अर्थवतःशेशब्दस्यग्रहणंनचैषोर्थवान्।एवमपिहरिशेबभ्रुशेइत्यत्रापिप्राप्नोति।एवंतर्हिलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवंनभविष्यति।अथवापुनरस्तुअर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति।कथंतर्हिहरिशेबभ्रुशेइति।एकोत्रविभक्त्यर्थेनार्थवान्॥अपरस्तद्धितार्थेन।समुदायोनर्थकः॥

ग्रहणंकृतम्।अत्रचशेशब्दोऽनर्थकः।सप्तम्येकवचनंत्वर्थवत्।तयोःसमुदायोर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः।एवमपीति।अत्रहिमत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोःसमुदायोर्थवानेव।अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येतिप्रश्नः।लक्षणेति।प्रतिपदोक्तेहिझटितिप्रतिपत्तिर्भवति।लाक्षणिकेतुलक्षणानुसंधानद्वारेणबहिरङ्गेतिनतस्यग्रहणम्।अथवेति॥अर्थवत्समुदायस्यापिकस्यचिदानर्थक्यम्।यथादशदाडिमादिवाक्यस्यपदार्थानांपरस्परसमन्वयाभावादिहापिहरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनायप्रवृत्तासप्तमीनत्वाप्रत्ययमात्रप्रतिपद्येनार्थेनान्वेतीतिशेशब्दस्यानर्थक्यम्॥

॥

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः। चकारान्नेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः। निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अततेर्डः। अ आ गच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम्॥ एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते। ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः। तत्पुरुषोऽयमिति। अन्तरङ्गत्वाद्वृत्तिपदार्थप्राधान्यादिति भावः। नैव दोष इति। ननु पुरोऽह्रिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात्। नैष दोषः। प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात्। उत्वे तु रुत्वमा

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थम्। चकारात्र जहारात्र। एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। एकाजित्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एषोऽप्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः। एकोऽज् यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि। तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः। एकः अच्। एकाच्। एकाजिति। यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्। अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अज्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अच्चान्यश्च तत्र स्याद् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। अजन्तस्य यथा स्याद्धलन्तस्य मा भूत्। नैव दोषो न प्रयोजनम्। एवमपि कुत एतत्।

अयास्तिद्धम्। एवमपीति। अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः। पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाप्राब्देनोक्तौ। ॥

सावकाशयोरिति। निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम्। तत्र तदन्तविधेरवकाशः। ओरावश्यके लाव्यं पाव्यम्। आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः। मिदचोऽन्त्यात्परः। तानि यानीति। अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः। समवस्थितयोरिति। इह प्राप्तयोः। आचार्यप्रवृत्तिरिति। यदि तर्हि लिङ्गे न तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत। नैष दोषः। आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं संनिधीयते पश्चात्तु लिङ्गात्परित्यज्यते। अथवा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि माभूत्प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्यातूक्तं परिभाषा भविष्यतीति॥ एवं तर्हीति। संज्ञाया विधीयमानत्वात्प्राधान्यात्संज्ञिनो गुणत्वा

द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च। इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति। यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अनाङिति किमर्थम्। आउदकान्तात्। ओदकान्तात्।

त्पशुना यजेतेतिवत्संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम्। अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते। किं पुनः स्याद्यद्यत्राच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते। इह अ इ उ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्यान्नावयवानां समुदायैकाज्द्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात्। पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात्। अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत। एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात्। अनाङिति किमर्थमिति। ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः। ॥

इह कस्मादिति। अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः। अर्थविशेषाद्विशेषावसाय इत्युत्तरम्। ईषदर्थे। आउष्णमोष्णमिति। आङीषदर्थ इति चोक्तम्। क्रियायोगे। आइतः। एतः। प्रादिषु हि ङित् पठ्यते। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः। आउदकान्तात्। ओदकान्तात्। आअहिच्छत्रात्। आहिच्छत्रादिति। विना तेनेति मर्यादा। सह तेनेत्यभिविधिः। पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे। नैवं पूर्वममंस्थाः सं प्रति मन्यस इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे। तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति। ओत्। निपातसमाहारोऽयमिति। अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इ

इह कस्मान्न भवति। आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति। सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः। क्व पुनरयं सानुबन्धकः। क्व निरनुबन्धकः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ ओत्॥ किमुदाहरणम्। आहो इति उताहो इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। निपातसमाहारोऽयम्। आह उ आहो इति। उत आह उ उताहो इति। तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम्। एवं तर्ह्येकनिपाता इमे। अथ वा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः। ओ षु यातं मरुतः। ओ षु यातं बृहती शक्वरी च। ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्॥ ओतश्च्विप्रतिषेधः॥ ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः। अदः अभवत्। अदोऽभवत्।

त्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम्। एवं तर्हीति। चादिषु तथा पाठादिति भावः। ओषु यातमिति। आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावाद्वत्वयमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पर्युदासे तु सति न दोषः। तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङ्सदृशैकादेशे आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा। तस्याश्च प्रयोजनं क्वचिच्छाखायामो आयातमिति पाठे प्रकृतिभावः। अदोऽभवदिति। च्व्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम्। ऊर्यादिच्वीत्यत्र निपाताधिकारात्। प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद्, उभयार्थत्वाददोषः। तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभवदित्यत्रापि भवति ओषु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः। ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम्।

एवमपीति। ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति। गमेर्डोरिति साक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते। एवं तर्हीति। गुणादागतो गौणः। यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम्। तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम्। स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते। अनियतश्च गौणोऽर्थः। तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य। गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु

तिरोऽभवत्। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति। एवमपि अगोः गौः समपद्यत गोऽभवत्। अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। तद्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे॥ उञः॥ इह कस्मान्न भवति। आहो इति उताहो इति। उञ इत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः। उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यत इति।

मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः। शब्दाश्रये चेति। स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्धि भक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते। तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्ष्यते। तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धः। वाक्यीयान्न्यायात् पश्चात् परस्परेण। एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयान्न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति॥ उञः॥ इह कस्मादिति। निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः। ॥

यद् यमिति। एकादेशे कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः। इह रूपत्रयं साध्यम्। उ इति। विति। ऊँ इति। तच्चैकयोगेन न सिध्यति। एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशे न श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात्। उ इति। ऊँ इति। न तु विति। तदर्थमाह। उञ इति योगविभाग इति। उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति सूत्रान्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते। उ इति विति। ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदाप्र

यद् यमोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उक्तमेतत्। प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति। दोषः खल्वपि स्याद् यद्युञ एकादेशे उञ्ग्रहणेन न गृह्येत। जानु उ अस्य रुजति। जानू अस्य रुजति। जान्वस्य रुजति। मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात्। एवं तर्ह्येकनिपाता इमे। अथवा द्वावुकाराविमौ। एकोऽननुबन्धकः। अपरः सानुबन्धकः। तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः। उञ इति योगविभागः॥ उञ इति योगविभागः कर्तव्यः। उञः शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति। उ इति विति। ततऊँ। उञऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन। दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति। किमर्थो योगविभागः। ऊँ वा शाकल्यस्य। शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात्। ऊँ इति उ इति। अन्येषामाचार्याणां मतेन विति।

गृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्। ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे एव रूपे स्याताम्। तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति। ऊँ वा शाकल्यस्येति। शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वा ग्रहणेन प्रतिपादयति। एतदेव व्याचष्टे। शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति। प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्च। तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया-निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः। तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते।

ईदूतौचसप्तम्यर्थे।ईदूतौसप्तमीत्येवेति।सप्तमीसहचरितंयदीदूदन्तंसप्तम्यांवापरतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञंभवतीत्येवंप्रत्ययलक्षणेनलुप्तायामपिसप्तम्यांसोमोगौरीअधिश्रितइत्यादौभविष्यतिप्रगृह्यसंज्ञेतिप्रश्नः।लुप्तइति।संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणेसप्तम्याएवसंज्ञिनीत्वादसत्याश्चकार्याभावात्प्रत्ययनिमित्तंयत्रान्यस्यकार्यंविधीयतेतत्रैवप्रत्ययलक्षणसद्भावाद्गौरीइत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणंकृतम्।अर्थेग्रहणेसतिअर्थनिमित्तासंज्ञेयंभवतिनप्रत्ययश्रवणनिमित्तेतिलोपेऽपिसिध्यति।पूर्वसवर्णइति।सतिचपूर्वस

ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ईदूतौसप्तमीत्येव।ईदूतौसप्तमीत्येवसिद्धंनार्थोऽर्थग्रहणेन।लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्।लुप्तायांसप्तम्यांप्रगृह्यसंज्ञानप्राप्नोति।क्व।सोमोगौरीअधिश्रितः।इष्यतेचात्रापिस्यादितितच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम्।नात्रसप्तमीलुप्यते।किंतर्हि।पूर्वसवर्णोऽत्रभवति॥पूर्वस्यचेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावःप्रसज्यते॥यदिपूर्वसवर्णआट्आम्भावश्चप्राप्नोति।एवंतर्ह्याहायमीदूतौसप्तमीति।नचास्तिसप्तमीईदूतौ।तत्रवचनाद्भविष्यति।वचनाद्यत्रदीर्घत्वम्।नेदंवचनाल्लभ्यम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।यत्रसप्तम्यादीर्घत्वमुच्यते।दृतिंनशुष्कंसरसीशयानमिति।सतिप्रयोजनेइहनप्राप्नोति।सोमोगौरीअधिश्रितइति।तत्रापिसरसीयदि।तत्रापिसिद्धम्।कथम्।यदिसरसीशब्दस्यप्रवृत्तिरस्ति।

वर्णेएकादेशेचादिवद्भावाद्भवतीकारःसप्तमीतिसिद्धासंज्ञा।आडाम्भावइति।एकादेशंबाधित्वाऽऽडामौस्याताम्।वचनाद्विति।सर्वत्रैवसप्तमीलुप्यतइतिवचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देनसप्तमीसहचरितस्यग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवेगौणीकल्पनागृह्यतइत्याश्रयणात्सिध्यतीतिभावः।मुख्यकल्पनासंभवत्येवेत्याह।यत्रेति।सरसीत्यत्रसरःशब्दात्परस्यङि·शब्दस्ययाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारेकृतेभवतीकारःसप्तमीतितत्रैवस्यान्नतुगौरीत्यत्रेतिभावः।सरसीयदीति।यदीतिसंभावनायाम्।तस्मात्स्थितमेतद्वचनात्सर्वत्रलुप्तायामपिसप्तम्यांभविष्यतीतिनार्थोऽर्थग्रहणेन।

ज्ञापकमिति। ईदूदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः। इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत्प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह। मा वेति। वाप्यश्वो नद्यातिरिति। संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम्। अथेति। अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः। जहत्स्वार्थेति। समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्ण-

अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः। कथम्। दक्षिणपथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारम्। प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। मा वा पूर्वपदस्य भूत्। अथवा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। जहत्स्वार्था वृत्तिरिति। अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव। अजहत्स्वार्थायां च न दोषः। समुदायार्थोऽभिधीयते। इदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्। पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥१॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

वदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः। समुदायार्थ इति। वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते। सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा।

दाधाघ्वदाप्॥दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञाविधीयमानारूपान्तरयुक्तानांदोदेङ्धेटांनप्राप्नोतीत्याह।घुसंज्ञायामिति।किंप्रयोजनमिति।दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानिव्यवस्थाप्याऽऽत्वेकृतेददातिदधातियच्छत्यनुकरणानांचैकशेषेकृतेद्वन्द्वनिर्देशात्सिद्धादोदेङ्धेटामपिघुसंज्ञाकृतात्वानांचैषांस्थानिवद्भावेनसिद्धेतिप्रश्नः।आत्वभूतानामिति।भवतेःप्राप्त्यर्थादाधृषाद्वेतिविभाषितणिचःकर्तरिकर्मणिवाक्तप्रत्ययः।तत्रआत्वंभूताआत्वेनवाभूताआकारान्ताइत्यर्थः।नलक्षणेनकृतात्वाइतिविज्ञेयम्।अस्याप्ययमभिप्रायः।एजन्तानुकरणत्वेप्रमाणाभावात्प्रक्रियागौरवाच्चप्रयोगएवयेआ

दाधाघ्वदाप्॥घुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंशिदर्थम्॥घुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यम्।दाधाप्रकृतयोघुसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।आत्वभूतानामियंसंज्ञाक्रियते।साआत्वभूतानामेवस्यात्।अनात्वभूतानांनस्यात्।ननुचभूयिष्ठानिघुसंज्ञाकार्याणिआर्धधातुकेतत्रचैतआत्वभूतादृश्यन्ते।शिदर्थम्।शिदर्थंप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यम्।शित्यात्वंप्रतिषिध्यतेतदर्थम्।प्रणिदयतेप्रणिद्यतिप्रणिधयतीति।भारद्वाजीयाःपठन्ति॥घुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंशिद्विकृतार्थम्॥घुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।शिदर्थंविकृतार्थंच।शित्युदाहृतम्।विकृतार्थंखल्वपि।प्रणिदाताप्रणिधाता।किंपुनःकारणंनसिध्यति।लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेतिप्रतिपदंयेआत्वभूतास्तेषामेवस्यात्।लक्षणेनयेआत्वभूतास्तेषांनस्यात्।अथक्रियमाणेऽपिप्रकृतिग्रहणेकथमिदंविज्ञायतेदाधाःप्रकृतयइतिआहोस्विद्दाधांप्रकृतयइति।

कारान्ताःप्रयुज्यन्तेतदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः।सामान्यानुकरणंवादाइतिधाइतिपृथक्पदंनिर्दिष्टमिति।प्रणिदयतइति।घुसंज्ञायांसत्यांनेर्गदेतिणत्वंभवति।प्रणिदातेतिद्यतेर्देङोवारूपंप्रणिधातेतिधेटः।लक्षणेति।लाक्षणिकेहिलक्षणानुसन्धानद्वारेणप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गाप्रतिपदोक्तेत्वन्तरङ्गा।कथमिति।दाधाप्रकृतयइतिषष्ठीसमासःकर्मधारयोवाउभयथाप्यव्याप्तिरितिप्रश्नः।दाधाःप्रकृतयइति।दीयतइत्यादावीत्वादेः॥

आत्त्वभूतानामिति। दाण्दाञ्धाञाम्। प्रकृतयश्चैषामिति। प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते। अर्थइतीति। एतद्द्वितीयं वाक्यम्। संनिधानाच्च दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति। तत्पुरस्तादिति। नेर्गदेति सूत्रे घुमाप्राद्धयो

किं चातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः। आत्त्वभूतानामेव स्यात्। अनात्त्वभूतानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति। अनात्त्वभूतानामेव स्यादात्त्वभूतानां न स्यात्। एवं तर्हि नैवं-विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति। कथं तर्हि। दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति। तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति। ततो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप्। अर्थ इति। नैवं शक्यम्। ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः। तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति। तस्मान्नैवं-
———— शक्यम्। न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव। न कर्तव्यम्। शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन। अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। प्रणिमयते प्रणयमयते त्येवमर्थम्। तत्पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति। यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति। अत्रापि प्राप्नोति। अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति। आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते। विकृतार्थेन चापि नार्थः। दोष एवैतस्याः परिभाषायाः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति।

मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसंभन्त्स्यते। प्रनिमिनोतीति। मीनाति मिनोति दीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः। ॥

गामादाग्रहणेष्विति। अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाविति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थे लिङ्गम्। अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन। सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहण इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटोऽपि सिध्यति। दोदद्घोरित्यत्र वा दद्इत्येव धेटोनिवृत्त्यर्थं सद्धेटो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं दद्इत्येतत्। तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद्दद्भावाऽप्रसङ्गात्। समानशब्दानामिति। समानश्रुतीनामित्यर्थः। प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति। दृङ्धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति

गामादाग्रहणेष्वविशेष इति॥ समानशब्दप्रतिषेधः॥ समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रनिदारयति। प्रनिधारयति। दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति॥ समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्॥ समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात्। न चैतावर्थवन्तौ॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः। यद्येवम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः।

प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात्। उरण्रपर इति चाणि विधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दार्धारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा। अनुपसर्गाद्वेति। अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति। घुसंज्ञकापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात्परस्य नेर्घौ परतो णत्वं विधीयते। अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं तु दार्धारोरपेक्षयेत्यदोषः। इहापि तर्हीति। अत्रापि पुकि कृते पकारान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः। ॥

नवाऽर्थवत इति। लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः। यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ। इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति। नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः। अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशहानिः। इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम्। यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः। ण्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वाण्णत्वं न भवत्येव। तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादन उपकारक इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणाऽऽदेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष

नवाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र॥ नवा एष दोषः। किं कारणम्। अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। यथाऽन्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। क्वाऽन्यत्र। लविता चिकीर्षितेति। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत्कथम्। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।

इति भावः। अथ युक्तमिति। तत्रापि स्थानिनमपनीयाऽऽदेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः। यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। बाढमिति। प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाचीति ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते। आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि। आदेशास्तर्हीमे इति। इड्भवतीत्येतद्द्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते। सर्व इति। आगमा अपीत्यर्थः। सर्वपदादेशा इति। पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वपदम्॥

एकदेशविकारेहीति।यद्यपिसर्वविकारेऽप्यनित्यत्वंयथापिठरस्थस्यपयसःपाकादिषु।तथापिविकाराभावप्रतिपादनपरमेतत्।बुद्धिविपरिणाममात्रंस्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमिभावव्यवहारेणक्रियतइत्यर्थः।यद्येवंदाशब्दस्यदापूशब्दआदेशःक्रियतइतिदाशब्दस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गः।नैषदोषः।नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्षआश्रितः।प्रक्रियायांतुकल्पितायामागमाऽऽगमिभावएव।अन्यथाऽऽगमादेशयोर्भेदेनव्यवहारोनस्यात्।दीङइति।उपादीस्तइतिस्थितेमीनातिमिनोतीत्यात्वेकृतेदारूपत्वादर्थवत्त्वाच्चघुसंज्ञाप्रसङ्गः।इहखल्विति।एचोविषयेआत्वविधानाद्दीशब्दएवदाप्रकृतिरितिदोषः।नचेयमिति।एचएवस्थानेआत्वविधानादित्यर्थः।सन्निपातेति।

एकदेशविकारेहिनित्यत्वंनोपपद्यते॥दीङःप्रतिषेधःस्थाघ्वोरित्त्वे।दीङःप्रतिषेधःस्थाघ्वोरित्त्वेवक्तव्यः।उपादास्ताऽस्यस्वरःशिक्षकस्येति।मीनातिमिनोतीत्यात्वेकृतेस्थाघ्वोरिच्चेतीत्वंप्राप्नोति।कुतःपुनरयंदोषोजायते।किंप्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात्।रूपग्रहणादित्याह।इहखलुप्रकृतिग्रहणाद्दोषोजायतेउपदिदीषते।सनिमीमाघुरभलभेति।नैषदोषः।दाप्रकृतिरित्युच्यते।नचेयंदाप्रकृतिः।आकारान्तानामेजन्ताःप्रकृतयः।एजन्तानामपीकारान्ताः।नचप्रकृतेःप्रकृतिःप्रकृतिग्रहणेनगृह्यते।सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।घुसंज्ञाकस्मान्नभवति।सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येत्येवंनभविष्यति।दापूप्रतिषेधेनदैप्य नेजन्तत्वात्।

अकित्त्वसन्निपातेनात्त्वंक्रियतेयदिचात्रघुसंज्ञास्यात्स्याघ्वोरिच्चेतिकित्त्वंस्यादित्यकित्त्वस्यव्याघातःस्यादितिघुसंज्ञांप्रतिनैवाकारआत्मानंदर्शयतीतिघुसंज्ञानप्रवर्तते।अत्रकेचिदाहुः।दीङस्तुजादावात्त्वेघुसंज्ञाभवत्येवेतिप्रणिदातेतिणत्वंभवति।अतएववार्त्तिककारेणस्थाघ्वोरित्त्वइतिविशेषोनिर्दिष्टः।अन्येत्वाहुः।निर्देशएवैजन्तानामनुकरणानामात्त्वेकृतेदाणदाज्धाञांचैकशेषेद्वन्द्वेचदाधाइतिनिर्देशाद्दीङोनास्तिप्राप्तिः।नहितदनुकरणस्याऽऽत्त्वमस्तिअगुणविषयत्वात्।

दाप्प्रतिषेध इति। दाप् लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्त्वमत्र प्राप्नोति। एवं च तावदिति। दाप्दैपौ धातुषु वान्तौ पठितव्यौ। तावत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाप्वद् एवायं पित्कार्यं तु लभते इत्यर्थः। अथ वेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेश एजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः

दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदातं मुखम्। ननु चाऽऽत्त्वे कृते भविष्यति। तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। पित्प्रतिषेधाद्वा। अथ वा दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम्। अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत। प्रणिदापयतीति। एवं तावदनेनादाबिति ब्रुवता वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः। आत्त्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। न ह्ययं तदा दाब् भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। श्यन् विकरणो भविष्यति।

।माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङः। मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात्। माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीत इति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम्। एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथ वेति। दिवादिषु दाप् शोधने इति पठिष्यत इत्यर्थः। ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकशब्दोऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति। द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्यादुपमानोपमेयभाव एव न गम्येत। सर्वोऽतिदेशानां कार्योऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाऽऽश्रयणम्। किमर्थमिति। व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः। इतरो मुख्ये संभवति-

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्॥ सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति। इष्यन्ते च स्युरिति। तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्। तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एकाचो द्वे प्रथमार्थम्। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशादिति। तस्मिन् क्रियमाण इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इयाय आर इत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम्। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येवेति। एतस्मिन् क्रियमाण इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। इह न स्यादिन्द्रो मा वक्षत् स देवान्यक्षदिति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति।

गौणे न स्यादित्याह। सत्यन्यस्मिन्निति। आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्याभावात् प्रवर्तनादित्यर्थः। क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति। सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। वक्षदिति। वच् लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोऽडाटावित्यडागमः सिप् कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्।

॥

अवचनादिति। अवचनंवचनरहितंयल्लोकविज्ञानंतस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इहतावदियायेति। इण्धातुःप्रयोगभेदाद्बहुरूपः। एति। इतः। यन्ति। अयनम्। आयकः। अगात्। गमयतीति। तस्यायमेकोऽजवयववल्लक्ष्यते। अथवाऽर्थवतोधातोरयंवर्णरूपएकोऽजित्यर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांभवतिव्यपदेशएकाजिति। एवंशिलापुत्रकस्यशरीरमितिअनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तंशरीरमित्यस्तिव्यपदेशः। एवंसिप्प्रत्ययइट्सहितोऽपिदृष्टोजोषिषदित्यादौवक्षदित्यादौकेवलोऽपीतितस्यायंसकारइतिव्यपदिश्यते। लोकनिरूढश्चायंव्यवहारइ

सतर्हिव्यपदेशिवद्भावोवक्तव्यः। नवक्तव्यः॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम्॥ अन्तरेणावचनंलोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोकेशालासमुदायोग्रामइत्युच्यते। भवतिचैतदेकस्मिन्नप्येकशालोग्रामइति। विषमउपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयंबह्वर्थः। अस्त्येवशालासमुदायेवर्तते। तद्यथा। ग्रामोदग्धइति। अस्तिवाटपरिक्षेपेवर्तते। तद्यथा। ग्रामंप्रविष्टइति। अस्तिचमनुष्येषुवर्तते। तद्यथा। ग्रामोगतोग्रामआगतइति। अस्तिसारण्यकेससीमकेसस्थण्डिलकेवर्तते। तद्यथा। ग्रामोलब्धइति। तद्यःसारण्यकेससीमकेसस्थण्डिलकेवर्ततेतमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेएकशालोग्रामइति। यथातर्हिवर्णसमुदायःपदंपदसमुदायऋक्ऋक्समुदायःसूक्तमित्युच्यते। भवतिचैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णंपदम्एकपदाऋक्एकर्चंसूक्तमिति। अत्राप्यर्थेनयुक्तोव्यपदेशः। पदंनामार्थःऋङ्नामार्थःसूक्तंनामार्थइति। यथातर्हि। बहुषुपुत्रेष्वेतदुपपन्नंभवति। अयंमेज्येष्ठोऽयंमेमध्यमोऽयंमेकनीयानिति।

तिलोकवच्छास्त्रेऽपिव्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्रनावतरति। पदसमुदायइति। पादपर्यायःपदशब्दः। तथाचैकपदाऋगितिपादएवविवक्षितः। नतुऋचःकस्याश्चिदप्येकमेवपदंभवति। अत्राऽप्यर्थेनेति। पदादीनांयोऽर्थःसोऽन्यपदार्थइत्यर्थः। अभेदोपचाराच्चार्थएवपदादिभिरभिधीयते।

॥

अयमेवमेज्येष्ठइति।प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्चमध्यमइतिव्यपदिश्यते।अन्योनजनिते-
तिबुद्ध्याकनीयानितिव्यपदिश्यते।अप्रसूतायामिति।बहुकृत्वोऽपिप्रसूताप्रथमपुत्रेणकाचिद्धन्यतेतथायामप्रसो
ष्यतेसाऽपिकाचित्पूर्वोत्पन्नेनपुत्रेणाहन्यतइत्युभयोरुपादानम्।नाऽपिप्रसूतानाऽपिप्रसोष्यतेकुक्षिस्थेनैवगर्भे-
णाहताप्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यते।अपत्यपर्यायोगर्भशब्दः।तत्रतस्याएवयोग्यताध्यवसायेनभाविगर्भविवक्षया
प्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यतेत्यन्तरेषुबहुपुत्रत्वेसतिआद्यगर्भस्यप्रथमव्यवहारदर्शनात्तथाविधस्यप्रथमग
र्भव्यवहारः।अनेत्येति।बहुकृत्वोऽप्यागतःपूर्वमागमनंस्मृत्वाप्रथमव्यपदेशंतत्रमुख्यंकरोत्येव।आजिगमिषु-

भवतिचैतदेकस्मिन्नपिअयमेवमेज्येष्ठोऽयमेवमेमध्यमोऽयमेवमेकनीयानिति।तथाऽसूतायाम
प्रसोष्यमाणायांचभवतिप्रथमगर्भेणहतेति।तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराहेदंमेप्रथममागमनमिति।
आद्यन्तवद्भावश्चशक्योऽवक्तुम्।कथम्।अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोःसिद्धमेकस्मिन्।अपू
र्वलक्षणआदिरनुत्तरलक्षणोऽन्तएतच्चैकस्मिन्नपिभवति।अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात्कार
णादेकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानिकार्याणिभविष्यन्तीतिनार्थआद्यन्तवद्भावेन। गोनर्दीयस्त्वाहस
त्यमेतत्सतित्वन्यस्मिन्निति।

श्चभावीन्यागमनानिबुद्ध्याव्यवस्थाप्यकुर्यादेवप्रथमव्यवहारंयस्तुसकृदेवागतःसोपिकरोतिप्रथमव्यवहार
मितिप्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम्।तत्रान्यसंबन्धिषुबहुष्वप्यागमनेषुआद्यस्यप्रथमव्यवहा
रदर्शनात्तथाविधत्वात्स्यादेकस्मिन्नप्यागमनेप्रथमव्यवहारः।इदानींयोगंप्रत्याख्यातुमाह।अपूर्वेति।य-
द्यपिबहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौप्रयुज्येतेतथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोःप्रवृत्तिनिमित्तंतच्चैकस्मिन्नप्यस्ती-
तिनार्थःसूत्रेण।भाष्यकारस्त्वाह।सतित्वन्यस्मिन्निति।नह्यनपेक्षितयोगिनोराद्यन्तयोःप्रवृत्तिरित्यर्थः।तस्मादेकस्मि
न्मुख्यआद्यन्तव्यपदेशोनास्तीतिकर्तव्योऽयंयोगः।यद्यपिलौकिकेनव्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेशएकस्मि
न्नपिसिध्यतितथापिगौणत्वात्कार्येणनभवितव्यमितियस्यभ्रान्तिःस्यात्तंप्रतियोगोऽयमारब्धः ॥

प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे इति। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्व उच्यते। प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि तदुच्यते। यद्वा। ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद् ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नाऽस्ति भिन्नविभक्तित्वम्। ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात् पित्त्वाल्लिङ्गादेकाचोऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात्। विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात्। याथादिहृत्रे इत्यज्ञापकं स्यात्। गार्ग्य इति। अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आ-

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे॥ प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः। औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति। इहैव स्याद् अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात्। वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। जोषिषद् मन्दिषदित्यत्र न स्यात्। यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम्। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति। तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः। श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात्। अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम्। आडजादीनाम् इहैव स्याद् ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट। ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात्। अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। अन्तवद्द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम्। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति। खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात्।

दित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति ह्यच्त्वम्। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम्। कृतिरिति। क्तिनो नित्त्वं तादौ च निति कृत्यतावित्येवमर्थं स्यात्। सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम्। जोषिषदिति। लिङर्थे लेट्। इट ईटीति च ज्ञापकं क्वचिद्विषयमेव स्यादिति सिप इट् न स्यात्। यस्मिन्विधिरिति। स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तत इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। अजाद्याट्त्वे इति। सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः। वार्तिककारस्तु अजादीनामटा सिद्धमित्याह। अन्तवदिति। येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थप्रपञ्चार्थोऽयमुपन्यासः। ॥

कुरुतइति।अर्थवताव्यपदेशिवद्भावात्तशब्दाऽकारस्यानर्थकत्वादिहप्रयोजनत्वेनोपन्यासः।आभ्यामिति।अत्रद्वेअन्तवत्त्वेउपयुज्येते।अकारान्तस्याङ्गस्यअलोऽन्त्यस्यदीर्घोभवतीतिपृथक्प्रयोजनत्वेनोपन्यासः।एयमिति।ईङोरूपम्।इणस्तुइत्यमितिभवति॥तरप्तमपौघः॥आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएवतादीघःपितौघइतिवाकर्तव्येप्रकरणोत्कर्षेणसंज्ञाकरणंस्वार्थेऽपितरबस्तीतिसूचनार्थम्।तेनाल्पाच्तरमितिसिद्धंभवतीत्याहुः।नदीतरइति।तरतेर्ऋदोरबित्यप्।सर्वत्रचाऽनुबन्धाःस्मर्यमाणाएवकार्यंप्रतिहेतुत्वंलभन्तइतिघसंज्ञाप्र

मिदचोऽन्त्यात्परःप्रयोजनम्।इहैवस्यात्कुण्डानिवनानि।तानियानीत्यत्रनस्यात्।अचोऽन्त्यादिटिप्रयोजनम्।टितआत्मनेपदानांटेरेइतीहैवस्यात्कुर्वीतेकुर्वीथे।कुरुतेकुर्वेइत्यत्रनस्यात्।अलोऽन्त्यस्यप्रयोजनम्।अतोदीर्घोयञिसुपिचइहैवस्यात्पटाभ्यां घटाभ्यामिति।आभ्यामित्यत्रनस्यात्।येनविधिस्तदन्तत्वेप्रयोजनम्।अचोयत्इहैवस्यात्चेयम्जेयम्।एयम्अध्येयम्इत्यत्रनस्यात्।आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति॥तरप्तमपौघः॥घसंज्ञायांनदीतरेप्रतिषेधः॥घसंज्ञायांनदीतरेप्रतिषेधोवक्तव्यः।नद्यास्तरोनदीतरः।घसंज्ञायांनदीतरेऽप्रतिषेधः।अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः।घसंज्ञाकस्मान्नभवति।तरब्ग्रहणंह्यौपदेशिकम्।औपदेशिकस्यतरपोग्रहणम्।नचैषउपदेशेतरप्शब्दः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।इहहिव्याकरणेसर्वेष्वेवसानुबन्धकग्रहणेषुरूपमाश्रीयते।

त्तिः।साहचर्यंचेहव्यवस्थाहेतुःसर्वत्रनाश्रीयते।तथाहि।द्वित्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थेइतिकृत्वोर्थग्रहणंचतुश्शब्दविशेषणार्थंकृतमन्यथाहित्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोऽपिकृत्वोर्थेएवग्रहीष्यतइतिकिंकृत्वोर्थग्रहणेन।अप्रतिषेधइति।नप्रतिषेधइतिप्रतिषेधनक्रियानञानिषिध्यते।भाष्यकारस्तुवस्त्वर्थंव्याचष्टेअनर्थकःप्रतिषेधइति।औपदेशिकमिति।उपदेशःप्रयोजनमस्यतत्रवाभवमौपदेशिकम्॥ ॥

यत्रास्येति। अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः। नचैषइति। काल्पनिकमस्यतरप्त्वं नतु साक्षान्निर्दिष्टम्। समानाधिकरणेष्विति। आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः। यदा तर्हीति। ननु तीर्णारि इति भवितव्यम्। एवं तर्हितीर्यतइति तरइति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः। स्त्रीलिङ्गेष्विति। स्वार्थिकश्च प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः। महिषीरूपमिवेति। इवशब्दो भिन्नक्रमः। तेनाऽयमर्थः। महिषीइवेयमाकृतिरि

यत्रास्येतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्यनान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसौ। उपदेशो नाम। नचैष उपदेशे तरप्शब्दः। अथवाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत। महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिवेति॥ बहुगणवतुडति संख्या॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम्। संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति। संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। संख्यासंप्रत्ययार्थम्। एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके। अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। किं कारणम्। अकृत्रिमत्वात्। बह्वादीना कृत्रिमा संज्ञा।

ति। तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात्। बहुगणवतुडति संख्या। संख्यासंप्रत्ययार्थमिति। संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः। ननु चेति। यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकाऽपि संख्या ग्रहीष्यत इत्यर्थः॥

कृत्रिमाऽकृत्रिमयोरिति। न्यायोऽयम्। तथाहि। सर्वार्थोऽभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेऽर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र। नदीपौर्णमासीति। यूस्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। पौर्णमासीति। नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत्। एवमप्यू पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्यादूकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवो-

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। यथा लोके। तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति। यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः। यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति। इह तर्हि प्राप्नोति। नदीभिश्चेति। बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति। एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति। न च कश्चिद्दोषो भवति॥ उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। ष्णान्ता षट्। षकारनकारान्ता याः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात्। इह माभूत्। पामानो विप्रुष इति॥

कारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृहीष्यते। तद्विशेषेभ्य इति। गङ्गादिभ्यः। यदयमिति। नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत्। व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज् भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेति। अन्यथाऽऽरानद्यादित्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहाऽपि कर्तव्यः स्यात्। न चेदमकृतमिति। अनाश्रितमित्यर्थः। ।उत्तरार्थं चेति। अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः। उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम्॥

इहार्थेनेति। इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम्। आतश्चेति। इतश्चेत्यर्थः। अर्थः सामर्थ्यम्। यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम्। प्रकरणं प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणप्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे। ग्राम्यमिति। ऊहितुमसमर्थम्। पांशुलपादमिति। अचिरोषितम्। अत एवाऽप्रकरणज्ञम्। उभयगतिरिति। किंसंज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः। साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्ये

> इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन। ननु चोक्तम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोक इति। नैष दोषः। अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति। इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति। आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा। अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति। उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति। यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। एवमिहापि प्राप्नोति। जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति। न यथा लोके तथा व्याकरणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्राऽपि नावश्यमिहैव। तद्यथा। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति।

वं मन्यते। लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति। एवमिहापीति। बह्वादय एवाऽत्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः। न यथा लोक इति। संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो न त्वेकादिसंख्यानिरासाय। अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य॥

भा·कै· ९५ कर्मणि द्वितीयेति। ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते। न च क्रियायाः संख्यासंभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम्। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम्। कण्वमेघेभ्यः करण इति। तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम्। विप्रतिषिद्धमिति। द्वन्द्वावयवानां प्रत्क्यनभिधायित्वादधिकरणद्रव्यं गृह्य-

कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्राऽकृत्रिमस्य। तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा। करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करण इत्यत्राऽकृत्रिमस्य। तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा। अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य। अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम्। बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह। संख्यावदिति गम्यते। अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति। यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्याऽस्ति। ननु चेयमस्ति डतिः। यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। यच्चाऽपि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत्स्यात्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति।

रामः ९० ते। तद्वदतिदेशोऽयमिति। संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः। यदि हि संज्ञा स्याट्टिघुभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति। अथवेति। गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः। ॥

अर्थवत इति। ननूभयसंभवे इयं परिभाषोपतिष्ठते। इत्यन्ता च कृत्रिमास्ति। इतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य। अथवेति। ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा नत्वधिकानाम्। तेन बहुगणशब्दयोः संघवैपुल्यवाचिनोस्संज्ञा माभूदेकादीनां तु कथं स्यात्। नैष दोषः। इहाऽन्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञी सर्व आक्षिप्यते। तेनैका-

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च इतेस्तिशब्दोऽर्थवान्। अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। संख्यायतेऽनयेति संख्या। एकादिकया चापि संख्यायते। उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन। इदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते। इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः। न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा। शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्।

दीनां तावद्ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते। अत एव संघवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्संज्ञा न भवति। तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्तये नियमायाऽतिदेशः क्रियत इति अतिप्रसङ्गो न भवति। संज्ञिविशेषणेनार्थ इति। षान्तेत्यनेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः। न चान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनादिति भावः। भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह। न खल्वपीति। यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः। अन्यार्थमपीति। पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात्॥ ॥

शब्दस्त्विति। स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थाऽनुग्राहि वस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते। सादृश्याच्चतत्त्वाऽध्यवसाय इत्यर्थः। सापेक्षोऽयमिति। स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः। तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाऽप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः। अध्यर्धग्रहणं चेति। वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः। विध्यर्थं चेदं ग्रहणम्। अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात्। अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची। एकदेशादिशब्दवत्। तस्याऽधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या। अध्यर्धशूर्पमिति। अध्यर्धेन शूर्पेण क्री

शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। अथवा सापेक्षोऽयं ष्णान्तेति निर्देशः क्रियते। न चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्तीति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे। अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्॥ अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थम्। समासविध्यर्थम्। कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अध्यर्धशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अध्यर्धकम्। लुकि चाऽग्रहणम्। लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति। द्विगोरित्येव सिद्धम्॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्धपञ्चमशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अर्धपञ्चमकम्॥ अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्॥ अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च।

तमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः। ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ्ष्ठञो वा अध्यर्धपूर्वेति लुक्। अध्यर्धकमिति। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्। द्विगोरित्येव सिद्धमिति। समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। अन्ये त्वाहुः। अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव। तथा हि गण्यते। एकोऽध्यर्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्द्धतृतीय इति। तन्मते नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात्सार्धादीनां मा भूदिति। वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः।

अधिकषाष्टिक इति। अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम्। तद्धितार्थेति समासः। प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति उत्तरपदवृद्धिः। ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन। नैतदस्ति। अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम्। किं तु योगानपेक्षं तदिति योगापेक्षम्। यद

समासविध्यर्थता वत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणम्। बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति। संख्येत्येव सिद्धम्। बह्वादीनामग्रहणम्। बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञापकात्सिद्धम्। ज्ञापकं किम्। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति। वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥ ॥ष्णान्ता षट्॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्॥ षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। शताद्यष्टनो नुम्नुडर्थम्। शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति।

यं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्। षट्कतीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति॥ ॥ष्णान्ता॥ षट्संज्ञायामिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुरोः श्रापणमुपदेशः। तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः। नुम्नुडर्थमिति। अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम्। नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम्। अष्टानामिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽऽत्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नीत्यन्तरङ्गत्वम्।

अष्टनोदीर्घेति।तत्रहिदीर्घग्रहणमष्टस्वितिसुपउदात्तत्वनिवृत्त्यर्थंक्रियते।यदिचकृतात्वस्यषट्संज्ञानस्यात्तदाऽष्टस्वितिपरत्वात्षट्स्वरोझल्युपोत्तममितिभविष्यतीतिकिंदीर्घग्रहणेन।कृतंचतत्कृतात्वस्याऽपिषट्संज्ञांज्ञापयतिततश्चाऽपवादत्वात्षट्स्वरोऽनेनबाध्यतइतिदीर्घपक्षइवादीर्घपक्षेऽपिविभक्तेःस्वरःस्यादितिकर्तव्यंदीर्घग्रहणम्॥एकात्वादिति।संख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादीव्यत्ययेनबहुवचनंमन्यते।अन्यवाचित्वाश्रयंतूत्तरम्।इहतर्हीति।द्वाभ्यामिति।षट्स्वरःस्यात्।सप्तमइति।अष्टाभ्यइति।कृतात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्चलुङ्न विधीयते॥हलीति।त

उपदेशग्रहणाद्भवति।उक्तंवा।किमुक्तम्।इहतावच्छतानिसहस्राणीतिसन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति।अष्टनोऽप्युक्तम्।किमुक्तम्।अष्टनोदीर्घग्रहणंषट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्यनुडर्थमिति॥अथवाआकारोऽप्यत्रनिर्दिश्यतेषकारान्तानकारान्ताआकारान्ताचसंख्याषट्संज्ञाभवतीति।इहापितर्हिप्राप्नोति।सधमादोद्युम्नएकास्ताः।एकाइति।नैषदोषः।एकशब्दोऽयंबह्वर्थः।अस्त्येवसंख्यापदम्।तद्यथा।एकोद्वौबहवइति।अस्त्यसहायवाची।तद्यथा।एकाग्नयः।एकहलानि।एकाकिभिःक्षुद्रकैर्जितमिति।असहायैरित्यर्थः।अस्त्यन्यार्थेवर्तते।तद्यथा।प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेकेति।अन्येत्यर्थः।सधमादोद्युम्नएकास्ताः।अन्याइत्यर्थः।तद्योऽन्यार्थेवर्ततेतस्यैषप्रयोगः।इहतर्हिप्राप्नोति।द्वाभ्यामिष्टयेविंशत्याचेति।एवंतर्हिसप्तमेयोगविभागःकरिष्यते।अष्टाभ्यऔश्।ततःषड्भ्यः।षड्भ्यश्चयदुक्तम्।अष्टाभ्योऽपितद्भवति।ततोलुक्।लुक्चभवति।षड्भ्यइति।अथवाउपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते।अष्टनआविभक्तौ।ततोरायः।रायश्चविभक्तावाकारादेशोभवति।हलीत्युभयोःशेषः॥

तच्चाष्टानामितिनुटिकृतेआत्वंभवति।जश्शसोस्त्वष्टाभ्यइतिकृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वंभवति।कृतात्वस्यहिनिर्देशस्यप्रयोजनंयत्रात्वंतत्रौश्त्वंयथास्यादिति।यदिह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्यप्रयोजनंनस्याल्लाघवार्थमष्टभ्यऔशितिब्रूयात्॥ ॥

यद्येवमिति। हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौत्वेन भवितव्यम्। तत्रैव चौत्वेनात्वमनुमीयते इति जस्यप्यात्वमनङ्गाप
कान्न प्राप्नोति विभक्तिमात्रे लात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति। अष्टन अविभक्ताविति अत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवच
ननिर्देशाभावाद्गुणभूतेऽप्यष्टार्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्धातीति प्रश्नः यथालक्षणमिति। यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृ
तिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र माभूदात्वमित्यर्थः। नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात्। डति च॥ यदि तावदिति।
तत्र गुरुसाह यथोच्चरित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः। अथवेति। तत्र संख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न
लौणादिकः॥ क्तक्तवतू इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्नास्ति। यत्र च सारूप्यं तत्र च संदेहः कथमस्यानुबन्धं कार्यं कृतमस्य नु कतमि

यद्येवं प्रियष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति॥

यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ ॥डति च॥ इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च। एकं शक्यमकर्तुम्। कथम्। यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते। कथम्। ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते। अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते। डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोतो गतमिति।

तिपूर्वपक्षाऽभिप्रायः। सिद्धान्तवादी तु मन्यते। अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालाद
योलक्ष्यन्ते। तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते। तत्र यदा देवदत्तेन लू-
नः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते। यदा तु लो-
तमालभेतेति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते॥ ॥

सिद्धविपर्यासइति।सिद्धोविपर्यासःसंशयइत्यर्थः।इदंतद्गृहमिति।बुद्धेरनवस्थितत्वमनेनप्रतिपाद्यते।नत्वेतद्द्विर्व
चनंवीप्साद्यर्थाभावात्।प्राकीर्ष्टेति।अत्रभूतकालोऽस्तीतिभावः।दृश्यन्तेऽत्रेति।सिजादीत्यादिशब्दःप्रकारेतत्रप्रामित्त-
घटंदेवदत्तइतिप्रयोगेकर्त्रैकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायंप्रयोगोननिष्ठान्तस्येतिप्रतिपद्यते।अञ्जिधृषिघृषिभ्यःक्तइत्य

निष्ठासंज्ञायांसमानशब्दाप्रतिषेधः॥निष्ठासंज्ञायांसमानशब्दानामप्रतिषेधः।अनर्थकःप्रतिषेधः।अप्रतिषेधः।निष्ठासं
ज्ञाकस्मान्नभवति।अनुबन्धोऽन्यत्वकरः।अनुबन्धःक्रियते।सोऽन्यत्वंकरिष्यति।अनुबन्धोऽन्यत्वकरइतिचेन्न-
लोपात्।अनुबन्धोऽन्यत्वकरइतिचेत्तन्न।किंकारणम्।लोपात्।लुप्यतेऽत्रानुबन्धः।लुप्तेऽत्रानुबन्धेनान्यत्वं
भवति।तद्यथा।कतरद्देवदत्तस्यगृहम्।अदोयत्राऽसौकाकइति।उत्पतितेकाकेनष्टंतद्गृहंभवति।एवमिहा
पिलुप्तेऽनुबन्धेनष्टःप्रत्ययोभवति।यद्यपिलुप्यतेजानातित्वसौसानुबन्धकस्येयंसंज्ञाकृतेति।तद्यथा।इत
रत्रापिकतरद्देवदत्तस्यगृहम्।अदोयत्रासौकाकइति।उत्पतितेकाकेयद्यपिनष्टंतद्गृहंभवति।अन्ततस्त
मुद्देशंजानातीति॥सिद्धविपर्यासश्च॥सिद्धश्चविपर्यासः।यद्यपिजानातिसंदेहस्तुतस्यभवतिअयंसतश
ब्दोलोतोगर्तइतिअयंसतशब्दोल्लूनोगीर्णइति।तद्यथा।इतरत्रापिकतरद्देवदत्तस्यगृहम्अदोयत्रासौ
काकइति।उत्पतितेकाकेयद्यपितमुद्देशंजानातिसंदेहस्तस्यभवतिइदंतद्गृहमिदंतद्गृहमिति॥एवंतर्हि
कारककालविशेषात्सिद्धम्॥कारककालविशेषावुपादेयौ।भूतेयस्तशब्दःकर्मणिकर्तरिभावेचेति।
तद्यथा।इतरत्रापियएषमनुष्यःप्रेक्षापूर्वकारीभवतिसोऽध्रुवेणनिमित्तेनध्रुवंनिमित्तमुपादत्तेवेदि
कांपुण्डरीकंवा॥एवमपिप्राकीर्ष्टेत्यत्रापिप्राप्नोति.।लुङि·सिजादिदर्शनात्.।लुङि·सिजादिदर्शनान्न
भविष्यति।यत्रतर्हिसिजादयोनदृश्यन्ते।प्राभित्तेति।दृश्यन्तेऽत्रापिसिजादयः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।
कथमनुच्यमानंगंस्यते।यथैवायमनुपदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छति।एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति।यत्रसि
जादयोनेति॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेपञ्चममाह्निकम्॥

स्यनिष्ठासंज्ञानभवति।उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वाकुत्लकाद्वा।अन्यथानिष्ठाचद्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वंस्यात्॥इति·५आह्निकम्॥

सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्वादीनीति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति। यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते। तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति। तद्यथा। चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः।

सर्वादीनि सर्वनामानि। कोऽयमिति। ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात् समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नाऽनुपपत्तिः। एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाऽऽहोस्विद् बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः। यथा कतन्तेभ्यः कणवादिभ्य इति चेति प्रश्नः। तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्राऽऽदिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः। वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाऽप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह। बहुव्रीहिरिति। एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः। अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति। कोऽस्य विग्रह इति। तानीमानीति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते। अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वतश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाऽप्यवगम्येत। अत्र चार्थे बहुव्रीहिर्नेष्यते। यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः। अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते। तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति। तस्याऽन्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम्। तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम्। दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्याऽप्यन्तर्भावो भवति। इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वाद् उद्भूताऽवयवभेदः समुदायः समासार्थः। तस्य च समुदायस्य युगपद्वक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात् कार्यार्थया संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति। यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स शालास्थश्च तदा सोऽप्यानीयत एव।

णत्वंप्राप्नोतीति।राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपिशास्त्रप्रक्रियायांसन्तमसन्तंवाऽवयवार्थमाश्रित्यव्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः।प्रयोगेचसणत्वा अणत्वाश्चनित्या एवशब्दाः।तत्रसंज्ञायांसणत्वा एवसाधवोऽसंज्ञायाम् अणत्वा एवेतिशास्त्रव्यापारेणणत्वंप्राप्नोत्येव।सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्यशक्तिनियममात्रंसंज्ञाकरणमितिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्याऽपिनविरोधः। निपातनादिति। लोकेऽप्ययंणत्वरहित एवप्रयुज्यतेतस्याऽत्रप्रसङ्गेनसाधुत्वंप्रतिपाद्यते।किमेतदिति।भवत्वस्यसाधुत्वंणत्वप्रतिषेधेत्वस्यतात्पर्याभावाद्विकल्पःप्राप्नोतीतिभावः।

नैषदोषः।भवतिहिबहुव्रीहौतद्गुणसंविज्ञानमपि।तद्यथा।चित्रवाससमानय।लोहितोष्णीषाऋत्विजः प्रचरन्तीति।तद्गुण आनीयतेतद्गुणाश्चप्रचरन्ति।इहसर्वनामानीतिपूर्वपदात्संज्ञायामग इतिणत्वंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥सर्वनामसंज्ञायांनिपातनाण्णत्वाभावः॥सर्वनामसंज्ञायांनिपातनाण्णत्वंनभविष्यति।किमेतन्निपातनंनाम।अथकःप्रतिषेधोनाम।अविशेषेणकिंचिदुक्त्वाविशेषेणनेत्युच्यते।तत्रव्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायोगम्यत इदंनभवतीति।निपातनमप्येवंजातीयकमेव।अविशेषेणणत्वमुक्त्वाविशेषेणनिपातनंक्रियते। तत्रव्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायोगम्यत इदंनभवतीति।ननुचनिपातनाच्चाऽणत्वंस्यात्।यथाप्राप्तंचणत्वम्।किमन्येऽप्येवंविधयोभवन्ति।इकोयणचीतिवचनाद्यण्स्यात्।यथाप्राप्तश्चैकःश्रूयेत।नैषदोषः।अस्त्यत्रविशेषः।षष्ठ्याऽत्रनिर्देशःक्रियते।षष्ठीचपुनःस्थानिनंनिवर्तयति।

इतरःप्रतिषेधेनसाम्यंप्रतिपादयितुंपर्यनुयुङ्क्ते।अथक इति।सर्वत्रैवह्यप्राप्त्यनुमानंबाधः।निपातनंचाऽपिणत्वाप्राप्त्यनुमानमितिभावः।ननुचेति।प्रतिषेधस्यनिवृत्तावेवतात्पर्यम्।निपातनस्यतुतद्रूपसाधुत्वप्रतिपादनेनतुरूपान्तरनिवृत्ताविति भावः।इकोयणचीति।यणोहिसाधुत्वंप्रतिपाद्यतेनत्विग्निवृत्तिरित्यर्थः।षष्ठ्याऽत्रेति।ततश्चसंहिताविषयेस्वाभाविकोऽप्रयोग इकःषष्ठीनिर्देशेनप्रतिपाद्यते।यथादर्भाणांस्थानेशरैःप्रस्तरितव्यमितिनतत्रदर्भाःप्रस्तीर्यन्ते। ॥

इहतर्ह्रीति। विकल्पःप्राप्नोतीतिभावः। समुच्चयस्तुनभवतिएकेनपरदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधानेएकेनैवसाहायकस्यसंपादनात्। शबादेशादिति। श्यनश्चपित्करणंज्ञापकंस्थानिवद्भावाभावस्य। तेनकरोतीत्युप्रत्ययस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वंनभवतिकुर्वतीत्यत्रशप्श्यनोर्नित्यमितिनुमागमोनभवति। आदित्यधिकाराद्वा। रुधादिभ्यःश्नमित्यत्ररुधादीनांश्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचःपरःश्नम्भवतिनतुशपःपरः। यथाचभ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामितिरमागमोरोपधयोर्निवर्तकः एवंशपःश्नम्। इहतर्ह्रीति। देशभेदाद्विरोधाभावेऽपिकाऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्पएवचोद्यतेनसमुच्चयः। कर्तव्योऽत्रयत्नइति। लुम्पेदवश्यमइत्ययंश्लोकोऽन्यार्थमवश्यंपठितव्यस्तेनैवसततंसंततमितिचसिध्यतिनतुनिपातनेनेत्यर्थः। सातत्यमितिचानभिधानात्ष्यञन्तस्यप्रयोगाभावः। पुराणशब्देनपुरातनशब्दस्यबाधःप्राप्तःपृषोदरादित्वान्नभवति॥

इहतर्हिकर्तरिशप्दिवादिभ्यःश्यन्निति वचनाच्चश्यन्स्यात्। यथाप्राप्तश्चशप्श्रूयेत। नैषदोषः। शबादेशाःश्यन्नादयःकरिष्यन्ते। तत्तर्हिशपोग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। कर्तरिशबिति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। दिवादिभ्यइत्येषापञ्चमीशबितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति। नायंप्रत्ययविधिः। विहितःप्रत्ययःप्रकृतश्चानुवर्तते। इहतर्हिअव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरितिवचनाच्चाकच्स्याद्यथाप्राप्तश्चकःश्रूयेत। नैषदोषः। नाप्राप्तेहिकेऽकजारभ्यते सबाधकोभविष्यति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। नाप्राप्तेणत्वेनिपातनमारभ्यतेतद्बाधकंभविष्यति। यदितर्हिनिपातनान्यप्येवंजातीयकानिभवन्ति। समस्ततेदोषोभवति। इहह्यन्येवैयाकरणाःसमस्ततेविभाषालोपमारभन्तेसमोहितततयोर्वेति। सततम्। संततम्। सहितम्। संहितम्। इहपुनर्भवान्निपातनाच्चलोपमिच्छति। अपरस्पराःक्रियासातत्यइति। यथाप्राप्तंचाऽलोपम्। संततमित्येतन्नसिध्यति। कर्तव्योऽत्रयत्नः। बाधकान्येवहिनिपातनानिभवन्ति॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति।येविषयान्तरेदृष्टास्तएवेमामवस्थांप्राप्ताइतिविवक्षयाच्विप्रत्ययनिर्देशः।सर्वायदेहीतिपदकार्येषुगौणमुख्यन्यायोनतुप्रातिपदिककार्येष्वितिशब्दाश्रयेचवृद्ध्यात्वेइत्यत्रोक्तमितिप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपीहसनोक्तः।समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गाजातिरेकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञेत्येतदनपेक्ष्यसंज्ञाप्रतिषेधः।तत्रह्यपेक्षितेपरयापूर्वासंज्ञाबाध्यतइतिसंज्ञासंज्ञयासर्वनामसंज्ञायाबाधनात्प्रसङ्गाभावः।अतिसर्वायेति।प्रादिसमासोऽयंबहुव्रीहौसंज्ञाप्रतिषेधात्।प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितितदन्तविधिःपरम

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः॥संज्ञोपसर्जनीभूतानांसर्वादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः।सर्वोनामकश्चित्तस्मैसर्वायदेहि।अतिसर्वायदेहि।सकथंकर्तव्यः॥पाठात्पर्युदासःपठितानांसंज्ञाकरणम्॥पाठादेवपर्युदासःकर्तव्यः।शुद्धानांपठितानांसंज्ञाकर्तव्या।सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति।संज्ञोपसर्जनीभूतानिनसर्वादीनि।किमविशेषेण।नेत्याह।विशेषेणच।किंप्रयोजनम्।सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम्।सर्वादीनामानन्तर्येणयदुच्यतेकार्यंतदपिसंज्ञोपसर्जनीभूतानांमाभूदिति।किंप्रयोजनम्॥प्रयोजनंडतरादीनामद्ड्भावे॥डतरादीनामद्ड्भावेप्रयोजनम्।अतिक्रान्तमिदंब्राह्मणकुलंकतरद्अतिकतरंब्राह्मणकुलमिति॥त्यदादिविधौच॥त्यदादिविधौचप्रयोजनम्।अतिक्रान्तोऽयंब्राह्मणास्त्यमतितद्ब्राह्मणइति।संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः।उपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते।पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायाम्।

सर्वस्मादित्याद्यर्थआश्रितः।पाठादिति।यथातिङोगोत्रादीनीत्यत्रकुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणंगोत्रादिपाठविशेषणंतथेहापिसर्वादिसंनिवेशोविशेष्यतेअसंज्ञोपसर्जनानिसर्वादीनिगणसंनिविष्टानिनान्यानीत्यर्थः।किमविशेषेणेति।किंयत्सर्वेषांसर्वादीनांकार्यंतदर्थमेवेतिप्रश्नः।विशेषेणचेति।चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः।यद्गणपाठोपलक्षितंविशिष्टंकार्यंत्यदादीनामःअद्डतरादिभ्यइत्यादितदर्थमपिपाठविशेषणमित्यर्थः।यत्तुक।येयुष्मदस्मद्भ्यांङसोऽशित्यादिस्वरूपमात्राश्रयंनसंनिवेशापेक्षंतदविशेषेणभवति।तत्रहिनगणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपित्वौणादिकयोः। ॥

अनुपसर्जनादिति। ननुप्रधानेनतदन्तविध्यर्थोयोगआरब्धव्यः कौम्भकारेयइतियथास्यादितिनचाणीतितद्ग्रहणंतद्धितोऽप्यणस्तीति। नैतदस्ति। स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेनेतितदादिनियमाभावात्कारशब्दादपिङीपिकुम्भकारीशब्दात्स्त्रीभ्योढगितिढग्भविष्यति। अनुपसर्जनअअदिति। सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक्। अअअदिति। अकारेणाकारात्कारौविशेष्येते। अकारात्परौयावकारात्कारौतावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पञ्चम्याअदित्ययंतुयुष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यांविधीयतइतिपरिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपिभवति। त्यदादीनामइत्ययमकारात्परस्यहलःस्थानेविधीयतइतिअकारान्तात्परोऽकारोभवतीतिपरिभाषोपस्थानादतितद्इत्यत्रनभवति। एवंतुप्रि

ततोऽसंज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवंयान्यनुक्रान्तानिअसंज्ञायांतानिद्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्चनकर्तव्यः। अनुपर्जनादित्येषयोगःप्रत्याख्यायतेतमेवमभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जनअअदिति। किमिदम्अअदिति। अकारात्कारोविशिष्यमाणावनुपसर्जनस्यद्रष्टव्यौ। यद्येवम्अतियुष्मद्अत्यस्मद्इतिनसिध्यति। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। अनुपसर्जनअअअदिति। अकारान्ताद्अकारात्कारौविशिष्यमाणावनुपसर्जनस्यद्रष्टव्यौ। अथवाअङ्गाधिकारेयदुच्यतेगृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति।

योद्वावस्येतिवहुव्रीहौकृतेअकारान्ताद्विधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वंप्राप्नोति। तदोस्सस्सावितिचसत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापिप्राप्नोति। तत्रायंसमाधिः। त्यदादीनामइत्यत्रत्यदादिषुपरिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानांतेषांग्रहणंतत्साहचर्याद्द्विशब्दोऽपितथाविधएवगृह्यते। सत्वविधौचतथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापिनदोषः। अतिसर्वायेत्यादौत्वविशेषकार्यमपरिहृतमेवागृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानांत्यदादीनांडतरादीनांचस्वार्थद्वारेणसंबन्धिनीयाविभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनीतस्याइत्यर्थः। ॥

अपरिहृतमेवेति। विवरणकारास्तुइदंसमाधानंसर्वाद्यान्तर्यकार्यार्थंप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः। इतरेतुभाष्येऽनुपसर्जनेत्याद्युपलक्षणंडाबुभाभ्यामित्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः। तत्रचान्यतरस्येतिछित्त्वातस्यार्शआद्यजन्तत्वंपरिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदायपरत्वेक्षिद्धिगत्यर्थस्यामतेर्ज्ञानार्थत्वादामूशब्देनयत्रसंज्ञाविधावन्यतरशब्दघटितसमुदायस्योपादानंतत्रानुपसर्जनस्यतस्यग्रहणंबोद्धव्यमित्यर्थस्यकथंचिल्लाभेनातिसर्वायेत्यादावविशेषकार्यमपिसुपरिहरमेवेत्याहुः। ॥

यद्येवमिति।गृह्यमाणाद्विहितायाविभक्तिरित्येवंसंबन्धंमन्वानस्यप्रश्नः।आर्थःसंबन्धोऽत्रगृहीतइत्युत्तरेऽभिप्रायः।यद्येवंपञ्चकाःशकुनयइतिकनःस्वार्थिकत्वाज्जसोलुक्प्राप्नोति।उच्यते।कनिकृतेशब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावान्नायंषट्संज्ञकइत्यदोषः।युष्मदस्मद्भ्यांङसोऽशित्यत्रत्वङ्गेनविभक्तिर्विशेष्यतइत्युपसर्जनाभ्यामपिसिध्यति।प्रियसक्थ्नेति।सक्थिशब्दस्यशकटावयववचनोऽत्रेतिबहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिसमासान्तोनकृतः।प्रकृतविभ

यद्येवंपरमपञ्चपरमसप्तषड्भ्योलुगितिलुङ्नप्राप्नोति।नैषदोषः।षट्प्रधानएषसमासः।इहतर्हिप्रियसक्थ्नाब्राह्मणेनअनङ्नप्राप्नोति।सप्तमीनिर्दिष्टेयदुच्यतेप्रकृतविभक्तौतद्भवति।यद्येवमतितद्अतितदोअतितदइतिअत्वंप्राप्नोति।तच्चापिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।इहतावड्डतरादिभ्यःपञ्चभ्यइतिपञ्चमीअङ्गस्येतिषष्ठीतत्राशक्यंभिन्नविभक्तित्वाड्डतरादिभ्यइतिपञ्चम्याऽङ्गंविशेषयितुम्।तत्रकिमन्यच्छक्यंविशेषयितुमन्यदतोविहितात्प्रत्ययाड्डतरादिभ्योयोविहितइति।इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तइति।त्यदादीनामोभवतीति।अस्थ्यादीनामित्येषाषष्ठीअङ्गस्येत्यपि।त्यदादीनामित्यपिषष्ठीअङ्गस्येत्यपि।तत्रकामचारः।गृह्यमाणेनवाविभक्तिंविशेषयितुमङ्गेनवा।यावताकामचारः।इहतावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तइत्यङ्गेनविभक्तिंविशेषयिष्यामः।अस्थ्यादिभिरनङम्।अङ्गस्यविभक्तावनङ्भवतिअस्थ्यादीनामिति।इहेदानींत्यदादीनामोभवतीतिगृह्यमाणेनविभक्तिंविशेषयिष्यामः।अङ्गेनाकारम्।त्यदादीनांविभक्तावोभवतिअङ्गस्येति।यद्येवमतिसः।अत्वंनप्राप्नोति।नैषदोषः।त्यदादिप्रधानएषसमासः।अथवानेदंसंज्ञाकरणंपाठविशेषणमिदम्।

क्ताविति।अङ्गार्थसंबन्धिन्यांविभक्तावित्यर्थः।तच्चापीति।गृह्यमाणविभक्तेरितिसप्तमीनिर्दिष्टेयदुच्यतइतिच।डतरादिभ्योयोविहितइति।अर्थद्वारकंविधानमाश्रयितव्यम्।तेनपरमकतरदित्यत्रापिभवति।युष्मदस्मद्भ्यांङसोऽशित्यत्रवुम्करणेऽङ्गेनविभक्तिर्विशेष्यतेअर्थद्वारेणयुष्मदस्मद्भ्यांतुपरत्वमात्रेणेत्यतियुष्मादित्यादावपिकार्यंभवति।अतिसइति।शोभनःसइतिप्रादिसमासः।नञ्समासेऽप्यसः।अषट्।अकतरदितिभवति। ॥

सर्वेषांयानीति।स्वविषयापेक्षयासर्वनामत्वं बोद्धव्यम्।यथागोत्वादेःस्वविषयापेक्षंसर्वगतत्वंनतुसर्वादीनिपरस्परंपर्यायतांयान्ति।भिन्नार्थत्वात्।एतेषांचापीति।ततश्चसर्वस्मिन्नोदनइत्योदनशब्दस्यापिसर्वनामकार्यंप्राप्नोति।सामानाधिकरण्यादनयोः।ननुप्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानांसर्वत्वमोदनशब्देननाभिहितम्।ओदनत्वमपिसर्वशब्देनेतिकुतोऽयंप्रसङ्गः।तत्रेदंदर्शनम्।सर्वशब्दोऽपिओदनार्थावग्रहेणप्रवृत्तओदनशब्दोऽपिसर्वशब्दार्थावग्रहेण।प्रतिपत्तातुकेवलात्सर्वशब्दाद्विशेषंनप्रतिपद्यतेरूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादितितत्प्रतिपत्यर्थमुभयोरुपादानम्।तत्रैकस्यसर्वनामकार्यंभवतिनापरस्येतिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गउद्भावितः।एकशेषनिर्दे

> सर्वेषांयानिनामानितानिसर्वादीनि।संज्ञोपसर्जनेचविशेषेऽवतिष्ठेते।यद्येवंसंज्ञाश्रयंयत्कार्यंतन्नसिध्यति।सर्वनाम्नःस्मै।आमिसर्वनाम्नःसुडिति।अन्वर्थग्रहणंतत्रविज्ञास्यते।सर्वेषांयन्नामतत्सर्वनामसर्वनाम्नउत्तरस्यङेःस्मैभवति।सर्वनाम्नउत्तरस्यामःसुड्भवति।यद्येवंसकलंकृत्स्नंजगदित्यत्रापिप्राप्नोति।एतेषांचापिशब्दानामेकैकस्यससविषयः।तस्मिंस्तस्मिन्विषयेयोयःशब्दोवर्ततेतस्यतस्यतस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्यसर्वनामकार्यंप्राप्नोति।एवंतर्ह्युभयमनेनक्रियतेपाठश्चैवविशेष्यतेसंज्ञाच।कथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यम्।लभ्यमित्याह।कथम्।एकशेषनिर्देशात्।एकशेषनिर्देशोऽयम्।सर्वादीनिचसर्वादीनिचसर्वादीनि।सर्वनामानिचसर्वनामानिचसर्वनामानि।सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति।सर्वेषांयानिचनामानितानिसर्वादीनि।संज्ञोपसर्जनेचविशेषेऽवतिष्ठेते।

शइति।ननुसहविवक्षायाअभावात्कथमेकशेषः।एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्यायआवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते।अथवाआकृत्यभिधानपक्षेएकस्यैवप्रयोगेसिद्धेप्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रंसंज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थंभवतीतिसहविवक्षामन्तरेणापिभवत्येकशेषः।संज्ञोपसर्जनेचेति।यदासर्वशब्दःसंज्ञात्वेनविनियुज्यतेतदाप्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेनस्वरूपमात्रोपकारीप्रवर्ततेइतिविशेषएवावतिष्ठते।उपसर्जनमपिजहत्स्वार्थमजहद्वाअतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्तिभवत्यतिसर्वायेत्यत्र।वाक्येत्वसंसृष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रंप्रतिपादयतोनविशेषेऽवस्थानम्।

॥

यतोनलघीयइति।शब्दव्यवहारेलघुस्ततोऽपिलघीयोनाम।तत्रगुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनांविशिष्टोधर्मोऽनुमीयते नूनमेतानिसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेनसर्वनामत्वेनयुक्तानि।यतस्तदनुरूपातेषांसंज्ञाकृतेतिसर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यंचसर्वनामत्वयुक्तानामेवभवतिनसंज्ञोपसर्जनानाम्॥अन्याभावइति।टाब्विषयत्वमपिनद्विवचनादन्यत्रबोद्धव्यम्।तत्रोभादुदात्तोनित्यमित्यत्रनित्यग्रहणस्येदंप्रयोजनंवृत्तिविषयेउभशब्दप्रयोगोमाभूत्।उभयशब्दस्यैव-

अथवामहतीयंसंज्ञाक्रियते।संज्ञाचनामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।तत्र महत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनम्।अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत।सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति सर्वेषांनामानीतिचातःसर्वनामानि।संज्ञोपसर्जनेचविशेषेऽवतिष्ठेते। अथोभस्यसर्वनामत्वेकोऽर्थः। उभस्यसर्वनामत्वेऽकजर्थः॥उभस्यसर्वनामत्वेऽकजर्थःपाठःक्रियते।उभकौ।किमुच्यतेऽकजर्थइतिन पुनरन्यान्यपिसर्वनामकार्याणि॥अन्याभावोद्विवचनटाब्विषयत्वात्॥अन्येषांसर्वनामकार्याणामभावः।किंकारणम्।द्विवचनटाब्विषयत्वात्।उभशब्दोऽयंद्विवचनटाब्विषयः।अन्यानिचसर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते।यदापुनरयमुभशब्दोद्विवचनटाब्विषयःकइदानीमस्यान्यत्रभवति ॥उभयोऽन्यत्र॥उभयशब्दोऽस्यान्यत्रभवति।उभयेदेवमनुष्याः।उभयोमणिरिति।किञ्चस्याद्यद्यत्राकज्नस्यात्।कःप्रसज्येत।कश्चेदानींकाकचोर्विशेषः।

यथास्यादित्युभयपुत्रइत्यादिभवतिद्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्रनिपातनादुभाबाह्वीत्यादयःसाधवः। कश्चेदानीमिति।रूपेस्वरेचनास्तिविशेषः।अवग्रहेचनास्त्यादरोनहिलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याः।उभकाभ्यांहेतुभ्याम्उभकयोर्हेत्वोरितिषष्ठीतृतीयेसिद्धे।निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवचनात्। ॥

उभशब्दोऽयमिति। द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्तेन व्यवहिते। के पुनः सतीति। पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात्। तत्र क विषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम्। यथैव तर्हीति। ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः। एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्माभूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम्। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वादाप उभार्थस्याहानादपि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः। केऽपि तुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनग्रहणेन प्रत्ययो

उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम्। तत्राकचि सत्यकच्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति। के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या। यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या॥ अवचनादापि तत्स्वरविज्ञानम्॥ अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकादेशकृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन॥ अवचनादापि तत्स्वरविज्ञानमिति चेत्केऽपि तुल्यम्॥ अवचनादापि तत्स्वरविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथम्। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति। अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि॥ भवतोऽकच्छेषात्वानि॥

न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थोऽभिधानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः। सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये। अथ भवत इति। अनकारान्तत्वात्स्मायाद्यभावात्प्रश्नः। ॥

उभयत इत्यादि। तयोर्विभक्त्यनीयस्वार्थिकत्वेनाधिकरणादिशक्तिप्रधानत्वात्. द्विवचनं च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव. तेनोभयोभाविस्वेवेति वि०। इदं शेखरविरुद्धत्वान्न नागेशाभिप्रेतमिति गाडेगिलजगन्नाथशास्त्रिचरणाः॥ स्वतन्त्रास्तु प्रकृतितो विशिष्टा भवन्तिप्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति भाष्यस्वारस्येनागमानां मध्यपतितानां वा यथाऽऽगमस्यादिग्रहणेन ग्रहणं तथैव स्वार्थिकानामपि स्वप्रकृतिग्रहणेन ग्रहणमित्येव सिद्ध्यति. ततश्चोभशब्दत्वस्योभकशब्देऽपि सत्त्वेन तस्य च द्विवचनपरत्वेन नायच्प्राप्तिः। त्रलादेस्तु सप्तम्याद्यन्तं प्रकृतिरिति तद्विशिष्टे सप्तम्याद्यन्तवृत्तिधर्मारोपेऽप्युभशब्दत्वादेरारोपाभावात्तदन्तस्याव्ययत्वेन विभक्तेर्लुका लुप्यमानत्वाच्च न द्विवचनपरत्वसंभावनेति सिद्धम् उभयत्रेत्यादावयच्. उभयोभाविस्तत्र तुभयस्येवाप्यच्। जराशब्दात्के तद्विशिष्टस्य जरसादेशस्तु तस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न. श्वशुरकादिशब्दाद्यस्यादेशनिष्टत्वेऽनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति॥

प्रेषइति। पाठेसतित्यदादित्वाच्छेषोभवति। तृतीयादयोऽपीति। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम्। इदंतुप्रयोजनम्। भावतायनिः। भवद्ग्रड्ः भवन्मयः। पूर्वनिपातश्च। भवन्मित्रः। भवतष्ठक्छसाविति वृद्धत्वाट्ठक्छसौ। गुणवचनसंज्ञाबाधनंच। भवतोभावोभावत्यमितिमाभूत्॥ विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ॥ दिग्ग्रहणमिति। एकस्मिन्विषयेविकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्सामर्थ्याद्विषयभेदआश्रयितव्यइतिप्रश्नः। वचनमन्तरेणाऽभिमतोविषयभेदोनलभ्यतइत्युत्तरम्। समासएवेति। मुख्यइत्यर्थः। अन्यस्तुतत्कार्यलाभायतद्व्यपदेशंल

भवतोऽकच्छेषात्वानिप्रयोजनानि। अकच्। भवकान्। शेषः। सचभवांश्चभवन्तौ। आत्वम्। भवादृगिति। किंपुनरिदंपरिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। उदाहरणमात्रमित्याह। तृतीयादयोऽपिदृश्यन्ते। सर्वनाम्नस्तृतीयाच। भवताहेतुना भवतोहेतोरिति॥ विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ॥ दिग्ग्रहणंकिमर्थम्। नबहुव्रीहाविति प्रतिषेधंवक्ष्यति। तत्रनज्ञायतेक्वविभाषाक्वप्रतिषेधइति। दिग्ग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। दिगुपदिष्टेविभाषाअन्यत्रप्रतिषेधः। अथसमासग्रहणंकिमर्थम्। समासएवयोबहुव्रीहिस्तत्रयथास्यात्। बहुव्रीहिवद्भावेनयोबहुव्रीहिस्तत्रमाभूदिति। दक्षिणदक्षिणस्यैदेहि। अथबहुव्रीहिग्रहणंकिमर्थम्। द्वन्द्वेमाभूत्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। द्वन्द्वेचेतिप्रतिषेधोभविष्यति। नाप्राप्तेप्रतिषेधेइयंविभाषाआरभ्यतेसायथैवनबहुव्रीहावित्येतंप्रतिषेधंबाधते। एवंद्वन्द्वेचेत्येतमपिबाधेत। नबाधेत। किंकारणम्। येननाप्राप्तेतस्यबाधनंभवति।

भतइत्यमुख्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। द्वन्द्वेचेत्यनेनसर्वाद्यन्तस्यद्वन्द्वस्यसर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधोनावयवानामितिसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवद्भावः। येननाप्राप्तइति। अयमत्रार्थः। नबहुव्रीहावित्यनेनसर्वःस्वविषयोव्याप्तः। द्वन्द्वेचेत्यनेनतुनव्याप्तः। विभाषाजसीतिजसिविकल्पविधानात्। यदिचानेनद्वन्द्वेविभाषास्याद्जसस्यनुवाददोषःप्रसज्येत। बहुव्रीहौत्वनुवाददोषमलभमानाकृतार्थासतीपरत्वादियंविभाषाद्वन्द्वेचेत्यनेनबाध्यते।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। दिक्समासइतिव्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्यान्याय्यः। तत्रहि दिक्शब्दोऽस्ति। वस्त्रान्तरेति। उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहावित्यारम्भात्। तन्मतेनेदं प्रयोजनमु-

नचाप्राप्ते नबहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेधेइयं विभाषा आरभ्यते। द्वन्द्वेचेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्तेचाप्राप्तेच। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा नबहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते। द्वन्द्वेचेत्येतं प्रतिषेधं नबाधिष्यते। अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। इह कस्मान्नभवति। या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तरउन्मुग्धः। तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। यद्येवं नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन। द्वन्द्वे कस्मान्नभवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव नबहुव्रीहाविति। द्वितीयं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूत्। एकैकस्मै देहि। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। समासइति वर्तते। तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः। समासो यो बहुव्रीहिरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्। इह माभूत्। वस्त्रमन्तरमेषां तइमे वस्त्रान्तराः। वसनमन्तरमेषां तइमे वसनान्तराः। वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः॥ नबहुव्रीहौ॥ किमुदाहरणम्। प्रियविश्वाय। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। वक्ष्यति चैतत्। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति। तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम्।

क्तम्॥ नबहुव्रीहौ॥ प्रियविश्वायेति। प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते। ॥

द्व्यन्यायेति। संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति। वक्ष्यत्येतदिति। नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः। व्यञ्जनान्तेष्विति। उपलक्षणमेतत्। द्विकपुत्रो द्वकिपुत्र इत्यत्राऽपि विशेषदर्शनात्। कथं पुनरिति। अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाऽकचा तावद्भाव्यं पश्चात्पदान्तरसंनि

इदं तर्हि द्व्यन्याय त्र्यन्याय। ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत्। संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति। इदं चाप्युदाहरणम्। प्रियविश्वाय। ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतत्। वा प्रियस्येति। न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। किं तर्हि। असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम्। किं प्रयोजनम्। अकज् मा भूदिति। किं च स्याद्यद्यत्राकच् स्यात्। को न स्यात्। कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः। व्यञ्जनान्तेषु विशेषः। अहकं पिता अस्य मकत्पितृकः। त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति। मत्कपितृकः। त्वत्कपितृक इति चेष्यते। कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो विधिर्बाधते। गोमत्प्रियइतियथा। क्रियते तत्र यत्नः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। प्रियविश्वाय। उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम्।

धाने वर्तिपदार्थविशेषणेऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः। अन्तरङ्गानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकम्। बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधत इत्यस्यार्थस्येति भावः। क्रियते तत्रेति। लुग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते।

अयं खल्वपीति। सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायियत्वक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे। तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात्। गोनर्दीयस्त्वाहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम्। स्वरः स्वाङ्गशिरामदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम्। आढ्यपूर्वायेति। अबहुव्रीह्यर्थं वचनम्। न चाऽत्रेति। प्राधान्येनेति भावः अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम्। यथाऽतिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जन

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। गोनर्दीयस्त्वाह। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम्॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः। आढ्यपूर्वाय देहीति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानाऽनर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम्। किं कारणम्। पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चाऽत्र व्यवस्था गम्यते॥ तृतीयासमासे॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम्। अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति। अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्।

त्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा। मयूरव्यंसकादित्वाच्चाऽत्र समासः॥ तृतीयासमासे। अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः साधुः। वाक्यभेदे न च मुख्ये समासे निषेधः। अथवेति। पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम्। पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते॥ ॥

भा॰ कै॰ १००

विभाषाजसि॥जसःकार्येप्रतीति।जसइजसीतिनिर्देशादिकारेणईकारस्यग्रहणादित्याहुः।अन्येतुकार्यकालत्वात्संज्ञायाजसःशीत्यत्रैवोपस्थानमन्यन्ते॥पूर्वपरा॥अवरादीनांचेति।किमर्थंप्रतिपदंपूर्वादीनिजसिविभाषार्थेपठितानियावतागणएवार्थविशेषेणविशिष्टानिनित्यसर्वनामसंज्ञार्थंपठ्यन्ते।तत्रपूर्वादीनिनवेत्येवंसूत्रंपठितव्यम्।सात्तविभाषाचेयंभविष्यति।तेषामेवाऽत्रप्रत्यभिज्ञानाद्गणएवार्थनिर्देशःपाठविशेषणंभविष्यति।यथातिङ्गोत्रादीनीत्यत्रकुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणंगोत्रादिपाठविशेषणमितिवार्त्तिककाराऽभिप्रायः।अवरादीनामित्यत्रप्रकारार्थआदिशब्दस्तेनपूर्वपरशब्दावपिगृह्येते।कथंपुनरितिपूर्वंगणपाठोनियतसंनिवेशोव्यवस्थितःपश्चात्तुसूत्रपाठइत्यत्रप्रमाणाभावात्।आदिशब्दःप्रकारवाचीदृष्टोव्यवस्थावाचीचतत्रसर्वादीनीत्यत्राऽऽदिशब्दस्यप्रकारार्थताऽपिसंभवति।प्रकारार्थताप्रदर्शनायपश्चादभियुक्तागणानुपठन्ति।यदुक्तम्।श्रेण्यादयःपठ्यन्तेकृतादिराकृतिगणइति।कृतादयश्चवृत्तिकारैर्निदर्शनार्थंपठिताः।तत्रवेदेमध्यमस्यामवमस्यामितिप्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदिशब्दस्यसर्वादीनीत्यत्रसंभाव्यतइतिप्रश्नः।

॥

योगाङ्गंयथाविज्ञायेत।सतिचयोगाङ्गेयोगविभागःकरिष्यते।तृतीया।तृतीयासमासेसर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिनभवन्ति।मासपूर्वायदेहि।संवत्सरपूर्वायदेहि।ततोऽसमासे।असमासेचतृतीयायाःसर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिनभवन्ति।मासेनपूर्वायदेहि।संवत्सरेणपूर्वायदेहीति॥विभाषाजसि॥जसःकार्येप्रतिविभाषाअकज्झिनभवति।द्वन्द्वेचेतिप्रतिषेधात्॥पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायाम्॥अवरादीनांचपुनःसूत्रपाठेग्रहणमनर्थकंगणेपठितत्वात्॥अवरादीनांचपुनःसूत्रपाठेग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।गणेपठितत्वात्।गणेह्येतानिपठ्यन्ते।कथंपुनर्ज्ञायतेसपूर्वःपाठः।अयंपुनःपाठइति।

रामः
१००

तानिहिपूर्वादीनीति।पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देनसर्वशब्दोऽभिधीयते।तेनाऽयमर्थः।सर्वादीनीत्यत्रव्यवस्थावाच्यादिशब्दः।प्रकारवाचित्वेहिकृत्स्नादीनामपिसंज्ञास्यात्।मध्यमस्यामितितुव्यत्ययेनच्छान्दसःप्रयोगः।इमान्यवरादीनीति।अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते।तेनपूर्वंगणपाठःपश्चात्सूत्रपाठइत्यर्थः।हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थःप्रतिपत्तुमित्याह।इमान्यपीति।नवग्रहणमिति।तत्रहिनवग्रहणंत्यदादीनांनिरासार्थंक्रियते।यदिचनियतसंनिवेशोगणपाठःपूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदायनवग्रहणंकर्तव्यम्।इदंतर्हीति।प्रतिनियतविशेषणाभिधानायप्रतिपदपाठइत्यर्थः।एवंविशिष्टान्येवेति।पाठविशेषणंगणेऽर्थनिर्देशइत्यर्थः।

तानिहिपूर्वादीनिइमान्यवरादीनि।इमान्यपिपूर्वादीनि।एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसपूर्वःपाठः।अयंपुनःपाठइति।यदयंपूर्वादिभ्योनवभ्योवेतिनवग्रहणंकरोति।नवैवहिपूर्वादीनि।इदंतर्हिप्रयोजनम्।व्यवस्थायामसंज्ञायामितिवक्ष्यामीति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।एवंविशिष्टान्येवैतानिगणेपठ्यन्ते।इदंतर्हिप्रयोजनम्।द्व्यादिपर्युदासेनपर्युदासोमाभूदिति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नैषांद्व्यादिपर्युदासेनपर्युदासोभवतीति।यदयंपूर्वत्रासिद्धमितिनिपातनंकरोति।वार्तिककारश्चपठतिजश्भावादितिचेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्गइति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।जसिविभाषांवक्ष्यामीति॥

द्व्यादिपर्युदासेनेति।त्यदादीनिपठित्वागणेकैश्चित्पूर्वादीनिपठितानि।तत्राऽद्व्यादिभ्यइतितसिलादीनांप्रतिषेधःप्राप्नोति।तत्रपुनःसर्वनामसंज्ञातसिलादिविधानार्थंविधीयते।तेनद्व्यादिपर्युदासोबाध्यते।यथाअनुर्लक्षणइतिपुनर्विधानेनहेतुतृतीयाबाध्यते।वाक्यभेदेनचविभाषाजसिविधीयते।यथाऽमिपूर्वःसंप्रसारणाच्चेत्यत्रवाक्यभेदेनवाछन्दसीतिसंबन्धाच्छन्दसिविकल्पःक्रियतेइतिभावः।इदंतर्हीति।यदिपूर्वादीनिनवेत्युच्येततदागणपाठेऽर्थनिर्देशस्यनित्यसंज्ञाविधानएवोपयुक्तत्वात्पाठविशेषणेप्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरेपूर्वादीनांजसि-विज्ञायेत।प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्।विभाषामिति।प्राप्तविभाषामित्यर्थः।प्रतिपदपाठंचान्तरेणाऽसंकरेणाऽर्थनिर्देशोऽशक्यःकर्तुमितिभाष्यकारेणप्रतिपदपाठःसमर्थितः॥ ॥

स्वमज्ञा॥ आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची। आख्याग्रहणमिति। स्वेपुत्राः स्वेगा
वइत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दास्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः।
तस्य यथा स्यादिति। प्रतिषेध इति शेषः। इह माभूदिति। असत्याख्याग्रहणे स्वेपुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः। अत्राप्या
त्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न
दोषः। स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याऽऽख्यान तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः॥ अन्तरम्॥ बहिरित्यनावृतदेश उच्यते। तेन
योगो बहिर्योगः। स च बाह्यस्य भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते। यदा तु बहिःशब्देन बा

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥ आख्याग्रहणं किमर्थम्। ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्या
दिह माभूत्। स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः। स्वे गावः स्वा गावः॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ उपसंव्यानग्रहण
मनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात्॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्योगेण कृतत्वात्।
बहिर्योग इत्येव सिद्धम्॥ न वा शाटकयुगाद्यर्थम्॥ न वाऽनर्थकम्। किं कारणम्। शाटकयुगाद्यर्थम्।
शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति। अत्रापि य एष मनु-
ष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवतीदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति॥

ह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते। उभयथाऽपि स्वर्यते। उपसंव्यानशब्दोऽपि
कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः। ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह। उपसंव्यानेति। न वेति। समानप्रमाणे शाटकयु
गे अपरिहित इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः। अत्रापीति। यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्य
ते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्रये चतुष्टये
वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यम्। ॥

अपुरीति। गणसूत्र एतत्कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात्। इह त्वनेन नार्थः। अतइति जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात्। पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थमिति। स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः। स्वरादीनां पुनरिति। स्वरिति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासंबन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः। लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्युक्तमेव सत्त्ववाचित्व

अपुरीति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। अन्तरायां पुरि वसति॥ वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्॥ वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वितीयायै द्वितीयस्यै। तृतीयायै तृतीयस्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। द्वितीयाय द्वितीयस्मै। तृतीयाय तृतीयस्मै॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन्। चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च। अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात्। नैवं शक्यम्। निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। क इव वक्वे वा। एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु। तच्चाऽशक्यम्। वक्ष्यत्येतत्। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति। तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मात् पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम्। उभे च संज्ञे कर्तव्ये॥

म्। न निपातसंज्ञैवेति। प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः। स्वरादीनामिति। किमोऽदिति अत्प्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच् केनूप्रभृतयस्तु कुत एकाचः सन्तीति भावः। तच्चाऽशक्यमिति। अव्ययसंज्ञायामेव सत्याम् अव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति। अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम्॥ ॥

भा·कै·
१०२

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः॥ इहसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपिकेवलस्यप्रत्ययस्यग्रहणंत
थापिप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीतितदन्तस्याव्ययसंज्ञाविज्ञायते।तत्रवृत्तिका
रेणव्याख्यातम्।असर्वाविभक्तिर्यस्यसोऽसर्वविभक्तिरिति।तत्रयदाऽयमर्थः।यस्यतद्धितस्याऽसर्वाविभक्तिःका
र्यायस्मान्नसर्वाविभक्तिरुत्पद्यतेइतितदानदोषः।यदातुयस्यतद्धितस्योत्पत्तौनिमित्तत्वेनाऽसर्वाविभक्तिराश्रिता
सोऽसर्वविभक्तिः।यथासर्वैकान्येतिदाप्रत्ययस्यसप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन्सूत्रार्थेविनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा
नसिध्यतिनहिविनञ्भ्यामित्यत्रप्रतिनियताकाचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह।असर्वविभक्ताविति।अतिव्याप्तिश्चाऽ
स्मिन्सूत्रार्थेदाक्षिरितीञःषष्ठ्येवनिमित्तमितिसंज्ञाप्रसङ्गात्।अविभक्तिनिमित्तस्येति।अश्रूयमाणविभक्तिक

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम्॥ असर्वविभक्तावविभ
क्तिनिमित्तस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।विनानाना।किंपुनःकारणंनसिध्यति। सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात्
।सर्वविभक्तिर्ह्येषभवति।किंकारणम्।अविशेषेणविहितत्वात्॥ त्रलादीनांचोपसंख्यानम्॥ त्रला
दीनांचोपसंख्यानंकर्तव्यम्।तत्र।यत्र।ततः।यतः।ननुचविशेषेणएतेविधीयन्ते।पञ्चम्यास्तसिल्।सप्तम्या
स्त्रलिति।वक्ष्यत्येतद्इतराभ्योऽपिदृश्यन्तइति।यदिपुनरविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञोभवतीत्युच्यते॥

मव्ययमविभक्तीत्युच्यतेतन्निमित्तस्ययस्येष्यतेनचप्राप्नोतितस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।नतुसामान्येनाऽविभक्तिनि-
मित्तस्यसंज्ञाविधेयाविशालविशङ्कटादीनामपिप्रसङ्गात्। किंपुनरिति।एकवचनमुत्सर्गइतिवचनात्क्रमव्यति
क्रमेकारणाभावाद्विनानानेत्यत्रापिअसर्वाविभक्तिरुत्पत्तौनिमित्तमितिप्रश्नः।सर्वविभक्तिरिति।अविशेषेणोत्प
द्यन्तेउत्पन्नानांनियमःक्रियतइत्यव्ययात्सर्वाविभक्तयउत्पद्यन्तइत्यर्थः।अविशेषादिति।विशेषस्याऽनाश्रय
णादित्यर्थः। त्रलादीनांचेति।आदिशब्दस्यप्रकारवाचित्वात्तसिलपिगृह्यते।वक्ष्यत्येतदिति।भवदादिप्रयोग
एवाऽप्राप्तिश्चोद्यतइत्यर्थः।यदिपुनरिति।प्रयोगेयोऽश्रूयमाणविभक्तिःसोऽव्ययमित्यर्थः।नचदधिमध्वित्य
त्रातिप्रसङ्गोदध्नीत्यादौविभक्तिश्रवणात्॥

॥

रा म:
१०२

अविभक्ताविति।अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमितिदोषः।अलिङ्गमसंख्यमिति।अविभक्तिरव्ययमित्यस्यलक्षणस्यदूषितत्वाद्अत्राऽपितदेवदूषणमितिप्रदर्शनार्थोवाशब्दः।अलिङ्गसंख्यत्वस्यलौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमितिपूर्वपक्षः।एवमपीति।अर्थमपिकश्चित्क्वचित्शास्त्रादेवप्रतिपद्यतइतिभावः। सिद्धंत्विति।वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषःस्थितएवेतितुशब्दोविशेषप्रदर्शनार्थः।भाष्यकारे

अविभक्तावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः। अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिःसंज्ञायाः।काइतरेतराश्रयता।सत्यविभक्तित्वेसंज्ञयाभवितव्यम्।संज्ञयाचाऽविभक्तित्वंभाव्यते।तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्रकल्पन्ते॥अलिङ्गमसंख्यमितिवा॥अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्।एवमपीतरेतराश्रयमेवभवति।काइतरेतराश्रयता।सत्यलिङ्गासंख्यत्वेसंज्ञयाभवितव्यम्।संज्ञयाचाऽलिङ्गासंख्यत्वंभाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्रकल्पन्ते।नेदंवाचनिकमलिङ्गताअसंख्यताच।किंतर्हि।स्वाभाविकमेतत्।तद्यथा।समानमीहमानानांचाधीयानानांचकेचिदर्थैर्युज्यन्तेअपरेन।तत्रकिमस्माभिःकर्तुंशक्यम्।स्वाभाविकमेतत्।तत्तर्हिवक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति।नवक्तव्यम्।सिद्धंतुपाठात्।पाठाद्वासिद्धमेतत्।कथंपाठःकर्तव्यः।तसिलादयःप्राक्पाशपः।शस्प्रभृतयःप्राक्समासान्तेभ्यः।मान्तः।तसिवती।कृत्वोऽर्थः।नानाञाविति।अथवापुनरस्त्वविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञोभवतीत्येव।ननुचोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति॥

णात्वितरेतराश्रयदोषःपरिहृतइतिवाशब्दार्थस्तुशब्दोव्याख्यातः।यएवप्रकारवचनेथाल्सएवप्रत्नादिभ्योविधीयतेइतिनाऽव्याप्तिः।मान्तइति।आम्अम्।तसिःप्रतियोगेपञ्चम्यास्तसिः तेनैकादिकृतसिश्चेति।कृत्वोऽर्थाःकृत्वसुच्सुच्धाः।अथवेति।वृद्धव्यवहारादेवशब्दार्थसंबन्धाऽवगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽसंख्यत्वमप्यव्ययार्थस्यप्रसिद्धमित्यर्थः।

अत्रैवोपपत्तिमाह। तत्रापीति। किंचिदिति। अव्ययानांद्वैविध्यमेवेतिप्रतिपाद्यतेअलिङ्गासंख्यत्वप्रतिपादनाय। अन्येत्वाहुः। किंचिदव्ययंक्रियाप्रधानंकिंचित्साधनप्रधानम्। अन्यत्तुनापिक्रियाप्रधानंनापिसाधनप्रधानम्। यथास्वःपश्य। लोहितगङ्गम्। उन्मत्तगङ्गंदेश इति। तथा चाऽत्रनपुंसकत्वम्। अव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते। पूर्वंच भाष्यकारेणोक्तंस्वरादीनांपुनःसत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानांचेति। तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्युच्यते। उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थेवर्तते इतिसाधनप्रधानता। हिरुक्पृथगिति। क्रियाविशेषणत्वादे-

नैषदोषः। इदंतावदयंप्रष्टव्यः। यद्यपितावद्वैयाकरणाविभक्तिलोपमारभमाणाअविभक्तिकान्छब्दान्प्रयुञ्जते। येत्वेतेवैयाकरणेभ्योऽन्येमनुष्याः कथंतेऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जतइति। अभिज्ञाश्चपुनर्लौकिकाएकत्वादीनामर्थानाम्। आतश्चाभिज्ञाः। अन्येनहिवस्नेनैकंगांक्रीणन्ति। अन्येनद्वावन्येनत्रीन्। अभिज्ञाश्चनचप्रयुञ्जते। तदेवंसंदृश्यताम्। अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकंयेनाऽत्रविभक्तिर्नभवतीति। तत्राप्येतदेवमनुगम्यमानंदृश्यताम्। किंचिदव्ययंविभक्त्यर्थप्रधानंकिंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरितिविभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक्पृथगितिक्रियाप्रधानम्। तद्धितश्चाऽपिकश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः। कश्चित्क्रियाप्रधानः। तत्रयत्रेतिविभक्त्यर्थप्रधानः। विनानानेतिक्रियाप्रधानः। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यांयोगोऽस्ति। अथाऽप्यसत्त्वेविभक्तिरित्युच्यते। एवमपिनदोषः। कथम्।

षांक्रियाप्राधान्यम्। क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापिपृथग्देवदत्तइत्यादिप्रयोगःक्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते। शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वैकस्मिन्नर्थेविधीयमानयोस्तेनैकदिक्तसिश्चेत्यणतसोर्भिन्नधर्मत्वम्। तत्रपीलुमूलमितिद्रव्यप्राधान्येनाभिधीयते। पीलुमूलतइतितुद्रव्योपसर्जनतृतीयार्थइतितस्यसाधनप्रधानता।

अद्यत्वदिति। सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः। पूर्वं हि न्यासान्तराऽऽश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अतिबह्विति। एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्। ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम्। तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च। ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात्। नैष दोषः। एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत्क्रियते अप्राप्तप्रापणार्थम्। तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते। न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम्। इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते। न चाप्येवमिति। एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः स्युस्ताव्ययेभ्य उत्प

इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते। एकस्मिन्नेकवचनम्। द्वयोर्द्विवचनम्। बहुषु बहुवचनमिति। कथं तर्हि। एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते। न सर्वाः असर्वाः। असर्वा विभक्तयो यस्मादिति। कथं तर्हि। न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति। त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम्।

द्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम्। कथं तर्हीति। द्रव्यकार्त्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दः। एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम्। यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रह आश्रिते न दोषः। यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम्। अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते। तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात्। ॥

एवंगतइति।यदाअसर्वविभक्तिरस्मादितिविग्रहआश्रीयते।तदैवविज्ञातेसत्येतावल्लक्षणमस्तुसर्वविभक्त्यव्ययमिति.पञ्चसूत्रीनकर्तव्या।एतदसर्वविभक्तित्वंकृत्यपितुल्यम्।यस्यकृन्मेजन्तइत्यनेनाऽव्ययसंज्ञोष्यते।मान्तस्येति।सूत्रोपलक्षणम्।ततःपरइति।कृन्मेजन्तइत्यस्मात्सूत्रात्परेकृदर्थाःकृत्संज्ञाविषयाःक्त्वातोसुन्कसुनइत्यर्थः।ग्रहणेनोच्चारणेनप्रतिपदमित्यर्थः।योगाश्चनकर्तव्याःस्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयःपञ्चेत्युपसंहारः।इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थंतद्धितग्रहणंकर्तव्यंतस्मिन्कृतेकृन्मेजन्तइत्याद्यपिकर्तव्यमितिदर्श्यते।कृत्तद्धिताना-

एवंगतेकृत्यपितुल्यमेतन्मान्तस्यकार्यग्रहणंनतत्र।ततःपरेचाभिमतानकार्यास्त्रयःकृदर्थाग्रहणेनयोगाः॥३॥कृत्तद्धितानांग्रहणंतुकार्यंसंख्याविशेषंह्यभिनिश्रिताये।तेषांप्रतिषेधोभवतीतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।एकोद्वौबहवइति।तस्मात्स्वरादिग्रहणंचकार्यंकृत्तद्धितानांग्रहणंचपाठेनेयमव्ययसंज्ञाक्रियतेसेहनप्राप्नोति।परमोच्चैःपरमनीचैरिति।तदन्तविधिनाभविष्यति।इहापितर्हिप्राप्नोति।अत्युच्चैः।अत्युच्चैसौ।अत्युच्चैसइति।उपसर्जनस्यनेतिप्रतिषेधोभविष्यति।सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।सर्वनामसंज्ञायांप्रकृतःप्रतिषेधइहानुवर्तिष्यते।सवैतत्रप्रत्याख्यायते।यथासतत्रप्रत्याख्यायते.इहापितथाशक्यःप्रत्याख्यातुम्।कथंचसतत्रप्रत्याख्यायते।महतीयंसंज्ञाक्रियतइति।इहापिचमहतीसंज्ञाक्रियते।संज्ञाचनामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनम्।अन्वर्थासंज्ञायथाविज्ञायेत।नव्येतीत्यव्ययमिति।

मिति।संख्याविशेषमिति।तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः।तेषामिति।असतितद्धितग्रहणेएकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात्प्रतिषेधोवक्तव्यःस्यादितितद्धितग्रहणंकर्तव्यम्।तस्मिन्कृतेस्वरादिग्रहणंकर्तव्यम्।स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात्।ननूभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वंतथागोदौवरणादितितन्नएषामपितद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्गइत्याह।कृत्तद्धितानामिति।प्रतिपदंतद्धिताःपठितव्यायेषामव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः।तस्माद्गणपाठएवाश्रयितव्यःप्रपञ्चार्थंतुसूत्रारम्भः।तदन्तविधिनेति।प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवचनेनेतिभावः।अत्युच्चैसाविति।शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानिवृत्तिविषयेशक्तिमत्प्रधानानिभवन्ति।यथादोषामन्यमहः।दोषाभूतमहरिति।ततउच्चैश्शब्दस्यप्रक्रियायांद्वितीयान्तस्यसमासः।

॥

क्वपुनरिति। श्लोकेसप्तमीनिर्देशात्प्रश्नेऽपिसप्तमीनिर्दिष्टा। सदृशमिति। लिङ्ग·विशेषप्रतिपादनेसामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्विति। कारकेषु। तत्रयानिसाधनप्रधानानिअव्ययानितेषांशक्त्यन्तरानावेशात्क्रियाप्रधानानांचशक्तिसंबन्धाभावात्सर्वासुचविभक्तिष्वित्युक्तम्। वचनेष्विति। एकत्वादिषु। अव्ययीभावस्यशक्तिलिङ्ग·विशेषयोगेऽपिवचनाद्व्ययत्वम्। यथास्वत्यादीनांकर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्रयान्यसत्त्वभूतार्थाऽभिधायीन्यव्ययानितेषांलिङ्गादिभिरयोगः। तेषांद्रव्यधर्मत्वात्। सत्ववाचिनामपिशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगोयथायुष्मदस्मदोर्लिङ्गाऽयोगः। केचित्तुलिङ्गादिविशेषणाऽयोगात्तत्सामान्येनतुयोगमव्ययानामाहुः। तदयुक्तम्। लिङ्गादिसामान्यसद्भावेप्रमाणाभावात्। यन्नव्येतीति। नानात्वंनगच्छतीतिसत्त्वधर्मान्नगृह्णातीत्यर्थः॥ कृन्मेजन्तः॥ कथमिति। किंमेजन्तग्रहणेनकृद्विशेष्यतेपूर्वंपश्चात्तुकृतातदन्त-

क्वपुनर्नव्येति। स्त्रीपुंनपुंसकानिसत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानिच। एतानर्थान्केचिद्वियन्तिकेचिन्नवियन्ति। येनवियन्तितदव्ययम्॥ सदृशंत्रिषुलिङ्गेषुसर्वासुचविभक्तिषु। वचनेषुचसर्वेषुयन्नव्येतितदव्ययम्॥ कृन्मेजन्तः॥ कथमिदंविज्ञायते। कृद्योमान्तइतिआहोस्वित्कृदन्तंयन्मान्तमिति। किंचाऽतः। यदिविज्ञायतेकृद्योमान्तइति। कारयांचकारहारयांचकारेत्यत्रनप्राप्नोति। अथविज्ञायतेकृदन्तंयन्मान्तमिति। प्रतामौप्रतामः। अत्रापिप्राप्नोति। यथेच्छसितथास्तु। अस्तुतावत्कृद्योमान्तइति। कथंकारयांचकारहारयांचकारेति। किंपुनरत्राऽव्ययसंज्ञयाप्रार्थ्यते। अव्ययादितिलुग्यथास्यादिति।

विधिः। आहोस्वित्पूर्वंकृतातदन्तविधिःपश्चात्तुकृदन्तंमेजन्तग्रहणेनविशेष्यतइतिप्रश्नः। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवचनात्तदन्तविधिः। अथवाअन्वर्थसंज्ञाऽऽश्रयणात्प्रत्ययग्रहणेसंज्ञाविधावप्यत्रतदन्तविधिर्भवति। नहिकेवलस्यप्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्यनानागमनमनानागमनंवासंभवति। कारयांचकारेति। लिडत्रकृत्सचमान्तोनभवति। प्रतामाविति। क्विपिलुप्तेप्रत्ययलक्षणेनकृदन्तमेतद्भवतिश्रुत्याचमान्तम्। अव्ययादितिलुगिति। ननुहल्ङ्यादिलोपेनसिद्धत्वात्किंलुकाप्रयोजनम्। यदातर्ह्यनुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वाऽवगतिस्तदाऽस्तिद्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरितिलुगेषितव्यः। अकच्तुनभवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च। ॥

इष्यतेचेति।पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएवतरबाद्युत्पत्तिः।समासार्थस्यप्रकर्षादियोगादित्यर्थः।तत्रैवार्थज्ञापकमाह।आतश्चेति।तत्रह्युक्तंव्यवहितनिवृत्त्यर्थंचेति।प्रशान्शब्दमिति।तस्यमोनोधातोरितिनत्वस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमितिभावः।तुल्यजातीयस्यधातोर्नियमेनव्यावृत्तिःक्रियतइतिकारयांचकारेतिभवत्येवमान्तस्याव्ययसंज्ञा।शानतेजनइत्यस्यतुप्रशानितिरूपंनभवति। तस्यक्विबन्तस्यप्रयोगादर्शनात्।लावयतेर्लौरित्यस्याऽपिनभवति।अस्मादेवज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्धौकारस्य। अनिकारोकारेति।एचएतद्विशेषणंनमकार

माभूदेवम्।आमइत्येवंभविष्यति।नसिध्यति।लिङ्ग्रहणंतत्राऽनुवर्तते।लिङ्ग्रहणंतत्रनिवर्तिष्यते।यदिनिवर्ततेप्रत्ययमात्रस्यलुक्प्राप्नोति।इष्यतेचप्रत्ययमात्रस्य।आतश्चेष्यते।एवंह्याह।कृञ्चाऽनुप्रयुज्यतेलिटीति।यदिचप्रत्ययमात्रस्यलुग्भवतिततएतदुपपन्नंभवति।अथवापुनरस्तुकृदन्तंयन्मान्तमिति।कथंप्रतामौप्रतामइति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञाभवतीति।यदयंप्रशान्शब्दंस्वरादिषुपठति॥कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः॥कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।आधये।आधेः।चिकीर्षवे।चिकीर्षोरिति॥अनन्यप्रकृतिरितिवा॥अथवाअनन्यप्रकृतिःकृदव्ययसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्।किंपुनरत्रज्यायः।अनन्यप्रकृतिरितिवचनमेवज्यायः।इदमपिसिद्धंभवति।कुम्भकारेभ्योनगरकारेभ्यइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवासंनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति॥नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कःपुनरत्रविशेषः।एषावापरिभाषाक्रियेत।अनन्यप्रकृतिरितिवोच्येत।अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।बहून्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।

स्यव्यवच्छेद्याऽसंभवात्।आधयइति।गुणेकृतेअन्तरङ्गबहिरङ्गयोरितिन्यायादव्ययसंज्ञास्यान्नत्वयादयः।अन्तरङ्गत्वादेवचसुब्लुक्स्यात्।परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थंलक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम्।लाक्षणिकंह्यनुमेयंप्रतिपदोक्तंतुप्रत्यक्षमितितस्यैवग्रहणंन्याय्यम्।संनिपातलक्षणइति।संनिपातःसंश्लेषः।तन्निमित्तोयोविधिःसतद्विघातस्याऽनिमित्तंसंनिपातंयोविहन्तितस्येत्यर्थः॥ ॥

ग्रामणिकुलमिति।इकोह्रस्वइतिपूर्वोत्तरपदसंनिपातनिमित्तंह्रस्वत्वंतुकोननिमित्तम्।तुकिहिसतिपूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः।यदातुह्रस्वमात्रस्यतुगागमोनतदन्तस्यअवयवावयवश्चसमुदायावयवोनभवतितदैतत्प्रयोजनंनत्वन्यथा।बहिरङ्गमिति।द्विपदाश्रयत्वात्।यदपिह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वंतदपिअर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम्।तुक्तुवर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः।यदितुसंनिपातलक्षणइत्याश्रीयतेतदाग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापितुग्नस्यात्।ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्रसाम्यादन्तरङ्गत्वंबहिरङ्गत्वंनास्तीतिच्छलक्षणस्तुक्सिद्धोभवति।असिद्धोनलोपइति।नलोपः

कानिपुनस्तानि। प्रयोजनंह्रस्वत्वंतुग्विधेर्ग्रामणिकुलम्। ग्रामणिकुलंसेनानिकुलमित्यत्रह्रस्वेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोति।संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।बहिरङ्गंह्रस्वत्वम्।अन्तरङ्गस्तुक्।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।नलोपोवृत्रहभिः।वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्रनलोपेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोति।संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।असिद्धोनलोपः।तस्यासिद्धत्वान्नभविष्यति॥उदुपधत्वमकित्त्वस्यनिकुचिते॥उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम्।क्व।निकुचिते।निकुचितमित्यत्रनलोपेकृतेउदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वंप्राप्नोति।संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अस्त्वत्राऽकित्त्वम्।नधातुलोपआर्द्धधातुकइतिप्रतिषेधोभविष्यति॥नाभावोयञिदीर्घत्वस्यामुना॥नाभावोयञिदीर्घत्वस्यानिमित्तम्।क्व।अमुना।

सुपूस्त्वरेत्यसिद्धंबहिरङ्गमितिवा। निकुचितइति।कुञ्चेर्भावेक्तप्रत्ययः।अनिदितामितिनलोपः।तत्रकित्त्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमितिगुणोनभवति।अमुनेति।नमुनइत्यस्यायमर्थः।नेकर्तव्येमुभावःसिद्धोभवतिनतुनेपरतोयद्दीर्घत्वंप्राप्नोतितत्रतथाचमुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः।तस्मिन्कृतेअदसोऽसेरितिदीर्घस्यदीर्घऊकारःप्राप्नोतिततश्चामूनेतिस्यात्।उकारसंनिपातनिमित्तस्तुनाभावोदीर्घत्वस्याऽनिमित्तमितिसिद्धममुनेति। ॥

भा॰ कै॰ १०६

न मु टादेश इति। अनेकविभक्त्यन्तत्वान्न समास आश्रितः। टाया आदेशः टायामादेश इति। उपादास्तेति। एज्विषय आत्वविधानादकित्त्वसंनिपातनिमित्तमात्वं स्याद्घ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमित्तं कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाभावेन भवति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेतत्स्यात्। प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित्। तदयुक्तम्। न हि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद्ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति-

नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। न मु टादेश इति॥ आत्वं कित्त्वस्योपादास्त॥ आत्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। आत्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति॥ तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः॥ तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम्। क्व। तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति। तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीब् भवतीति। यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात्स्वस्रादिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। शतानीति। विभक्तिसंनिपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम्। ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति चेत्। संख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः।

रामः १०६

शकटाविति। विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत। पूणस्त्रीये च कार्येऽत्वादिवद्वा वोनाऽनन्तर्ये लौकिके टापि च सति शकटायामिति स्यात्। अत्वधेरिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाब्निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्धू सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते। इयेषेति। आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणाद्

शकटौ पद्धतौ। अत्वे कृते अत इति टाप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। इयेष। उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य॥ तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अत इञ्। दाक्षिः। प्लाक्षिः। न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः। अङ्गसंज्ञा तर्हि निमित्तं स्यात्॥ आत्त्वं पुग्विधेः ज्ञापयति॥ आत्त्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। ज्ञापयतीति॥

पि शक्योऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम्। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते। न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्याशयः। अङ्गसंज्ञेति। सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः तत्र वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्यादिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः। अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते। तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम्। अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः। ज्ञापयतीति। णिचि वृद्धौ कृतायामात्त्वं पुको न निमित्तं स्यात्। अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तेः पुकं मत्वा दोषोपन्यासः। ॥

अग्निमानिति।पूर्वमुदात्तमाश्रित्यमतुपउदात्तत्वंक्रियमाणंपूर्वस्यनिघातंनकुर्यात्।परमवाचेति।अन्तोदात्तादुत्तरपदादितिविभक्त्युदात्तत्वंविधीयमानंपूर्वनिघातस्याऽनिमित्तंस्यात्।माभूदिति।हल्ङ्यादिसूत्रेदीर्घग्रहणमदृष्ट्वे

पुग्ह्रलत्वस्यादीदपत्॥पुग्ह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तंस्यात्।क्व।अदीदपदिति॥त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः॥त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तंस्यात्।क्व।यासेति॥इड्विधिराकारलोपस्ययियिवान्॥इड्विधिराकारलोपस्याऽनिमित्तंस्यात्।क्व।ययिवान्तस्थिवानिति॥मतुब्विभक्त्युदात्तत्वंपूर्वनिघातस्य॥मतुब्विभक्त्युदात्तत्वंपूर्वनिघातस्याऽनिमित्तंस्यात्।क्व।अग्निमान्वायुमान्परमवाचापरमवाचेइति॥नदीह्रस्वत्वंसंबुद्धिलोपस्य॥नदीह्रस्वत्वंसंबुद्धिलोपस्याऽनिमित्तंस्यात्।क्व।नदिकुमारिकिशोरिब्राह्मणिब्रह्मबन्धुइति।नदीह्रस्वत्वेकृतेएङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरितिसंबुद्धिलोपोनप्राप्नोति।माभूदेवम्।ङ्यन्तादित्येवंभविष्यति।नसिध्यति।दीर्घादित्युच्यतेह्रस्वान्ताच्चनप्राप्नोति।इदमिहसंप्रधार्यम्।ह्रस्वत्वंक्रियतांसंबुद्धिलोपइति।किमत्रकर्त्तव्यम्।परत्वाद्ध्रस्वत्वम्।नित्यःसंबुद्धिलोपः।कृतेह्रस्वत्वेप्राप्नोतिअकृतेऽपि।अनित्यःसंबुद्धिलोपः।नहिकृतेह्रस्वत्वेप्राप्नोति।किंकारणम्।संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति।

दमुच्यते।तत्रकृतेऽपिह्रस्वत्वेस्थानिवद्भावाद्भविष्यतीतिभावः।ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षयाचैतदुच्यते।तस्याङ्याबन्तत्वात्।नित्यइति।कार्यंतावन्नित्यम्।तद्येनकेनचिल्लक्षणेनभवत्वितिभावः।संबुद्धिलोपस्यावकाशोहेदेवदत्तेति। ॥

भूयांसो वेति। दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः। सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र समादिति प्रयोगः। अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः। यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः। वेदेऽपि मा नः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः। सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः। तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति। कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति। न यासयोरिति लिङ्गादाबू भविष्यति। ययिवानिति वस्वेकाजादित्ययं नियम इटो न त्वपूर्वोऽयं विधिरिति आकारस्य

एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोनया परिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु॥ अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः॥ अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनम्। किम्। लुग्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि प्रत्यग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःकाम इति। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। परिगणनमित्याह।

लोपः। क्ष्मापयतीत्याकारान्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः। अदीदपदिति लिङ्गाद्ध्रस्वः। यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते। एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः। दर्वीत्यत्र छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति॥ अव्ययीभावश्च॥ प्रयोजनमिति। मुखस्वरोपचारैर्निवर्त्यमानो प्रयोजनम्। यथा मशकार्थो धूम इति। ॥

अपिखल्विति। एवंखल्वित्यर्थः।परिगणनमनेनदृढीक्रियते।उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपेअधीयानेत्यर्थः।तत्रषष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमितिपराङ्गवद्भावोभवति।नचैकमिति।सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थंनकर्तव्यमित्यर्थः।तत्रैवायमिति।नचोक्तंतस्मान्मुखस्वरेणाऽत्रभवितव्यमित्याहुः।अन्येतुवर्णयन्ति।अनव्ययमव्ययंभवतीत्यन्वर्थसंज्ञातोमुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीतिनार्थःसूत्रेणेति।केचित्तुस्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां।पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनकतिपयान्येवाव्ययकार्याणिभवन्तीति

अपिखल्वप्याहुः।यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययकृतंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइति।किंपुनस्तत्।पराङ्गवद्भावः।पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः।उच्चैरधीयाननीचैरधीयानेत्येवमर्थम्।सइहापिप्राप्नोति।उपाग्न्यधीयानप्रत्यग्न्यधीयान।अकच्चाव्ययग्रहणंक्रियतेउच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम्।तदिहापिप्राप्नोति।उपाग्निकंप्रत्यग्निकमिति।सुमिअव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते।दोषामन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरित्येवमर्थम्।सइहापिप्राप्नोति।उपकुम्भंमन्यउपमणिकंमन्यइति।अस्यच्वौ।अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते।दोषाभूतमहर्दिवाभूतारात्रिरित्येवमर्थम्।सइहापिप्राप्नोति।उपकुम्भीभूतम्।उपमणिकीभूतम्।यदिपरिगणनंक्रियतेनार्थोऽव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञया।कथंयान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनानि।नैतानिसन्ति।यत्तावदुच्यतेलुगिति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति।यदयंनाव्ययीभावादतइतिप्रतिषेधंशास्ति।उपचारइति।अनुत्तरपदस्थस्येतिवर्तते।तत्रमुखस्वरएकःप्रयोजयति।नचैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति।यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति।।शिसर्वनामस्थानम्।।सुडनपुंसकस्य।।शिःसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधः।।शिःसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधःप्राप्नोति।कुण्डानितिष्ठन्ति।वनानितिष्ठन्ति।।असमर्थसमासश्च।।असमर्थसमासश्चाऽयंद्रष्टव्यो।ऽनपुंसकस्येति।नहिनञोनपुंसकेनसामर्थ्यम्।केनतर्हि।भवतिना।नभवतिनपुंसकस्येति।

नार्थःपरिगणनेनेत्याहुः।तेषांवचनमन्तरेणाविशेषेप्रमाणाभावः।।शिःसर्व।।सुडनपुंसकस्येतिचेदिति।अस्मिन्सूत्रन्यासेदोषः।सुट्स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासेनदोषइत्यर्थः।प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणपूर्वपक्षः।पर्युदासाश्रयेणसिद्धान्तः।। ।।

अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः।तत्रसुडित्यनेनयाप्राप्तिस्सानिषिध्यतेनतुशिसर्वनामस्थानमितिप्राप्तिः।अन्यथाशिसर्वनामस्थानमितिनिरवकाशंस्यात्।नपुंसकस्यैवहिशिःसंभवति।ननुचेयमिति।परत्वादित्यर्थः।प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्चविरोधसद्भावः।तत्रपरत्वात्सुडितिप्राप्तिःपूर्वांप्राप्तिंबाधतेतामपिप्रतिषेधइतिदोषः।नोत्सहतइति।अपवादविषयपरिहारेणाऽस्याःप्रवर्तनादित्यर्थः।अथवैतर्हीति।इदानीमित्यर्थः।तत्रस्त्रीपुंसयोरितिवक्तव्येअनपुंसकस्येति

यत्तावदुच्यते।शिसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधइति॥नाप्रतिषेधात्॥नायंप्रसज्यप्रतिषेधोनपुंसकस्यनेति।किंतर्हि।पर्युदासोऽयंयदन्यन्नपुंसकादिति।नपुंसकेनव्यापारः।यदिकेनचित्प्राप्नोतितेनभविष्यति।पूर्वेणचप्राप्नोति॥अप्राप्तेर्वा॥अथवाअनन्तरायाप्राप्तिःसानिषिध्यते।कुतएतत्।अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।पूर्वाप्राप्तिरप्रतिषिद्धातयाभविष्यति।ननुचेयंप्राप्तिःपूर्वांप्राप्तिंबाधते।नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुम्।यदप्युच्यते।असमर्थसमासश्चायंद्रष्टव्यइति।यद्यपिवक्तव्यः।अथवैतर्हिबहूनिप्रयोजनानि।कानि।असूर्यंपश्यानिमुखानि।अपुनर्गेयाःश्लोकाः।अश्राद्धभोजीब्राह्मणइति॥नवेतिविभाषा॥नवेतिविभाषायामर्थसंज्ञाकरणम्॥नवेतिविभाषायामर्थस्यसंज्ञाकर्तव्या।नवाशब्दस्ययोऽर्थस्तस्यसंज्ञाभवतीतिवक्तव्यम्।

वचनंज्ञापकंप्रसज्यप्रतिषेधेऽपिनञ्समासोऽस्तीति॥नवेति।नवेतिविभाषायामिति।समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्यचानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेसतिविभक्त्युत्पत्तिः।स्त्रीप्रत्ययेचतदादिनियमाभावाट्टाडामौभवतः।अथवानवेत्युच्चार्ययाविभाषाकृतातस्यामितिव्याख्या।तत्रलोकेक्रियापदसंनिधानेनवाशब्दयोर्योऽर्थोद्योत्योविकल्पप्रतिषेधलक्षणःससंज्ञीत्यर्थः।अन्यथाविभाषाप्रदेशेषुनवाशब्दावेवाऽऽदेशौस्याताम्।

घुग्रहणेष्विति।शब्दस्यसंज्ञाकरणात्तदेशेषुतस्यैवसंप्रत्ययइत्यर्थः।इतिकरणइति।क्रियतइतिकरणःकर्मणिल्युट्।इतिश्चासौकरणश्चेतिसमासः।क्रियतइतिसामान्यविशेषभावेननिर्देशः।शब्दाधिक्यादिति।उपहासपरमेतच्चोदकस्यवचनम्।अशब्दार्थस्यालाभादितिभावः।गौरित्ययमाहेति।यद्यपिनित्येशब्दार्थसंबन्धेउपात्तस्यार्थस्यत्यागोनास्ति।तथापिप्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते।अर्थपदार्थकतायाःप्रच्युतइति।तत्त्वतस्त्वादावेवस्वरूपपदा

किंप्रयोजनम्।।शब्दसंज्ञायांह्यर्थाऽसंप्रत्ययोयथाऽन्यत्र।।शब्दसंज्ञायांहिसत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययःस्यात्।यथाऽन्यत्र।अन्यत्रापिहिशब्दसंज्ञायांशब्दस्यैवसंप्रत्ययोभवतिनार्थस्य।क्वाऽन्यत्र।दाधाघ्वदाप्।तरप्तमपौघइति।।घुग्रहणेषु।।घग्रहणेषुचशब्दस्यसंप्रत्ययोभवतिनाऽर्थस्य।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।।इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः।।इतिकरणःक्रियतेसोऽर्थनिर्देशार्थोभविष्यति।किंगतमेतदितिना।आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्।गतमित्याह।कुतः।लोकतः।तद्यथा।लोकेगौरित्ययमाहेतिगोशब्दादितिकरणःप्रयुज्यमानोगोशब्दंस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति।सोऽसौस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतोयाऽसावर्थपदार्थकतातस्याप्रशब्दपदार्थकःसंपद्यते।एवमिहापिनवाशब्दादितिकरणःप्रयुज्यमानोनवाशब्दंस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयतिसोऽसौस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतोयाऽसौशब्दपदार्थकतातस्यालौकिकमथप्रत्याययति।नवेतियद्गम्यतेनवेतियत्प्रतीयतेइति।।समानशब्दप्रतिषेधः।।समानशब्दानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवाकुण्डिकानवाघटिकेति।किंचस्यात्।यद्येतेषामपिविभाषासंज्ञास्यात्।

र्थकोगोशब्दःप्रयुक्तः।सादृश्याच्युतमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दोद्योतयतीतिपदार्थविपर्यासकृदितिरुच्यते।अर्थपदार्थकतेति।संबन्धेभावप्रत्ययः।संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपिप्रच्युतोभवति।समानशब्दप्रतिषेधइति।समानःशब्दोवाचकोयेषामर्थानांतेषामित्यर्थः।

॥

विभाषादिक्समासइति।विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणोऽर्थःप्रत्याय्यतेतत्रप्रत्यग्रवाचीयोदिक्समासइतिसंप्रत्ययःस्यात्।तत्रदिशोनित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तोयदाशालायांव्यपदेशःदक्षिणपूर्वाशालासाचाभिनवातदासंज्ञास्यादित्यर्थः।संज्ञाकार्यंव्यङ्ग्यंचप्रत्यग्रत्वंस्यात्।नवाविधिपूर्वकत्वादिति।प्रदेशवाक्यार्थपर्यालोच्येयंसंज्ञाव्यवस्थाप्यते।प्रदेशेषुचकार्याणिविधायविभाषाशब्दउच्चारितोनवार्थंगमयति।तत्रलोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति।नतुप्रत्यग्रा

विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ।दक्षिणपूर्वस्यांशालायाम्।अचिरकृतायांसंप्रत्ययःस्यात्।।नवाविधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययोयथालोके॥नवाएषदोषः।किंकारणम्।विधिपूर्वकत्वात्।विधायकिंचिन्नवेत्युच्यते।तेनप्रतिषेधवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।तद्यथालोके।ग्रामोभवतागन्तव्योनवा।नेतिगम्यते।अस्तिकारणंयेननवेतिलोकेप्रतिषेधवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।किंकारणम्।विलिङ्गंहिभवान्लोकेनिर्देशंकरोति।अङ्गहिसमानलिङ्गेननिर्देशःक्रियतांप्रत्यग्रवाचिनःसंप्रत्ययोभविष्यति।तद्यथा।ग्रामोभवतागन्तव्योनवांप्रत्यग्रइतिगम्यते।एतच्चैवनजानीमः।क्वचिद्व्याकरणेसमानलिङ्गेननिर्देशःक्रियतइति।अपिचात्रकामचारःप्रयोक्तुःशब्दानामभिसंबन्धे।तद्यथा।यवागूर्भवताभोक्तव्यानवा।यदायवागूशब्दोभुजिनासंबध्यतेभुजिर्नवाशब्देनतदाप्रतिषेधवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।यवागूर्भवताभोक्तव्यानवा।नेतिगम्यते।यदातुनवाशब्दोयवागूशब्देनाऽभिसंबध्यतेनभुजिनातदाप्रत्यग्रवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।यथा यवागूर्नवाभवताभोक्तव्या।प्रत्यग्रेतिगम्यते।

र्थोऽवगतिरित्यर्थः।विलिङ्गमिति।भिन्नलिङ्गंव्यधिकरणमित्यर्थः।विलिङ्गत्वेनवैयधिकरण्यंलक्ष्यतेनतुप्रतिषेधवाचिनोनवाशब्दस्यलिङ्गयोगोऽस्ति।एतच्चैवेति।नैवक्वचिद्व्याकरणेसमानलिङ्गेननिर्देशइत्यर्थः।विभाषासेनासुरेतियद्यपिसमानलिङ्गेननिर्देशः।तथापिभिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याऽभावः।अपिचेति।तत्रसामर्थ्याद्विशेषावगतिः।यदाअप्राप्तेयवागूभोजनेवाक्यमुदीर्यतेतदाप्रत्यग्राऽर्थावगतिः।यदात्वातुरंप्रतियवागूभोजननिषेधार्थमुच्यतेतदानिषेधाऽवगतिः

नचेहेति।क्रियायाःप्राधान्यात्सैवविभाषाग्रहणेनसंबध्यतेनतुतदङ्गमित्यर्थः।तदेवंस्थितमेतत्।नवाविधिपूर्वकत्वादिति।विध्यनित्यत्वमिति।विकल्पइत्यर्थः।नवाशब्दएकएव निपातःप्रतिषेधवाचीतस्येहोपादानादितिभावः।परि

नचेहवयंविभाषाग्रहणेनसर्वादीन्यभिसंबध्नीमः।दिक्समासेबहुव्रीहौसर्वादीनिविभाषाभवन्तीति।किंतर्हि।भवतिरभिसंबध्यते।दिक्समासेबहुव्रीहौसर्वादीनिभवन्तिविभाषेति॥विध्यनित्यत्वमनुपपन्नंप्रतिषेधसंज्ञाकरणात्॥विधेरनित्यत्वंनोपपद्यते।शुशावशुशुवतुःशुशुवुः।शिश्वायशिश्वियतुःशिश्वियुः।किंकारणम्।प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्।प्रतिषेधस्येयंसंज्ञाक्रियते।तेनविभाषाप्रदेशेषुप्रतिषेधस्यैवसंप्रत्ययःस्यात्॥सिद्धंतुप्रसज्यप्रतिषेधात्॥सिद्धमेतत्।कथम्।प्रसज्यप्रतिषेधात्।विधायकिंचिन्नवेत्युच्यते।तेनोभयंभविष्यति।विप्रतिषिद्धंतु।विप्रतिषिद्धंतुभवति।अत्रनविज्ञायतेकेनाभिप्रायेणप्रसजतिकेननिवृत्तिंकरोतीति॥नवाप्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्रप्रतिषेधविषयात्॥नवाएषदोषः।किंकारणम्।प्रसङ्गसामर्थ्यात्।प्रसङ्गसामर्थ्याच्चविधिर्भविष्यति।अन्यत्रप्रतिषेधविषयात्।प्रतिषेधसामर्थ्याच्चप्रतिषेधोभविष्यति।अन्यत्रविधिविषयात्।तदेतत्क्वसिद्धंभवति।याअप्राप्तेविभाषा।याहिप्राप्तेविभाषाकृतसामर्थ्यस्तत्रपूर्वेणैवविधिरितिकृत्वाप्रतिषेधस्यैवसंप्रत्ययःस्यात्।एतदपिसिद्धम्।कथम्।

हारान्तराऽभिधानायतुनबहुव्रीहावित्यसंबद्धंस्यादितिनोक्तम्।सिद्धंत्विति।प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यतेततोविकल्पःसेत्स्यतीत्यर्थः।विप्रतिषिद्धंत्विति।एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः।नवाप्रसङ्गेति।सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोःपर्यायोभविष्यतीत्यर्थः।

॥

महतीसंज्ञेति। तेनद्वावत्रसंज्ञिनौविकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः। यदिहिकेवलःप्रतिषेधःसंज्ञीस्यात्संज्ञाकरणमनर्थकंस्याद्विभाषाप्रदेशेषुनेत्येवब्रूयात्। तत्रसमुदायस्येयंसंज्ञेतिविभाषाप्रदेशेषुविकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते। अप्राप्तविभाषासुचप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्पएवोपतिष्ठते। एवमपीति। यद्यपिविरुद्धयोरेकासंज्ञाक्रियतेतथापिप्रदेशेषुयुगपद्विरोधाद्भावाभावौविधातुंनशक्येतेइत्यर्थः। सिद्धंत्विति। उभयत्रविभाषासुप्रतिषेधेनसमीकृतेविषयेपश्चाद्विकल्पःप्रवर्ततइत्यर्थः। यदितुपूर्वंविकल्पःप्रवर्ततेपश्चात्प्रतिषेधस्ततोविकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैवस्यात्। आनुपूर्वीचयासंज्ञाविधावाश्रितासैवप्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्रविभाषार्थोचेयंसंज्ञा। प्राप्तविभाषायामप्राप्त-

> विभाषेतिमहतीसंज्ञाक्रियते। संज्ञाचनामयतोनलघीयः। कुतएतत्। लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्। तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनम्। उभयोःसंज्ञायथाविज्ञायेत। नेतिचवेतिच। तत्रयातावदप्राप्तेविभाषातत्रप्रतिषेध्यंनास्तीतिकृत्वावेत्यनेनविकल्पोभविष्यति। याहिप्राप्तेविभाषातत्रोभयमुपस्थितंभवति। नेतिचवेतिच। तत्रनेत्यनेनप्रतिषिद्धेवेत्यनेनविकल्पोभविष्यति। एवमपिविधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनाऽनुपपत्तिः। विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनंनोपपद्यते। शुशावशुशुवतुःशुशुवुः। शिश्वायशिश्वियतुःशिश्वियुः। किंकारणम्। भवतीतिचेन्नप्रतिषेधः। भवतीतिचेत्प्रतिषेधोनप्राप्नोति। नेतिचेन्नविधिः। नेतिचेद्विधिर्नसिध्यति। सिद्धंतुपूर्वस्योत्तरेणबाधितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वेविधिमुत्तरोविधिर्बाधते। इतिकरणोऽर्थनिर्देशाऽर्थइत्युक्तम्॥

विभाषायांचसंज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथाहि। प्राप्तविभाषासुपक्षेनिवृत्तिःक्रियतेपक्षेतुप्रवृत्तिःस्थितैव। अप्राप्तविभाषासुचपक्षेकार्यस्यप्रवृत्तिःक्रियतेपक्षान्तरेत्वप्रवृत्तिःस्थितैवेतिनास्तितत्रसंज्ञाफलम्। विभाषाश्वेरित्यत्रतुयदिविधिमुखेनविभाषाश्रुतिःप्रवर्ततेपित्स्वेवसंप्रसारणंविभाषास्यात्। किन्तुयजादित्वान्नित्यमेवस्यात्। अथप्रतिषेधमुखेनप्रवृत्तिस्तदाकित्स्वेवविकल्पइतिपित्सुनस्यात्। संज्ञाकरणेतुपूर्वंप्रतिषेधेकित्सुप्रवृत्तिःपश्चाद्विधिमुखेनसर्वत्रपक्षेसंप्रसारणस्यप्रवर्तनादिष्टंसिध्यति। यदातुप्रतिलक्ष्यंभेदेनविभाषाश्वेरित्यस्यव्यापारःक्वचिद्विधिमुखेनक्वचित्प्रतिषेधमुखेनतदासंज्ञाकरणमन्तरेणाऽपिसिध्यतीतिअशिष्योऽयंयोगइतिवक्ष्यते अशिष्योवाविदितत्वादिति। ॥

साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम्। साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात्। समासश्चैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात्। अस्तु। यः साधुः स प्रयोक्ष्यते। असाधुर्न प्रयोक्ष्यते। न चैव हि कदाचिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते। अपि च द्वेधाऽप्रतिपत्तिः। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति। यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषाऽसौ समासं निवर्तयति। यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति। कथम्। न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि। समाससंज्ञाभिसंबध्यते। समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति। तद्यथा। मेध्यः पशुर्विभाषितः। मेध्योऽनड्वान् विभाषित इति। नैतद्विचार्यते अनड्वान्नानड्वानिति। किं तर्हि। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति॥

साध्वनुशासन इति। साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्याद्न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः। ततश्च विभाषा श्वेरित्यस्यायमर्थः स्यात्। विभाषा श्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति। अस्तु यः साधुरिति। यथा भक्ष्याऽभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते। न चैवं हीति। सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः। द्वेधाऽप्रतिपत्तिरिति। साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादिरूपं न सिध्यतीत्यर्थः। यस्य पुनरिति। एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्याद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति। साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वाद विकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव विकल्पः। तद्यथेति। पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात् क्रिया विकल्प्यते। नन्वन्यत्रोक्तं न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति ततश्च विरोधः। नैष दोषः। इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम्। अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभाव एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः। ॥

नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह। कार्येष्विति। युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः। अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो यस्य चकारेणास्वरितत्वेन वा विधानम्। यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति। न चैकस्मादिति। ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्तते। सत्यम्। अन्तरालस्थमनपेक्ष्याऽऽनन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः। कथं तर्ह्युक्तमेका प्रकृतिर्बहवश्च यज इति। तत्र यत्राऽऽकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः। तव्यदादयस्त्वेकाऽऽकृतियुक्ता न भवन्ति। नापि ब्रूम इ

कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम्॥ कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति। तव्यत्तव्यानीयरः। ढक्च मण्डूकादिति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्ता नाम सो साधुत्वमन्वाचष्टे। ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः। कथम्। प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति। नापि ब्रूमः प्रत्ययमालां प्राप्नोतीति। किं तर्हि। कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामिति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति॥ आचार्यदेशशीलनेन च तद्विषयता॥ आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति। गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात्। तद्यथा। जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्। तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति॥

ति। एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति। अर्थगत्यर्थ इति। तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपपन्नवन्तो। तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि। तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते। आचार्येति। आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात्। सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात्। ॥

यस्यपुनरिति।अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्यनित्यत्वपक्षेनास्तिप्रयोक्तृनियमः।केवलंगालवःस्मर्तृत्वेनस्मृतोऽस्यशास्त्रस्यप्रामाण्यंप्रतिपादयितुमितिपूजार्थमाचार्यग्रहणम्।शास्त्रस्यह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजाभवति।कीर्त्यर्थमिति।कीर्तौसत्यांतेषांस्वर्गाद्यवस्थानंचिरंभवति।यथाइन्द्रद्युम्नादीनाम्।ननुचयस्यापीति।कार्यपक्षेपिपूजाशक्यतेव्याख्यातुंयस्माद्गालवेनह्रस्वत्वंप्रयुक्तंतस्मात्त्वमपिप्रयुङ्क्ष्वेतिस्तुत्यर्थोर्थवादःस्यादित्यर्थः।इदानींकार्यपक्षेदूषणमाह।तत्कीर्तनइति।कार्यपक्षेऽयमर्थःस्याद्यस्माद्गालवेनह्रस्वत्वंप्रयुक्तंतस्मात्प्रयोक्तव्यमिति।ततश्चह्रस्वत्वस्यविकल्पोन

यस्यपुनर्नित्याःशब्दाःगालवग्रहणंतस्यपूजार्थंदेशग्रहणंचकीर्त्यर्थम्।ननुचयस्यापिकार्याःशब्दास्तस्यापिगालवग्रहणंपूजार्थंदेशग्रहणंचकीर्त्यर्थम्।तत्कीर्तनेद्वैधाअप्रतिपत्तिः।तत्कीर्तनेचद्वैधंशब्दानामप्रतिपत्तिः।इच्छामश्चपुनराचार्यग्रहणेषुदेशग्रहणेषुचद्वैधंशब्दानांप्रतिपत्तिःस्यादिति।तच्चनसिध्यति।अशिष्योवाविदितत्वात्।अशिष्योवापुनरयंयोगः।किंकारणम्।विदितत्वात्।यदनेनयोगेनप्रार्थ्यतेतस्यार्थस्यविदितत्वात्।येपिह्येतांसंज्ञांनारभन्तेतेपिविभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति।याज्ञिकाःखल्वपिसंज्ञामनारभमाणाविभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति।तद्यथा।मेध्यःपशुर्विभाषितोमेध्योनड्वान्विभाषितइति।आलब्धव्योनालब्धव्यइतिगम्यते।आचार्यःखल्वपिसंज्ञामारभमाणोभूयिष्ठमन्यैरेवशब्दैरेतमर्थंसंप्रत्यापयतिबहुलमन्यतरस्यामुभयथावाएकेषामिति।

स्यात्।नित्यत्वपक्षेतुगालवोह्रस्वत्वस्यस्मर्तान्योदीर्घस्येतिस्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणविकल्पःसिध्यतीतिनित्यपक्षएवयुक्तः।अशिष्योवेति।वाशब्दोविकल्पे।तेनाकृतिपक्षेउभयत्रविभाषार्थंसूत्रंकर्तव्यम्।व्यक्तिपक्षेतुलक्ष्यभेदेनलक्षणभेदात्क्वचित्किंचिल्लक्षणंविधिमुखेनप्रवर्ततेक्वचिन्निषेधमुखेनप्रवर्ततेइतीष्टसिद्ध्यासूत्रंनकर्तव्यमित्यर्थः।

॥

अप्राप्तेइति।अधिकारोयम्।त्रिसंशयाइति।त्रिष्वर्थेषुसंशयोयासुता।त्रिसंशयाः।द्वन्द्वेचेति।प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम्।प्रथमचरमतयेत्यत्रतयग्रहणेसंशयः।तत्रतयशब्दस्यप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा।केवलस्यप्रयोगाभावात्तदन्तस्यैवसर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषयातदन्तविधिः।तत्रयदिसर्वादिग्रहणेनतयन्तंविशेष्यतेनेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्नविशेष्यन्ते।तदोभयशब्दस्यजसिनित्यासंज्ञाविभाष्यतइतिप्राप्तविभाषास्यात्।अथसर्वादीनीतिनिवृत्तंपूर्वविप्रतिषेधश्चतदाऽप्राप्तविभाषा।अ

अप्राप्तेत्रिसंशयाः।इतउत्तरंयाविभाषाअनुक्रमिष्यामअप्राप्तेताःद्रष्टव्याः।त्रिसंशयास्तुभवन्ति।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति।द्वन्द्वेचविभाषाजसिप्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः।कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।उभयशब्दःसर्वादिषुपठ्यतेतयपश्चायजादेशःक्रियतेतेनवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्ते। अयच्प्रत्ययान्तरम्।यदिप्रत्ययान्तरमुभयीतिईकारोनप्राप्नोति।माभूदेवंमात्रजित्येवंभविष्यति।कथम्।मात्रजितिनेदंप्रत्ययग्रहणम्।किंतर्हिप्रत्याहारग्रहणम्।क्वसंनिविष्टानांप्रत्याहारः।मात्रशब्दात्प्रभृतिआअयचश्चकारात्।यदिप्रत्याहारग्रहणम्।कतितिष्ठन्ति।अत्रापिप्राप्नोति।अतइतिवर्तते।एवमपितैलमात्राघृतमात्रा अत्रापिप्राप्नोति।सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्यनभविष्यतिप्रत्याहारेग्रहणम्।ऊर्णोतेर्विभाषा।प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः।

थपरविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा।प्रत्ययान्तरमिति।आदेशपक्षेपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रत्ययान्तरपक्षआश्रितः।उभादुदात्तइत्यत्रतयस्येतिनानुवर्ततेतदाप्रत्ययान्तरमयज्भवति।तैलमात्रेति।प्रत्याहारेसतिचकारेणमात्रशब्दोनविशेषितइतिहुयामाश्रुभसिवसिभ्यस्त्रन्नितित्रन्नन्तादपिमात्रशब्दान्ङीप्रसङ्गः।सदृशस्यापीति।प्रमाणेवर्तमानात्प्रमेयेयोमात्रज्विहितःसप्रत्याहारेणगृह्यतेइत्यर्थः।ऊर्णोतेर्विभाषेति।विभाषोर्णोरितिसूत्रंयद्यसंयोगाल्लिट्कित्इत्यत्रानुवर्ततेऊर्णुश्चासंयोगान्तएवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोःपरस्येडादेर्लिटोनित्यंकित्वंप्राप्तंविकल्प्यतेततःप्राप्तविभाषा।इडुपजीवनार्थंतुस्थानान्तरेसूत्रंपठितम्।अथतत्रसूत्रंनानुवर्ततेपरविप्रतिषेधश्चततोऽप्राप्तविभाषा।अथपूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेतिसंशयः। ॥

अन्यद्धीति। व्यपदेशातिदेशो यमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः। एकं चेदिति। कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः। प्रोर्णुवीति। लङ उत्तमैकवचनम्। सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा। अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्च तदोभयत्रविभाषा परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते। विभाषोपयमन इति। यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदाप्राप्ते। पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते। परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदेहः।-

कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम्। एकं चेन्ङित्कितौ। यद्येकं ङित्कितौ ततः संदेहः। अथ हि नाना नास्ति संदेहः यद्यपि नाना। एवमपि संदेहः। प्रोर्णुवीति। सार्वधातुकमपिदिति नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। विभाषोपयमने। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वा उभयत्र। गन्धन इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते गन्धन इति निवृत्तम्। अनुपसर्गाद्वा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम्। विभाषा वृक्षमृगादीनां प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। जातिरप्राणिनामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्रेति। अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम्। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति।

जातिरिति। चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः निवृत्तमिति। तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम्। प्रत्ययान्तादिति वेति। कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दाः रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते। उच्यते। सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति। यथा समासान्ता टजादयस्तदा पूर्वोक्तचोद्याभावः। ॥

प्रत्ययान्तादिति।सनाद्यन्ताधातवइत्ययंयोगःसंज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थइतिभावः।भावकर्मणोरिति।चिण्भावकर्मणोरितिसूत्रेयदिदीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्यवाक्यभेदेनसंबन्धःक्रियतेपृथक्पाठसामर्थ्यात्तदाप्राप्तविभाषा।अथनानुवर्ततेपरविप्रतिषेधश्चतदाऽप्राप्तविभाषापूर्वविप्रतिषेधेतूभयत्रविभाषेतिसंशयः। अकर्मकाश्चेति।यद्यपिबुधिः

अप्राप्तेप्रत्ययान्ताधात्वन्तराणिदीपादीनांविभाषा।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।भावकर्मणोरितिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्ते।कर्तरीतिहिवर्तते।एवमपिसंदेहः।न्याय्येवाकर्तरिकर्मकर्तरिवेति।नास्तिसंदेहः।सकर्मकस्यकर्ताकर्मवद्भवति।अकर्मकाश्चदीपादयः।अकर्मकाअपिवैसोपसर्गाःसकर्मकाभवन्ति।कर्मोपदिष्टाविधयःकर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणांवाभवन्ति।कर्तृस्थभावकाश्चदीपादयः।विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।आभीक्ष्ण्यइतिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्ते।आभीक्ष्ण्यइतिनिवृत्तम्।तृन्नादीनांविभाषा।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र। आक्रोशइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्ते।आक्रोशइतिनिवृत्तम्।एकहलादौपूरयितव्येऽन्यतरस्याम्।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।उदकस्योदःसंज्ञायामितिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाअप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्तेसंज्ञायामितिनिवृत्तम्।श्वादेरिञिपदान्तस्यान्यतरस्याम्।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र।

सकर्मकस्तथापिएकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणेतदुक्तम्।सोपसर्गादिति।अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभव तिवदितिभावः।कर्तृस्थभावकाश्चेति।अचःकर्तृयकीत्यत्रजायतेस्वयमेवेत्युदाहृतंतस्य ण्यर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमितिनास्तितेनास्यविरोधः।आभीक्ष्ण्यइतिनिवृत्तमिति।पूर्वविप्रतिषेधश्चेतिभावः।तृन्नादीनामिति।आक्रोशइत्यत्रयद्यक्रौनानुवर्ततेततोयंसंशयः।एकहलादाविति।पूरयितव्यस्यचास्तिसंज्ञाउदपानमिति। ॥

ङित्वेन. नत्युत्तरस्य
कमनुदात्तं.अप
: आर्धधातुकः

विभाषानन्त
नीक्ष्ण्यु
क्ति. नकुमो
षामेषांवा न
दुत्पन्नःअकर्ता

आचिविभाषेत्व[illegible]यङ्[illegible]ति[illegible]वर्तते• तत्रोभयोर्यङ:[illegible]तपरत्वा संभवा[illegible] प्रमी• आचिपरेयङ:विजये रेफस्वलत्वमि[illegible]:तत्रोयथा
[illegible]सामर्थ्याद्यङ:[illegible]क: पूर्वं[illegible]यङीतिनिमर्गति• तन्मते तिनिषेधात्[illegible]यङ्ङ्गो[illegible]थानि[illegible]यङ•विषय इतिआप्तविभाषात्वोपपत्ति• यङीत्येत[illegible]स्मौवि
भाषायाम[illegible]सिद्धत्वोदेवे[illegible]त्वे[illegible]तन्मते तिनिषेधान्ननत्वाप्राप्तिविप्राप्तविभाषात्वोपपत्ति: उभयत्रविभाषात्वेतियङुपपत्ति•[illegible]यङी त्वेत[illegible]कणेम
करत्वाभसिद्धमितिविभाषा[illegible]असिद्धत्वाभाव: लुक: पूर्वंयङी त्वस्यनप्रवृत्ति: अंतरंगात्वपीति[illegible]लुक[illegible]जकाच

भा०कै० चादिभिरिति।प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषास्थाप्यते।विधेस्तुप्राप्तविभाषैव।यङीतिवेति।यङ्लुकिक्रियतेअजादिःपरःसंभवति।निजेगि ११६

११४ लइत्यत्रपचाद्यचिक्रियतेयङोचिचेतिलुक्।प्राप्तेचेति।प्रकृतानुवृत्त्याप्राप्तविभाषाव्यवतिष्ठते।अन्यत्रवेति।विप्रवदन्तिशकुन

इञीतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्तेइञीतिनिवृत्तम्।सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा।प्राप्तेऽप्राप्ते
उभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र।चादिभिर्योगइतिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाऽप्राप्तेउभ
यत्रवेति।अप्राप्तेचादिभिर्योगइतिनिवृत्तम्।ग्रोयङ्यचिविभाषा।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्ते
कथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र।यङीतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।अप्राप्ते।यङीतिनिवृत्तम्।प्राप्तेच
।इतउत्तरंयाविभाषाअनुक्रमिष्यामःप्राप्तेताद्रष्टव्याः।त्रिसंप्रायास्तुभवन्ति।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति।विभा
षाविप्रलापेप्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र,व्यक्तवाचामितिवा
नित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।प्राप्ते।व्यक्तवाचामितिहिवर्तते।विभाषोपपदेनप्रतीयमाने।प्राप्तेऽ
प्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।स्वरितञितइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्र
वाप्राप्तेउभयत्रवेति।प्राप्ते।स्वरितञितइतिहिवर्तते।तिरोऽन्तर्द्धौविभाषाकृञि।प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रवेति
संदेहः।कथंप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र।अन्तर्द्धौवितिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाऽप्राप्तेउभयत्रवेति।प्राप्ते
ऽन्तर्द्धौवितिहिवर्तते।अधिरीश्वरेविभाषाकृञि।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाअप्रा
प्तेकथंवोभयत्र।ईश्वरइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।प्राप्तेऽधिरीश्वरइतिवर्तते।दिव
स्तदर्थस्यविभाषोपसर्गे।प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंचप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र।तद
र्थस्येतिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।

गत्यन
स्यचप
ईश्वरश्चे•नेत
उक्तितन्मते
तिनिषेधाद्
यङ•परत्वाभा
वाद्दृत्तौ•यङ•
त्यत्वाप्राप्ते•
कथम्यत्र
विभाषात्व
मितिवाच्यं•इ
तौत[illegible]

रामः
यइत्यत्रपूर्वविप्रतिषेधश्चयदीतिभावः।विभाषोपपदेनप्रतीयमानेइति।कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलविषयेआत्मनेपदंभव ११४
तीत्येवंप्राप्तविभाषाव्यवतिष्ठते।अथतुतदर्थद्योतनायात्मनेपदंक्रियतेतदोपपदेनैवद्योतितत्वाद्प्राप्तविभाषास्यात्।

गतिबुद्धीति। तत्रविपूर्वोहरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वःप्रत्यवसानार्थः। करोतिः क्वचिदकर्मकोयथाविकुर्वतेसैन्धवाइति। यदीतिवेति। प्रतिषेधे

प्राप्ते। तदर्थस्येतिवर्तते। उभयत्रचाद्रुतउत्तरंयाविभाषाअनुक्रमिष्यामः उभयत्रताःद्रष्टव्याः। त्रिसंप्राप्यासु भवन्ति। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति। हृक्रोरन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणाविति वानित्येप्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। उभयत्राप्राप्तेतावत्। अभ्यवहारयतिसैन्धवान्। अभ्यवहारयतिसैन्धवैः। विकारयतिसैन्धवान्। विकारयतिसैन्धवैः। अप्राप्तेहरतिभारंदेवदत्तः। हारयतिभारंदेवदत्तम्। हारयति भारंदेवदत्तेन। करोतिकटंदेवदत्तः। कारयतिकटंदेवदत्तेन। कारयतिकटंदेवदत्तम्। नयदि विभाषासाकाङ्क्षे। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंवप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र। यदीतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्तेउभयत्रवेति। उभयत्र प्राप्तेतावत्। अभिजानासिदेवदत्तयत्कश्मीरेषुवत्स्यामः। यत्कश्मीरेष्ववसाम। यत्तत्रौदनंभोक्ष्यामहे। यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अप्राप्ते। अभिजानासिदेवदत्त [illegible] कश्मीरान्गमिष्यामः। कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनंभोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि। विभाषाश्वेः। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंचप्राप्तेकथंवा अप्राप्तेकथंवोभयत्र। कितीतिवानित्येप्राप्तेन्यत्रवाऽप्राप्तेउभयत्रवेति। उभयत्र प्राप्तेतावत्। शुशुवतुः शुशुवुः। शिश्वियतुः शिश्वियुः। अप्राप्ते। शुशाव। शुशविथ। शिश्वाय। शिश्वयिथ। विभाषासंघुषास्वनाम्। संपूर्वाद्घुषेः प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंचप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र। घुषिरविशब्दनइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाऽप्राप्तेउभयत्रवेति। उभयत्रप्राप्तेतावत्। संघुष्टारज्जुः संघुषितारज्जुः। अप्राप्ते संघुष्टंवाक्यमाह संघुषितंवाक्यमाह। आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रदेतिसंदेहः। कथंचप्राप्तेकथंवाऽप्राप्तेकथंवोभयत्र। मनसीतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाअप्राप्तेउभयत्रवेति। उभयत्र प्राप्तेतावत्। आस्वान्तंमनः। आस्वनितंमनः। अप्राप्ते। आस्वनितोदेवदत्तः आस्वान्तोदेवदत्तइति॥ इतिश्रीषष्ठमाह्निकम्॥

प्राप्तेइत्यर्थः। लट्तुयदिप्रतिषिद्धः। देवयज्ञीत्यादिनविचारितंतस्माद्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थंकृतम्॥ इति ६ आह्निकम्॥ ॥

इत्यत्राः सूत्रेपाताः गोत्र [illegible] उभयत्रविभाषा. २

भा॰कै॰
११५

इग्यणः संप्रसारमुभयपक्षद्वयेपि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणेऽसर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात्प्रश्नः। किमियमिति। वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते। इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति यो यं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः। अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति। यणःस्थाने यइग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः। वर्णविधिरिति। वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः। नहीति। वाक्यार्थे नपौ

सप्तमाह्निकम्

इग्यणः संप्रसारणम्॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते। इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति। आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। कश्चात्र विशेषः॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति। नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्ति। अस्तु तर्हि वर्णस्य॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति। ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिग् दुर्लभः यस्य संज्ञा क्रियते। अथापि कथंचिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात्। अनेन चैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। विभक्तिविशेषनिर्देशात्तु ज्ञापकः उभयसंज्ञात्वस्य। यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवतीति तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति। यत्तावदाह। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति। तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति। यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य संज्ञा भवतीति।

र्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासंभवादित्यर्थः। दुर्लभ इति। कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम्। केनासाविति। लोके इग्एव नित्यं प्रयोगेऽस्ति तस्य तु यणःस्थानिकत्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः। भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम्। उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याः भाव उभयसंज्ञात्वम्। तत्र तत्रादृत्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणे नोभयोः संज्ञा सिध्यति। ॥

रा॰प्र॰
११५

यथा काकादिति। ननु काकत्वाभिसंबन्धात्काकः। अन्यत्र चोक्तम्। येनैकः काकस्तेनैवापरोपीति। नैष दोषः। यदानुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदैतदुक्तम्। एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोपि ताच्छब्द्यं लभत इति भावः। प्रविशेति। प्रवेशनक्रिया कर्मयोग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद्भ

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव। ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति। नैष दोषः। यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनः एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति। अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान्प्रयुञ्जानाः। वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्। प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणम्। पदेषु पदैकदेशान्। देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः। संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। अथ वा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु वर्णस्य। ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। न हि तत्र किंचिदुच्यतेऽस्य स्थाने य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुच्यत इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति।

क्ष्यप्रतिपत्तिः। एवं पिण्डीमिति कर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति। एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः। यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम्। अथ वेति। यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थे न पौर्वापर्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः।

भा·कै·
११६

भाविनीति। ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह। अथ वेति। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभावइत्यर्थः। असाध्वभिमतस्येति। प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः। यथासंख्यमसंबन्धाद्दुहितरामितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति। दिव उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति। अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवति अचः पश्चात्सन्निधानात्। अथ

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित्कंचित् तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथवा इजादि यजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते। यजाद्युपदेशाच्च इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता। प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टमुप्तमिति ते मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जत इति। तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते किति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति॥ आद्यन्तौ टकितौ॥ समासनिर्देशोऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्त इति। तद्यथा। अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्याऽवय इति। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्याऽपि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। संख्याताऽनुदेशो नाम। कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः। आगमावित्याह। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नामशब्देषु आगमशासनं स्यात्। न नित्येषु नामशब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः

वा वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्॥ आद्यन्तौ॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः। समासनिर्देशोऽयमिति। अभिन्नस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः। यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धनमिति वाकेऽपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देशादित्युक्तम्। यद्यपीति। दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः। यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः॥

॥

राम:
११६

संज्ञाधिकारोऽयमिति। यद्येवंसंज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्थोसंज्ञिनंप्रत्याय्यस्वयमेवनिवर्ततइतिकिमिड्ग्रहणेनटकावित्येवास्तु। नैषदोषः। इत्संज्ञत्वेनदेशविशेषउपलक्ष्यते। तेनेत्संज्ञकस्ययोदेशस्तद्देशावस्थितौटकौसंज्ञेभवतः आलजाटचावित्याटच्प्रत्ययेटकारःसंज्ञानभवति। तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिःशब्दोगृह्यतेस्थानेऽन्तरतमश्चाऽऽदेशोभवतीतितव्यस्यइतव्योभवतीतिसिद्धमिष्टम्। अङ्गस्योदात्तत्वमिति। तच्चालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्यस्यात्। त्रिपदोऽयमिति। विशेषणस्याप्युदात्तस्यसौत्रत्वान्निर्देशस्यपरनिपातः। यत्रतर्हीति। तत्रह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्ततइत्यशक्योबहुव्रीहिराश्रयितुमितिभावः। वक्ष्यत्येतदिति। सूत्रस्यैवप्रत्याख्यानाददोषइत्यर्थः॥ अथवेति। परिभाषापक्षेऽपिनदोषइत्यर्थः। नहिव्यवस्थितस्यतव्यस्यपश्चादिकारोऽवयवआगच्छतियेनाऽनित्यत्वंस्यात्। किंतर्हि। नित्यंपदमनेनोपायेनाऽन्वाख्यायते॥ खदिरबर्बुरयोरितिनिर्द्धारणेषष्ठीतयोःकङ्कटवान्खदिरइत्युक्तेद्रव्यान्तरंखदिरंप्रतिपद्यतेनतत्रकङ्कटास्तदानीमारोप्यन्तेप्रतिपादनोपायएवाऽयमित्यर्थः॥

तत्कथम्। संज्ञाधिकारोऽयम्। आद्यन्तौचेहसंकीर्त्येतेटकारककारावितावुदाह्रियेतेतत्राऽऽद्यन्तयोष्टकारककारावितौसंज्ञेभविष्यतः। तत्रार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदंभवतिआदिरितितेनेकारादिरादेशोभविष्यति। एतावदिहसूत्रमिडिति। कथंपुनरियतासूत्रेणेकारादिरादेशोलभ्यः। लभ्यइत्याह। कथम्। बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम्। इकारआदिरस्येति। यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुम्। इहतुकथम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तइति। अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारोविशेषयितुम्। तत्रकोदोषः। अङ्गस्योदात्तत्वंप्रसज्येत। नैषदोषः। त्रिपदोऽयंबहुव्रीहिः। तत्रवाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारोविशेष्यते। अकारउदात्तआदिरस्येति। यत्रतर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति। आडजादीनामिति। वक्ष्यत्येतत्। अजादीनामटासिद्धमिति॥ अथवायत्तावदयंसामान्येनोपदेष्टुंशक्नोतितत्तावदुपदिशतिप्रकृतिंततोवलाद्यार्द्धधातुकंततःपश्चादिकारंतेनाऽयंविशेषेणशब्दान्तरंसमुदायंप्रतिपद्यते॥ तद्यथा। खदिरबर्बुरयोःखदिरबर्बुरौगौरकाण्डौसूक्ष्मपर्णौ। ततःपश्चादाह। कङ्कटवान्खदिरइति। तेनाऽसौविशेषेणद्रव्यान्तरंसमुदायंप्रतिपद्यते॥

अथवेति। एतदाह अस्तिस्तएधीति तत्त्वतोऽस्त्यार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेध इति। प्रत्ययपरत्वस्याऽप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमेवाऽनेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवाद्वाद्याह। प्रयोजनमिति।

अथवा एतयाऽऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्याऽऽगमबुद्धिर्भवति॥ टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः॥ टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः। आतोऽनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धम्। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवादत्वात्। परवचनात्सिद्धमिति चेन्न। किं कारणम्। अपवादत्वात्। अपवादोऽयं योगः। तद्यथा। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते। इह तु पुनरुभयं सावकाशम्। कोऽवकाशः। टित्करणस्याऽवकाशः। टित इति ईकारो यथा स्यात्। कित्करणस्याऽवकाशः। कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत्। टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति। टितः खल्वप्येष परिहारः। यत्र नास्ति संभवः। यत्परश्च स्यादादिश्च। कितस्त्वपरिहारः। अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च। तत्र को दोषः। उपसर्गे घोः किः। आध्योः प्रध्योः। नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत।

सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव —— त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीबर्थादित्यर्थः। कित्करणादिति। आकारलोपार्थात्। प्रयोजनमभ्युपेत्याह। टित इति। कितस्त्विति। ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति। नैष दोषः। परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते। यथा समासान्तानाम्। ॥

टितश्चापीति।पूर्वोक्तमेवसमर्थयतेअधिकंवक्तुम्।गापोष्टगिति।अत्रकित्त्वात्परत्वादन्तत्वमितिटिदन्तमेतद्भवतीतिङीपोऽयमवकाशः।ततश्चचरेष्टइत्ययमादिः स्यात्।षष्ठ्यधिकारइति।यत्रस्थानषष्ठीप्राप्तातत्रोपस्थानमस्यानतुप्रत्ययपरत्वबाधनाय।आद्यन्तयोर्वेति।षष्ठ्याःप्रयोजकावाद्यन्तौ।षष्ठ्यभावाच्चाऽऽद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः।युक्तंपुनरिति।शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोःशब्दनिमित्तकत्वमर्थस्यप्राप्तंतच्चपुनर्नयुक्तम्।ज्ञापकोहिशब्दोऽर्थस्यनतुकारकःसर्वेणसर्वस्यार्थस्यक्रियाप्रसङ्गादितिभावः।अर्थनिमित्तकएवेति।अर्थएवशब्दस्यप्रयोजकस्तत्प्रतिपादनायश

टितश्चाऽप्यपरिहारः।स्यादेवह्ययंटित्करणादादिर्नपुनःपरः।कतर्हिइदानीमिदंस्यात्।टितईकारोभवतीति।यउभयवान्।गापोष्टगिति। सिद्धंतुषष्ठ्यधिकारेवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।षष्ठ्यधिकारेऽयंयोगःकर्तव्यः।आद्यन्तौटकितौषष्ठीनिर्दिष्टस्येति।आद्यन्तयोर्वाषष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसंप्रत्ययः।आद्यन्तयोर्वाषष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेषष्ठ्याअभावेअसंप्रत्ययःस्यात्।आदिरन्तोवानभविष्यति।युक्तंपुनर्यच्छब्दनिमित्तकोनामार्थःस्यात्।नार्थनिमित्तकेननामशब्देनभवितव्यम्।अर्थनिमित्तकएवशब्दः।तत्कथम्।आद्यन्तौषष्ठ्यर्थौ।नैवाऽत्रषष्ठींपश्यामः।तेनमन्यामहेआद्यन्तावेवाऽत्रनस्तस्तयोरभावेषष्ठ्यपिनभवतीति॥मिदचोऽन्त्यात्परः॥किमर्थमिदमुच्यते।मिदचोऽन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्याऽपवादः।मिदचोऽन्त्यात्परइत्युच्यतेस्थानेयोगत्वस्यप्रत्ययपरत्वस्यचापवादः।स्थानेयोगत्वस्यतावत्।

ब्दप्रयोगः।अप्रयोगाच्चाऽनुमीयतेनूनम्अर्थएवात्रप्रयोजकोनास्तिशब्दप्रयोगंयःप्रयुञ्जीतेत्यर्थः। चरेष्टइत्यत्रपरश्चेत्यधिकारात्पञ्चम्येवयुक्ता।गापोष्टग्।व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धेषष्ठीनत्ववयवावयविसंबन्धे।प्रत्ययपरत्वेनप्रतियोगंसंनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्याअनुपस्थानात्।पुरस्तादपवादन्यायस्तुयथोद्देशपक्षेसंभवतिनकार्यकालपक्षइतिनाश्रितः॥मिदचोऽन्त्यात्परः॥किमर्थमिति।किमनेनव्यावर्त्यतइतिप्रश्नः।स्थानेति।परस्यसतःप्रत्ययस्यापवादस्तेनसामर्थ्यादयमर्थःप्रत्ययपरत्वस्याऽपवादइति। ॥

कुण्डानीति।नपुंसकस्यझलचइत्यत्रझलज्भ्यांनपुंसकस्यतदन्तविधिरितिअस्तिस्थानेयोगत्वस्यप्रसङ्गः।मित्त्वात्लस्मिन्नुपस्थितेनपुंसकस्याऽङ्गस्येत्यवयवषष्ठीसंपद्यते।स्थानेचेति।ततश्चसकारस्यस्थानेनुम्भवत्वित्यर्थः।दृष्टान्तइति।निश्चयइत्यर्थः।तत्रदृढव्यवहारादीदृश्येववाक्यार्थव्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितोविशेषविहितेनबाध्यतेनस

कुण्डानिवनानिपयांसियशांसि।प्रत्ययपरत्वस्य।भिनत्तिछिनत्ति।भवेदिदंयुक्तमुदाहरणम्।कुण्डानिवनानियत्रनास्तिसंभवोयदयमचोऽन्त्यात्परश्चस्यात्स्थानेचेति।इदंत्वयुक्तम्पयांसियशांसीति।अस्तिहिसंभवोयदयमचोऽन्त्यात्परश्चस्यात्स्थानेचेति।एतदपियुक्तम्।कथम्।नैवेश्वरआज्ञापयतिनापिधर्मसूत्रकाराःपठन्ति।अपवादैरुत्सर्गाबाध्यन्तामिति।किंतर्हि।लौकिकोऽयंदृष्टान्तः।लोकेहिसत्यपिसंभवेबाधनंभवति।तद्यथा।दधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति।सत्यपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदानंनिवर्तकंभवति।एवमिहापिसत्यपिसंभवेअचामन्त्यात्परत्वंषष्ठीस्थानेयोगत्वंबाधिष्यते॥अन्त्यात्पूर्वोमस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्॥अन्त्यात्पूर्वोमस्जेर्मिद्वक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्।अनुषङ्गलोपार्थंसंयोगादिलोपार्थंच।अनुषङ्गलोपार्थंतावत्।मग्नः।मग्नवान्।संयोगादिलोपार्थम्।मङ्क्ता।मङ्क्तुम्।मङ्क्तव्यम्॥भर्जिमर्च्योश्च॥भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वोमिद्वक्तव्यः।भरूजामरीचयइति।सतर्हिवक्तव्यः।नवक्तव्यः।निपातनात्सिद्धम्।किंनिपातनम्।भरूजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषुपठ्यतेमरीचिशब्दोबाह्वादिषु।किंपुनरयंपूर्वान्तः।आहोस्वित्परादिः।आहोस्विदभक्तः।कथंवाऽयंपूर्वान्तःस्यात्कथंवापरादिःकथंवाऽभक्तः।यद्यन्तइतिवर्ततेततःपूर्वान्तः।

मुच्चीयतेनापिविकल्प्यते।भर्जिमर्च्योश्चेति।भृजीभर्जनइत्यस्यौणादिकेऽचिकृतेगुणेरपरत्वेचजकारात्पूर्वकुमागमः मर्चशब्दार्थइत्यस्यचौरादिकस्यणिच्यचइरितिइप्रत्ययेणिलोपेचकारात्पूर्वईमागमः।पूर्वान्तइति।संघातस्यपूर्वस्यभक्तोनतदेकदेशस्य।

अथादिरिति। न हि संभवोऽस्ति यदचोऽन्यात्परश्च स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते। कुण्डानीति। नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः। ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम्। एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः। सर्वाणीति। नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति। क्रियते एतन्न्यास एवेति। उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तत्वं न नकारो गृह्यते ग

अथादिरिति वर्तते ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः। अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वाऽनुस्वारशीभावाः। यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। स्वर। स्वरश्च न सिध्यति। सर्वाणि ज्योतींषि। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वर। णत्व। णत्वं च न सिध्यति। माषवापाणि व्रीहिवापाणि। पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम्। परादौ विभक्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते एतन्न्यास एव। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति। णत्व। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शीभाव। शीभावश्च न सिध्यति। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि परादिः करिष्यते। परादौ गुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घनलोपाऽनुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः। यदि परादिः। गुणः प्रतिषेध्यः। त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। गुण। वृद्धि। वृद्धिः प्रतिषेध्या।

गौर्णी भगिनी गार्गी भगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम्। स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति। द्विषंतप इति। प्रसङ्गोच्चारितमेतत्। अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति मुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति। त्रपुणी इति। नित्यत्वात्परत्वाच्च नुम्क्रियते व्यवधानमिति भावः ॥ ॥

अतिसखीनीति। बहुव्रीहिः। द्विषन्तप इति। परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः। अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम्। न हि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः। शीभावे नकारप्रतिषेध इति। शीभावे विधीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो व-

अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वे अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। वृद्धि। औत्त्व। औत्त्वं च प्रतिषेध्यम्। त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि। इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्यौत्त्वं प्राप्नोति। औत्त्व। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। माभूदेवम्। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्था। ता ता पिण्डानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शीभावेन नकारप्रतिषेधः। शीभावेन नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। कस्मात्। नुमा व्यवहितत्वात्। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च। यदि पूर्वान्तः क्रियते। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्। आराशस्त्रिणी। धानाशष्कुलिनी। निष्कौशाम्बिनी। निर्वाराणसिनी। द्विगुस्वर। पञ्चारत्निनी दशारत्निनी। नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति।

क्तव्य इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्येति। यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य॥ यस्तर्हीति। यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति तन्नकारेणाभक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः। धानाशष्कुलिनी इति। नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः। निष्कौशाम्बिनी इति। नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति।

क्तेतथैवनप्राप्नोति।

नवेति।नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानितिस्वरह्रस्वौचविभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौतदत्रनिर्दोषत्वात्पूर्वोन्तपक्षःस्थित एव।किमर्थमिति।विनापिसूत्रेणेष्टसिद्धिरितिप्रश्नः।एङ्इति।एङःप्रश्लिष्टावर्णत्वात्प्रश्लिष्टावर्णावैकारौकारौप्राप्नुतः।नतुविश्लिष्टावर्णयोरैचोरितिभावः।समाहारवर्णाविति।समाह्रियमाणावयवत्वात्।मात्रावर्णस्येति।अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्यमात्राऽवयवभेदइतिभेदसद्भावात्षष्ठ्यानिर्देशः।दीर्घास्त्विति।स्वतन्त्रमिदंनिर्वर्तकमितिभावः।भा

नवाबहिरङ्गलक्षणत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।बहिरङ्गलक्षणत्वात्।बहिरङ्गोगुम्।अन्तरङ्गाएतेविधयः।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।द्विगुस्वरेभूयान्परिहारः।संघातभक्तोऽसौनोत्सहतेअवयवस्येगन्ततांविहन्तुमितिकृत्वाद्विगुस्वरोभविष्यति।मिदचोऽन्त्यात्परः॥एचइग्घ्रस्वादेशे॥किमर्थमिदमुच्यते।एचइग्वचनंसवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम्।एचइग्भवतीत्युच्यतेसवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थंच।सवर्णनिवृत्त्यर्थंतावत्।एङोह्रस्वादेशप्रशासनेषुअर्धएकारोऽर्धओकारोवामाभूदिति।अकारनिवृत्त्यर्थंच।इमावैचौसमाहारवर्णौ।मात्रावर्णस्यमात्रेवर्णोवर्णयोः।तयोर्ह्रस्वप्रशासनेषुकदाचिदवर्णःस्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णौमाकदाचिदवर्णोभूदित्येवमर्थमिदमुच्यते।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।दीर्घप्रसङ्गः।दीर्घास्त्विकःप्राप्नुवन्ति।किंकारणम्।स्थानेऽन्तरतमोभवतीति। ननुचह्रस्वादेशइत्युच्यतेतेनदीर्घानभविष्यन्ति।विषयार्थमेतत्स्यात्।एचोह्रस्वप्रसङ्गेइग्भवतीति।

व्यमानस्यापिसवर्णग्रहणंदृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः॥ ननुचेति।अयंहिवाक्यार्थः।एचोह्रस्वप्रसङ्गेइगेवह्रस्वइति। विषयार्थमिति।यत्रह्रस्वोविधीयतेतत्रैवास्योपस्थानंयथास्यात्।देवदत्तेतिप्लुतादिविधावुपस्थानंमाभूद्अस्मिंश्चोपस्थितेवाक्यभेदेनैचइकोविधीयमानाअन्तरतमादीर्घा एवप्राप्नुवन्तिह्रस्वस्यबाधितत्वाद्दीर्घेषुकृतेषुपुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः। ॥

निवर्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैच इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते। यदि तर्ह्येकवाक्यता एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति। नैष दोषः। पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽचउपस्थानाद्ध्रस्वत्वं क्रियते तत्रैचोऽप्यन्तर्भावाद्ध्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम्। सिद्धमेङ इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्योष्ठ्यस्योकार ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः॥ ऐचोश्चेति। ऐकारः कण्ठ्यतालव्य ओकारः कण्ठ्यौष्ठ्यः। न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमे

दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात्॥ दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः। किंकारणम्। निवर्तकत्वात्। नानेनेको निर्वर्त्यन्ते। किं तर्हि। अनिको निवर्त्यन्ते। सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च। तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते। सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सिद्धमेङः सस्थानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः॥ अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ। न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वा विधीयते। सुजाते एअश्वसूनृते अध्वर्यो ओअद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते एअन्यद्यजतं ते एअन्यदिति। पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्। नैव लोके नाऽन्यस्मिन्वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वास्ति। अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति। भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य। भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति। तद्यथा। ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ किमिदं स्थानेयोगेति। स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा। सप्तम्यलोपो निपातनात्।

न भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति। तदात्मकइव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदुतावेव भविष्यतः। ब्राह्मणग्राम इति। ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे॥ षष्ठी॥ किमिदमिति। समासे विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गः। असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः। स्थाने योगोऽस्यादिति। स्थाननिमित्तसंबन्धेत्यर्थः। ॥

तृतीयाया वेति। निपातनादिति योऽयम्। यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिद्वारकसंबन्धोऽवगम्यते। एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवसीयते। स्थानमर्थ इति केचिदाहुः। तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम्। अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्तीति तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते। तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यत इत्यर्थः संपद्यते। स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते। किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति आरब्धेऽप्यतिप्रसङ्ग इ-

तृतीयाया वा। एत्वम्। स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते। षष्ठीस्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति। इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासिगोह इति। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोरिति। शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्। अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। योगस्यासन्दिग्धत्वात्। संदेहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिकोऽयं दृष्टान्तः। तद्यथा। लोके कश्चित् कंचित् पृच्छति। ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवाननुपदिशत्विति। स तस्मा आचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः। अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति। यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहे नियमः। न चाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः।

ति प्रश्नः। एकशतमिति। षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम्। यावन्तो वेति। शब्दे यावतां संभव इत्यर्थः। अवयवेति। नियमेन संबन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिना संबन्धाभावात् पचादिसंबन्धिनोऽपीत्यर्थः। तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। असंदिग्धत्वादिति। अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे। हस्तदक्षिण इति। हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः। भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः। ॥

अयोगेति। योगमन्तरेण षष्ठ्याः एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते। योगवतीति। षष्ठ्या अवश्यंभावी योग इति भूम्नि मत्वर्थीयोऽकारः। किंचिल्लिङ्गमिति। कत्वादिकम्। अधिकारो नामेति। पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूप इत्यर्थः। चकारेणेति। यथा सहस्य स इत्यविशेषेण ग्रथाऽन्ताऽधिके चेत्यादावनुकृष्यते। संप्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः

अथवा स्थाने अयोगा स्थाने योगा। किमिदमयोगेति। अव्यक्तयोगा अयोगा। अथवा योगवती योगा। का पुनर्योगवती। यस्या बहवो योगाः। कुत एतत्। भूम्नि हि मतुब्भवति। विशिष्टा वा षष्ठी स्थाने योगा। अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थाने योगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः। शाहौ। शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थाने योगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति। न कर्तव्यम्। यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम्। एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थाने योगार्थं भविष्यति। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति। यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण। अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति। तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम्। एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थाने योगार्थं भविष्यति। संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति। न ह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम्। एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति। यदि नियमः करिष्यते। यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति। अङ्गस्य हलः। अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः। एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम्।

एवं तर्हीति। आदेशे लिङ्गाऽऽसङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्संबन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः। यदीति। अङ्गस्येति स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः।

देवदत्तस्येति। संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः। स्थान इति। अन्तरङ्गत्वाल्लुप्यापेक्षणाद्वेति भावः। यतः षष्ठीति। तेन पादः पदित्यस्याऽयमर्थः। पादन्तस्याऽङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य- शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य। अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्ययमर्थः। षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्ये

तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति। तस्मान्नाऽर्थो नियमेन। ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः। यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौनाः मौखाः स्रौवाश्चेति। शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात्। शब्दस्याऽपि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः। अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीप इति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। स्थान इति व्याख्यास्यामः। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किंप्रयोजनम्। षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारिता। किं कृतं भवति। निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। षष्ठी स्थानेयोगा॥ स्थानेऽन्तरतमः॥ किमुदाहरणम्। इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र। तालुस्थानस्य तालुस्थानः। ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति। नैतदस्ति। संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम्।

तत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते॥ स्थाने॥ किमुदाहरणमिति। क्वचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः॥ इको यणचि दध्यत्रेति। अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः। इकोह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्संख्याताऽनुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः। नैतदस्तीति। प्रत्याहारपाठे शब्दतस्साम्यमस्तीति भावः। घस्लादेश इत्यादौ लकारोऽपि ऌकारस्यादेशो दृश्यत इति ऌकारस्य स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः॥ ॥

एकार्थस्येति। सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत्। तेन प्रयत्नादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते। यत्रानेकमिति। स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते। स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवाऽन्तर्यमाश्रीयत इति वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम्। स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमे

इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति। एकार्थस्यैकार्थः। द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः। बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति। ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम्। इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति। दण्डाग्रम्। क्षुपाग्रम्। दधीन्द्रो मधूष्णः। कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्। अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम्। यत्राऽनेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता स्तोता। प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत एकारौकारौ। पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम्। झयो होऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः। वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते॥

वस्यात्। सोष्मण इति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति। ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमब्ग्रहणं कृतम्। किमर्थमिति। यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहवउपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ ॥

यथापुनरिति।येनप्रकारेणसंहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः।प्रतिसूत्रंतुविच्छिद्यपाठेसंशयाभावः।पदप्रकृतिःसंहितेतिसंहितायाएवनित्यत्वात्ततःपदापोद्धारेक्रियमाणेऽन्तरतमशब्दःकिंसप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियतेअथप्रथमान्तइतिप्रश्नः।तत्रसप्तम्यन्तपक्षेषष्ठीतिवर्ततेअन्तरतमोयआदेशस्तस्थानीतत्रैवषष्ठीयत्रैवषष्ठीतत्रादेशइतिप्रकृतिर्नियम्यते।प्रथमान्तपक्षेतुअन्तरतमआदेशोभवतीत्यादेशोनियम्यते।इहैवेति।यणामर्धमात्रिकाणांसदृशाइकोमात्रिकानतुदूरविप्रकृष्टादी

अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।यथापुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिःसाकिंप्रकृतितोभवतिस्थानिन्यन्तरतमेषष्ठीतिआहोस्विदादेशतःस्थानेप्राप्यमाणानामन्तरतमआदेशोभवतीति।कुतःपुनरियंविचारणा।उभयथाहितुल्यासंहिता।स्थानेऽन्तरतमउरण्रपरइति।किंचातः।यदिप्रकृतितः।इकोयणचीतियणांयेअन्तरतमाइकस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्रादेशाभवन्तीतीहैवस्यात्।दध्यत्रमध्वत्र।कुमार्यर्थंब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्रनस्यात्।आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति।तथाइकोगुणवृद्धीगुणवृद्ध्योर्येअन्तरतमाइकस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतीहैवस्यात्।नेतालविता।नायकोलावकः।चेतास्तोताचायकःस्तावकइत्यत्रनस्यात्।आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति।तथाऋवर्णस्यगुणवृद्धिप्रसङ्गेगुणवृद्ध्योर्यदन्तरतमम्वर्णं तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतीहैवस्यात्।कर्ताहर्ता।आस्तारकः निपारकइति।आस्तरितानिपरिताकारकोहारकइत्यत्रनस्यात्।आदेशतःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांसर्वत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीतिसर्वत्रसिद्धंभवतीति।आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामयंदोषः॥

र्घाइतिभावः।आदेशनियमपक्षेचैतदुदाहरणत्वेनदूषितंप्रकृतिनियमपक्षेतुभवत्येवैतदुदाहरणम्। चायकइति।अचोञ्णितीत्यत्राऽपिअयमेवदोषइत्युपन्यासः।ऋवर्णस्येति।ऋकारस्यह्रस्वस्यैवगुणःस्याद् दीर्घस्यैवचवृद्धिरितिविशेषप्रदर्शनायऋवर्णस्यपृथगुपन्यासः॥ ॥

वान्तोयीति। एचइत्यनुवर्तनात्सर्वेषांवान्तादेशप्रसङ्गः। यदात्वेवंव्याख्यायतेयादृशोवान्तआदेशःपूर्वंदृष्टस्तादृशोयिप्रत्ययेभवति। ओकारस्थानिकोऽवादेशोदृष्टऔकारस्थानिकश्चावादेशइतितदानदोषः। उभयतइति। योगविभागेनेतिभावः। इहापीति। सामान्येननियमइतिप्रश्नः। तुल्यजातीयस्येति। कण्ठ्यतालव्यस्येत्यर्थः।। रायमिच्छतीति। एकारस्यैवनियमेनव्यावृत्तिःकृतानत्वैकारस्येतिप्रश्नः। छान्दसइति। क्यजन्तस्यरैशब्दस्यभाषायांनास्तिप्रयोगः। अ

वान्तोयिप्रत्यये। स्थानिनिर्देशःकर्तव्यः। ओकारौकारयोरितिवक्तव्यम्। एकारैकारयोर्माभूदिति। प्रकृतितःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांवान्तादेशस्यएच्सुयाअन्तरतमाप्रकृतिस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीत्यन्तरेणस्थानिनिर्देशंसिद्धंभवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांनदोषः। कथम्। वान्तग्रहणंनकरिष्यते। यिप्रत्ययेएचोऽयादयोभवन्तीत्येव। यदिनक्रियते। चेयंजेयमित्यत्रापिप्राप्नोति। क्षय्यजय्यौशक्यार्थेइत्येतन्नियमार्थंभविष्यति। क्षिज्योरेवैचइति। तयोस्तर्हिशक्यार्थादन्यत्रापिप्राप्नोति। क्षेयंपापंजेयोवृषलः। उभयतोनियमोविज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैचस्तयोश्चशक्यार्थएवेति। इहापितर्हिनियमान्नप्राप्नोति। लव्यंपव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यमिति। तुल्यजातीयस्यनियमः। कश्चतुल्यजातीयः। यथाजातीयकःक्षिज्योरेच्। कथंजातीयकःक्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपिरायमिच्छतिरैयतीत्यत्रापिप्राप्नोतीति। रायिच्छान्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवति। ऊदुपधायागोहः। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामुपधाग्रहणंकर्तव्यम्। प्रकृतितःपुनरन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यामूकारस्यगोहोयाऽन्तरतमाप्रकृतिस्तत्रषष्ठीयत्रषष्ठीतत्राऽऽदेशाभवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणंसिद्धंभवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौसत्यांनदोषः। क्रियतेएतन्न्यासएव।

न्यत्रतुविद्यतएवेतिव्याचक्षते। कचूलैकारान्तानास्तिगोःसमानाक्षरनान्तादितिवचनात्। अन्येतुभाषायांरैशब्दस्यप्रयोगएवनास्तीत्याहुः। गोहइति। एतत्परिभाषोपस्थानेसतिगोहइतिषष्ठ्यन्तरतमेस्थानिन्युपसंह्रियते। न्यासएवेति। अन्यथापरत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेनगोहइतिषष्ठ्यऽन्ते ल्युपसंह्रियेतेतिभावः।।

रदाभ्यामिति। चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति। निष्ठाया इति। षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवाऽऽनन्तर्येण नत्वविधानात्। क्रियत एतन्न्यास एवेति। अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात्। स हि नकारस्य सुसदृशः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात्। किं पुनरिति। किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम्, आहोस्विल्लक्षणाऽन्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः। स्थानिनिवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः। भिन्नरूपत्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः। अस्त्विति। वचनसा-

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव। किं पुनरिदं निर्वर्तकम्। अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। कश्चात्र विशेषः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। विसं मुसलमिति। इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत। तद्यथा। तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्।

मर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः। क्वचिद्वैरूप्यमिति। यदा विसशब्दस्य विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति- न हि तदा सकार आदेशः। यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः। अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः। अपि चेति। पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात्। ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते। ॥

अस्तुतर्हीति।निर्वृत्तेषुलक्षणाऽन्तरेणाऽऽदेशेषुनियमोऽनेनक्रियतेतत्रान्तरतमःसाधुर्नान्यइत्यर्थः।निर्वृत्तिरि
ति।अभिमतस्यशब्दस्येत्यर्थः।इष्टाव्यवस्थेति।अकःसवर्णेदीर्घइत्यनेनलक्षणेनयदासर्वेदीर्घाःकृतास्तदाते
षांसाधुत्वंविज्ञातंनचाऽनेनतेषामेवाऽसाधुत्वंशक्यंप्रतिपादयितुमितिभावः। उक्तंवेति।इकोगुणवृद्धीइ
त्यत्रयत्रषष्ठीतत्रेदमुपतिष्ठतेतेनैकवाक्यताऽनेनसूत्रेणविधिवाक्यानामितिविधानकालएवान्तरतमआ

अस्तुतर्हिप्रतिपादकम्।अन्येननिर्वृत्तानामनेनप्रतिपत्तिः।निर्वृत्तप्रतिपत्तौनिर्वृत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौनि
र्वृत्तिर्नसिध्यति।सर्वेसर्वत्रप्राप्नुवन्ति।किंतर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्नसिध्यतीति।नसाधीयोनिर्वृत्तिःसिद्धाभवति।
नब्रूमोनिर्वृत्तिर्नसिध्यतीति।किंतर्हि।इष्टाव्यवस्थानप्रकल्पेत।नसर्वेसर्वत्रेष्यन्ते।इदमिदानींकिमर्थंस्यात्।
अनर्थकंच।अनर्थकमेतत्स्यात्।योहिभुक्तवन्तंब्रूयाद्माभुक्थाइतिकिंतेनकृतंस्यात् ।उक्तंवा।किमुक्तम्।
सिद्धंतुषष्ठ्यधिकारेवचनादिति।षष्ठ्यधिकारेऽयंयोगःकर्तव्यः।स्थानेऽन्तरतमःषष्ठीनिर्दिष्टस्येति।प्रत्या
त्मवचनंच।प्रत्यात्ममितिचवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।योयस्यान्तरतमःसतस्यस्थानेयथास्यात्।अन्यस्या
न्तरतमोऽन्यस्यस्थानेमाभूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यंस्वभावसिद्धत्वात्। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्।किंका
रणम्।स्वभावसिद्धत्वात्।स्वभावतएतत्सिद्धम्।तद्यथा।समाजेषुसमाशेषुसमवायेषुचाऽऽस्यतामित्युक्ते
नचोच्यतेप्रत्यात्ममितिप्रत्यात्मंचासते। अन्तरतमवचनंच।अन्तरतमवचनंचाशिष्यम्।योगश्चाप्ययमशि
ष्यः।कुतः।स्वभावसिद्धत्वादेव।तद्यथा।

देशोविधीयते।प्रत्यात्ममिति।आत्मानमात्मानंप्रतीतिसमासः।स्थान्यात्मनोऽन्तरतमइत्यर्थः।स्वभावसिद्धत्वादिति।तुल्य
न्यायतयासूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तंनतुसंबन्धिशब्दत्वादिति।समाजेष्विति।समाजउत्सवेषुसंघातः।समाशःसहभो
जनम्।समवायःकस्यांचित्क्रियायांमेलनम्॥

॥

नैव कृष्ण इति। गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः। एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति। गाव इति। तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णो नाम संकरलक्षणः। एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्स्यन्ति। तथा यानीति। यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः। अचेतनेष्वपीति। न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत्। अब्विकार इ-

समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृष्णाः कृष्णैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति। एवं तावच्चेतनावत्सु। अचेतनेष्वपि। तद्यथा लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्द्धमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति। अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः। व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः। व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालताप्राप्नोति। व्यञ्जनव्यतिक्रमे। इष्टम्। उप्तम्। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे अर्धमात्रिक इगस्ति। कस्तर्हि। मात्रिकः। योऽस्ति स भविष्यति। स्वरव्यतिक्रमे। दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थम्। आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति॥

ति। अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्धूमो विकारः। सूर्यविकारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति। लोकव्यवहाराऽऽश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह। व्यञ्जनेति। व्यतिक्रमः स्थानित्वेन निवृत्तिः। इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः। नैव लोक इति। नित्याः शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः। नैव लोक इति। कुक्कुटादिषु द्वे व्यञ्जने नत्वेकमात्रिकमिति भावः॥ ॥

अर्धतृतीयमात्रमिति। अत्वैकादेशयोः कृतयोरिष्टभाववदिति यदा प्रक्रियेति भावः। भाव्यमानेनेति। नैव लोक इत्ययं परिहारो नोक्तः। यदा विशेषविहितत्वादत्वमिष्टभावेन बाध्यत इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्यादेव प्लुतः। प्लुतात्प्लुतप्रसङ्गे च प्लुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते। अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः। खट्वेन्द्र इति। संज्ञयाऽत्र गुणवृद्ध्योर्भावनं सं-

कस्तर्हि। अर्धमात्रिकः। योऽस्ति स भविष्यति। अस्तु चानेकवर्णादेशेषु। अस्तु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति। इदम् इह। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति। नैष दोषः। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। गुणवृध्येज्भावेषु च॥ गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वा उदकम् खट्वोदकम्। खट्वा ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एलका खट्वैलका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः। ऋदोरबितीहैव स्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः। दकारोऽपि। एज्भावे। कुर्वीते कुर्वीथे। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमात्र एच् प्राप्नोति। नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र एजस्ति।

ज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनेति परिहारस्याऽत्रासंभवः। एज्भाव इति। प्रत्याहारः पूतक्रतोरै च मनोरौ वेत्यादिसंग्रहार्थः। तत्र हि मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात्। ॥

ऋवर्णस्येति। अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यात्स चेष्यत एव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात्। तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति। समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते। नवेति। उरण्रपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थानेऽणौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः। सर्वादेश इति। ऋवर्णस्य स्थानेऽणौ क्रियमाणावलोऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। नवेति। अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंह्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यल्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः। अथवेति। निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः। अनान्तर्यमेवेति। न

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः। सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः। सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। नवा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात्॥ सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल्शित्सर्वस्येति। नवानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याऽविघातः। नवा एष दोषः। किं कारणम्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात्। यदायमुः स्थानेऽण् तदाऽयमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति। अथवा अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्॥ एकस्याऽप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यम्।

हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणाऽपि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः। ऋवर्णस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत्। तदर्थस्य यत्नस्याऽकरणाद्दोष एव। दीर्घस्य तु तुल्यप्रमाणत्वादेकार एवान्तरतमोऽस्त्विति चेत्। भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते। ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम्॥ ॥

सम्प्रयोगो वेति। यदा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः। अवर्णप्रधानत्वादिति। इममेव वृद्धिन्यायमाश्रित्यो-
क्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। उभयान्तर्यादिति। ह्रस्वप्रशासने ह्येचः समुदायान्तरतमाभावादेचोश्चेत्युक्तम्। इह तु सम्भ
वत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः॥ उरण्॥ किमिदमिति। षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादे
शान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम्। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते उः स्थाने लक्ष

संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्। अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति। तद्यथा। तवाऽश्वो
नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तर
तम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषम उपन्यासः। चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयो
गो भवति। वर्णाश्च पुनरचेतनाः। तत्र किंकृतः संप्रयोगः। यद्यपि वर्णा अचेतनाः। यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स
चेतनावान्। एजवर्णयोरादेशेऽवर्णस्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्। एजवर्णयोरादेशे अवर्णं प्राप्नो
ति। खट्वैलका मालौपगवः। किं कारणम्। स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्। स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्।-
स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः। सिद्धं तूभयान्तर्यात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम्।
न चाऽवर्णमुभयोरन्तरतमम्॥ उरण्रपरः॥ किमिदमुरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। उः स्थानेऽणे
व भवति रपरश्चेति। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते। उः स्थाने अण् च अनण् च। अण् तु रपर इ
ति। कश्चात्र विशेषः॥ उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः। उरण्रपरवचनमन्यनि
वृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति। के पुनरुदात्तादयः। उदात्तोऽनुदात्तस्वरितानुनासिकाः। कृतिः। हृतिः।

णान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषाञ्चित्पाठोऽण् भवति रपरश्चेति तत्राऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदे
शान्तराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठोऽणेव भवतीति। तत्र सामर्थ्याच्चाऽन्यनिवृत्तिः। सैवैवकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादि-
ष्विति। अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्यत इति भावः। स चोदात्तादिगुणेन वेति सर्वथा दोषः। ॥

नॄँःपाहीति।यद्यप्यस्मिन्पक्षेपूर्वसवर्णोऋकारोनलभ्यतेतथापिनॄन्पइतिनिपातनाद्भवतिनकारस्यतुरुत्वेकृतेऽनुनासिकोविधीयमानोऽणेवस्यान्नतुऋकारइतिदोषः।प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयंहिबाध्यतइतितेषांरपरत्वंनस्यात्।गुणवृद्ध्योरिति।भूतस्यचेदणोरपरत्वंक्रियतेतदातुगुणवृद्धिविधावणेवदुर्लभइतिदोषः।किंहिसाधीयइति।किंसाधुतरंकारणमित्यर्थः।नपुनरिति।ततश्चाऽवर्णस्यैवनियमेनाऽप्रतिपत्तिरितिव्याख्येयम्।अथमतमि

कृतंहृतंप्रकृतंप्रहृतंनॄँःपाहि।अस्तुतर्ह्युःस्थानेअण्चानण्चअण्तुरपरइति।यउःस्थानेऽणसरपरइतिचेद्गुणवृद्ध्योरवर्णोऽप्रतिपत्तिः।यउःस्थानेअणसरपरइतिचेद्गुणवृद्ध्योरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः।कर्त्ताहर्त्तावार्षगण्यः।किंहिसाधीयः।ऋवर्णस्याऽसवर्णोयदवर्णस्यान्नपुनरेडैचौ।पूर्वस्मिन्नपिपक्षेएषदोषः।किंहिसाधीयः।तत्रापिऋवर्णस्यासवर्णोयदवर्णस्यान्नपुनरिकारोकारौ।अथमतमेतत्।उःस्थानेअणश्चाऽनणश्चप्रसङ्गे——अणेवभवतिरपरश्चेतिसिद्धा।पूर्वस्मिन्पक्षेऽवर्णस्याप्रतिपत्तिः।यत्तुतदुक्तमुदात्तादिषुदोषइति।सइहदोषोजायते।नजायते।जायतेसदोषः।कथम्।उदात्तइत्यनेनाणोऽपिप्रतिनिर्दिश्यन्तेअनणोऽपि।यद्यपिअणोऽपिप्रतिनिर्दिश्यन्तेनतुप्राप्नुवन्ति।किंकारणम्।स्थानेऽन्तरतमोभवतीति।कुतोनुखल्वेतत्।द्वयोःपरिभाषयोःसावकाशयोःसमवस्थितयोःस्थानेऽन्तरतमइतिउरण्रपरइतिचस्थानेऽन्तरतमइत्यनयापरिभाषयाव्यवस्थाभविष्यतिनपुनरुरण्रपरइति।अतःकिम्।अतएषदोषोजायतेउदात्तादिषुदोषइति॥

ति।सएवपक्षाक्षेपवाद्याह।नानेनाऽन्येषांबाधकोऽपूर्वोण्विधीयते।किन्त्वणनणोःप्रसङ्गेऽणेवभवतीतिनियमःक्रियतेसचरपरः।नचगुणवृद्धिप्रसङ्गेइकारोकारयोःप्राप्तिः।यत्तुतदुक्तमिति।किंभवान्मन्यतइतिविचारयति।सएवयुक्तियुक्तंपक्षंगृह्णाति।जायतइति।कुतोनुखल्विति।अन्तरतमपरिभाषायाअवकाशःअकःसवर्णेदीर्घः।झयोहोऽन्यतरस्यामिति।उरण्रपरइत्यस्याऽवकाशः।कर्ताहर्तेति।इहोभयंप्राप्नोति।कृतिरिति।परत्वादियमेवप्राप्नोतीतिदोषः॥

॥

भा·कै येचाप्येतइति। यत्रह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रानेननियमः क्रियतेतत्रतच्छेषभूतंरपरत्वंभवतिनत्वन्यत्रप्रतिपदविधा
१२७ वितिदोषः। सिद्धंत्विति। विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायांविधानकालएवाणोरपरत्वंक्रियतइत्यर्थः। यद्येवमिति।
नह्यनेनोः स्थानेऽण् विधीयतेअपितुलक्षणान्तरेणतत्रविध्यङ्गभूताषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषानोपतिष्ठते-
तथाचोदीचामातः स्थानेइत्यत्रस्थानग्रहणंकृतम्। ततउः समीपेयोऽण् तस्यापिरपरत्वप्रसङ्गइतिस्थानग्र-
हणाऽनुवृत्त्याउः स्थानेयआदेशोऽणित्येतावल्लभ्यतेनतुप्रसज्यमानइति। आदेशइति। प्रसज्यमानत्वेने

येचाऽप्येतेऋवर्णस्यस्थानेप्रतिपदमादेशाउच्यन्तेतेषुरपरत्वंनप्राप्नोति। ऋतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति। सिद्धंतुप्रसङ्गेरपरत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसङ्गेरपरत्वात्। उः स्थानेअण्प्रसज्यमानएवरपरोभवति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। स्थानइतिवर्तते। स्थानशब्दश्चप्रसङ्गवाची। यद्येवमादेशोऽविशेषितोभवति। आदेशश्चविशेषितः। कथम्। द्वितीयंस्थानग्रहणंप्रकृतमनुवर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। उः स्थानेअण्स्थानइति। उः प्रसङ्गेअण्प्रसज्यमानएवरपरोभवति। अथाण्ग्रहणंकिमर्थंनउःरपरोभवतीत्येवोच्येत। रपरइतीयत्युच्यमानेकइदानींरपरः स्यात्॥

त्यर्थः। अथवास्थानग्रहणाऽनुवृत्त्याप्रसज्यमानइत्येषोऽर्थोलभ्यतेनतूः स्थानइति। ततश्चाणआदेशरूपता
नियमेननलभ्यतेइतिसामीप्यलक्षणोऽपिसंबन्धोऽवगम्यतेत्यर्थः। द्वितीयमिति। तच्चार्थात्तुप्रथमान्तंसंपद्य
तेअथवासप्तम्यन्तएवतस्मिन्नयमर्थोभवतिप्रसङ्गएवाऽत्राऽण्रपरोभवतीति। इदानीमुदात्तादिषुदोषोना रामः
स्तिस्थानेऽन्तरतमइत्यनयापरिभाषयाकृतिरित्यादावृकारस्यऋकारएवप्रवर्ततइत्यणः प्रसङ्गएवनास्ति। १२७
गुणवृद्धीचऋकारस्यविधीयमानेअणावेवान्तरतम्याद्रुवतइत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति। ॥

रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशाद्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति एच्छ्रुति। केपुनरिति। पैतृष्वसेयइति। लोपवचनंतुसर्वादेशार्थंस्यात्। होतापोताराविति। रेफस्यसंयोगान्तलोपेकृतेतस्यासिद्धत्वान्नलोपोनस्यात्। एकादेशस्येति। पूर्वपरयोरितिसमुदायस्यस्थानित्वेनचोदितत्वात्तस्यचऋवर्णरूपत्वाऽभावादितिभावः। अवयवग्रहणादिति। पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायोनिर्दिश्यतेअवयवावेवचाऽपेक्षितपरस्परौसमुदायः स्थानेभवति।

कश्चस्थानेभवति। आदेशः॥ आदेशोरपरइतिचेद्रीरिविधिषुरपरप्रतिषेधः॥ आदेशोरपरइतिचेद्रीरिविधिषुरपरत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। केपुनारीरिविधयः। अकङ्लोपाऽऽनङ्नङ्रीङ्रिङादेशाः। अकङ्। सौधातकिः। अकङ्। लोप। पैतृष्वसेयः। लोप। आनङ्। होतापोतारौ। आनङ्। अनङ्। कर्ताहर्ता। अनङ्। रीङ्। मात्रीयतिपित्रीयति। रीङ्। रिङ्। क्रियतेह्रियते। रिङ्। उदात्तादिषुच। उदात्तादिषुचकिम्। रपरत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। कृतिः। हृतिः। कृतंहृतम्। प्रकृतम्। प्रहृतम्। नॄंःपाहि। तस्मादण्ग्रहणंकर्तव्यम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्। खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। किंपुनःकारणंनसिध्यति। उःस्थानेअण्प्रसज्यमानएवरपरोभवतीत्युच्यते। नचायमुरेवस्थानेअण्शिष्यते। किंतर्हि। उश्चान्यस्यच। अवयवग्रहणात्सिद्धम्। यदत्रऋवर्णंतदाश्रयंरपरत्वंभविष्यति। तद्यथा। माषानभोक्तव्याइत्युक्तेमिश्राअपिनभुज्यन्ते। अवयवग्रहणात्सिद्धमितिचेदादेशोरान्तप्रतिषेधः। अवयवग्रहणात्सिद्धमितिचेदादेशोरान्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। होतापोतारौ॥

यइतिभवत्ययमृवर्णस्यस्थानइतिभावः। रान्तप्रतिषेधइति। आनङिविधीयमानेआकारस्याणोऽभावादित्यर्थः। तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्रसाक्षादवर्णस्याऽण्विधीयतेतत्रैवेदमुपतिष्ठतइत्येकादेशस्योपसंख्यानंकर्तव्यमेव।

भा· कै· यदिपुनरिति। उरितिवर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्व
१२८ र्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम्। कर्तेति। अङ्गस्येति षष्ठी अन्त्यमल्मुपसंहरतीति ऋ
वर्णस्य गुणो न भाव्यम्। न च ऋवर्णे ऋवर्णान्तो भवतीति दोषः। न चेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानुवादात्। न च
प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम्। अन्त्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः। अर्थवतेति। यथैवेयायेत्यत्रै-
काच्त्वम्। अर्थसहित्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते। इह चेति। उपसंख्यानस्याऽतिव्याप्ते-

यथैवोश्चाऽन्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भवतीति। एवं य उः स्थानेऽण्चानण्च सोऽपि रपरः स्यात्। यदि पुन
ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। नैवं शक्यम्। इह न प्रसज्येत। कर्ता हर्ता किरति
गिरति। ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतदृवर्णान्तम्। ननु च एतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम्।
अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। न चैषोऽर्थवान्। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इह
च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। मातुः पितुरिति। उभयं न वक्तव्यम्। कथम्। योद्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रस
ङ्गे भवति। लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः। देवदत्तायाः पुत्र इति। कथं मातुः
पितुरिति। अस्त्वत्र रपरत्वं का रूपसिद्धिः। रात्सस्येति सकारस्य लोपः। रेफस्य विसर्जनीयः। नैवं शक्य
म्। इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत॥

त्यर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः। ढ्रलोप इति दीर्घत्वम्। तत्र मातूरिति प्राप्नो
तीति भावः। द्वयोरिति। अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ। अतएवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्य
र्थं कृतम्। अन्यतरत इति। तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः। तद्यथेति। एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहा- रामः
पि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः। अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण् इति रपरत्वाभावः। प्रत्यये १२९
ति। असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः॥ ॥

प्रत्ययेति। प्रत्ययाऽवयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः। अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः। लुप्यत इति। सकारसन्निधिकालेऽकारेणैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसंनिवेशिनीत्वात् तस्मादिति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते। उत्वे च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः। एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः। यद्यन्त इति। यद्यपि रपर इत्यत्राऽन्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः। यद्यपि प्रसज्यमान एवाणुरपरो विधीयते। तथाप्यानङ् इव साक्षादत्रार् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलाऽवस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः। लत्वं चेति। ग्र इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम्।

न्नप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यतेऽत्र प्रत्ययोरात्तस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति। किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः। कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः। यद्यन्त इति वर्तते। ततः पूर्वान्तः। अथादिरिति वर्तते। ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तम्। ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः। अभक्ते दीर्घत्वलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्ययाऽव्यवस्था च। यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते। रेफवकारान्तस्य पदस्येति। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। अग्निर्वायुरिति। एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम्। रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति। एवं प्रियंग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः। अत्राऽपि प्राप्नोति। तस्माद्धातुरेव विशेष्यते। धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति। गीः पूः। दीर्घ। लत्वं। लत्वं च न सिध्यति। निजेगिल्यते। ग्रो यङीति लत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। ग्र इत्यनन्तरयोगेषा षष्ठी।

भा·कै· १२६

पिपरुरिति। पृलङ्झि श्लुपृस्नुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेति झुस जुसि चेति गुणः। ववृत इति। अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः। नार्कुट इति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। किरत इति। एकवचने किरतीति नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः। आङ्गं तु कार्यम

एवमपि स्वर्जे गिल्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि यङ आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः। अथवा ग्र इति पञ्चमी। स्त्व। यकूस्वर। यकूस्वरश्च न सिध्यति। गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव। अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। रेफेण व्यवहितत्वात्। नैष दोषः। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम्। यकूस्वर। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्म ते पिपरुः। मा हि स्म ते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। रेफेण व्यवहितत्वात्। नैष दोषः। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम्। अभ्यस्तस्वर। हलादिः शेष। हलादिः शेषश्च न सिध्यति। ववृते ववृधे। अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति। हलादिः शेष। विसर्जनीय। विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। नार्कुटो नार्पत्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। विसर्जनीय। प्रत्ययाव्यवस्था च। प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते। किरतः गिरतः। रेफोऽप्यभक्तः प्रत्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्तेर्ववधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यकूस्वरश्च। यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम्। रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्य सर्पिष्षु। धनुष्षु।

नित्यम्। अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृते त्वित्त्वमिति। द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्त्वं तत्र रेफोऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात्। स हि धातोः परो विधीयते अथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्थाद्वयोर्न प्रकल्पते अथ व्यवहितेऽपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता ॥

रामः
१२६

गीर्ष्विति।परादौसुब्ग्रहणेनगृह्यतइतिनपदान्तत्वमितिभावः।अभक्तपक्षेऽपितदादिवचनात्प्राप्तिरितिकर्तव्यमवधारणं कल्पिपदेऽपिनृकल्पशब्दादिञिवृद्धौ चरेफःप्रत्ययसमुदायस्यकल्पिशब्दस्यभक्तत्वादवयवोनतुकल्पशब्दस्य।ततश्चनृशब्दस्यकल्पशब्देपरतःपदसंज्ञाविधीयमानातदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्यभवतीतिविसर्जनीयप्रसङ्गः।पदशब्देनचपद्यतेऽनेनार्थइतिप्रत्ययउच्यतेतेनप्रत्ययसमुदायभक्तोरेफःकल्पिशब्देपरतोव्यवस्थितोनकल्पशब्दस्यावयवइतितयोःपौर्वापर्यमस्त्येवेतिअवयवस्यात्मनएवपदान्ततांविहन्तुंनोत्सहतइत्यर्थः।क्वचित्तुकल्पपदसंघात

इहमाभूत्।गीर्षुपूर्षु।परादावपिसत्यवधारणंकर्तव्यंचतुर्ष्वित्येवमर्थम्॥विसर्जनीयप्रतिषेधः॥विसर्जनीयस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः।नार्कुटः।नार्पत्यः।खरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयःप्राप्नोति।परादावपिविसर्जनीयस्यप्रतिषेधोवक्तव्यःनार्कल्पिरित्येवमर्थम्।कल्पिपदसंघातभक्तोऽसौनोत्सहतेऽवयवस्यपदान्ततांविहन्तुमितिविसर्जनीयःप्राप्नोति। यक्स्वर।यक्स्वरश्चनसिध्यति।गीर्यतेस्वयमेव।अचःकर्तृयकीत्येषस्वरोनप्राप्नोति।नैषदोषः।उपदेशइतिवर्तते।अथवापुनरस्तुपरादिः। परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटोव्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तादिस्वरोदीर्घत्वञ्च। यदिपरादिः।अकारलोपःप्रतिषेध्यः।कर्ताहर्ता।अतोलोपआर्द्धधातुकइत्यकारलोपःप्राप्नोति।नैषदोषः।उपदेशइतिवर्तते।यद्युपदेशइतिवर्तते।धिनुतःकृणुतः।अत्रलोपोनप्राप्नोति।नोपदेशग्रहणेनप्रकृतिरभिसंबध्यते।किंतर्हि।आर्धधातुकमभिसंबध्यतेआर्धधातुकोपदेशेयदकारान्तमिति।अकारलोप।औत्व।औत्वंच प्रतिषेध्यम्।चकारजहार। आतऔणलइत्यौत्वंप्राप्नोति।नैषदोषः।निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्येवंनभविष्यति।

भक्ताइतिपाठः।तत्रायमर्थः।कल्पशब्दस्यसंबन्धियस्यरूपंनार्कल्पिरितितस्यपदस्ययोऽवयवःप्रत्ययसंघातःकल्पिशब्दस्यभक्तइत्यर्थः।धिनुतइति।एकवचनेअसत्यप्यकारलोपेआद्गुणेनवाविकरणस्यवागुणेपररूपेणधिनोतीतिसिध्यतीतिद्विवचनंसमुदाहृतम्।आर्धधातुकोपदेशइति।सन्नियोगेनचाऽकारस्यविधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारान्तप्रतिपत्त्यासिद्धोलोपःनिर्दिश्यमानस्येति।नन्वादेःपरस्येतिरेफस्यौत्वेनभाव्यम्।नैषदोषः।णलइत्यनेनयत्प्रत्यायितंप्रयोगविषयमकारमात्रंतस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशःप्रवर्ततेसरेफस्यत्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः।प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षयाषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशइत्युच्यते॥ ॥

भा॰कै॰ १३०

रेफेणेति।यद्रूपंषष्ठ्यानिर्दिष्टमकारमात्रंतद्व्यवहितमित्यर्थः।यदितुप्रत्ययस्येत्युच्यतेलिटइतिवातदाव्यवधानाऽभावात्स्यादेवादेशः।आस्तरितेति।नित्यत्वाद्गुणेरपरत्वेचकृतेनेड्वशिकृतीतिप्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटोऽव्यवस्था।प्रवृत्तौवारेफात्पूर्वइडितिअनिष्टाव्यवस्थाप्राप्नोति॥गीरिति।अन्तरङ्गत्वाद्धिलोपेकृतेइत्वेरपरत्वेचसुपोऽयमादीरेफइतिकल्प-

यस्तर्हिनिर्दिश्यतेतस्यकस्मान्नभवति।रेफेणव्यवहितत्वात्।ओत्व।पुक्प्रतिषेध।पुक्चप्रतिषेध्यः।कारयतिहारयति।आतःपुगितिपुक्प्राप्नोति।पुक्प्रतिषेध।चङ्युपधाह्रस्वत्व।चङ्युपधाह्रस्वत्वंचनसिध्यति।अचीकरत्अजीहरत्।णौचङ्युपधायाह्रस्वइतिह्रस्वत्वंनप्राप्नोति।इटोव्यवस्था।इटश्चव्यवस्थानकल्पते।आस्तरितानिपरिता।इडपिपरादीरेफोऽपितत्रव्यवस्थानप्रकल्पते।अभ्यासलोप।अभ्यासलोपश्चवक्तव्यः।ववृतेववृधे।अभ्यासस्यहलादिःशेषोनप्राप्नोति।अभ्यासलोप।अभ्यस्तस्वर।अभ्यस्तस्वरश्चनसिध्यति।माहिस्मतेपिपरुः।माहिस्मतेबिभरुः।अभ्यस्तानामादिरुदात्तोभवत्यजादौलसार्वधातुकइत्येषस्वरोनप्राप्नोति।अभ्यस्तस्वर।तादिस्वर।तादिस्वरश्चनसिध्यति।प्रकर्ताप्रकर्तुम्।तादौचनितिकृत्यतावित्येषस्वरोनप्राप्नोति।नैषदोषः।उक्तमेतत्।कृदुपदेशेवाताद्यर्थमिडर्थमिति।तादिस्वर।दीर्घ।दीर्घत्वंचनसिध्यति।गीःपूः।रेफवकारान्तस्यधातोरितिदीर्घत्वंनप्राप्नोति॥अलोऽन्त्यस्य॥किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम्।आहोस्विद्आदेशविशेषणम्।किंचातः।यद्यन्त्यविशेषणम्।आदेशोऽविशेषितोभवति।तत्रकोदोषः।अनेकाल्त्वादादेशोऽन्त्यस्यप्रसज्येत।यदिपुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्राऽयमप्यर्थः।अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्नवक्तव्यंभवति।

नायंरात्सस्येतिसलोपेकृतेदीर्घत्वंनस्यादितिपूर्वान्तपक्षोऽत्रस्थितः।अलोऽन्त्यस्य॥किमिदमिति।षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्यसाम्यात्प्रश्नः।यदिपुनरिति।प्रथमाबहुवचनम्अलइतियदिव्याख्यायेतेत्यर्थः।अस्मिंश्चपक्षेरहोरजसांलोपश्चेतिलोपःसर्वादेशःप्राप्नोति।विरजीकरोतीति। ॥

राम: १३०

इदंनियमार्थमिति। अन्त्यस्याऽऽदेशा भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादलुग्रहणमनलन्त्यावृत्त्यर्थमिति भावः। वाक्यस्यापीति। दोषपरत्वादेवमुक्तम्। न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुद्भ्यामित्यत्राऽनडुच्छब्दस्याऽन्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति। यदि खल्वपीति। अवश्यकर्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः। अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते। अन्त्यविशेषणेऽपीति। स्थाने विज्ञातस्येति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवर्तते। तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंह्रियते। आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंह्रियते। इतरथेति। यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेतेत्यर्थः।

इदं नियमार्थं भविष्यति। अलेवान्त्यस्य भवति नान्यदिति। एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। वाक्यस्याऽपि पदस्याऽप्यन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेति अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते। कथम्। ङिच्च अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ङिदेवाऽनेकालन्त्यस्य भवति नान्यदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहारः। अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते, स्थाने प्रसक्तस्येति। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत। योगशेषे च किम्।

तत्र लवितेति तच्च ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः। द्रापयतीति पुगाकारस्य स्यात्। ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तन्न युज्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनाऽस्यैकवाक्यता। अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः संबन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति। शास्त्रे या षष्ठी साऽन्त्येऽलि सा च स्थानेयोगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः। ॥

अनिष्टमिति।आद्यन्तौटकितौमिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यांस्थानेयोगत्वमेवबाध्यते तुल्यजातीयत्वात्संबन्धस्यसंबन्धान्तरेणाबाधोपपत्त्या।षष्ठ्यास्तुयद्रूपंतदन्त्यएवाऽव्यवस्थितमितिपूर्ववद्दोषप्रसङ्गः।अनुसंहारःपुनरनुसंहारान्तरेणादेःपरस्याऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेनबाध्यते॥ङिच्च॥विप्रतिषेधादिति।नन्वयमपवादोऽनेकाल्शिदित्युत्सर्गः।उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तोविप्रतिषेधः।नैतदस्ति।ङित्त्वस्यान्यार्थत्वसंभवेसतिदौर्बल्यात्संदिग्धोपस्थानोऽयंयोगइत्यपवादत्वमे

अनिष्टंप्रसज्येत।टिकिन्मितोऽप्यन्त्यस्यस्युः। तस्मात्सुष्ठूच्यते अलोऽन्त्यस्येतिस्थानेविज्ञातस्याऽनुसंहारइतरथाह्यनिष्टप्रसङ्गइति॥ङिच्च॥तातङन्त्यस्यस्थानेकस्मान्नभवतिङिच्चाऽलोन्त्यस्येतिप्राप्नोति।तातङिङित्करणस्यसावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः।तातङिङित्करणंसावकाशम्। कोऽवकाशः।गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थोङकारः।नातङिङित्करणस्यसावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशोभविष्यति।प्रयोजनंनामतद्वक्तव्यंयन्नियोगतःस्यात्।यदिचायंनियोगतःसर्वादेशःस्यात्ततएतत्प्रयोजनंस्यात्।कुतोनुखल्वेतत्ङित्करणादयंसर्वादेशोभविष्यतिनपुनरन्त्यस्यस्यादिति।एवन्तर्ह्येतदेवज्ञापयतिनतातङन्त्यस्यस्थानेभवतीति।यदेतंङितंकरोति।इतरथाहिलोटएरुप्रकरणएवब्रूयात्तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति॥आदेःपरस्य॥अलोऽन्त्यस्यादेःपरस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः।अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः।तस्यादेःपरस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादो।अपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशोभविष्यति। आदेःपरस्येत्यस्यावकाशः।द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत्।द्वीपम्।अन्तरीपम्।अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः।अस्तेर्भूः।भविताभवितुम्।इहोभयंप्राप्नोति।अतोभिसऐस्।अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः।इदमइश्।इतः।इह।आदेःपरस्येत्यस्याऽवकाशःसएव।इहोभयंप्राप्नोति।अष्टाभ्यऔश्।शित्सर्वस्येत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।

वात्रविषयेऽस्यनास्ति। प्रयोजनंनामेति।सतिसर्वादेशत्वेङित्करणंगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थंस्यात्तदेवतुसर्वादेशत्वमलभ्यंङित्त्वादन्त्यस्यैवप्रसङ्गादितिभावः।ङित्करणादिति।गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादितिभावः।एवन्तर्हीति।अन्तरेणाऽपिङित्त्वमेरुरित्यत्रप्रकरणेतातिविधीयमानेऽन्त्यादेशत्वंसिद्धमितिङित्त्वादेवगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थंङित्त्वमितिविज्ञायते॥ ॥

अनेकाल्शित्करणादेवेति। सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः। अनेकाल्त्वसंपादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव। अष्टाभ्य औशिति। आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः। अन्त्यस्याऽयमिति। ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेऽन्त्यस्याऽयं भवन्निति। एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य। अथवाऽसत्यपीह शिद्ग्रहणेऽनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम्। अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममान्हिकम्॥ ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदम इश्। इतः। इह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शित्करणादेवाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि। जसः शी। जश्शसोः शिः। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम्। किम्। विशेषणार्थः शकारः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। शि सर्वनामस्थानम्। विभाषा ङिश्योरिति। शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम्। कथम्। अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात्। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। असति लोपेऽनेकाल्। यदाऽनेकाल्। तदा सर्वादेशः। यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः। एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथग्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥

अष्टमाहि०४

स्थानिवत्। वत्करणमिति। विनापि वतिना तदर्थलाभो यथाङि·ल्किदिति भावः। नच स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यत इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता। अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। वा लिटीति विकल्पारम्भात्। संज्ञाधिकार इति। संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः। तत्र को दोष इति। आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः। तच्चाऽऽदेशे कार्यसंज्ञासंज्ञिसंबन्धेनापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः। वधेरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते नतु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताऽऽश्रयणाद्धेतौ किं कार्थग्रहणाद्धि नाऽपि वतिनाऽतिदेशपक्ष उपन्यस्तः। वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते नतु स्थानिनि निवर्त्यन्त इत्यदोषः। ङि·ल्किदिवित्तु संज्ञा न भवति न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्। नहि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्र-

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥ वत्करणं किमर्थम्। स्थान्यादेशोऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात्। तत्र को दोषः। आङो यमहनः। आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यात्। हन्तेर्न स्यात्। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। अथादेशग्रहणं किमर्थम्। स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः।

तिषिध्येत। किकिनौ लिट्चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात्तद्वदतिदेशः। स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति। शास्त्रातिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः। क इदानीमिति। द्विविध आदेशः प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः। आनुमानिकश्चेरुरित्यादि। अत्र हि इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणोकारान्तश्चादेशः। ततस्तेरुरिति संपद्यते। तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नाऽनुमानिकस्येति।

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। अलः परस्य विधिः। अल्विधिः। अलो विधिः। अल्विधिः। अलि विधिः। अल्विधिः। अला विधिरल्विधिरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम्। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति। न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत।

आदेशमात्रमिति। प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः। एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम्। न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत। तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽकारः। बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति। अथवाऽल्विधिशब्दवाच्योऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम्। सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्दुसुलाभः। केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात्। तत्रालः परस्य विधिः। द्यौः पन्थाः हल्ङ्यादिसुलोपो न भवति। अलि परतो विधिः। कइष्टः सइष्टः। हशि चेत्युत्वं न भवति। अलो विधिः। द्युकाम इति। लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति। उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति। अला विधिः। महोरस्केनेति। अयोगवाहानामट्सूपदेशात्सत्वं न भवतीति। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति। अनलित्येतावदेवोच्यताम्। अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते। यथाभावदित्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः। उत्तरपदलोप इति। अनलित्युच्यमाने यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात्। कइष्टः सइष्ट इत्यादौ। प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात्। न हीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः। उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः॥

अलमाश्रयत इति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवं ह्यलाश्रय इति स्यात्। तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः। एरच्। अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः। अलाश्रयत्वाद्विधिरेवालित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः। किमर्थमिति। तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्स्यन्तीति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं त-

अलमाश्रयते अलाश्रयः। अलाश्रयो विधिः अल्विधिरिति। यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते। तत्रैव प्रतिषेधः स्यात्। यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रदीव्य प्रसीव्येति। वलादिलक्षण इड् मा भूदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। अन्यः स्थानी अन्य आदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशो न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहनः इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। इष्यते च वधेरपि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तस्मात् स्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। तद्यथा। गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे अतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणि। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्।

डिन्नरूपत्वादादेशे न सिध्यतीति भावः। लोकत इति। लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः। उपाध्यायस्येति। प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद्व्यभिचाराभावात्। ॥

प्रतिषेधंवक्ष्यामीति।नह्यप्रदर्शितविषयःप्रतिषेधःशक्योविधातुमितिभावः।एवंतावल्लिङ्गेनाभिमतोऽर्थःसिद्धइतिप्रदर्शितम्।इदानींक्रियमाणेऽपिसूत्रेऽनल्विधावितिनकर्तव्यमित्याह।अल्विधौप्रतिषेधइति।प्रदीव्येतीड्नभवति।इड्विधौवलादेरितिविशेषणमाश्रितम्।तच्चक्त्वोऽस्त्येवेतिवस्तुस्थित्यासंनिहितमपिवलादित्वंस्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम्।तथाहीडादिरपिक्त्वाभवत्येवक्त्वाकेवलोऽपिआकारान्तोऽपिस्नात्वीतीकारान्तोऽपिदत्त्वायेतिचयगन्तोऽपिइष्ट्वीनमितिमान्तोऽपितत्रक्त्वामात्रप्रतिबद्धंयत्कार्यंक्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादितदादेशेऽतिदिश्यतांनतुवलादित्वमितिल्यपोनस्वतोनापिस्थानितोवलादित्वमि

अनल्विधावितिप्रतिषेधंवक्ष्यामीति।इहमाभूत्।द्यौः,पन्थाः,सइति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।अल्विधौस्थानिवद्भावोनभवतीति।यदयमदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीतितिकितीत्येवसिद्धेल्यब्ग्रहणंकरोति।तस्मान्नार्थोऽनेनयोगेन।आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगेअल्विधौप्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात्।अल्विधौप्रतिषेधेऽसत्यपिविशेषणेसमाश्रीयमाणेअसतितस्मिन्विशेषणेअप्राप्तिर्विधेः।प्रदीव्यप्रसीव्य।किंकारणम्।तस्यादर्शनात्।वलादेरित्युच्यतेनचात्रवलादिंपश्यामः।ननुचैवमर्थएवायंयत्नःक्रियते।अन्यस्यकार्यमुच्यमानमन्यस्ययथास्यादिति।सत्यमेवमर्थोनतुप्राप्नोति।किंकारणम्।सामान्यातिदेशेहिविशेषानतिदेशः।सामान्येह्यतिदिश्यमानेविशेषोनातिदिष्टोभवति।तद्यथा।ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रियेवर्तितव्यमितिसामान्यंयद्ब्राह्मणकार्यंतत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते।यद्विशिष्टंमाठरेकौण्डिन्येवानतदतिदिश्यते।एवमिहापियत्सामान्यंप्रत्ययकार्यंतदतिदिश्यतेयद्विशिष्टंवलादेरितिनतदतिदिश्यते।

तीडभावःसिद्धएवेतिभावः।ब्राह्मणवदिति।सामान्यशब्दोपादानेनयत्रकार्यमतिदिश्यतेतत्रहिविशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः।यत्रतुविशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्रविशेषातिदेशोभवत्येव। ॥

अग्रहीदिति। ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः। दीर्घविधौ ह्यच्परिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम्। इट्त्वजन्त्वराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति। तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति। देवित्वेत्यादावकितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात्। कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः। तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः। अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात्। विशिष्टं ह्येषोऽनल्मिति। इट् ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाऽऽश्रयणाद्ग्रहोऽलि

यद्येवमग्रहीत् इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति। अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति। प्रदीव्य प्रसीव्येति। विशिष्टं ह्येषोऽल्माश्रयते वलं नाम। इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति। विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाम। यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च सत्याश्रये विधिरिष्टः। सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदित। किमतो यत्सति भवितव्यम्। प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति अल्विधित्वात्। प्रविषेधस्तु प्राप्नोति। किं कारणम्। अल्विधित्वात्। अल्विधिरयं भवति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेणाभावः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्। अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः। स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति। नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति। किं तर्हि स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेषितव्यम्। तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति।

टि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः। अनियमप्रसङ्गान्नियमफलाया अच्परिभाषाया अनुपस्थानात्। सत्याश्रय इति। आश्रीयत इत्याश्रयः। यथा वलादित्वमिड्विधौ। तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति। न वेति। अतिदेश एवानुदेशः सप्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम्। तत्र स्वाश्रयं वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते। तत्राऽनल्विधावितीति। इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्याऽपीडर्थत्वादिड् न प्राप्नोतीति। ॥

इदानींयथात्रप्रतिषेधोनप्रवर्ततेतथाविचारपूर्वकंप्रतिपादयितुमाह।किंपुनरिति।आदेशोस्यास्तीत्यादेशीस्थानी।किंस्थान्यलाश्रयेकार्येस्थानिवत्त्वनिषेधोथाल्मात्राश्रयइतिविचारः।किंप्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथवाव्याप्तिरितिभावः।वधकइति।हन्तेर्ण्वुलिबहुलंसंज्ञाछन्दसोरितिवक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमितिवधादेशः।सचहलन्तइतिदोषोपन्यासः।अदन्तत्वेल्लोपस्यस्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः। सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति।आदिष्टएवातिदिष्टोविवक्षितः।उपलक्षणंचैतत्।तद्धितादेशेष्वपिनप्राप्नोतिलैगवायनइतिअत्रहिस्वाश्रयमजादित्वंस्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम्। किंपुनरिति। न्यायापेक्षःप्रकर्षः।कःपक्षो-

किंपुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधोभवत्याहोस्विदविशेषेणआदेशेआदेशिनिच।कश्चात्रविशेषः।आदेश्यल्विधिप्रतिषेधेकुरुवधपिबांगुणवृद्धिप्रतिषेधः।आदेश्यल्विधिप्रतिषेधेकुरुवधपिबांगुणवृद्ध्योःप्रतिषेधोवक्तव्यः।कुर्वित्यत्रस्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयंचलघूप धत्वंतत्रलघूपधगुणःप्राप्नोति।वधकइत्यत्रस्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयंचादुपधत्वंतत्रवृद्धिःप्राप्नोति।पिबेत्यत्रस्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयंचलघूपधत्वंतत्रलघूपधगुणःप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्यविशेषेणआदेशेआदेशिनिच।आदेश्यादेशइतिचेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम्।आदेश्यादेशइतिचेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।सुप्।वृक्षायप्लक्षायस्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञास्वाश्रयंयञादित्वंतत्रप्रतिषेधःप्राप्नोति।सुप् ।तिङ्।अरुदिताम्।अरुदितम्।अरुदितास्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञास्वाश्रयंचवलादित्वंतत्रप्रतिषेधःप्राप्नोति।तिङ्।कृदतिदिष्टम्।भुवनंसुवनंधुवनम्।स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञास्वाश्रयंचाजादित्वंतत्रप्रतिषेधःप्राप्नोति।किंपुनरत्रज्यायः।आदेशिन्यल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधइत्येतदेवज्यायः।

न्यायोपपन्नइत्यर्थः।आदेशिनीति।प्रत्यासत्त्येतिभावः।यत्कार्यमादेशःस्वतोनप्रतिपद्यतेतस्यतत्रस्यादतिदेशाकाङ्क्षा।तच्छेषश्चप्रतिषेधस्तद्द्वारकएव कार्येयुक्तः।अरुदितामित्यत्रत्वादेशस्यस्वतोवलादित्वान्नतत्रातिदेशाकाङ्क्षा।सार्वधातुकत्वंस्वतोनास्तीतितदेवातिदेशेनप्राप्यते।यथागुरुपुत्रोगुरुत्वेसतिनातिदेशमपेक्षतेतथावलादित्वंप्रत्यादेशस्यनास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावतादृष्टान्तःसार्वधातुकत्वंप्रत्ययत्वेवातिदेशापेक्षा। ॥

करोताविति। अकारस्यह्यकारोमात्रिकएवन्याय्यइतिशास्त्रान्तरेणापिप्राप्तस्यभिन्नकालस्यनिवृत्त्यर्थंतपरत्वमित्यर्थः। अन्योयमिति। हनोवधचेतिवुन्प्रत्ययः। एकदेशविकृतस्येति। एकदेशेनविकृतइतितृतीयासमासः। तद्यथेति। छिन्नेपिपुच्छेशिष्टावयवसन्निवेशःश्वत्वजातेरभिव्यञ्जकः। एवंपचत्वित्यत्रैकारस्यविकारेपितकारस्तिङ्त्वस्यव्यञ्जकः। तथाचैकारलोपेप्यपचदितितकारमात्रस्यतिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वंचास्ति। नाश्वइति। अवयवापगमेपिनतस्यजात्यन्तरेणयोगः। किंतर्हि श्वत्वेनव्यवहारः। अनित्यविज्ञानमिति। अवस्थितेतकारेइकारस्यउकारइत्यनित्यत्वंशुनइवप्राप्नोतीतिभावः। उपसंख्यानेतुक्रियमाणेनास्त्यनित्यत्वम्। एरुरितिस्थान्यादेशाभ्यांतिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेःप्रसङ्गेतोर्विधानात्। तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वाआनुमानिकस्याप्यादेशस्यस्थानिवद्भावःसिद्धः। ॥

कुतएतत्। तथाह्ययंविशिष्टंस्थानिकार्यमादेशेतिदिशतिगुरुवद्गुरुपुत्रइतियथा। तद्यथा। गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रेवर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति। यदिचगुरुपुत्रोपिगुरुर्भवतितदपिकर्तव्यंभवति। अस्तुतर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणेप्रतिषेधः। ननुचोक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधेकुरुवधपिबांगुणवृद्धिप्रतिषेधइति। नैषदोषः। करोतौतपरनिर्देशात्सिद्धम्। पिबिरदन्तः। वधकइतिनायंण्वुल्। अन्योयमकशब्दःकिदौणादिकःरुचकइतियथा। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनंपचतुपचन्तुतिङ्ग्रहणेनग्रहणंयथास्यात्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतितिङ्ग्रहणेनग्रहणंभविष्यति। तद्यथाश्वाकर्णेपुच्छेवाछिन्नेश्वैवभवतिनाश्वोनगर्दभइति। अनित्यविज्ञानंतु। अनित्यविज्ञानंतुभवति। नित्याःशब्दाः। नित्येषुनामशब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। तत्रसएवायंविकृतश्चेत्येतन्नित्येषुशब्देषुनोपपद्यतेतस्मादुपसंख्यानंकर्तव्यम्। भारद्वाजीयाःपठन्ति। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम्। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पचतुपचन्तु। तिङ्ग्रहणेनग्रहणंयथास्यात्। किंचकारणंनस्यात्। अनादेशत्वादादेशःस्थानिवदित्युच्यते।

नचेमेइति।तुशब्दादयः।एरुरित्यत्रसाक्षात्समुदायानुपादानात्।रूपान्यत्वाच्चेति।यद्ययमवयवादेशोरूपंनभिन्द्यात्तथादेवप्रत्यभिज्ञानातिङ्त्वम्।यतस्तुभेदकोरूपस्यतस्मान्नास्तितिङ्त्वमितिभावः।योत्रादेशइति।इकारस्यउकारोनासावाश्रीयतेपदसंज्ञायाम्।साहितिशब्दनिबन्धनानावयवनिबन्धना।यश्चेति।तुशब्दःसाक्षादविधानान्नादेशःपदसंज्ञानिमित्तभावेनचाश्रीयतइत्यर्थः।तत्रोत्तरमाह।नैतदिति।तिपूतस्मिन्निइतितत्सन्निवेशेइकारतकारावपिसन्निविष्टावि

नचेमेआदेशाः।रूपान्यत्वाच्च।अन्यत्खल्वपिरूपंपचतीतिअन्यत्पचत्विति।इमेप्यादेशाः।कथम्।आदिश्यतेयःसआदेशः।इमेचाप्यादिश्यन्ते।आदेशःस्थानिवदितिचेन्नानाश्रितत्वात्।आदेशःस्थानिवदितिचेत्तन्न।किंकारणम्।अनाश्रितत्वात्।योत्रादेशोनासावाश्रीयतेयश्चाश्रीयतेनासावादेशः।नैतन्मन्तव्यंसमुदायेश्चाश्रीयमाणोऽवयवोनाश्रीयतेइति।अभ्यन्तरोहिसमुदायस्यावयवः।तद्यथा।वृक्षःप्रचलन्सहावयवैःप्रचलति।आश्रयइतिचेदल्विधिप्रसङ्गः।आश्रयइतिचेदल्विधिरयंभवति।तत्रानल्विधावितिप्रतिषेधःप्राप्नोति।नैषदोषः।नैवंसतिकश्चिदनल्विधिःस्यादुच्यतेचेदमनल्विधाविति।तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेसाधीयोल्विधिरिति।कश्चसाधीयः।यत्रप्राधान्येनालाश्रीयते।यत्रनान्तरीकोलाश्रीयतेनासावल्विधिरिति।अथचोक्तमादेशग्रहणस्यप्रयोजनम् आदेशमात्रंस्थानिवद्यथास्यादिति।अनुपपन्नंस्थान्यादेशत्वंनित्यत्वात्।स्थानीआदेशइत्येतन्नित्येषुशब्देषुनोपपद्यते।किंकारणम्।नित्यत्वात्।स्थानीहिनामभूत्वायोनभवति।आदेशोहिनामयोऽभूत्वाभवति।एतच्चनित्येषुशब्देषुनोपपद्यते।यत्सतोनामविनाशःस्यात्असतोवाप्रादुर्भावइति।

तीकारस्यतिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्यतिङ्त्वमितिसिद्धापदसंज्ञा।अल्विधिप्रसङ्गइति।इकारस्यपदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिःपदसंज्ञास्यादित्यर्थः। यत्रप्राधान्येनेति। यत्रसाक्षादल्निर्दिष्टःतत्रप्रतिषेधोनानुमीयमानेसंभवमात्रेणाल्लीत्यर्थः।प्राधान्यग्रहणंप्रत्यक्षोपलक्षणम्।आदेशमात्रमिति।आनुमानिकमपीत्यर्थः।अनुपपन्नमिति।एकदेशविकारेपियत्रनित्यत्वहानिस्तत्रसर्वेविकारेकुतोनित्यत्वम्। यत्रान्वयोपिकस्यचिन्नास्तीत्यर्थः। ॥

सोमस्येति। सोमलक्षणविशेषः। तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते। कार्याबुद्धिरिति। अन्यस्यात्र विपरिणामासंभवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः। सन्तीति। ज्यापोरित्यत्र बहुलग्रहणात्। भूतपूर्वे चापीति। न च नित्यत्वविरोधः। बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम्। प्राचीनमिति। प्राचिदे

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते। लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपाध्यायो भूतपूर्वो भवति। वेदेपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते। न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति। कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम्। अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत्। किमिदं कार्यविपरिणामादिति। कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते। ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम्। सन्ति चैवौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि। अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम्। कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते। भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते। कथम्। बुद्ध्या। तद्यथा। कश्चित्कंचिदुपदिशति। प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति। तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह। ये क्षीरिणोवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति। स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान्न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च तस्मिन्विषये आम्राः नित्याश्च न्यग्रोधाः बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं नित्य एव च तस्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च। बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते। अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात्। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति।

शेप्राक्। ततो विभाषाश्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः। तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता। आम्रबुद्ध्या इति। अस्या अनन्तरमित्यर्थः। अपवादप्रसङ्गस्त्विति। बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्यान्यादेशाभाव इति भावः। ॥

कर्मण्यणिति।सर्वत्राण्वृद्धिःप्रसक्ता आतोनुपसर्गेकइतिकबुद्ध्यानिवर्त्यतेइतिकेप्यण्कृतप्रसङ्गः।विषयेणत्विति।तुशब्दःपुनरर्थे।यदयंगापोष्टगितिकापवादस्यटकःकित्त्वंशास्तितज्ज्ञापयतिनोत्सर्गकृतमपवादेभवतीति।षष्ठीनिर्दिष्टस्येति।नचाऽपवादःषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानेविधीयतेनाभिनभंचेत्यादौषष्ठ्याःस्थानेप्रथमायाविधानादस्तिषष्ठी।विश्ववणएवणोतितुशब्दान्तरं प्रत्ययविपर्ययंविज्ञेयम्।यथोक्तंवालवायोविदूरंचप्रकृत्यन्तरमेववेति।विश्ववःशब्दात्त्वनभिधानात्प्रत्ययाभावः। यदयमिति।नचपित्त्वनिवृत्त्यर्थेनियमार्थंशित्त्वम्।श्यनोनित्त्वाद्ज्ञापकात्पित्त्वनिवृत्तेःसिद्धत्वात्।नह्यत्रपित्त्वस्यनित्त्वस्यवावि-

कर्मण्यण्आतोनुपसर्गेकःइतिकेपिअसिद्धत्वंप्राप्नोति।किंकारणम्।स्थानिवत्त्वात्।उक्तंवा।किमुक्तम्।विषयेणतुनानालिङ्गकरणात्सिद्धमिति।अथवासिद्धंतुषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानिवद्वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशःस्थानिवदितिवक्तव्यम्।तत्तर्हिषष्ठीनिर्दिष्टग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।षष्ठीस्थानेयोगेति।अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनाऽपवादेउत्सर्गकृतंभवतीति।यदयंश्यन्नादीन्कांश्चिच्छितःकरोतिश्यन्श्नम्श्नाशःश्नुरिति।तस्यदोषस्त्यादेशउभयप्रतिषेधः।तस्यैतस्यलक्षणस्यदोषः।तयादेशउभयप्रतिषेधोवक्तव्यः।उभयेदेवमनुष्याः।तयपोग्रहणेनग्रहणाद्जसिविभाषाप्राप्नोति।नैषदोषः।अयच्प्रत्ययान्तरम्।यदिप्रत्ययान्तरमुभयीतिईकारोनप्राप्नोति।माभूदेवम्।मात्रचइत्येवंभविष्यति।कथम्।मात्रजितिनेदंप्रत्ययग्रहणम्।किंतर्हि।प्रत्याहारग्रहणम्।क्वसन्निविष्टानांप्रत्याहारः।मात्रशब्दात्प्रभृतिआअयचश्चकारात्।यदिप्रत्याहारग्रहणंकतितिष्ठन्ति।अत्रापिप्राप्नोति।अतइतिवर्त्तते।एवमपितैलमात्राघृतमात्राअत्राऽपिप्राप्नोति।

शेषोऽस्तीतिकेचिदाहुः।तदयुक्तम्।ताच्छील्यादौविषयेचानशिश्यनोनित्त्वंप्रकृतेराद्युदात्तार्थंस्यात्।तस्मादिष्टसिद्धयेसामान्येनज्ञापकंशित्त्वमाश्रीयतेअपवादेउत्सर्गकृतंनभवतीति। कतितिष्ठन्तीति।परिहारान्तरंतद्भावान्नषट्स्वस्रादिभ्यइतिप्रतिषेधोऽत्रनोक्तः।तैलमात्रेति।चकारस्यप्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद्मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः। ॥

सदृशस्येति। प्रत्ययानुकरणमात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। एकस्मिन् यत्प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेशाद् इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः। भूतपूर्व इति। अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वग

सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम्॥ जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः॥ जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः॥ ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। ङ्याब्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति। ननु च दीर्घादित्युच्यते। तन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान्। इदमपि सिद्धं भवति। अतिखट्वाय अतिमालाय। याडापइति याड् न भवति। अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृतेपि ङ्यासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्। नेत्याह। न तर्हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। ङी ई ईकारान्तात्। आ आप् आकारान्तादिति॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। आत्थ अभूत्। अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति। आहेस्तावन्न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नाऽऽहेरीड् भवतीति। यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत। झलादिर्यो भूतपूर्व इति। यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात्॥

त्याश्रयणादाद् इति च रूपसद्भावात्। लक्षणेति। अत्र चान्तरङ्गत्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः। झलादिरिति। णलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः॥

॥

आथिमिति। तिबादयो हि सर्वे झलादय इति णलाद्यो भूतपूर्वो झलाद्य इति भावः। आवधिषीष्टेति। यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्नोति निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदेतदुदाहरणम्। क्वचित्तु यदाबाधिषीष्टेति पाठः॥

आथिमेवायमुच्चारयेत्। ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति। भवतेश्चापि न वक्तव्यः। अस्तिसिचोऽपृक्त इति हि सकारको निर्देशः। अस्तेः सकारान्तादिति॥ वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः॥ वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। वधकं पुष्करमिति। स्थानिवद्भावाद्वृद्धितत्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। उक्तमेतत्। नाऽयं ण्वुल्। अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथेति। इड्विधिश्च। इड्विधेयः। आवधिषीष्ट। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आवधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति। आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः। आकारान्तान्नुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। विलापयति। भापयते। लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्पुकौ प्राप्नुतः। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। लीईई कारान्तस्येति। भीईई कारान्तस्येति॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः॥ एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिष्टात्। हतात्। भिन्तात्। कुरुतात्। स्तात्। लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यम्। लोडादेशः क्रियतामेते विधय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोडादेशः। अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा॥ त्रयादेशे स्त्रन्तप्रतिषेधः॥ त्रयादेशे स्त्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित्त्रेस्त्रय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

उकारात्प्रभृतीति। तनादिकृञ्भ्य उ इत्यतस्तत्र च वसुरन्तर्भूतः। यदीति। अप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात् शता यद् इति। न चात्र शतुः कृत इत्यनुमेव शता। मुञ्चतेति। अत्र नस्य सनुम्कत्वादिति भावः। तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणी-

चात्र शतुः कृत इत्यनुमेव शता।

आम्विधौ च। आम्विधौ सन्नन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रस्तिष्ठन्ति। चतस्रभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम्प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं चतस्रभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाच्चतस्रभावः। अथेदानीं चतस्रभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥ स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधः॥ स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। विदुषः पश्य। शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति। अनुम इत्युच्यते न चात्रानुमं पश्यामः। अनुम इति नेदमागमग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति। नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते। किं तर्हि। शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत। मुञ्चता मुञ्चत इति॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं शवलग्वग्रम्। सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। एङ इति वर्तते तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवमपीह चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति। णित्वम्। चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः। गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नोति। आत्वम्। चित्रगुं पश्य शवलगुं पश्य। आ गोत इत्यात्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। तपरकरणात्सिद्धम्। तपरकरणसामर्थ्यात् णित्वात्वे न भविष्यतः॥

यदिति प्रत्याहारग्रहणेऽपि स एव विशेष्यत इत्यदोषः। सर्वत्रेति। प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम्। यदा त्वप्रकृतिभावस्तदाऽयं प्रसङ्ग उक्तः। उत्तरं त्वल्विधित्वात्तस्या निवृत्त्याभावः॥ ॥

बहुपुस्तकेषूपलभ्यमानोऽपि आ ओत इत्यपाठः। अल्विधित्वेनैव प्राप्तिनिवृत्त्या वा प्राप्तेः। किं त्वा गोत इति पाठ इति यागेश्वरपण्डिताः।

अचः परस्मिन्। अस्ति ह्यर्थमिदम्। तथा हि। वव्रश्चेति उरदत्त्वे कृते न संप्रसारण इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः। एवमचितीकः। सुचितीकः। बहुचितीक इति चितेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति। वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः अच इति किमिति। अन्तरङ्गत्वादिति। अत एव युगपत्प्रसक्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदत्र नास्ति। यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा चकिरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते। तत्रायं यत्नः। च्छ्वोः शूडिति तकारछकारयोः समुदायनिर्देशान्नतुक्छकारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालोऽन्त्यस्येत्यस्याऽनुपस्थानमनर्थकत्वात्। एवं च न ङोङित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति। स्वाश्रयमिति। न ह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते। यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः। वाच्छ्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वत्त्वे बहिरङ्गत्वाद्यणोऽसिद्धत्वाद्धलि लोपाभावः। द्यूत्वेत्यत्र तु नाऽजानन्तर्य इति असिद्धत्वनिषेधाद्यण् प्रवर्तते। ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्। योऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। योऽत्रादेश इति। समुदायरूप ऊठ्। यश्चाश्रीयत इति। यणिविधावच्। नासावादेश इति। समुदायस्यादेशत्वात्। न चाऽऽदेशस्याऽवयव आदेशो गृह्यते। मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्याऽयुक्तत्वात्। ख्याञादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति। घस्लादेशस्य लृदित्त्वादङर्थो ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः॥ ॥

स्तरा। बहुगुमान्। न गोश्वन्साववर्ण— ति प्रतिषेधः प्राप्नोति। करोतिपिबत्योः प्रतिषेधः। करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुरु पिबेति। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। अच इति किमर्थम्। प्रश्नो विश्नः। द्यूत्वा। स्यूत्वा। आक्राष्टाम्। आगत्य। प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियमाणेऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्यूत्वा स्यूत्वा। वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावाद् चीति यणादेशो न प्राप्नोति। अच इति वचनाद्भवति। नैतदप्यस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्राऽचूत्वं भविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः।

युवजानिरिति।अव्युत्पन्नत्वादुणादीनांजायाशब्दस्याऽऽकारलोपोनभवति।अन्यथाऽऽकारस्यनिङिकृतेयलोपेचनिङःस्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपःस्यात्।नचाऽसिद्धवदत्राभादित्याकारलोपेकर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्याव्याश्रयत्वात्।पुनरि

इदंतर्हिप्रयोजनम्।आक्राष्टाम्।सिचोलोपःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावात्षढोःकस्सीतिकत्वंप्राप्नोति।अचइतिवचनान्नभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।वक्ष्यत्येतत्पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।आगत्य।अभिगत्य ।अनुनासिकलोपःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येतितुङ्नप्राप्नोति।अचइतिवचनाद्भवति।अथपरस्मिन्नितिकिमर्थम्।युवजानिः।वधूजानिः।द्विपदिका।वैयाघ्रपद्यः।आदीध्ये।युवजानिःवधूजानिरितिजायायानिङ्अपरनिमित्तकः।तस्यस्थानिवद्भावाद्वलीतियलोपोनप्राप्नोति।परस्मिन्नितिवचनाद्भवति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।स्वाश्रयमत्रवलत्वंभविष्यति।अथवायोऽत्राऽऽदेशोनाऽसावाश्रीयतेयश्चाऽऽश्रीयतेनाऽसावादेशः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।द्विपदिका।त्रिपदिका।पादस्यलोपोऽपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावात्पद्भावोनप्राप्नोति।परस्मिन्नितिवचनाद्भवति।एतदपिनाऽस्तिप्रयोजनम्।पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावोनभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।वैयाघ्रपद्यः।ननुचात्राऽपिपुनर्वचनसामर्थ्यादेवभविष्यति।अस्तिह्यन्यत्पुनर्लोपवचनेप्रयोजनम्।किम्।यत्रभसंज्ञानव्याघ्रपात्श्येनपादिति।

ति।यस्येतिलोपेसिद्धेपादःपत्तस्येत्यत्रपुनर्लोपवचनंस्थानिवत्त्वनिषेधार्थम्।पुनर्लोपवचनेसतिलुप्यतएवाकारःकार्यिनाऽऽश्रीयतइत्यर्थः।ननुचाऽत्रापीति।यस्येतिलोपेसिद्धेपादस्यलोपइतिपुनर्लोपवचनादित्यर्थः॥

आदीध्यइति।इटएत्वेकृतेलोपःप्राप्नोतिविकरणश्चतत्रनित्यत्वाद्विकरणस्तस्यलुक्‌तस्यस्थानिवद्भावेनएरनेकाचइतियण्नप्रवर्तते।क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्वितिस्थानिवत्त्वनिषेधात्। यदयमिति।अम्नेवायोइतिस्थानिवत्त्वात्ह्रस्वादित्येवलोपःसिद्धः।खट्वेमालेइत्यादौहल्ङ्याब्भ्यइति।नयत्यादीनांविजन्तानांविचिगुणेनेलोइतिकर्यसंबुद्धिलोपइतिचेन्नैतेभ्योविच्‌दृश्यते।।बाभ्रवीयाइति।सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वाद्यशब्दःसन्निपातनिमित्तो

इदंचाऽप्युदाहरणम्।आदीध्येआवेव्ये।इकारस्यैकारेणपरनिमित्तकः।तस्यस्थानिवद्भावाद्यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितिलोपःप्राप्नोति।परस्मिन्नितिवचनान्नभवति।अथपूर्वविधावितिकिमर्थम्।हेगौः।बाभ्रवीयाः।नैधेयः।हेगौरित्यौकारःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरितिलोपःप्राप्नोति।पूर्वविधावितिवचनान्नभवति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनसंबुद्धिलोपेस्थानिवद्भावोभवतीति।यदयमेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणंकरोति।नैतदस्तिज्ञापकम्।गोऽर्थमेतत्स्यात्।यत्तर्हिप्रत्याहारग्रहणंकरोतिइतरथाह्योह्रस्वादित्येवब्रूयात्।इदंतर्हिप्रयोजनम्। बाभ्रवीयाः।माधवीयाः।वान्तादेशःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येतियलोपोनप्राप्नोतिपूर्वविधावितिवचनाद्भवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।स्वाश्रयमत्रहल्त्वंभविष्यति।अथवायोऽत्रादेशोनासावाश्रीयतेयश्चाऽऽश्रीयतेनाऽसावादेशः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।नैधेयः।आकारलोपःपरनिमित्तकस्तस्यस्थानिवद्भावाद्द्व्यज्लक्षणोढग्नप्राप्नोतिपूर्वविधावितिवचनाद्भवति।

वान्तादेशोयलोपनिमित्ततांप्रतिपद्यते।योऽत्रादेशइति।वान्तःसमुदायः।यश्चेति।लोपंप्रतिनिमित्तत्वेनवकारः।नैधेयइति।स्थानिवद्भावाद्अच्त्वव्यपदेशेसतिविरोधात्स्वाश्रयंह्यच्त्वंनलभ्यते।यदविरुद्धंस्वाश्रयंतदतिदेशेननबाध्यतेविरुद्धंतुबाध्यतएव।संख्याकृतस्तुव्यपदेशःपरस्परपरिहारेणलोकेस्थितः।नहित्रिपुत्रोद्विपुत्रव्यपदेशंलभते। ॥

अथेति। अचःपरस्मिन्पूर्वस्येत्येवंषष्ठ्याविध्यर्थआक्षिप्तःपूर्वस्यकार्येकर्तव्यइतिकार्येचविधिरितिप्रश्नः। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात्तच्। नित्यत्वादल्लोपयलोपौ। ततएकाचइतीट्प्रतिषेधःप्राप्नोति। उपदेशग्रहणंद्वयोरपिविशेषणम्। उपदेशेएकाचउपदेशेऽनुदात्तादिति। द्विःप्रयोगश्चद्विर्वचनम्। अल्लोपस्यतुस्थानिवत्त्वेव्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः। माथितिकइति। यदाठस्येकइतिसंघातग्रहणंतदास्थानिवद्भावादिकस्यकादेशःप्राप्नोतिवर्णनिर्देशेत्वल्विधित्वात्कादेशस्याऽप्रसङ्गः। सन्निपातपरिभाषांचानाश्रित्यैतदुक्तम्। अपीपचन्निति। झेरितश्चेतीकारलोपेकृतेएकदेशविकृतमनन्य

अथविधिग्रहणंकिमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तःसमासोयथाविज्ञायेत। पूर्वस्यविधिःपूर्वविधिःपूर्वस्माद्विधिःपूर्वविधिरिति। कानिपुनःपूर्वस्माद्विधौस्थानिवद्भावस्यप्रयोजनानि। बेभिदिता। चेच्छिदिता। माथितिकः। अपीपचन्। बेभिदिताचेच्छिदितेतिअकारलोपेकृतेएकाज्लक्षणइट्प्रतिषेधःप्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। माथितिकइत्यकारलोपेकृतेतान्तात्कइतिकादेशःप्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। अपीपचन्नित्येकादेशेकृतेअभ्यस्ताज्झेर्जुस् भवतीतिजुस्भावःप्राप्नोतिस्थानिवद्भावान्नभवति। नैतानिसन्तिप्रयोजनानि। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयंप्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्राभवन्तिनकांचित्प्राधान्येनविभक्तिमाश्रयन्ति। तत्रप्रातिपदिकार्थेनिर्दिष्टेयांयांविभक्तिमाश्रयितुंबुद्धिरुपजायतेसासाआश्रयितव्या। इदंतर्हिप्रयोजनम्। विधिमात्रेस्थानिवद्भावोयथास्यात्।

वद्भवतीति। झिरेवाऽयम्। तत्रान्तादेशेकृतेचङ्कारस्यचपररूपेकृतेतस्यादिवद्भावाज्जुस्प्राप्नोति। स्थानिवद्भावेत्विलोपस्यपररूपस्यचव्यवधानान्नभवति। ननुपूर्वस्मादपिविधौस्थानिवद्भावेकथंहेगौरित्यादिसिध्यति। उच्यते। अचोयःपूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात्। तथाहि। गोशब्देओकारात्पूर्वोगकारोनचतस्माद्विधिरस्ति। विधिमात्रइति। अचःपरस्मिन्पूर्वस्येत्यनेनस्थानिवद्भावेविहितेपुनर्विधावितिवचनंनियमार्थंस्थानिवदेवयथास्यान्माभूत्तस्याश्रयमित्यर्थः॥

अनाश्रीयमाणायामिति। कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। आयन्निति। अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्। दध्यत्रेति। पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति। पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः। चक्रतुरिति। अत्र साच्कस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति। ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति। नन्व

अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्य्वोर्लोपो व्योर्वलीति यलोपो माभूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अपरविधाविति तु वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। आयन्। आसन्। धिन्वन्ति। कृण्वन्ति। दध्यत्र। मध्वत्र। चक्रतुः। चक्रुः। इह तावदायन्नासन्निति। इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति। धिन्वन्ति कृण्वन्ति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। दध्यत्र मध्वत्र। यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति॥ चक्रतुः चक्रुः। यणादेशे कृते अनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति द्वाभ्यां देयं लवनम्। अत्रापि प्राप्नोति। द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति। देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति। लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः॥

परविधावित्युच्यमाने कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते। उच्यते। निमित्ताऽपेक्षापरत्वविज्ञानात्। तथा हि बेभिदितेत्यत्राऽकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः। एवं माथितिकः। अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम्। हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति। बाभ्रवीया इत्यत्र योऽत्रादेशो नासावाश्रीयत इति परिहारः। नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः॥ ॥

स्वाश्रयादिति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रयादित्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेनज्ञापकाश्रयादित्यर्थः। द्वयोरेकस्य डतरचूदेयमणो किरतौ लवन इत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्यानिमित्तमिति। आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः। मूर्द्धाभिषिक्तमिति। सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात्।

स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति। तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति। न वक्तव्यम्। पूर्वविधावित्येव सिद्धम्। कथम्। न पूर्वग्रहणेनाऽऽदेशोऽभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्मादादेशादिति। किं तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति। अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति। किं पुनस्तत्। पट्व्या मृद्व्येति। बाढं संगृहीतम्। ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा। पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते। कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। इह तावदायन्। आसन्। धिन्वन्ति कृण्वन्तीति। अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः। विधानं विधिरिति॥ तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते। पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति। एवमाट् भविष्यति। इह च न भविष्यति। दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि।

पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्याव्यवधानात्प्रश्नः। नन्विति। व्यवहितेऽपीति। पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः॥ भावसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठीसंबन्धसामान्ये विज्ञायते। इट् च नेति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीड्भावः।

स्तोष्यामीति। कथयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादोऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक्। चरत्यर्थे तु पादिक इत्येव भवति पर्पादित्वात्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः। उदकं वहतीत्यण्। संज्ञायामुदभावः। अपत्ये इञ्। श्वोभूतिर्नाम शिष्यः। तस्याऽऽमन्त्रणम्। शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद्ङीष्। नेताराविति। शिष्ययोरामन्त्रणम्। नयेते गुरुमु-

स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीपातनी चा नेतारावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च। इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीपातनीधारणिं रावणिमिति। अकारलोपे कृते पद्भावङ्ठ्अल्लोपःटिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। स्थानिवद्भावान्न भवन्ति। स्रंस्यते ध्वंस्यते। णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवतीति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। याज्यते वाप्यते। णिलोपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवतीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहित इति। न चाऽयं यजादिभ्यो विहित इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पट्व्यामृद्व्येति। परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। इकारयणा व्यवहितत्वात्। स्थानिवद्भावाद्भवति। किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य। नित्यत्वात्। नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति। अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम्।

खात्शास्त्रार्थमिति नेतारौ। धारणरावणशब्दाभ्यामिञ्। असिद्धं बहिरङ्गेति। नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात्प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भावः। अवश्यं चेति। स्थानिवद्भावाऽऽश्रयणेऽपीत्यर्थः। ॥

भा॰ कै॰ १५२

कर्त्र्यैति। कर्तृईआइतिस्थितेयदिनित्यत्वात्पूर्वंपरयणादेशःस्यात्तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्ययण्। ततउदात्तयणोऽनन्तरआकारेनभवतीत्युदात्तत्वंनस्याद्यदात्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वंपूर्वस्ययणादेशस्तदाङीपउदात्तयणइतिउदात्तत्वंतस्याऽपियणोऽकृतेआकारस्योदात्तत्वमितिसिद्धमिष्टम्। अनेनापीति। सतिस्थानिवत्त्वेपूर्वयणादेशस्यापिनित्यत्वादित्यर्थः। इतरआह। परयणादेशोऽपीति। सएवाऽऽह। परश्चाऽसाविति। शब्दपरविप्रतिषेधात्सएवप्राप्नोति। एकमपियण्लक्षणंपूर्वपरविषयभेदा-

कर्त्र्याहर्त्र्यैति। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्येषस्वरोयथास्यात्। अनेनाऽपिसिद्धःस्वरः। कथम्। आरभ्यमाणेनित्योऽसौ। आरभ्यमाणेतस्मिन्योगेनित्यःपूर्वयणादेशः। कृतेऽपिपरयणादेशेप्राप्नोत्यकृतेऽपि। परयणादेशोऽपिनित्यः। कृतेऽपिपूर्वयणादेशेप्राप्नोतिअकृतेऽपि। परश्चाऽसौव्यवस्थया। व्यवस्थयाचाऽसौपरः। युगपत्संभवोनास्ति। नचास्तियौगपद्येनसंभवः। कथंचसिध्यति। बहिरङ्गेणसिध्यति। असिद्धंबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्यनेननसिध्यति। एवंतर्हियोऽत्रोदात्तयण्तदाश्रयःस्वरोभविष्यति। ईकारयणाव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति। स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीतिनाऽस्तिव्यवधानम्। सातर्हिएषापरिभाषाकर्तव्या। ननुचेयमपिकर्तव्या। असिद्धंबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति। बहुप्रयोजनैषापरिभाषा। अवश्यमेवैषाकर्तव्या। साचाऽप्येषालोकतःसिद्धा। कथम्। प्रत्यङ्गवर्तीलोकोलक्ष्यते॥ तद्यथापुरुषोऽयंप्रातरुत्थाययान्यस्यप्रतिशरीरंकार्याणितानितावत्करोतिततःसुहृदांततःसंबन्धिनाम्।

द्भिद्यते। एकस्यचकार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परत्वेनव्यवस्था। प्रत्यङ्गवर्तीति। प्रत्यासन्नवाचीप्रत्यङ्गशब्दः। अङ्गशब्देनप्रत्यासत्तिर्लक्ष्यतेअङ्गानांप्रत्यासन्नत्वात्। अङ्गमङ्गंप्रतिप्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः॥ प्रतिशरीरमिति। शरीरस्यभोगायतनत्वात्। ततःसुहृदामिति। सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात्। ततःसंबन्धिनामिति। अवश्यकर्तव्यत्वात्। ॥

ए॰ म॰ १५२

सामान्यभूतइति। नित्येऽपिशब्दार्थसंबन्धेअक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादनेउपायभावेनाऽसत्यमपिक्रमंप्रकृत्याद्यर्थेचाऽऽश्रित्योपेयव्यवस्थापनात्। तत्रनाऽगृहीतविशेषणाविशेष्येबुद्धिरुत्पद्यतइत्यादौसामान्यमभिधीयतेततस्तदनुरक्तद्रव्येप्रतीतिः। लिङ्गसंख्याशक्तीनांचाश्रयोद्रव्यमितितत्पूर्वमभिधातव्यम्। ततःसंख्याऽपेक्षयालिङ्गंसमानमितितदभिधीयते। द्व्यादिसंख्याहिवस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। एकत्वसंख्याऽपिवस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदंकरोतीतिबहिरङ्गा। साऽपिसजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गाकर्मादीनितुविजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीतिन्यायप्राप्तक्रमः। बाह्येनेति। कर्मत्वादिना। तद्धिक्रियापेक्षणात्बाह्यम्। योऽनादिष्टादिति। अकृतएवाऽऽ

प्रातिपदिकंचाप्युपदिष्टंसामान्यभूतेऽर्थेवर्तते। सामान्येवर्त्तमानस्यव्यक्तिरुपजायतेव्यक्तस्यसतोलिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्यबाह्येनार्थेनयोगोभवति। यथैवचाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानांप्रादुर्भावस्तथैवशब्दानामपितद्वत्कार्यैरपिभवितव्यम्। इमानितर्हिप्रयोजनानि। पटयतिलघयतिअवधीत्बहुखट्वकः। पटयतिलघयतीतिणिचिटिलोपेकृतेअतउपधायाइतिवृद्धिःप्राप्नोतिस्थानिवद्भावान्नभवति। अवधीदित्यकारलोपेकृतेअतोहलादेर्लघोरितिविभाषावृद्धिःप्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। बहुखट्वकइतिआपोऽन्यतरस्यामितिह्रस्वेकृतेह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येषस्वरःप्राप्नोतिस्थानिवद्भावान्नभवति। इहवैयाकरणःसौवश्वइतिय्वोःस्थानिवद्भावादायावौप्राप्नुतस्तयोःप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ अचःपूर्वविज्ञानादैचोस्सिद्धम्। योऽनादिष्टादचःपूर्वस्तस्यविधिंप्रतिस्थानिवद्भावःआदिष्टाच्चैषोऽचःपूर्वः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। अचइतिपञ्चमी। अचःपूर्वस्य। यद्येवमादेशोऽविशेषितोभवति। आदेशश्चविशेषितः। कथम्। नब्रूमोयत्षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणंतत्पञ्चमीनिर्दिष्टंकर्तव्यमिति। किंतर्हि। अन्यत्कर्तव्यम्। अन्यच्चनकर्तव्यम्। यदेवाऽदःषष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणंतस्यदिक्शब्दैर्योगेपञ्चमीभविष्यति। अजादेशःपरनिमित्तकःपूर्वविधिंप्रतिस्थानिवद्भवति। कुतःपूर्वस्यअचइति। तद्यथा। आदेशःप्रथमानिर्दिष्टः। तस्यदिक्शब्दयोगेपञ्चमीभवति॥

देशोअचोयःपूर्वइत्यर्थः। अजपेक्षस्यपूर्वत्वस्येहाश्रयणात्। आदेशनमादिष्टं तद्यस्यनास्तिसोऽनादिष्टः। आदेशइति। ततश्चहलादेशोऽपिस्थानिवत्स्यात्। यदेवादइति। सादृश्यादेवमुक्तंशब्दान्तरमेवतुपञ्चम्यन्तमपेक्षते। तद्यथेति। यथादेशापेक्षयापूर्वत्वेआश्रीयमाणेविभक्तिविपरिणामस्तथास्थान्यपेक्षयाऽपीत्यर्थः। धिन्वन्तीत्यत्रोकारात्पूर्वंयदङ्गंतस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरितिसिद्धःस्थानिवद्भावः। वैयाकरणइत्यत्रतुतन्नभवति। नहीकारात्पूर्वोयोवकारःसक्वचिन्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितः॥ ॥

तन्नेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद्विभक्तावेव यणभविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथाप्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेशादिति। अतिदेशादित्यर्थः। ननु चै

अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः॥ तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः। अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धवचनात्सिद्धम्। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पट्व्या मृद्व्येति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्यस्याऽसिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। तद्यथा। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं च। पट्व्या मृद्व्येति स्थानिवद्भावः। वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असिद्धं स्यात् अन्यदन्यस्मिन्। इह पुनरयुक्तम्। कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात्। तदेव चापि तस्मिन्सिद्धं भवति। वक्ष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याऽप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चाऽसिद्धत्वादिति। चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चाऽपि नेह भारोऽस्ति। कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तर्यधीनं हि। अथवा वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्।

तदपीति। शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति। कार्याऽसिद्धत्वाश्रयमेतत्। उक्तं वेति। शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। तदेवेति। सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते। विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते। नेह भारोऽस्तीति। नह्यभावातिदेशोऽधिकं सूत्रपठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति। अधीनमिति। अध्युत्तरपदात्खविधानादध्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः। ॥

तद्यथेति। येनोपमानेयवानांसत्ताऽवगतासन्तीतिवाक्यशेषंप्रकल्पयति। असत्ताऽवगतौनसन्तीति। एवमस्यापिलक्षणस्यप्रतिलक्ष्यंभेदात्क्वचिद्भावोऽतिदिश्यतेक्वचिदभावः। किंपुनरिति। अमीषांब्राह्मणानामन्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरेपूर्वशब्दोदृष्टः। मथुरायाःपूर्वंपाटलिपुत्रमितिव्यवहितइतिप्रश्नः। तत्रयदाविषयभेदाल्लक्षणंभिद्यतेतदायादृशंयत्रपूर्वत्वंसंभवतितादृशंतत्राऽऽश्रीयतइतिव्यवहितस्याऽपिग्रहणम्। यदात्वेकमेवलक्षणंतदाकिमित्यव्यवहितसंभवेव्यवहितमाश्रीयतइतिअनन्तरस्यैवग्रहणेनभाव्यम्। लुनीह्यत्रेति। हेरपित्त्वादुदात्तत्वम्। तत्रयणादेशेकृतेउदात्तस्याऽभावाद्वर्ज्यमानस्वरेणस्यात्।

तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषुयवाःसन्तिनसन्तीति। मातृवदस्याःकलाःसन्तिनसन्तीति। एवमिहापिस्थानिवद्भवतिस्थानिवन्नभवतीतिवाक्यशेषंसमर्थयिष्यामहे। इहतावत्सुद्ध्यामद्ध्वेतियथास्थानिनियणादेशोभवतिएवमादेशेऽपिभवति। इहेदानींवाय्वोरध्वर्य्वोरितियथास्थानिनियलोपोनभवतिएवमादेशेऽपिनभवतीति॥ किंपुनरनन्तरस्यविधिंप्रतिस्थानिवद्भावआहोस्वित्पूर्वमात्रस्य। कश्चात्रविशेषः। अनन्तरस्यचेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम्॥ अनन्तरस्येतिचेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्। एकाननुदात्त। लुनीह्यत्रपुनीह्यत्र। अनुदात्तंपदमेकवर्जमित्येषस्वरेणनप्राप्नोति। द्विगुस्वर। पञ्चारत्न्यःदशारत्न्यः। इगन्तकालइत्येषस्वरेणनप्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यत्रयत्प्रपुनीह्यत्र। तिङिचोदात्तवतीत्येषस्वरेणनप्राप्नोति। अस्तुतर्हिपूर्वमात्रस्य। पूर्वमात्रस्येतिचेदुपधाह्रस्वत्वम्। पूर्वमात्रस्येतिचेदुपधाह्रस्वत्वंवक्तव्यम्। वादितवन्तंप्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणांपरिवादकेन। किंपुनःकारणंनसिध्यति। योऽसौणौणिर्लुप्यतेतस्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वंनप्राप्नोति। गुरुसंज्ञाच। गुरुसंज्ञाचनसिध्यति।

स्थानिवद्भावात्तुयथास्थानिनिस्वरोभवतिएवमादेशेऽपिसिद्धःस्वरः। पञ्चारत्न्यइति। जसादिषुछन्दोवावचनंप्राङ्णौचङ्युपधाया इतिजसिचेतिगुणश्छन्दसिविकल्पितत्वान्नभवतीतियणिकृतेइगन्तत्वाऽभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। यत्प्रलुनीह्यत्रेति। यच्छब्दप्रयोगोनिघातप्रतिषेधार्थः। तत्रयणिकृतेउदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः। एतच्चसर्वमनाश्रित्यान्तरङ्गवहिरङ्गभावमुक्तम्॥

॥

श्लेष्मघ्नइति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्याऽत्रप्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। ननुचेति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकंच संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः। नवेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः। अवीवददिति तुचङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथाह्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन्परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव। तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्य इति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः। श्वायसादिभ्योऽणन्तेभ्य औ

श्लेष्म ३ घ्न पित्त ३ घ्न द ३ ध्य श्व म ३ ध्व श्व। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याऽप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याऽप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्वविधिः संयोगः। किं तर्हि। पूर्वपरविधिः संयोगः॥ एकादेशस्योपसंख्यानम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्वायसौ गोमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे। एकादेशे कृते नुमामौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति। उभयनिमित्तत्वात्। अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायम्। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते अचोश्चायमादेशः। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। उभयनिमित्तत्वादिति। इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम्। तद्यथा। गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति। यदप्युच्यते। उभयादेशत्वाच्चेति॥

प्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः। पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात्भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ्च प्राप्नुतः। अचोश्चेति। अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेतिवद्विवक्षितत्वात्। इह यस्येति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन्य आदेश इति विशेषणात्॥ ॥

द्वयोरिति। वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः। अथ हलचोरिति। उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात् प्रश्नः। उरण्रपर इत्यत्राऽणा न णसमुदायोऽकङादिरादेशो रपरो न भवति। नाग्लोपीत्यत्र लत्वराजदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति। अस्ति ह्यत्राकोदर्शनमिति। विंशकमिति। विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन्। विंशमिति। शदन्तविंशतेश्चेति डः। विंश इति। तस्य पूरणे डट्। स्थवीयानिति। गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्। स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्द्वारेण गुणस्याऽपि भविष्यतीत्यदोषः। तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः। कैकेय इति।

इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति। अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति उताहो न। कश्चाऽत्र विशेषः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः। विंशकं विंशं शतं विंशः॥ स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः॥ स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान् दवीयान्। केकयमित्रय्वोरियादेश एत्वम्। केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिध्यति। कैकेयः। मैत्रेयः। अचीत्येत्वं न सिध्यति। उत्तरपदलोपे च। उत्तरपदलोपे च दोषो भवति। दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः। अचीति यणादेशः प्राप्नोति। यङ्लोपे यणियङुवङः। यङ्लोपे यणियङुवङो न सिध्यन्ति। चेच्यः। नेन्यः। चेक्षियः। चेक्रियः। लोलुवः। पोपुवः। अचीति यणियङुवङो न सिध्यन्ति। अस्तु तर्हि न स्थानिवत्।

नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योऽत्राश्रीयते नाऽसावादेशः। यश्चादेशः समुदायो नाऽसावाश्रीयत इति न्यायान्नाऽस्ति दोषः। नैतदस्ति। स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाऽऽश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव। परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतन्नाश्रितम्। दधिसक्तव इति। समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीया पूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता। यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति। तथापि परिहारान्तरस्याऽभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम्। चेच्यः। नेन्य इति। उक्तोऽचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः। अस्तु तर्हीति। अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याचः स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः॥

किंपुनरिति। यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राऽप्यनाश्रित इति प्रश्नः। गुरुविधिरिति। कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते। लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते। द्विर्वचनादयश्चेति। द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते। अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः। एवं यलोपेऽपि। वरेत्याकारलोपविधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचिक्रितीति। भाष्ये तु वरे शब्दोऽपि पठितस्तत्राऽयं भावः। यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति। अदुग्धेति। क्तस्य अलोऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति। नैष दोषः। न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति। किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चाऽत्र विशेषः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति। श्लेष्म३घ्नपित्त३घ्नद३ध्यपद्वम३ध्वपूर्व। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः॥ द्विर्वचनवरेयलोप इति॥ क्तलोपे लुग्वचनम्॥ क्तलोपे लुग्वक्तव्यः। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति॥ हन्तेर्घत्वम्॥ हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम्। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति॥ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिषादेशप्रतिषेधः॥ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। निराद्यसमाद्य। अदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति।

स्थानिवद्भावाज्झलो झलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम्। अदुहहीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याझल्त्वात्। घ्नन्तीति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्याद्व्यवधानाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः। निराद्येति। आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाददिरेवाऽयमिति जग्धिः प्राप्नोति। न च जग्धौ णिराश्रितः। आदिग्रहणाद्घात्यादितिवधादेशप्रसङ्गः॥

॥

यणादेश इति। बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणे नैतदुच्यते। अजज्ञीति। जनजनन इत्यस्माद्व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम्। जनीप्रादुर्भाव इत्यस्माद्वा श्यन्। छान्दसत्वात् श्नुः॥ सौर्यीति। तेनैकदिगित्यण्। ततो मत्वर्थीय इनिः। सौर्ये इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति। यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते। गा

यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्त्वप्रतिषेधः॥ यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्त्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। यलोप। वाय्वोः अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति यणादेशे लोपः प्राप्नोति। ऊलोपः। अकुर्वि आशाम्। अकुर्व्याशाम्। नित्यं करोतेः। ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति। इत्वम्। अलुनि आशाम्। अलुन्याशाम्। ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकात्त्वम्। अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम्। ये विभाषेत्यनुनासिकात्त्वं प्राप्नोति॥ रायात्त्वप्रतिषेधश्च॥ रायात्त्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। रायि आशाम्। राय्याशाम्। रायो हलीत्यात्त्वं प्राप्नोति॥ दीर्घयलोपप्रतिषेधः॥ दीर्घयलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सौर्यी नाम हिमवतः शृङ्गम्। तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति॥ अतो दीर्घे यलोपं वचनम्॥ अतो दीर्घयलोपो वक्तव्यः। गार्गीभ्यां वात्सीभ्याम्। दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति। सर्वेषामेष परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति। अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति। ननु चोक्तम् अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः। द्विर्वचनादयश्च। क्सलोपे लुग्वचनम्। अहन्तेर्घत्वमिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति।

र्गीभ्यामिति। गोत्रस्त्रियाः इति णः। सङ्घाङ्कलक्षणेष्वित्यण् वा। अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेणाचोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः। सर्वेषामिति। आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद्यत्नात्त्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्तु सिध्यन्तीति भावः। अत एव पक्षान्तरोपन्यासः। अथवेति। न वा संयोगस्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम्। ॥

उच्यन्त इति। अत एव च लिङ्गाद् विशेषेण स्थानिवद्भावः। क्रियत इति। अदुहृह्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः। सप्तम इति। स्थितिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्याद विघातकम्॥ नपदान्त॥ वेतस्वानिति। भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदान्ततायाविधायमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः। तसौमत्वर्थ इति। तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवार्थे ड्मतुपू न निर्दृत्तादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते। अकारान्तमिति। भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात् सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः

यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति। उच्यन्ते न्यास एव। क्वलोपे लुग्वचनमिति। क्रियते न्यास एव। हन्तेर्घत्वमिति सप्तमे परिहारं वक्ष्यति॥ नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते। तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैष दोषः। भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति। तसौ मत्वर्थ इति। अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम्। ननु चैवं विज्ञायते यस्मं प्रति पदान्त इति। कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात्। अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। विधीयत इति विधिरिति। अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति। तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति। इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति। अस्ति पुनः किंचिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम्। आहोस्विद्दोषान्तमेवेति।

। ननु चेति। स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धि नायः सिद्धः पदान्तत्वस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथा कौसः कानि सन्तीति। इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धि ना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः। ब्रह्मबन्ध्वेति। ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ्‌ ऊङ्‌ नूङो रेकादेश आदिव [illegible] द्भावादूङ्‌ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तताविधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात्। भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः। यणादेशोच्चारणं चाऽतन्त्रम्। एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात्। ॥

कानिसन्तीति।पक्षद्वयसाधारणमिदंप्रयोजनम्।भावसाधनपक्षेऽपिसिध्यत्येवेतितूपन्यस्तम्।यकारइति।यकारवकारौविधीयमानावेवपदान्तौभवतइत्यस्तिपदान्ततयाविधानम्।इदानीमसाधारणंप्रयोजनमाह।षडिकइति।षडङ्गुलिशब्दाद्बहूचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वेतिठचिकृतेठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलिशब्दस्यलोपेयस्येतिलोपेषषित्ययंशब्दोऽन्तर्वर्तिन्याविभक्त्यासिद्धःपदत्वेनेतिपदान्ततयाअविधानान्नास्तिस्थानिवत्त्वनिषेधइत्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावादकारान्तस्यभसंज्ञा।पदसंज्ञात्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेणषकारान्तस्येतिसिद्धंजश्त्वम्।कर्मसाधनेतुषषःषकारःपदान्तत्वेनसिद्धइतिस्थानिवत्त्वनिषेधात्षकारान्तस्यैवभसंज्ञेतितुल्यावधिकयाभसंज्ञयापदसंज्ञायाएकसंज्ञाधिकाराद्बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः। वाचिकस्त्विति।चकारस्यपदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात्।कथंपुनःषडिकस्यसिद्धिः।यावतोक्तंयोऽसौपदान्तोयकारइतितद्वदिहापिडकारस्यपदान्तस्यविधेयत्वात्पदान्ततयाविधिरितिस्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः।नैषदोषः।पूर्वमेवजश्त्वेनडकारस्यनिष्प

अस्तीत्याह।इहकानिसन्तियानिसन्तिकौस्तःयौस्तइति।योऽसौपदान्तोयकारोवकारोवाश्रूयतेसनश्रूयते।षडिकश्चाऽपिसिद्धोभवति। वाचिकस्तुनसिध्यति।अस्तुतर्हिकर्मसाधनः।यदिकर्मसाधनः।षडिकोनसिध्यति।अस्तुतर्हिभावसाधनः।वाचिकोनसिध्यति।वाचिकषडिकौनसंवदेते।कर्तव्योऽत्रयत्नः।कथंब्रह्मबन्ध्वाब्रह्मबन्ध्वै।उभयतआश्रयणेनान्तादिवदिति।

न्नत्वान्नेदानींविधिरितिभावसाधनेषडिकसिद्धिः।कर्मसाधनेतुडकारस्यपदान्तत्वेनप्रसिद्धस्यभत्वात्पदत्वनिवृत्तौषकाररूपापत्तिर्विधेयेतिस्थानिवत्त्वनिषेधात्तुल्यावधिकयाभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौषडिकासिद्धिः।नचभावसाधनेषकारापत्तिर्भाव्येतिशक्यंतेवक्तुंतस्याअपदान्तरूपत्वात्पदान्तत्वेहिजश्त्वंस्यात्।नचजश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः।यत्रस्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वंविधीयतेसग्धिर्बब्धामितिसोऽस्यविषयः।इहतुपूर्वमेवजश्त्वंकृतंस्थानिवत्त्वनिषेधात्तुतन्निवृत्तिराशङ्क्यतेपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः।नह्यत्रपूर्वत्रासिद्धीयंकिंचित्कार्यंविधेयम्।कर्तव्योऽत्रयत्नइति।एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपोवक्तव्यइतिवाचिकःसिद्धः।षडिकस्तुषषष्ठाजादावितिलोपेयस्येतिलोपेचसिद्धः।उभयतइति।यस्मात्त्वादिविधिस्तत्त्वादौपदमितिपूर्वपरोभयाश्रयणम्। ॥

भा·कै· १४०

पदेऽन्त इति। नचड्मतुप्प्रत्ययः पदम्। एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथैवेति। यचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थे इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं सद्भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्थी भसंज्ञा तद्विषयत्वात्तु पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भत्वाद्रुत्वाऽभावः सिद्धः। कण्डूयतेरिति। क्यजन्तात् क्विपि यगन्तात्तु क्विब्न भवति। उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्यत इति। सौरीति। एकोऽण्यकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न-

कथं वेतत्स्यात्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः। पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः। पदान्तविधिं प्रतीति। कथं तर्हि। पदे अन्तः। पदान्तः। पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति। अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते। किम्। भसंज्ञा नाम। वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र तेऽप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्। अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। वरे अयलोपविधिं प्रतीति। किमिदमयलोपविधिं प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति। अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सौरी बलाका। नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदित्यः। नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम्। इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच्। ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्।

स्यात्। स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणिलोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति। आदित्य इति। अदितेः सोऽस्य देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्तेनाभवादावर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति लोप इष्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिध्यति। ब्राह्मणकण्डूतिरिति। षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः।

रामः १४०

आकर्षिकइति।चरत्यर्थेआकर्षात्ष्ठलितिष्ठन्।यस्येतिलोपस्यस्थानिवत्त्वात्ककारादकारस्योदात्तत्वंनस्यात्।कारकङ्त्यादौचस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिव्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वादनन्तरस्यस्वरभाजस्संभवादन्यव्यवधानेनस्यात्।यत्रतुव्यवहितेऽपिपूर्वशब्दोवर्ततेतत्राप्यऽवध्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादन्तरालस्यानुसृतोऽप्यर्थोननादृत्यव्यवहारः।यत्रत्वानन्तर्यसंभवस्तत्रव्यवहितंनैवाश्रीयते।ष्ठलोलित्करणाद्व्यवधानेऽपिभविष्यतीतिचेत्।आकारस्यापिपक्षेस्यादितिस्थानिवत्त्वनिषेधः। प्रतिदीव्नेतिरेफवकारान्तस्यभस्यनभकुर्छुरामितिदीर्घत्वनिषेधइत्यनेनप्रवर्तते।इहहिलोपोऽपीति।प्रकृतः।प्रस्तुतः।आनुपूर्व्येणेति।तत्रपदार्थानांसमन्वयावगमात्।इहतुलोपोयशब्देनसंबद्धः।

स्वर।आकर्षिकः।चिकीर्षकः।जिहीर्षकः। योह्यन्यआदेशःस्थानिवद्देवासौभवति।पञ्चारत्न्योदशारत्न्यः।स्वर।दीर्घ।प्रतिदीव्ना।प्रतिदीव्ने।योह्यन्यआदेशःस्थानिवद्देवासौभवति।किर्योः।गिर्योः।दीर्घ।यलोप।ब्राह्मणकण्डूतिः।क्षत्रियकण्डूतिः।योह्यन्यआदेशःस्थानिवद्देवासौभवति।वाय्वोरध्वर्य्वोरिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।इहहिलोपोऽपिप्रकृतआदेशोऽपिविधिग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्ततेदीर्घादयोऽपिनिर्दिश्यन्ते।केवलंतत्राभिसम्बन्धमात्रंकर्तव्यम्।स्वरदीर्घयलोपविधिषुलोपाजादेशोनस्थानिवदिति।आनुपूर्व्येणसंनिविष्टानांयथेष्टमभिसंबन्धःशक्यतेकर्तुम्।नचैतान्यानुपूर्व्येणसंनिविष्टानिअनानुपूर्व्येणापिसंनिविष्टानांयथेष्टमभिसंबन्धोभवति।तद्यथा।अनड्वाहमुदहारियात्वंहरसिशिरसाकुम्भंभगिनिसाचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति।तस्ययथेष्टमभिसंबन्धोभवति।उदहारिभगिनियात्वंकुंभंहरसिशिरसाअनड्वाहंसाचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति॥

सकृच्छ्रुतोद्विधाचास्योपयोगदृश्यतेस्वरदीर्घयलोपाश्चविक्षिप्ताःकथंसमुच्चीयन्तामितिभावः। अनानुपूर्व्येणापीति।लोपशब्दआवर्तते।तत्रलोपाजादेशइतिज्ञायते।तत्रद्विर्वचनविधौलोपाजादेशस्याऽसंभवात्सवर्णादिविधौतुतस्यैवसंभवान्नतत्राऽऽदेशस्यलोपोविशेषणम्।पदान्तेतुयद्यपिसंभवव्यभिचारौस्तस्तानिसन्निकानिसन्तीति।तथापिनपदान्तेतियोगविभागात्तद्विधौलोपोनविशेषणमितिपारिशेष्यात्स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाऽजादेशोनस्थानिवदितिविज्ञायते।स्मृतिशास्त्रत्वाच्चाऽस्यएतावन्तोऽर्थाःसंनिहिताइत्येतावत्प्रतीयते।ग्रहणकवाक्यानुलक्ष्यसंस्कारकंप्रक्रियावाक्यम्।उपपन्नवतदितिसिद्धमिष्टम्।अनड्वाहमिति।पाठक्रमादार्थक्रमोबलीयानितियथेष्टमत्राभिसंबन्धः॥ ॥

लौरिति। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूण्न स्यात्। अकृत्वेति। एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यवादेशः। एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम्। तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः। लवमाचष्ट इति। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्याऽर्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम्। इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति। बिम्बमिति। बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तस्य फले लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। क्वौ किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः। पिपठीः। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि। लावयतेर्लौः। पावयतेः पौः। नैतदस्ति। अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति। लवयतेरप्रत्यये लौः स्थानिवद्भावाच्छ्वोरूठ् न प्राप्नोति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति। एवमपि न सिध्यति। कथम्। क्वौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति। लुकि किमुदाहरणम्। बिम्बं बदरम्। नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि आमलकम्। नैतदस्ति। वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वादिति।

प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते। अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात्कुतः परनिमित्तकत्वम्। अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति। पुंवद्भावेनेति। भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः। अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयत इत्येवमुक्तम्। तदाश्रयेतु नास्ति पुंवद्भावः। आमलकमिति। वृद्धत्वाद् मयटो विधानाद्दुत्वाभावः। प्रकृत्यन्तरत्वादिति। बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः।

॥

पञ्चभिरिति। आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते। कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते। अव्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग्भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। वर्णाश्रय इति। यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यस्ति तथापि यत्र भाविभत्वं तत्र पुंवद्भावः। इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः। किं तर्ह्यन्येऽपीति। यत्र पुंवद्भावो नास्ति पञ्चेन्द्र इति। साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीष्संनियुक्त आनु-

इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति। ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम्। कथं पुंवद्भावः। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन यजादिः। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति। ठक्छसोश्चेत्युच्यते। न चात्र ठक्छसौ पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः। किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः। दशेन्द्रः। पञ्चाग्निः। दशाग्निः। उपधात्वे किमुदाहरणम्। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि सौरी बलाका। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पारिखीयः। चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम्। विशेषत एव तद्वक्तव्यम्। क्व। प्रत्ययविधाविति। इह माभूत्। पटयति लघयति। कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्चयतेरर्कः। मर्चयतेर्मर्कः। नैतद्घञन्तम्। औणादिक एष कप्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। एतदपि णिचाव्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। पूर्वत्रासिद्धे च। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

क् श्रूयते यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति। अथ वा यस्येति लोपप्रसङ्गः। लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधाद् आदीध्य इति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। शब्लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात्। पारिखीय इति। परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे भव इति वृद्धात्केकान्तखोपधादिति छो न स्यात्। ॥

क्तलोप इति। अदुहूह्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेति च्छेदं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम्। अवश्यकार्यमित्यर्थः। चकारेण कर्तव्य इति। झषन्तत्वात् पूर्वं णत्वे सिद्धत्वात्। पापक्तिरिति। क्तिच्। संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधेः स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्येणोदाहृताः। स्कन्दयतेः स्कन्। काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः। दोहयतेर्धोक्। लेहयतेर्लेट्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योरित्यत्र-

क्तलोपः सलोपे। क्तलोपः सलोपे प्रयोजनम्। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति। दधस्तथोश्चेति चकारो न कर्तव्यो भवति। हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम्। आदित्यः। हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति। अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम्। पापच्यतेः पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धे नैव सिद्धानि भवन्ति। किमविशेषेण। नेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्जम्। वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु॥ । नस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काक्यर्थं वास्यर्थम्। स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति। लत्वम्। निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति। णत्वम्। माषवपनी। व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति। न पदान्तद्विर्वचन॥ द्विर्वचनेऽचि। आदेशः स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम्। आदेशः स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः। किंवतः। आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्राभ्यासरूपम्। तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति॥

दीर्घाभावः। माषवपनीति। समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति॥ द्विर्वचने॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र योऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम्। साच्कस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वं विधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात्। तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम्। आदेशादिति। कार्यातिदेशादिति पूर्वः पक्षः॥ ॥

चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यणा युक्तस्यैव प्राप्नोति। अथहीति। कार्योऽतिदेशो हि घ्रीध्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन। नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः श्लौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति। नैतदस्ति। सत्यसति वा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात्। छान्दसश्चैवोपधालोपः। छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः। रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते। अधिजगइति। कृते एशादेशे गाङिति प्रक्रियाश्चैयणा चोद्यम्।

चक्रतुश्चक्रुरिति। अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य। यदयमज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। जेघ्रीयते। देध्मीयते। यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततोऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नाऽर्थोऽज्ग्रहणेन भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम्। तत्र गाङ्प्रतिषेधः॥ तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अधिजगे। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। न वक्तव्यः। गाङ् लिटीति द्विलकारको निर्देशः। लिटि लकारादाविति। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम्। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। कृति। अचिकीर्तत्। एजन्त। जग्ले मग्ले। दिवादि। दुद्यूषति सुस्यूषति। नामधातु। भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्सन् बिभवनीयिषति। एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि। प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम्। प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। दिवादय एके परिहृताः। एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते।

ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ् भवत्यजादेशः। कृत्येजन्तेति। अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते। जग्ल इति। शित्त्वदेशे आत्त्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः। द्विर्वचननिमित्त इति। अस्मिन् पक्षे जग्ल इत्यपरिहृतम्। उत्तरत्र तु परिहरिष्यते। दधित्रपुसमिति। समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा। दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथवा अधिकरणे ल्युट्। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम्। ॥

एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह। अथवा अकार इति। एवमपीति। एकत्वाद्द्विर्वचनप्राप्तस्य चाज्विशेषणेऽउपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति। स्थानिवदिति नानुवर्तत इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम्। अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देशादिति। सहविवक्षाभावेऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचना-

अथवा अकारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति। एवमपि न ज्ञायते किंयन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति। कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्विर्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते किंयन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचनौ। द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम्। द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुक्षावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्ज्यपरे वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य। यदयम् ओः पुयण्ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति। यद्येतज्ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्॥

भावः। अथवैकशेषेणासमानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते। ओः पुयण्ज्यपरे इति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवाऽनेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणाद्यणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तन्नव्यवधानाश्रयणासेरेव केवलस्य व्यवधायकस्यासंभवात्॥

कानिपुनरिति। अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः। पूर्वविप्रतिषेधेनापीति। अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः। नहि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन चन्याय्यो विप्रतिषेधः। अथ निन्यतुरिति कथं नह्यत्र यङ् परिगणितः। एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायाद्यणोऽत्र भवितव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणा सिद्धम्। ओदौदादेशस्येति। ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुपुरादिस्तस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः। यथा चुक्षावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति पुप्लावयिषति। पुस्फारयिषति। अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्वम्। अत्र च यद्यपि स्वयः श्लेषे कृते अभ्या-

कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयण्जयः। कथंजातीयकाश्चैते। अवर्णपराः। कथं जग्लेमग्ले। अनैमित्तिकमात्वं शितीति तु प्रतिषेधः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। पपतुः पपुः। तस्थतुस्तस्थुः। जग्मतुर्जग्मुः। आटिटत्। आशिशत्। चक्रतुश्चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। कथम्। वक्ष्यति ह्याचार्यः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात्। ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुपुरादेरभ्यासस्येति। ननु च त्वयापीत्त्वं वक्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति। ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्तिचेति।

सस्य पुरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते। ननु च त्वयापीति। ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्त्ववादी तु ओः पुयण्जीति न पठति सन्यत इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात्। परार्थमिति। इत्त्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। ममापीति। उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः। तत्रायं न्यासः। उत्परस्यातः। ति च ओदौदादेशस्य चुटुतुपुरादेरिति अभ्यासस्येति विवर्तते। ॥

इत्वमपीति। यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात्। पवतेयौतेश्च सनि स्मि पूङ्रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्द्धेति चेटि कृते परत्वाद्गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात्पूर्वं द्विर्वचनमितीत्त्वं वक्तव्यम्। तथाजिजावयिष तीत्यत्रेत्त्वविधानार्थं वक्तव्यम्। तस्मादिति। नन्वसत्यस्मिन्सूत्रे ओःपुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विर्वचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति। तदयुक्तम्। यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः। अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चकुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्त-

इत्वमपीत्वया वक्तव्यम्। यत्समानाश्रयं तदर्थम्। उत्तिपविषते संयियविषतीत्येवमर्थम्। तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान्। द्विर्वचनेऽचि॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममान्हिकम्॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति। इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चादर्शनं भाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम्। किमुक्तम्। अर्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इति। सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु च सतोऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते। सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्। सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति।

व्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममान्हिकम्॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्येति। स्वरूपमितिवचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः। इतरेतराश्रयमिति। विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ। इतिकरण इति। इहापि स एवानुवर्तते लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा न शब्दस्य। सर्वप्रसङ्गस्त्विति। यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यानमात्रं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः॥ ॥

ञित्यङ्गस्येति। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम्। यस्माच्चेति। त्रपुशब्दात्तोर्विधानम्। न तत्प्रत्यय इति। ञितिवृद्धिनिमित्त इत्यर्थः। यच्चेति। षुशब्दे। न तस्मादिति। तस्मात्त्रपुशब्दात्तोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः। अनङ्गकार्यं चोदयति। क्विप इति। त्रपु इत्यत्र क्विपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति। स्थाने ग्रहणमिहाप्यनुवर्तते। स्थानं च प्रसङ्गः। तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते। ग्रामणीरिति। अ

किं कारणम्। सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्। सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृश्यते। त्रपुजतु इत्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। नैष दोषः। ञित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति। यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतः। यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः। क्विपस्तर्ह्यदर्शनम्। तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। ग्रामणीः सेनानीः। अत्र वृद्धिः प्राप्नोति। प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते। चादिलोप एवेत्यवधारणम्। चादिलोपे विभाषा। अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति। अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत्सिध्यति। को हि शब्दस्य प्रसङ्गः। यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते। अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव। कथं ग्रामणीः सेनानीः। योऽत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते॥

र्थोपपदधातुसंनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते। चादिलोप इति। ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात्। अथेति। अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः। क्विपाऽसौ बाध्यत इति। सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाऽभावः॥ ॥

त्रपु इत्यत्रेति। सोमसु त्रपु इत्यस्योपलक्षणमिदम्। यत्तु विवरणे नियमप्रसक्त्यभावान्न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदाद्युपस्थितिरित्युक्तं तच्चिन्त्यम्। अतदादावतिप्रसङ्गस्यैवानियमप्रसक्तित्वेन तदुपस्थितेर्निष्प्रत्यूहत्वात्॥ ॥

भा॰कै॰ १५२ प्रत्ययस्य।प्रत्ययग्रहणमिति।लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्तते क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयत इति प्रश्नः। अप्रत्ययस्येति। अविद्यमानः प्रत्ययोऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम्। गोरपीति। पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात्स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग्भविष्यति न तदन्तस्य। गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्तोऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थे

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्। लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते। अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा माभूवन्निति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम्। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। योगविभागात्सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। गोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततः स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक् तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुग्भवतीति। स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहण उकारसकारयोर्माभूदिति। कमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। नैष दोषः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥

वानेव प्रतिषेधः। ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः। नैष दोषः। शास्त्राऽनुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्। प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। छयतावेवाऽत्र निर्दिष्टव्यावित्यर्थः। उणादय इति। अतः कमिकंसकुम्भेति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात्क्वचिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इत्यर्थः। यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः॥ रामः १५२

स एषोऽनन्यार्थ इति। प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः। षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति। विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थाने योगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः। असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात्। सर्वादेशार्थं वेति। षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः। अथ नानुवर्त्तते द्वावेवादेशौ विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आग

स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति। षष्ठीनिर्देशार्थं तु। षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्याः स्थाने योगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिञोस्तद्राजस्य यञञोः शप इति। इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति। अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। प्रत्ययः परश्चेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात्। सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः।

स्तीया वृद्धाच्छ इति न सिध्यति। अवृद्धत्वात् प्रकृतेः। प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति। भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति। स ह्येवं मन्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः। ॥

अथक्रियमाणेऽपीति। अलोऽन्त्यस्येतिवचनात्प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः। वचनप्रामाण्यादिति। प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते। वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्यैतस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्येतेति। यदयमिति। विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंजातविरोधित्वात्। लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्यात्तदा लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात्। विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते। द्वितीयमिति। लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति। एकदेशलोप इति। अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते। यथा पटो दग्ध इति। अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः। न त्वयं गौणो व्यपदेशः

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः। वचनप्रामाण्यात्। प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति। यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति। द्वितीयं कर्तव्यम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। एकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संशयस्योषेणाघ्नीयेति॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैहतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥

।गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात्। आघ्नीतेति। परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात्॥ प्रत्यय॥ प्रत्ययग्रहणमिति। प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः। सौरथीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते। सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति-इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात्ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति। एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थे आश्रीयते॥

नैवमिति।संदेहेऽपिव्याख्यानात्करणसाधनोलक्षणशब्दआश्रयिष्यते।अन्यथाक्रियमाणेऽपिप्रत्ययग्रहणेभावसाधनाशङ्कानिवर्ततेप्रत्ययलोपेप्रत्ययान्तरस्यप्रादुर्भावइति।यथाग्रामणीरितिक्विपोलोपेस्वाद्युत्पत्तिः।ततश्चाधोगित्यत्रपदसंज्ञानस्यादितिकरणसाधनत्वेव्याख्यानमेवशरणमितिभावः।लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वाकरणसाधनोलक्षणशब्दः।अन्यथालोपेप्रत्ययइत्येववक्तव्यंस्यात्।सतिप्रत्ययइति।प्रत्ययशब्दोऽत्रलुप्तसप्तमीकोनिर्दिश्यतेतेनप्रत्ययेसतियत्कार्यं

नैषदोषः।नैवंविज्ञायतेलोपेप्रत्ययलक्षणंभवतिप्रत्ययस्यप्रादुर्भावइति।कथंतर्हिप्रत्ययोलक्षणंयस्यकार्यस्यतल्लुप्तेऽपिभवति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।सतिप्रत्ययेयत्प्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणंयथास्यात्।लोपोत्तरकालंयत्प्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणंमाभूदिति।किंप्रयोजनम्।ग्रामणिकुलंसेनानिकुलमित्यत्रोत्तरपदिकेह्रस्वत्वेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोतिसमाभूदिति।यदितर्हियत्सतिप्रत्ययेप्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणेनभवतिलोपोत्तरकालंयत्प्राप्नोतितन्नभवति ।जगत्जनगदित्यत्रतुग्नप्राप्नोति।लोपोत्तरकालंह्यत्रतुगागमः।तस्मान्नार्थएवमर्थेनप्रत्ययग्रहणेन।कस्मान्नभवतिग्रामणिकुलंसेनानिकुलम्।बहिरङ्गंह्रस्वत्वम्।अन्तरङ्गस्तुक्।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।

दृष्टंतल्लोपेसतिभवतिनचग्रामणीरित्यत्रक्विपिसतितुगदृष्टः।ह्रस्वाभावात्।कृतेक्विलोपेह्रस्वत्वेचतुक्प्राप्तिः।जगदिति।द्युतिगमिजुहोत्यादीनांद्वेचेतिगमेःक्विप्।अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वंविलोपः।गमःक्वावित्ययंहिलोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः।भिन्नविषयत्वाच्चयेननाऽप्राप्तिन्यायोनभवतिसतित्वक्षिन्यायेनैवविलोपःस्यात्।तस्मात्सतिक्विपिनाऽत्रतुकःप्राप्तिः।अपितुविलोपेकृते। ॥

भिन्नविषयत्वादिति।वार्तिकमतेएतत्।भाष्यरीत्याविषयभेदेऽपितत्वेतुलोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वंनेतिबोध्यमितिविवरणम्।अन्येतुभिन्नविषयत्वादित्यस्यैतदतिरिक्तविषयत्वादित्यर्थः।अनित्यत्वादत्राप्रवृत्तिरितियावत्।अनित्यत्वेज्ञापकंचेदमोमइतिसूत्रम्।अनुत्पत्तेरन्वाख्यानंतुनबाधंप्रतिभाति।लुकाप्यनुत्पत्तेरन्वाख्यानेनान्तरङ्गाणांप्राप्तेरेवाभावेन्तरङ्गानपिविधीनित्यादेहक्विसंभवस्यैवविलयापत्तेः।तस्मादनित्यत्वेनैवात्राप्रवृत्तिर्न्यायस्यवक्तव्या।प्रवृत्तौदोषमाह।सतित्विति।इतिव्याचख्युः॥

अन्यतरदिति। एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम्। वर्णलक्षणमिति। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्। सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति तिन प्रवर्तते। अनेनन्यायेन न धातुलोप आर्धधातुके इत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वलनिमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्त

इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संरायस्पोषेण ग्मीय। पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम्। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। वर्णलक्षणं मा भूदिति। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरितीहैव स्यात् गोमन्तौ। गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्। दृश्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुक्युपसंख्यानम्। लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्च सप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानम्। लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति।

त्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति। तेन सुधेसुकरिति भवति न तु सुधीसुकोरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृकरणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्यः सतो सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतो वेति। शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति। अतणोडित्यादावल्विधित्वात्। लुक्युपसंख्यानमिति। तच्च कौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः। लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते॥

नवाऽदर्शनस्येति। अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते। न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशाद् दर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते। लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनं त्विति। लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र लुकि श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति। जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति। लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः। हरीतकीति। लुक् तद्धितलुकीति। तथा लुकि लुप्विधिः। लवणः सूप इति। युक्तवद्भावः स्यात्। न वा पृथगिति। एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते। तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्। यथैवेति। तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां माभूत्। लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन्॥

नवाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। लुमत्संज्ञाश्चाऽप्यदर्शनस्य क्रियन्ते। तेन लुक्यपि भविष्यति। यद्येवम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अत्ति हन्ति। श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति। न वा पृथक्संज्ञाकरणात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। पृथक्संज्ञाकरणात्। पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति। तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्। तत्र को दोषः॥

तद्भावितेति। अत्रेदं तत्त्वम्। लुगादिपदानां लुगादिपदप्रयोज्येऽदर्शने च खण्डशः सङ्केतः। खण्डशः सङ्केतस्थले च प्रमुष्टखण्डान्तरस्याप्यन्वयबोधस्य प्रसिद्धत्वात्प्रकृते विधेयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयेभ्यो लुगादिपदेभ्योऽदर्शनमात्रावगाही बोधः। अन्यत्र तु खण्डद्वयावगाह्येवेति न काप्यनुपपत्तिरिति॥ ॥

भा॰कै॰ १५५ गोमतीति। च्वेर्लोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात्। महद्भूताब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः। ननु चात्रापीति। लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः। अस्त्वन्यदिति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति। लोपमात्रे माभूदिति। यथा गोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम्। सतो निमित्ताभावादिति। निमितशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः। राज्ञ इति। सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति न लोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेऽ

अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। ननु चात्रापि न वा पृथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम्। यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत। तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति। अस्त्वन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम्। किम्। लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे माभूदिति। लुमति प्रतिषेधाद्वा। अथवा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति। सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः। सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति। अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत् प्रत्यय आसीत्।

पि तस्मिन्न लोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात्। अस्तु तस्या इति। द्वे चात्र पदसंज्ञे। एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता। द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेऽपि स्थितैव। अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति। सत्येतदिति।-कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः। राज्ञ इत्यत्राऽवधिभेदाद् संज्ञयाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता। लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये। एकाऽपवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः ॥ राम॰ १५५

अनयेति।पदसंज्ञाद्वयमनेनदर्शितम्।भसञ्ज्ञाप्रत्ययलक्षणेनवर्णाश्रयाऽपिभवति।यथाअतृणेडितीमागमः। तुग्दीर्घत्व-
योश्चेति।अनेनैवप्रत्ययनिमित्तानिकार्याणिलुप्तेऽपिप्रत्ययेविधीयन्तइतिक्रमाभावात्पौर्वापर्येनप्रकल्प्यतेकार्यस्यप्राधा-
न्यान्नानेनशास्त्रव्यपदेशोविधीयेते।सिद्धंत्विति।अन्योभावोऽन्यद्वस्तु।स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः।अन्यभावएवान्यभाव्यमिति
स्वार्थेष्यञ्।तत्रपरिवीरितिस्थानिनःक्विपोयासंज्ञायोव्यपदेशःपित्कृत्प्रत्ययइत्यादिःसलोपस्यानेनविधीयतेततस्तन्नि-

अनयाभविष्यत्यनयानभविष्यतीति।लुप्तइदानींप्रत्ययेयावतएवावधेःस्वादौपदमितिपदसंज्ञातावतए-
वसुबन्तंपदमिति।अस्तिचप्रत्ययलक्षणेनयजादिपरतेतिकृत्वाभसंज्ञाप्राप्नोति।तुग्दीर्घत्वयोश्चविप्र-
तिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति।तुग्दीर्घत्वयोश्चविप्रतिषेधोनोपपद्यते।क्व।परिवीरिति
।किंकारणम्।एकयोगलक्षणत्वात्।एकयोगलक्षणेहितुग्दीर्घत्वे।इहलुप्तेप्रत्ययेसर्वाणिप्रत्ययाश्रया-
णिकार्याणिपर्यवपन्नानिभवन्ति।तान्येतेनप्रत्युत्थाप्यन्ते।अनेनैवतुक्।अनेनैवचदीर्घत्वमिति।तदेकयो-
गलक्षणंभवति।एकयोगलक्षणानिचनप्रकल्प्यन्ते।सिद्धंतुस्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य।सिद्धमेत-
त्।कथम्।स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यभवतीतिवक्तव्यम्।किंकृतंभवति।सत्तामात्रमनेनक्रियते।यथाप्रा-
प्तेतुग्दीर्घत्वेभविष्यतः।तद्वक्तव्यंभवति।यद्यप्येतदुच्यतेअथवैतर्हिस्थानिवद्भावोनारभ्यते।स्थानि-
संज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङोयमहन आत्मनेपदंभवतीतिहन्तेरेवस्यात्व-
धेर्नस्यात्।नहिकाचिद्धन्तेस्संज्ञाऽस्तियावधेरतिदिश्येत।हन्तेरपिसंज्ञाऽस्ति।का।हन्तिरेव।

बन्धनंपूर्वशास्त्रंप्रवर्ततइतिसिद्धोविप्रतिषेधः।सत्तामात्रमिति।कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति।हन्तिंस्वरूपेणोपा-
दायात्मनेपदंविधीयते।नतुकांचित्संज्ञामाश्रित्येतिभावः।नहीति।यद्यपिधातुसंज्ञाऽस्तितथापिनतदुपादानेनात्मनेप-
दंविधीयते।

॥

हन्तेरपीति।आङोयमहनइतिसूत्रोपात्तोहन्तिःसंज्ञाप्रयोगस्थस्तुसंज्ञीतिवधेरपिहन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते।चित्रायांजातेति।चित्रारेवतीरोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानमित्यणोलुक्।टिड्ढाणञित्यत्रातइत्यधिकारात्ङीपोऽल्विधित्वम्।वतण्डीति।यथाआवट्यायनीतिचापंबाधित्वासर्वत्रग्रहणापकर्षात्ष्फोभवत्येवंशार्ङ्गरवादिपाठात्प्राप्तंङीनंबाधित्वाप्राचांष्फः

कथम्। स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञेतिवचनात्स्वंरूपंशब्दस्यसंज्ञाभवतीतिहन्तेरपिहन्तिःसंज्ञाभविष्यति।भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषुचसिद्धम्।भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषुचसिद्धंभवति।भसंज्ञा।राज्ञःपुरुषः।राजपुरुषः।प्रत्ययलक्षणेनयचीतिभसंज्ञाप्राप्नोति।स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नभवति।ङीप्।चित्रायांजाता।चित्रा।प्रत्ययलक्षणेनाऋन्तादितीकारःप्राप्नोति।स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नभविष्यति। ष्फ।वतण्डी।प्रत्ययलक्षणेनयञन्तादितिष्फःप्राप्नोतिस्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नभवति।गोरात्वम्।गामिच्छति।गव्यति।प्रत्ययलक्षणेनामिऔतोऽम्शसोरित्यात्वंप्राप्नोति।स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नभवति।तस्यदोषोङौनकारलोपेत्वेम्विधयः।तस्यैतस्यलक्षणस्यदोषः।ङौनकारलोपः।आर्द्रेचर्मन्।लोहितेचर्मन्।प्रत्ययलक्षणेनयचीतिभसंज्ञासिद्धाभवति।स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नप्राप्नोति।इत्वम्।आशीः।प्रत्ययलक्षणेनहलीतीत्वंसिद्धंभवति।स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नप्राप्नोति।इम्।अतृणेट्।प्रत्ययलक्षणेनहलीतीम्सिद्धोभवति।स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधावितिवचनान्नभविष्यति।सूत्रंचभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंसतोनिमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्चविप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति।नैषदोषः।वक्ष्यत्यत्रपरिहारम्।इहापिपरिवीरिति।

स्यात्।अतद्इत्यधिकारादल्विधिःष्फः।गव्यतीति।औतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम्।चर्मन्निति।सुपांसुलुगितिङेर्लुकिअत्रभसंज्ञायाअभावान्नलोपःप्राप्नोतीतिनङिसंबुद्ध्योरितिवक्तव्यंजायते॥ ॥

परत्वाद्दीर्घत्वमिति। सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थः। परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तु गिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति। प्रयोजनमिति। यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः। अनड्वन्निति। पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम्। यदि तु विशेषविहितत्वादसंबुद्धा-

प्राप्त्वपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति। कानि पुनरस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमएक्तशिलोपे नुमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमडाट्श्नम्विधयः। अएक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम् अमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ श्नम्विधिरिति प्रयोजनानि। नुम्। अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थाता ताता पिण्डानाम्। अमामौ। हे अनड्वन् अनड्वान्। गुणः। अधोक् अलेट्। वृद्धिः। न्यमार्ट्। दीर्घत्वम्। अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थाता ताता पिण्डानाम्। इम्। अतृणेट्। अडाटौ। अधोक् अलेट् ऐयः औनः। श्नम्विधिः। अभिनोऽत्र। अच्छिनोऽत्र। अएक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि। न सिध्यन्ति। आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः। लोपोऽप्यादेशः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः। लोपोऽप्यादिश्यते। दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात्। इहाचः परस्मिन्पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति। योऽल्विधिः। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ङीनकारलोपेत्वम्विधयः। भसंज्ञा ङीप्ष्फगोणत्वेषु च दोषः। भसंज्ञा ङीप्ष्फगोणत्वेषु च दोषो भवति। भसंज्ञायां तावन्न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति॥

विति पूर्वमम् प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात्। ऐयरिति। इयर्तेर्लङि तिपि शपः श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्। औनरिति। उन्देर्लङि सिपि श्नम् श्नान्नलोपो दश्चेति रुत्वम्। न च लोप इति। दिशिरुच्चारणक्रियो न च लोप उच्चार्यते। अभावरूपत्वात्। लोपोऽपीति। प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः॥ ॥

भा· कै· अण्योऽकार इति। अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणैव। सर्वश्चाण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याल्लभ्यमानाकाररूपादण इति विज्ञायते। अथवाऽण्योऽकार इति अणोऽकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः। यञ्योऽकार इति। अकारावयव इत्यर्थः। अथवा यत्रावयवे यञ्छब्दोऽत्र वर्तते यत्रावयवो योऽकार इत्यर्थः। पूर्ववदेतद्व्याख्येयम्। अच्यमीति। अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः। तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः। क्रियत एतदिति। त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः। शास इत्वे इति। कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यम्। शास्ते इत्यादौ माभूत्। अकृते तु विध्यर्थम्। आशास्त इत्यादौ तु न भवति १५७

ङीप्यपि नैवं विज्ञायते असान्तादकारान्तादिति। कथं तर्हि अण्योऽकार इति। ष्फेऽपि नैवं विज्ञायते। यञन्तादकारान्तादिति। कथं तर्हि। यञ्योऽकार इति। गोरात्वेऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति। कथं तर्हि। अच्यमीति। प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति। क्रियत एतन्न्यास एवानङिसंबुद्ध्योरिति। इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत्। शास इत्वे आशासः क्वाविति। इग्विधिरपि हलीति निवृत्तम्। यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अचि नेत्यनुवर्तिष्यते। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्। पूर्वं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूदिति। किं प्रयोजनम्। शोभना दृषदोऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः। सौमनसी अलोमोषसी इत्येष स्वरो माभूत्॥

शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। प्रत्ययं गृहीत्वेति। स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः। प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात्। सौमनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनात्प्रत्ययश्चाप्रत्ययश्च गृह्यत इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति। तत्र चोत्तरपदादिरित्यधि रामः कारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यत इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात्॥ ॥ १५०

न लुमताङ्गस्य। लुमतीति। लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः। एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः। यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। दधि तिष्ठति तिङ्ङतिङ इति निघातः। अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् ञ्नितिकित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात् प्रतिषेधस्याऽप्राप्तिरिति भावः। सर्वस्तोम इति। सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव। सर्पिरिति। सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोऽपि घृतादित्वादन्तोदात्तः। नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात्। माह्विदाताम् इति। गातिस्था-

न लुमताङ्गस्य॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम्॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। किमविशेषेण। नेत्याह। सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्। सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा। सर्वस्वरः। सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् आमन्त्रितस्वरः। सर्पिरागच्छत सप्ताऽऽगच्छत। आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्। माह्विदाताम् माह्विधाताम्। आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ञ्नि किल्लुकिस्वराः। ञ्नि कित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा वत्सा विदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवावामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूदिति। इह चात्र यः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं माभूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्।

ध्विति लेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम्। ञ्नि किल्लुकीति। इकार उच्चारणार्थः। ञ्नि कितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्नि कित्स्वरा इति। प्रतिषेधमित्यध्याहारः। उष्ट्रग्रीवावामरज्जुरिति। देवपथादित्वात्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्र य इति। राशदिभ्यां त्रिप्। अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः। ॥

पथिप्रियोमथिप्रियइति।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौपथिमथिशब्दौभवतः।अहर्ददातीति।असुपीतिप्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासेतुदीर्घोहानिदाघइत्यत्रापिसुप्सदृशेनिदाघशब्देपरतोरत्वंस्यात्रुत्वंचेष्यते।लोपशब्देनसोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेनसुपिनेतिरत्वप्रतिषेधाद्रुत्वेयत्वेतस्यचलोपेदीर्घोहानिदाघइतिसिध्यति।लुकितुप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वेसत्युत्वाभावादहर्ददातीत्यादिसिध्यति।उत्तरपदत्वेचेति।उत्तरपदम्उत्तरशब्देनोच्यतेपदैकदेशलोपात्।तेनोत्तरपदस्यपदत्वेपदव्यपदेशेकर्तव्येप्रत्ययलक्षणंनभवतीत्यर्थः।परमवाचेति।समासार्थायाविभक्तेःकृतातांप्रत्ययलक्षणेनाश्रित्यपदत्वनिबन्धनानिकुत्वादीनिप्राप्नुवन्तिभसंज्ञातुयस्माद्यजादिविधिरितिसमुदायस्यैवनत्ववयवस्यादधिसेचाविति।दध्नःसेचावितिषष्ठीसमासः।उपपदसमासेतुप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासविधानात्सेचशब्दस्यपदसंज्ञायाअभावात्पदादित्वंसकारस्यनस्यात्।अनभिधानाच्चसोपपदात्क्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात्।कर्णोवर्णलक्षणादिति।नन्वपदादिविधावित्युच्यतेस्वरश्चाऽयंपदादिविधिः।ककारोऽत्रादिर्नत्वकारइत्यदोषः।स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवन्नत्वादिव्यपदेशः।सूत्रंचासमासार्थंस्यात्।कर्णशब्दादर्णआदित्वादचिकृतेशुक्लःकर्णइत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्।यदिपुनरिति।तेनपूर्वस्मिन्परत्रचभवत्येवप्रत्ययलक्षणम्।राजकुमार्याविति।इकोऽसवर्णइत्यत्रैङःपदान्तादतीत्यतःपदग्रहणमनुवर्ततेतत्रप्रत्ययलक्षणेनपदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः।

पथिप्रियोमथिप्रियः।पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्येषस्वरोमाभूदिति॥अह्नोरविधौ॥अह्नोरविधानेलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीतिवक्तव्यम्।अहर्ददातिअहर्भुङ्क्ते।रोऽसुपीतिप्रत्ययलक्षणेनप्रतिषेधोमाभूदिति॥उत्तरपदत्वेचापदादिविधौ॥उत्तरपदत्वेचापदादिविधौलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीतिवक्तव्यम्।परमवाचापरमवाचे।परमगोदुहापरमगोदुहे।परमश्वलिहापरमश्वलिहे।पदस्येतिप्रत्ययलक्षणेनकुत्वादीनिमाभूवन्निति।अपदादिविधावितिकिमर्थम्।दधिसेचौदधिसेचः।सात्पदाद्योरितिप्रतिषेधोयथास्यात्।यच्चपदादिविधावित्युच्यते।उत्तरपदाधिकारेणप्रकल्पेत।तत्रकोदोषः।कर्णोवर्णलक्षणादित्येवमा दिविधिर्नसिध्यति।यदिपुनर्नलोपादिविधौल्लुत्यन्तेलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीत्युच्येत।नैवंशक्यम्।इहहिराजकुमार्यौराजकुमार्यइतिशाकलंप्रसज्येत।नैषदोषः।यदेतत्सितिशाकलंनेति।एतत्प्रत्ययेशाकलंनेतिवक्ष्यामि।

दधिअधुनेति।अधुनाप्रत्ययइदमोविधीयतेततइदमइश्यस्येतिलोपः।यस्माद्यइति।प्रत्यासत्त्येतिभावः।राजकुमार्यौवि
त्यत्रयद्यपिसमुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौविहितइतिबुद्धिर्भवत्येव।समुदायद्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत्।उत्त्व
मिति।उत्त्वविधावेङःपदान्तादितिपदाधिकारः। वचनादिति।समासेह्युत्तरपदंभवतिनचकर्णशब्दोअच्प्रत्ययान्तोऽस्तिअ-
र्शआदिषुहिस्वाङ्गाद्धीनादितिपठ्यतेतेनखञ्जादिभ्यएवहीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽच्प्रत्ययोभवतिनचकर्णशब्दोहीनस्वाङ्गवा

यदिप्रत्ययेएकत्वंनेत्युच्यतेदधिअधुनामधुअधुनाअत्राऽपिनप्राप्नोति।प्रत्ययेनएकत्वंभवतिकतर
स्मिन् यस्माद्यःप्रत्ययोविहितइति।इहतर्हिपरमदिवापरमदिवे।दिवउदित्युत्त्वंप्राप्नोति ।अस्तुतर्ह्यवि-
शेषेण।ननुचोक्तम्उत्तरपदाधिकारेणप्रकल्प्स्यतेति।वचनादुत्तरपदाधिकारोभविष्यति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।न
वक्तव्यम्।अनुवृत्तिःकरिष्यते।इदमस्तियस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्।सुप्तिङन्तंपदम्।यस्मात्सु-
प्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तंतिङन्तंच।नःक्ये।नान्तंक्येपदसंज्ञंभवतीतियस्मात्क्यविधिस्तदादिसुबन्तंच।सि
तिचपूर्वंपदसंज्ञंभवतियस्मात्सिद्विधिस्तदादिसुबन्तंच।स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।स्वादिष्वसर्वनामस्थानेपूर्वंप
दसंज्ञंभवति।यस्मात्स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तंच।यचिभम्।यजादिप्रत्ययेपूर्वंभंभवति।यस्माद्यजादिविधि
स्तदादिसुबन्तंच ।इहतर्हिपरमवाक्।असर्वनामस्थानइतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।अस्तुतस्याःप्रतिषेधः।या
स्वादौपदमितिपदसंज्ञा।यातुसुबन्तंपदमितिपदसंज्ञासाभविष्यति।सत्येतत्प्रत्ययेआसीत्।अनयाभवि
ष्यत्यनयानभविष्यतीति।लुप्तइदानींप्रत्ययेयावतएवावधेःस्वादौपदमितिपदसंज्ञातावतएवावधेः
सुबन्तंपदमिति।

ची।तत्तर्हीति।उत्तरपदत्वेचापदादिविधावित्येतत्। यचिभमिति।ततश्चपरमवाचेत्यत्रवाक्शब्दस्यभत्वात्पदत्वाऽभावः। इ
हतर्हीति।असर्वनामस्थानइतिप्रसज्यप्रतिषेधंमन्यतेततश्चसर्वनामस्थानेपरतोयस्मात्स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तंचपद
संज्ञंनभवतीतिप्रत्ययलक्षणेनसर्वनामस्थानपरत्वात्पदत्वप्रतिषेधात्कुत्वाप्राप्तिःस्यादेतदिति।अवधिभेदात्संज्ञिनांभेदात्।

भा॰ कै॰ १५९

बलीयांस इति। विध्युन्मूलनरूपत्वात्। एवं तर्हीति। योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति दोषाभावः। असर्वनामस्था
न इति। नञः क्रियापदेन संबन्धादुत्तरपदेनासंबन्धोऽयचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्व-
नामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति। हलादौ तु सुपृद्वे भवत्येव। भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम्। सर्वनामस्थाने अयचीति।

अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति।
नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादि
ति सर्वनामस्थाने अव्यापारः। यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथवा
अनन्तराया प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्र-
तिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यद्येवं परम
वाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु पूर्वं प
दसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने अयचि। पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततो भम्। भसंज्ञं भवति यजादावसर्वना
मस्थान इति। यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति। इह मा भूत्। भ
द्रे करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। इह तर्हि दधिसेचः
सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति। कथं तर्हि पदा
दादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत ऋक्षु वा सुकुमारीषु किशोरी-
ष्विति। सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इह तर्हि बहु
सेचो बहुसेचः। बहुजयं प्रत्ययः। अत्र पदाद्दादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति। एवं तर्हि-
उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति प
दादिविधावेव न पदान्तविधाविति॥

यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति। वाक्यपदयोरि
ति। गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यदुतौ न भवतः। पदादादिरिति। पञ्चमीति योगविभागात्समासः। ॥

राम: १५९

कथंबहुसेचाविति।समासाभावान्नोत्तरपदत्वंनापिपूर्वपदत्वम्।द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति।उत्तरपदत्वेचेत्यनेनैवसिद्धेनियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेतिमध्यमपदस्यापिपूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात्।मुख्येतूत्तरपदेसंभवतिकथंमध्यमपदस्यग्रहणंस्यादितिचिन्त्यमेतत्।आकारप्रकरणादिति।आकारस्यनियमार्थत्वेनप्रस्तावादित्यर्थः।अथवाऽऽकारेप्रकरणादातइत्यत्रसिचःप्रकृतत्वादित्यर्थः।इतियुष्मत्पुत्रइति।पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशाब्दप्रयोगः।श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति।षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येवसिद्धेस्थग्रहणेसत्ययमर्थोभवतितासुयेत्ववस्थितेयु

कथंबहुसेचौबहुसेचः। बहुच्चूपूर्वस्यच - पदादिविधावेवनपदान्तविधाविति। द्वन्द्वेऽन्त्यस्य। द्वन्द्वेऽन्त्यस्यलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीतिवक्तव्यम्।वाकूस्तत्त्वचम्।इहाभूवन्नितिप्रत्ययलक्षणेनजुसभावःप्राप्नोति।सिचिजुसोऽप्रसङ्गआकारप्रकरणात्।सिचिजुसोऽप्रसङ्गः।किंकारणम्।आकारप्रकरणात्।आतइतिवर्ततेतन्नियमार्थंभविष्यति।आतएवसिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति।इहचइतियुष्मत्पुत्रोददातिइत्यस्मत्पुत्रोददातीत्यत्रप्रत्ययलक्षणेनयुष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावावितिवान्नावादयःप्राप्नुवन्ति।युष्मदस्मदोःस्थग्रहणात्। स्थग्रहणंतत्रक्रियतेतच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणंविज्ञास्यते।अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्यप्रयोजनम्।किम्।सविभक्तिकस्यवान्नावादयोयथास्युरिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।

ष्मदस्मदीइतिश्रूयमाणासुचावस्थानंभवतिनतुलुप्तासुलुप्तस्याधारत्वासंभवात्।अस्त्यन्यदिति।तिष्ठतिर्हानावपिवर्ततेयथातपसिस्थितःतपोनजहातीत्यर्थः।तथासमयेतिष्ठसुग्रीवेतिसमयंमाहासीरित्यर्थः।तेनसतिस्थग्रहणेतत्सहितयोःकार्यंविज्ञायते।अथवायथारथस्थआनीयतामितिसरथआनीयतेतथाषष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोःकार्यंभवतीतिविज्ञायते।

॥

पदस्येतिवर्ततइति। केवलयोःपदत्वाभावात्तद्वयवंपदंगृह्यतइतिभावः। यत्रत्विति। अत्रहितेएवपदेइतितयोरेवादेशप्रसङ्गः। सर्वग्रहणमपीति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वेलब्धेसर्वग्रहणमनुवृत्तंषष्ठ्यन्तंविपरिणाम्यमानंसर्वस्यपदस्यविभक्तिसहितस्यस्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः। याजयांचकारेति। परत्वात्तिबादिषुकृतेषुआमइतिलुकिप्रत्ययलक्षणेनयाजयामित्यस्यतिङन्तत्वमितिपूर्वःपक्षः। आमिलिलोपादिति। नाप्राप्तेषुतिबादिषुलुगारभ्यमाणस्तेषांबाधकः। अङ्गाधि

पदस्येतिवर्तते। विभक्त्यन्तंचपदंतत्राऽन्तरेणाऽपिसर्वग्रहणंसविभक्तिकस्यैवभविष्यन्ति। भवेत्सिद्धं यत्रविभक्त्यन्तंपदंयत्रतुखलुविभक्तौपदंतत्रनसिध्यति। ग्रामोवांदीयते ग्रामोनौदीयते। सर्वग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्ततेतेनसविभक्तिकस्यैवभविष्यति। इह चक्षुष्कामंयाजयांचकारेतितिङ्ङः तिङ इतितस्यचनिघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति। आमिलिलोपात्तस्यचानिघातस्तस्माच्चनिघातः सिद्धोभविष्यति। अङ्गाधिकारेद्वौविधिप्रतिषेधौ। अङ्गाधिकारेद्वौविधिप्रतिषेधौनसिध्यतः। जिगमिषसंविवृत्सा। अङ्गस्येतिद्वौविधिप्रतिषेधौनप्राप्नुतः। क्रमेर्दीर्घत्वंच। किंच। इटश्चविधिप्रतिषेधौ। नेत्याह। अदेशोऽयंचःपठितः। क्रमेश्चदीर्घत्वम्। उत्क्रामसंक्रामेति। इहकिंचिदङ्गाधिकारेलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणेनभवतिकिंचिच्चान्यत्र-नभवति॥

कारइति। अङ्गस्येतिस्वर्यतेतेनाङ्गाधिकारविहितंयत्कार्यंतल्लुमतालुप्तेप्रत्ययेनभवतीतिसूत्रार्थेदोषोपन्यासः। जिगमिषेति। अतोहरितिलुकिकृतेगमेरिट्परस्मैपदेष्वितीडूनप्राप्नोति। संविवृत्सेति। नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतीट्प्रतिषेधः। क्रमेरिति। कार्यसमीपश्रूयमाणश्चकारःकार्यमेवसमुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण। किंचेति। अदेश इति। कार्यस्यसमुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चयइत्यर्थः। किंचिच्चेति। ञूनिलित्वराः॥ ॥

न लुमता तस्मिन्निति। लुमता यो लुप्तः — प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। अत्र यद् इत्यत्र स्वरेण न भवति तद्धि तस्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानाल्लुकि कृते कार्यिणोऽसत्त्वात्। प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि नहि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुम्। तद्विशेषणमिति। विशेषण एवोपक्षीणत्वात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः। हनिणिङादेशादिति। लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः। तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति। तेन लुङ्परे चिण्यादेशविधानम्। न लुमतेति।

यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते। अथ न लुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति। इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमे दीर्घत्वं च। वाढं सिद्धम्। न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते। कथं तर्हि। सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम्। न खल्वपि क्रमे दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते। कथं तर्हि। शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम्। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तल्लोपे। न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तल्लोपेन सिध्यन्ति। अवधि भवता दस्युः। अगायि भवता ग्रामः। अध्यगायि भवताऽनुवाकः। तल्लोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। न लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते। किं तर्हि। आर्धधातुक इति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम्। इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तच्चापि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम्। कथम्। न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि। योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति। एवमपि सर्वस्वरेण न सिध्यति। कर्तव्योऽत्र यत्नः॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम्। एवं भवितुमर्हति।

अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम्॥ अलोऽन्त्यात्॥ किमिदमिति। प्रथमा पञ्चमी वेति संदेहात्प्रश्नः। एवमिति। प्रथमायामभिप्रेतायामसंदेहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाऽल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः। अल्ग्रहणमिति। निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेति निर्देशः। यद्यन्त्यः प्रत्याय्यत इत्यर्थः। ॥

संघातप्रतिषेधइति।पूर्वस्याऽविशेषितत्वात्समुदायाऽवयवसन्निधौचसमुदायस्यैवकार्यित्वादेकाज्द्विर्वचनइवेतिभावः।अन्त्यविशेषणत्वेवर्णनिर्देशेजातिग्रहणेऽप्यलइत्युपादानसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यते।यदिपुनरिति।अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यतेपिवरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्चलिङ्गादल्समुदायस्यसंज्ञित्वगुणस्यप्राप्तिरेवनास्तिकिमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन।सूत्रेचेति।अलन्त्यादितिपठ्यमानइत्यर्थः।अन्त्यविज्ञा-

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः॥उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।संघातस्योपधासंज्ञाप्राप्नोति।तत्रकोदोषः।शासइदङ्हलोः।शिष्टात्।शिष्टाम्।संघातस्येत्वंप्राप्नोति।यदिपुनरलन्त्यादित्युच्यते।एवमप्यन्त्योऽविशेषितोभवति।तत्रकोदोषः।संघातादपिपूर्वस्योपधासंज्ञाप्रसज्येत।तत्रकोदोषः।शासइदङ्हलोः।शिष्टः।शिष्टवान्।शाकारस्येत्त्वंप्रसज्येत।सूत्रंचभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्तुसंघातप्रतिषेधइति।नैषदोषः।अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम्।सिद्धमेतत्।कथम्।अलोऽन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्यन्त्यस्यभविष्यति।अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमितिचेन्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे।अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमितिचेत्तन्न।किंकारणम्।नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे।अनर्थकेऽलोन्त्यस्यविधिर्नेत्येषापरिभाषाकर्तव्या।किमविशेषेण।नेत्याह।अनभ्यासविकारे।अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा।भृञामित्।अर्तिपिपर्त्योश्चेति।कान्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यातइतौ।अव्यक्तानुकरणस्यातइतावित्यन्त्यस्यप्राप्नोति।अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नभवतीतिनदोषोभवति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नान्त्यस्यपररूपंभवतीति।यदयंनाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेत्याह।ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च।ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्यप्राप्नोति।अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेतिनदोषोभवति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।

नादिति।उपधायाइतिषष्ठ्यन्त्यमलंनीयतइत्यर्थः।अनभ्यासविकारइति।अभ्यासोऽनर्थकःशब्दस्यह्यावृत्तिर्नार्थस्य।अव्यक्तानुकरणस्येति।अव्यक्तानुकरणस्ययोऽच्छब्दस्तस्येतौपररूपमितिसूत्रार्थः।यदयमिति।आम्रेडितस्यवेत्येववक्तव्यसात्।ध्वसोरिति।अनभ्यासविकारइविप्रतिषेधोरूपवत्यादेशेलोपस्तुनीरूपः।तथाचेपस्यशायांलोपागमवर्णविकारज्ञइतिलोपविकारोभेदेननिर्दिष्टो।

॥

पुनर्लोपेति। लोपोयीत्यतोलोपग्रहणोऽनुवर्तमानइतिभावः। तत्रघ्वसोरेद्धावभ्यासस्यचेतिवक्तव्यंतत्रव्याख्यानादभ्यासस्यलोपएवभविष्यतिनत्वेत्त्वंयोगविभागोवाकरिष्यतेघ्वसोरेद्धौ ततोऽभ्यासस्येतितत्रचलोपोऽनुवर्तिष्यतेतत्रपुनर्लोपवचनात्सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येतिबाध्यते। द्विशकारकोनिर्देशइति। लोपशब्दात्तुकृदन्तात्संज्ञिनार्थेनार्थवत्वाद्विभक्तौकृतायांशकारःप्रतिनिर्दिश्यतेतस्यचेत्संज्ञायांसत्यांसर्वादेशोलोपोभवतिइत्संज्ञोपदेशएवप्रवर्ततेतत्कार्येतुप्रयोगइत्येषसिद्धान्तः। तिष्ठतिसूत्रमिति। लक्ष्यलक्षणाभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठतुसूत्रमितिनकृतम्। तत्रायमर्थस्तिष्ठतिसूत्रंनप्रत्याख्यायतेतत्तुअन्यथाव्याख्यायते। तत्रानचीत्यनेनहलीत्यस्यार्थोव्याख्यातः। आप्यकइत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अनएवेति। अनाप्यकइतिसामान्येनाऽनादेशंविधायहलादौतुतस्यैवलोपोविधीयतइत्यर्थः। येननाव्यवधानमितित्यदाद्यत्वेनव्यवधानमाश्रीयते। अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति। मीमादीनामधिकारादेवसिद्धेरत्रग्रहणादयमर्थआश्रीयतेयोऽभ्यासत्वेननिर्ज्ञातस्तस्यसमग्रस्यलोपोनत्वलोऽन्त्यस्येति॥ ॥

पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्यभविष्यति। अथवाशिल्लोपःकरिष्यतेसशित्सर्वस्येतिसर्वादेशोभविष्यति। सतर्हिशकारःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। क्रियतेन्यासएव। द्विशकारकोनिर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति। आपिलोपोऽकोऽनचि। तिष्ठतिसूत्रम्। अन्यथाव्याख्यायते। आपिहलिलोपइत्यन्त्यस्यप्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेतिनदोषोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अनएवलोपंवक्ष्यामि। तदनीयग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्वप्रकृतम्। अनाप्यकइति। तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः। हलीत्येषासप्तमीअनीतिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति। तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति। अत्रलोपोऽभ्यासस्य। अन्त्यस्यप्राप्नोति। नानर्थकेअलोऽन्त्यविधिरितिनदोषोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्यभविष्यति। अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्यप्रयोजनम्। किम्। सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते। इहमाभूत्। दधौददौ। अन्तरेणाप्यत्रग्रहणंसन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे। संस्तर्हिसकारादिरपेक्ष्यतेसनिसकारादाविति।

भा·कै·
२६२

यथाजातीयकोऽन्त्य इति। एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः। षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽल् तस्मात्पूर्व उपधासंज्ञ इत्यल एवोक्तान्न्यायात्प्रतीयते। प्रथमाबहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः। अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति। अल इति जातौ बहुवचनम्। अवधिमत्तुल्यजातीयश्चावधिरिति अलोऽन्त्यादिति विज्ञायते॥ तस्मिन्निति॥ किमुदाहरणमिति। इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चात्रै

इह मा भूत्। जिज्ञपयिषतीति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे। प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात्। इह मा भूत्। पिपक्षति यियक्षतीति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे। विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेति। इह मा भूत्। मुमुक्षति गामिति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे। कथम्। अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति। अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधेति वा। अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञा भवतीति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम्। अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्व आनीयते॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ किमुदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। द्वीपम् अन्तरीपं समीपम्॥

वैते परिभाषे उपस्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः। अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि आस्माकीनं युष्मभ्यं दीयतामिति खञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः। वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ पूस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलम्भ इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य पूसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव॥ ॥

रामः
२६२

अन्यथाजातीयकेनेति।इतिकरणात्स्वरूपग्रहणेनैवभाव्यमितिभावः।थाल्प्रकारमात्रमभिधीयतेइतितद्वतोऽभिधानायजातीयर्प्रत्ययःकृतः।लौकिकेप्रयोगेलाघवानादरप्रदर्शनायप्रत्ययद्वयप्रयोगः।केवलेनापिजातीयराप्रकारवान्गम्यतएव।इदंचाऽपीतिसिद्धान्तवादी।इतिकरणोऽत्रार्थनिर्देशार्थएवंस्वरूपमितिवचनात्स्वरूपग्रहणेप्राप्ते।सर्वनाम्नाऽयमिति।सूत्रान्तरोपात्तस्यतस्मिन्नित्यस्यतस्मादित्यस्यचनेतदनुकरणंकिंतर्हिसर्वनाम्नानिर्देशइत्यर्थः।एतेनयत्रसप्तम्यर्थनिर्देशःपञ्चम्यर्थनिर्देशश्चतत्रोभयोरुपस्थानम्।विशेषाअपीति।अपिःसंभावनायांनसमुच्चये नहिविशेषपरित्यागेनेहशास्त्रेसामान्यमस्तियदुदाहरणंस्यात्तस्मात्सर्वेविशेषाइहोदाहरणमित्यर्थः।सामान्य

अन्यथाजातीयकेनशब्देननिर्देशःक्रियतेअन्यथाजातीयकउदाह्रियते।किंतर्ह्युदाहरणम्।इह तावत्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतितस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकावितितस्मादित्युत्तरस्येतितस्माच्छसोनःपुंसीति।इदंचाप्युदाहरणम्।इकोयणचिद्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईदिति।कथम्।सर्वनाम्नाऽयंनिर्देशःक्रियते।सर्वनामचसामान्यवाचीतत्रसामान्येनिर्दिष्टेविशेषाअप्युदाहरणानिभवन्ति।किंपुनःसामान्यंकोविशेषः।गौःसामान्यंकृष्णोविशेषः।नतर्हीदानींकृष्णःसामान्यंगौर्विशेषोभवति।भवतिच।यदितर्हिसामान्यमपिविशेषोविशेषोऽपिसामान्यंसामान्यविशेषौनप्रकल्पेते।प्रकल्पेतेच।कथम्।विवक्षातः।यदाऽस्यगौःसामान्येनविवक्षितोभवतिकृष्णोविशेषत्वेनतदागौःसामान्यंकृष्णोविशेषः।यदाऽस्यकृष्णःसामान्येनविवक्षितोभवतिगौर्विशेषत्वेनतदाकृष्णःसामान्यम्।गौर्विशेषः।अपरआह।प्रकल्पेतेच।कथम्।पितापुत्रवत्।तद्यथा।सएवकंचित्प्रतिपिताभवतिकंचित्प्रतिपुत्रोभवति॥

स्यसर्वेविशेषेषुभावात्।किंपुनरिति।सामान्यविशेषभावस्याऽनवस्थानात्प्रश्नः।कदाचिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणंपश्चात्कृष्णादिविशेषाऽवगमःकदाचित्तुपूर्वंकृष्णादेर्ग्रहणंपश्चाद्गोत्वादेः।गौःसामान्यमिति।यद्विशेष्यंप्रधानंतत्सामान्यम्।यत्तुविशेषणत्वेनपरोपकारितयानिर्दिश्यतेसविशेषइतितात्पर्यम्।इहापितस्मिन्नित्यनेनसप्तम्यर्थसामान्यंनिर्दिष्टमचिहलीत्यादयस्तुविशेषाः।पितापुत्रवदिति।जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैवविशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते।सप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्येत्येवकस्मान्नोच्यतेइत्याह। ॥

भा॰कै॰
१६३

एते खल्वपीति। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप्प्रत्ययः। तमपा ह्यत्र भाव्यम्। एतेहीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयतेति भावः। किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति भावः। न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः। केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्द इति। अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। तत्रायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवती-

एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कांचित्प्रति विशेषः। एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वेनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतर्हि बहुतरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते। शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात्। अर्थे मा भूत्। जनपदे अतिशायन इति। किं गतमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कथम्। निरयं बहिर्भावे वर्तते। तद्यथा। निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते। शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः। अर्थोऽबहिर्भूतः। अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम्। निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्। निर्दिष्टग्रहणं क्रियते। आनन्तर्यार्थम्। आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्। इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। इह मा भूत्। समिधौ समिधः। दृषदौ दृषदः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥

ति। अथेति। ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः। जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याभावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुबिति तथातिशायने वर्तमानात्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति। यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम्। निर्दिष्टग्रहणमिति। पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः। निःशब्दश्च नैरन्तर्ये वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः। तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते। समिधाविति। ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति। नैष दोषः। वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात्। किमर्थमिति। किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः॥ ॥

राम:
१६३

पूर्वोत्तरयोरिति। कर्मणिषष्ठी योगः संबन्धः। तद्यमर्थः। अच्युपश्लिष्टस्यैकोयणाभाव्यम्। यथा च परस्मिन् पूर्वउपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः। तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि यथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठी प्रकृतास्ति पक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम्। योगयोरिति। युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ्। अचीति सत्सप्तमीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः। अचिपूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी कृतानन्तर्ययोगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः। न हि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यै

तस्मिन्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम्। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः। ग्रामे देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः। ग्रामाद्देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः। एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम्। उभाविकौ उभावचौ। अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः। तिङ्ङतिङ इति। अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः। इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात्। अतिङश्च परस्येति। तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित् परस्येति॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति। तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। बहोरिष्ठादीनामादिलोपे। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्।

व भवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च। संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः। न हि संदेहादलक्षणमिति न्यायात्पर्यायप्रसङ्गात्। अथ यत्रेति। यथा बहोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः। विप्रतिषेधादिति। सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिष्यमाणोऽभिप्रायः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः। इष्ठेमेयःस्विति। तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम्। ॥

भा·कौ·
१६५

गोतो णिदिति। यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वादिति। ङमो ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः। पदस्य चैको नकारोऽन्त्यो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति। विभक्तीति। पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात् क्वचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाशत्वम्। पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः। यथार्थं वेति। यथाविषयमित्यर्थः। प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकमिति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति

गोतो णित्। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य। रुदादिभ्यः सार्वधातुके। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य। आने मुगीदासः। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः। आस उत्तरस्यानस्य। आमि सर्वनाम्नः सुट्। सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः। घेर्ङित्याण्नद्याः। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः। नद्या उत्तरेषां ङिताम्। याडापः। आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः। आप उत्तरस्य ङितः। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। ङम उत्तरस्याऽचोऽचि परतो ङम इति संदेहः। ङम उत्तरस्याचः। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति। तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः। प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः। उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति। प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः। तत्र को दोषः। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति। अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। नैवं शक्यम्। इत्संज्ञा न प्रकल्पेत। उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते। रामः

तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते न हि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति १६५
भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति। ॥

यणीतिप्रथमायाइति।ततश्चेकःस्थानेयण्नलभ्येतेइकोऽप्यन्यआदेशःस्याद्यणोऽप्यन्यइत्यभिमतास्थान्यादेशभावव्यवस्थानस्यात्।उभयकार्यप्रसङ्गइति।विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोःकार्यंप्राप्नोति।माभून्नियमइति।षष्ठीप्रकॢप्त्यैवतत्फलस्यलब्धत्वादितिभावः।यत्रषष्ठीनास्तितत्रासौप्रकल्प्यते।यत्रत्वस्तीकोयणचीतितत्रापिपूर्वस्यैवषष्ठीनपरस्येतिप्रकल्प्यते।कृतायामि

प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च।प्रकृतिविकारयोश्चव्यवस्थानप्रकल्प्यतेइकोयणचिअचीत्येषासप्तमीयणीतिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयेत्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति।सप्तमीपञ्चम्योश्चभावादुभयत्रषष्ठीप्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः।सप्तमीपञ्चम्योश्चभावादुभयत्रैवषष्ठीप्राप्नोति।तास्यादिभ्यइत्येषापञ्चमीलसार्वधातुकइत्यस्याःसप्तम्याःषष्ठींप्रकल्पयेत्।तस्मादित्युत्तरस्येति।तथालसार्वधातुकइत्येषासप्तमीतास्यादिभ्यइतिपञ्चम्याःषष्ठींप्रकल्पयेत्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति।तत्रकोदोषः।तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः।तत्रउभयोःकार्यंप्राप्नोति।नैषदोषः।यत्तावदुच्यतेप्रकल्पकमितिचेन्नियमाभावइति।माभून्नियमः।सप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्यषष्ठीप्रकल्प्यतेपञ्चमीनिर्दिष्टेपरस्य।यावतासप्तमीनिर्दिष्टेपूर्वस्यषष्ठीप्रकल्प्यतेपञ्चमीनिर्दिष्टेपरस्यनोत्सहतेसप्तमीनिर्दिष्टेपरस्यकार्यंभवितुंनापिपञ्चमीनिर्दिष्टेपूर्वस्य।यदप्युच्यतेप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाःस्युरिति।सन्तुप्रकल्पिकाः।ननुचोक्तंगुप्तिज्किद्भ्यःसन्नित्येषापञ्चमीसन्नितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति।परिहृतमेतत्।नकश्चिदन्यआदेशःप्रतिनिर्दिश्यतेतत्रान्तर्यतःसनःसन्नेवभविष्यति।ननुचोक्तंनैवंशक्यमित्संज्ञानप्रकल्प्येतउपदेशइतिइत्संज्ञोच्यते।स्यादेषदोषोयदीत्संज्ञाआदेशंप्रतीक्षेत।तत्रखलुकृतायामित्संज्ञायांलोपेचकृतेआदेशोभविष्यति।उपदेशइतिहीत्संज्ञोच्यते।अथवानानुत्पन्नेसनिप्रकॢप्त्याभवितव्यंयदाचोत्पन्नःसन्तदाकृतसामर्थ्यापञ्चमीतिकृत्वाप्रकॢप्तिर्नभविष्यति।यदप्युच्यतेप्रकृतिविकाराव्यवस्थाचेति।अत्राऽपिप्रकृतौषष्ठीइकइति विकृतौप्रथमायणिति।

त्संज्ञायामिति।सूत्रएवोच्चारितस्यइत्संज्ञेतिप्रयोगेसशब्दएवसन्नित्कार्यंलभतइत्यर्थः।अथवेति।परत्वविशिष्टस्यसनउत्पादनेउपक्षयात्सद्वृत्त्यन्तराभावान्नास्तिपञ्चम्याःप्रकल्पकत्वमित्यर्थः।प्रकृतौषष्ठीति।इकोयणचीतिश्रुतयोरेवस्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्तिषष्ठीप्रकल्पनम्।अपेक्षायाअभावादित्यर्थः॥

॥

भा॰कै॰ १६५

यदयमिति।यद्युभयनिर्देशात्परस्य षष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदा ऽऽद्गुण इत्यादावपि तथैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः।तत्रपरत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था।दीर्घाच्छे तुग्भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात् ष्ठुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग्भवति न तु च्छस्य॥स्वंरूपंशब्द॥स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः।अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः।देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः।सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्ति

यत्र च नामसौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्।अथवा ऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नामसौत्री षष्ठी यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति।अस्तु।न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते ।तत्रा ऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति।यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्चभावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति।नैष दोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति।यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति।तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य॥स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति न ह्यन्यत् स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात्।

युक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते।रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्यानेकामचारः।व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फलेन कश्चिद्भेदः। रूपग्रहणमिति।प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि संबन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः।

रामः १६५

एवं तर्हीति।यतएवेहरूपग्रहणस्यव्यावर्त्त्यंनास्तिततएतज्ज्ञापकंसतितुव्यावर्त्त्येतत्रैवोपक्षयान्नज्ञापकंस्यात्।अर्थवद्ग्रहणइति।अर्थयुक्तंरूपंगृह्यतइत्यर्थः।तेनकाशेकुशेइत्यत्रशेइतिप्रगृह्यसंज्ञानभवतियत्रचार्थवतारूपेणशब्दोनाश्रीयतेतत्रेदंनोपतिष्ठतेयथावर्णग्रहणेषुटेरेत्वेचेतिपचेतेइत्यत्रानर्थकस्यापिटेरेत्वंभवति।किमर्थमिति।वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः।शब्देनार्थगतेरिति।कात्यायनवचनप्रामाण्याददस्त्रियामितिप्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषागुणेऽस्त्रियामितिपञ्चमी।इहयोग्य-

एवंतर्हिसिद्धेसतियद्रूपग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः।अस्त्यन्यद्रूपात्स्वंशब्दस्येति। किंपुनस्तत्।अर्थः।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येषापरिभाषानकर्तव्याभवति।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।शब्देनार्थगतेरर्थेकार्यस्यासंभवात्तद्वाचिनःसंज्ञाप्रतिषेधार्थंस्वरूपवचनम्।शब्देनोच्चारितेनार्थोगम्यतेगामानयदध्यशानेतिअर्थआनीयतेअर्थश्चभुज्यते।अर्थेकार्यस्यासंभवादिहचव्याकरणेअर्थेकार्यस्यासंभवः।अग्नेर्ढगितिनशक्यतेऽङ्गारेभ्यःपरोढक्कर्तुम्।शब्देनार्थगतेरर्थेकार्यस्यासंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनःशब्दास्तावद्भ्यःसर्वेभ्यउत्पत्तिःप्राप्नोति।इष्यतेचतस्मादेवस्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीतितद्वाचिनःसंज्ञाप्रतिषेधार्थंस्वरूपवचनम्।एवमर्थमिदमुच्यते।नवाशब्दपूर्वकोह्यर्थेसंप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः।नवाएतत्प्रयोजनमस्ति।किंकारणम्।शब्दपूर्वकोह्यर्थेसंप्रत्ययः।आतश्चशब्दपूर्वकः।योऽपिह्यसावाहूयतेनाम्ना।नामचयदानेननोपलब्धंभवतितदापृच्छतिकिंभवानाहेति।शब्दपूर्वकश्चार्थस्यसंप्रत्ययः।

तल्लक्षणेनसंबन्धेनशब्दोऽर्थंलोकेप्रत्याययतिव्याकरणेऽपिपशुरपत्यंदेवताभाश्चउदञ्चोभरताइत्यर्थएवगृह्यते।अग्नेर्ढगित्यादौत्वर्थस्यप्रत्ययेनपौर्वापर्यासंभवात्साहचर्यात्सर्वस्यतद्वाचिनःसंप्रत्ययःस्यादितिसूत्रारम्भःसंज्ञाप्रतिषेधार्थमिति।संज्ञासंप्रत्ययउच्यते।नवेति।शब्दउपलब्धोऽर्थंप्रत्याययतिनसत्तामात्रेण।चक्षुरादीनितुसत्तामात्रेणविषयमवगमयन्तिअर्थस्यशास्त्रीयेकार्येक्वचिदयोग्यत्वात्प्रत्यासत्त्यासएवोपात्तःशब्दोग्रहीष्यतेनतुविप्रकृष्टंशब्दान्तरमितिभावः।शब्दपूर्वकइति।अस्योपलब्धुःशब्दपूर्वकइत्यर्थः॥ ॥

अशब्दसंज्ञेति। न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः। अन्यथोपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात्तु स्यान्न तु दाधाभ्यः। कुमारीघइत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत। ई हल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति। वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति। ननु चेति। उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा संख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्या-

इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः। अर्थेऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह माभूत् दाधाघ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति। यदयं ष्णान्ता षडिति षकारान्तायाः षट्संज्ञां शास्ति। इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः। नैतदस्ति ज्ञापकम्। न हि षकारान्ता संज्ञा। का तर्हि। डकारान्ता। असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता। मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च माभूत्। मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम्। मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति॥

त्। नहीति। षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति भावः। का तर्हीति। तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक् कर्तव्यः। षण्णामिति च नुट्। असिद्धमिति। डकारान्तः श्रूयमाणेऽपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः। मन्त्राद्यर्थमिति। मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा। शास्त्रसामर्थ्यादिति। दिवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः॥ ॥

मन्त्रादिसहचरितइति।साहचर्यंचशब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात्।सित्तद्विशेषाणामिति।वृक्षस्मृगसइत्येवंनिर्देशःकर्तव्यः।एतदपिन्यायसिद्धंतुल्यजातीयानांद्वन्द्वएकवद्भवतीतिवक्ष्यते।पर्यायाणांचयुगपत्प्रयोगाभावात्सामान्यविशेषाणांचार्थाभावात्सामान्यशब्देनसर्वविशेषाणामाक्षेपाद्धववृक्षमितिद्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेवप्लक्षन्यग्रोधादीनांग्रहणंसिद्धम्।पित्पर्यायवचनस्यचेति।चशब्दात्स्वरूपस्यविशेषाणांचग्रहणम्।इदंवाचनिकमेव।जित्पर्यायेति।इदंन्यायसिद्धमित्याहुः।अराजेतिपर्युदासआश्रीयतेतेनराजसदृशानांतत्पर्यायाणामेवग्रहणंसिध्यति।झित्तस्यचेति।इदंवाचनिकमेव।मत्स्याद्यर्थमिति।मृगपक्षिणोस्तुपिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थःकर्तव्यः।अस्यैकस्येति।इयमिष्टिरेव॥

मन्त्रेऋचियजुषीतियदुच्यतेमन्त्रशब्देऋक्शब्देयजुश्शब्देचतस्यकार्यस्यसंभवोनास्तीतिकृत्वामन्त्रादिसहचरितोयोऽर्थस्तस्यगतिर्भविष्यतिसाहचर्यात्।सित्तद्विशेषाणांवृक्षाद्यर्थम्।सिन्निर्देशःकर्तव्यः।ततोवक्तव्यंतद्विशेषाणांग्रहणंभवतीति।किंप्रयोजनम्।वृक्षाद्यर्थम्।विभाषावृक्षमृगेति।प्लक्षन्यग्रोधंप्लक्षन्यग्रोधाः॥पित्पर्यायवचनस्यचस्वाद्यर्थम्॥पिन्निर्देशःकर्तव्यः।ततोवक्तव्यम्।पर्यायवचनस्यचतद्विशेषाणांचग्रहणंभवतिस्वस्यचरूपस्येति।किंप्रयोजनम्।स्वाद्यर्थम्।स्वेपुषः।स्वपोषंपुष्यति।रैपोषम्।धनपोषम्।अश्वपोषम्।गोपोषम्॥जित्पर्यायवचनस्यैवराजाद्यर्थम्॥जिन्निर्देशःकर्तव्यः।ततोवक्तव्यम्।पर्यायवचनस्यैवग्रहणंभवति।किंप्रयोजनम्।राजाद्यर्थम्।सभाराजामनुष्यपूर्वा।इनसभम्।ईश्वरसभम्।तस्यैवनभवति।राजसभा।तद्विशेषाणांचनभवति।पुष्यमित्रसभाचन्द्रगुप्तसभा॥झित्तस्यचतद्विशेषाणांचमत्स्याद्यर्थम्॥झिन्निर्देशःकर्तव्यः।ततोवक्तव्यम्।तस्यचग्रहणंभवतितद्विशेषाणांचेति।किंप्रयोजनम्।मत्स्याद्यर्थम्।पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति।मात्सिकः।तद्विशेषाणाम्।शाफरिकः।शाकुलिकः।पर्यायवचनानांनभवति।अजिह्मान्हन्ति।अनिमिषान्हन्तीति।अस्यैकस्यपर्यायवचनस्येष्यते।मीनान्हन्तिमैनिकः।

अणुदित्॥अप्रत्ययइतिकिमर्थमिति।किंयस्यप्रत्ययसंज्ञाविहितातस्यप्रतिषेधउतयःप्रतीयतेविधीयतेइतियौगिकःप्रत्ययस्तस्यापीतिप्रश्नः।इतइति।विशेषविहितत्वात्त्यदाद्यत्वंबाधित्वात्रिमात्रआदेशःप्राप्नोति।बभूवेति।अनुनासिकःप्राप्नोति।अनड्वन्निति।आमपिपक्षेप्राप्नोति।यदयमिति।ग्रहेरेवदीर्घोनान्येभ्यइतिनियमाभावादितिभावः।नियमार्थमिति।ग्रहेर्दीर्घएवनह्रस्वइत्येवमर्थंस्यादित्यर्थः।वृतोवेति।ननुववरिथेतिलिटिदीर्घोमाभूदित्येवमर्थमेतत्स्यादितिकथंज्ञापकम्।एवंतर्हिवृइत्यत्रापिअलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटिदीर्घनिषेधादन्यत्रउभयस्मिन्सिद्धेवाग्रहणंज्ञापकमीटइटाग्रहणाभावस्याप्रत्ययेभूयानिति।साधारणोऽसाधारणश्चेत्यर्थः।प्रत्ययइत्यन्वर्थासंज्ञाकृतायेनार्थंप्रतियन्तिसप्रत्ययः।नचदीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति।ह्रस्वाइति।प्रतीयन्तेश्रूयन्तेउच्चार्यन्तेअणादिचोदनास्वित्यर्थः।दीर्घाइति।ह्रस्वैर्गृहीतैरणत्वाद्दीर्घाणांग्रहणात्।तत्राष्टनआविभक्तावित्यत्राकारोग्राहकोमाभूदित्यर्थः।यथैवहिअणत्वादाकारोरपरत्वादिकार्यंप्रतिपद्यतेतथाग्राहकत्वमपिप्रतिपद्येतेतिभावः।कथंपुनरप्रत्ययइत्यस्याप्रत्याय्यमानइत्यर्थः।अन्तर्भावितण्यर्थादेतेःकर्मण्यज्विधानात्।

अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः॥अप्रत्ययइतिकिमर्थम्।सनाशंसभिक्षउः।असांप्रतिके।अत्यल्पमिदमुच्यतेअप्रत्ययइति।अप्रत्ययादेशटित्किन्मितइतिवक्तव्यम्।प्रत्ययेउदाहृतम्।आदेशेइदमइश्।इतः।इह।टिति।लविता।लवितुम्।किति।बभूव।मितिहे अनड्वन्।टितःपरिहारः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनटितासवर्णानांग्रहणंभवतीति।यदयंग्रहोऽलिटिदीर्घत्वंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।नियमार्थमेतत्स्यात्।ग्रहोऽलिटिदीर्घएवेति।यत्तर्हिवृतोवेतिविभाषांशास्ति।सर्वेषामेवपरिहारः।भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवंनभविष्यति।प्रत्ययेभूयान्परिहारः।अनभिधानात्प्रत्ययःसवर्णान्नग्रहीष्यति।यान्हिप्रत्ययःसवर्णान्गृह्णीयाद्नतैरर्थस्याभिधानंस्यात्।अनभिधानान्नभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।इहकेचित्प्रतीयन्तेकेचित्प्रत्याय्यन्ते।ह्रस्वाःप्रतीयन्ते।दीर्घाःप्रत्याय्यन्ते।यावद्ब्रूतेप्रत्याय्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेतितावदप्रत्ययइति।

॥

यत्नाधिक्यादिति। ननुचह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिकस्यैवस्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात्। एतत्तु ननिरूपितं न्याय्यएवात्रपरिहारोविधास्यते। अनणत्वादिति। अत्रहिसूत्रेप्रत्याहारसन्निविष्टा एवगृह्यन्ते स्वात्मनिक्रियाविरोधादनिष्यादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्रसूत्रेअकारादिभिराकारादीनांग्रहणासंभवोऽन्येषुप्रदेशेषु अनेनसूत्रेणाकारादिभिराकारादयोगृह्यमाणा अणादिकार्याणिलभन्ते। भाव्यमानेनेति। प्रतीयतेविधीयतइतियौगिकस्यात्रप्रत्ययस्यग्रहणमितिभावः। किमर्थंपुनरिति। आकृतिनिर्देशात्सिद्धमितिप्रश्नः। अणसवर्णस्येति। उदिद्ग्रहणस्याऽविचारयिष्य

कंपुनर्दीर्घःसवर्णग्रहणेनगृह्णीयात्। ह्रस्वम्। यत्नाधिक्यान्नभविष्यति। प्लुतंतर्हिगृह्णीयात्। अनणत्वान्नग्रहीष्यति। एवंतर्हिसिद्धेसतियदप्रत्ययइतिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेति। किमर्थंपुनरिदमुच्यते। अणस्सवर्णस्येतिस्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात्। अणस्सवर्णस्येत्युच्यते। स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणस्सवर्णान्नगृह्णीयादिष्यतेचग्रहणंस्यादिति। तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। तत्रप्रत्याहारग्रहणेसवर्णग्रहणमनुपदेशात्। तत्रप्रत्याहारग्रहणेसवर्णानांग्रहणंनप्राप्नोतिअकस्सवर्णेदीर्घइति। किंकारणम्। अनुपदेशात्। यथाजातीयकानांसंज्ञाकृतातथाजातीयकानांसंप्रत्यायिकास्यात्ह्रस्वानांचक्रियतेह्रस्वानामेवसंप्रत्यायिकास्याद्दीर्घाणांनस्यात्। ननुचह्रस्वाःप्रतीयमानादीर्घान्संप्रत्याययिष्यन्ति।

माणत्वादेवमुक्तम्। व्यक्तिनिर्देशेकालादिभिन्नस्यग्रहणंनप्राप्नोतीतिभावः। प्रत्याहारग्रहणइति। अकोऽचीतियत्रसंज्ञयाप्रत्यायनमिकारादीनांतत्रतैरन्येषांग्रहणंनस्याद्यद्यत्रस्वरूपेणोच्चार्यन्तेअस्यच्वौयस्येतिचेतिचतत्रैवैषांग्राहकत्वंस्यात्। अनुपदेशादिति। अनुच्चारणादित्यर्थः। नहिप्रत्याहारेदीर्घाउच्चारितायतोऽगादिचोदनाभिर्गृह्येरन्। अथवाअकोऽचीत्यादावनुच्चारिताइकारादयोदीर्घाणांप्रत्यायकानस्युरित्यर्थः। ननुचेति। उच्चार्यमाणैरेवप्रत्यायकैर्भवितव्यमितिनास्ति। सन्निहितास्तुप्रत्यायकास्तच्चसन्निधानंयथायोगमस्त्येवेत्यर्थः। ॥

उच्चार्यमाणेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः। शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः। ऋगित्युक्त इति। यद्यपि प्रकरणवशाद्धि विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्छब्देन ऋक्प्रत्याय्यते। तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। अइउणिति प्रत्याहार एवाकारादिभिरकारादीनां ग्रहणं तु तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेश इति। प्रत्यायनमित्यर्थः। करिष्यत इति। व्याख्यास्यते। अवरकालत्वादि-

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम्। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणश्शब्दस्संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः। तद्यथा। ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते। एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते। वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। वर्णपाठक्रम उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतोऽवरकाला। नेत्याह। सर्वथाऽवरकालैव। वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्यय इति। सेषाऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न। तस्मादुपदेशः कर्तव्यः। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च। किं कारणम्। अनण्त्वात्। न ह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे। के तर्हि। येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते। एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारेण। उच्यते चेदमण्सवर्णान् गृह्णातीति तत्र वचनाद्भविष्यति।

ति। निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयाऽन्यत्राऽस्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गेषु नाऽपि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। आर्थक्रमेणाऽपि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति। तस्मादिति। प्रत्याहार एव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः॥ तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद्ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः। ॥

वचनादिति।अण्सदृशोऽणिति गृहीष्यत इत्यर्थः।यत्रेति।अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अकोऽचीत्यादौ।अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्य एव निर्दिष्ट इत्यणत्वमुच्चारणं चास्ति।तत्राकार उच्चारित आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य चग्राहकोऽस्मात्तु वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः।एवं व्यक्तिपक्षे तस्यापि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह।सवर्ण इति।प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरूपं दिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम्।अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृष्णे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः।ननु चान्येति।श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः।अनन्य

वचनाद्यत्र तन्नास्ति।नेदं वचनाल्लभ्यम्।अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्।किम्।ये एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्।एवं तर्हि सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्। सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यम्।कुतः।आकृतिग्रहणात्।अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति।तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः।ननु चान्या आकृतिरकारस्यान्याऽऽकारस्य च।अनन्यत्वाच्च।अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च।अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः।यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति।तद्यथा।न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति।यस्तु खलु गोश्चाऽश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति।अपर आह।सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम्।सवर्णोऽणग्रहणमपरिभाष्यम्।आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति।अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च।अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः।यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति।तद्यथा।न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति॥

त्वाच्चेति।सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा कृष्णे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः।यो हीति।अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः। यस्त्विति।अत्रापि यदा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव गवाश्वरूपाश्रये तु भेद इति भावः।अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु यत्नाद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते।यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते।अपर आहेति।व्यक्तिरेव शब्दार्थः।जातिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः।अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते॥ ॥

भा॰ कै॰ १६१

तद्वच्चेति। यथाऽऽकृतिग्रहणादणसु कार्यं सिध्यति तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्हल्व्यपदेशमासादयेत् पूर्वापरावेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात्। अबुद्धेत्यादावेव तु स्यात्। धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत्। तत्राह। अनेकान्त इति। द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यत्रैतन्नास्ति। अणसवर्णानुगृह्णातीति। अणसु तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम्। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैस्स सज्येतेति भावः। क्रियत इति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यक्तिपक्षेऽणसवर्णान्गृह्णातीति प्रसङ्गः। सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव न हि वर्ग्याणामेकाकृतियोगोऽस्ति। कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यणस्त्वेवा

तद्वच्च हल्ग्रहणेषु। एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यत्रैतन्नास्ति। अणसवर्णान्गृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम्। द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति। यदयं कस्यांचिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। अतो भिस ऐस् इति॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ अयुक्तोऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति। तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः।

यं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमूह्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते। उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम्। अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम्। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्यान्नवग्रहा इत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम्॥ तपरः॥ अयुक्त इति। न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः। न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः। कदाचिदप्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः। न हि भवति जीवति प्राणानिति। तदित्यनेनेति। सकालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात्। तदित्ययं च वर्ण इति। परामृष्ट इत्यर्थः। तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात्। ॥

रामः १६१

वर्णस्येति।वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः।कालेनेति।कालवाचिनेत्यर्थः।कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात् कालः।वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्य काल इति।येव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः।उष्ट्रमुख इति।गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाऽप्रयोगः।उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः।न च प्राणिप्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः।समग्रेणा चोष्ट्रेणा मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखे

तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः।तत्कालकालस्येति।किमिदं तत्कालकालस्येति।तस्य कालस्तत्कालः।तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति।स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः।न कर्तव्यः।उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः।तद्यथा।उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः।एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति।अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति।कालसहचरितो वर्णः।वर्णोऽपि काल एव।किं पुनरिदं नियमार्थम् आहोस्वित् प्रापकम्।कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम्।यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्।अथ निवृत्तं ततः प्रापकम्।कश्चात्र विशेषः। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम्। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति।केषाम्।उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्।अस्तु तर्हि प्रापकम्।

नैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते।एवमिहाऽपि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते।अथवेति।वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः। यथाऽश्मादिद्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहण इति।भेदका उदात्तादय इति भावः।तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यत एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात्। ॥

ह्रस्वग्रहणादिति। अतो भिस ऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति। इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम्। विप्रतिषेधादिति। विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम्। तत्र परत्वादनेनैव तपरोऽण्सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः। नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण। नैतदस्ति। मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात्। ऋत इद्धातोरिति यथा। यद्येवमिति। य

प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः। प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। अण्सवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अण्सवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावकाशः। ह्रस्वा अतपरा अणः। तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः। दीर्घास्तपराः। ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति। तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालभेदात्। ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्। ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते। सिद्धमेतत्। कथम्। अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु। किंकृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः। वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते। वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन। तद्यथा। तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन। रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरतमेन।

द्ययं योगस्तत्कालान्प्रतिपादयन्भिन्नकालान्निवर्तयतीत्यर्थः। त्रिभागाधिका इति। द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादश पलानि स्रवन्ति। नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश संपद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति। सिद्धं त्विति। सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ। यथा गन्तॄणामालस्यादिभेदात् गतिभेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः। ॥

विषमइति।वर्णाःप्रयत्नजन्याः।तद्भेदेवृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव।अध्वातुव्यवस्थितएवनगन्तृक्रियाजन्यः।एवंतर्हीति।व्यक्तिस्फोटोऽत्रविवक्षितःसचनित्यः।एतच्चयेनोच्चारितेनेत्यत्रपस्पशायांविचारितमितिततएवबोद्धव्यम्। शब्दगुणइति।शब्दस्यगुण उपकारकोव्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः।तद्यथा।घटःपुनःपुनर्दृश्यमानोऽपिनभेदमवलम्बतेतथाविलम्बितायांवृत्तावकारएवपुनःपुनरुपलभ्यतइतिवृत्तिभेदेऽपिवर्णस्यभेदोनगृह्यतइतिसर्ववृत्तिषुतत्कालत्वम्।ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तुस्वतएवभिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्तइतितेषांकालभेदः।भेर्याघातइति।भेरीमाहन्तीतिभेर्याघातः।उपलब्धिसामान्येदृष्टान्तः।यथाप्रयत्नवशादुत्पन्नोभेरीशब्दःकश्चिदल्पकालमुपलभ्यतेकश्चिच्चिरंचिरतरंच।एवंवृत्तिषूपलब्धीनांका।

विषमउपन्यासः।अधिकरणमत्राऽध्वाव्रजिक्रियायाः।तत्राऽयुक्तंयदधिकरणस्यवृद्धिह्रासौस्याताम्।एवंतर्हिस्फोटःशब्दः। ध्वनिःशब्दगुणः।कथम्।भेर्याघातवत्। तद्यथा।भेर्याघातः भेरीमाहत्यकश्चिद्विंशतिपदानिगच्छतिकश्चित्त्रिंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत्स्फोटस्तावानेवभवतिध्वनिकृतावृद्धिः।ध्वनिःस्फोटश्चशब्दानांध्वनिस्तुखलुलक्ष्यते।अल्पोमहांश्चकेषांचिदुभयंतत्स्वभावतः।।तपरस्तत्कालस्य।।आदिरन्त्येनसहेता।।आदिरन्त्येनसहेतेत्यसंप्रत्ययःसंज्ञिनोऽनिर्देशात्।आदिरन्त्येनसहेतेतिअसंप्रत्ययः।किंकारणम्।संज्ञिनोऽनिर्देशात्।नहिसंज्ञिनोनिर्दिश्यन्ते।सिद्धंत्वादिरितासहतन्मध्यस्येतिवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।आदिरन्त्येनसहेतागृह्यमाणःस्वस्यचरूपस्यग्राहकस्तन्मध्यानांचेतिवक्तव्यम्।

लभेदोविषयस्यत्वभेदएव।स्फोटस्तावानेवेति।दार्ष्टान्तिकोपन्यासः।ध्वनिःस्फोटश्चेति।व्यञ्जकोव्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः।शब्दानांव्यङ्ग्यानांसबन्धीव्यञ्जकत्वेनयोध्वनिःसएवमहानल्पश्चलक्ष्यतेव्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकालएवेत्यर्थः।उभयमिति।व्यङ्ग्योव्यञ्जकश्चप्रमाणेनस्वभावतःस्वरूपेणसिद्धावित्यर्थः।केषांचिदिति।व्यक्तानामुभयंगृह्यतेअव्यक्तानांतुध्वनिरेव।।आदिरन्त्येन।।असंप्रत्ययइति।अप्रतिपत्तिरित्यर्थः।

॥

भा॰ कै॰ १७१

संबन्धिशब्दैर्वेति। संज्ञयैवाक्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः। आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम्। स्वं रूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य चासद्ग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात्। स्वंरूपं त्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः। येन॥ इह कस्मादिति। शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः। येऽनेकाल् इति ततश्च चयनजयनादिशयनमिति प्राप्नोति। प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिषु वार्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया। यदि चैवमिति। आद्गुणादित्यादौ। अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादित्वेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्द्वैरूप्यप्रसङ्गः। षष्ठ्यनिर्दे

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम्। संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत्। तद्यथा। संबन्धिशब्दाः। मातरि वर्तितव्यम्। पितरि शुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति। संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति। एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति॥ येन विधिस्तदन्तस्य॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। अस्तु। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति। नैवं शक्यम्। येऽनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात्। एचोऽयवायाव इति। नैष दोषः। यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति। तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति। यदि चैवं क्वचिद्द्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। खट्वेन्द्रः खट्वोदकम्। अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम्। तत्र को दोषः। स्योनः स्योना।

शाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः। तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यङ्गसंबन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति। ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः। तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे यथाकार इति धआश्रये यणवृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः। यदि च इको यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्याऽन्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात्। अन्तरङ्गलक्षणस्येति। असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः। एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम्॥

॥

णमः
१७१

अल्विधिश्चेति। अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्त्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति। द्योः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र कदाचित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् कदाचित् पथिन्नित्यस्य। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात्। प्रकृतइति। प्रस्तुते। प्रस्तावश्च क्वचित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात्। यथेदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य। क्वचिदधिकाराद् यथेरजित्यत्र धातोः। क्वचिदाक्षेपाद् यथेकोऽज्झलित्यत्र सनाधातोः। करणएवेति। विधिशब्दः कर्मसाधनो येनकरणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः। तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा। इको यणचीत्यादौ च·

अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत। ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो न शब्दमाश्रित्य गुणः। अल्विधिश्च न प्रकल्पेत। द्यौः पन्थाः स इति। तस्मात्प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। येनेति करणएषा तृतीया। अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य समांशशालौदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते। तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः। एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकस्य इञं विधत्ते। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः। ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः। तत्र को दोषः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। असंयोगपूर्वग्रहणे न इहैव पर्युदासः स्यात्। अक्ष्णुहीति। इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति। तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। ओष्ठ्यपूर्वग्रहणे न इह प्रसज्येत। संकीर्णं संगीर्णमिति। इह च न स्याद् निपूर्तीः पिण्डा इति।

विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः। हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति। बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः। ग्रहणोपाधीनामिति। गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय इष्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत्। संकीर्णमिति। ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादृकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात्। तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याऽऽश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात्। ॥

सिद्धंत्विति।रुद्धादिसंज्ञागुणप्रधानभावानपेक्षाएवप्रदेशेषुसंज्ञिनंप्रत्याययन्तिइयंतुसंज्ञागुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकालातत्रोतश्चप्रत्ययादित्यादौविशेषणसंबन्धमनुभूयविशेष्येणसंबन्धमुकारादिरनुभवतीतियथोक्तदोषाऽभावः। समासेति।श्रितादिभिःसुबन्तस्यविशेषणेसतिप्राप्तस्तदन्तविधिःप्रतिषिध्यतेप्रतिषेधद्वारेणचैतत्प्रदर्श्यतेश्रितादयःप्राधान्येनाऽऽश्रयितव्याः।तद्विशेषणत्वेनचसुपेति।कष्टंपरमश्रितइति।श्रितान्तमेतत्सुबन्तंनभवतीतिसंबुद्ध्यान्तमुदाहर्तव्यंपरमश्रितेति।एतत्प्रत्ययलक्षणेनसुबन्तंभवतिश्रितान्तंचश्रूयतेसौत्रनाडिरिति।अनुपूतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः।नडादीनिप्रातिपदिके

सिद्धंतुविशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात्।सिद्धमेतत्।कथम्।यथेष्टंविशेषणविशेष्ययोर्योगोभवति। यावतायथेष्टम्।इहतावदुतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिनासंयोगपूर्वग्रहणेनउकारान्तंविशेष्यतेकिंतर्हिउकारएवविशेष्यतेउकारोयोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति।तथाउदोष्ठ्यपूर्वस्येतिनोष्ठ्यपूर्वग्रहणेनऋकारान्तंविशेष्यतेऋकारान्तोयोधातुरोष्ठ्यपूर्वइतिकिंतर्हिऋकारएवविशेष्यतेऋकारोयओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्यधातोरिति॥समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधः॥समासविधौप्रत्ययविधौचप्रतिषेधोवक्तव्यः।समासविधौतावत्।द्वितीयाश्रितादिभिःसमस्यते।कष्टश्रितः।नरकश्रितः।कष्टंपरमश्रितइत्यत्रमाभूत्।प्रत्ययविधौ।नडस्यापत्यंनाडायनः।इहनभवतिसूत्रनडस्यापत्यंसौत्रनाडिः।किमविशेषेणेत्याह॥उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्॥उगिद्ग्रहणंवर्णग्रहणंचवर्जयित्वा।उगिद्ग्रहणम्।उगितश्चभवतीअतिभवतीमहतीअतिमहती।वर्णग्रहणम्।अतइञ्।दाक्षिः।प्लाक्षिः।अस्तिचेदानींकश्चित्केवलोऽकारःप्रातिपदिकंयदर्थोविधिःस्यात्।अस्तीत्याह।अततेर्डः।अस्तस्यापत्यमिः॥अकच्अम्वतःसर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम्॥अकज्वतःसर्वनामाव्ययविधौअम्वतोधातुविधावुपसंख्यानंकर्तव्यम्॥

नविशेष्यत्वइतितदन्तविध्यभावः। अतिमहतीति।महान्तमतिक्रान्तेतिप्रादिसमासः।तत्रयद्यपिगौरादिषुबृहद्महदितिपठ्यतेतथापिअनुपसर्जनाधिकारात्तत्रङीष्नभवतीतिउगिल्लक्षणोङीप्प्रार्थ्यते।अन्येतुगौरादिष्वेतयोःप्रमादपाठमाहुः।तथाचोक्तंनद्यजाद्युदात्तत्वेबृहन्महतोरुपसंख्यानमिति।ङीषिसतिउदात्तस्यसिद्धत्वात्किंनद्याउदात्तविधानेन।अतइञिति।तदन्तविधावसतिञ्करणमुत्तरार्थंस्यात्। ॥

सर्वक इति। अकचि कृते शीभावो न स्यात्। उच्चकैरिति। तथैवाकचि कृते लुग्न स्यात्। उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात्। उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात्। भिनत्तीति धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात्। प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोऽत्रेति दश्चेति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहुः। भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः। सिद्धं त्विति। सर्वशब्दस्य योऽन्तोऽकारः सोऽन्तः सर्वकशब्दस्य। एवमन्यत्रापि योज्यम्। तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते। अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः। धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारे भूवादिभिरिति भावः। उत्तरपदलोप इति। वार्त्तिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः। अन्ये तु वर्णयन्ति यथाऽवयवदर्शनाद्गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योऽवयवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते। अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति। गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते। छत्त्रपार्श्वीयः शूलदण्डाजिनशीतोष्णाद्रस्वादिषु। तदेकदेशविज्ञानादिति। मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति।

> अकच्वतः। सर्वके विश्वके। अव्ययविधौ। उच्चकैः नीचकैः। श्नम्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तद् नापि तदन्तम्। सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तदन्तान्तवचनात्। तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम्। किमिदं तदन्तान्तस्येति। तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्तस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः। एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं तदन्तस्तदन्तस्येति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गङ्गा यमुना देवदत्तेति। अनेका नदी गङ्गा यमुना च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः।

॥

अक्तपरिमाणानामिति। परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः। यावद्देवेति। अल्पमधिकं वेत्यर्थः। इमाश्चापीति। सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः
क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः।
एवं तर्हीति। यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेकका इत्यर्थः। प्रयोजनमिति।-
अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते। एवमुत्तरत्र विज्ञेयम्। उपपदविधाविति। भ-

इहकेचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पञ्च सप्तेति। एकेनाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति। नैवाधिके भवन्ति न न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति। खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये। इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति। उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्। प्रयोजनम्। भयंकरः। अभयंकरः। आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम्। ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम्। प्रयोजनम्। भवती अतिभवती। महती अतिमहती। प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम्। प्रयोजनम्। स्वसा परमस्वसा। दुहिता परमदुहिता। अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे। प्रयोजनम्। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता। त्रिबिस्ता त्रिपरमबिस्ता। द्व्याचिता द्विपरमाचिता॥

याढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते। क्षेमप्रियमद्रेण्चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः। प्रतिषेध इति। विधीयत इति-
विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधिर्भवति। स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात्। द्विपरमबिस्तेति। द्विगुना
संनिधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः। ॥

दितिग्रहणं चेति। परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाद्ण्यो न भवति। तस्य चेति। स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तत्वइति प्रयोजनमवोचत्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात्। नैष दोषः। अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति वचनात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते। स

दितिग्रहणं चाप्रयोजनम्। दितेरपत्यं दैत्यः। अदितेरपत्यमादित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति। रोण्या अण्। रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम्। आजकरोणः। सैंहिकरोणः॥ तस्य च॥ तस्य चेति वक्तव्यम्। रोणः। किं पुनः कारणं न सिध्यति न तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। इह सूत्रान्ताट्ठग्भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति। नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति। इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ।

पूर्वादिनिमिति। पूर्वग्रहणेत्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः। यच्चानुक्रान्तमिति। अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रेणैवोपात्तं तत्र। यथा दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन् शत इत्यत्र न भवति। यद्विधाविति। ठग्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति ठग्न भवति॥ ॥

ऋतोरिति। ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान्प्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः। शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्तत्रभवमिति ऋतुलक्षणोऽण्। तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृषेण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वणेव भवति पूर्वप्रावृषमिति। प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः। अवयवानामिति किम्। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण्न भवति कालाट्ठञित्येव भवति। तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते। द्विषाष्टिकमिति। द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात्तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति। अध्यर्धपूर्वेति लुग्न भवति। सोऽस्यां

प्रयोजनम्। रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं हल्या परमहल्या। सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य। प्रयोजनम्। सु। सुपाञ्चालकः सुमागधकः। सु। सर्व। सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः। सर्व। अर्ध। अर्धपाञ्चालकः। अर्धमागधकः। अर्ध। दिक्शब्द। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। पूर्वमागधकः। अपरमागधकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्। प्रयोजनम्। पूर्वशारदम्। अपरशारदम्। पूर्वनैदाघम्। अपरनैदाघम्। ठञ्विधौ संख्यायाः। प्रयोजनम्। द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम्। धर्मान्नञः। प्रयोजनम्। धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरति अधर्मिकः। अधर्माच्चेति नवक्तव्यं भवति॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। पदाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितं चिन्वीत। इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन। मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या। अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ। महान् परममहान्। महत्।

शवस्नभृतय इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थसमर्थविभक्तिनिर्देशात्कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात्पुनः प्रत्ययः। तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः। पदाङ्गाधिकार इति। पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते। महदप्स्वस्त्विति। महदादिभिरङ्गं विशेष्यते ।

स्वाप इति। न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। अपो भीति तत्त्वमपि स्वद्भिरिति भवति। द्विपद इति। पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते। पादस्य पदेति। ननु पद्भावे तदन्तविधिरुक्तोऽयं तु पद्भावविधिः। नैष दोषः। पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः। अनेनैव न्यायेन पद्भावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः। यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात्। एवं तर्हीति। एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्का-

अप्। आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति। अप्। स्वसृ। स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः। स्वसृ। नप्तृ। नप्ता नप्तारौ नप्तारः। एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः। पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम्। पद्भावः प्रयोजनम्। द्विपदः पश्य। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात्। नास्तीत्याह। एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम्। हिमकाषिहतिषु च। यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः। एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः। यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति। पादेनोपहतं पदोपहतम्। अत्रापि स्यात्। दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति। एवं तर्ह्यङ्गाधिकार एव प्रयोजनम्। ननु चोक्तं न केवलः पाच्छब्द इति। अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्। पदः पदा पदे। पत्। युष्मत् अस्मत्। यूयं वयम्। परमयूयं परमवयम्। अस्थ्यादि। अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना। परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना। अनडुहो नुम्। अनड्वान् परमानड्वान्। द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम्। प्रयोजनम्। द्यौः सुद्यौः। पन्थाः सुपन्थाः। मन्थाः परममन्थाः। पुमान् परमपुमान्। गौः सुगौः॥

षीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति। पादयतेरिति। पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः। परमपन्था इति क्वचित्पाठः स त्वयुक्तः समासान्तविधानात्। न पूजनादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः। तस्मात्सुपन्था इति पाठः। परमगौरित्यप्यपपाठः। गोरतद्धितलुकीति टज्विधानात् तस्मात्सुगौरिति पाठः॥ ॥

परमसखायाविति बहुव्रीहिः। तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम्। अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः। अनडुहो नुम् इत्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्विधानान्नुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधेराक्षेपात्। अन्ये त्वाहुः। असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम्। परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम् न स्यादिति पुनःपाठः कर्तव्यः। पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः। अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ। अतिसइति। शोभनः सइत्यर्थः। उपसर्जने तु तच्छब्दार्थे अतितदिति भवति। बहुभस्त्रिकेति। नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति। वर्णग्रहणं चेति। यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम्। उच्यते। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याइति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितइति सिद्धे तदन्तविधावपञ्च-

सखा सखायौ सखायः। सुसखा सुसखायौ सुसखायः। परमसखा परमसखायौ। चत्वारः परमचत्वारः। अनड्वाहः परमानड्वाहः। त्रयाणां परमत्रयाणाम्। त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणम्। प्रयोजनम्। सः अतिसः। भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका। स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्। स्त्रियौ स्त्रियः। राजस्त्रियौ राजस्त्रियः। वर्णग्रहणं च सर्वत्र। प्रयोजनम्। क्व सर्वत्र। अङ्गाधिकारे चान्यत्र च। अन्यत्रोदाहृतम्। अङ्गाधिकारे। अतो दीर्घो यञि सुपि च। इहैव स्यात्। आभ्याम्। घटाभ्यामित्यत्र न स्यात्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः। प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम्। यञिञोः फग्भवति। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः॥

म्याइति प्रतिषेधार्थं वचनम्। यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्माभूत्। यथा रदाभ्यामित्यत्र। तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात्। न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः। यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः। इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः। संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम्। उच्यते। यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च। अपञ्चम्या इत्यस्य नायमर्थः। यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति। एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति॥

॥

परमगार्ग्यायणइति। तत्रगार्ग्यायणइत्येवोदाहरणम्। गार्ग्यशब्दाद्यञन्तात्फग्विधानात्। नत्वत्रपरमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्ययञन्तत्वाभावात्। तस्माच्चफकिविधीयमानेपारमगार्ग्यायणइत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः। तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थंपरमगार्ग्यायणइत्युपन्यस्तम्। उत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेतदन्तविध्यभावोलेखग्रहणेनज्ञापितः। तत्ररदाभ्यामित्यत्रनिष्ठायाःप्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः। स्यतासीलृलुटोरित्यत्रधातोरित्यधिकाराद्पञ्चम्याइतिनिषेधाल्लृलुटोर्वाप्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः। अलैवानर्थकेनेति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिवर्णनिर्देशेषुनाश्रीयतइतिस्थितम्। वर्णरूपतयायस्यशब्दस्याश्रयणंनार्थवत्तारूपमाश्रीयते। तत्रवर्णग्रहणंचसर्वत्रेत्यत्रवर्णग्रहणेजातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्यग्रहणंप्राप्तमनेननियमेननिवार्यते। अलैवेतिचैकत्वसंख्यागुणत्वाद्विवक्ष्यते। नियमविधानसामर्थ्याद्वा। हन्ग्रहणइति। तेनज्ञीहानावितिदीर्घोभवति। उद्ग्रहणइति।

परमगार्ग्यायणःपरमवात्स्यायनः। दाक्षायणःपरमदाक्षायणः। अपञ्चम्याइतिकिमर्थम्। दृषत्तीर्णापरिषत्तीर्णा॥ अलैवाऽनर्थकेन॥ नान्येनानर्थकेनेतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। हन्ग्रहणेप्लीहन्ग्रहणंमाभूत्। उद्ग्रहणेगर्मुद्ग्रहणम्। स्त्रीग्रहणेपुंस्त्रीग्रहणम्। संग्रहणेपायसंकरोतीतिमाभूत्। किमर्थमिदमुच्यतेनपदाङ्गाधिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्यचेत्येवसिद्धम्। नचेदंतदन्तंनापितदुत्तरपदम्॥

। उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र। तेनगर्मुत्स्थास्यतीतिपूर्वसवर्णाभावः। पुंस्त्रीग्रहणमिति। तेनपुंस्त्र्यावितिस्त्रियाइतीयङ्नभवति। पायसंकरोतीति। संपर्युपेभ्यःइतिसुण्नभवति। तत्रहन्ग्रहणेस्त्रीग्रहणेचाङ्गस्यविशेष्यत्वात्स्यात्तदन्तविधिः। उदःस्थेत्यत्रतोरित्यधिकारात्तवर्गान्तस्योच्छब्देनविशेषणात्स्यात्तदन्तविधिः। प्रतिषेधविज्ञानेतुनभवतिउदएवतवर्गेणविशेष्यत्वात्तोरित्यस्यवानिवृत्तत्वात्। संग्रहणेपदप्रकरणात्तदन्तविधिःस्यादितिनिवार्यते। पदेनसमादयोविशेष्यन्तेइतितदन्तविध्यभावः। पायसंकरोतीतिकरोतेर्भूषणार्थवृत्तितासंभवतीतिसुट्स्यात्। किमर्थमिति। अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते। अस्यहिनियमस्यज्ञीहानावित्यादिप्रयोजनंतच्चान्यथासिध्यतिअङ्गाधिकारेहन्ग्रहणंस्त्रीग्रहणंचास्तिएङःपदान्तादतीतिपदाधिकारेसंग्रहणंवापदान्तस्येत्यतःपदग्रहणानुवर्तनादुदःस्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णःपदाधिकारेविधीयतेपदाङ्गाधिकारइत्यत्रचकेवलपदाधिकारोऽपिगृह्यतेउत्तरपदाधिकारोऽपिततश्चज्ञीहानावित्यादिषुदोषोनभवतिनहिज्ञीहानावित्यत्रहनित्यङ्गंनापितदुत्तरपदमितिप्रश्नः॥

॥

भा॰कै॰ तन्नवक्तव्यमिति।पदाङ्गाधिकार इत्येतदित्यर्थः। अलैवाऽनर्थकेनेतिवचनेनाऽर्थवतातदन्तविधिसद्भावादितिभावः।तदन्तविधिरेवेति।प्राथमकल्पिकःसूत्रेणैवतदन्तविधिःसएवालैवानर्थकेनेतिनियम्यते।परमातिमहानिति।परमश्चासावतिमहानितिसमासः।तत्रपरमादिर्महच्छब्दोनभवतिनापिमहच्छब्दोत्तरपदः।अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादितिसान्तमहतइतिदीर्घत्वंनस्यात्।अनेनैवन्यायेनोगिल्लक्षणोनुमागमोऽपिनस्यात्तदन्तविधिनातुभवति।सुश्रोतादिति।अनागमकानांसागमकाआदेशाइत्याश्रयणादत्रासआनर्थक्यमर्थवतोह्यागमइतिन्यायाश्रयेत्वर्थवानेवाऽसुशब्दः। यस्मिन्विधिरिति।तदन्तविध्यपवादत्वादादिविधिः।अतएवविशेषणेनभवतिनान्येन॥वृद्धिर्यस्य।वृद्धिग्रहणमिति।असतिवृद्धिग्रहणेकथंसर्वस्यवृद्धसंज्ञानभवतीतिचे

१७६

तन्नवक्तव्यंभवति।किंपुनरत्रज्यायः।तदन्तविधिरेवज्यायान्।इदमपिसिद्धंभवति।परमातिमहान्।एतद्धिनैवतद्नाऽपितदुत्तरपदम्।अनिनस्मन्ग्रहणानिच।अर्थवताचानर्थकेनचतदन्तविधिंप्रयोजयन्ति।अन्।राज्ञेत्यर्थवतासाम्नेत्यनर्थकेन।अन्।इन्।दण्डीत्यर्थवतावाग्मीत्यनर्थकेन।इन्।अस्।सुपयाइत्यर्थवतासुस्रोताइत्यनर्थकेन।अस्।मन्।सुशर्मीइत्यर्थवतासुप्रथिमाइत्यनर्थकेन।मन्॥यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे॥यस्मिन्विधिस्तदादावितिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङावितीहैवस्यात्श्रियौभ्रुवौ।श्रियोभ्रुवइत्यत्रनस्यात्॥वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्॥वृद्धिग्रहणंकिमर्थम्।यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमानेदात्ताराक्षिताः।अत्रापिप्रसज्येत।वृद्धिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अथयस्यग्रहणंकिमर्थम्।यस्येतिव्यपदेशाय।अथाज्ग्रहणंकिमर्थम्।वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमानेइहैवस्यात्ऐतिकायनीयाः।औपगवीयाः।

त्।यस्याचामादिर्भिन्नजातीयोहल्तद्वृद्धमित्यजादिव्यावर्तितंस्यात्।दात्तादिति।असतिवृद्धिग्रहणेनिर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानाद्दादिशब्दःसमीपार्थोविज्ञायेतदत्तशब्दोरक्षितशब्दश्चात्रक्रियाशब्दोद्रष्टव्यः।नामधेयस्यतुपक्षेभवत्येववृद्धसंज्ञा।प्रस्थेऽवृद्धमित्यत्रयदानामधेयत्वाद्वृद्धाःपक्षेकर्यादयस्तदर्थंप्रतिषेधःस्यात्। यस्येतिव्यपदेशायेति।संज्ञिनइतिशेषः।अन्यथातच्छब्देनकिंप्रत्यवमृश्येततदित्यस्यानुपादानेचवृद्धेरेववृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः। राम: १७६

गार्गीयाइति।नहिगार्ग्यशब्दस्यवृद्धिरादिःकिंतर्हिहल्।मालादीनांचेत्येतत्तुनामधेयार्थंस्यात्।सभासंनयनइति।सतिचेहादिग्रहणेआद्यन्तवत्त्वेएकग्रहणस्यसभासंनयनशब्दःप्रत्युदाहरणम्।असतित्विहादिशब्देदरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोऽभावस्यएकग्रहणस्यप्रयोजनम्।अचामितितुबहुत्वंसंख्याविवक्षार्थंस्यात्।नह्यचामिति।सर्वस्यप्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात्।अचामित्यनेनचकेवलानामचांसमुदायःसंनिवेशरूपोनिर्दिष्टः।पौर्वापर्येणावस्थानंसंनिवेशःसचकेवलानामचांनास्ति।ननुचैवमिति।अचांसंनिवेशस्यासंभवादचांमध्येऽजपेक्षयायस्यवृद्धिरादिरितिविज्ञास्यतइत्यर्थः। नैवंशक्यमिति।वृद्धिविशेषणार्थानिर्द्धारणेषष्ठीस्यात्।अचांमध्येअज्रूपायावृद्धिरित्याकारस्यनिवृत्तिप्रसङ्गः।आकारोह्यनजेवसन्केवलमच्कार्याणिग्रहणकशास्त्रेणलभतेततश्चाश्वलायनइत्यत्रनस्यात्गार्ग्यइत्यत्रचाकारस्यानच्त्वात्समुदाया-

इहनस्यात्।गार्गीयावात्सीयाइति।अज्ग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।अथादिग्रहणंकिमर्थम्।वृद्धिर्यस्याचांतद्वृद्धमितीयत्युच्यमानेसभासंनयनेभवःसाभासंनयनइत्यत्रापिप्रसज्येत।आदिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम्।वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते।नह्यचांसंनिवेशोऽस्ति।ननुचैवंविज्ञायतेअजेवादिरिति। नैवंशक्यम्।इहैवप्रसज्येत।औपगवीयाःइहनस्यात्।गार्गीयाः।एकान्तादित्वंतर्हिविज्ञायते।एकान्तादित्वेचसर्वप्रसङ्गः।इहापिप्रसज्येत।सभासन्नयनेभवःसाभासन्नयनइति। सिद्धमजाकृतिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्।कथम्।अचआकृतिर्निर्दिश्यते।एवमपिव्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्नप्राप्नोति।

नादित्वाच्चनस्यात्।एकान्तादित्वेचेति।एकान्ताअवयवाअचःप्रातिपदिकस्यतेषामचाम्आदिर्वृद्धिर्यस्यतद्वृद्धमित्यर्थः।सर्वप्रसङ्गइति।नह्यत्रविशेषउपादीयतेसर्वेषामचामादिर्वृद्धिरितिततश्चमध्येऽपिवर्तमानआकारोऽन्याजपेक्षयाआदिरितिसभासन्नयनेसंज्ञाप्रसङ्गः।आदिग्रहणंत्वन्त्यनिवृत्त्यर्थंस्यात्।खट्वेति। सिद्धमिति।उभयरूपत्वेऽपिप्रातिपदिकस्याऽजाकृतिरचामितिवचनादाश्रीयते।विद्यमानापिहलाकृतिर्नविवक्ष्यते।तेनाऽयमर्थः।यस्यशब्दस्यसकलाऽजपेक्षयावृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति।यथापङ्क्तौब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्तेसतोऽपिशूद्रादीननादृत्यब्राह्मणजातीयापेक्षयायोब्राह्मणआदिःसआनीयते। ॥

भा·कै·
१७७

व्यञ्जनस्येति। आचामितिवचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः। यथान्यत्रेति। यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामितिवचनादित्यर्थः। ह्रस्वनुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणलिङ्गाद्व्यञ्जनं व्यवधायकमेवेत्युदश्वित्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते। वानामधेयस्येति। पौरुषेयं नाम गृह्यते। कम्बलचारायणीया इति। कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः। ओदनपाणिनीया इति। पणिनोऽपत्यमित्यण्। गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभा

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र॥ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथाऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति। क्वान्यत्र स्वरे॥ वानामधेयस्य॥ वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। देवदत्तीयाः। दैवदत्ताः। यज्ञदत्तीयाः। याज्ञदत्ताः॥ गोत्रोत्तरपदस्य च॥ गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। कम्बलचारायणीयाः। ओदनपाणिनीयाः। घृतरौढीयाः॥ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्॥ गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। एतान्येवोदाहरणानि। किमविशेषेण। नेत्याह॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्॥ जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा। जैह्वाकाताहरितकाताः। किं पुनरत्र ज्यायः। गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवदित्येव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः॥ त्यदादीनि च॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्राः त्वात्पुत्राः। इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति। अथ निवृत्तम् एङ्प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्ह्यनुवर्तते। कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति।

वः। पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुकृते नेञश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति। पैङ्गलकाण्वा इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्। वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात्॥ त्यदादीनि च॥ त्वात्पुत्रा इति। आदिग्रहणानुवृत्त्यऽन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः। अचामित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्संबन्धस्येहायोग्यत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात्। त्वदीय इति। व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ।

राम:
१७७

संबन्धमिति। द्वितीयान्तमेतत्। संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः। अथवा संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ्। नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्भवति। वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः। तद्यथेति। एतद्दर्शयति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय। इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः। तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् त्यदादीनां चाज्रूपत्वाभावाद्यस्याऽचामादय स्त्यदादय इति न तत्संबन्धाभावात्॥ एङ् प्राचाम्॥ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्रभवः क्रौड इत्यणेव भवति। अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम-

संबन्धमनुवर्तिष्यते। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम्। तद्यथा। कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति॥ एङ् प्राचां देशे॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम्॥ सैपुरिकी सैपुरिका। स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्। पादश्चायं समाप्तः॥

वाहीकेषु ग्रामस्तत्रभवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाट्ठञ्ञिठौ न भवतः। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत्। सैपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ। तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः। शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः। क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्। पादश्चायं समाप्तः॥ ॥

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥इतिनवममाह्निकम्॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥

॥अथप्रथमाध्यायस्यद्वितीयः पादः॥

॥श्रीविश्वेश्वरायनमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ गाङ्कुटादिभ्यः॥चत्वारोत्रपक्षाउपक्षिप्ताभाष्ये।ङित्त्वकित्त्वसंबन्धप्रतिपादनंभावनासंज्ञाकरणमतिदेशश्चेति।तत्राद्यपक्षनिराकरणायवार्तिकमुपन्यस्यति।ङित्किद्वचनइति।सताहीति।विद्यमानेनवस्तुनासंबन्धोर्थस्यशक्यतेवक्तुम्।नचगाङ्कुटादिभ्यःपरस्यप्रत्ययस्यङकारइत्संज्ञकोस्तियेनतस्यङिदितिव्यपदेशःस्यात्।सत्त्वेवाभूतानुवादेप्रयोजनाभावादप्रामाण्यमापतति।नचगाङ्कुटादिभ्यश्चङादेर्ङितोऽनेनविधानमुपपद्यतेअञ्णिद्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्।भाव्यतेइति।गाङ्कुटादिभ्यःपरोयोऽञ्णित्प्रत्ययःसङिद्भवतिङकारइत्संज्ञकस्तस्यभवती

॥श्रीगणेशायनमः॥ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥ ।ङित्किद्वचनेतयोरभावादप्रसिद्धिः॥ङित्किद्वचनेतयोरभावात्ङकारककारयोरभावात्ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः।सताह्यभिसंबन्धःशक्यतेकर्तुम्।नचात्रङकारककारावितौपश्यामः।तद्यथा।चित्रगुर्देवदत्तइतियस्यतागावोभवन्तिसएताभिःशक्यतेभिसंबन्धुम्।भाव्यतेतर्ह्यनेन गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिद्भवतीति।असंयोगाल्लिट्किद्भवतीति॥भवतीतिचेदादेशाप्रतिषेधः॥भवतीतिचेदादेशस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः।ङकारककाराविताबादेशौप्राप्नुतः।

त्यर्थः।सतुङकारआदौमध्येअन्तेवेतिदेशविशेषंनापेक्षतेइत्संज्ञाकान्तस्यैवविधानात्।इत्तांचधर्मोऽश्रूयमाणानामपिकार्यंप्रतिविशेषकत्वम्।भवतीतिचेदिति।टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात्ङइदनन्तरोस्यति।अनन्तरार्थेबहुव्रीह्यभावाच्चादेःपरस्येत्यादेःस्थानेङकारआदेशःप्राप्नोतीत्यर्थः।ङइत्ङिदितितत्पुरुषएवन्याय्यःस्वपदार्थप्राधान्येनतस्यान्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीह्यर्थानुपादानाच्च।कुटितेत्यादौप्रसिद्धङित्त्वाश्चङादयोयद्यादेशाःक्रियन्तेतदानैतेतदर्थाभिधानेसमर्थास्तङादयश्चनेहशास्त्रेप्रसिद्धाः।अथास्मादेववचनादपूर्वाःक्रियेरन्तदाङिच्चेत्यन्त्यस्यस्युः।

॥

कथंपुनरिति।इत्संज्ञोह्यसन्नेवकार्यमात्रंप्रतिपादयतिआदेशस्तुभावरूपोन्यस्यप्रसङ्गेभवति।किंहीति।लोपस्ययथादेशत्वंतथाङकारस्यापीत्संज्ञकस्यभविष्यतीत्यर्थः।तत्रस्थानिनंनिवर्त्यङकारोनिवर्तते।संज्ञाकरणइति।अल्पपरिमाणासंज्ञाकृतेतिन्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणेसंज्ञास्वरूपानुपलम्भात्संज्ञिनामसंप्रत्ययः।ङित्संज्ञाकरणंतुव्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्संप्रसारणार्थंस्यात्।लिटःकित्संज्ञाचवचिस्वपीतिसंप्रसारणार्थास्यात्।गाङ्कुटा

कथंपुनरित्संज्ञोनामादेशःस्यात्।किंहिवचनान्नभवति।एवंतर्हिषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाउच्यन्ते।नचात्रषष्ठीपश्यामः।गाङ्कुटादिभ्यइत्येषापञ्चमीअञ्णिदितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति। संज्ञाकरणंतर्हीदंगाङ्कुटादिभ्यःअञ्णित्ङित्संज्ञोभवतीति।असंयोगाल्लिट्कित्संज्ञोभवतीति। संज्ञाकरणेक्ङिद्ग्रहणेसंप्रत्ययःशब्दभेदात्।संज्ञाकरणेक्ङिद्ग्रहणेअसंप्रत्ययःस्यात्।किंकारणम्।शब्दभेदात्।अन्योहिशब्दःक्ङितीति।अन्यःकितीतिङितीतिच।तथाक्ङिद्ग्रहणेषुङिद्ग्रहणेषुचानयोरेवसंप्रत्ययःस्यात्।तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्।गाङ्कुटादिभ्यःअञ्णित्ङिद्वद्भवतीतिअसंयोगाल्लिट्किद्भवतीति।सतर्हिवतिनिर्देशःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।नह्यन्तरेणवतिमतिदेशोगम्यते।अन्तरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते।तद्यथा।एषब्रह्मदत्तः।अब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याहतेनमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीति।एवमिहाप्यङितङिदित्याहङिद्वदितिगम्यते।अकितंकिदित्याहकिद्वदितिगम्यते॥

दिभ्यस्तर्हिङित्संज्ञाकिमर्थास्याद्अनर्थिकाभवतुन्यायानुगतेर्थेकिंकुर्मः।क्ङितिचेत्यादिषुयौगिकस्यैवग्रहणंस्याद्यस्यककारोङकारश्चेत्संज्ञकः।अनयोरेवेतिकृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायात्।चङादीनांङित्करणंक्ङित्वादेशेषुग्रहणार्थंस्याद्यत्रसंज्ञारूपानुपलब्धिः।एषब्रह्मदत्तइति।निर्ज्ञातेभेदेतत्कार्यप्राप्तयेतद्रूपारोपणंक्रियतइत्यतिदेशागतिः।

॥

अकिद्विधिप्रसङ्ग इति। कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः। अमागमस्तु स्वाश्रयत्वात्तेन न निवार्यते। यथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति। अकितीति च पर्युदासाश्रयणात् क्ङित्प्रतिबद्धकार्याभावात् स्वाश्रयोऽमागमः स्यात्। सिद्धं त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनिषेध एव क्ङित्कार्यम्। सिद्धं तु पूर्वस्येति। विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः। सप्तम्यर्थेपि वतिरिति। सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः। ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः। अयं भावः। यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थ एवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः। अपि तु कस्य-

तद्वदतिदेशेऽकिद्विधिप्रसङ्गः। तद्वदतिदेशे अकिद्विधिरपि प्राप्नोति। सृजिदृशोर्झल्यमकिति। सिसृक्षति। दिदृक्षते। अकिल्लक्षणोऽमागमः प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति। सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः। सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति। उच्चुकुटिषति। निचुकुटिषति। ङित्तद्वत्त्वात्मनेपदं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। सप्तम्यर्थेपि वतिर्भवति। तद्यथा। मधुरायामिव मधुरावत् पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं ङितीव ङिद्वत्। कितीव किद्वत्। अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव स्यात् ङिदेव वा॥

चिदेव कार्यस्य लाभार्थः। एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाश्रितः प्रत्ययस्य तद्रूपाप्रसङ्गः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोयम्। अथ किमर्थमिति। कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोनर्थक इति प्रश्नः। एकस्य चानुबन्धस्य करणे तिदेशोपि भेदेन न कर्तव्यः।

॥

आवसथइति।हृदिविदिभ्यांङिदितिअतोङिदितिवर्तमानेउपसर्गेवसेरित्यथप्रत्ययः।जाग्रइति।कितिगुणइष्यतेनङिति।एवंचविषयविभागःपृथगनुबन्धोपादानादेवलभ्यते।नुवितेति।नुस्तुतौ।धुवितेतिधुविधूनने।कितीतिसप्तमीनिर्देशात्-

पृथगनुबन्धत्वेप्रयोजनंवचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणंसार्वधातुकेचङादिषु।पृथगनुबन्धत्वेप्रयोजनंवचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणंसार्वधातुकेचङादिषुच।सार्वधातुकेप्रयोजनम्।यथेहभवतिसुप्तःसुप्तवानित्येवंस्वपितःस्वपिथइत्यत्रापिप्राप्नोति।चङादिषुचप्रयोजनम्।केपुनश्चङादयः।चङङ्जिङ्ङिनिबथङ्नङः।चङ्।यथेहभवतिशूनःशूनवानितिएवमशिश्वियदत्रापिप्राप्नोति।अङ्।यथेहभवतिशूनउक्तइत्येवमश्वदवोचदत्रापिप्राप्नोति।नजिङ्।यथेहभवतिसुप्तःसुप्तवानित्येवंस्वप्नगित्यत्रापिप्राप्नोति।ङिनिप्।यथेहभवतीष्टमिष्टवानित्येवंयज्वात्रापिप्राप्नोति।अथङ्।यथेहभवत्युषितइत्येवमावसथःअत्रापिप्राप्नोति।नङ्।यथेहभवतीष्टमित्येवंयज्ञःअत्रापिप्राप्नोति।जाग्रोगुणविधिः।जागर्तेरगुणविधिःप्रयोजनम्।यथेहभवतिजागृतःजागृयइत्यङितीतिपर्युदासः।एवंजागरितवानित्यत्रापिप्राप्नोति।अपरआह।जाग्रोगुणविधिः।जागर्तेर्गुणविधिःप्रयोजनम्।यथेहभवतिजागरितःजागरितवानित्येवंजागृतःजागृयइत्यत्रापिप्राप्नोति।कुटादीनामिट्प्रतिषेधः।कुटादीनामिट्प्रतिषेधःप्रयोजनम्।यथेहभवतिलूत्वापूत्वाइतिश्रुकःकितीतीट्प्रतिषेधोभवत्येवंनुविताधुविताअत्रापिप्राप्नोति।क्त्वायांकित्प्रतिषेधश्च।किंचेट्प्रतिषेधः।नेत्याह।अदेशोयंचःपठितः।क्त्वायांचकित्प्रतिषेधइति।यथेहभवतिदेवित्वासेवित्वेतिनक्त्वासेडितिकित्वप्रतिषेधः।

इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशःस्यादित्युपन्यासः।नत्विट्प्रतिषेधःपूर्वस्यकार्यम्। ॥

भा·कै· कुटित्वेति। न क्त्वासेडिति निषेधो विशेषानुपादानादौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात्। अथवा यदप्राप्तं कार्यं
१८१ तदतिदिश्यत इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात्। नुवित्वेति। ङित्त्वेनात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भा
वः। सत्यपीति। विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद्येन नाप्राप्त इति न्यायाभावाच्चान हि कुटिता कुटि

एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति। अथवा देश एवायं चः पठितः। क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च। कित्प्रतिषेध उदाहृतः। इट्प्रतिषेधो यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्र्युकः कितीति एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति। स्यादेतत् प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत। सत्यपि ङित्त्वे किदेवैषः। तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येवं भवितव्यम्॥ ॥सार्वधातुकमपित्॥ ॥सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम्। अपिन्ङिदितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो ङित्त्वं प्रसज्येत। कर्त्ता हर्त्ता। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति। यदयमार्द्धधातुकीयान् कांश्चिद् ङितः करोति। चङ्ङ्नजिङ्ङ्वनिबथङ्नङः। सार्वधातुकेप्येतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाश्चङ्ङ्नजिङ्ङ्वनिबथङ्नङः। कथंजातीयकाश्चैते। आर्द्धधातुकीयाः।

तुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते ङित्त्वारम्भः॥ सार्वधातुकमपित्॥ लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहण
स्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते। आर्धधातुकीयानिति। आर्द्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावा एमः
द्बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञिति ठञभावे वृद्धाच्छो भवति। तातङ्लुङित्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्त्व- १८१
स्याङ्वनियोङित्त्वमज्ञापकमस्याहि पित्त्वात् ङित्त्वाप्राप्तिः। ॥

च्यवन्तेप्लवन्तइति।गुणात्पूर्वंनित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः।तत्रकृतेपरस्येहापितआश्रितत्वात्परस्यकार्यंप्रत्यादिवद्भावाद्गुणनिषेधःस्यात्।साधारणपरिहाराभिधानायवार्यादाङ्मितिनाश्रितंप्रसज्यप्रतिषेधेतुङित्त्वनिषेधः।पूर्वस्यकार्यमिति।पूर्वप्रत्यन्तवत्त्वान्ङित्त्वाभावः।यद्यपिसार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशःतथापिपरंप्रत्यादिवत्त्वादन्तत्वाद्वःसार्वधातुकमपिद्भवतीतिस्यादेवङित्त्वंच्यवेइतिचोत्तमैकवचनेसर्वस्यैवसार्वधातुकस्यैकादेशादितिङित्त्वप्र-

ययेतदस्तितुल्यजातीयस्यज्ञापकमितिचङ्ङौलुग्विकरणानांज्ञापकौस्यातांनजिङ्वर्तमानकालानांङ्निवृभूतकालानामथङ्शाद्धऔणादिकानांनङ्शाब्दोघञर्थानाम्।तस्मात्सार्वधातुकग्रहणंकर्तव्यम्।किंपुनरयंपर्युदासःयदन्यत्पितइत्याहोस्वित्प्रसज्यायंप्रतिषेधःपिन्नेति।कश्चात्रविशेषः। अपिद्ङिदितिचेत्शावेकादेशाप्रतिषेधआदिवत्त्वात्। अपिन्ङिदितिचेत्शावेकादेशेप्रतिषेधोवक्तव्यः।च्यवन्तेप्लवन्ते।किंकारणम्।आदिवत्त्वात्।पिदपितोरेकादेशोपितआदिवत्स्यात्।अस्त्वन्यत्पितइतिकृत्वाङित्त्वंप्राप्नोति।अस्तुतर्हिप्रसज्यप्रतिषेधःपिन्नेति। नपिन्ङिदितिचेदुत्तमैकादेशाप्रतिषेधः। नपिन्ङिदितिचेदुत्तमैकादेशेप्रतिषेधःप्राप्नोति।तुदानिलिखानि।किंकारणम्।आदिवत्त्वादेव।पिदपितोरेकादेशःपितआदिवत्स्यात्तत्रपिन्नेतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।यथेच्छसितथास्तु।ननुचोक्तमुभयथाचदोषइति।उभयथाचनदोषः।एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्॥

सङ्गः।तुदानीति।यद्यप्युत्तमस्यापित्त्वंतथापितदुक्तत्वादाटःपिदवयवस्यैकादेशःपितउत्तमस्यादिवदितिस्यान्ङित्त्वनिषेधः।तुदेइत्यत्रचसर्वस्यैवपितएकादेशःपितआदिवदितिङित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः।स्थानिवद्भावादिति।यथास्थानिकालेयथायोगंगुणप्रवृत्तिनिवृत्तीतथादेशेपिकृतेव्यवधानबुद्ध्याभवतः॥ ॥

असंयोगात्॥ ॥ऋदुपधेभ्य इति। बिभिदतुः बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः। ववृत इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद्गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते। नवाक्सस्येति। यथा वसस्य कित्करणसामर्थ्याद्गुणो बाध्यते· तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः। युक्तं तत्रेति। क्सस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः। इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ्न्यायेन। इष्टवाचीति। सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः॥ इन्धि॥ किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति। बभूवे

असंयोगाल्लिट् कित्॥ ॥ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ववृते। ववृधे। उक्तं वा। किमुक्तम्। नवा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति। विषमउपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते इह पुनरुभयं सावकाशम्। कित्करणस्यावकाशः। ईजतुः। ईजुः। गुणस्यावकाशः। वर्तिता। वर्द्धिता। इहोभयं प्राप्नोति। ववृते। ववृधे। परत्वाद्गुणः प्राप्नोति। इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ इन्धिभवतिभ्यां च॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थम्। अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्। इन्धेश्छन्दोविषयो लिट्।

त्यन्लक्षणत्वाद्वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात्। गुणमात्रनिषेध एव तु बभूविथ अहं बभूवेति च णित्त्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः। इन्धेरिति। भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छन्दस्य मन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम्। न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः। तत्र छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात्समीध इति ङित्त्वान्नलोपः। आर्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः। व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा। ॥

नित्यो वुगिति। ओः सुपीत्यत्र ओरिति नानुवर्त्तत इति भावः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः। सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्वुको नित्यत्वं वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वम्। मृडामृडादिभ्य एवेति। विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वैव किद्भवतीति। न ह्यनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्व्याकरणस्मृतेः। लूत्वेति। क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात्। कित्त्वं तु क्त्वातोसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। एवम

न ह्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिड्लभ्यः। आमा भाषायां भवितव्यम्। भुवो वुको नित्यत्वाद्भवतेरपि नित्यो वुक् कृते गुणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति। ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम्। ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम्॥ ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा॥ ॥किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते। न। किदेव हि क्त्वा। न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधेन। इदं नियमार्थं भविष्यति। मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति। यदि हि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लूत्वा पूत्वा। अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा। कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा। सेट्। एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट्सोनिटां नियामकः स्यात्। अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। यद्इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति॥ ॥रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ ॥स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा॥

पीति। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानात्। अस्तु तावदिति। मृडमृदवदवसां क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम्। तत्र विधिसंभवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति॥ रुदविद॥ सन्नर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति। ॥

इको॥ किमर्थमिति। इकोझल् हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः। वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्रायः। दीर्घत्वमिति। अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः। कृते भवेदिति। शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः। अनर्थकं त्विति। शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः। ह्रस्वार्थमिति ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रागेव तादृप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद्गुणप्रसङ्गः। दीर्घाणामपीति। गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत एवेत्यर्थः। न हि भुक्तवानिति। तृप्तिफलं भोजनं फले संपन्ने पुनर्न प्रवर्तते। ननु चेति। तृप्तोपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः। भाव्यमिति। कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः। न किंचिदिति। न हि दीर्घाणां दीर्घतरः संपद्यत इत्यर्थः। अग्निवदिति। दग्धस्यायोग्यत्वाददाह इति भावः। इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः। ॥

इकोझल्॥ ॥किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते। इकः कित्त्वं गुणो मा भूत्। इकः कित्त्वं क्रियते गुणो मा भूदिति। चिचीषति। तुष्टूषति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। दीर्घारम्भात्। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। कृते भवेत्। कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति। अनर्थकं तु। अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात्। नानर्थकम्। ह्रस्वार्थम्। ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति। भवेद्ध्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रसज्यते। दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्तो दीर्घाणामपि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति। न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्। सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति। भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा।

दीर्घाणामपीति। ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थंदीर्घशास्त्रंप्रवर्ततेदीर्घेषुतुरूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेनस्वरूपप्रत्यापत्तये। यथामोराजिसमःक्वावितिमकारस्यमकारइतिभावः। ततश्चह्रस्वानामिवदीर्घाणामपियेननाप्राप्तिन्यायेनदीर्घेणगुणोबाध्यतएव। यथैवेति। दीर्घारम्भादविकृतेनैवदीर्घेणस्थातव्यमितिभावः। ऋदित्त्वमिति। यद्यन्तरेणदीर्घविधानंप्राप्नुयादृदित्त्वंतदातद्दीर्घेणबाध्येतयत् तुदीर्घाश्रयमेवऋदित्त्वंतदातदेवफलंदीर्घस्यसंजातमितिऋदित्त्वंप्रवर्तिष्यते। तथाचोच्य-

दीर्घाणांपुनर्दीर्घत्ववचनेनकिंचित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारिखल्वपिशास्त्रमग्निवद्भवति। तद्यथा। अग्निर्यददग्धंतद्दहतियद्दग्धंतन्नदहति। दीर्घाणामपिदीर्घवचनएतत्प्रयोजनंगुणोमाभूदिति। कृतकारिखल्वपिशास्त्रंपर्जन्यवत्। तद्यथापर्जन्योयावदूनंपूर्णंचसर्वमभिवर्षति। यथैवतर्हिदीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणोनभवति। एवमृदित्त्वमपिनप्राप्नोति। चिकीर्षतिजिहीर्षति। ऋदित्त्वंदीर्घसंश्रयम्। नाकृतेदीर्घेऋदित्त्वंप्राप्नोति। किंकारणम्। ऋतइत्युच्यते। भवेद्ध्रस्वानांनाकृतेदीर्घेऋदित्त्वंस्याद्दीर्घाणांतुखल्वकृतेपिदीर्घत्वेऋदित्त्वंप्राप्नोति। दीर्घाणांनाकृतेदीर्घे। दीर्घाणामपिनाकृतेदीर्घत्वेऋदित्त्वंप्राप्नोति। यदादीर्घत्वेनगुणोबाधितःततउत्तरकालमृदित्त्वंभवति। णिलोपस्तुप्रयोजनम्। इदंतर्हिप्रयोजनम्। णिलोपोयथा। स्यात्। ज्ञीप्सति। क्वास्ताःक्वनिपतिताःक्वकित्त्वंक्वणिलोपःकोवाभिसंबन्धः। यत्सतिकित्त्वेणिलोपःस्यादसतिकित्त्वेनस्यात्।

ते। यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकःसविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतेइति। दीर्घाणामिति। इत्वोत्वाभ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणप्रसङ्गादितिभावः। ज्ञीप्सतीति। असतिकित्त्वेगुणवत् णिलोपस्यापिविशेषाभावाद्दीर्घत्वंबाधकंस्यादित्यर्थः। क्वास्ताइति। यथान्यत्रक्षिप्तानांशरादीनामन्यत्रनिपातोऽसंभाव्यः। एवंकित्त्वणिलोपयोरपिसंबन्धोनसंभाव्यतइत्यर्थः।

॥

एषोभिसंबन्धइति। ज्ञीप्सतीतिणेर्गुणलोपदीर्घत्वानिप्राप्नुवन्ति। तत्रासतिकित्त्वेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्चगुणवण्णिलोपस्यापिदीर्घत्वंबाधकंस्यात्। अथवापुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानितिणिलोपस्यैवबाधकंतत्स्यात्। गुणस्तुस्यादेवसतिकित्त्वेतेनैवगुणोबाधितइति चिचीषतीत्यादौलब्धावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपेनबाध्यते। नन्वसत्यपिकित्त्वेयेननाप्राप्तइतिन्यायेनगुणस्यैवबाधकंदीर्घत्वंभविष्यतिनणिलोपस्यगुणबाधनेनचसावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपेनबाधिष्यतइतिनार्थःकित्त्वेन। नैतदस्ति। यदाबाध्यंभेदेनापेक्ष्यतइदंसर्वत्रप्राप्तमिदंतुक्वचिदेवेतितदायंन्यायः। यदातुबाध्यमात्रमपेक्ष्यतेविध्यन्तरेणाव्याप्तोविषयोनकश्चिदस्तीतितदासर्वस्यैवबाधयाभवितव्यम्। असत्यपीति। मीनातिमिनोत्योःसत्यनवकाशत्वाद्गुणंबाधित्वादीर्घःप्रवर्ततेततोमीग्रहणेनग्रहणादिस्भावेनप्रतिपदविहितेनगुणोबाध्यते। कृतेचेस्भावेहलन्ताच्चेतिकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावस्तत्रसामान्यग्रहणेचरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्यज्ञीप्सतीतिपरत्वाण्णिलोपोभविष्यतीतिनार्थःकित्त्वेन। ननुलाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्यमीग्रहणेनग्रहणंनप्राप्नोति। नैषदोषः। यत्रलक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेनशब्दरूपमपेक्ष्यतेतत्रलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिपरिभाषोपस्थानंनतुयत्रप्रयोगरूपाश्रयणंतत्र। नन्वेवमसत्यपिमीग्रहणेनग्रहणेमीनातीत्यादिनाऽऽत्वेकृतेगामादाग्रहणेष्वविशेषइतिमाग्रहणेनग्रहणादिस्भविष्यतीतिसामान्यग्रहणमपिदीर्घस्यप्रयोजनंनोपपद्यते। एवंतर्हिदोषान्तराभिधानेनास्यपूर्वपक्षस्यनिराकरणाद्भाष्यकारेणनैतत्सुष्ठुनिरूपितम्। ॥

एषोभिसंबन्धः। यत्सतिकित्त्वेसावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपोबाधते। असतिपुनःकित्त्वेनवकाशंदीर्घत्वंयथैवगुणंबाधतेएवंणिलोपमपिबाधेत। तत्रणिलोपस्यावकाशः। कारणा। हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। चिचीषतितुष्टूषति। इहोभयंप्राप्नोति। ज्ञीप्सति। परत्वाण्णिलोपः॥ असत्यपिकित्त्वेसावकाशंदीर्घत्वम्। कोवकाशः। इस्भावः। निमित्सति। प्रमित्सति। मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकृतेमीग्रहणेनग्रहणंयथास्यात्॥

मा

नैतत्सुष्ठुनिरूपितमिति। अन्यंतुक्तंत्वयोर्माग्रहणेनग्रहणंनसंभवति। इस्भावेकृतेहलन्ताच्चेतिकित्त्वप्राप्त्याऽऽत्वनिमित्तभूतेज्विषयंत्वस्यनङ्क्ष्यमाणत्वेनोपजीव्यविरोधात्। तस्मात्सुष्ठ्वेवैतन्निरूपितमित्याहुः॥

तद्देवदोषान्तरमाह। यथैवेति। सामान्यग्रहणेउपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्यनास्त्यनवकाशत्वमितिह्रूभ्यामपिगुणणिलोपाभ्यांदीर्घत्वंबाध्यतइतिकर्तव्यंकित्त्वम्। नचदीर्घविधानस्यकुङ्शब्दइतिधातुरंवकाशः' चुकूषतइति। यस्मात्कूङ्शब्दइतिपाठस्तत्रकुटादित्वाड्डित्वेसतिगुणाभावाद्दीर्घस्यश्रवणंसिद्धम्। वेदलोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगोदृश्यते। गुधुवावकाशाविति चेदृउहनिगमास्त्विति ब्रूयात्। किंप्रत्याहारे णँ।। हलन्ताच्च।। ।।अयुक्तइति। अन्तशब्दमवयववचनंमत्वापर्यनुयुङ्क्ते। अन्यस्यान्यइति। अत्यन्तभेदमनेनदर्शयति। अवयवावयविनोस्तुभेदविवक्षापिभवतितन्तूनांपटइति। अभेदविवक्षापियदीभवन्तितन्तवइति। इग्वतोहलइति। हलन्तादित्यर्थः। यियक्षतीति। अत्रसंप्रसारणप्रसङ्गः। तद्यः सामीप्यइति। एवंचहल्वासावन्तश्चेतिकर्मधारयः। निपातनाच्चविशेषणस्यपरनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्देशइतिभावः। असतिचकित्त्वेनलोपोनस्यात्।

यथैवत—र्ह्यसतिकित्त्वेसावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाण्णिलोपोबाधतेएवंगुणोपिबाधेततस्मात्कित्त्वंवक्तव्यम्।। इकः कित्त्वंगुणोमाभूद्दीर्घोऽस्मात्कृतेभवेत्। अनर्थकंतुह्रस्वार्थेदीर्घाणांतुप्रसज्यते।। सामर्थ्याद्धिपुनर्भाव्यमृदित्त्वेदीर्घसंश्रयम्। दीर्घाणांनाकृतेदीर्घेणिलोपस्तुप्रयोजनम्।। इकोझल्।। हलन्ताच्च।। अयुक्तोयंनिर्देशः। कथंहिइकोनामहलन्तस्यादन्त्यस्यान्यः। कथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यः। इग्वतोहलइति। यद्येवंयियक्षति। अत्रापिप्राप्नोति। एवंतर्हिइगुपधाद्धलन्तादितिवक्ष्यामि। एवमपिदम्भेनेप्राप्नोतिसूत्रंचभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तमयुक्तोयंनिर्देशइति। नायुक्तः। अयमन्तशब्दोस्त्येवावयववाची। तद्यथा। वस्त्रान्तः वसनान्तइति। वस्त्रावयवौवसनावयवइतिगम्यते। अस्तिसामीप्येवर्तते। तद्यथा। उदकान्तंगतइति। उदकसमीपंगतइतिगम्यते। तद्यस्सामीप्येवर्ततेतस्येदंग्रहणम्।

॥

यथाऽन्तंगमेत्यत्र। आदेशागमेत्स्विवरूपं दृष्टव्यं। तदर्थमर्थग्रहणमितिनाच्ये·
उतोदीर्घः इग्वतोहलितिसूत्रस्यासः। अयागानोत्सेः हेलधान्तस्यान्तरं
॥ इगुधान्तो वेत्ति गमनं·

दम्भेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वमपि तु जातेः स्वगतम्। तत्र यदा तावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिक् समीपत्वं स न स्वपरत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति किन्त्वम्। हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः। यदापि त्वक्तभेदाव्यक्तय एव जातिरिति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः॥ लिङ्सि॥ कथमिति। आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते। तत्र यदि निर्द्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्याद् लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात्। अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ्: सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यत इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः। न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सह विवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः। सिच्च विशेषित इति। आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिज्येवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः। ॥

एवमपि दम्भेर्न सिध्यति। यो ह्यत्रेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन् यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे। एवं तर्हि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्। हल्जातिर्निर्दिश्यत इक उत्तरा या हल्जातिरिति॥ हलन्ताच्च॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ कथमिदं विज्ञायते। आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। किं चातः। यदि विज्ञायत आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति लिङ्विशेषितः सिजविशेषितः। अथ विज्ञायत आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति सिज्विशेषितः। लिङविशेषितः। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं लिङ्विशेषितः सिजविशेषित इति। सिच्च विशेषितः। कथम्। आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते। अथ वा पुनरस्तु आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङविशेषित इति। लिङ्च विशेषितः। कथम्।

आत्मनेपदेलिङीति।अवयवगतंपौर्वापर्यंसमुदायआश्रयिष्यतइतिभावः अथवातन्त्रेणशब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयंलभ्यते।नैववेति।संभवव्यभिचाराभ्यांसिजेवविशेष्यतेनलिङित्यर्थः॥स्थाघ्वोरिच्च॥इच्चकस्येति।कथंपुनरत्रषष्ठी।यावताहेतुशब्दःश्लोकेनप्रयुक्तइतिहेतुतृतीययाभाव्यम्।नैषदोषः।हेतुरूपतायाअविवक्षणात्।संबन्धिरूपेणविवक्षितत्वात्यथामदीयाःपुत्राइतिशैषिकःप्रत्ययस्तदुत्पत्तिकालेअपत्यरूपस्याविवक्षणात्।तकारइत्तकारेत्तस्यभावस्तकारेत्त्वंकिमर्थंक्रियते।दीर्घोमाभूदिति।आन्तरतम्यात्आप्नोतीतिभावः।भाव्यमानोऽण्सवर्णान्नगृह्णातीत्येषतुपरिहारोनित्यत्वान्नोक्तः।कश्चिद्भाव्यमानेनापिसवर्णग्रहणात्।यथाऽमूभ्यामित्यादावूकारोदीर्घस्यभवति।परिहारान्तराभिधानाद्वा।अन्तरेणापीति।इकारविधानेनविनापीत्यर्थः।कित्त्वंतुकर्तव्यमेव।तेनविनाईत्वस्यप्राप्त्यभावात्। ॥

आत्मनेपदेपरतोलिङ्ङास्तीतिकृत्वात्मनेपदेलिङिकार्यंविज्ञास्यते।नैववापुनरर्थोलिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन।किंकारणम्।झलितिवर्तते।आत्मनेपदेषुचैवलिङ्झलादिःनपरस्मैपदेषु।तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम्।अथसिज्विशेषणेआत्मनेपदग्रहणेसतिकिंप्रयोजनम्।इहमाभूत्।अपासीत्।अवाप्सीत्।नैतदस्ति।इकइतिवर्तते।एवमप्यचैषीत्।अनैषीत्।अत्रापिप्राप्नोति।हलन्तादितिवर्तते।एवमपिअकोषीत्।अमोषीदत्रापिप्राप्नोति। ।नैतदस्ति।झलितिवर्तते।एवमप्यभैत्सीत्।अच्छैत्सीत्।अत्रापिप्राप्नोति।नैतदस्ति।इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः।नचैषेग्लक्षणावृद्धिः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।इहमाभूत्।अस्राक्षीदद्राक्षीदिति।किंचस्यात्।अकिल्लक्षणःअमागमोनस्यात्॥स्थाघ्वोरिच्च॥
॥इच्चकस्यतकारेत्त्वम्॥कस्यहेतोरिकारस्तपरःक्रियते।दीर्घोमाभूत्।दीर्घोमाभूदिति।कृतेपिसः
अन्तरेणाप्यारम्भंसिद्धोऽत्रदीर्घः।घुमास्थागापाजहातिसांहलीति॥

अनन्तरइति।असहृत्याआदेशोऽक्रियमाणइत्यर्थः।प्लुतश्चविषयइति।अनेनतपरत्वंप्रत्याख्यायतेयद्यनेनप्लुतोविधीयेततदायत्रापिविषयेऽनन्त्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोरित्यादिनाप्लुतोविहितस्तत्राप्यनेनविधीयेतअस्मिन्कर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्यप्लुतस्यासिद्धत्वात्ततश्चपक्षेनुवाददोषःप्राप्नोतीतिह्रस्वएवभविष्यति।अन्येतुतपरत्वमनेनसमर्थितमितिव्याचक्षते।अनन्तरेप्यादेशोऽश्रूयमाणोदीर्घएवस्यात्।ननुसिद्धएवदीर्घइत्युक्तंसिद्धस्यापिपुनर्विधानंप्लुतनिवृत्त्यर्थंस्यादिमा

अनन्तरेप्लुतोमाभूत्।इदंतर्हिप्रयोजनमनन्तरेप्लुतोमाभूदिति।कुतोनुखल्वेतत्।अनन्तरार्थआरम्भेह्रस्वोभविष्यतिनपुनःप्लुतइति।प्लुतश्चविषयेस्मृतः॥विषयेप्लुतउच्यते।यदाचसविषयोभवितव्यमेवतदाप्लुतेन॥इच्चकस्यतकारत्वंदीर्घोमाभूदृतेपिसः।अनन्तरेप्लुतोमाभूत्प्लुतश्चविषयेस्मृतः॥स्थाघ्वोरिच्च॥नक्त्वासेट्॥ ॥नसेडितिकृतेऽकित्त्वे।नसेडित्येवसिद्धंनार्थः क्त्वाग्रहणेन।निष्ठायामपितर्हिप्राप्नोति।गुधितः।गुधितवानिति।निष्ठायामवधारणात्।निष्ठायामवधारणान्नभविष्यति।किमवधारणम्।निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषइति।परोक्षायांतर्हिप्राप्नोति।किंचस्यात्।पपिव।पपिम।क्ङितीत्याकारलोपोनस्यात्।माभूदेवमिटीत्येवंभविष्यति।इदंतर्हिजग्मिव।जघ्निव।क्ङितीत्युपधालोपोनस्यात्।ज्ञापकान्नपरोक्षायाम्।-ज्ञापकात्परोक्षायांनभविष्यति।किंज्ञापकम्। सनिझल्ग्रहणंविदुः। यदयमिकोझलितिझल्ग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यऔपदेशिकस्यकित्त्वस्यप्रतिषेधोनातिदेशिकस्येति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनंझलादौयथास्यात्।

॥

भूतप्लुतइतिचेत्।तन्न।प्लुतश्चविषयेस्मृतइति।सचासतितपरत्वेनप्राप्नोतीतिदीर्घनिवृत्त्यर्थंतपरत्वंस्थितम्।प्लुतविधौतुवाक्यस्यटेरित्यधिकारात्कथमिकारस्यप्लुतःस्यादितिचिन्त्यमेतत्।नक्त्वा॥कृतेऽकित्त्वेइति।अकारप्रश्लेषः।निष्ठायामिति।शीङादिभ्यएवपरानिष्ठानकिदितिनियमः।विपरीतस्तुनिष्ठैवेतिव्याख्यानान्नभवति।परोक्षायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्यापरोक्षालिडुच्यते।

॥

अस्त्वत्रेति।प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः।नतु निर्वृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः।उपास्थायिषातामिति।स्थास् आतामिति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र वृद्ध्यपवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्येत्वप्रसङ्गः।नच पुनर्वृद्धिर्लभ्यते।पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः।असति कित्त्व इति।झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य नसेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः।सुधीवनीति।अनोबहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि-

> इह मा भूत्।शिशयिषत इति। यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात्।झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्।अस्त्वत्र कित्त्वं नसेडिति प्रतिषेधो भविष्यति।पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति।ततो झल्ग्रहणं करोति।नैतदस्ति ज्ञापकमुत्तरार्थमेतत्स्यात्।स्थाघ्वोरिच्च झलादौ यथा स्यादिह मा भूत्।उपास्थायिषाताम्।उपास्थायिषत इत्त्वं कित्त्वसंनियोगेन।कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते।तेनासति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति। रेण तुल्यं सुधीवनि। तद्यथा।सुधीवा सुपीवेति।ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽसति ङीपि न भवति।अथवास्त्वत्रेत्त्वं का रूपसिद्धिः।वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति। वस्वर्थम्।वस्वर्थं तर्हि झल्ग्रहणं कर्तव्यम्।वसोर्ह्यौपदेशिकं कित्त्वम्।किं च स्यात्।पपिवान्।तस्थिवान्।क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात्। मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति।इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान्।क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात्। किदतिदेशात्।।अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः।आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति।यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते।

सतु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः।अस्त्वत्रेति।यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते नत्विकारस्यापि। ॥

आजिवानिति।इदंनोपपद्यते।अत्रहिनलोपेकृतेद्विर्वचनेएकादेशेचवस्वेकाजाद्घसामितीडागमः।तत्रहिकित्त्वप्रतिषेधान्नलोपनिवृत्तौद्विहल्त्वान्नुटिसत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौनलोपादीनांचक्रकप्राप्तिः।चक्रकेषुचेष्टतोव्यवस्था।भाष्यकारेणतुपरिहारान्तरसद्भावादेषपरिहारोनाश्रितः।निगृहीतिरिति।तितुत्रेत्यग्रहादीनामितीडागमः। क्त्वाचविग्रहादिति।विग्रहोविभा

अञ्जेःआजिवानिति।एवंतर्हिछान्दसःक्वसुः।लिट्चच्छन्दसिसार्वधातुकमपिभवति।तत्रसार्वधातुकमपिन्ङिद्वतीतिङित्त्वुपधालोपोभविष्यति। निगृहीतिःप्रयोजनम्।इदंतर्हिप्रयोजनम्।इहमाभूत्।निगृहीतिः।उपस्निहितिःनिकुचितिः।तत्तर्हि क्त्वाग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्। क्त्वाचविग्रहात्।उपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते।नसेट्निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः।मृषस्तितिक्षायाम्।उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्।ततः।पूङः।पूङश्चनिष्ठासेट्कि नभवति।ततः। क्त्वाच। क्त्वाचसेट्किन्नभवति।पूङइतिनिवृत्तम्। नसेडितिकृतेऽकित्त्वेनिष्ठायामवधारणात्।ज्ञापकान्नपरोक्षायांसनिझल्ग्रहणंविदुः॥इत्त्वंकित्त्वंनियोगेनरेणतुल्यंसुधीवनि।वस्वर्थंकिदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वाचविग्रहात्॥ ॥उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्॥इहकस्मान्नभवति।गुधितःगुधितवान्।उदुपधाच्छपः। शब्विकरणेभ्यइष्यते॥पूङः क्त्वाच॥पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटिवाप्रसङ्ग सेट्प्रकरणात्॥पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटिविभाषाकित्त्वंप्राप्नोति।किंकारणम्।सेट्प्रकरणात्।सेडितिवर्तते।

गोयोगस्यकरिष्यतइत्यर्थः॥उदु॥उदुपधाच्छपइतिशपःसंबन्धीशब्विकरणोयस्तस्मादित्यर्थः॥पूङः॥पूङइति।सेडित्यन्यतरस्यामितिचानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोःकित्त्वविकल्पःस्यात्।ततश्चपुविलापुवितइतिपक्षेस्यात्।अस्तिचेडाग रामः
मः पूङश्चेतिविकल्पेनेड्विधानात्।

नवेति। इड्डिधौपूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते। तत्र यदा कित्त्वं तदा श्वुकः कितीतीट्प्रतिषेधात्पूत्वा पूत इति भवति। यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति। भारद्वाजीया इति। लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्डिधौ पठितम्। इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भावः। उत्तरार्थमिति। न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्॥ तृषि॥ पूजार्थमिति। शास्त्रस्य पूजा पारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामा

नवा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात्। अकिदाश्रयं सेट्त्वम्। यदा अकित्त्वं तदेटा भवितव्यम्। सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिट्येव विभाषा कित्त्वं भविष्यति। इड्डिधौ पूङो ग्रहणं क्रियते। तेन वचनादिट्। सेट्प्रकरणाच्च। इट्येव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति। इड्डिधौ ह्यग्रहणम्। इड्डिधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम्। कथम्। विभाषामध्येयं योगः क्रियते। विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति। किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम्। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्। उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते। नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति॥ तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य॥ काश्यपग्रहणं किमर्थम्। काश्यपग्रहणं पूजार्थम्। वेत्येव हि वर्तते॥ तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते। आहोस्वित्प्रतिषिध्यते। किं चातः। यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम्। किदेव हि क्त्वा। अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम्। अकिदेव हि सन्।

ण्यप्रतिपादनात्॥ रलो॥ ॥ किमिदमिति। किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः। तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका। न हि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात्। अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यं न हि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते। ॥

रलइति।अप्राप्तविभाषेयमेकेनैवरूपेणव्यवस्थितेत्यर्थः।एकरूपत्वप्रदर्शनायचविचारःकृतः।नह्युभयत्रविभाषानसन्तिप्रतिलक्ष्यंव्यापाराश्रयणेतासांसिद्धत्वात्।ऊकालः॥अयुक्तोऽयमिति।तपरस्तत्कालस्येत्यत्रव्याख्यातत्वादिहनव्याख्यायते।ह्रस्वादिष्विति।ऊइत्येकस्यैवग्रहणस्योच्चारणाद्बह्वनवगमात्संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सतिसंज्ञिनोऽप्येकत्वात्संज्ञानां

अतउत्तरंपठति॥रलः क्त्वासनोःकित्त्वारम्भः।रलः क्त्वासनोःकित्त्वंविधीयतेतन्नुचोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकमिति।नानर्थकम्।न क्त्वासेडितिप्रतिषेधःप्राप्नोतितद्बाधनार्थम्॥रलोव्युपधाद्धलादेःसंश्च॥ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः॥अयुक्तोऽयंनिर्देशः।ऊइत्यनेनकालःप्रतिनिर्दिश्यते।ऊइत्ययंचवर्णः।तत्रायुक्तंवर्णेनकालस्य सहसामानाधिकरण्यम्।कथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यः।ऊकालकालइति।किमिदम्ऊकालकालइति।ऊइत्येतस्यकालऊकालः।ऊकालःकालोयस्यसऊकालकालइति।सतर्हितथानिर्देशःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।उत्तरपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः।तद्यथा।उष्ट्रमुखमिवमुखमस्यउष्ट्रमुखः।खरमुखः।एवम्ऊकालकालऊकालइति।अथवासाहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति।कालसहचरितोवर्णोऽपिकालएव॥ह्रस्वादिषुसमसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात्।ह्रस्वादिषुसमसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः।किंकारणम्।निर्देशवैषम्यात्।तिस्रःसंज्ञाएकःसंज्ञी।वैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति। सिद्धंतुसमसंख्यत्वात्। सिद्धमेतत्।कथम्।समसंख्यत्वात्।कथंसमसंख्यात्वम्।त्रयाणांहिविकारनिर्देशः।त्रयाणामयंप्रश्लिष्टनिर्देशः।

चत्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः।सिद्धंत्विति।त्रयाणांकृतैकादेशानांनिर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपित्रित्वाद्यथासंख्यंसंबन्धःसिद्धइत्यर्थः।अर्थतश्चसाम्यंयथासंख्यसूत्रेआश्रीयतेनशब्दतएव।अथवाशब्दतःसाम्याश्रयणेऽपिसंहितावशादैक्यमिवप्राप्तास्त्रयःशब्दाउच्चारिताइत्यदोषः॥

कथंपुनरिति। प्रत्यक्षेणैकस्यैवच्चाह्रस्वश्रवणाद्भेदावगमेप्रमाणाभावइतिभावः। तिसृणामिति। अनुमानाद्भेदावसायइतिभावः। अयंतावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयणेनप्लुतत्वंह्रस्वत्वंचसिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्रास्थितायांह्रस्वादिव्यवस्था

कथंपुनर्ज्ञायतेत्रयाणामयंप्रश्लिष्टनिर्देशइति। तिसृणांसंज्ञानांकरणसामर्थ्यात्। यद्यपितावत्तिसृणांसंज्ञानांकरणसामर्थ्याद्ज्ञायतेत्रयाणामयंप्रश्लिष्टनिर्देशइति। कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येणसंनिविष्टानांसंज्ञाभविष्यतीति। आदौमात्रिकस्ततोद्विमात्रस्ततस्त्रिमात्रइति। नपुनर्मात्रिकोमध्येवान्तेवास्यात्। तथाद्विमात्रआदौवास्यादन्तेवा। तथात्रिमात्रआदौवामध्येवास्यात्। अयंतावत्त्रिमात्रोऽशक्यआदौवामध्येवाकर्तुम्। कुतः। प्लुताश्रयोहिप्रकृतिभावःप्रसज्येत। मात्रिकद्विमात्रिकयोरपिघ्यन्तंपूर्वंनिपततीतिमात्रिकस्यपूर्वंनिपातोभविष्यति। यत्तावदुच्यते। अयंतावत्त्रिमात्रोऽशक्यआदौमध्येवाकर्तुंप्लुताश्रयोहिप्रकृतिभावःप्रसज्येतेति। प्लुताश्रयःप्रकृतिभावःप्लुतसंज्ञाचानेनैव। यदिचत्रिमात्रआदौवामध्येवास्यात्प्लुतसंज्ञैवास्यनस्यात्। कुतःप्रकृतिभावः। यदप्युच्यतेमात्रिकद्विमात्रिकयोरपिघ्यन्तंपूर्वंनिपततीतिमात्रिकस्यपूर्वंनिपातोभविष्यतीति। ह्रस्वाश्रयाहिघिसंज्ञाह्रस्वसंज्ञाचानेनैव। यदिचमात्रिकोमध्येवान्तेवास्यात्ह्रस्वसंज्ञैवास्यनस्यात्। कुतोघिसंज्ञाकुतःपूर्वनिपातः। एवमेषाव्यवस्थानप्रकल्प्यते। एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनमात्रिकोन्तेभवतीति। यदयंविभाषापृष्टप्रतिवचनेहेरितिमात्रिकस्यप्लुतंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्।-योन्तेसप्लुतसंज्ञः। यदिचमात्रिकोन्तेस्यात्प्लुतसंज्ञास्यस्यात्। तत्रहिमात्राकालस्यमात्राकालवचनमनर्थकंस्यात्। मध्येतर्हिस्यादिति।

यांलोकेह्रस्वादिव्यवहारेनान्यथेतिभावः। यदयमिति। अनन्तरमादेशाविधानार्थमेतत्स्यादितिचेत्तत्रनहिस्थानेन्तरतमइत्यस्याःपरिभाषायाःप्रत्यक्षायाःबाधायुक्तेतिविशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौलिङ्गत्वमेवप्लुतविधानस्य॥ ॥

मात्रिकेणेति। लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यांमात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः। दीर्घप्लुतयोस्त्विति। उकारेणुत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्यग्राहकइतिह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपिप्राप्नोति। नचदीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यांद्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञाबाध्यते। संज्ञानांसमावेशाभ्युपगमात् आकडारादेकासंज्ञेतिवचनात्। द्विमात्रत्रिमात्रौत्वनणुत्वाद्भिन्नकालानांनग्राहकाविति नतत्रदोषः। याव-

अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नमात्रिकोमध्येभवतीति। यदयमतोदीर्घोयञिसुपिचेतिदीर्घत्वंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। योमध्येसदीर्घसंज्ञकः। यदिचमात्रिकोमध्येस्याद्दीर्घसंज्ञास्यस्यात्। तत्रमात्राकालस्यमात्राकालवचनमनर्थकंस्यात्। द्विमात्रस्तर्ह्यन्तेस्यादिति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नद्विमात्रोन्तेभवतीति। यदयमोमभ्यादानइतिद्विमात्रिकस्यप्लुतंशास्ति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। योन्तेसप्लुतसंज्ञः। यदिचद्विमात्रोन्तेस्यात् प्लुतसंज्ञास्यस्यात्। तत्रद्विमात्राकालस्यद्विमात्राकालवचनमनर्थकंस्यात्। मात्रिकेणचास्यपूर्वनिपातोबाधितइतिकृत्वाकान्यत्रोत्सहतेभवितुमन्यदतोमध्यात्। एवमेषांव्यवस्थाप्रक्लृप्ताभवेत्। व्यवस्थाचप्रक्लृप्ता। दीर्घप्लुतयोस्तुपूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः। दीर्घप्लुतयोरपिपूर्वसंज्ञाप्राप्नोति। का। ह्रस्वसंज्ञा। किंकारणम्। अण्सवर्णान्गृह्णातीति। सिद्धंतुतपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तपरनिर्देशः कर्तव्यः। उदूकालइति। यद्येवंद्रुतायांतपरकरणेमध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकालभेदात्। द्रुतादिषुचोक्तम्। किमुक्तम्। सिद्धंत्ववस्थितावर्णावक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयोविशिष्यन्तइति। सतर्हितपरनिर्देशः कर्तव्यः। नकर्तव्यः। इहकालग्रहणंक्रियते। यावच्चतपरकरणंतावच्चकालग्रहणम्।

च्चेति। एककार्यत्वादेतदुक्तम्। ऊअजित्येवकालार्थोलभ्यते। उकारादयोह्यच्त्वंनव्यभिचरन्तीतिनाच्त्वेनतेविशेष्यन्ते अपितुतेरच्। तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोज्ग्रहीष्यतइतिनार्थः कालग्रहणेन। तत्क्रियतेश्रूयमाणेनैवोकारेणकालंविशेषयितुमितिसवर्णग्रहणंनभविष्यति। तत्रैतत्स्यात्।

॥

उकारात्परःकालशब्दोनश्रूयतइत्याह।प्रत्येकंचेति।षण्मात्रस्याचोऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेतिभावः।अशब्दसंज्ञायामिति।ह्रस्वसंज्ञाचशब्दसंज्ञेतितद्विधानेउकारःसवर्णान्नग्रहीष्यति।उदात्तादयस्तुगुणानभेदकाइतितद्भिन्नस्यापिह्रस्वसंज्ञाभविष्यति।उदात्तादिसंज्ञास्त्वज्ग्रहणंनिवृत्तमितिदीर्घप्लुतानामपिताभविष्यन्ति।हलांत्वयोग्यत्वात्तदभावः।इकोयणचीतितुनशब्दसंज्ञाविधानंअपितुआदिरन्त्येनेतिविहितसंज्ञानुवादइतिसवर्णग्रहणंभविष्यति।अथवाह्रस्वसंज्ञेति।त्रयाणांचेद्ध्रस्वसंज्ञात

प्रत्येकंचकालशब्दःपरिसमाप्यते।उकालऊकालऊ३कालइति।अथवाएकसंज्ञाधिकारेयंयोगःकर्तव्यः।तत्रैकासंज्ञाभविष्यतियापराअनवकाशाचेतिएवंहिदीर्घप्लुतयोःपूर्वसंज्ञानभविष्यति।अथवास्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययंयोगःप्रत्याख्यायते।तत्रयदेतदशब्दसंज्ञेतिएतद्ययाविभक्त्यानिर्दिश्यमानमर्थवद्भवतितयानिर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते।अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः।अशब्दसंज्ञायामिति।अथवाह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोःपूर्वसंज्ञानभविष्यति।ननुचेदंप्रयोजनंस्यात्संज्ञयाविधानेनियमंवक्ष्यामीतिह्रस्वसंज्ञयायदुच्यतेतदचःस्थानेयथास्यादिति।स्यादेतत्प्रयोजनंयदिकिंचित्कराणिह्रस्वशासनानिस्युः।यतस्तुखलुयावदज्ग्रहणंतावद्ध्रस्वग्रहणमतोकिंचित्कराणिह्रस्वशासनानि।इदंतर्हिप्रयोजनम्।एचइग्घ्रस्वादेशइतिवक्ष्यामीति।अनुच्यमानेह्येतस्मिंस्त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेचइग्भवतीतिवक्तव्यंस्यात्।ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्यएचइग्भवतीति।णौचङ्युपधायाह्रस्वएचइग्भवतीति।ह्रस्वःहलादिःशेषःएचइग्भवतीति। संज्ञाचनामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।लघीयश्चत्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेचइग्भवतीति।नपुनःसंज्ञाकरणम्।त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु।

दाह्रस्वप्रदेशेषुत्रयःसंज्ञिनउपतिष्ठन्तेतत्रान्तरतमादेशविधानेह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेवस्यात्।अथवचनादनन्तरतमोभवेत्।एवमपिह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेवकुर्यादित्यर्थः।इदंतर्हीति।असत्यांह्रस्वसंज्ञायांह्रस्वादेशइतिकर्तुंनयुज्यतेततश्चह्रस्वविधिप्रदेशेषुबहुकृत्वएचइगितिवक्तव्यंतद्गुरुभवति॥ ॥

ग्रहणानीति। गृह्यतेनेनार्थइतिग्रहणंपदमुच्यते। ह्रस्वादेशाइत्याङःप्रश्लेषनिर्देशास्त्थयक्प्रयोगाभावादाङ्गणितः। ननु मितांह्रस्वइत्यत्रहेडवेष्टनइत्यस्यहिडयतीत्यर्थमेचइगितिवक्तव्यम्। तथाखित्यनव्ययस्येत्यत्रापिपरमनुंमन्यइत्य

एचइग्भवतीतिषड्ग्रहणानि। संज्ञाकरणेपुनरष्टौ। ह्रस्वसंज्ञावक्तव्या। ह्रस्वप्रदेशेषुह्रस्वग्रहणंकर्तव्यं ह्रस्वोह्रस्वोह्रस्वइति। एचइग्घ्रस्वादेशाइति। सोयमेवंलघीयसान्यासेनसिद्धेसतियद्गरीयांसंयत्नमारभतेतस्यैतत्प्रयोजनंदीर्घप्लुतयोस्तुपूर्वसंज्ञामाभूदिति॥ अचश्च॥ ॥किमयमलोन्त्यशेष आहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथंचायंतच्छेषःस्यात्कथंवातदपवादः। यद्येकंवाक्यंतच्चेदंच। अलोन्त्यस्यविधयोभवन्त्यचोह्रस्वदीर्घप्लुताअन्त्यस्येतिततोयंतच्छेषः। अथनानावाक्यंअलोन्त्यस्यविधयोभवन्ति। अचोह्रस्वदीर्घप्लुताअन्त्यस्यचानन्त्यस्यचेति। ततोयंतदपवादः। कश्चात्रविशेषः। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येतिचेदचिप्रच्छिग्रामादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम्। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येतिचेदचिप्रच्छिग्रामादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणंकर्तव्यम्। क्विप्वचिप्रच्छ्योर्दीर्घःअचइतिवक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति। ग्रामादीनांदीर्घःअचइतिवक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति। हनिगम्योर्दीर्घःअचइतिवक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति। अस्तुतर्हितदपवादः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्य। यथेहभवतिरै। अतिरि। नौ। अतिनु। एवंसुवाक्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापिप्राप्नोति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। यथेहभवति। चीयते। स्तूयते।

र्थमितिगौरवप्रसङ्गः। एवंतर्ह्येचइगितिपञ्चकृत्वोप्युच्चार्यमाणेप्रतिपत्तिलाघवंभवतीतिलाघवोपलक्षणपरंभाष्यंद्रष्टव्यम्। ह्रस्वदीर्घप्लुतइतिसौत्रत्वान्निर्देशस्यलिङ्गव्यत्ययेननपुंस्त्वम्॥ अचश्च॥ इकोगुणवृद्धीइत्यनेनसमानमिदम्॥ ग्रामादिप्रभृतीति। प्रभृतिग्रहणेनष्ठिवुक्लम्वादयोगृह्यन्ते॥

भिद्यतइतियकारादौयदङ्गंतस्ययोवयवोजित्येवमत्रप्रसङ्गः।यदात्वजेवयकारादिनाविशेष्यतेतदात्वव्यवधानान्नास्तिप्रसङ्गः।एवमन्यत्रापिज्ञेयम्।अजितिहिवर्ततइति।ततश्चह्रस्वादिशब्दादिहानुवृत्तानाचमुपस्थापयन्तितस्यस्वयमुपस्थानादित्या

एवंछिद्यतेभिद्यतेअत्रापिप्राप्नोति।नामिदीर्घः।यथेहभवतिअग्नीनाम्।वायूनाम्।एवंषण्णामित्यत्रापिप्राप्नोति।नैषदोषः।नोपधायाइत्येतन्नियमार्थंभविष्यति।प्रकृतस्यैषनियमःस्यात्।किंचप्रकृतम्।नामीति।तेनभवेदिहनियमान्नस्यात्षण्णामिति।अन्यते।तन्यतइति।अत्रापिप्राप्नोति।अथाप्येवंनियमःस्यात्नोपधायानाम्येवेति।एवमपिभवेदिहनियमान्नस्यात्अन्यतेतन्यतइति।षण्णामित्यत्रप्राप्नोति।अथाप्युभयतोयंनियमःस्यात्नोपधायाएवनामिनाम्येवनोपधायाइति।एवमपिभिद्यतेछिद्यतेसुवाकुब्राह्मणकुलमित्यत्रापिप्राप्नोति।एवंतर्हिह्रस्वोदीर्घःप्लुतइतियत्रब्रूयादचइत्येतत्तत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्।किंकृतंभवति।द्वितीयाषष्ठीप्रादुर्भाव्यते।तत्रकामचारःगृह्यमाणेनवाचंविशेषयितुमचावागृह्यमाणम्।यावताकामचारः।इहतावद्विचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषुगृह्यमाणेनाचंविशेषयिष्यामः।एतेषांदीर्घोभवतिअचइति।इहेदानीनपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचागृह्यमाणंविशेषयिष्यामः।नपुंसकस्यह्रस्वोभवत्यचःअजन्तस्येति।अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घोभवत्यचःअजन्तस्येति।नामिदीर्घोभवत्यचःअजन्तस्येति:

।इहकस्मान्नभवतिद्योःपन्थाःसइति।।संज्ञयाविधानेनियमः।।संज्ञयायेविधीयन्तेतेषुनियमः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।अजितिहिवर्तते।तत्रैवमभिसंबन्धःकरिष्यते।अचःअज्भवति।ह्रस्वोदीर्घःप्लुतइत्येवंभाव्यमानइति।अथपूर्वस्मिन्योगेअज्ग्रहणेसतिकिंप्रयोजनम्।।

श्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्तेतेनह्रस्वइत्येवंयोचूसोचःस्थानेभवतीत्यर्थःसंपद्यते।एवंदीर्घप्लुतयोरपि।अथेति।इहैवतदज्ग्रहणंक्रियतांपूर्वसूत्रेतुनवक्तव्यमितिप्रश्नः।

।।

प्रतक्ष्येति।यथाप्रत्याहारेअश्रुताआकारादयोदीर्घप्लुतसंज्ञेलभन्तेतथासंयोगोपिह्रस्वसंज्ञःस्यादितितुक्प्रसङ्गः।तितउच्छत्रमिति।परत्वाद्दीर्घलक्षणेवातुकिसतिसकृद्गतौविप्रतिषेधइतिन्यायाद्ध्रस्वलक्षणःपुनर्नप्रवर्तते।नचैवंविधेविषयेपुनःप्रसङ्गविज्ञानमस्ति।नित्यविकल्पयोर्विरोधात्।पूर्वेणपरस्यबाधप्रसङ्गात्।यत्रहिपूर्वोविधिःपरंनबाधतेतत्रपुनःप्रसङ्गविज्ञानंक्वचिदाश्रीयते।समुदायेवाकार्यंप्रतिव्याप्रियमाणेअवयवानांपारतन्त्र्यादव्यापारान्नैवह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः।ननुक्रियमाणेप्यज्ग्रहणेवर्णग्रहणेजातिग्रहणादच्समुदायस्यापिदीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः।नैषदोषः।उकालइतिविशेषणादिहव्यक्तिराश्रीयते।नहिजातेःपरिमाणमस्ति।व्यक्तिद्वारकंवाजातेःपरिमाणमाश्रीयते।एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्याहिजातिर्नसमुदायव्यङ्ग्या॥उच्चैः॥षष्ठीनिर्दिष्टमिति।उच्चैर्नीचैरित्येतेअव्ययेअधिकरणशक्तिप्रधाने।तत्राचइत्यनुवृत्तौसत्यामयमर्थोभवतिउच्चैःस्थानउपलभ्यमानउदात्तसंज्ञःसचाचःस्यानइति।हल्स्वरप्राप्ताविति।सत्यामच्इत्यस्यानुवृत्तौसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वंराजपुरुषइत्यादावेवस्यात्।नतुराजदृषदित्यादौषकाराकारस्य।असत्यांत्वनुवृत्तौसमासस्यान्तोदकारस्तस्यस्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्यस्वरः।एषाचपरिभाषायतोनावइत्यत्रानावइतिप्रतिषेधेनज्ञापिता।अन्यथानाव्यमित्यत्रनकारस्यायोगयत्वादाकारस्यचानादित्वादुदात्तत्वंनभविष्यतीतिकिमनावइतिप्रतिषेधेन। ॥

अज्ग्रहणंसंयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्।अज्ग्रहणंक्रियतेसंयोगनिवृत्त्यर्थम्।अच्समुदायनिवृत्त्यर्थंच।संयोगनिवृत्त्यर्थंतावत्।प्रतक्ष्यप्ररक्ष्य।ह्रस्वस्यपितिकृतितुङ्माभूदिति।अच्समुदायनिवृत्त्यर्थंति तउच्छत्रंतितउच्छाया।दीर्घात्पदान्ताद्वेतिविभाषातुङ्माभूदिति॥अचश्च॥उच्चैरुदात्तः॥नीचैरनुदात्तः॥ ॥षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते।उताहोन।किंचातः।यद्यनुवर्ततेहल्स्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषापरिभाषानप्रकल्पते।कथंहलोनामस्वरप्राप्तिःस्यात्।एवंतर्हिनिवृत्तम्।बहून्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।

अथप्रथमानिर्दिष्टमिति। ननु कोविशेषः। यावतायत्र स्वरोविधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरजित्यादावनुवादेपि न दोषः। स्वतएव हलोनुदात्तत्वं भवतु अज्झुपरागवशाद्वा तदनुवादे न कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः। एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः। ननु चेति। बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः। नैतदिति। अन्यथाप्युपलम्भोपपत्तेरिति भावः। अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति। आप्यायध्वमिति यथा। अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः। यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्न स्वरताप्युपालप्स्यत यस्मात्त्वचामेव

अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किंचार्थोनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते। ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते। इषे त्वोर्जे त्वा। नैते व्यञ्जनस्य गुणाः। किं त्वच एव। तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते। तद्यथा। द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते। कुतो नु खल्वेतत्। अच एते गुणाः स्युः। तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति। अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति। अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्। स्वयं राजन्त इति स्वराः। अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः। इदं तूच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तदेव हि किंचित्प्रत्युच्चैर्भवति किंचित्प्रति नीचैः। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह किमुच्चैरोरूयसे उच्चैर्वर्ततामिति। तमेव तथाऽधीयानमपर आह। किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति। एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः।

स्वरमनुविदधति न हलः। तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोस्तीति निश्चयः। अन्वग्भवतीति। अनुगच्छतीत्यर्थः। शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं न त्वत्र वर्णसादृश्यं किंचिदस्ति। अथवा गतिरपि व्यञ्जेरर्थः विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः। उपरागश्च पूर्वपरासन्निधानेपि परेणाचा हलो भवति न पूर्वेण। उच्चनीचस्येति। श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः। न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते।

एतदपीति।श्रोताहिवक्तृगतानायामादीन्धर्मान्कार्याद्वस्यतिकार्यंचसंकीर्णम्।तथाहि।महाप्राणोनीचैरप्युच्चारयनूस्तरेणमहान्तंदेशंव्याप्नोति।अल्पप्राणस्तूच्चैरपिवदन्नल्पंदेशंव्याप्नोति।सिद्धंत्विति।प्रक्रम्यन्तेस्मिन्वर्णाइतिप्रक्रमस्थानमुच्यते।तेनायमर्थः।एकस्मिंस्ताल्वादिकेस्थानेऊर्ध्वाधरभागयुक्तेऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाणउदात्तोधरभागनिष्पन्नोनुदात्तः।एवंचोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागोगृह्यतेनीचैरित्यधरभागः।अभ्याससमधिगम्यश्चायंस्वरविशेषःषड्जादिवद्विज्ञेयः॥समा॥कस्येति।समाहरणंसमाहारइतिभावसाधनंमत्वाकस्येतिप्रश्नः॥अचोरिति।तयोःसमाहारउपश्लेषरूपः।अन्यत्रलौ

एवंतर्हिलक्षणंकरिष्यते। आयामोदारुण्यमणुताखस्येतिउच्चैःकराणिशब्दस्य।आयामोगात्राणांनिग्रहः।दारुण्यंस्वरस्यदारुणतारूक्षता।अणुताखस्यकण्ठस्यसंवृतता।उच्चैःकराणिशब्दस्य।अन्ववसर्गोमार्दवमुरुताखस्येतिनीचैःकराणिशब्दस्य। अन्ववसर्गोगात्राणांशिथिलता।मार्दवंस्वरस्यमृदुतास्निग्धता।उरुताखस्यमहत्ताकण्ठस्येतिनीचैःकराणिशब्दस्य।एतदप्यनैकान्तिकम्।यद्ध्यल्पप्राणस्यसर्वोच्चैस्तद्धिमहाप्राणस्यसर्वंनीचैः।सिद्धंतुसमानप्रक्रमवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।समानेप्रक्रमइतिवक्तव्यम्।कःपुनःप्रक्रमः।उरःकण्ठःशिरइति॥उच्चैरुदा॥समाहारःस्वरितः॥ ॥समाहार स्वरितइत्युच्यते।कस्यसमाहारःस्वरितसंज्ञोभवति।अचोरित्याह॥समाहारोचोश्चेन्नाभावात्॥समाहारोचोश्चेत्तन्न।किंकारणम्।अभावात्।नह्यचोःसमाहारोस्ति।नन्वयमस्तिगाङ्गेऽनूपइति।नैषोचोःसमाहारः।अन्योयमुदात्तानुदात्तयोःस्थानेएकआदिश्यते।एवंतर्हिगुणयोः।

त्राधर्यरूपोपिसंभवति।गाङ्गेऽनूपइति।स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोःसमाहारात्स्थानिधर्मेणादेशस्थापितथाव्यपदेशः।समाहारोचोश्चेदिति।कार्यैककन्यादूत्यादेःस्थानिद्वारकोपिसमाहारव्यपदेशोनास्तियत्राप्यस्तिगाङ्गेऽनूपइति।तत्राप्यसौगौणः।गाङ्गशब्दोणन्तत्वादन्तोदात्तः।सप्तम्येकवचनेनसुप्त्वादनुदात्तेनसहैकादेशउदात्तः।अनूपशब्दःअनोरप्रधानकनीयसीइत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्ततएकादेशःस्वरितोवानुदात्तेपदादाविति स्वरितः।एवंतर्हीति।गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्तिसमाहारः। ॥

अच्प्रकरणादिति।प्रकरणंप्रस्तावोनतुस्वरितत्वादनुवृत्तिः।तस्याःपूर्वंप्रत्याख्यानात्।तदयमर्थः।पूर्वसूत्रयोःसामर्थ्याक्षिप्तोजेवसंज्ञीउदात्तानुदात्तशब्दयोरिति।ताविहानुवृत्तावचंप्रत्याययतोनतुगुणम्।सिद्धंत्विति।गुणिनोरचोःसमाहारासंभवात्सामर्थ्याद्गुणयोःसमाहाराश्रयणमित्यर्थः।कथंपुनरिति।स्वरितइत्यनयासंज्ञयायोग्यत्वादच्संज्ञित्वेनाक्षिप्तः।नचाच्समाहारोभवति।मतुब्लोपइति।गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गम्यमानार्थस्यमतुपोऽप्रयोगइत्यर्थः।अकारइति।अत्रीआदेशकृति

गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात्। गुणयोःसमाहारइतिचेत्तन्न।किंकारणम्।अच्प्रकरणात्।अजितिवर्तते। सिद्धंत्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणसंप्रत्ययः। सिद्धमेतत्।कथम्।अच्समुदायोनास्तीतिकृत्वातद्गुणस्याचःसमाहारगुणस्यसंप्रत्ययोभविष्यति।कथंपुनःसमाहारइत्यनेनाच्छक्यःप्रतिनिर्देष्टुम्।मतुब्लोपोत्रद्रष्टव्यः।तद्यथा।पुष्यकाएषांतेपुष्यकाः।कालकाएषांतेकालकाइति।एवंसमाहारवान्समाहारः।अथवाअकारोमत्वर्थीयः।तद्यथा।तुन्दोघाटइति।यद्येवंत्रैस्वर्यंनप्रकल्पते।तत्रकोदोषः।त्रैस्वर्येणाधीमहइत्येतन्नोपपद्यते। नैतद्गुणापेक्षम्।किंतर्हि।अजपेक्षमेतत्।त्रैस्वर्येणाधीमहेत्रिप्रकारैरज्भिरधीमहेकैश्चिदुदात्तगुणैःकैश्चिदनुदात्तगुणैःकैश्चिदुभयगुणैः।तद्यथा।शुक्लगुणःशुक्लःकृष्णगुणःकृष्णः।यइदानीमुभयगुणःसतृतीयामाख्यांलभते।कल्माषइतिवासारङ्गइतिवा।एवमिहापिउदात्तउदात्तगुणः।अनुदात्तअनुदात्तगुणः।यइदानीमुभयगुणःसतृतीयामाख्यांलभतेस्वरितइति॥समाहारःस्वरितः॥ ॥तस्यादितउदात्तमर्धह्रस्वम्॥ ॥अर्द्धह्रस्वमित्युच्यते।तत्रदीर्घप्लुतयोर्नप्राप्नोति।

गणत्वात्।त्रैस्वर्यमिति।उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेणस्वरितत्वस्याभावात्त्रैस्वर्यव्यवहारोनस्यात्।अस्तिचायंव्यवहारः।अजपेक्षमिति।स्वरशब्देनाचउच्यन्ते।त्रयएवस्वरास्त्रैस्वर्यमितिस्वार्थेष्यञ्॥तस्यादितउदात्त॥ ॥अक्तपरिमाणस्यह्रस्वसंज्ञाकृतानाव्यपदेशस्येतिन्यायाद्दीर्घप्लुतावयवोह्रस्वग्रहणेननगृह्यतइत्यालोच्याह।अर्धह्रस्वमिति। ॥

कन्येति।कन्याराजन्यमनुष्याणामन्तइतिस्वरितः।शक्तिके३शक्तिकेंइति।स्वरितमाम्रेडितेसूयेतिस्वरितःप्लुतः।मात्रचइति।अर्द्धह्रस्वशब्दःप्रमाणवाचीरूढिशब्दः।व्युत्पत्त्यर्थंतुह्रस्वस्योपादानम्।अर्द्धमात्रात्वेनाभिधीयतेततःप्रमेयेमात्रचंविधायतस्यप्रमाणेलइतिलोपःक्रियते।तत्रयथाह्रस्वबुद्ध्यार्द्धमात्राविभज्यतेएवंदीर्घप्लुतयोरपीति।किमर्थमिति।नैवंभूतमिहान्वा-

कन्या।शक्तिके३शक्तिके।नैषदोषः।मात्रचोत्रलोपोद्रष्टव्यः।अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।आमिश्रीभूतमिवेदंभवति।तद्यथा।क्षीरोदकेसंपृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्नज्ञायते कियत्क्षीरंकियदुदकंकस्मिन्नवकाशेक्षीरंकस्मिंश्चोदकमिति।एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्नज्ञायतेकियदुदात्तंकियदनुदात्तंकस्मिन्नवकाशेउदात्तंकस्मिन्ननुदात्तमिति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेइयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशउदात्तमस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति।यद्ययमेवंसुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानिनोपदिशति।कानिपुनस्तानि।स्थानकरणानुप्रदानानि।व्याकरणंनामेयमुत्तराविद्या।सोसौछन्दःशास्त्रेष्वभिविनीतउपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते।यद्येवंनार्थोनेन।इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति।संज्ञाकरणंतर्हीदम्।तस्यस्वरितस्यादितोर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञंभवतीति।किंकृतंभवति।त्रिरुदात्तप्रदेशेषुस्वरितग्रहणेनकर्तव्यंभवति।उदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरः।उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य।नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।संज्ञाकरणं नामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।लघीयश्चत्रिरुदात्तप्रदेशेषुस्वरितग्रहणम्।नपुनःसंज्ञाकरणम्।त्रिरुदात्तप्रदेशेषुस्वरितग्रहणेनवाक्षराणि।संज्ञाकरणेपुनरेकादश।

ख्यानंदृश्यतेसंध्यक्षरादिविषयस्यापिविभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादितिप्रश्नः।आमिश्रीभूतमिवेति।तत्त्वतोस्त्येवविभागइतिइवशब्दउपात्तः।क्षीरोदकेइति।नियतव्यक्तिविवक्षायांजातिपरत्वाभावादेकवद्भावोनकृतः।उत्तराविद्येति।पुराकल्पेपूर्वोअद्यत्वेतूत्तरेतिपस्पशायामाख्यातम्।संज्ञाकरणमिति।प्रदेशेषुचैकदेशप्रत्यायनात्समुदायआक्षिप्यतइतिभावः। ॥

उभयमिति।सत्यप्यक्षरगौरवेमहतोर्थस्यव्याप्तिर्भवतिसुखेन।विभागस्यापिपरिज्ञानात्।उदात्तादिरिति।उदात्तादेःप्रतिपादकंयच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चे तितत्स्वरितादेरपिप्रतिपादकंप्राप्नोतितत्तश्चप्रत्ययःकदाचित्स्वरितादिरपिस्यादित्यर्थः।अन्वाख्यानमेवेति।नकेवलमिदंसूत्रम्।यावदुच्चैरुदात्तइत्यादिसंज्ञाकरणमपिमन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम्।सिद्धोहिवेदाध्यायिनांशिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः।स्वरितस्येति।आअर्धह्रस्वोदात्ता ¯ दित्याकारप्रश्लेषः।इयंनवसूत्र्युदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइत्येतस्मात्पराकर्तव्या।तेनस्वरितात्संहितायां

एवंतर्ह्युभयमनेननक्रियते।अन्वाख्यानंचसंज्ञाच।कथंपुनरेकेनयत्नेनउभयंलभ्यम्।लभ्यमित्याह।कथम्।अन्वर्थग्रहणात्।अन्वर्थग्रहणंविज्ञास्यते।तस्यस्वरितस्यादितोर्द्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञंभवति।ऊर्ध्वमात्तमितिचातउदात्तम्।यदितर्हिसंज्ञाकरणम्।उदात्तादेर्यदुच्यतेतत्स्वरितादेरपिप्राप्नोति।अन्वाख्यानमेवतर्हीदंमन्दबुद्धेः।स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितात्कार्यंस्वरितादितिसिध्यर्थम्। स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ताद्आउदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरइत्येतस्मात्सूत्रादिदंसूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइत्यतःकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।स्वरितादितिसिध्यर्थम्।स्वरितादितिसिद्धिर्यथास्यात्।स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति।इमंमेगङ्गे॰यमुनेसरस्वतिशुतुद्रि।क्वतर्हिस्यात्।यःसिद्धःस्वरितः।कार्यम्।देवदत्तयज्ञदत्तौ। स्वरितोदात्तार्थंच।स्वरितोदात्तार्थंचतत्रैवकर्तव्यम्।नसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतूदात्तः। इन्द्रआगच्छ। ॥

मनुदात्तानामित्येकश्रुतौविधीयमानायामुदात्तादितिस्वरितस्यसिद्धत्वंभवति।तेनमेशब्दात्स्वरितात्परेषांगङ्गे॰प्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति।क्वतर्हीति।आश्रयात्सिद्धत्वंस्वरितस्यभविष्यतीत्यभिप्रायः।कार्यमिति।अत्रातिस्वरितमितिस्वरितत्वंतच्चसिद्धमित्यत्रैवस्यात्।स्वरितोदात्तार्थमिति।स्वरितस्ययउदात्तोविधीयतेसआष्टमिकस्यासिद्धत्वान्नप्राप्नोति।

भा॰ कै॰ १९४

सुब्रह्मण्योमिति। सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तित्त्वात्स्वरितः। ततस्तावेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः। तत ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्यासिद्धत्वादुदात्तत्वम्। सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्यते। स्वरितोदात्ताच्चेति। आगच्छेत्यत्र गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति छशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न्यङ्ङिति। न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्ततः उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात्। देवब्रह्मणोरिति। लिङ्गात्पाठक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात्। न्याय

क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्वरितः। सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ। स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम्। स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम्। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ। स्वरितपरसन्नतरार्थं च। स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम्। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। माणवकजटिलकाध्यापकन्यङ्। क्व तर्हि स्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। माणवकजटिलकाभिरूपक। क्व तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति। यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति। किं तर्हि। परमेतत्सूत्रकाण्डमिति॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्॥ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरिति। आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति। किं चातः। यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः अत्र न प्राप्नोति। अथान्वर्थग्रहणं न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। ॥

द्येतदिति। स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। न ब्रूम इति। संनिवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः। ॥ एक॥ किमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसंभवात्प्रश्नः। यथा न दोष इति। न हि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते। संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसंभवो व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति। ॥

राम: १९४

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। नोदात्ता। कथं ज्ञायते। यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अतन्त्रं तरनिर्देशः। यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम्। यदि तर्हि नोदात्ता। अनुदात्ता। अनुदात्ता च न। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अतन्त्रं तरनिर्देशः। यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः। सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते। अपर आह। किमयमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता। उदात्ता। कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तन्त्रं तरनिर्देशः। उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति। यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता। अनुदात्ता च। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तन्त्रं तरनिर्देशः। सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति। त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते य उदात्तः सोन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः। एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ॥

किंपुनरिति। उदात्तानुदात्तानुरागवत्त्वात्प्रश्नः। यावदुच्चैरिति। यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः। तावत्सन्नतर इति। तत्रैकश्रुत्यनुक्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकस्यात्। अन्तरालं ह्रियत इति। हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः। क्षीरादिकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः। स्वरिते तु विभागेन तयो रूपलब्धिः। उच्चैर्दृष्ट्वेति। सोमस्याग्नेवीहीवौषट् इत्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्ष्या वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते। यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुवेद्यसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेशादित्यर्थः। सन्नं दृष्ट्वेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। सोन्येनेति। अनुदात्तेनोपरक्तः यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः। कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तस्य भागो नानुदात्तेनानुरज्यत इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोष्टाविति भाष्यकारेण प्रक्रान्तत्वादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिराप्लुतात्संबोधनवाक्यस्य भवति। प्लुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात्॥ ॥

नसु॥ ओकार इति। नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्यादित इत्यत्रोक्तम्। ओमभ्यादान इति तु प्लुतोदात्तत्वं न भवति। तस्यायज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः। इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः। तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः स उदात्तादनुदात्तस्य। स्वरित इति स्वरितस्तस्यानेनोदात्तत्वम्। आकार आख्यात इति। तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः। परादिश्चेति। आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः। तिङ्। तिङ इति

> नसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतूदात्तः॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम्। आकार आख्याते परादिश्च॥ आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। वाक्यादौ च द्वे द्वे॥ वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। मघवन्वर्जम्॥ आगच्छ मघवन्। सुत्यापराणामन्तः॥ सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति। द्व्यहे सुत्यां त्र्यहे सुत्याम्॥ असावित्यन्तः॥ असावित्यन्त उदात्तो भवति। गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते॥ अमुष्येत्यन्तः॥ अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति। दाक्षेः पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च॥ स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। अन्त्यश्च॥ गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते॥ वानामधेयस्य॥ वानामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। देवदत्तस्य पिता यजते॥

निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृतेनेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः। मघवन्वर्जमिति। मघवन्नित्यस्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात्। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः। द्व्यह इति टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम्। असावित्यन्त इति। इदं वाचनिकम्। असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम्। गार्ग्य इति। ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः। अमुष्येति षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत्। दाक्षेरिति पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम्। ॥

देव॥ अनुदात्तत्वमेक इति। ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम्॥ स्वरि॥ द्व्येकयोरिति। पशुना यजेतेतिवत्संख्याया विवक्षितत्वात्। आग्निवेश्य इति। यञन्तत्वादादिरुदात्तः। शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्णउदात्तादिति स्वरितः। तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ। पचतीति। धातुरुदात्तः शप्तिपावनुदात्तौ

देवब्रह्मणोरनुदात्तः॥ ॥देवब्रह्मणोरनुदा। त्तत्वमेके॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति। देवा ब्रह्माणः देवा ब्रह्माणः॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्॥ ॥स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम्। आग्निवेश्यः पचतीति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। बहुवचनेनेनं निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात्। नैष दोषः। नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम्। कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते। तच्चातन्त्रं स्यात्। तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च। नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात्।

ततः शवकारः स्वरितः ततः पर एकोनुदात्तः। द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वं एकशब्देन चैकत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः। नात्रेति। तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा ग्रहं संमार्ष्टीति संख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः। तत्कारीति। असत्यां बहुत्वसंख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम्। नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिध्यर्थमित्यर्थः। ॥

तुषपलालानीति।तुषसहितानिपलालानीतितत्पुरुषः।द्वन्द्वेतुजातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः।एवंशकलकणकानीति।व्यवहितानामिति।स्वरितादितिपञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैवकार्येणभाव्यमिति।इमंमेगङ्गेइत्यत्रमेशब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्यस्याद्नद्वितीयादीनांव्यवधानादित्यर्थः।एकशेषनिर्देशोयमिति।योगारम्भपक्षेवर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते।अनुदात्तयोरनुदात्तानामितिचकृतेएकशेषेपुनरेकशेषःकर्तव्यः।आकृतिपक्षाश्रयेणप्रत्याख्यातेसूत्रेजात्याख्यायामितिबहुवचनंकृतंततश्चैकद्विबहुषुस्वरितात्परस्याजातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामेकश्रुत्यस्यसिद्धत्वाद्दोषाभावः।

सयावदादेयंतावदादायतुषपलालान्युत्सृजति।तथाकश्चिन्मांसार्थीमत्स्यान्सकणकान्सशकलानाहरतिनान्तरीयकत्वात्।सयावदादेयंतावदादायशकलकणकानुत्सृजति।एवमिहापिनान्तरीयकत्वाद्बहुवचननिर्देशः क्रियते।अविशेषेणैकश्रुत्यंभवति।अविशेषेणैकश्रुत्यमितिचेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः। अविशेषेणैकश्रुत्यमितिचेद्व्यवहितानामेकश्रुत्यंनप्राप्नोति।इमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रि। अनेकमपीतितुवचनात्सिद्धम्। अनेकमप्येकमपिस्वरितात्परंसंहितायामेकश्रुतिर्भवतीतिवक्तव्य सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामितिचेद्द्व्येकयोरेकवचनमविशेषेणव्यवहितानामप्रसिद्धिरिति।नैषदोषः।कथम्।एकशेषनिर्देशोयम्। अनुदात्तस्यचानुदात्तयोश्चानुदात्तानांचानुदात्तानांचा——————नुदात्तानामिति।एवमपिषट्प्रभृतीनामेवप्राप्नोति।षट्प्रभृतिषुह्येकशेषःपरिसमाप्यते।प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेतिद्व्येकयोरपिभविष्यति॥स्वरितात्संहितायाम्॥ ॥अपृक्तएकाल्प्रत्ययः॥ ॥अपृक्तसंज्ञायांहल्ग्रहणंस्वादिलोपेहलोऽग्रहणार्थम्।अपृक्तसंज्ञायांहल्ग्रहणंकर्तव्यम्।एकहल्प्रत्ययोपृक्तसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्।

एवमपीति।सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानांकार्यप्रसङ्गः।प्रभृतिग्रहणेनचैकशेषवाक्येनुदात्तानामित्यनेनैवचतुरादयोप्यनुदात्तागृह्यन्तेइतिदर्शयति।प्रत्येकमिति।निर्देशएवसहविवक्षा।कार्यप्रवृत्तिस्तुप्रत्येकंयथादेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभोज्यन्तामित्युक्तेदेवदत्तादयःपृथगेवभुञ्जते॥अपृक्त॥स्वादिलोपइति।विभेदेतिणलोपृक्तग्रहणेनैवनिवृत्तिःसिध्यतीत्यर्थः।

॥

अणिञोरिति।पदद्वयोच्चारणमेवगौरवमितिभावः। णवचनेति।लुगपवादोणोविज्ञास्यतेन्यथाणएवलुकिसिद्धेणविधानमनर्थकंस्यादित्यर्थः।फिञ्वृत्त्यर्थमिति।यञिञोश्चेतिप्राप्तस्यफकोबाधनार्थंणवचनंस्यात्तस्यचलुक्स्यादेवेत्यर्थः

किंप्रयोजनम्।स्वादिलोपेहलो ग्रहणार्थम्।एवंहि स्वादिलोपेहलोग्रहणंनकर्तव्यं भवति।हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहलिति।अपृक्तस्येत्येवसिद्धम्।अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम्। अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणंकर्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।अणिञोर्लुकिग्रहणंनकर्तव्यंभवति।ण्यक्षत्रियार्षञितोयूनिलुगणिञोरिति।अपृक्तस्येत्येवसिद्धम्।अणिञोर्लुगर्थमितिचेण्णितिप्रसङ्गः। अणिञोर्लुगर्थमितिचेद्णेतिप्रसङ्गोभवति।इहापिप्राप्नोति।फाण्टाहृतेरपत्यंमाणवकःफाण्टाहृतइति। णवचनसामर्थ्यान्नभविष्यति। वचनप्रामाण्यादितिचेत्फिञ्वृत्त्यर्थंवचनम्। वचनप्रामाण्यादितिचेत्फिञ्वृत्त्यर्थमेतत्स्यात्।फगतो माभूदिति।पैलादिषुवचनात्सिद्धम्।यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्पैलादिष्वेवास्यपाठंकुर्वीत।तत्रपाठादन्येषामपिफकोनिवृत्तिर्भवति।एवंसिद्धेसतियदयंणंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योनास्यलुग्भवतीति। तान्येतानित्रीणिग्रहणानिभवन्तिअपृक्तसंज्ञायांहल्ग्रहणंकर्तव्यम्।स्वादिलोपेहलोग्रहणंनकर्तव्यम्।अणिञोर्लुकिग्रहणंकर्तव्यम्।अल्ग्रहणेपिवैक्रियमाणेतान्येवत्रीणिग्रहणानिभवन्तिअपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणंकर्तव्यम्।स्वादिलोपेहलोग्रहणंकर्तव्यम्।अणिञोर्लुकिग्रहणंनकर्तव्यंभवति।अपृक्तग्रहणंकर्तव्यंतत्रनास्तिलाघवकृतोविशेषः।अयमस्तिविशेषः।अल्ग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणंनकरिष्यते।कस्मान्नभवति।दर्विर्जागृविः।अलेवयःप्रत्ययः।किंवक्तव्यमेतत्।नहिकथमनुच्यमानंगंस्यते।

कस्मान्नभवतीति।प्रत्ययस्यविशेषणमल्ग्रहणमितितदन्तविधिसद्भावइतिमत्वाप्रश्नः।इदंतुनाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति। ॥

भा·कै· अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति।यद्यलन्तस्यस्यात्केवलस्यचाद्यन्तवद्भावात्तदाल्ग्रहणेननकिंचिद्व्यावर्तितंस्यात्।दर्विरिति।ननु
१६७ हलन्तत्वाभावादत्रप्राप्तिरेवनास्ति।नैषदोषः।अयंसांप्रतिकोविशब्दइतिक्विवादिषुभूतपूर्वगतिर्नलभ्यतेतत्रापृक्तसंज्ञायांहल्ग्रहणेनहल्वान्गृह्येत।यथागुरोश्चहलइत्यत्रगुरुमान्।हलवेति।हलःप्राधान्यात्प्रत्ययस्यचविशेषणत्वादित्यर्थः।क्विवादिषुभूतपूर्वगत्याश्रयणाद्गौणीचेत्कल्पना।अत्रहल्शब्देनतद्वतोग्रहणेकिंन्नगौणी।हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति।क्विबादयोपिहल्वन्तोदर्विरित्यादौविप्रत्ययोपीतिकिमनेनव्यवच्छिन्नंस्यादित्यर्थः। हलन्तस्ययथास्यादिति।त

अल्ग्रहणसामर्थ्यात्।यदिचयोल्चान्यश्चतत्रस्यात्।अल्ग्रहणमनर्थकंस्यात्।हल्ग्रहणेपिवैक्रियमाणेएकग्रहणंनकरिष्यते।कस्मान्नभवति।दर्विःजागृविः।हलेवयःप्रत्ययः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानेगंस्यते।हल्ग्रहणसामर्थ्यात्।यदिचयोहल्चान्यश्चतत्रस्यात्।हल्ग्रहणमनर्थकंस्यात्।अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्यप्रयोजनम्।किम्।हलन्तस्ययथास्यादजन्तस्यमाभूदिति।एवंतर्हिसिद्धेसतियदल्ग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः।अन्यत्रवर्णग्रहणेजातिग्रहणंभवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।दम्भेर्हल्ग्रहणस्यजातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युक्तंतदुपपन्नंभवति॥अपृक्त॥ ॥

तश्चासत्येकग्रहणेहन्यादित्यादौतिलोपःस्यादितिकर्तव्यंहल्ग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणम्।अल्ग्रहणेतुक्रियमाणेनकर्तव्यंकृतंतुज्ञापनार्थंतद्दर्शितंभाष्ये।यद्यप्ययमर्थोनिपातएकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेनज्ञापितस्तथापिमन्दबुद्धीनामनुग्रहायपुनरिहज्ञापितः।अपृक्तप्रदेशेषुहल्ग्रहणेनैवसिद्धेसंज्ञाविधानंविस्पष्टार्थम्।वृद्धिरादैजित्यत्रास्यपरिभाषात्वंव्यवस्थापितमिहकथंसंज्ञात्वेनव्यवहारः।परार्थसामान्यात्परिभाषासंज्ञात्वेनव्यवह्रियते रामः
इत्यदोषः॥ ॥ १६७

तत्॥समासैकार्थत्वादिति।भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्यशब्दस्यैकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यमुच्यते।नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुषएकएवेतिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नम्।वर्तिपदानांतुसामानाधिकरण्यमुपपद्यतेतत्पुरुषत्वंतुतेषांनास्ति।ऐकपद्यमिति। पदशब्देनार्थउच्यते।ऐकार्थ्यमित्यर्थः।अथवासमासाद्विभक्त्युत्पत्तौसत्यामैकपद्यमुच्यते।एकविभक्तित्वमिति।एककारकत्वमित्यर्थः।तच्चइति।ननुमुख्यस्यतत्पुरुषस्यपदान्तरेणसामानाधिकरण्यंसंभवत्येवराजपुरुषःशोभनइत्यादौतत्कथंगौणस्यग्रहणम्।

तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयः॥ ॥तत्पुरुषस्समानाधिकरणःकर्मधारयइतिचेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः॥तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयइतिचेत्समासैकार्थत्वात्संज्ञायाअप्रसिद्धिः।एकोयमर्थस्तत्पुरुषोनाम।अनेकार्थाश्रयंचसामानाधिकरण्यम्।सिद्धंतुपदसामानाधिकरण्यात्। सिद्धमेतत्।कथम्। तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदःकर्मधारयसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्। सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंतत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयइतिचेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति।नैषदोषः।अयंतत्पुरुषोस्त्येवप्राथमकल्पिकोयस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वंच।अस्तितादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंतत्पुरुषार्थानिपदानितत्पुरुषइति।तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंतस्येदंग्रहणम्॥तत्पुरुषः॥

नैषदोषः।तत्पुरुषस्यपदान्तरेणसामानाधिकरण्यंबहिरङ्गमन्तरङ्गंतुवर्तिपदानामितितदेवाश्रीयते।ततश्चसामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्देगौणार्थवृत्तिःपरिगृह्यतेतेनसमासावयवानामेवपदानांकर्मधारयसंज्ञाविधीयतेसमुदायेचवाक्यपरिसमाप्त्यापदसमुदायस्यैकैवकर्मधारयसंज्ञानतुप्रत्येकम्।तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणेइयंसंज्ञानकृता।एकसंज्ञाधिकारात्तत्पुरुषसंज्ञायाबाधामाभूदिति।

॥

प्रथमा॥ अनिर्देशात्प्रथमाया इति। समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते। न च तयाभूतस्य संभवः। समासे कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात्। अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्व आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्। समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात्। न वेति। मुख्यार्थासंभवाद्गौणोर्थो गृह्यत इत्यर्थः। यस्य विधाविति। निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः। राजकुमारीमिति। सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च। सिद्धं त्विति। यस्य श्रितादेः समासविधौ तं-

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ ॥प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः। नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः॥ सिद्धं तु समासविधाने वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। समासार्थं शास्त्रं समास इति। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। राज्ञः कुमारी राजकुमारी श्रितः। श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उपसर्जनमिति हि महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्।

श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः। महती संज्ञेति। लोके चाप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः। यद्येवं पूर्वकायोर्द्धपिप्पलीपुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति। नैष दोषः। अन्वर्थसंज्ञा हि यत्र सोर्थः संभवतीत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः। यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यादर्द्धादीनां संज्ञा प्रवर्तते।

अथयत्रेति।परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते।अन्वर्थाश्रयणेनह्येतदपिसिध्यति।षष्ठ्यन्तयोश्चेति।पूर्वनिपातप्रकरणइदमुक्तम्।तत्रहिपूर्वनिपातःप्रत्याख्यायतेनवानिष्ठादर्शनादिति।अथाप्यारभ्यतेतथापिराजशब्दस्यैवपूर्वनिपातोनपुरुषशब्दस्य।एवंहिवाक्यापेक्षयासमासस्यैकार्थताभवतिअन्यथावाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतास्यादित्यर्थः। तथाहि।पुरुषार्थोराजापेक्षयाप्रधानमेवात्रेति।नासौभिद्यतेराजापेक्षयानव्यतिरिच्यतेइत्यर्थः।ततोप्रधानस्यैवात्रराज्ञःपूर्वनिपातः।शब्दशब्दार्थाविति।नन्वेतत्तत्रप्रत्याख्यातंपरमयुवतिरित्यादौद्वौतिशब्दौस्यातामिति।एवंतर्हिअन्वर्थाश्रयेणास्यपरिहारस्योक्तत्वाद

> तत्रमहत्याःसंज्ञायाःकरणएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत। अप्रधानमुपसर्जनमिति।प्रधानमुपसर्जनमितिचसंबन्धिशब्दावेतौ।तत्रसंबन्धादेतद्गन्तव्यंयंप्रतियदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनसंज्ञंभवतीति।अथयत्रद्वेषष्ठ्यन्तेकस्मात्तत्रप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञानभवति।राज्ञःपुरुषस्यराजपुरुषस्येति।षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वेउक्तम्।किमुक्तम्।षष्ठ्यन्तयोःसमासेअर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातइति।एवंनचेदमष्टंभवतिउपसर्जनंपूर्वमिति।अर्थश्चाभिन्नइतिकृत्वाप्रधानस्यपूर्वनिपातो ‾ नभविष्यति।यद्यपितावदेतदुपसर्जनकार्यंपरिहृतमिदमपरंप्राप्नोति।राज्ञःकुमार्याःराजकुमार्याः।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंप्राप्नोति।उक्तंवा।किमुक्तम्।परवल्लिङ्गमिति।शब्दशब्दार्थाविति।तत्रौपदेशिकस्यह्रस्वत्वमातिदेशिकस्यश्रवणंभविष्यति॥प्रथमानिर्दिष्टम्॥ ॥एकविभक्तिचापूर्वनिपाते॥

त्रसूक्ष्मेक्षिकानकृता॥एक॥समासइतिवर्तते।मुख्यएवचेहसमासोगृह्यतेसमासेविधातव्येयदेकविभक्तीतिसमासार्थंवाक्यंवासमासोगृह्यतेसर्वस्यचशब्दस्यैकविभक्तित्वमितिविशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्यपर्यायेणापिनसर्वविभक्तित्वंतदुपसर्जनसंज्ञंयथानिष्कौशाम्बिरित्यत्रकौशाम्बीशब्दोनिष्क्रमणक्रियापेक्षयापादानशक्तिसंबन्धात्पञ्चम्यन्तएवानह्यस्यक्रियान्तरापेक्षःशक्त्यन्तराविर्भावः।

॥

द्वितीयादीनामिति। कष्टश्रितादिषुकष्टश्रितादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिकाइत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषांप्राप्नोति। ततश्चापूर्वनिपातइतिप्रतिषेधः प्राप्नोति। पूर्वसूत्रस्यतु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोवकाशः। ननुचेयमिति। प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेनविरोधात्परत्वादितिभावः। नोत्सहतइति। अपवादविषयंप्रकल्प्योत्सर्गस्यप्रवर्तनात्। पञ्च

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञाप्राप्नोति। तत्रकोदोषः। तत्रापूर्वनिपातइतिप्रतिषेधःप्रसज्येत। नाप्रतिषेधात्। नायंप्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपातेनेति। किंतर्हि। पर्युदासोयम्। यदन्यत्पूर्वनिपातादिति। पूर्वनिपातेअव्यापारः। यदिकेनचित्प्राप्नोतितेनभविष्यति। पूर्वेणचप्राप्नोतितेनभविष्यति। अप्राप्तेर्वा। अथवा अनन्तरायाप्राप्तिःसाप्रतिषिध्यते। कुतएतत्। अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति। पूर्वाप्राप्तिरप्रतिषिद्धातयाभविष्यति। ननुचेयंप्राप्तिःपूर्वांप्राप्तिंबाधते। नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुम्॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामितिवक्तव्यम्। इह माभूत्। अर्धंपिप्पल्याः अर्धपिप्पलीति। उक्तंवा। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमितिशब्दशब्दार्थावितितत्रौपदेशिकस्यह्रस्वत्वमातिदेशिकस्यश्रवणंभविष्यति। कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि। प्रयोजनंद्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः। क्तार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतःपञ्चगुः दशगुः। प्राप्तापन्नः। प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकः। आपन्नोजीविकामापन्नजीविकः। अलंपूर्वः। अलंकुमार्यैअलंकुमारिः। उपसर्गाः क्तार्थे। निष्क्रान्तःकौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः॥ ॥इतिश्रीमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयपादेप्रथमाह्निकम्॥

गुरिति। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषुप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवचनात्परवल्लिङ्गंनभवति। अलंकुमारिरिति। पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्येतिसमासः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथमाह्निकम्॥ ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह। अर्थवदिति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति वाक्यशेषः। पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः। वर्णानां माभूदिति। विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः। तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दशदाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किंच स्यादिति। संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। वनमिति। ननु धातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः। अयं भावः। अविशेषेण स्वाद्युत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययादिवत्। यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापक्षे। तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः। समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति। एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात्। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। नलोप इति। विभक्तेर्लुक्श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावाद् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः। अहन्निति। विशेषविहितत्वाल्लुङाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात्। धातुग्रहणं करोतीति। पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः। ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां माभूदिति। किंच स्यात्। वनं धनमिति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। अधातुरिति किमर्थम्। अहन्वृत्रम्। अधातुरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति। यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति।

श्येनायत इति।अत्राप्रत्यय इतिनिषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा॥ कृत्तद्धित॥ तद्धितग्रहणमत्रनियमार्थंकृद्ग्रहणंतुप्रतिषिद्धार्थंमिद्छिदिति।अत्रह्यधातुरितिप्रतिषेधप्रसङ्गः।अनेकपदप्रसङ्ग इति।अनेकंपदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्यसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः।अनेकस्यापिपदस्येति।समुदितस्येतिबोद्धव्यम्।प्रतिपदंतुनैवसंज्ञाप्राप्नोत्यप्रत्यय इतिनिषेधात्।समुदायस्यतुनिषेधोनप्रवर्ततेप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहित इतिवचनात्समुदायाच्चप्रत्ययस्याविधानात्प्रत्ययान्तत्वाभावात्।नविद्यतेप्रत्ययोयस्मिन्सोयमप्रत्यय इत्याश्र

नैतदस्तिज्ञापकंप्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्।अपिकाकः श्येनायत इति।अप्रत्यय इतिकिम्।काण्डेकुड्ये।अप्रत्यय इतिशक्यमवक्तुम्।कस्मान्नभवतिकाण्डेकुड्य इति।कृत्तद्धितग्रहणंनियमार्थंभविष्यति।कृत्तद्धितान्तस्यैवप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभवतिनान्यस्येति।अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः। अर्थवदितिप्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापिपदस्यप्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति।दशदाडिमानिषडपूपाः कुण्डमजाजिनंपललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्यपिताप्रतिशीन इति।समुदायोत्रानर्थकः। समुदायोनर्थक इतिचेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वंयथालोके। समुदायोनर्थक इतिचेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम्।अवयवैरर्थवद्भिः समुदायाअर्थवन्तोभवन्ति यथालोके।तद्यथालोकेआढ्यमिदंनगरंगोमदिदंनगरमित्युच्यतेनचसर्वेतत्राढ्याभवन्तिसर्वेवागोमन्तः।यथालोके इत्युच्यतेलोकेचावयवाएवार्थवन्तोनसमुदायाः।आतश्चावयवाएवार्थवन्तोनसमुदायाः।यस्यहियद्द्रव्यंभवतिसतेनकार्यंकरोति।यस्यचयागावोभवन्तिसतासांक्षीरंघृतमुपभुङ्क्ते।अन्यैरेतद्द्रष्टुमशक्यम्।कातर्हीयंवाचोयुक्तिराढ्यमिदंनगरंगोमदिदंनगरमिति।एषैषावाचोयुक्तिः।इहतावदाढ्यमिदंनगरमित्यकारोमत्वर्थीयः।

यितुंनयुज्यतेबहुपटव इत्यस्यापिसमुदायस्यनिषेधप्रसङ्गात्स्वरेदोषप्रसङ्गात्।समुदायोत्रानर्थक इति।पदार्थानांसमन्वयाभावात्।अवयवार्थवत्त्वादिति।अवयवधर्माणांचसमुदायेव्यपदेशात्सतिचप्रातिपदिकत्वेसुब्लुक्प्रसङ्गः।एषैषेति।एषायावाचोयुक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः।अकारोमत्वर्थीय इति।ततश्चनावयवधर्मेणसमुदायेव्यपदेशः किंतर्हिदण्ड्यादिवद्यौगिक इत्यर्थः। ॥

मत्वन्तादिति। मत्वन्तान्मतुब्न भवति सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रमाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम्। अथवा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत इति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाय उपचारमाह। इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे संभवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं वर्ण्यते। एवमपीति। अर्थवद्धीति। पदार्थानां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम्। पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः।

आढ्या अस्मिन्सन्तीति तदिदमाढ्यमिति गोमदिदं नगरमिति मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते। एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम्। न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेद्। इदमुच्यते। पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्ता नान्यः गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याजेव क्रिया नान्या शुक्लामेव न कृष्णामिति। येषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेवस्थानं स वाक्यार्थः।

पदार्थाभिसंबन्धस्येति। ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम्। अन्यथा ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात्। कर्ता निर्दिष्ट इति। संबोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः। यद्विशेषेवस्थानमिति। पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः। अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः। सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसंभवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात्॥ ॥

बहुपटवदिति।योस्येनार्थेनार्थवान्प्रत्ययः।प्रकृतिस्तुवाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोयंभवति।उच्चकैरिति।तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतियदानाश्रीयतेनाप्यकच्प्रसक्तइतितदायंदोषः।तदाहिसुबन्तस्याकचिकृतेअव्ययादितिसुब्लुगभावात्सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुगिष्यतेसचनप्राप्नोति।किंपुनरत्रेति।उच्चकैरित्याद्यन्यथासिध्यतीतिप्रश्नः।इतरोबहुपटवदितिनसिध्यतीतिमन्यमानआह।प्रातिपदिकादितिस्वरइति।बहुपटवदितिवकाराकारस्योदात्तत्वंप्राप्नोतिटकाराकारस्यचेष्यते।प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति।नह्यसौप्रकृतेरेकदेशइत्यर्थः।अप्रत्ययइतिप्रतिषेधंशास्त्रीत्युक्तेकश्चिन्नब्रूया १२२

भा॰कै॰ २०१

तस्मात्प्रतिषेधः।तस्मात्प्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।अर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थम्।अर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थंभविष्यति।समासएवार्थवतांसमुदायानांप्रातिपदिकसंज्ञोभवतिनान्यइति।यदिनियमःक्रियतेप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञानप्राप्नोति।बहुपटव: उच्चकैर्नीचकैरिति।किंपुनरत्रप्रातिपदिकसंज्ञयाप्रार्थ्यते।प्रातिपदिकादितिस्वाद्युत्पत्तिर्यथास्यादिति।नैषदोषः।यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्नभवतिएवंलुगपिनभविष्यति।तत्रयैवासावन्तवर्तिनीविभक्तिस्तस्याएवश्रवणंभविष्यति।नैवंशक्यं।स्वरेदोषःस्यात्।बहुपटवदित्येवंस्वरःस्यात्।बहुपटवदितिचेष्यते।पठिष्यतिह्याचार्यः।चितःसप्रकृतेर्बहुजकजर्थमिति।तस्यापुनर्लुप्तायांयान्याविभक्तिरुत्पद्यतेतस्याःप्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वंनभविष्यति।एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञेति।यदयमप्रत्ययइतिप्रतिषेधंशास्ति।सचतदन्तप्रतिषेधः।सतर्हिज्ञापकार्थःप्रत्ययप्रतिषेधोवक्तव्यः।

बहुपटवदित्यत्राप्रत्ययइतिनिषेधःप्राप्नोतीत्यतआह।सचतदन्तप्रतिषेधइति।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतितदन्तविधिःसंज्ञाविधौचप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिर्निवारितः।अप्रत्ययइत्ययंतुप्रतिषेधविधिः।पटुशब्दाद्ध्यत्रजसुत्पन्नोनबहुपटुशब्दादिति नाग:
बहुपटवदित्येतदप्रत्ययान्तमेव।अथवाअप्रत्ययइतिबहुव्रीह्याश्रयणात्प्रत्ययादेरपिबहुपटवदित्यस्यनिषेधःप्राप्नोतीत्याह।सचेति।अप्रत्ययइतितत्पुरुषआश्रीयतेतस्यस्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादितिभावः। ॥ २०१

प्राप्त्यर्थइति।प्रतिषेधप्राप्त्यर्थइत्यर्थः।सएषोनन्यार्थइति।ज्ञापनार्थएवेत्यर्थः।सुबन्तानामिति।एतच्चोपलक्षणंभेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्।यस्मात्सुबन्तासुबन्तानामपिसमासोदृश्यते।अश्वक्रीतीत्यादौगतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिवचनात्।देवदत्तोग्रामंगतइत्यादेःसुबन्तसमुदायस्यैववाक्यस्यनियमेननिवृत्तिःस्यादित्यभिप्रायेणाह।सुप्तिङ्समुदायस्येति।जहिकर्मणेति।ननुसमाससंज्ञेयंसमासान्तोदात्तार्था।नैषदोषः।समासत्वादेवप्रातिपदिक

ननुचायंप्राप्त्यर्थोपिवक्तव्यः।नार्थःप्राप्त्यर्थेन।कृत्तद्धितग्रहणंनियमार्थंभविष्यति।कृत्तद्धितान्तस्यैवप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यतिनान्यस्यप्रत्ययान्तस्येति।सएषोनन्यार्थःप्रत्ययप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यवाप्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्या।उभयंनवक्तव्यम्।तुल्यजातीयस्यनियमः।कश्चतुल्यजातीयः।यथाजातीयकानांसमासः।कथंजातीयकानांसमासः।सुबन्तानाम्।सुप्तिङ्समुदायस्यतर्हिप्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति।सुप्तिङ्   समुदायस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञाआरभ्यते।जहिकर्मणाबहुलमाभीक्ष्ण्येकर्तारंचाभिदधातीति।तन्नियमार्थंभविष्यति।एतस्यैवसुप्तिङ्समुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभवतिनान्यस्येति।तिङ्समुदायस्यतर्हिप्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति।तिङ्समुदायस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते।आख्यातमाख्यातेनक्रियासातत्यइति।तन्नियमार्थंभविष्यति।एतस्यैवतिङ्समुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञाभवतिनान्यस्येति।अर्थवत्तानोपपद्यतेकेवलेनावचनात्। अर्थवत्तानोपपद्यतेवृक्षशब्दस्य।किंकारणम्।केवलेनावचनात्।नकेवलेनवृक्षशब्देनार्थोगम्यते।केनतर्हि।सप्रत्ययकेन।

त्वमितितत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम्।तिङ्समुदायस्येतिपर्यधावतीत्यादि।ततश्चप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। आख्यातमिति।ततश्चसमासेनतुल्यजातीयानांसर्वेषांवाक्यानांनियमान्निवृत्तिःसिद्धेत्यर्थः।अर्थवत्तेति।अर्थवत्तासंज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्तासाचवाक्यस्यैवपदस्यवाकेवलस्यलोकेप्रयुज्यमानस्योपपद्यते।नतुप्रकृतिभागस्यकेवलस्यप्रयोगाभावाद्वर्णवदव्यवहार्यत्वात्।

॥

नवेति। अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः। नकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइतिनियमात्। अर्थवत्तात्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेतिभावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। अन्वयोऽनुगमःसतिशब्देर्थावगमः। व्यतिरेकःशब्दाभावेतदर्थानवगमः। विषमइति। यद्येकःशब्द एकस्मिन्नर्थेनियतःस्यात्ततएतद्युज्यतेवक्तुंयतस्त्वनियमःततःप्रकृतेरेवसर्वेअर्थाःस्युः। यथाद

नवाप्रत्ययेननित्यसंबन्धात्केवलस्याप्रयोगः। नवाएषदोषः। किंकारणम्। प्रत्ययेननित्यसंबन्धात्। नित्यसंबन्धावेतावर्थौप्रकृतिःप्रत्ययइति। प्रत्ययेननित्यसंबन्धात्केवलस्यप्रयोगोनभविष्यति। अन्यद्भवान्पृष्टोन्यदाचष्टे। आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे। अर्थवत्तानोपपद्यतेकेवलेनावचनादितिभवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगेहेतुमाह। एवंचकिलनामकृत्वाचोद्यतेसमुदायस्यार्थेप्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति। सिद्धंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। सिद्धमेतत्। कथम्। अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च। कोसावन्वयः। व्यतिरेकोवा। इहवृक्षइत्युक्तेकश्चिच्छब्दःश्रूयते। वृक्षशब्दः। अकारान्तःसकारश्चप्रत्ययः। अर्थोपिकश्चिद्गम्यतेमूलस्कन्धफलपलाशवान्। एकत्वंच। वृक्षावित्युक्तेकश्चिच्छब्दोहीयतेकश्चिदुपजायते। कश्चिदन्वयीसकारोहीयते। औकारउपजायते। वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयी। अर्थोपिकश्चिद्धीयतेकश्चिदन्वयी। एकत्वंहीयतेद्वित्वमुपजायते। मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयीतेनमन्यामहेयःशब्दोहीयतेतस्यासावर्थोयोहीयतेयःशब्दउपजायतेतस्यासावर्थोयोर्थउपजायतेयःशब्दोन्वयीतस्यासावर्थोयोर्थोन्वयी। विषमउपन्यासः। बहवोहिशब्दाएकार्थाभवन्ति। तद्यथा। इन्द्रःशक्रःपुरुहूतःपुरन्दरःकन्दुःकोष्ठःकुसूलइति। एकश्चशब्दोबह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाःपादामाषाइति। अतःकिंनसाधीयोर्थवत्तासिद्धाभवति। नब्रूमः। अर्थवत्तानसिध्यतीति। वर्णिताअर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्रकुतएतद् यंप्रकृत्यर्थोयंप्रत्ययार्थइति। नपुनःप्रकृतिरेवोभावर्थौब्रूयात्॥

धिमध्वपिचिदिति। प्रत्ययस्तुक्वचिद्द्योतकः। प्रत्ययस्यैववासर्वेअर्थाःस्युः। इयानधुनेतियथा। प्रकृतिस्त्वर्थाभिधानेसाहायकमात्रंकुर्यात्। अतःकिंनसाधीयइति। प्रकृतिःसर्वानर्थानभिदधाति। द्योतकास्तुविभक्तयइतिसिद्धैवार्थवत्ता॥

प्रत्ययएवेति।ततश्चप्रकृते।ऽर्थवत्त्वानसिध्यतीतितदवस्थोदोषइत्यर्थः।सामान्यशब्दाइति।प्रकृतिश्चेत्सर्वोनर्थोनसिद्ध्या
वृक्षइत्युक्तेसर्वसंख्याप्रतीयेत।प्रत्ययोवासर्वस्यप्रातिपदिकस्यार्थंप्रत्याययेदित्यर्थः।यतस्तुखल्विति।प्रकरणादिनाविनै

प्रत्ययएववा।सामान्यशब्दाएतेएवंस्युः।सामान्यशब्दाश्चनान्तरेणविशेषंप्रकरणंवाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते।य
तस्तुखलुनियोगतोवृक्षइत्युक्तेस्वभावतःकस्मिंश्चिदर्थेप्रतीतिरुपजायते।अतोमन्यामहेनेमेसामान्यशा-
ब्दाइति।नचेत्सामान्यशब्दाःप्रकृतिःप्रकृत्यर्थेवर्ततेप्रत्ययःप्रत्ययार्थे।किंपुनरिमेवर्णाअर्थवन्तःआहोस्वि
दनर्थकाः।वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वेउक्तम्।किमुक्तम्।अर्थवन्तोवर्णाधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकव
र्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेःसंघातार्थवत्त्वाच्चसंघातस्यैका
र्थत्वात्सुबभावोवर्णात्।अनर्थकास्तुप्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शना
दिति।तत्रेदमपरिहृतम्।संघातार्थवत्त्वाच्चेति। तस्यपरिहारःसंघातार्थवत्त्वाच्चेतिचेद्दृष्टोह्यतदर्थेन
गुणेनगुणिनोर्थभावः। संघातार्थवत्त्वाच्चेतिचेद्दृश्यतेहिपुनरतदर्थेनगुणेनगुणिनोर्थभावः। तद्यथा।
एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेअसमर्थः।तत्समुदायश्चकम्बलःसमर्थः।एकश्चतण्डुलःक्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः।त
त्समुदायश्चवर्द्धितकंसमर्थम्।एकश्चबल्वजोबन्धनेअसमर्थःतत्समुदायश्चरज्जुःसमर्थाभवति।
विषमउपन्यासः।भवतिहितत्रयाचयावतीचार्थमात्रा।भवतिहिकंचित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेसमर्थः।ए
कश्चतण्डुलःक्षुत्प्रतिघातेसमर्थः।एकश्चबल्वजोबन्धनेसमर्थः।इमेपुनर्वर्णाअत्यन्तमेवानर्थकाः
।यथातर्हिरथाङ्गानिविहृतानिप्रत्येकंव्रजिक्रियांप्रत्यसमर्थानिभवन्तितत्समुदायश्चरथःसमर्थः।

वेतिभावः।अतदर्थेनेति।अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः।गुणेनेति।अवयवेन।सह्यवयविनउपकारकत्वाद्गुणः।अवयवी
तुगुणी।अर्थभावःप्रयोजनोत्पत्तिः।बल्वजस्तृणविशेषः।याचयावतीचेति।अयंसमुदायःकाचिदित्यस्यार्थेवर्तते।वि
हृतानीति।विक्षिप्तानीत्यर्थः। ॥

अनर्थकस्येति।निपातानांद्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेपिद्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वंतेषांसिध्यत्येवसंज्ञा।यस्यतुद्योत्योप्यर्थोनास्तितदर्थवचनंनिघातोयथास्यादिति।अर्थवदनर्थकयोरसत्यपिसामर्थ्येसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातोभवतीत्येके।समानवाक्यतानिमित्तोनिघातोनसामर्थ्यनिमित्तः।सचेहास्ति।आख्यातंसाव्ययकारकविशेषणंवाक्यमितिपरिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे॥नहीति।स्वादिविधिवाक्यस्यसंख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात्।अविशेषेणेति।नानावाक्यताश्रयणात्।नियमश्चार्थानां

एवमेषांवर्णानांसमुदायाअर्थवन्तः।अवयवाअनर्थकाइति।निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वम्।निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्या।खञ्जति।निखञ्जति।लम्बते।प्रलम्बते।किंपुनरत्रप्रातिपदिकसंज्ञयाप्रार्थ्यते।प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः।सुबन्तंपदमितिपदसंज्ञा।पदस्यपदादितिनिघातोयथास्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।सत्यामपिप्रातिपदिकसंज्ञायांस्वाद्युत्पत्तिर्नप्राप्नोति।किंकारणम्।नहिप्रातिपदिकसंज्ञायामेवस्वाद्युत्पत्तिःप्रतिबद्धा।किंतर्हि।एकत्वादिष्वर्थेषुस्वादयोविधीयन्ते।नचैषामेकत्वादयःसन्ति।नैषदोषः।अविशेषेणोत्पद्यन्ते।उत्पन्नानांनियमःक्रियते।अथवाप्रकृतानर्थानपेक्ष्यनियमः।केचप्रकृताः।एकत्वादयः।एकस्मिन्नेवार्थेएकवचनंनद्वयोर्नबहुषु।द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु।बहुष्वेवार्थेषुबहुवचनंनैकस्मिन्नद्वयोरिति।अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिअनर्थकानामप्येतेषांभवत्यर्थवत्कृतमिति।यदधिपरीअनर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकांकर्मप्रवचनीयसंज्ञांशास्ति।किंपुनरयंपर्युदासोयदन्यत्प्रत्ययादिति।आहोस्वित्प्रसज्यायंप्रतिषेधःप्रत्ययोनेति।कश्चात्रविशेषः।

नप्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपितेभवन्ति।अथवेति।प्रत्ययनियमेपिदोषाभावइत्यर्थः।अधिपरीइति।क्रियायोगेगत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोःक्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेवनास्तीतिसंज्ञाविधानंयथोक्तार्थस्यज्ञापकंसंपद्यते।आनर्थक्यंचनिपातस्यधातुनिपातयोःसाधारणार्थतयाधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते।नतुसर्वात्मनार्थाभावात्। ॥

तिबेकादेश इति। तिपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अन्तवत्त्वादिति। पूर्वस्य प्रत्ययसहितस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वप्रत्ययान्तवद्भावः। आदिवत्त्वादिति। परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परंप्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः। यदयमिति। अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते। हि इति। तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूङेकादेशस्य पूर्वप्रत्ययान्तवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः। राजेति। तत्र नलोपो न स्यात्। अत्राप्यं

अप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात्। अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। काण्डे कुड्ये। किं कारणम्। अन्तवत्त्वात्। तिबतिपोरेकादेशः अतिपोऽन्तवत्स्यात्। अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति। न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्। न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति। ब्रह्मबन्धूः। किं कारणम्। आदिवत्त्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात्। तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऊङन्तात्स्वादय इति। यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति। अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति। सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात्। सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति। राजा। तक्षा। प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति। यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्तु पर्युदासः। ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशेऽप्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति।

न्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति। नङिसंबुद्ध्योरिति। ननु हे सुराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात्। न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः। मध्येऽपवादा इति न्यायात्। एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्तते। अन्यथा सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवत्यां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात्।

॥

यत्तस्येति।विभक्त्यन्तंचशक्तिसंख्याप्रधानं नचतयोर्लिङ्गयोगः।नवान्तवद्भावेनार्थःशक्योतिदेष्टुमितिनभवतिह्रस्वः।अथवान
पुंसकत्वंप्रातिपदिकार्थस्यैवसंभवतीतिप्रातिपदिकग्रहणंमुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेनयत्प्रातिपदिकंतस्य
ह्रस्वाभावः।अत्रचसूत्रेयदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणंव्युत्पत्तौतुकृदन्तत्वादेवसिध्यतीतिपृथगस्यारम्भो नर्थकःस्यात्।अव्यु
त्पत्तिपक्षस्यचेदमेवसूत्रंज्ञापकमित्याहुः।।ह्रस्वोनपुंसके।।प्रातिपदिकग्रहणमिति।नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैवसंभवति।द्रव्यवाचित्वंतु
प्रातिपदिकस्यैवसंभवतिनतुसुबन्तस्यशक्तिप्रधानत्वान्नापितिङन्तस्यक्रियाप्रधानत्वादितिप्रश्नः।काण्डेइति।द्वयोरपिशक्ति-

प्रसज्यप्रतिषेधेप्येषदोषः।द्वेह्यत्रप्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापिसमुदायस्यापि।गृह्येतेचप्रातिपदि
काप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन।तस्मादुभाभ्यामपिवक्तव्यंस्यात्।ह्रस्वोनपुंसकेयत्तस्ये
ति।किंचनपुंसके।नपुंसकंयस्यगुणः।कस्यचनपुंसकंगुणः।प्रातिपदिकस्य।।अर्थवदधातुरप्रत्ययःप्राति
पदिकम्।।कृत्तद्धितसमासाश्च।। ।।समासग्रहणंकिमर्थम्।समासग्रहणउक्तम्।किमुक्तम्।अर्थवत्समु
दायानांसमासग्रहणंनियमार्थमिति।।कृत्तद्धित।।ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य।।प्रातिपदिकग्रहणंकिम
र्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वेप्रातिपदिकग्रहणंतिङ्निवृत्त्यर्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वेप्रातिपदिकग्रहणंक्रियतेति
ङ्निवृत्त्यर्थंतिबन्तस्यह्रस्वत्वंमाभूत्।काण्डेकुड्येरमतेब्राह्मणकुलमिति।।अव्ययप्रतिषेधः।।अव्ययानां
प्रतिषेधोवक्तव्यः।इहमाभूत्।दोषाब्राह्मणकुलंदिवाब्राह्मणकुलमिति।सतर्हिवक्तव्यः।नवक्तव्यः।नात्राव्ययंन
पुंसकेवर्तते।

शक्तिमतोरभिधानादस्तिनपुंसकार्थवृत्तित्वंसुबन्तस्यापीतिभावः।रमतेब्राह्मणकुलमिति।यथैवसाधनाश्रयासंख्याप्रा-
ख्यातमुपादत्तेतथातल्लिङ्गमपि।अव्ययप्रतिषेधइति।यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापिलिङ्गयोगप्राप्तिः।दोषाब्राह्म
णकुलमिति।दोषासहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेवदोषाशब्देनोच्यतइतिह्रस्वप्रसङ्गः।नात्राव्ययमिति।दोषाशब्दोरात्रा
वित्यर्थेवर्तते दिवाशब्दोप्यहनीत्यत्रेति।ब्राह्मणकुलसाधनानांक्रियाणामधिकरणंकालोभवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकर-
णंभवति।दोषादृश्यतेचरत्यधीतेवेति।आधेयव्यवधानेनाधिकरणस्यक्रियाधारणात्।। ।।

काण्डीभूतमिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः। द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गः। कृते ह्रस्वत्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत्। ह्रस्वस्य दहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः। एवं रमते इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्त्वस्याप्रसङ्गः। नवेति। असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। न चैतयोरिति। आख्यातस्यत्रात्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने विचित्रत्वाद्धावन्राक्तीनाम्। काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि

किं तर्हि। अधिकरणमात्राव्ययं नपुंसकस्य। इह तर्हि प्राप्नोति। काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति। न वा लिङ्गाभावात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्। अलिङ्गमव्ययम्। किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः। तिबन्तस्यापीत्याह। कथम्। अव्ययं हि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानम्। तिबन्तं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्। काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम्। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। क्रियमाणेपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत। काण्डे कुड्ये। द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे। अवयवस्यापि समुदायस्यापि।

संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः। अवश्यमिति। यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यत इत्यर्थः। यत्तस्येति। साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः। यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य मा भूत्। अथवा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः। विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः। सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसंभवात्। तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः। ॥

युगवरत्रायेति। दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः। पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ कृन्निवृत्त्यर्थमिति। धातुस्त्रियाअपि कृदन्तत्वाद्दुदेनानिर्देशाः। भाष्यकारस्तु तद्देव विभज्य व्याचष्टे। कृत्स्त्रियाश्चेति। स्वरितेनेति। स्वरितेनाधिकार इ

गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्याद्ध्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति। किं च नपुंसके। नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य ॥यणेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधः॥ यणेकादेशादीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ युगवरत्राय। युगवरत्रार्थम्। युगवरत्रेभ्यः। यणेकादेशादीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धम्। बहिरङ्गा एते विधयः। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ ॥उपसर्जनह्रस्वत्वे च। किम्। यणेकादेशादीर्घत्वेषु प्रसिषेधो वक्तव्यः। अतिखट्वाय। अतिखट्वार्थम्। अतिखट्वेभ्यः। उपसर्जनह्रस्वत्वे च। किम्। बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धमित्येव। बहिरङ्गा एते विधयः। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम्। गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। किमिदं टाङिति। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात्। किं प्रयोजनम्। कृन्निवृत्त्यर्थम्। कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति। अतितन्त्रीरतिश्रीरतिलक्ष्मीरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते। स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति। स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। इह न प्राप्नोति। अतिराजकुमारि रति सेनानीकुमारिरिति।

तियोगो नेकधा व्याख्यातः। ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यत इत्ययमपि तस्यार्थः। स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम्। ॥

अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तदिति। ननु ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शितद्वत्तूपसर्जनत्वादिह निय[illegible]भाव्यम्। नैषदोषः। क्वचिदुपसर्जनेपि तदादिनियमो न भविष्यति। हलङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात्। अन्यथा निष्कौशांबिरतिखट्व इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन। कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्भकारेयो न सिद्ध्यतीत्युक्तं यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभावात् कुम्भकारीशब्दाड्ढक् भविष्यति। नैषदोषः। तदादिनियमाभावे कारीशब्दादपि कदाचिड्ढक्स्यात्। पुंवद्वचनमिति। यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि पर इत्य

अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत्॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम्॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम्॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। गोसमासनिवृत्त्यर्थम्। गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च। गोनिवृत्त्यर्थं तावत्। गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति। समासनिवृत्त्यर्थम्। राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति। किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोपि किंचित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चान्तरेण समासं स्त्र्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति। ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति। एकादेशे कृते न्तादिवद्भावात्प्राप्नोति। उभयत आश्रयेनान्तादिवत्।

र्थः। गोकुलमिति। प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्। राजकुमारीपुत्र इति। राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकम्। इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति। प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेहाश्रीयते। तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत्तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति। अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्। तदा प्रातिपदिकत्वाभावः ।

गोन्तस्येति।उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियोर्विशेष्येते पश्चात्ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः।ग्रहणवत्तेत्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते।व्यपदेशिवद्भावइति।ननु रोण्या अण् तस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष इति व्याख्यानात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुज्ञानात् गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव।नैष दोषः।स्वं रूपमिति नानुवर्तते।तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे येन विधिस्तदन्तत्वेइति।प्रयोजनमुक्तं तस्य चेत्येतत्तु तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य।अगोपुत्र इत्यत्रापि न भव

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः।गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते।न चैतद्गोन्तम्।ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम्।व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेन।समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः।स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते।अप्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ।तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोन्तो भवतीति।अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्।उच्यमानेपि हि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत।पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रियः।दशकुमारीप्रिय इति॥कपि च॥कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः।बहुकुमारीकः।बहुवृषलीकः।द्वन्द्वे च॥द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः।कुक्कुटमयूर्यौ।उक्तं वा।किमुक्तम्।कपि तावदुक्तं न कपीति प्रतिषेध इति।नैतदस्त्युक्तम्।केण इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेध इति।कुत एतत्।अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति।अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्।यो हि मन्यते याचयावती ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति।इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत।प्रियं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः।प्रियसेनानिकः।

ति।अत्र ह्यन्यत्प्रातिपदिकं गोन्तम्।अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्।पञ्चकुमारीप्रिय इति।त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं भवति।कपि चेति।अन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः प्राप्नोति ततः कबिति भावः।कपीति च विषयसप्तमी।कुक्कुटमयूर्याविति।समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम्।॥

अनन्यत्वादिति। समासान्त इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति। परत्वात्कबिति। सावकाशश्च कप् बहुयवागूक इत्यादौ। अन्तरङ्गमिति। उपसर्जनस्त्रीप्रस्यान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् कप्तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः। अन्तरङ्गतर इति। पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। तादर्थ्यादिति। ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः। द्वन्द्वेप्युक्तमिति। परिहारान्तरमप्यत्रास्ति। अवयवार्थो वेवपरस्परस-

इदं तर्ह्युक्तम्। कपि कृते अनन्त्यत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्कप्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गतरः कप्। ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति। कप् तावत्प्रतीक्षते। द्वन्द्वेप्युक्तम्। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमिति। शब्दशब्दार्थाविति। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति॥ गोस्त्रियोः॥ लुक्तद्धितलुकि॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अवन्ती। कुन्ती। कुरूः। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात्। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोप्रतिषेधः। लुक् कस्मान्न भवति। अलुक्परत्वात्। लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः। लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। न हि लुका पौर्वापर्यमस्ति। का तर्हि। सत्सप्तमी। लुकि सतीति। सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचार्यो न व्यपदिशति। किम्। उपसर्जनस्येति वर्तते।

हितौ द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥ लुक्तद्धित॥ अवन्त्यादीनामिति। अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः। अलुक्परत्वादिति। यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यम्। अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः कृतः। नहीति। लुको नीरूपत्वाद्बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्त्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति। ॥

भा·कै·
२०७

नचजातिरिति।उपसर्जनग्रहणेनस्त्रीप्रत्ययोविशेष्यते।अप्रधानंचेहोपसर्जनंगृह्यते नशास्त्रीयमसंभवात्।अवन्तीत्यत्र-चापत्यलक्षणाजातिःस्त्रीत्वयुक्ताप्राधान्येनाभिधीयतइत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्रह्रस्वाभावः।आमलकमित्यादौतु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञालिङ्ग·विशिष्टस्यैवेहोपादानाल्लिङ्ग·विशिष्टपरिभाषायाउपस्थानाभावः।कुरूरित्यत्रापिउभयतआश्रयणेनान्तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वम्॥इद्गोण्याः॥इतिवावचनइति।इतीतिसप्तमी।इच्छब्देप्युच्यमानेगौरवाभावइत्यर्थः। गोणिरिति।यदामात्रचोलुक्क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिद्ध्यत्येवह्रस्वत्वम्।तस्मात्प्रथमाविधानेपरिमाणग्रहण

नचजातिरुपसर्जनम्। लुक्तद्धि॥इद्गोण्याः॥ ॥इद्गोण्यानेतिवक्तव्यम्।गोण्यानेत्येवंसिद्धम्। नार्थइत्वेन। काऽरूपसिद्धिः। पञ्चगोणिर्दशगोणिः। ह्रस्वताहिविधीयते। ह्रस्वत्वमत्रविधीयते।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। इतिवावचनेतावत्। इदित्येवोच्येतनेतिवा।कोन्वत्रविशेषः।मात्रार्थंवाकृतंभवेत्। अथवामात्रार्थमिदंवक्तव्यम्।गोणीमात्रमिदम्।गोणिः।अपरआह।गोण्याइत्त्वंप्रकरणात्। अशिष्यंगोण्याइत्त्वम्। किंकारणम्।प्रकरणात्।प्रकृतंह्रस्वत्वम्।ह्रस्वइतिवर्तते। नतुसूच्याः। सूच्याद्यर्थमथापिवा। सूच्याद्यर्थमिदंद्रष्टव्यम्।पञ्चसूचिः।दशसूचिः।इद्गोण्यानेतिवक्तव्यं ह्रस्वताहिविधीयते।इतिवावचनेतावन्मात्रार्थंवाकृतंभवेत्।गोण्याइत्त्वंप्रकरणात्सूच्याद्यर्थमथापिवा॥

स्यप्रयोजनम्।तद्धितमन्तरेणापियदापरिमाणशब्दःपरिमेयेवर्ततेतदापिप्रथमायथास्यादिति।एवंचानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेणप्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तोह्रस्वइतीत्त्वंविधीयते।सर्वत्रतर्हिगोण्याइत्त्वप्रसङ्गः।एवंतर्ह्युपसर्जनस्येतिवर्ततेनतुतद्धितलुकीति।तेनयत्रस्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरंप्रत्याय्यतेतत्रेत्त्वविधिर्ह्रस्वत्वंतुनस्यादप्रातिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति।गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरंगोण्याइतिलुगपवादह्रस्वार्थंवक्तव्यम्।नतुसूच्याइति।इत्त्वंप्राप्नोतीतिशेषः।क्वचित्तुनतुसूच्याइतिपाठः।तत्रेत्त्वमिष्यतइत्यध्याहारः।इद्ग्रहणेसतियोगविभागोलभ्यते।गोणिरितितुमात्रचोलोपेनसिद्ध्यति॥

एमः
२०७

लुपि॥ प्रकृत्यर्थसंबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते। शिरीषा इति वरणादित्वाद्णो लुप्। ग्रामवाचित्वाद्वनस्य तिवाचित्वाभावाण्णत्वाभावः। फलीवनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम्। षष्ठीति। प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थे तिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः। षष्ठ्यपीति। वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवार्थातिदेशः प्राप्नोति। नेदमिति। एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते। अन्वर्थग्रहणमिति। संख्यालक्षणोर्थो तिदिश्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति। संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम्। षष्ठ्यपि संख्यायाः

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने॥ व्यक्तिवचने इति किमर्थम्। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम्। किं च स्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत। अपर आह। कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरी। षष्ठीयुक्तवद्भावेन माभूदिति। अथ व्यक्तिवचने इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति। षष्ठ्यपि हि वचनम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्हि। अन्वर्थग्रहणमुच्यते वचनमिति। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यपि ह्युच्यते। लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम्।

प्रतिपादिकेति भावः। षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोभिधीयते। अथवा षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। लुपोक्तत्वादिति। लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः। षष्ठ्यर्थः संख्या। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति कृत्वा व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः। आतिदेशिकीति। संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः। वाक्ये च षष्ठी दृश्यत इति तस्या एव प्रसङ्गः। प्रागपीति। प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः।

वक्तुश्चेति। चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दाद् वृत्तस्य
येते अतिदेष्टुं कामचारः। वृत्तस्येति। प्रत्यासत्त्येति भावः। वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्वचित्संख्याविशेषावगतिर्भवति। यथा-
तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः। तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आ
देशोऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात् लटि तदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाभावात् सं
ख्यामात्रं प्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति। क्वचिदधिको ग्रन्थः पठ्यते। अथवा प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते
। षष्ठी कस्मान्न भवति सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशादिति। तत्रायमर्थः। वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अ

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये। प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरं वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभि
र्नगरम्। वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुम्। वृत्तस्य
वा ये लिङ्गसंख्ये ते। यावता कामचारः। वृत्तस्य लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये। किमर्थं पुनरि
दमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनाभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः। अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गव
चनानि भवन्ति। क्वान्यत्र। लुकि। लवणः सूपः। लवणा यवागूः। लवणं शाकमिति। अन्यत्राभिधेयव-
द्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि। इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरि
ति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः।

तिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना। न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति। न च व्यतिरेकसहिता संख्या अतिदिश्यते।
संख्यामात्रातिदेशोसंबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसंख्ये सिद्धे। यथाऽ
पो दारा इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अभेदं लिङ्गसंख्ययोराश्रित्य वार्त्तिककारेण पठितम्। भाष्यकारस्तु वाच
कभेदनिबन्धनभेदावसायेन वतिना व्याचष्टे अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्ज
नमभिधीयते। तेन हि प्रधानार्थोभिधीयते। तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसंख्यायोगः। ॥

नवादर्शनस्येति।अभावरूपत्वादिति भावः।योगाभावादिति।अदर्शनेनप्रकृत्यर्थेनयुक्त इत्यर्थः। मधुरापञ्चाला इति।वर्तिपदार्थाएवापेक्षितपरस्पराद्वन्द्वार्थइतिसिद्धे नियमः क्रियते।अतएवमधुरागोदाइतिभवतिनतुमधुरागोदाविति।द्वन्द्वेपिगोदार्थस्यबहुत्वानतिक्रमात्॥विशेष॥कथमिति।किंसामानाधिकरण्येनसंबन्धः।विशेषणानांयुक्तवद्व्यक्तिवचने

एवमर्थमिदमुच्यते।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते।लुम्नामेयमदर्शनस्यसंज्ञाक्रियते।नचाऽदर्शनस्यलिङ्गसंख्येशक्येतेअतिदेष्टुंलुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ।नवाऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिःसाहचर्यात् । नवाएषदोषः।किंकारणम्।अदर्शनस्याशक्यत्वात्।अदर्शनस्यलिङ्गसंख्येअशक्येअतिदेष्टुमितिकृत्वाअदर्शनसहचरितोयोर्थस्तस्यगतिर्भविष्यति।साहचर्यात्।योगाभावाच्चान्यस्य ।अदर्शनेनयोगोनास्तीतिकृत्वाअदर्शनसहचरितोयोर्थस्तस्यगतिर्भविष्यतिसाहचर्यात्॥समासउत्तरपदस्यबहुवचनस्यलुपः॥समासेउत्तरपदस्यबहुवचनस्यलुपोयुक्तवद्भावोवक्तव्यः। मधुरापञ्चालाः।किंप्रयोजनम्।नियमार्थम्।समासउत्तरपदस्यैव।क्वमाभूत्।पञ्चालमधुरे इति॥लुपियुक्तवत्॥ ॥विशेषणानांचाजातेः॥ ॥कथमिदंविज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमितिआहोस्विज्जातेर्यानिविशेषणानीति।किंचातः।यदिविज्ञायतेजातिर्यद्विशेषणमिति।सिद्धंपञ्चालाजनपद इति।सुभिक्षःसंपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति।नसिध्यति।अथविज्ञायतेजातेर्यानिविशेषणानीति।सिद्धंसुभिक्षःसंपन्नपानीयःबहुमाल्यफल इति।पञ्चालाजनपद इतिनसिध्यति॥

जातिर्यदाविशेषणंतदानेति।अथवैयधिकरण्येनजातेर्यानिविशेषणानितेषांनेति।अजातेरितिचासमर्थसमासोभवति।नानञःसंबन्धात्।उभयथावाव्याप्तिःप्रतिषेधस्येतिप्रश्नः॥ ॥

आजातिप्रयोगादिति।सूत्रेआङः प्रश्लेषोनतुनञः।अत्रायमर्थः।तावद्युक्तवद्भावोयावज्जातिर्नप्रक्रान्तायदातुजातिःप्रक्रम्यतेविशेषणत्वेनविशेष्यत्वेनवातदायुक्तवद्भावोनभवतीति।बदरीसूक्ष्मकण्टकेति।मधुरादीनांविशेषणानांबदर्युपनिपातेतल्लिङ्गसंख्यायोगः।वृक्षोपनिपातेतुवृक्षाश्रयलिङ्गसंख्यायोगः।आविष्टलिङ्गेति।आविष्टंलिङ्गं ययासाऽविष्टलिङ्गानियतलिङ्गेत्यर्थः।सर्वत्रसर्वेषांलिङ्गानांसद्भावेपिकेनचिच्छब्देनकिंचिल्लिङ्गंप्रत्याख्यतइतिशब्दविशेषापेक्षयाविष्टलिङ्गत्वमुच्यते।उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादिति।जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात्।शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौगृह्येतेतेनासंसारंयावच्छब्दोव्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः।गुणवचनानामिति।पदसंस्कारपक्षेवाचनिकमेतत्।पदेहि

एवंतर्हिनैवंविज्ञायतेजातिर्यद्विशेषणमितिनापिजातेर्यानिविशेषणानीति।कथंतर्हि।विशेषणानांयुक्तवद्भावोभवति।आजातेः।आजातिप्रयोगात्।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।विशेषणानांवचनंजातिनिवृत्त्यर्थम्।जातिनिवृत्त्यर्थोयमारम्भः।किमुच्यतेजातिनिवृत्त्यर्थइति।नपुनर्विशेषणानामपियुक्तवद्भावोयथास्यादिति।समानाधिकरणत्वात्सिद्धम्।सामानाधिकरण्याद्धिविशेषणानांयुक्तवद्भावोभविष्यति।यद्येवंनार्थोनेन।लुपोन्यत्रापिजातेर्युक्तवद्भावोनभवति।क्वान्यत्र।बदरीसूक्ष्मकण्टकामधुरावृक्षइति।किंपुनःकारणमन्यत्रापिजातेर्युक्तवद्भावोनभवति।आविष्टलिङ्गाजातिर्यल्लिङ्गमुपादायप्रवर्तते।उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशान्नतल्लिङ्गंजहाति।नतर्हीदानीमयंयोगोवक्तव्यः।वक्तव्यश्च।किंप्रयोजनम्।इदंतत्रतत्रोच्यते।गुणवचनानांशब्दानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिभवन्तीति।तदनेनक्रियते॥

पदान्तरनिरपेक्षेसंक्रियमाणेनपुंसकंलिङ्गंसर्वनामप्राप्तमेकत्वंचवस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमितिमुक्तंपरादितिप्राप्तेभाविनोबहिरङ्गस्याश्रयस्यसंबन्धिन्यौलिङ्गसंख्येअनेनप्रतिपाद्येते।विशेषणानांगुणवचनानामित्यर्थः।युक्तवद्व्यक्तिवचनेआश्रयवल्लिङ्गसंख्येइत्यर्थः।यदातुवाक्यसंस्कारस्तदायमनुवादएवाश्रयविशेषस्यपूर्वमेवप्रक्रमेविशेषणानामपितन्निष्ठत्वात्।तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोःसिद्धत्वात्।यदातुजातिविशेषणंतदानभवतियुक्तवद्भावः। ॥

हरीतक्यादीति।नियमार्थमेतत्।तेनवचनमभिधेयाश्रयंभवति।खलतिकइति।खलतिकोनामपर्वतस्तस्यादूरभवानिवनानीतिलिङ्गमभिधेयाश्रयमेवभवति।मनुष्यलुपीति।विशेषणानामयंप्रतिषेधः।तेनचञ्चाभिरूपइत्यभिधेयाश्रयेलिङ्गसंख्येभवतः।तृणमयःपुरुषश्चञ्चातत्सदृशोमनुष्यश्चञ्चा।संज्ञायामितिविहितस्य कनोलुम्मनुष्यइतिलुप्।तदशिष्यम्॥किंयाएताइति।प्रत्यासत्त्याश्रयेणप्रश्नः।नेत्याहेति।प्रत्यासत्तेःसामर्थ्यबलवत्।नहिटिघुभादिसंज्ञानांप्रमाणत्वयुक्तवद्भाववचनस्यशिष्यत्वेहेतुरुपपद्यतेसंबन्धाभावात्।संज्ञानमिति।अवगमःसंप्रत्यय इत्यर्थः।तत्रयथापोदाराःसिकतावर्षाइत्युक्तेलिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमानाप्रमाणम्।एवंपञ्चालावरणाइत्यादावपि।नचपञ्चालादयो

हरीतक्यादिषुव्यक्तिः॥हरीतक्यादिषुव्यक्तिर्भवतियुक्तवद्भावेन।हरीतक्याःफलानिहरीतक्यःफलानि॥खलतिकादिषुवचनम्॥खलतिकादिषुवचनंभवतियुक्तवद्भावेन।खलतिकस्यपर्वतस्यादूरभवानिवनानिखलतिकंवनानि॥मनुष्यलुपिप्रतिषेधः॥मनुष्यलुपिप्रतिषेधोवक्तव्यः।चञ्चाअभिरूपः।वध्रिकादर्शनीयः॥तदशिष्यंसंज्ञाप्रमाणत्वात्॥किंयाएताःकृत्रिमाष्टिघुभादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम्।नेत्याह।संज्ञानंसंज्ञा॥जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्॥ ॥इदमयुक्तंवर्तते।किमत्रायुक्तम्।बहवस्तेर्थाः।तत्रयुक्तंबहुवचनम्।तद्यदेकवचनेनाभितव्येबहुवचनंशिष्यतेएतदयुक्तम्।बहुष्वेकवचनमितिनामवक्तव्यम्।अतउत्तरंपठति।जात्याख्यायांसामान्याभिधानादैकार्थ्यम्॥जात्याख्यायांसामान्याभिधानादैकार्थ्यंभविष्यति।यत्तद्व्रीहौव्रीहित्वम्।यवेयवत्वम्।

यौगिकाअपितुजनपदादीनांसंज्ञास्ततोयोगानवगमात्तद्धितोनोत्पद्यतेइतिलुबपिनवक्तव्यः।तत्रसर्वेषांलिङ्गानांसर्वत्रभावात्केनचिच्छब्देनप्रत्याय्यमानंवस्तुकस्यचिल्लिङ्गस्यव्यञ्जकमितिदारादिषुनियतलिङ्गतासिद्धा।बहुत्वमप्यवयवगतंशक्तिगतंचान्यत्रसमारोप्यतइतिसंख्यायोगोपिसिद्धः।एकस्मिन्नित्याद्यपिशिष्टप्रयोगदर्शनात्सिध्यति॥जात्या॥जातिरुपलक्षणम्।द्रव्यंतुशब्दार्थइतिदर्शनाश्रयेणाह।इदमयुक्तमिति।बहुष्वेकवचनमिति।अत्रपक्षेजातेरुपलक्षणत्वेनाख्याजात्याख्येतिव्याख्यातम्।जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह।जात्याख्यायामिति। ॥

गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति। गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम्। बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्य भावात्। एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगता डित्थत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते। जातिपदार्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते। बहूनामिति। बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यत इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमने

गार्ग्ये गार्ग्यत्वम्। तदेकं तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। इष्यते च बहुवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रैकवचनादेशे उक्तम्। किमुक्तम्। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थातिदेशात्सिद्धम्। अर्थातिदेशोऽयम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति। यावद्ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः। एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति। एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति॥ अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च॥ अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नामप्रयोगे अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि। युवप्रत्ययप्रयोगे अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि। अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि। युवग्रहणेन नार्थः। अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। अहं गार्ग्यो ब्रवीमि। अहं वात्स्यो ब्रवीमि। अपर आह। अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येवेदमपि सिद्धं भवति। अहं पटुर्ब्रवीमि। अहं पण्डितो ब्रवीमि। अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात्। अशिष्यो बहुवद्भावः। किं कारणम्। पृथक्त्वाभिधानात्। पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते।

नातिदिश्यत इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः। एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाभावः। संख्याप्रयोग इति। एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते। उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह। अशिष्यमिति। तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते॥

अस्मदः॥ तद्यदेति। एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येनसंविधानत्वात्। कर्तृत्वविवक्षेतिवयंपश्याम इत्यादिसिद्धम्। शरीरइवेन्द्रियेष्वप्यहंकारोऽप्यारोप्यतइतिवयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात्। पारतन्त्र्यविवक्षायांत्विन्द्रियाणामहंब्रवीमीत्येकवचनंसिद्धम्। युष्मदस्मदोश्चैकत्रशेषेऽस्मदोऽर्थद्वयाभिधानाद्द्विवचनमितिनार्थोयोगेन। संप्रत्ययप्रामाण्याच्चयुष्मदिगुरौपक्षेबहु

बहवस्तेऽर्थास्तत्रयुक्तंबहुवचनम्। किमुच्यतेपृथक्त्वाभिधानादिति। यावतेदानीमेवोक्तंजात्याख्यायांसामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति। जातिशब्देनहिद्रव्याभिधानम्। जातिशब्देनहिद्रव्यमभिधीयते जातिरपि। कथंपुनर्ज्ञायतेजातिशब्देनद्रव्यमभिधीयतइति। एवंहिकश्चिन्महतिगोमण्डलेगोपालकमासीनंपृच्छति। अस्त्यत्रकांचिद्गांपश्यसीति। सपश्यति। पश्यतिचायंगाःपृच्छतिचकांचिदत्रगांपश्यसीति। नूनमस्यद्रव्यंविवक्षितमिति। तद्यदाद्रव्याभिधानंतदाबहुवचनंभविष्यति। यदासामान्याभिधानंतदैकवचनंभविष्यति॥ जात्याख्यायाम्॥ अस्मदोद्वयोश्च॥ अयमपियोगःशक्योऽवक्तुम्। कथम्। अहंब्रवीमि। आवांब्रूवः। वयंब्रूमः। इमानीन्द्रियाणिकदाचित्स्वातन्त्र्येणविवक्षितानिभवन्ति। तद्यथा। इदंमेअक्षिसुष्ठुपश्यति। अयंमेकर्णःसुष्ठुशृणोतीति। कदाचित्पारतन्त्र्येणविवक्षितानिभवन्ति। अनेनाक्ष्णासुष्ठुपश्यामि। अनेनकर्णेनसुष्ठुशृणोमीति। तद्यदास्वातन्त्र्येणविवक्षातदाबहुवचनंभविष्यति। यदापारतन्त्र्येणतदैकवचनद्विवचनेभविष्यतः॥ अस्मदो॥ ॥फल्गुनीप्रोष्ठपदानांचनक्षत्रे॥ अयमपियोगःशक्योऽवक्तुम्। कथम्। उदितेपूर्वेफल्गुन्यौ। उदिताःपूर्वाःफल्गुन्यः। उदितेपूर्वेप्रोष्ठपदे। उदिताःपूर्वाःप्रोष्ठपदाः। फल्गुनीसमीपगतेचन्द्रमसिफल्गुनीशब्दोवर्तते। बहवस्तेऽर्थास्तत्रयुक्तंबहुवचनम्। यदातयोरेवाभिधानंतदाद्विवचनंभविष्यति। फल्गुनी भचन्द्रसिपुनर्वस्वोरेकवचनम्॥ विशाखयोश्च॥ ॥इमावपियोगौशक्यावक्तुम्। कथम्। पुनर्वसुविशाखयोःसुपांसुलुक्पूर्वसवर्णेतिसिद्धम्। पुनर्वसुविशाखयोःसुलुक्पूर्वसवर्णइत्येवसिद्धम्॥

वचनंसिद्धम्॥ फल्गुनी॥ ॥बहवस्तेऽर्थाइति। अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलंप्रविष्टेनचन्द्रेणनक्षत्राणांयोगोऽस्त्येवेतितदापिबहुवचनमर्हत्वोःछत्रिणइत्यादिन्यायेनसिद्धम्। एकस्यांतुतारायांफल्गुनीशब्दोनवर्ततइतिएकवचनाभावः। सर्वत्रलौकिकःप्रयोगःप्रामाण्येनाश्रीयतेइत्यनवस्थानंभवति॥ ॥

तिष्यौ। नक्षत्र इति किमर्थमिति। तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः। उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः। तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यस्तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम्। ज्योतिषि वर्त्तत इति। नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन। नैतदस्ति। अन्तरङ्गः कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्। यथाऽकर्मकत्वस्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति। द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोऽपि माणवको निवर्त्यते। ननु नक्ष-

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम्। कृत्तिकारोहिण्यः। नक्षत्र इति किमर्थम्। तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसुश्च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः। अथ नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम्। अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते। अस्ति च कालवाची। तद्यथा बहवस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गत इति। तद्यो ज्योतिषि वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम्। अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। विदेत्वास्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्। तिष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू॥

त्रद्वन्द्व इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अथवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते नक्षत्र इति चानुवर्तते तेन यत्किंचित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रवृत्त्योरेव भवतीत्यर्थः। यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण आहाथवेति। स्वरूपग्रहणे प्राप्तेर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम्। पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्याऽतिदेशादिति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः॥ ॥

तिष्यपुनर्वसवउन्मुग्धा इति। केचिदाहुः। पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। नक्षत्रवृत्तेः समासस्य पदद्वये पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्ति न्यवयवेन विग्रहः। समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एवविपर्यासविषया बहुव्रीहिर्णोच्यन्त इत्यस्ति प्रसङ्गः। जातिद्वन्द्व इति। कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्। यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया। एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणि दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः। सर्वो द्वन्द्व इति। अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्भवति। प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पे

अथ द्वन्द्व इति किमर्थम्। यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसवउन्मुग्धाः। बहुवचनस्येति किमर्थम्। उदितं तिष्यपुनर्वसु। कथं वात्रैकवचनम्। जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति। अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति। अथवा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः॥ इति द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

नान्यायसिद्धश्चार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते। एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम्। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति। ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोर्योगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव। अथवेति। न ह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः। प्राणा एवेति। तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ रूपग्रहणं किमर्थम्। समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्याद्वृक्षाः प्लक्षा इति। इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति। रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते। श्रुतौ च रूपग्रहणम्। अथैकग्रहणं किमर्थम्। सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत। एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शेषग्रहणं किमर्थम्। सरूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने आदेशोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ। आन्तर्यतो द्व्युदात्तवतः स्थानिनो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत। लोप्यलोपिता च न प्रकल्प्येत। तत्र को दोषः।

सरूपा॥ रूपग्रहणमिति। रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते। प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति। रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात्। सरूपाणामिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः। शब्दोऽर्थश्चेति। स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति। ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्यत इत्यर्थः। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दसंबन्धि रूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह। श्रुतौ चेति। श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः। अथवा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते। एकग्रहणमिति। शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति। शिष्यत इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः। द्विबह्वोरिति। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः। तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात्। कर्मसाधनपक्षेऽपि संस्कार्यत्वादप्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा स्यात्। यथा गृहं संमार्ष्टीति भावः। शेषग्रहणमिति। सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽध्याहरिष्यत इति भावः। आदेशोऽयमिति। षष्ठी स्थानेयोगेति नियमात्। तत्र को दोष इति। अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यत इति भावः। दूरतरस्तु स्वरे दोषमाह। अश्वश्चाश्वश्चेति। द्व्युदात्तवत इति। द्वावुदात्तवन्तावश्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान् समुदायः। आदेशोऽपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्व्युदात्तवानुच्यते। एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्यनुदात्तस्य द्व्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति। लोप्यलोपितेति। लोपनायस्य लोपित्वं लोपसंबन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥

गर्गा इति। प्रकृतिरर्थाभेदादेकैव। यञ्प्रत्ययास्तु बहवः। यञाकृतेश्च एकत्वाद्व्यवधानाभावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते। तत्र गर्ग यय यइति स्थिते यदा गर्गशब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बहूर्थत्वाल्लुक् सिध्यति। यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्ग य इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः। तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः। यञन्तं यद् बहुष्विति। आदेशपक्षेऽपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यञ्बुद्ध्युत्पादाद्यञन्तमेतदित्याश्रीयते। काश्यपा इति। काश्यप इवायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप्। ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः का

गर्गा वत्सा विदा उर्वाः। यञ्यो बहुष्वञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति। माभूदेवम्। यञन्तं यद्बहुष्वञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काश्यपाः। एकविभक्ताविति किमर्थम्। पयः पयो जरयति वासो वा सम्प्रच्छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम्। प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते। किमिदं प्रत्यर्थमिति। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम्। तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति। इष्यते च एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति। तस्मादेकशेषः। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥

श्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बहूर्थो यञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः। लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः। पय इति। उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते। किमर्थं पुनरिति। जातिः शब्दार्थः। तस्याश्चैकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः। आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः। द्रव्यपदार्थे उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धमित्याह। प्रत्यर्थमिति। यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः॥

॥

किमिदमिति। यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः। प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किंचिदारब्धव्यम्। द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दोनेकमर्थं द्व्यादिवत्प्रत्याययिष्यति। अन्यथाऽएकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात्। न हि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येणाकर्तुं शक्यते। मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे। लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तन्न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति। एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। अवरतो द्वयोरिति। यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः। शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात्। यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः। चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः। सुकरतरकं चेति। एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात्। अनेक शेषारम्भे त्विह पृथक्प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः। किं पुनरिति। किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः। एवं भवितुमिति। संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्। नाभावादिति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते। वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात्। गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति। एवं चैकैकस्मात्प्रातिपदिकात्स्वादिभिरुत्पत्तव्यं न तु समुदायात्। यत्र क्वचिद्गुणेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकसंख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते। ॥

किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते। तत्रैतत्स्यात्। लघीयसी सरूपनिवृत्तिः। गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तच्च न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। किं कारणम्। यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन्सति किंचिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते। किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति। एवं भवितुमर्हति। एकविभक्ताविति चेत्। नाभावाद्विभक्तेः।

ननुचेति। अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्तितया सरूपसमुदायस्यैकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा। अर्थवत्समुदायानामिति। अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते। इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह। यदि पुनरिति। पृथक्सर्वेषामिति। वृक्षस्वृक्षस्वृक्षस्इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। संयोगान्तलोपेनेति। वृक्षसससइति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति। ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वप

एकविभक्ताविति चेत्तन्न। किं कारणम्। अभावाद्विभक्तेर्न हि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति। किं कारणम्। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु चार्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। नियमान्न प्राप्नोति। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते। पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात्। पृथक्सर्वेषामिति चेत् एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति। किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति। यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति। तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति। यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति। अग्निचित्सोमसुदिति यथा। यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुनाइयानिति यथा। अस्तु। संयोगान्तलोपेन सिद्धम्। कुतो नु खल्वेतत् परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति। तत्रैतत्स्यात्पूर्वं निवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति। न सिध्यति।

दं सकारान्तं द्वौ सकारौ पदे इति पदत्रयं संपद्यत इति कुतो लोपः। संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम्। पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाद्धल्ङ्यादिलोपेनैव च भाव्यम्। अत्र व्याचक्षते। संयोगस्य योन्तः सकारस्तस्य लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति। संयोगादिलोपेनेति। अत्राप्येकपदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः। संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये आदिश्च वृक्षशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याबित्यनेनेत्यर्थः।

अवरतइति।तद्दुष्टमितिप्राप्नोति।दुष्टत्वप्रतिपादनपरंचैतत्नपुनःकदाचित्त्रयाणांश्रवणप्रतिपादनार्थम्।द्विवचनबहुवचनयोरिति।यस्वभावादेवद्विवचनबहुवचनान्ताःप्रयुज्यन्तेगोदौदाराःसिकताइत्यादयः तत्रहिद्विवचनबहुवचनेषुपरतएकशेषेसति द्विवचनबहुवचनानांश्रवणप्रसङ्गः।कृतेकशेषाणांवापुनरेकशेषेक्रियमाणेद्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः।कश्चिद्वचनलोपइति।यस्त्वयाकश्चिद्वचनलोपउक्तःसपरिहृतः।अथवासुपांपरिहृतोनतिङामित्यर्थः।स्वरसमासान्तेष्विति।समासेकृतेसमासान्तोदात्तत्वेचयदिपूर्वशेषस्तदासर्वानुदात्तत्वंप्राप्नोत्यथपरशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। परत्वादिति।ननुप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वेआरभ्यमाणएकशेषस्तस्यबाधकः।नैतदस्ति।निरवकाशोहिबाधकोभवति।कृतेचसमासान्तोदात्तत्वेए

तत्रावरतोद्वयोस्सकारयोःश्रवणंप्रसज्येतयत्रचसंयोगान्तलोपोनास्तितत्रचनसिध्यतिक्वचसंयोगान्तलोपोनास्तिद्विवचनबहुवचनयोः।यदिपुनःसमासएकशेषउच्यतेकिंकृतंभवतिकश्चिद्वचनलोपः परिहृतोभवति।तत्तर्हिसमासग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वेबहुवचनस्यद्विवचनंनित्यमिति।समासइतिचेत्स्वरसमासान्तेषदोषः।समासइतिचेत्स्वरसमासान्तेषुदोषोभवति।स्वरः।अश्वश्च।अश्वश्च।अश्वौ।समासान्तोदात्तत्वेकृतेएकशेषःप्राप्नोति।इदमिहसंप्रधार्यम्।समासान्तोदात्तत्वंक्रियतामेकशेषइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम्।समासान्तोदात्तत्वेचदोषोभवति स्वर।समासान्त।ऋक्च।ऋक्चऋचौ।समासान्तेकृतेअसारूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति।इदमिहसंप्रधार्यम् ।समासान्तःक्रियतामेकशेषइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वात्समासान्तः।समासान्तेचदोषोभवति।

कशेषस्यप्रवर्तनाद्विरोधाभावाच्चनास्त्युत्सर्गापवादभावः।ऋक्चेति।ऋच्ऋच्अइतिस्थितेअन्तर्वर्तिन्याविभक्तेर्लुकालुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्येकविभक्तिपरतेतिएकशेषनिमित्तंसमुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्यातस्यांचनास्तिसारूप्यंएकोहिऋक्शब्दःअपरःऋचशब्दःसमासान्तः।समासस्यैवावयवोनोत्तरपदस्येतिचेत्तर्हितेनव्यवधानात्समासविभक्तेरेकशेषोनस्यात्।समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तःसमासान्तइत्यपिभाष्यकारस्यदर्शनमितिऋग्चशब्दयोवैरूप्यमाश्रित्यभाष्यकृतादोषउद्भावितः।

॥

अङ्गाश्रयेचेति। चशब्दादनङ्गाश्रयेपि। यथानौश्चनावौचेति। स्वसाचस्वसारौचेति। किमर्थमेकमेकवचनान्तंद्वितीयंतुद्विवचनान्तमितिचेत्सर्वथावैरूप्यप्रतिपादनाय। तथाहि। यद्यन्तर्वर्तिन्यांविभक्तौलुप्तायामपिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमाश्रीयतेतदात्रवैरूप्यमथापिसमासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वंतथापिवैरूप्यंतिङ्समासइति। समासएकशेषेविधीयमानेतिङ्समासेप्येकशेषोवक्तव्यः। सचतिङ्समासोवक्तव्यइत्यर्थः। एकमिति। विनापितेनार्थस्यावगमात्। प्रकृतइति। आख्यातमाख्यातेनेत्यत्रद्वन्द्वश्चसरूपाणामितिवक्तव्यम्। यदिपुनरिति। दोषान्तराभिधानायपुनरुपन्यासः तदर्थमिति। पूर्वदोषमात्रमुपन्यस्तंकेवलायांविभक्तौश्रवणंप्राप्नोतीति। इदानींतुतत्प्रतिविधानायवचनेक्रियमाणेगौ

अङ्गाश्रयेचैकशेषवचनम्। अङ्गाश्रयेचकार्येएकशेषोवक्तव्यः। स्वसाचस्वसारौचस्वसारः। अङ्गाश्रयेकृतेऽसारूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति। इदमिहसंप्रधार्यमङ्गाश्रयंक्रियतामेकशेषइति। किमत्रकर्तव्यम्। परत्वादङ्गाश्रयम्। तिङ्समासेतिङ्समासवचनम्। तिङ्समासेतिङ्समासोवक्तव्यः। एकंतिङ्ग्रहणमनर्थकम्। समासेतिङ्समासइत्येव। नानर्थकम्। तिङ्समासेप्रकृतेतिङ्समासोवक्तव्यः। तिङ्विधिप्रतिषेधश्च। तिङ्कश्चिद्विधेयःकश्चित्प्रतिषेध्यः। पचतिचपचतिचपचतः। तश्शब्दोविधेयःतिशब्दःप्रतिषेध्यः। यदिपुनरसमासएकशेषउच्येत। असमासेवचनलोपः। यद्यसमासेवचनलोपोवक्तव्यः। ननुचोत्पततैववचनलोपंचोदिताऽस्मः। द्विवचनबहुवचनविधिंद्वन्द्वप्रतिषेधंचवक्ष्यतितदर्थंपुनश्चोद्यते। द्विवचनबहुवचनविधिः। द्विवचनबहुवचनानिविधेयानि। वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षौ। वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षाइति। द्वन्द्वप्रतिषेधश्च। द्वन्द्वस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः। वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षौ वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षाइति। चार्थेद्वन्द्वइतिद्वन्द्वःप्राप्नोति। नैषदोषः। अनवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यते। सावकाशएकशेषः। कोऽवकाशः। तिङन्तान्यवकाशः।

एवमापद्यतइत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाशइति। कारकभेदात्क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गेएकशेषोविधेयः। तत्रचपरत्वात्सरूपाणामेकशेषंबाधित्वाद्वन्द्वःप्राप्नोतिसकृद्गतौविप्रतिषेधइतिपुनरेकशेषोनप्राप्नोतिसत्यपिवापुनःप्रसङ्गविज्ञानेस्वरसमासान्तेषुदोषएव। ॥

भा· कै· २१५ यदि पुनरिति। सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्य ह्येकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव। एकविभक्त्यन्तानामिति। सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः। किंप्रयोजनमिति। एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति। नवेति। एकविभक्त्यन्तानामिति न कर्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। विप्रतिषिद्धाविति। चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मणे-

यदि पुनः पृथक्त्वैषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत। किं कृतं भवति। कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति। विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम्। एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थं पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत्। ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम्। न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अर्थविप्रतिषेधात्। विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता संप्रदानमिति। अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद् युगपद्वचनं न भविष्यति। अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः। अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते। तस्मान्नैकशब्दत्वम्। तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति। अयं तर्हि दोषः। कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति। यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत। किं कृतं भवति। वचनलोपः परिहृतो भवति।

भ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते। तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः। अयं तर्हीति। एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रस्तुतदोषः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः। यदि पुनरिति। एकविभक्ताविति न क्रियते ह्रस्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते। तिङन्तेषु कथम्। उच्यते। लावस्थायामेव पच्ल् पच्ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः। रामः २१५

॥

मातृमात्रोरिति। कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण भाव्यम्। एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः। एवं ह्यत्रार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति। एष चार्थो मात्रोरित्युक्तेन गम्यते। अथ मतमेतदिति। अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति। कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः। अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति। प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात्। विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः। हरिते

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात्॥ प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः। किं कारणम्। सरूपत्वात्। सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति। अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति। एवं च कृत्वा चोद्यते॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम्॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। हरितस्य स्त्री हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ। श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ। रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ। न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्। न वा एष दोषः।

ति। एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः। हरितस्य स्त्रीति। नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीषा भाव्यं हरितीति। किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री न वेति। प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते। सारूप्यं चेहाश्रीयते। न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव। श्रू- पि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात् प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः। तेन यदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः। हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम्।

॥

अपर आहेति। पक्षासंभवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः। इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह। अथानेनेति। विभक्तिः सारूप्येणेति। एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता। किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था। एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद्ङ्यन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति। स्वरभिन्नानामिति वचनान्ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः। ये त्वाहुर्हरिते हरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति तेषां पक्षे स्वरभे

किंकारणम्। पदस्यार्थे प्रयोगात्। पदमर्थे प्रयुज्यते। विभक्त्यन्तं च पदम्। रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि। अपर आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति। किंकारणम्। पदस्यार्थे प्रयोगात्। पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम्। रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति। अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति। बाढमर्थः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। कथम्। विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते। अनैमित्तिक एकशेषः। एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति। वा। यत्र वा तत्र वेति। अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति। बाढमर्थः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण। सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। कथम्। नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति। एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति।

दप्रसङ्गः। मातृमात्रोस्तु क्वचित्सारूप्येऽप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः। यत्र वेति। अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते। विभाग इति। कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते। तत्र कस्मिंश्चित्कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्याभाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति। ॥

कश्चिदिति। अवस्थितस्यवचनस्यलोपोवक्तव्यः। तस्मिन्नपिकृतेप्रत्ययलक्षणेनप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाअभावाद्द्विवचनबहुवचनेनसिध्यतइतितेअपिवक्तव्येनङिसंबुद्ध्योरितितुज्ञापकंनलोपविषयमेवाऽथाप्यविशेषेणलुप्तप्रत्ययस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांज्ञापकम्। एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्यद्विवचनबहुवचनासिद्धिरेवासहविवक्षायामिति। एवंचैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः। नतर्हीति। नित्येनैकशेषेणभवितव्यमितिवाक्यंनप्राप्नोतीत्यर्थः। इतरेभिन्नार्थत्वाद्एकशेषवृत्त्यावाक्यंनबाध्यतइत्याह। नैतदिति। प्रत्येकमत्रविवक्षेत्यर्थः। बालास्तुप्रक्रियावाक्येनैवव्युत्पाद्यन्तइत्याहाऽथापीति। यथाजातीयकानामितिद्रव्यवाचिनामित्यर्थः।

ननुचोक्तंकश्चिद्वचनलोपोद्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति। नैषदोषः। यत्तावदुच्यते। कश्चिद्वचनलोपोद्विवचनबहुवचनविधिरिति। सहविवक्षायामेकशेषः। युगपद्विवक्षायामेकशेषेणभवितव्यम्। नतर्हीदानीमिदंभवतिवृक्षश्च२वृक्षौ। वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षाइति। नैतत्सहविवक्षायांभवति। अथापिनिदर्शयितुंबुद्धिरेवंनिदर्शयितव्यम्। वृक्षौचवृक्षौचवृक्षौ। वृक्षाश्चवृक्षाश्चवृक्षाश्चवृक्षाइति। यदप्युच्यतेद्वन्द्वप्रतिषेधश्चवक्तव्यइति। नैषदोषः। अनवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यते। ननुचोक्तंसावकाशएकशेषः। कोवकाशः। तिङन्तान्यवकाशइति। नतिङन्तान्येकशेषारम्भंप्रयोजयन्ति। किंकारणम्। यथाजातीयकानांद्वितीयस्यपदस्यप्रयोगेसामर्थ्यमस्तितथाजातीयकानामेकशेषः। नचतिङन्तानांद्वितीयपदस्यप्रयोगेसामर्थ्यमस्ति। किंकारणम्। एकाहिक्रियाएकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यप्रयोगेणनभवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोगइतियदितर्ह्येकाक्रियाद्विवचनबहुवचनानिनसिध्यन्तिपचतःपचन्ति। नैतानिक्रियापेक्षाणि। किंतर्हिसाधनापेक्षाणि

एकाहीति। आख्यातवाच्याक्रियासर्वैवनिवृत्तभेदाप्रतीयते। भवद्भिरास्यतइत्यादौवस्तुस्थित्याकर्तृभेदाद्भेदेपितिङन्ताद्भेदस्यानवगमात्। प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तुभेदनिबन्धनाआश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्तानैकत्वंक्रियायांविघ्नन्ति। नैतानीति। कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनीद्विवचनबहुवचनेइत्यर्थः। ननुकर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन्कारकेअनेकेनैवलकारेणभवितव्यम्। भवत्वनेकोलकारः लकारजातेरव्यवधानाल्लस्येत्यत्रलजात्याश्रयादनेकस्यापिलस्यस्थानेअर्थतआन्तर्याद्द्विवचनबहुवचनेभविष्यतइत्यदोषः। ॥

तुल्यजातीयस्येति।अवयवानांसमुदायार्थेतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्यसंख्यावगमात्पृथगवयवेभ्योविभक्तिर्नोत्पद्यतेविरूपसमुदायेतुसुबन्तानांद्वन्द्ववचनेनायंन्यायोबाध्यतइत्यवयवेभ्यएवविभक्त्युत्पत्तिः।सुबन्तानामिति।यद्यपिगतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरित्युच्यतेतथापिपूर्वपदंतत्रसुबन्तमेवेतिसोपितदपेक्षयासुबन्तानामेवसमासः।अन्यथानलोपादीनिपदकार्याणिपूर्वपदेनस्युः।उत्तरपदमेवतुतत्रासुबन्तम्।इहराजन्राजन्औइतिस्थितेपरत्वान्नित्यत्वाच्चोपधायादीर्घेकृतेवैरूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति।उच्यते।विरूपाणामपिसमानार्थानामितिभविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा।दीर्घत्वंहिनान्तरङ्गम्।उपधांविभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्ष्यतद्इतिबहिरङ्गम्।सर्वत्रेति।षट्पक्षाइहोपक्षिप्ताःपृथग्विभक्तौपरतएकशेषः।एकवचनान्तानांवासमासाद्वैकस्यांविभक्तौपरतःसरूप-

अथवापुनरस्त्वेकविभक्ताविति।ननुचोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति।नैषदोषः।परिहृतमेतत्।अर्थवत्प्रातिपदिकमितिप्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यतीति।ननुचोक्तंनियमान्नप्राप्नोतिअर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमिति।नैषदोषः।तुल्यजातीयस्य.नियमः।कश्चतुल्यजातीयः।यथाजातीयकानांसमासः।कथंजातीयकानांसमासः।सुबन्तानाम्। ॥सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम्॥सर्वेषुपक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।भिक्षाणांसमूहोभैक्षमिति।सर्वत्रेत्युच्यतेप्रातिपदिकानांचैकशेषेसिद्धम्।अपत्यादिष्वित्युच्यतेबह्वश्चापत्यादयः।गर्गस्यापत्यंबहवोगर्गाः।

समुदायाद्वाविहितायामेकविभक्तौपरतःप्रातिपदिकानांवासहविवक्षायांप्रत्येकंद्विवचनबहुवचनान्तानामिति।तत्रपश्चिमंपक्षत्रयमङ्गीकृतम्।तत्रभिक्षाभिक्षाभिक्षाआम्अद्इतिस्थितेसर्वविधिभ्योलुग्विधेर्बलवत्त्वाद्लुकिकृतेविभक्त्यभावादेकविभक्तौपरतोविधीयमानएकशेषोनप्राप्नोति।प्रत्ययलक्षणंचनास्तिनलुमताङ्गस्येतिप्रतिषेधात्।प्रातिपदिकैकशेषपक्षेसमर्थयदूङ्याप्रातिपदिकंतस्मात्तद्धिताइत्याबन्तादणिकृतेपरत्वादादिवृद्धौकृतायांवैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः।यदातुसहविवक्षायांविभक्त्यन्तानामेकशेषःसुबन्ताच्चतद्धितइत्ययंपक्षस्तदासुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषःपश्चात्तद्धितइतिनकश्चिद्दोषः।प्रातिपदिकानांचेति।अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषःपश्चाद्वृद्धिरथवातद्धितएवपश्चादुत्पद्यतइतिभावः।

एका प्रकृतिर्बह्वश्च यञः। असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। ननु च यथैव बहवो यञः एवं प्रकृतयोपि बह्व्यः स्युः। नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति। यञ्ञ्यो बहुषञ्ञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न प्राप्नोति। माभूदेवम्। यञन्तं यद्बहुषु ञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। अथवा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्बह्वश्च यञः। ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति। सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात्।

बह्वश्च यञ इति। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः। तत्र गार्ग्य य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् ततः एकाविभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसंनिपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते। नैतदस्ति। विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिवर्ज्यता यदापि सह विवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गार्ग्य य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य यअस्शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। एवं प्रकृतयोपीति। एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणास्याकृत्या गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियत इत्यर्थः। यञ्ञ्यो बहुष्विति। यदा यञामेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति। यञन्तं यदिति। तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते। काश्यपा इति। एकस्मिन् कश्यपापत्येऽञि कृते तत्प्रतिकृति— तिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। न चैतदिति। प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्यवाचि। एका प्रकृतिरिति। प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामप्यपत्यानां संबन्धसंभवात्।

॥

भा· कै·
२१८

सिद्धं त्विति। सत्यपि प्रकृतिसंनिपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति। द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनैवान्यो बहुव्रीहिरित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति। यदा त्वसन्तं यद्बहुव्रीहिस्याश्रीयते तदाऽव्यविकन्यायाश्रयणात्तु वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः। स्वरभिन्नानामिति। स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः। अक्षश्चेति। एकोऽक्षशब्दोऽशेर्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव शेषो भवति। एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मीमां-

सिद्धमेतत्। कथम्। समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम्। यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते। कथम् अक्षाः पादा माषा इति। नानार्थानामपि सरूपाणाम्। नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। एकार्थानामपि विरूपाणाम्। एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः। अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ। इह कस्मान्न भवति। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति। न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते। अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति। एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः। द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः। नैतौ स्तः परिहारौ। यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति। अर्थासंप्रत्ययेऽपि हि सत्येकशेषो भवति। तद्यथा।

सामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः। एकश्चेति। द्वन्द्वो यत्रानभिधानान्न भवति। अर्थासंप्रत्ययादिति। यत्रैकः-शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र॥ अयुक्तानामन्वाख्यानाद् द्वा एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः। अन्यपदार्थत्वाच्चेति। असंदिग्धेन पदान्तरेण यमर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः। ॥

ए म:
२१८

गार्ग्याविति। गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः। उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः। ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेऽप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः। नैतदस्ति। अस्मादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। एवं तर्हीति। अर्थासंप्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः। यदि तर्हीति। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं संभवति। यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्यादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः। यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम्। समुदाया इति। समुदायवाचिन इत्यर्थः। किंकृतमिति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। प

गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः। यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वाच्चेति। अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति। तद्यथा। विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः। एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोऽयम्। संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति। यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषः गार्ग्यौ विंशती इति यथा। अथवा नेमे एकशेषशब्दाः। यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति। तत्र को दोषः। एकवचनं प्राप्नोति एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमिति। सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः। किंकृतं सारूप्यम्। अन्योन्यकृतं सारूप्यम्। सन्ति पुनः केचिद् अन्येऽपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः। सन्तीत्याह। माता पिता भ्रातेति। विषम उपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते। इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति। अन्यदिदानीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति।

रस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। मातेति। यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशं स्त्री पश्चाल्लभते एवं संख्यान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः। अपायेष्वपीति। पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशेऽपि पुत्रव्यपदेशः। चतुर्णां त्वेकापायेनास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। अन्यदिदानीमिति। अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम्। अन्यथा तत्त्वमेव स्यात् न तु साधर्म्यम्। यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावनेन कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः। मात्रादयश्च शब्दाः संबन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्त इति संबन्ध्यन्तरविनाशेऽपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन्॥ ॥

भा॰कै॰
२२९

एतच्चवार्तमिति। एतद्युक्तम्। यदाश्रयसंनिधानादेकापायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः। इदानीमितद्वैधम्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति। एकैक इति। यथोद्यन्तृणां परस्परसंनिधिष्ठं तं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथाद्व्यादिव्यपदेशोपीत्यर्थः। कथं तत्रेति। न्याय्यमित्यध्याहारः। एकैक इति। कर्तृत्वमेकैकापाये परस्परनिरपेक्षमित्यर्थः। कारणमुद्यमनं चेदिति। कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः। कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तम्। तत्तुल्यमिति। तेनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः। अथवा तत्तुल्यमिति द्व्यादिशब्देष्वेतत्तुल्यमित्यर्थः। प्रथमेति। एकस्मिन्पुरुषे क्रियाया एकत्वान्ना-

यत्तु भवानस्मांश्चोदयति सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति। एतच्च वार्तम्। एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोतीति यत्कथं तत्र। एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम्। कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छतीति चान्तरेणातत्तुल्यम्। तस्मात्पृथक्पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु॥ प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात्॥ प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः। पचति च पचसि च पचथः। पचसि च पचामि च पचावः। पचति च पचसि च पचामि च पचामः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असरूपत्वात्। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात्। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः। किं कारणम्। एकार्थत्वादेकोयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम्। किमर्थेन। यदर्थ एकः। किमर्थश्चैकः। एक एकपदार्थः। नैकार्थ्यम्। नायमेकार्थः। किं तर्हि। द्व्यर्थो बह्वर्थश्च नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम्। नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात्। इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वानेकार्थता स्यात्।

स्त्येकशेषः पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिभेदे विरोधात्क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः। कृते चैकशेषप्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः। यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः। अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदेकशेषो न वक्तव्यः। द्विवचनेति। प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सह विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भावः। सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः। विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावात् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः। अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण॥

रामः
२२९
॥

वाचनिकीवेति।यद्यपिसर्वमेवस्वाभाविकंतथापियत्रप्रयोगविप्रयोगौदृश्येतेतत्रविप्रयोगनिवारणाययदुच्यतेतद्वाचनिकमभिधीयते।सचद्व्यर्थइति।सरूपाणामेकशेषोनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः।सिद्धमिति। एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थोगम्यतेशिष्यमाणःशब्दोनेकार्थाभिधायीति।एकेनह्यनेकार्थोऽभिधानायैकशेषःक्रियते।एकार्थाभिधानेत्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थकएकशेषःस्यादित्यर्थः।इतरएतत्सामर्थ्यमजानन्नाह।कथमिति।तच्चैकशेषकृतमिति।एकशेषवि

वाचनिकीवा।तद्यदितावत्स्वाभाविकीअशिष्यएकशेषएकेनोक्तत्वात्।अशिष्यएकशेषः।किंकारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यप्रयोगेणनभवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोगइति।अथवाचनिकीतद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते।सचद्व्यर्थोभवतिबह्वर्थश्चेति।नवक्तव्यम्।सिद्धमेकशेषइत्येव।कथंपुनरेकोयमवशिष्यतइत्यनेनद्व्यर्थताबह्वर्थताचशक्यालब्धुम्।तच्चैकशेषकृतंनह्यन्तरेणतद्वाचिनःशब्दस्यप्रयोगंतस्यार्थस्यगतिर्भवति।पश्यामश्चपुनरन्तरेणापितद्वाचिनःशब्दस्यप्रयोगंतस्यार्थस्यगतिर्भवतीति।अग्निचित्सोमसुदितियथा।तेमन्यामहेलोपकृतमेतद्येनात्रअन्तरेणापितद्वाचिनःशब्दस्यप्रयोगंतस्यार्थस्यगतिर्भवतीति।एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनात्रैकोयमवशिष्यतइत्यनेनद्व्यर्थताबह्वर्थताचभवति।उच्येततर्हिनखुगम्येत।योहिगामश्वइतिब्रूयादश्वंवागौरितिनजातुचित्संप्रत्ययःस्यात्।तेनानेकार्थाभिधानेयत्नंकुर्वेतावश्यंलोकःपृष्ठतोनुगन्तव्यः।केपर्यनु [illegible] शब्दान्प्रयुञ्जतइति।लोकेचैकस्मिन्वृक्षइतिप्रयुञ्जतेद्वयोर्वृक्षौबहुषुवृक्षाइति। यदितर्हिलोकोवश्यंशब्देषुप्रमाणंकिमर्थमेकशेषआरभ्यते।अथकिमर्थंलोपआरभ्यते।प्रत्ययलक्षणमाचार्यःप्रार्थयमानोलोपमारभतेएकशेषारम्भेपुनरस्यनकिंचित्प्रयोजनमस्ति।ननुचोक्तंप्रत्यर्थंशब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति।यदिचैकेनानेकस्याभिधानंस्यात्।नप्रत्यर्थंशब्दनिवेशःकृतःस्यात्।

धानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः। लोपकृतमिति।लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः।अनेनेति।एकशेषविधानेन।उच्येतेति।वचनादनेकार्थकार्याणिप्रवर्तन्तांयथाजात्याख्यायामेकस्मिन्निति।नत्वेकार्थःशब्दएकशेषविधानेनानेकार्थःसंपद्यतइत्यर्थः।गामश्वइति।अश्वधर्मसमारोपःकेवलंप्रतीयतेनतुतात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः। यदितर्हीति।यदिचलोकःप्रमाणमित्यर्थः।उच्येततर्हीतःप्रभृतिसर्वोग्रन्थएकशेषप्रत्याख्यानवादिनः।

॥

तदपिप्रत्यर्थमेवेति। अर्थोह्यभिधेयमुच्यते [illegible] नानार्थानांजहातिवद्ब्रश्चबहूर्थतारादसादाराद्दूतियथर्थस्यथः।यापना
मिति।वृक्षश्चवृक्षश्चेतिदर्शनादनारब्धएकशेषेअनेकार्थत्वेकस्यनस्यात्। एकेनापीति।सहविवक्षायामेकएवशब्दउद्भूतावय
वभेदंसमुदायमभिधत्तइत्यर्थः।प्लक्षन्यग्रोधाविति।अत्रापिसहविवक्षायांसमुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैवसमुदायस्यप्रति
पादनाद्द्वितीयस्यप्रयोगोनप्राप्नोतीत्यर्थः।अनुक्तत्वादिति।प्लक्षावित्युक्तेप्लक्षस्यप्लक्षान्तरेणसहत्वंगम्यतेनतुन्यग्रोधे-

प्रत्यर्थंशब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमितिचेत्तदपिप्रत्यर्थमेव। प्रत्यर्थंशब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानात्। अप्रत्यर्थमितिचेदेवमुच्यते। यदप्येकेनानेकस्याभिधानंभवतितदपिप्रत्यर्थमेव। यदपिह्यर्थावर्थौप्रतितदपिप्रत्यर्थमेव। यदपिह्यर्थानर्थान्प्रतितदपिप्रत्यर्थमेव। यावतामभिधानंतावतांप्रयोगोन्याय्यः। यावतामर्थानामभिधानंभवतितावतांशब्दानांप्रयोगइत्येवपक्षोन्याय्यः। यावतामभिधानंतावतांप्रयोगोन्याय्यइतिचेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम्। यावतामभिधानंतावतांप्रयोगोन्याय्यइतिचेदेवमुच्यते। एषोपिपक्षोन्याय्यएवयदप्येकेनानेकस्याभिधानंभवति। यदितर्ह्येकेनानेकस्याभिधानंभवतिप्लक्षन्यग्रोधौ। एकेनोक्तत्वादपरस्यप्रयोगोनुपपन्नः। एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्यप्रयोगेणनभवितव्यम्। किंकारणम्। उक्तार्थानामप्रयोगइति। एकेनोक्तत्वादपरस्यप्रयोगोनुपपन्नइतिचेदनुक्तत्वात्प्लक्षेणन्यग्रोधस्यन्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्यप्रयोगोनुपपन्नइतिचेदनुक्तःप्लक्षेणन्यग्रोधार्थइतिकृत्वान्यग्रोधशब्दःप्रयुज्यते। कथमनुक्तः। यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानंभवतीति। सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानंभवतिनविरूपाणाम्। किंपुनःकारणंसरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानंभवतिनपुनर्विरूपाणाम्। किंकारणम्। अभिधानंस्वाभाव्यात्। अभिधानंपुनःस्वाभाविकम्। स्वाभाविकमभिधानंभवति। उभयदर्शनाच्च। उभयंखल्वपिदृश्यतेविरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानंभवति। तद्यथा।

द्यावाहक्षामाद्यावाचिदस्मैपृथिवीनमेतेइति।

नेत्यर्थः। उभयदर्शनाच्चेति।सरूपस्यविरूपस्यचैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः।द्यावेति।द्योशब्देनद्यावापृथिव्योरभिधानात्ततःपरस्यौकारस्यसुपांसुलुगित्याकारः।गोतोणिदित्यौकारान्तग्रहणाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च।पृथिवीइति।द्विवचनान्तंवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णादीर्घः।पृथिवीशब्देनात्रदिवस्पृथिव्योरभिधानम्॥

विरूपाणामिति। प्रकरणादिवशाच्चात्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यात एकशेषः। अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः। अनभिधानात्। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति। आकृत्यभिधानादिति। जातिः पदार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः। कथं पुनरिति। द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः। प्रख्याविशेषादिति। प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्यार्थैक्यं प्रतीयते। गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि पिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वं चावसीयते। गौरित्युक्त इति। गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः। कुतस्त्वेतदिति। भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वा

विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात्। किं पुनः सरूपाणाम्। आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः। आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते। एका आकृतिः सा चाभिधीयत इति। कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः सा चाभिधीयत इति। प्रख्याविशेषात्। नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते। शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति। यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयत इति। अव्यपवर्गगतेश्च। अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति।

द् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः। अव्यपवर्गगतेश्चेति। अव्यपवर्गोऽभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः। जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जातितद्वतोश्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोप्युपपद्यते। अथ प्रख्याविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम्। एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः। अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम्। तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य। ॥

एकोपदिष्टमिति।एकस्मिन्नुपदिष्टंगौरयंत्वयापदानस्प्रष्टव्यइत्यादिवस्तु।अथवैकमुपदिष्टंयस्यतदेकोपदिष्टंसकृदुपदिष्टंगोत्वादिसर्वत्रज्ञायतइत्यर्थः।उपोद्बलकमिति।उद्गतंबलंप्रत्यक्षंतत्पूर्वकत्वादनुमानस्यउद्बलस्यसमीपमनुमानमित्यर्थः।प्रख्याविशेषादित्यनेनप्रत्यक्षंजात्यालम्बनंप्रमाणमुपन्यस्तम्।ततोविप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिहजातिसद्भावेज्ञायतेचैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तंदेशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्यासामान्यसद्भावोनुमीयतइत्यर्थः।अथवाबलमुद्दीपयत्युपोद्बलकमुपबृंहकमुच्यते।धर्मशास्त्रंचतथेति।अनेनैतद्दर्शयति।नसादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ताभ्रान्ताप्रत्यभिज्ञासर्वत्रेतिग्राह्यंकिंतर्हिअभिन्नविषयनिमित्तास्मृतिकाराणामप्यविगीत

ज्ञायतेचैकोपदिष्टम्।ज्ञायतेखल्वप्येकोपदिष्टम्।गौरस्यकदाचिदुपदिष्टोभवतिसतमन्यस्मिन्देशेन्यस्मिन्कालेन्यस्यांचवयोवस्थायांदृष्ट्वा जानातिअयंगौरिति।कःपुनरस्यविशेषः प्रख्याविशेषादित्यतः।तस्यैवोपोद्बलकमेतत्प्रख्याविशेषाद्ज्ञायतेचैकोपदिष्टमिति।धर्मशास्त्रंचतथा।एवंचकृत्वाधर्मशास्त्रंप्रवृत्तंब्राह्मणोनहन्तव्यःसुरानपेयेतिब्राह्मणमात्रंनहन्यतेसुरामात्रंचनपीयते।यदिद्रव्यंपदार्थःस्यात्। एकंब्राह्मणमहत्वाएकांचसुरामपीत्वान्यत्रकामचारःस्यात्।कःपुनरत्रविशेषःअव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः।तस्यैवोपोद्बलकमेतद्अव्यपवर्गगतेश्चधर्मशास्त्रंचतथेति।अस्तिचैकमनेकाधिकरणस्थंयुगपत्।अस्तिखल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदुपलभ्यते।अस्तीत्याह।किम्।आदित्यः।तद्यथा।एकआदित्योनेकाधिकरणस्थोयुगपदुपलभ्यते।विषमउपन्यासः।नैकोद्रष्टाआदित्यमनेकाधिकरणस्थंयुगपदुपलभते।

प्रमाणभावस्तुपनिबद्धवचनानांजात्याश्रयेणसर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः। एकंब्राह्मणमिति।एकस्यैवद्रव्यस्यब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादितिभावः।तस्येति।अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता।स्मृतिकाराणामपितथैवव्यवहारदर्शनादित्यर्थः।नन्वेकमनेकस्थंकथंभवति।नहिदेवदत्तोयुगपन्मथुरायांस्रुघ्नेचभवतीत्यतआह।अस्तिचेति।अवयवीयद्यप्यनेकावयवस्थःतथापितत्तद्भावेविवादान्नासौदृष्टान्तत्वेनोपात्तः।

॥

इतीन्द्रवद्विषयइति।एकस्याप्यनेकइतिवाक्यशेषः।शब्दप्रादुर्भावेव्ययीभावेकृतेवतिःप्रत्ययः।सर्वत्रेति।सर्वेषुयागेषुद्रव्यवदङ्गतांप्रतिपद्यतइत्यर्थः।एकशेषेपीति।यद्येकस्यानेकसंबन्धोनाभ्युपगम्यतेतदैकःशब्दोऽनेकमर्थंसंबन्धाभावान्नप्रत्याययेदित्यर्थः। उक्तमेवार्थंसमर्थयितुमाह।द्रव्याभिधानेहीति।श्रुतिविहितानांसर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिःस्यादित्यर्थः। ननुचेति। सर्वविषयाचेदाकृतिश्चोद्यते तदासर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानंविनावैगुण्यमेवस्यादित्यर्थः।अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेवकर्मक्रियतेतत्राप्युच्यते एकाकृतिरितिचेति।चशब्दस्तुशब्दस्यार्थेवक्ष्यमाणार्थापेक्षयासमुच्चयेवा।सचेदानीमिति।एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेःसिद्धत्वादेकशेषारम्भःप्रत्याख्यायतेअनेकत्वेत्वारब्धव्यएवैकशेषइत्यर्थः।एवंतर्हीति।

एवंतर्हिइतीन्द्रवद्विषयः।तद्यथा।एकइन्द्रोनेकस्मिन्क्रतुशतेआहूतोयुगपत्सर्वत्रभवति।एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्रभविष्यति।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।एकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदुपलभ्यतइति।नैकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदितिचेत्तथैकशेषः।योहिमन्यतेनैकमनेकाधिकरस्थंयुगपदुपलभ्यातइतिएकशेषेतस्यदोषःस्यात्।एकशेषेपिनैकोवृक्षशब्दोनेकमर्थंयुगपदभिदधीत।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयमाकृतिरभिधीयतइति।द्रव्याभिधानेह्याकृत्यसंप्रत्ययः।द्रव्याभिधानेसत्याकृतेरसंप्रत्ययःस्यात्।तत्रकोदोषः।तत्रासर्वद्रव्यगतिः।तत्रासर्वद्रव्यगतिःप्राप्नोति।असर्वद्रव्यगतौकोदोषः।गौरनुबन्ध्योजोग्नीषोमीयइतिएकःशास्त्रोक्तंकुर्वीतअपरोशास्त्रोक्तम्।अशास्त्रोक्तेचक्रियमाणेविगुणंकर्मभवतिविगुणेचकर्मणिफलानवाप्तिः।ननुचयस्याप्याकृतिःपदार्थःतस्यापियद्यनवयवेनचोद्यतेनचानुबध्यते।विगुणंकर्मभवतिविगुणेचकर्मणिफलानवाप्तिः।एकाआकृतिरितिचप्रतिज्ञाहीयेत।यश्चास्यपक्षस्योपादानेप्रयोजनमेकशेषोनवक्तव्यइतिसचेदानींवक्तव्योभवति।एवंतर्ह्यनवयवेनचोद्यतेप्रत्येकंचपरिसमाप्यते।यथाआदित्यः।ननुचयस्यापिद्रव्यंपदार्थःतस्याप्यनवयवेनचोद्यतेप्रत्येकंचपरिसमाप्यते।

सर्वाभिर्व्यक्तिभिःसंबन्धस्यतुल्यत्वात्सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात्प्रत्येकंपरिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपिद्रव्येतत्कर्मक्रियमाणंजातौकृतमेवभवतीत्यर्थः।यथादित्यइति।प्रतिदेशंयथासर्वात्मनादित्यउपलभ्यतेतथाजातिरपीत्यर्थः।ननुचेति।द्रव्येपिपदार्थेजातेरनभिधेयायाउपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदंद्रव्यमात्रंविशिष्टजातियुक्तंशब्देनोच्यते।प्रत्येकंचपरिसमाप्यतइति।शास्त्रमित्यध्याहारः।अथवाजातिरुपलक्षणभूताप्रत्येकंपरिसमाप्यतइतिव्याख्येयम्।

॥

एकशेषस्त्वयेति।जात्युपलक्षितस्यद्रव्यस्यशब्देनाभिधाने [illegible] शब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।त्वयापीति-जातेरेकत्वाद्‌द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानिद्विवचनबहुवचनानिनसिध्यन्तीतिभावः।एवंभाष्यकारेणपक्षयोःसाम्यंदर्शितम्।वाक्यकारस्तुजातिपक्षाश्रयणात्प्रयोजनानिसमुच्चयेनाचष्टे।चोदनायांचैकस्येति।सामान्यस्याग्नेयादेः। उपाधिवृत्तेरिति।अष्टाकपालत्वादिरुपाधिःतस्यवृत्तिःप्रवृत्तिःएतदुक्तंभवति।यदिआग्नेयादिशब्देनसामान्यमभिधीयतेतदातेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात्‌प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते।द्रव्येतुपदार्थेएकेनैवयजमानेनसकृदेवाष्टाकपालःपुरोडाशोनिरूप्येतनान्येननाप्यन्यदेत्यर्थः।कःपुनरिति।गौरनुबन्ध्यइत्याग्नेयमष्टाकपाल

एकशेषश्चवक्तव्यः।त्वयापितर्हिद्विवचनबहुवचनानिसाध्यानि।चोदनायांचैकस्य उपाधिवृत्तेः।चोदनायांचैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहेआकृतिरभिधीयतइति।आग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपेत्।एकंनिरूप्यद्वितीयस्तृतीयश्चनिरूप्यते।यदिद्रव्यंपदार्थःस्यादेकंनिरूप्यद्वितीयस्यतृतीयस्यचनिर्वपणंनप्रकल्पेत।कःपुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः।एकानिर्वृत्तेनअपरानिर्वर्त्येना।द्रव्याभिधानंव्याडिः।द्रव्याभिधानंव्याडिराचार्योन्याय्यंमन्यते द्रव्यमभिधीयतइति।तथाचलिङ्गवचनसिद्धिः।एवंचकृत्वालिङ्गवचनानिसिद्धानिभवन्ति।ब्राह्मणीब्राह्मणःब्राह्मणौब्राह्मणाइति।चोदनासुचतस्यारम्भात्।चोदनासुचतस्यारम्भान्मन्यामहेद्रव्यमभिधीयतइति।गौरनुबन्ध्योजोग्नीषोमीयइति।आकृतौचोदितायांद्रव्येआरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनिक्रियन्ते।नचैकमनेकाधिकरणस्थंयुगपत्।नखल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदुपलभ्यते।नह्येकोदेवदत्तोयुगपत्स्रुघ्नेभवतिमथुरायांच।विनाशेप्रादुर्भावेचसर्वंतथास्यात्।किम्।

मितिचानयोरित्यर्थः।एकानिर्वृत्तेनेति।निष्पन्नोहिपशुर्यागसाधनायोपादीयते।अपरानिर्वर्त्येनेति।आग्नेयोष्टाकपालश्चोदनयेवोत्पाद्यतेनतुचोदनायाःपूर्वंनिष्पन्नइत्यर्थः।तत्रनिर्वृत्तेभेदाग्रहणात्‌द्रव्यान्तरेपिप्रवृत्तिःस्यान्नतुनिर्वर्त्येसादृश्याग्रहणादित्यवश्याश्रयणीयाजातिः।द्रव्याभिधानमिति।जातेर्वृत्तिविकल्पाक्षमत्वेनाभावंमन्यमानोव्याडिर्द्रव्यमेवशब्देनाभिधीयतइतिमन्यते।आकृतौचोदितायामिति।आकृतिवादिपक्षेशब्देनाकृतिश्चोद्यतेद्रव्येतुकार्यंप्रवर्तते।अयुक्तंचैतत्।नह्यन्यचोदनेन्यस्य-कार्येक्रियमाणेयथोक्तंकृतंभवति।तस्माद्‌द्रव्यमेवशब्देनोच्यतइतिन्याय्यम्।नचैकमिति।नचहेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेनसाध्यसिद्धिर्भवतिदेवदत्तदृष्टान्तेनविपर्ययस्यापिसाधनात्।

श्चामृत इति। अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरेष्वेति प्रत्ययो न स्यात्। प्रातप्रत्ययद्वैकापाय इत्यर्थः। यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गौर्जात इति। जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्। अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यम्। अन्यथा। नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः। ततश्च व्यक्तौ चैकत्र साव्यक्ताऽभेदात्सर्वत्र गा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः। अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद्द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धावुपपद्येते इत्यर्थः। एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः। गौश्चेति। भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयो

विनश्येच्च प्रादुष्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत्। गौर्जात इति सर्वगोभूतमनवकाशं स्यात्। अस्ति च वैरूप्यम्। अस्ति खल्वपि वैरूप्यम्। गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति। तथा च विग्रहः। एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम्। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। अक्षाः पादा माषा इति। लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात्। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। कुतः। गुणस्यानित्यत्वात्। अनित्या गुणा उपायिनोऽपायिनश्च। किं य एते शुक्लादयः। नेत्याह। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन।

नेत्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थ आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति न हि शकटाक्षदेवनाक्षादिष्वेकाकृतिसद्भावः। इदानीमाकृतिवादी दोषानुपरिहर्तुमाह। लिङ्गेति। आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः। सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्। कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः। गुणाश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः। अनित्या इति। कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्याप्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्येत्यर्थः। किं य एत इति। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यत इति प्रश्नः। प्रकरणादर्थनिश्चय इत्याह। नेत्याहेति।

॥

वचनपरिहारस्त्विति।लिङ्गपरिहारेनकिंचिद्दुष्यतिवचनपरिहारेत्वभिधीयमानेएकाकृतिरितिप्रतिज्ञाहानिःद्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात्।द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपिप्राप्नोतीत्येकशेषोपिवक्तव्यइत्यर्थः।गुणविवक्षानित्यत्वादिति।स्वतआकृतेरेकत्वंद्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायांतुद्विवचनबहुवचनेभवतः।आश्रयधर्मैराश्रितानांव्यपदेशः।यथासंपन्नोयवोविनष्टोयवइतिसंपत्तिविनाशाभ्यांद्रव्यगताभ्यांजातिर्व्यपदिश्यते तथालिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थः।भवेदिति।अभ्युपगमविरोधाभावात्।वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमंविरुणद्धिद्वित्वबहुत्वयोगेभ्युपगतैकत्व

भवेल्लिङ्गपरिहारउपपन्नःवचनपरिहारस्तुनोपपद्यते।यदिहिकदाचिदाकृतिरेकत्वेनयुज्यतेकदाचिद्द्वित्वेनकदाचिद्बहुत्वेन।एकाआकृतिरितिचप्रतिज्ञाहीयेत।यच्चास्यपक्षस्योपादानेप्रयोजनमुक्तमेकशेषोनवक्तव्यइतिसचइदानींवक्तव्योभवति।एवंतर्हिलिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात्।लिङ्गवचनानिसिद्धानिभवन्ति।कुतः।गुणविवक्षायाअनित्यत्वात्।अनित्यागुणविवक्षा।कदाचिदाकृतिरेकत्वेनविवक्षिताभवति कदाचिद्द्वित्वेनकदाचिद्बहुत्वेनकदाचित्पुंस्त्वेनकदाचित्स्त्रीत्वेनकदाचिन्नपुंसकत्वेन। भवेल्लिङ्गपरिहारउपपन्नः।वचनपरिहारस्तुनोपपद्यते।यदिकदाचिदाकृतिरेकत्वेनविवक्षिताभवति कदाचिद्द्वित्वेनकदाचिद्बहुत्वेनएकाआकृतिरितिचप्रतिज्ञाहीयेत।यच्चास्यपक्षस्योपादनेप्रयोजनमुक्तमेकशेषोनवक्तव्यइति।सचेदानींवक्तव्योभवति।लिङ्गपरिहारश्चापिनोपपद्यते।किंकारणम्।आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादायप्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्तल्लिङ्गंनजहाति।तस्मान्नवैयाकरणैःशक्यं——लौकिकंलिङ्गमास्थातुम्।अवश्यंकश्चित्स्वकृतान्तआस्थेयः।कोसौस्व कृतान्तः।

हानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः।लिङ्गपरिहारश्चापीति।विशेषणानांचाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गाजातिरिति।ततश्चैकमेवाश्रयगतंलिङ्गमुपादत्तेसर्वदाजातिःयथाग्राम्यपशुजातयःसंघेस्त्रीत्वमेवोपाददतेगावइमाइतिअन्यास्तुपुंस्त्वमेवब्राह्मणाइमेइतियथेत्यर्थः।तस्मादिति।सिद्धान्तवादीयुक्तंपक्षमाश्रयति। लौकिकमिति।स्तनकेशादिसंबन्धइत्यर्थः।तस्मिन्नाश्रीयमाणेलिङ्गान्तरेणासंबन्धोनस्यात्।तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते।गुणानांसत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणांशब्दादीनांवृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाःशब्दैकगोचराःलिङ्गत्वेनपरिगृह्यन्ते।आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः।॥

न्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः। ॥

वाचनिकानीति।संकीर्णप्रयोगोपलम्भात्।असंकरार्थोयथाद्रव्यपदार्थकस्यवाचनिकोवचननियमः।तथाकृतिवादिनोपि।सह्येवंव्याचष्टेएकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनंयथापशुना यजेतेति।अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायांद्विवचनबहुवचने।ननुद्रव्यस्यानभि

संख्यानप्रसवौलिङ्गम्।संख्यानप्रसवौलिङ्गमास्थेयौ।किमिदंसंख्यानप्रसवाविति।संख्यानेस्त्यायतेर्ड्रट्स्त्री।सूतेःस प्रसवेपुमान्।ननुचलोकेपिस्त्यायतेरेवस्त्री।सूतेश्चपुमान्।अधिकरणसाधनालोकेस्त्री।स्त्यायत्यस्यांगर्भइतिकर्तृसाधनश्चपुमान्।सूतेपुमानिति।इहपुनरुभयंभावसाधनंस्त्यानंप्रवृत्तिश्च।कस्यपुनःस्त्यानंस्त्रीप्रवृत्तिर्वापुमान्।गुणानाम्।केषाम्।शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्।सर्वाश्चपुनर्मूर्तयएवमात्मिकाःसंख्यानप्रसवगुणाःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः।यत्राल्पीयांसोगुणाःतत्रावरतस्त्रयःशब्दःस्पर्शोरूपमिति।रसगन्धौनसर्वत्र।प्रवृत्तिःखल्वपिनित्या।नहीहकश्चिदपिस्वस्मिन्नात्मनिमुहूर्तमप्यवतिष्ठते।वर्धतेयावदनेनवर्धितव्यमपचयेनवायुज्यते।तच्चोभयंसर्वत्र।यद्युभयंसर्वत्रकुतोव्यवस्था।विवक्षातः।संख्यानविवक्षायांस्त्रीप्रसवविवक्षायांपुमान्उभयोरप्यविवक्षायांनपुंसकम्।तत्रलिङ्गवचनसिद्धिर्गुणाविवक्षानित्यत्वादितिलिङ्गपरिहारउपपन्नः।वचनपरिहारस्तुनोपपद्यते।वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः।इदंतावदयंप्रष्टव्यःअथयस्यद्रव्यंपदार्थःकथंतस्यएकवचनद्विवचनबहुबचनानिभवन्तीति।एवंसवक्ष्यतिएकस्मिन्नेकवचनंद्वयोर्द्विवचनंबहुषुबहुवचनमिति।यद्धितस्यापिवाचनिकानिनस्वाभाविकानिअहमप्येवंवक्ष्यामिएकस्मिन्नेकवचनंद्वयोर्द्विवचनंबहुषुबहुवचनमिति॥नह्याकृतिपदार्थकस्यद्रव्यंनपदार्थःद्रव्यपदार्थकस्यवाआकृतिर्नपदार्थः।उभयोरुभयंपदार्थः।कस्यचित्किंचित्प्रधानभूतंकिंचिद्गुणभूतम्।आकृतिपदार्थकस्यआकृतिःप्रधानभूताद्रव्यंगुणभूतम्।द्रव्यपदार्थकस्यद्रव्यंप्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता।गुणवचनवद्वा।गुणवचनवद्वालिङ्गवचनानिभविष्यन्ति।तद्यथा।गुणवचनानांशब्दानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिभवन्ति।शुक्लंवस्त्रंशुक्लाशाटीशुक्लःकम्बलः।शुक्लौकम्बलौशुक्लाःकम्बलाइति।

धेयत्वात्कथंतत्कृतआकृतेर्वचनोपकारइत्याह।नहीति।तत्रयथापचतिपचतःपचन्तीतिक्रियाप्राधान्येपिसाधनसंख्याकृतोवचनभेदःएवमाकृतिप्राधान्येपिद्रव्यसंख्याकृतइत्यदोषः। ॥

यदसावितिजातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद्द्रव्यात्माजातिःप्रतीयमानातद्गतलिङ्गसंख्याग्राहिणीत्यर्थः।चोदनासुचतस्यारम्भादितियदुक्तंतत्परिहार्थमाह अधिकरणगतिरिति।यथाग्निरानीयतामित्युक्तेकेवलस्याग्नेरानयनासंभवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपिपात्रमानीयतेएतदेवाग्नेरानयनंयत्पात्रस्थस्य।तथाआकृतावारम्भणादीनिचोद्यमानानिसामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते।सर्वएवाकृतेःक्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्यायाएवेतिद्रव्यद्वारकःसंपद्यते।अनाश्रितत्वादिति।यथागुणानांद्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वंनैवमाकृतेःअन्यत्रापिप्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वंतस्याइत्यर्थः।इतरःसंबन्धमात्रमाश्रितत्वंमत्वापृच्छति।

यदसौद्रव्येश्रितोभवतिगुणस्तस्ययल्लिङ्गंवचनंतद्गुणस्यापिभवति।एवमिहापियदसौद्रव्यंश्रिताआकृतिस्तस्ययल्लिङ्गंवचनंचतदाकृतेरपिभविष्यति।अधिकरणगतिःसाहचर्यात्।आकृतावारम्भणादीनांसंभवोनास्तीतिकृत्वाआकृतिसहचरितेद्रव्येआरम्भणादीनिभविष्यन्ति।नचैकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदित्यादित्यवद्विषयः।नखल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थंयुगपदुपलभ्यतइत्यादित्यवद्विषयोभविष्यति।तद्यथा।एकआदित्योनेकाधिकरणस्थोयुगपदुपलभ्यते।विषमउपन्यासः।नैकोद्रष्टानेकाधिकरणस्थमादित्यंयुगपदुपलभते।एवंतर्हीतीन्द्रवद्विषयः।तद्यथैकइन्द्रोनेकस्मिन्क्रतुशतआहूतोयुगपत्सर्वत्रभवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्रभवेदिति।अविनाशोनाश्रितत्वात्।द्रव्यविनाशेआकृतेरविनाशः।कुतः।अनाश्रितत्वात्।अनाश्रिताआकृतिर्द्रव्यम्।किमुच्यतेअनाश्रितत्वादिति।यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिःसाहचर्यादिति।एवंतर्हिअविनाशोनेकात्म्यात्।द्रव्यविनाशेआकृतेरविनाशः।कुतः।अनेकात्म्यात्।अनेकआत्माआकृतेर्द्रव्यस्यच।तद्यथा।वृक्षस्थोवतानोवृक्षेछिन्नेपिनविनश्यति।वैरूप्यविग्रहोद्रव्यभेदात्।

किमुच्यतइति।अनेकात्म्यादिति।पूर्वोक्तएवार्थोविशिष्यानेनप्रतिपाद्यतेनित्याआकृतिरेकासर्वत्रगातद्विपरीतंद्रव्यमितिभेदाद्द्रव्यविनाशेपिनजातेर्विनाशः।गुणानांतुद्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यनाशइतिनतैर्व्यभिचारः।वृक्षस्थोवतानइति।यथावृक्षस्योपरिद्राक्षादिलतावतानःस्थितोनवृक्षविनाशमनुविनश्यतितथाजातिरपीत्यर्थः। ॥

वैरूप्यविग्रहाविति।द्रव्याणांस्वगतभेदप्रतिबद्धौवैरूप्यविग्रहावित्यर्थः।तत्रद्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौसमुच्चयोपपत्त्याविग्रहोनविरुध्यते।क्रियासामान्यादिति।भिन्नासुक्रियासुअभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तंयत्सामान्यंतदेवद्रव्येष्वपितन्निमित्तंभवति।यथापाचकइत्याश्रयान्तरगतमपिहिसामान्यंसमवेतसमवायाद्द्रव्येउपकरोति।यथागैरिकादिगतंलोहित्यंसंयुक्तसमवायात्पटेलौहित्यप्रत्ययमादधाति।पुराकल्पइति।पुराकल्पेप्रसिद्धोऽर्थःसंप्रतिनिमित्ताभावेपितथैवव्यपदिश्यते।माषसंवद्यइति।तत्रषोडशभागत्वेनमाषःप्रसिद्धःतथैवकार्षापणोमाषःषोडशभागइतिषोडशभागत्वंनामसामान्यमुपादत्तेमाषशब्दइतिसिद्धमेकशब्दत्वम्।संख्यासामान्यादिति।संख्यैवसामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात्।नतुषोडशसंख्याषोडशसुपदार्थेषुव्यासज्यस्थितानत्वेकस्मिन्षोडशे।एवंतर्हिषोडशसंख्यापूरणत्वंनामयत्सामान्यंतत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यतइत्यदोषः।अथडित्थादइतिभिन्नेषुसंज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात्कथमेकशब्दवाच्यत्वमुच्यते।भिन्नडित्थशब्दगतंडित्थशब्दत्वंनामयथाशब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुःतथासोयमितिशब्दार्थयोरभेदाध्य

वैरूप्यविग्रहावपिद्रव्यभेदाद्भविष्यतः।व्यर्थेषुचसामान्यात्सिद्धम्।विभिन्नार्थेषुचसामान्यात्सिद्धम्।सर्वत्रअश्नोतेरक्षः।पद्यतेःपादः।मिमीतेःमाषः।तत्रक्रियासामान्यात्सिद्धम्।अपरस्त्वाह।पुराकल्पएतदासीत्षोडशमाषाःकार्षापणंषोडशपलाश्चमाषसंवद्यः।तत्रसंख्यासामान्यात्सिद्धम्॥सरूपाणाम्॥वृद्धोयूनातल्लक्षणश्चेदेवविशेषः॥इहकस्मान्नभवति।अजश्चवर्करश्चअश्वश्चकिशोरश्चउष्ट्रश्चकरभश्चेति।

वसायादध्यस्तडित्थशब्देषुसंज्ञिष्वपिसंबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं ति सि सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम्।तथातावित्येतावितिपरोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकंसामान्यमाश्रयणीयम्।गोत्वाश्वत्वेसामान्येइतिव्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपिसामान्यमाश्रयितव्यम्।अथवानिःसामान्यानिसामान्यानीतितार्किकदर्शनंनवैयाकरणैर्नियोगतआस्थेयम्।कार्योन्नीयमानाहितेषांपदार्थाइतिसामान्येष्वपिसामान्यमस्ति।अभावाश्चत्वारइत्यत्रापिनिरुपाख्यत्वंसामान्यंकल्पनीयम्।तदेवंसर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम्।वृद्धो॥इहकस्मादिति।उभयगतिरिहशास्त्रेसंभवतीतिमत्वाप्रश्नः।अथवावृद्धशब्दइहशास्त्रेऽपत्यविशेषेनपरिभाषितइतिसतावद्योवाचीगृह्यते।तत्साहचर्याद्युवशब्दोऽपितथैवेतिप्रश्नः।अजोष्ट्राश्वशब्दानांजातिशब्दत्वेप्यत्रशब्दान्तरसंनिधानाद्वृद्धावस्थाभिधायित्वंद्रष्टव्यम्।अन्यथासामान्यविशेषशब्दानांद्वन्द्वोनस्यात्।सामान्यशब्देनसर्वविशेषाणामाक्षेपाद्विशेषैःसहसमुच्चयाभावात्।

वक्ष्यमाणंमनसिकृत्वाह।तल्लक्षणश्चेदिति।इतरोऽगृहीताभिप्रायआह।तल्लक्षणइति।परिहारस्तुउत्तरत्रवक्ष्यते॥स्त्रीपुं
वच्च॥इदमिति।यदिस्त्रीशब्दस्यस्वरितत्वंप्रतिज्ञायते।तदास्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम्।ततश्चायमर्थः।पुं
वत्स्त्रीप्रत्ययोनभवतीत्यभावातिदेशः क्रियते।स्वरितत्वाभावेतुशब्दग्रहणमर्थग्रहणंवा।तत्रशब्दग्रहणपक्षेस्त्रीश
ब्दस्यपुंशब्दस्येवरूपंभवतीतिस्त्रीत्वमनिवृत्तमेव।अर्थग्रहणपक्षेतुपुमर्थातिदेशेतदर्थप्रतिबद्धानांकार्याणां-

तल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्युच्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषोयत्समाना
यामाकृतौशब्दभेदः॥स्त्रीपुंवच्च॥इदंसर्वेष्वेवस्त्रीग्रहणेषुविचार्यते।स्त्रीग्रहणेषुस्त्रीप्रत्ययग्रहणंवास्या
त्स्त्र्यर्थग्रहणंवास्त्रीशब्दग्रहणंवेति।किंचातः।यदिप्रत्ययग्रहणंवाशब्दग्रहणंवागार्गीचगार्ग्योय
णौचगर्गाः केनयशब्दोनश्रूयते।अस्त्रियामितिहिलुगुच्यते।इहचगार्गीचगार्ग्योयणौचगर्गान्पश्य
।तस्माच्छसोनःपुंसीतिनत्वंनप्राप्नोति।अथार्थग्रहणम्।नदोषोभवति।यथानदोषस्तथास्तु।इहक
स्मान्नभवति।अजाचबर्करश्चवडवाचकिशोरश्चउष्ट्रीचकरभश्चेति।तल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्यु
च्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषःयत्समानायामाकृतौशब्दभेदः।पुमान्स्त्रि
या॥ इहकस्मान्नभवतिहंसश्चवरटाचकच्छपश्चदुलिश्चऋश्यश्चरोहिच्चेति।तल्लक्षणश्चेदेव
विशेषइत्युच्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषोयत्समानायामाकृतौशब्द
भेदः॥भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम्॥किमर्थमिदमुच्यतेनपुमान् स्त्रियेत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।
तल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्युच्यतेनचात्रतल्लक्षणएवविशेषः।तल्लक्षणएवविशेषोयत्समानायामा
कृतौशब्दभेदः।एवंतर्हिसिद्धेसतियदिमंयोगंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः।

सिद्धिः।तत्रार्थस्यप्राधान्याद्दुष्टत्वाच्चार्थपक्षएवाश्रीयते।अस्त्रियामितीति।यदायंप्रसज्यप्रतिषेधः तदादोषःप
र्युदासेतुशिष्यमाणःशब्दोनिवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्तिस्त्रीसदृशोर्थइतिलुक्सिध्यति।गर्गान्पश्येति।स्त्रीत्वस्या
निवृत्तत्वात्।नायंपुंबहुत्वेशसुत्पन्नइतिनत्वंनसिध्यति॥भ्रातृ॥यत्समानायामिति।एकापत्यत्वनामसमानाकृतिरस्ति।

ऊर्ध्वमिति। यत्रैकाप्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तुवैरूप्यंतत्रैकशेषइत्यर्थः। त्यदादीनिसर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वासर्वत्रसरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद्यथोक्तार्थलाभः। अत्रैवार्थएतत्सूत्रंलिङ्गम्। पदान्तरगम्येपितल्लक्षणविशेषेपुमान्स्त्रियेत्येकशेषोभवति। यथागोश्चायंगौश्चेयमित्येतौगावौचरतइति। वरटाचेति। वरटाहंसी। पूर्वसूत्रइति। पूर्वाचार्यकृतेव्याकरणेअपत्यमन्तर्हितंवृद्धमितिपौत्रप्रभृतेरपत्यस्यवृद्धसंज्ञाकृता। वृद्धोयूनेत्यत्रचकृत्रिमस्यजीवतितुवंश्येयुवेत्यस्यग्रहणंतत्साहचर्याद्वृद्धस्याप्यपत्यस्यग्रहणमित्यर्थः। असरूपाणामिति। गर्गापत्यत्वंसामान्यंवृद्धयूनोर्विवक्षितमितिसिद्धमेकशब्दत्वम्। आरभ्यमाणेप्येकशेषेगार्ग्याविितिविशेषोनावधार्यतेकिंवृद्धयुवानौप्रक्रान्तौउतवृद्धाविति। प्रकरणाद्यपेक्षेतुविशेषावसायेसामान्योपक्रमेपितथैव

यत्रोर्ध्वप्रकृतेस्तल्लक्षणएवविशेषः तत्रैकशेषोभवति। किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। हंसश्चवरटाचकच्छपश्चडुलिश्चऋष्यश्चरोहिच्चेति। अत्रैकशेषोनभवति। पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः। यावद्ब्रूयाद्गोत्रंयूनेतितावद्वृद्धोयूनेति। पूर्वसूत्रेगोत्रस्यवृद्धमितिसंज्ञाक्रियते। असरूपाणांयुवस्थविरस्त्रीपुंसानांविशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्यचविवक्षितत्वात्सिद्धम्। असरूपाणांयुवस्थविरस्त्रीपुंसानांविशेषश्चाविवक्षितःसामान्यंचविवक्षितम्। विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्यचविवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेषएकविभक्तावित्येवसिद्धम्। पुमान्स्त्रियेहकस्मान्नभवति। ब्राह्मणवत्साचब्राह्मणीवत्सश्चेति। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्यविशेषवाचकत्वादनेकशेषः। ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्यविशेषवाचकत्वादेकशेषोनभविष्यति। यत्रलिङ्गं विभक्तिपरमेवविशेषवाचकंतत्रैकशेषोभवति। नात्रलिङ्गंविभक्तिपरमेवविशेषवाचकम्। यदितर्हियत्रलिङ्गंविभक्तिपरमेवविशेषवाचकंतत्रैकशेषोभवपि। इहनप्राप्नोति कारकश्चकारिकाचकारकौ। नह्यत्रलिङ्गं विभक्तिपरमेवविशेषवाचकंकिंतर्हिद्वित्वमपि।

विशेषावसायिष्यतइतिनार्थएकशेषारम्भेण। द्वन्द्वोपिगार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्नभविष्यति। स्त्रीपुंसयोरपिमृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षायांब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः। ब्राह्मणवत्साचेति। अस्त्यत्रप्रकृतेरूर्ध्वंतल्लक्षणोविशेषःनचात्रकश्चिद्विशेषःस्त्रीपुंसयोरूपात्तः। अविभक्तिपरस्येति। एकविभक्तावित्यनुवर्तते। तेनएकशेषनिमित्तेविभक्तौपरतोयत्रस्त्रीपुंसकृतोविशेषस्तत्रैकशेषः। इहतुतस्यांचान्तर्वर्तिन्यांचविभक्तावित्येकशेषाभावः। कारिकाचेति। द्वित्वमप्यत्रविशेषस्यवाचकंतत्रनैकशेषनिमित्तेविभक्तौपरतोऽनन्तरमितिदोषः। ॥

एतत्समाधानार्थं विचारयति। कथमिति। अर्थइति। अर्थो स्त्रियाः शब्द इत्येकविभक्तिपरत्वम्। कारिका चेति। शब्दस्त्रिया टापात्र कृतमित्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे। यद्यप्यर्थे न टाप् कृतः तथाप्यधिकमित्वमस्ति न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः। गोमती चेति। नात्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः। अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति। अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात्। पट्वी चेति। नात्र यणादेशस्य लक्षणवाके शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता। अज्रूपताश्रयणेन यणादेशविधानात्। न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यर्थस्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः। शब्दार्थाविति। नात्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम्। अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते। तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम्। पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये तद्भावभावित्वादर्थोपि पारंपर्येण भवत्येव निमित्तमित्व यणादेशयोः। एवं तर्हीति। विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः। सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह। तदित्यनेनेति। स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः। स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः। इह प्रधानकृतोपीत्येकशेषाभावः॥ नपुंस॥ शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लाश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात्। एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च।

कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति। किं चातः। यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ। इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ। अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ। इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ। उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति। कथं तर्हि शब्दार्थौ या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते। एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। तदित्यनुवर्तते। तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते। कौ च प्रकृतौ। प्रधाने। प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं या अर्थस्त्रीति॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले।

प्रधानेकार्यसंप्रत्ययादिति। शब्देनार्थस्याभिधानमिहकार्यम्। तच्चनपुंसकानपुंसकसंनिधौनपुंसकस्यैवभविष्यतीतिनार्थः सूत्रेणेत्यर्थः। कथमिति। यथालोकेबहुषुगच्छत्सुराजागच्छतीतिप्रधानंराजाव्यपदिश्यते। राज्ञश्चप्राधान्यंतदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम्। इहतुनपुंसकस्यकिंकृतंप्राधान्यमितिप्रश्नः। एवंहिलोकेदृश्यतइति। व्यापित्वान्नपुंसकस्यप्राधान्यमाह। स्थितिर्नपुंसकंसाचसर्वत्रविद्यतइतिस्थितिरूपत्वेनैवस्त्रीपुंसयोरपिविवक्षायांसिद्धोनपुंसकशब्दप्रयोगः। अनिर्ज्ञातेर्थइति। सामान्यरूपेणज्ञातेस्त्रीत्वादिनातुविशेषेणनिर्ज्ञातइत्यर्थः। गुणसंदेहइति। गुणाः स्त्रीत्वादयः। इयंचैवेति। यद्यपिनपुंसकस्यजन्मतथापियत्तज्जननासमर्थंतन्नपुंसकमितिनेहनपुंसकलक्षणंकिंतर्हिशब्दैकगोचरत्वमेवलिङ्गल

शुक्लश्चकम्बलःशुक्लाचबृहतिकाशुक्लंचवस्त्रंतदिदंशुक्लंतानीमानिशुक्लानि। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाच्छेषः। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाच्छेषोभविष्यति। किंचप्रधानम्। नपुंसकम्। कथंपुनर्ज्ञायतेनपुंसकंप्रधानमिति। एवंहिदृश्यतेलोके अनिर्ज्ञातेर्थेगुणसंदेहेचनपुंसकलिङ्गंप्रयुज्यते। किंजातमित्युच्यते। इयंचैवहिजायते। स्त्रीवापुमान्वा। तथाविदूरेअव्यक्तरूपंदृष्ट्वावक्तारोभवन्तिमहिषीरूपमिवब्राह्मणीरूपमिव। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययान्नपुंसकस्यशेषोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। एकवच्चास्यान्यतरस्यामितिवक्ष्यामीति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। आकृतिवाचित्वादेकवचनम्। आकृतिवाचित्वादेकवचनंभविष्यति। यदाद्रव्याभिधानंतदाद्विवचनबहुवचनेभविष्यतः॥ भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम्॥ पितामात्रा॥ श्वशुरःश्वश्र्वा॥ किमर्थमिदमुच्यते। नपुमान्स्त्रियेत्येवसिद्धम्।

क्षणम्। तथाचनपुंसकोभवतीतिप्रयोगउपपद्यते। महिषीरूपमिति। रूपशब्दः संस्थानवचनः। यत्र दूराद्दृश्यमानेवस्तुनिनिश्चयोनास्तिकेवलंसंभावनारूपः संदेहस्तत्रैकस्यापिशब्दस्यप्रयोगोभवतिस्थाणुरयंस्यादिति। एवमिहापिमहिषीवैतत्संस्थानमित्यस्मिन्नर्थेमहिषीरूपमिवेतिप्रयुक्तम्। रूपशब्दोत्रनपुंसकलिङ्गोदृष्टान्तत्वेनोपात्तः। यत्रतुविशेषस्यनिर्ज्ञानंशुक्लाःशाट्यःशुक्लाःकम्बलाइतितत्रनास्तिनपुंसकप्रयोगः। सत्यारम्भेअरण्यारण्यान्याविन्त्यत्रैवकारानुवर्तनान्महत्त्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाभावः॥ पिता॥ किमर्थमिति। वृत्तिविषयेभ्रात्रादिशब्दानांस्वस्रादिष्वपिवृत्त्यासिद्धएकशेषइतिमत्वाप्रश्नः।

कारणादिति।भिन्नंचप्रवृत्तिनिमित्तंभ्रातृशब्दस्यस्वसृशब्दस्यचेतिभ्रातृशब्देननस्वसुरभिधानंप्राप्नोति।एकशेषविषयमिति।आरब्धेएकशेषेऽवश्यंभ्रातृशब्देनस्वसाभिधेया।अन्यथैकशेषारम्भोनर्थकःस्यात्।एवमनारब्धेप्येकशेषेनित्यत्वाच्छब्दार्थस्यसंबन्धस्यसहविवक्षायामेवभ्रातृशब्दःस्वसुरभिधायकोभविष्यति।नह्यविद्यमानसंबन्धस्यशक्तिःशास्त्रेणनियम्यते।अनभिधानाच्चभ्रातृपुत्रशब्दयोःस्वसृदुहितृभ्यांद्वन्द्वाभावः।मातापितरौश्वश्रूश्वशुरावितिद्वन्द्वइष्यतएव॥त्यदादी॥त्यदादितइति।षष्ठ्याव्याश्रयइतितसिः।आद्यादित्वाद्वा।साचेति।स्त्रीत्वेप्राप्तेपुंस्त्वंविधीयते।पुंन

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणांकारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशः।भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणांकारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशोभवति।भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणांकारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशइतिचेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम्।यदितावद्बिभर्त्तीतिभ्राता।स्वसर्यप्येतद्भवति।तथायदिपुनातीतिप्रीणातीतिवापुत्रः।दुहितर्यप्येतद्भवति।तथायदिपातिपालयतीतिवापिता।मातर्यप्येतद्भवति।तथायद्याश्वाशव्यःश्वशुरःश्वश्र्वामप्येतद्भवति।दर्शनंवैहेतुः।नहिस्वसरिभ्रातृशब्दोदृश्यते।दर्शनंहेतुरितिचेत्तुल्यमेतद्भवति।स्वसर्यपिभ्रातृशब्दोदृश्यते।तुल्यंहिकारणम्।नवैएषलोकेसंप्रत्ययः।नहिलोकेभ्राताआनीयतामित्युक्तेस्वसाआनीयते।तद्विषयंच।तद्विषयंचैतद्द्रष्टव्यंभवति।स्वसरिभ्रातृत्वं— किंविषयम्।एकशेषविषयम्।युक्तंपुनर्यन्नियतविषयानामशब्दाःस्युः।बाढंयुक्तम्।अन्यत्रापितद्विषयदर्शनात्।अन्यत्रापिनियतविषयाःशब्दादृश्यन्ते।तद्यथा।समानेरक्तेवर्णेगौर्लोहितइतिभवतिअश्वःशोणइति।समानेचकालेवर्णेगौःकृष्णइतिभवतिअश्वोहेमइति।समानेचशुक्लेवर्णेगौःश्वेतइतिभवत्यश्वःकर्कइति॥त्यदादीनिसर्वैर्नित्यम्॥त्यदादितःशेषेपुंनपुंसकतोलिङ्गवचनानि॥त्यदादितःशेषेपुंनपुंसकतोलिङ्गवचनानिभवन्ति।साचदेवदत्तश्चतौ।साचकुण्डेचतानि॥अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्॥अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।सचकुक्कुटःसाचमयूरीकुक्कुटमयूर्यौति।अर्द्धंपिप्पल्यास्तदर्द्धंपिप्पलीचसार्द्धंपिप्पल्यौते।अयमपियोगःशक्योऽवक्तुम्।कथम्।त्यदादीनांसामान्यार्थत्वात्।

पुंसकयोस्त्वेकशेषेशब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वंभवति।अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति।न्यायसिद्धमिदम्।परवल्लिङ्गंद्वन्द्वतत्पुरुषयोरितिसमासार्थस्यलिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापिसर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्यसिद्धत्वात्। ॥

सामान्यमर्थइति। वस्तुमात्रंत्यदादिभिःपरामृश्यतइतितदेवैषामर्थः। परस्येति। सूत्रेसतिशब्दपरविप्रतिषेधःशक्यतेआश्रयितुम्। पूर्वशेषदर्शनाच्चेति। सतित्वारम्भेपूर्वशेषोनस्यादितिदोषप्रसङ्गः। द्वन्द्वइति। तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगोमाभूदित्यर्थः। आभीराइति। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरोनामजायते। माहिष्योग्रौप्रजायेतेविट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादितिस्मृतिः।-

त्यदादीनांसामान्यमर्थः। आतश्चसामान्यंदेवदत्तेपिहिसइत्येतद्भवति यज्ञदत्तेपि। त्यदादीनांसामान्यार्थत्वात्शेषोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। परस्यशेषंवक्ष्यामीति। परस्यचोभयवाचित्वात्। उभयवाचिपरम्। पूर्वशेषदर्शनाच्च। पूर्वस्यखल्वपिशेषोदृश्यते। सचयश्चतावानय। यावानयइति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। द्वन्द्वोमाभूदिति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। सामान्यविशेषवाचिनोश्चद्वन्द्वाभावात्सिद्धम्। सामान्यविशेषवाचिनोश्चद्वन्द्वोनभवतीतिवक्तव्यम्। यदिसामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वोनभवतीत्युच्यतेशूद्राभीरंगोबलीवर्दंतृणोलपमितिनसिध्यति। नैषदोषः। इहतावच्छूद्राभीरमिति। आभीराजात्यन्तराणि। गोबलीवर्दमितिगावउत्कालितपुंस्कावाहायचविक्रयायचस्त्रियएवावशिष्यन्ते। तृणोलपमितिअपामुलपमितिनामधेयम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। सामान्येनोक्तत्वाद्धिविशेषस्यप्रयोगोनभविष्यति। सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यविशेषस्यप्रयोगेणनभवितव्यम्। किंकारणम्। उक्तार्थानामप्रयोगइति। नतर्हीदानीमिदंभवतितंब्राह्मणमानयगार्ग्यमिति। भवतियदानियोगतस्तस्यैवानयनंभवति।

स्त्रियएवेति। ततश्चात्रगोशब्दःस्त्रीगवीनामेववाचकः। सामान्येनेति। सामान्येन —— सर्वविशेषाणांव्याप्तत्वान्नास्तिसामान्यविशेषयोःसमुच्चयइत्यर्थः। तंब्राह्मणमिति। तमित्यनेनगतत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्यप्रयोगोनप्राप्नोतिब्राह्मणमित्यनेनगतत्वाच्चगार्ग्यशब्दस्येतिभावः। भवतीति। सामान्योपक्रमेविशेषाभिधानमित्यर्थः।

येनैवेति। यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते। ब्राह्मणआयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषयेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः। तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः॥ ग्राम्य॥ स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः। उभयात्मकत्वमपश्यन्नाह। अयमिति। स्त्रिय एवेति। यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति संभवः। तथापि मल्लग्रामवद्भूयस्त्वात्स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति। अग्राम्यादिषु तु भिन्नत्वात्संघस्येति पुमान्स्त्रियेति पुंसः शेषः। अनेकशफेष्विति। उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात्स्त्रीशेषाभावः। तत्रानेन प्रकरणेन प्रयोगस्यानियतत्वाद्जातिः क्वचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ समाप्तः। पादः॥

एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति। तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुनावृत्तिरपि प्राप्नोति। तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति। गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च। स्त्रिय एवावशिष्यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। न्यङ्कव इमे सूकरा इम इति। कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः। कुत एव वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पशुष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। ब्राह्मणा इमे वृषला इमे। कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संघेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। एतौ गावौ चरतः। कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। तरुणका इमे वर्करा इम इति। कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अश्वाश्चरन्ति गर्दभाश्चरन्तीति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥ पादश्च समाप्तः॥

भूवादयोधातवः॥कुतोयंवकारः।यदितावत्संहितयानिर्देशःक्रियतेभ्वादयइतिभवितव्यम्।अथासंहितयाभूआदयइतिभवितव्यम्।अतउत्तरंपठति।भूवादीनांवकारोयंमङ्गलार्थःप्रयुज्यते।माङ्गलिकआचार्योमहतःशास्त्रौघस्यमङ्गलार्थंवकारमागमंप्रयुङ्क्ते।मङ्गलादीनिमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्तानिशास्त्राणिप्रथन्तेवीरपुरुषाणिभवन्तिआयुष्मत्पुरुषाणिचअध्येतारश्चमङ्गलयुक्तायथास्युरिति।अथादिग्रहणंकिमर्थम्।यदितावत्पठ्यन्तेनार्थआदिग्रहणेन।अन्यत्रापिह्ययंपठन्नादिग्रहणंनकरोति।कान्यत्र।मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वेति।अथनपठ्यन्तेनतरामर्थआदिग्रहणेन।नह्यपठिताःशक्याआदिग्रहणेनविशेषयितुम्।एवंतर्हिसिद्धेसतियदादिग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्तिचपाठोबाह्यश्चसूत्रादिति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।पाठेनधातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नंभवति।

भूवादयोधातवः॥ कुतोयमिति।लक्षणाभावंमत्वाकस्मान्निमित्तादकारइतिपृच्छति।यदितावदिति।यणादेशेनेकोनिवर्तितत्वात्।अथासंहितयेति।अभ्युपगम्यवादोयम्।नत्वेकस्मिन्पदेऽसंहितास्ति।संहितैकपदेतिवचनात्।तस्मात्सर्वथानिर्देशोयंनसंभवतीत्येवंपरमेतत्।भूवादीनामिति।सूत्रोच्चारितेभूवादिशब्देइत्यर्थोविवक्षितः।तत्रवाचकसंबन्धीभूवादीनांभूवादिशब्दवाच्यानांवकारइतिव्यपदिश्यते।मङ्गलार्थइति।ननुनिमित्तेपृष्टेप्रयोजनेनैमप्रस्तुतम्।नैषदोषः प्रयोजनकथनेननिमित्तस्यापिकथनात्। अतएवनिपातनादागमरूपोत्रवकारःकृतः।नचायमसाधुः।वैयाकरणनिकायेप्रसिद्धत्वात्।तस्यचमङ्गलंप्रयोजनमित्यनेनप्रतिपादितंभवति।अपूर्वस्यहिलाभोदध्यादेर्लोकेमङ्गलंसूचयति।तथेहाप्यागमोवकारोमङ्गलार्थःसंपद्यते।अथवासतिवकारेऽविकृतेभूशब्देउच्चार्यमाणेमहाव्याहृतिस्मरणंमङ्गलंभवतीतिपारंपर्येणवकारोमङ्गलार्थकःसंपद्यते।नार्थइति।भूवादयइतिपठित्वातेधातवइतिवक्तव्यम्।यथातेतद्राजाइति। नतरामिति। सतिपाठेगतार्थत्वान्नकर्तव्यमसतित्वसंबन्धादित्यर्थः।अतएवप्रतिषेधप्रकर्षःसंबन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्यप्रतिपत्तयेनिर्दिष्टः।एवंतर्हीति।सूत्रेषुयेपठ्यन्तेमृडमृदादयःतान्समाप्यतेधातवइतिवचनेनसिद्धेसतीत्यर्थः।अस्तिचपाठइति।अनेनासंबद्धत्वंपरिहृतम्। बाह्यश्चेत्यनेनगतार्थत्वंनिराकृतम्। ॥

भा॰ कै॰ २२९

पाठेनेति।धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा।तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः।अपितु इयत्ताप्रतिपादनार्थः।तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्।अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां न स्यात्।तस्माद्भूवादय इत्युक्तम्।तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः।समानशब्दानामिति।समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः।तव्यदादीनामिति।यथैव दिवं पप्रथेति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोपि

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः॥ पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः।या इति धातुर्या इत्याबन्तः।वा इति धातुर्वा इति निपातः।नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च।दिवु इति धातुः दिविति प्रातिपदिकम्।किं च स्यात्।यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात्।धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत।नैष दोषः।साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः।क्रियाभावात्साधनाभावः।साधनाभावात्तस्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति।इदं तर्हि याः पश्य।आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत।नैष दोषः।अनाप इत्येवं सः।अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत।अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्।नैष दोषः।निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते।निपातः प्रातिपदिकमित्येव।इह तर्हि त्रस्नू इति।अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्युवङादेशः प्रसज्येत।

स्युरित्यर्थः। साधन इति।अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षसाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः।योपि शकधृषेति स्वार्थिकस्तुमुन् सोप्यनभिधानान्न भविष्यति।याः पश्येति।यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः।त्रस्नू इति।ननु णुर्धातुषु पठितः।न चास्य तेन सारूप्यम्।नैष दोषः।प्रयोगे तु शब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव।यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा केश्चिन्नाश्रीयते।अथवोपलक्षणार्थमिदं तेन स्याणवेणू इत्युदाहरणम्। ॥

रामः २२९

अक्षद्यूरिति।अत्रकृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्।नवै अत्रेष्यतइति। शिष्टप्रयोगाभावात्।तस्माद्दिवऔदितिज्ञापकमेव।इतरज्ञापकत्वंविघटयति।अनिष्टंचेति।एवंतर्हीति।धातुःसानुबन्धकइतिभावः।एवमपीति।अधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभव उभयसंभवेचास्याःपरिभाषायाउपस्थानंनान्यथा।इयानवधिरिति।अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते।तेनविशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्यधातुसंज्ञाविधेयेत्यर्थः।भ्वेध शब्दइति।ततश्चभ्वेधशब्दाल्लुङादिप्रसङ्गः।नचार्थपाठःपरिच्छेदकः।तस्यापाणिनीयत्वात्।अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्यनियामकत्वाभावात्।क्रियावचनइति।एवंसतिसमानशब्दानांप्रतिषेधोनवक्तव्यः।नापिपरिमाणग्रहणम्।नहिभ्वेधशब्दसमुदायःक्रियावाची।कापुनरिति।द्रव्यव्यतिरेकेणतस्याःसत्तामसंभावयतःप्रश्नः।ईहेति।ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्रव्यापारविशेषवचनत्वेपीहव्यापारमात्रवचनत्वंबोद्धव्यम्।कस्यचित्केनचिच्छब्देनसोर्थःप्रसिद्धइत्यनेकपर्यायोपादानम्।सर्वथेति।यावद्द्रव्यव्यतिरेकेणक्रियासद्भावेप्रमाणंनोक्तंतावत्पर्यायोपादानमात्रेणतस्याःस्वरूपंननिश्चीयतेइत्यर्थः।अर्थजातमिति।अर्थस्वरूपमित्यर्थः॥ ॥

नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययस्योवङादेशोभवतीति।यदयंतत्रश्नुग्रहणंकरोति।अस्यतर्हिदिवूशब्दस्याधातुरितिप्रातिपदिकसंज्ञायाःप्रतिषेधःप्रसज्येत।अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्नस्यात्।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेदिवूशब्दात्स्वादयइति।यदयंदिवःसावौत्त्वंशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।दिवूशब्दोयःप्रातिपदिकंतदर्थमेतत्स्यात्।अक्षद्यूरिति।नवैअत्रेष्यते। अनिष्टंचप्राप्नोतीष्टंचनसिध्यति।एवंतर्ह्यननुबन्धकग्रहणेनसानुबन्धकस्येत्येवमेतस्यनभविष्यति।एवमप्यननुबन्धकोदिवूशब्दोनास्तीतिकृत्वासानुबन्धकस्यग्रहणंविज्ञास्यते।परिमाणग्रहणंच।परिमाणग्रहणंचकर्तव्यम्।इयानवधिर्धातुसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्।कुतोह्येतत्।भूशब्दोधातुसंज्ञोभविष्यतिनपुनर्भ्वेधशब्दइति।यदिपुनःक्रियावचनोधातुरित्येतल्लक्षणंक्रियेत।कापुनःक्रिया।ईहा।कापुनरीहा।चेष्टा।कापुनश्चेष्टा।व्यापारः।सर्वथाभवाञ्छब्दैरेवशब्दानाचष्टेनकिंचिदर्थजातंनिदर्शयत्येवंजातीयकाक्रियेति॥

अशक्येति। आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपासद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः। पिण्डीभूतेति। यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात्क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः। गर्भो निर्लुठितवदिति। यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः। अथवा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः। सासाविति। या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः। कोसाविति। यो भावेत्युद्दसनपुंसकः। अन्यत्राभिधेयवशादनियतलिङ्गः। अथवा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम्। यस्मिन्संनिहिते इति। यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया। क्वचित्तु यस्मिन्साधने संनिहिते इति पाठः। तत्रायमर्थः। यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति। स्यादेतत्। मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अथवेति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाभावात्कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते। नैष दोषः। धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान्क्षणान्संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणाम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः। किं करोतिपचतीति। सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात्क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः। यदा तु किं करोतीति पृष्टेन करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यंभावित्वाद्विशेषविषयः प्रश्नः। प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम्।

क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्। यथा गर्भो निर्लुठितः। सासावनुमानगम्या। कोसावनुमानः। इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्न भवति। यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया। अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति। यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्। किं करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीद् अपाक्षीदिति। तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः॥ क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचति प्रपचति।

॥

संघातेनेति।संघातस्यैवप्रयोगादर्थवत्त्वम्।केवलानांतुधातूनामप्रयोगादानर्थक्यम्।अतिशब्दश्चेति।यद्यप्ययंप्रत्ययसमुदायस्तथापिप्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम्।अथवापूर्वाचार्यैःकैश्चिदतिःप्रत्यय

किंपुनःकारणंप्राप्नोति।संघातेनार्थगतेः।संघातेनह्यर्थोगम्यतेसप्रकृतिकेनसप्रत्ययकेनसोपसर्गेणच।अस्तिभवतिविद्यतीनांचधातुत्वम्।अस्तिभवतिविद्यतीनांचधातुसंज्ञावक्तव्या।यथाहिभवताकरोतिनापचादीनांसामानाधिकरण्यंदर्शितंनतथास्त्यादीनांनिदर्श्यते।नहिभवतिकिंकरोत्यस्तीति।प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु।प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषुमन्यामहेधातुरेवक्रियामाहेति।पचतिपठति।प्रकृत्यर्थोन्यश्चान्यश्च।प्रत्ययार्थःसएव।धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु।धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषुमन्यामहेधातुरेवक्रियामाहेति।पक्तिःपचनंपाकइति।प्रत्ययार्थोन्यश्चान्यश्चभवति।प्रकृत्यर्थःसएव।कथंपुनर्ज्ञायतेऽयंप्रकृत्यर्थोऽयंप्रत्ययार्थइति।अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्।अन्वयाच्चव्यतिरेकाच्च।कोसावन्वयोव्यतिरेकोवा।इहपचतीत्युक्तेकश्चिच्छब्दःश्रूयतेपच्छब्दश्चकारान्तः।अतिशब्दश्चप्रत्ययः।अर्थोपिकश्चिद्गम्यतेविक्लित्तिःकर्तृत्वमेकत्वंच।पठतीत्युक्तेकश्चिच्छब्दोहीयतेकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयी।पच्छब्दोहीयतेपठ्शब्दउपजायतेअतिशब्दोन्वयी।अर्थोपिकश्चिद्धीयतेकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयी।विक्लित्तिर्हीयतेपठिक्रियोपजायतेकर्तृत्वंचैकत्वंचान्वयी।तेनमन्यामहेयःशब्दोहीयतेतस्यासावर्थःयोर्थोहीयते।यःशब्दउपजायतेतस्यासावर्थःयोर्थउपजायते।यःशब्दोन्वयीतस्यासावर्थःयोर्थोन्वयी।विषमउपन्यासः।बहवोहिशब्दाएकार्थाभवन्ति।तद्यथा।इन्द्रःशक्रःपुरुहूतःपुरंदरः।कन्दुःकोष्ठःकुसूलइति।एकश्चशब्दोबह्वर्थः।तद्यथा।अक्षाःपादामाषाइति।अतःकिंनसाधीयोऽर्थवत्तासिद्धाभवति।

लेनकल्पितइतितदपेक्षयेतदुक्तम्।किंनसाधीयइति।यदाप्रकृतिरेवक्रियांसाधनंचाहतदासिद्धमेवप्रकृतेःक्रियावाचित्वम्।प्रत्ययएवेति।ततश्चप्रकृतेर्नस्याक्रियावाचित्वम्। ॥

अधिरुपरिभावइति। ततश्चाधीतइत्यस्यविशिष्टार्थयुक्तानांशब्दानांपठनंविधिपूर्वकंवाकरोतीत्यर्थः।अध्येतीत्यत्रविशिष्टंस्मरणरूपंज्ञानंधात्वर्थः।प्रोयमिति।अन्यत्रापिप्रयोगात्।ततश्चान्यत्रास्ययोर्थोद्योत्यःसएवेहापीत्यनुमीयते।अनेकार्थत्वाद्धातूनांतिष्ठतिरेवगतिवाचीतिनिर्णयः। भाववचनइति। भावशब्दःक्रियामात्रवाची। यथायस्यचभावेने-

नापिब्रूमोऽर्थवत्तानसिध्यतीति।वर्णिताह्यर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव।तत्रकुतएतदयंप्रकृत्यर्थोयंप्रत्ययार्थइति।नपुनःप्रकृतिरेवोभावर्थौब्रूयात्प्रत्ययएववा।सामान्यशब्दाएतएवंस्युः।सामान्यशब्दाश्चनान्तरेणप्रकरणंविशेषणंवाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते।यतस्तुखलुनियोगतःपचतीत्युक्तेस्वभावतःकस्मिंश्चिद्विशेषेपचूशब्दोवर्ततेऽतोमन्यामहेनेमेसामान्यशब्दाइति।नचेत्सामान्यशब्दाःप्रकृतिःप्रकृत्यर्थेवर्ततेप्रत्ययःप्रत्ययार्थे। क्रियाविशेषकउपसर्गः।पचतीत्यत्रक्रियागम्यते।तांप्रोविशिनष्टि।यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुंयत्रधातुरुपसर्गंव्यभिचरति।यत्रनखलुतंव्यभिचरतितत्रकथम्।अध्येतिअधीतइति।यद्यप्यत्रधातुरुपसर्गंनव्यभिचरतिउपसर्गस्तुधातुंव्यभिचरति।तंमन्यामहेयएवास्याधेरन्यत्रार्थःसइहापीति।कःपुनरन्यत्राधेरर्थः।अधिरुपरिभावेवर्तते।इहतर्हिव्यक्तमर्थान्तरंगम्यतेतिष्ठतिप्रतिष्ठतेइति।तिष्ठतीतिव्रजिक्रियायाःनिवृत्तिःप्रतिष्ठतइतिव्रजिक्रियागम्यते।तेमन्यामहेउपसर्गकृतमेतद्येनात्रव्रजिक्रियागम्यतइति।प्रोयंदृष्टापचारःआदिकर्मणिवर्तते।नचेदंनास्तिबह्वर्थाअपिधातवोभवन्तीति।तद्यथा।वपिःप्रकरणेदृष्टश्छेदनेचापिवर्तते।केशश्मश्रुवपतीति।ईडिःस्तुतिचोदनायाच्ञासुदृष्टःप्रेरणेचापिवर्तते।अग्निर्वाइतोवृष्टिमीट्टेमरुतोमुतश्च्यावयन्तीति।करोतिरभूतप्रादुर्भावेदृष्टःनिर्मलीकरणेचापिवर्तते।पृष्ठंकुरुपादौकुरुउन्मृदानेतिगम्यते।निक्षेपणेचापिवर्ततेकटंकुरुघटंकुरुअश्मानमितःकुरुस्थापयेतिगम्यते।एवमिहापितिष्ठतिरेवव्रजिक्रियामाहतिष्ठतिरेवव्रजतिक्रियायाःनिवृत्तिम्।अयंतर्हिदोषः।अस्तिभवतिविद्यतीनांधातुत्वमिति।यदिपुनर्भाववचनोधातुरित्येतल्लक्षणंक्रियेत।कथंपुनर्ज्ञायतेभाववचनाःपचादयइति।

तिभावेघञ्इतिच।तेनपचादीनामपिधातुसंज्ञासिद्धाति।अस्तिभवतिविद्यतीनामपिभावरूपार्थाभिधायित्वात्। ॥

भवतिपचतीति।आत्मभरणवचनोभवतिः।तच्चात्मभरणंविरुद्धैकार्थसमवायैःपाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्।यथाशुक्लंरूपमितिशुक्ले गुणेशुक्लत्वंरूपत्वंचास्तीतिशुक्लादयोरूपवचनाःएवंपचादयोभाववचनाइत्यर्थः।कःपुनरिति।यदित्रि।येवभावस्तदापक्षान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरितिप्रश्नःस्वपदार्थइति।स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थंगौणोपिपदार्थोभवतिनतुस्वोव्यभिचारात्।पदग्रहणंप्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम्।भवनंभावइतिविग्रहःकर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः।भेदइति।विनाशोभेदश्छेदश्चघटरज्ज्वादेःसचभावविरोधीतिभावः।सर्वान्पुरुषानिति।किंकरोषिपचामिकिंकरोमिपचेत्यादौविपरीतापिपुरुषानुवृत्तिःसर्वग्रहणेनविवक्षिता।भवतिः

यदेतेषांभवतिनासामानाधिकरण्यंभवतिपचतिभवतिपक्ष्यतिभवतिअपाक्षीदिति।कःपुनर्भावः।भवतेःस्वपदार्थोभवनंभावइति।यदिभवतेःस्वपदार्थोभवनंभावःविप्रतिषिद्धानांधातुसंज्ञानप्राप्नोति।भेदःछेदः।अन्योहिभावः।अन्योऽभावः।आतश्चान्योभावःअन्योऽभावइति।योहियस्यभावमिच्छतिसनतस्याभावम्।यस्यचाभावंनतस्यभावम्।पचादीनांचधातुसंज्ञानप्राप्नोति।यथाहिभवताक्रियावचनेधातौकरोतिनापचादीनांसामानाधिकरण्यंनिदर्शितंनतथाभाववचनेधातौनिदर्श्यतेकरोतिः पचादीनांसर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणिवचनान्यनुवर्तते।भवतिःपुनर्वर्तमानकालत्वंचैकत्वंच।कात्तर्हीयंवाचोयुक्तिःभवतिपचतिभवतिपक्ष्यतिभवत्यपाक्षीदिति।एषैषावाचोयुक्तिःपचादयःक्रियाःभवतिक्रियायाःकर्त्र्योभवन्ति।यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुंयत्रान्याचान्याचक्रिया।यत्रतुखलुसैवक्रियातत्रकथम्।

पुनरिति।नहिभवतिभविष्यतिपक्ष्यत्यभूदपाक्षीद्भवतःपचतोभवन्तिपचन्तीति।कात्तर्हीति।कथंसंबन्धइतिप्रश्नः।एषैषेति।याएषात्वयाएष्टासैषावर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः।पचादयइति।साध्यसाधनभावःसंबन्धोनतुसामान्यविशेषभावइत्यर्थः।नन्वन्यत्रोक्तंतिङभिहितोभावःक्रिययासमवायंनगच्छति।नहिभवतिपठतिपचतिइति।ततश्चतेनैतद्विरुध्येत।तत्राह।कर्तृकर्मभावेनक्रियाआख्यातवाच्यक्रिययासंबध्यतएव।भवतिपचतिपश्यमृगोधावतीति।करणादिभावेनतुनसंबध्यते।तथाप्रयोगादर्शनात्।

॥

भवेदपिभवेदिति। एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावोपि एकत्रेति भावः। कालभेदादिति। स्वाभाविकमन्यत्व कालसाधनभेदेन व्यज्यते। एकस्येति। अपिभवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः। सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोस्त्येव। अस्त्वयमिति। भेदादयोपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा। एतान्यपीति। एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः। भाव्यते यः स भाव इति। तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते। कृतताक्रियमाणताकर्तव्यतायुक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयन्ते। शब्दान्तरेण तु तेषाम

भवेदपिभवेत् स्यादपिस्यादिति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति। कुतः। कालभेदात्साधनभेदाच्च। एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वे कालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति। अस्त्वयं कर्तृसाधनः भवतीति भाव इति। किं कृतं भवता। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति। भवेद्धि प्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति। किं कारणम्। एतान्यपि हि भवन्ति। एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति। भाव्यते यः स भाव इति। क्रिया चैव हि भाव्यते। स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम्। एवमपि भवेत्केषांचित्स्यात्। यानि न भाव्यन्ते। ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति। सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे। पठिष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति। यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति। कथम्। नेदमादिग्रहणम्। वदेरौणादिक इञ् कर्तृसाधनः।

वस्थान्तरं प्रतिपाद्यते। मातेति। मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते। सर्वथेति। पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृक्षादीनां प्रसङ्गः कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः। इदानीं समाधानमाह। पठिष्यतीति। पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः। अस्त्वयमिति। भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि। अर्थस्त्वभिन्न एव। यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः। नेदमिति। वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वाद्धकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते। ॥

भुवमिति।जायमानमर्थंयेभिदधतितेधातवइत्यर्थः।भवतिरत्रजन्मवाचीगृह्यतेनतुसत्तावाचीतिसिद्धार्थाभिधायिनांसंज्ञानभवति।श्तिपेइति।भावार्थाभिधायित्वात्प्रत्ययस्यधातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वंप्राप्नोति।तद्ध्यनैमित्तिकंश्तितुप्रतिषिध्यते।एकारोच्चारणंतुयदाकर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम्।पाठस्तुनतावदस्यमनस्विवर्तते।इतरेतराश्रयंचेति।प्राक्शास्त्रव्यापारात्समुदायएवनास्तिकुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यप्रविभागः।तस्मिंश्चासतिभाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वंनव्यवतिष्ठतइत्यर्थः। सिद्धंत्विति। व्यवस्थिताएवपचत्यादयःसमुदायाःसंसृष्टार्थाभिधायिनःकेवलंसमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यप्रक्रियायामर्थविभागःशब्दविभागश्चापोद्ध्रियतइत्यर्थः।अनाश्रित्येति।पारमार्थिकंनाश्रीयतेपरिकल्पितंत्वाश्रीयतएव।तत्त्वतो

भुवंवदन्तीतिभूवादयइति।भाववचनेधातौतदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः।भाववचनेधातौतदर्थस्यप्रत्ययस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।श्तिपेइति।किंचस्यात्।अश्तिपीत्यात्वंप्रसज्येत।तद्धिधातोर्विहितम्।इतरेतराश्रयंचप्रत्ययेभाववचनत्वंतस्माच्चप्रत्ययः इतरेतराश्रयंचभवति।काइतरेतराश्रयता।प्रत्ययेभाववचनत्वंतस्माच्चप्रत्ययः।उत्पन्नेहिप्रत्ययेभाववचनत्वंगम्यतेसचतावद्भाववचनादुत्पाद्यः।तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्रकल्पन्ते।सिद्धंतुनित्यशब्दत्वादनाश्रित्यभाववचनत्वंप्रत्ययः।सिद्धमेतत्।कथम्।नित्यशब्दत्वात्।नित्याःशब्दाः।नित्येषुचशब्देषुअनाश्रित्यभाववचनत्वंप्रत्ययउत्पद्यते।प्रथमभावग्रहणंच। ———— प्रथमभावग्रहणंचकर्तव्यम्।प्रथमंयोभावमाहेति।कुतःपुनःप्राथम्यम्।किंशब्दतआहोस्विदर्थतः।किंचातः।यदिशब्दतःसनादीनांधातुसंज्ञानप्राप्नोति।पुत्रीयतिवस्त्रीयतीति।अथार्थतःसिद्धासनादीनांधातुसंज्ञा।सएवतुदोषः।भाववचनेतदर्थप्रत्ययप्रतिषेधइति।एवंतर्हिनापिशब्दतोनाप्यर्थतः।

हिशब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषुप्रयुज्यन्ते।प्रथमभावग्रहणंचेति।तदर्थप्रत्ययपरिहारोयम्।प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात्पृच्छति।कुतइति।पुत्रीयतीति।नात्रप्रथममुच्चार्यमाणःपुत्रशब्दोभावमाह।सनाद्यन्ताधातवइत्यस्यप्रत्याख्यानेऽयंदोषः।सिद्धेति।प्रथमआद्योभावोऽप्रथमेनापिक्यचाभिधीयतेनतुद्वितीयः।श्तिपइत्यत्रतुप्राप्नोति।स्वार्थिकेनप्रत्ययेनप्रथमएवभावोभिधीयतेनतुद्वितीयः।

॥

अभिधानतइति।अन्येनानभिहितंभावंयआहसधातुः।शिश्रूयेइत्यत्रतुप्रकृत्यभिहितंभावंप्रत्ययआहेतिनतस्यधातुसंज्ञाप्रवृत्तिः।यथाप्रथममयंराजानंपश्यतीत्यस्यायमर्थोयदन्येनादृष्टंपश्यतीतितथेहापिप्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयतेअन्येभ्योभावाभिधायिभ्योयःप्रथमंभावमाहेति।सुमध्यमइति।द्वौशब्दार्थपक्षौदुष्टत्वात्परित्यज्योपादीयमानमभिधानंमध्यममितिव्यपदिश्यते।तदेवनिर्दोषत्वाच्छोभनत्वेनविशेष्यते।चिकीर्षतीत्यत्रकरोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितांस — न्प्रत्ययआहेतिप्रवर्ततेधातुसंज्ञा।अत्रपक्षेयथाशिश्रूयइतिप्रत्ययस्यधातुसंज्ञानभवतितथास्वार्थिकानामायादीनामपिनप्राप्नोतिगोपायतिकामयतेइति।तदर्थंसनाद्यन्ताधातवइतिपठितव्यमेव। इहेति।तदर्थंप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयंच।प्रथमभावग्रहणंचसिद्धंतुनित्यशब्दत्वादितिच।केवलंप्रथमभावग्रहणमपनीयप्रथमक्रियाग्रहणंचेतिक्रियाग्रहणंकर्तव्यम्।तत्रेदमिति।

किंतर्ह्यभिधानतः।सुमध्यमेभिधानेयःप्रथमंभावमाह ।इहयेएवभाववचनेधातौदोषास्तेक्रियावचनेपि।तत्रतएवपरिहाराः।तत्रेदमपरिहृतम्।अस्तिभवतिविद्यतीनांधातुत्वमिति।तस्यपरिहारः।कांपुनःक्रियांभवान्मत्वाहअस्तिभवतिविद्यतीनांधातुसंज्ञानप्राप्नोतीति।किंयत्तद्देवदत्तःकंसपात्र्यांपाणिनौदनंभुङ्क्ते इति।नन्वमःकारकाणिक्रियेति।किंतर्हिकारकाणांप्रवृत्तिविशेषःक्रिया।अन्यथाचकारकाणिशुष्कौदनेप्रवर्तन्तेअन्यथाचमांसौदने।यद्येवंसिद्धास्तिभवतिविद्यतीनांधातुसंज्ञा।अन्यथाहिकारकाण्यस्तौप्रवर्तन्तेऽन्यथाहिम्रियतौ।

किंकरोतीतिप्रश्नेऽस्त्यादिभिःप्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामितिमन्यते।यच्चाप्युक्तमिहसर्वेषुसाधनेषुसंनिहितेषुकदाचित्पचतीत्येतद्भवतिकदाचिन्नेतितदस्त्यादिषुनास्ति। — नह्यस्तीतिकदाचिद्भवत्यपितुसर्वदेतिपाकादिभिर्वैधर्म्यम्।यथाचपचतितरामितिप्रकर्षोभवतिनैवमस्तितरामिति।किंयत्तदिति।यत्तच्छब्दाभ्यांकारकवैचित्र्यंनिरूप्यते।प्रवृत्तिविशेषइति।सर्वाप्रवृत्तिःप्रवृत्त्यन्तराद्विशेष्यतेइत्यस्त्येवसर्वस्याःक्रियात्वम्।अन्यथेति।शुष्कौदनेमन्दप्रयत्नःप्रवर्ततेमांसौदनेतुसंवेगेन।यथाचभोजनक्रियाणांपरस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वंनैवमस्त्यादीनाम्।यद्येवमिति।अत्रापिप्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येवप्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः।अन्यथेति।अस्तावात्मभरणरूपाप्रवृत्तिर्म्रियतौतत्त्यागरूपा।उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्चसत्तानुषङ्गादस्तीतिप्रत्ययस्यसंनिहितेषुसाधनेषूत्पत्तिरेवपूर्वंभाविनीतिकादाचित्कत्वाभावः।प्रकर्षप्रत्ययोपिदृश्यतेविद्यतेतरामिहधान्यमिति।

अत्रैवार्थेआगममाह।षड्भावविकाराइति।भावस्यक्रियायाःषट्प्रकाराइत्यर्थः।तेषुचास्तिःपठितइतितस्यापिक्रियात्वमित्यर्थः।अथवाभावस्यसत्तायाएतेप्रकाराः।सत्तैवानेकक्रियात्मिकासाधनसंबन्धादवसीयमानसाध्यरूपाजन्मादिरूपतयावभासते।एतेचभावविकारानिरुक्तेनिपुणंव्याख्याताः।इहतुप्रकृतानुपयोगान्नव्याख्यायन्ते। सर्वथेति।भावविकारपरिसंख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः।एवंतर्हीति।अनुमानेनस्थानस्य क्रियात्वंप्रतिपादयति।अन्यथास्थितइत्युक्तेवृद्धिक्षयनिवृत्तिर्नप्रतीयेत।अथवेति।क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनांक्रियात्वंप्रतिपाद्यते।घटइत्युक्तेकालविशेषावगति-

षड्भावविकाराइतिहस्माहवार्ष्यायणिः।जायतेस्तिविपरिणमतेवर्द्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति। सर्वथास्थितइत्यत्रधातुसंज्ञानप्राप्नोति।बाह्योह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः।एवंतर्हिक्रियायाःक्रियानिवर्तिकाभवतिद्रव्यंद्रव्यस्यनिवर्तकम्।एवंहिकश्चित्कंचित्पृच्छतिकिमवस्थोदेवदत्तस्यव्याधिरिति।सआहवर्द्धतइति।अपरआह।अपक्षीयतइति।अपरआह।स्थितइति।स्थितइत्युक्तेवर्द्धतेश्चापक्षीयतेश्चनिवृत्तिर्भवति।अथवानान्तरेणक्रियांभूतभविष्यद्वर्तमानाःकालाःव्यज्यन्ते।अस्त्यादिभिरपिभूतभविष्यद्वर्तमानकालाःव्यज्यन्ते।अथवानान्यत्रदृष्टेनान्यदाख्येयमृतेननभविष्यतिकिंकरोत्यस्तीति।अथयद्येवक्रियावचनोधातुरित्येषपक्षोऽथापिभाववचनोधातुरिति।किंगतमेतदियतासूत्रेणआहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षेभूयःसूत्रंकर्तव्यम्।गतमित्याह।कथम्।अयमादिशब्दोऽस्त्येवव्यवस्थायांवर्तते।तद्यथा।देवदत्तादीन्समुपविष्टानाहदेवदत्तादयआनीयन्तामितितेऽवस्थयाऽऽनीयन्ते।अस्तिप्रकारेवर्तते।तद्यथा।देवदत्तादयआढ्याअभिरूपादर्शनीयाःपसवन्तः।देवदत्तप्रकाराइतिगम्यते।प्रत्येकंचादिशब्दःपरिसमाप्यते।भ्वादयइतिचवादयइतिच।तद्यदातावत्क्रियावचनोधातुरित्येषपक्षःतदाभूइत्यत्रयआदिशब्दःसव्यवस्थायांवर्ततेवाइत्यत्रयआदिशब्दःसप्रकारेभूइत्येवमादयोवाइत्येवंप्रकाराइति॥

र्नास्ति।अस्तिअभूद्भविष्यतीतिकालविशेषावगमात्साध्यमानस्यचार्थस्यकालेनयोगात्क्रियात्वावसायः।अथवेति।निर्ज्ञातायांसत्तायांकिंकरोतीतिप्रश्नासंभवादस्तीतिप्रतिवचनाभावः।नतुक्रियात्वाभावादित्यर्थः।यदातुप्रत्यासन्नविनाशशङ्कयादेवदत्तःकिंकरोतीतिप्रश्नः।तदास्तितावदितिप्रतिवचनंभवत्येव।अथयद्येवेति।परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतयाक्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः॥ ॥

भा॰ कै॰ २३४ तदावेत्यत्रेति। अदादीनामादौ वा गतिगन्धनयोरिति पठितव्यम्। अदादिगणो गणानामादौ। तेन सर्वे धातुपाठसंनिविष्टा गृहीता भवन्ति। यदि तर्हीति। क्रियावचनो धातुरिति भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियतं नार्थः पाठेनेत्यर्थः। भूवादिपाठ इति। यथा भोक्तुं पाक इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां प्रायितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ निवर्त्यते। तथाहिरुकृपृथगित्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम्। एतेषामपीति। तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पा

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवंप्रकारा इति। यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः। कर्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः। भूवादिपाठः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः। प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थ आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च। के पुनराणवयत्यादयः। आणवयति। वट्टति। वड्डयतीति। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः। स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति। नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम्। ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्योऽकर्तुम्। एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः। शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः येपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः। लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिसिम्। उपदेशोऽजनुनासिक इत्॥ ॥उपदेश इति किमर्थम्। अभ्र ओँ अपः। उद्देशो योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति।

ठः कर्तव्य इत्यर्थः। शिष्टप्रयोगादिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्त इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते न हि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते॥ उपदेशे॥ ॥उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमत उपक्रमत इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति। राम॰ २३४ उपदेश इति किमर्थमिति। अभ्र ओँ अप इति। अयं नोपदिष्टः किं तर्हि आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थाने विहितः। यदि त्वाङ ओँ छन्दसीत्यवक्ष्यत्तदाऽभविष्यदेषोप्युपदेशोऽनुनासिकः। ॥

प्रत्यक्षमाख्यानमिति।इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः।प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः।प्रत्यक्षमाख्यातमिति क्वचित्पाठः।तत्राख्यानमाख्यातमिति भावक्तो विज्ञेयः।ईदृश इति।एतैः शब्दैर्यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो ग्राह्य इत्यर्थः।लक्षणेनेति।लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः। इषेत्वकमधीष्वेति।इषेत्वकमित्येतत्

कःपुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः।प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः।गुणैःप्रापणमुद्देशः।प्रत्यक्षंतावदाख्यानमुपदेशः।तद्यथा।अगोज्ञायकश्चिद्गांसक्थनिकर्णेवागृहीत्वोपदिशत्ययंगौरिति।सप्रत्यक्षमाख्यातमाहउपदिष्टोमेगौरिति।गुणैःप्रापणमुद्देशः।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाहदेवदत्तंमेभवानुद्दिशत्विति।सइहस्थःपाटलिपुत्रस्थंदेवदत्तमुद्दिशतिअङ्गदीकुण्डलीकिरीटीव्यूढोरस्कोवृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासोविचित्राभरणईदृशोदेवदत्तइति।सगुणैःप्राप्यमाणमाहउद्दिष्टोमेदेवदत्तइति।इत्संज्ञायांसर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्।इत्संज्ञायांसर्वप्रसङ्गः।सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञाप्राप्नोति।अस्यापिप्राप्नोति।अभ्रआँअपः।किंकारणम्।अविशेषात्।नहिकश्चिद्विशेषउपादीयते।एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञाभवतीति।अनुपादीयमानेविशेषेसर्वप्रसङ्गः।किमुच्यतेऽनुपादीयमानेविशेषइति।कथंनामनोपादीयतेयदोपदेशइत्युच्यते।लक्षणेनापिह्युपदेशः। संकीर्णावुद्देशोपदेशौ।प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशःगुणैश्चप्रापणमुपदेशः।प्रत्यक्षंतावदाख्यानमुद्देशः।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाहअनुवाकंमेभवानुद्दिशत्विति।सतस्माआचष्टेइषेत्वकमधीष्वपुनर्देवीयकमधीष्वेति।सप्रत्यक्षमाख्यातमाहउद्दिष्टोमेऽनुवाकस्तमध्येष्यइति।गुणैश्चप्रापणमुपदेशः।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाहग्रामान्तरंगमिष्यामिपन्थानंमेभवानुपदिशत्विति।सतस्माआचष्टेऽमुष्मिन्नवकाशेहस्तदक्षिणोग्रहीतव्यअमुष्मिन्हस्तवामइति।सगुणैःप्राप्यमाणमाहउपदिष्टोमेपन्थाइति।एवमेतौसंकीर्णावुद्देशोपदेशौ।एवंतर्हीत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञानभविष्यति।ननुचलोपएवेत्कार्यंस्यात्।

पूर्वेण संबध्यते स तस्मा आचष्ट इषेत्वकमिति।इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाकेस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः।गोषदादिभ्यो वुन्निति वुन्प्रत्ययः।किमर्थमाचष्ट इत्याह।अधीष्वेति।अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः।

॥

अकार्यैलोपइति। यदिलोपोभिमतोऽभविष्यदाङोलोपस्थंइहीत्येवावक्ष्यदित्यर्थः। अनन्तरलक्षणायामिति। यदा अनेका-
भा॰ कै॰ न्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तरइत्संज्ञकः कार्यस्यविशेषकोभवतीति धातोरादित्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः। उपदेशानइति। तेनशा
२३५ स्त्रेयउच्चारितोऽनुनासिकः सइत्संज्ञइत्यर्थः। परत्वादिति। परत्वेनबाधकत्वंलक्ष्यते। तेनानवकाशत्वाल्ल्युट्प्राप्नोतीत्यर्थः। ह
लश्चेति। अयंल्युटोबाधकोघञ्। प्रायवचनादिति। हलश्चेत्यत्रसंज्ञायांप्रायेणेति चानुवर्तते। संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसं
बध्यते। प्रायेणसंज्ञायांघञ्भवतिकचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः। संज्ञायामेवेति। प्रत्ययस्यविधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं

अकार्यैलोपः। इहहिशब्दस्यद्व्यर्थ उपदेशः। कार्यार्थोभवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा। कार्यं चेह नास्ति। का
र्यं चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात्। इदमस्ति कार्यम्। इह अभ्रआँ अदितः। अ
नन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायामादितश्चेतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। सिद्धं तूपदेशेऽजनुनासिकवचना
त्। सिद्धमेतत्। कथम्। उपदेशे योऽजनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं पुनरुपदेशेन
मृशास्त्रम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा
दिति। नैष दोषः। उपदेशइति घञयं करणसाधनः। न सिध्यति। परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति। न ब्रूमोऽकर्तरि
च कारके संज्ञायामिति। किं तर्हि। हलश्चेति। तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते न चैषा संज्ञा। प्रायवचनादसंज्ञाया
मपि भविष्यति। प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा। नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेष
णम्। यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्। कल्याण्यादीनामिनङ् कुलटाया वा इनङि
भाषा न प्राप्नोति। इनङ् वात्र प्रधानम्। विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते। इह तर्हि वा किनादीनां कुक्च पुत्रा
त्तादन्यतरस्यामिति कुग्विभाषा न प्राप्नोति।

प्रत्ययेनैवसंबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः। उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः। तथाहि। दृतिहरिरिति प्रत्ययेन पशुः
कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः। गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघावुञा नाभिधीयत इति विशेषणमुच्यते। इनङ् विभाषेति। रामः
प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः। इनङेवात्रेति। अ २३५
पूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः। ढक्तु स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः। तदनुवादेनेनङ् विधीयते। ॥

कुगेवेति।उदीचांवृद्धादगोत्रादित्यनेनफिञ्विहितस्तदनुवादेनकुकोविधानात्।नचेदमकृतमिति।आश्रितमेवेत्यर्थः।गुणप्रधानसन्निधौयत्रप्रधानमर्थिविशेषणेनभवतितस्यैवविशेषणंन्याय्यंनतुगुणस्य।एवंचकृत्वेति।एवंस्थित्वेत्यर्थः।तेनघञेवन्यायवशात्संज्ञायांप्रायेणतिष्ठतिसएवात्रनप्राप्नोतीतिसमानकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययउपपद्यते।एवंतर्हीति।बहुलग्रहणादसंज्ञायामपिघञ्भविष्यतीत्यर्थः॥हलन्त्यम्॥अन्तेऽवसानेभवमन्त्यम्।सर्वोहिहलिति।सर्वस्यहलोऽवसानेनसंबन्धात्।अन्त्यग्रहणंत्वादिनिवृत्त्यर्थंस्यात्।सिद्धंत्विति।व्यवसिताःपरिच्छिन्नायेसमुदायाःधातुत्वप्रत्ययत्वादिनाधर्मेणतेषांयोन्त्यइत्यर्थः।अवयवास्तुसमुदायतन्त्रत्वान्नान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिनानपरिच्छिन्नाः।तत्रप्रकर्षगतिरिति।आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्यकथं

अत्रापिकुगेवप्रधानम्।विहितःप्रकृतःप्रत्ययश्चानुवर्तते।एवंनचेदमकृतंभवतिनोपाधेरुपाधिर्विशेषणस्यवाविशेषणमितिनचकश्चिद्दोषोभवति।एवंचकृत्वाघञ्नप्राप्नोति।एवंतर्हिकृत्यल्युटोबहुलमित्येवमत्रघञ्भविष्यति॥ ॥हलन्त्यम्॥ ॥हलन्त्येसर्वप्रसङ्गःसर्वान्त्यत्वात्।हलन्त्येसर्वप्रसङ्गः।सर्वस्यहलइत्संज्ञाप्राप्नोति।किंकारणम्।सर्वान्त्यत्वात्।सर्वोहिहल्तंतमवधिंप्रत्यन्त्योभवति।सिद्धंतुव्यवसितान्त्यत्वात्।सिद्धमेतत्।कथम्।व्यवसितान्त्यत्वात्।व्यवसितान्त्योहलित्संज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्।केपुनर्व्यवसिताः।धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंहलन्त्येसर्वप्रसङ्गःसर्वान्त्यत्वादिति।नैषदोषः।आहायंहलन्त्यमित्संज्ञंभवतीतिसर्वश्चहल्तंतमवधिंप्रत्यन्त्योभवति।तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते।साधीयोयोन्त्यइति।कश्चसाधीयः।व्यवसितानांयोन्त्यः।अथवासापेक्षोयंनिर्देशः क्रियते।नचान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति।तेनव्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे॥

प्रकर्षगतिः।उच्यते।आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसंबन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमितिनास्तितन्निवृत्तिरितिसामर्थ्यात्प्रकर्षआश्रीयते।व्यवसितानांयोन्त्यइति।आदिमध्यानांचकाल्पनिकमन्त्यत्वंसर्वान्त्यस्यतुनित्यमेवेतितस्यैवयुक्तंग्रहणम्।अथवेति।पूर्वंसमुदायावयवसन्निधौसमुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुंयुक्तमितिपरिहृतम्।इदानींतुसमुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणंदूरोत्सारितमितिमत्वापरिह्रियते॥ ॥

लकारस्येति। इतरेतराश्रयं मन्यते। शषसर्हल् इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः। सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसर्हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रयादित्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः। लकारश्चेति। पूर्वलकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते। तत्र हल् च लञ्चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते। हल् चेति। हस्य ल् हल्। हल् इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः। द्वितीयः प्रत्याहारः। नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः। एकस्य पुल्लिङ्गत्वादपरस्य नपुंसकत्वात्। अथवेति। शषसर्हलित्यत्र हलन्त्यमित्यत्र च लकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते। नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव। लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञा। एवं तर्हि ऌदित इति ज्ञापकात् लकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः। अथवेति। णलो लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः। श्रवणार्थस्तु णलो न लकारः। हल्ङ्याबिति सूत्रे हल्ग्रहणाण्णल्व्यावृत्त्यर्थात्। तत्र हि बिभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतम्। लकारस्य श्रवणेऽपृक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन। प्रातिपदिकप्रतिषेध इति। यदामज्जकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः। अन्यथा उपदेशाभावात्तस्याभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात्। कुम्भकार इति। अपवादविषयपरिहारेण संज्ञायाः प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽकृत्तद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते। ॥

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः। लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याप्रसिद्धिः। हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते। लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति। सिद्धं तु लकारनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। लकारनिर्देशः कर्तव्यः। हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम्। एकशेषनिर्देशाद्वा। अथवा एकशेषनिर्देशोयम्। हल् च हल् च हल्। हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति। अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशेजनुनासिक इदितीत्संज्ञा भविष्यति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति। यदयं णलं लितं करोति। प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते। अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उदश्वित् शकृदिति। अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम्। कुम्भकारो नगरकारः औपगवः कापटव इति।

प्रत्ययग्रहणमिति। उदश्वित्शकृदिति चैतावव्युत्पन्नौ। शकृदिति शकेर्ऋतिन्निति यद्यपि व्युत्पाद्येते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते। राजातक्षेति। नन्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम्। तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात्। उच्यते। आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात्। नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति तत्सतिवद्धः स्वरः स्यात्। व्यपवर्गाभावादिति। नित्यरो नास्तीति भावः। यदा तु सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति पक्षस्तदापि निर्देवायं न तु निर्दन्त इति नास्ति स्वरः। अत्र तु पक्षे श्रोत्रियन्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिद्ध्य

इदर्थाभावात्सिद्धम्। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति। प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति। इह तर्हि राजातक्षाञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। ञ्नितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति। इदं तर्हि स्वर्। उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात्। स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति। इह तर्हि अन्तर्। उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति। इह तर्हि सनुतर्। उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात्। अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति। एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात्। यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा। तद्यथा। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ ॥विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते॥ विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। किमोत्। क्व प्रेप्सन्दीव्यसे। काह्मासा इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति। यदयमिदमस्थमुरिति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति॥

ति। यदा तु छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः। तद्यथागस्त्येति। प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः। तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात्। न चायं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतोऽकृत्तद्धित इति निषेधः स्यात्॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ ॥इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति। इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीतत्पुरुषः। शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः। अनेनोकारेणानुमीयते येषां प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां नाविभक्तावितीत्संज्ञा न निषिध्यते इति। ॥

अत्रेति।इदानीमित्यत्र।अर्थेष्विति।यथेष्टमवधिमकल्पनेत्यर्थोवधिमत्वेनाश्रीयते।तत्रानुत्पन्नएवप्रत्ययेदृशभावः।ततःप्रत्ययः।यदितुपूर्वंप्रत्ययःस्यात्तदामित्वादचोन्त्यात्परेदानीमिकृतेतन्मध्यपतितस्यतद्ग्रहणेनग्रहणात्सर्वादेशइश्प्रसक्तिदानीं विधानमनर्थकमेवस्यात्।तदोप्ययमिति।तदोदाचेतिचकारेणानुकर्षणात्।ननुचेति।सप्तम्यांविभक्तावुत्पन्नायामत्वेकृते दानीमितिभावः।तद्धीति।प्राग्दिशोर्थेष्वितिपूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्तेःकालवाचिनोमित्वान्मध्येदानीमाभाव्यमितितदानी मित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः।यकारान्तइति।यकारोन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्यान्त्यत्वंप्रतिबध्नाति।यकारस्यचसंयोगान्तस्यलोपइति

यद्येतज्ज्ञाप्यतेइदानीमित्यत्रप्राप्नोति।इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञानभविष्यति।इदमस्तीत्कार्यंमिदचोन्त्यात्परइत्यचामन्त्यात्परोयथास्यात्।इशभावेकृतेनास्तिविशेषः।मिदचोन्त्यात्परइतिवापरत्वेप्रत्ययःपरइतिवा।सएवतावदिशभावोनप्राप्नोति।किंकारणम्।प्राग्दिशःप्रत्ययेष्वित्युच्यते।कःपुनरर्हतीशभावंप्राग्दिशःप्रत्ययेषुवक्तुम्।किंतर्हि।प्राग्दिशोर्थेष्विशभावः।किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यःप्रत्ययोत्पत्तिः।एवंतर्हितदोप्ययंवक्तव्यः।तदस्यमिदचोन्त्यात्परत्वेननसिध्यति।ननुचात्राप्यत्वेकृतेनास्तिविशेषः।मिदचोन्त्यात्परइतिवापरत्वेप्रत्ययःपरइतिवा।तद्धिअत्वंनप्राप्नोति।किंकारणम्।विभक्तावित्युच्यते।एवंतर्हियकारान्तोदानींकरिष्यते।किंयकारोनश्रूयते।लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥ ॥चुटू॥ ॥चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः॥चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।केशचुञ्चुः।केशचणः।इदर्थाभावात्सिद्धम्।इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञानभविष्यति।इदमस्तीत्कार्यम्।चितःअन्तउदात्तोभवतीतिअन्तोदात्तत्वंयथास्यात्।पित्करणमिदानींकिमर्थंस्यात्।पित्करणंकिमर्थमितिचेत्पर्यायार्थम्।पित्करणंकिमर्थमितिचेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्।एवंतर्हियकारादीचुञ्चुप्चणपौ।किंयकारोनश्रूयते।लुप्तनिर्दिष्टोयकारः।

लोपःक्रियते।यद्येवंमकारएवोपदेशेऽन्त्यःश्रूयतेइतिप्राप्नोत्येवमकारस्येत्संज्ञा।नैतदस्ति।पूर्वत्रासिद्धमितिमकारस्येत्संज्ञायांयलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात्॥ ॥चुटू॥ ॥लुप्तनिर्दिष्टइति।पूर्वंनिर्दिष्टःपश्चाल्लुप्यतेइत्यर्थः।राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद्भाष्यकारवचनाद्वापूर्वकालस्यपरनिपातः।अथवालुप्तोयमितिज्ञातोलुप्तनिर्दिष्टः। ॥

इरउपसंख्यानमिति।इरितोवेत्यत्रेरितिसमुदायानुकरणम्।इर्इत्यस्यसोयमिरित्।समुदायस्यचानेकाल्त्वादप्राप्तेत्संज्ञोपसंख्यायते।समुदायस्यैवेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाःपारतन्त्र्यादित्संज्ञांनलभन्तइतीदित्त्वाभावान्नुमभावः।नन्वेवंसतिस्वरितेतइत्यात्मनेपदंनप्राप्नोति।नैषदोषः।स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतंस्वरितत्वंसमुदायआरोपयिष्यते। अवयवग्रहणादिति। इरावितौयस्यसइरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयेतेनतुसमुदायइत्यर्थः।यदिपुनरिति।यस्यचकुम्भीस्यादन्यन्निहितंधान्यंनास्तिसकुम्भीधान्यः।यद्यपिनुम्विधावस्यन्यायस्यनिमित्तंनास्तितथापिदोषेणैवतन्न्यायानाश्रयणमाह।नायमिति।इकारइति।इदिताधातुर्विशेष्यतइतितदन्तविधिः।ऋकारस्येति।ऋतइद्धातोरितीत्वेरपरत्वेचभिदिरित्यादिनिर्देशः।अनङ्गस्यनिपातनादित्त्वम्। तत्रचभिदृउप

इरउपसंख्यानम्॥इरउपसंख्यानंकर्तव्यम्।रुधिर्।अरुधत्।अरौत्सीत्।अवयवग्रहणात्सिद्धम्।रेफस्यात्रहलन्त्यमितिभविष्यतिइकारस्योपदेशेऽजनुनासिकइदिति।अवयवग्रहणादितिचेदिदिद्विधिप्रसङ्गः।अवयवग्रहणादितिचेदिदिद्विधिरपिप्राप्नोतिभेत्ताछेत्ता।इदितोनुम्धातोरितिनुम्प्राप्नोति।यदिपुनरयमिदिद्विधिःकुम्भीधान्यन्यायेनविज्ञायेत।तद्यथा।कुम्भीधान्यःश्रोत्रियइत्युच्यते।यस्यकुम्भ्यामेवधान्यंसकुम्भीधान्यः।यस्यपुनःकुम्भ्यांचान्यत्रचधान्यंनासौकुम्भीधान्यः।नायमिदिद्विधिःकुम्भीधान्यन्यायेनशक्योविज्ञातुम्।इहहिदोषःस्यात्।उनदि।नन्दथुरिति।एवंतर्हिनैवंविज्ञायतेइकारइद्यस्यसोयमिदित्तस्येदितइति।कथंतर्हिइकारइत्इदित्इदिदन्तस्येति।अथवाऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्यग्रहणम्।तस्यचोपदेशेऽजनुनासिकइतीत्संज्ञाभविष्यति।अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति।यदयमिरितःकांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति।

देशेपूर्वमृकारस्येत्संज्ञा।ततइत्त्वरपरत्वे।इरितोवेत्यत्रापिऋइदस्येतिसमासेकृतेनिपातनादित्त्वरपरत्वयोःकृतयोरिरितइतिनिर्देशः।नुमनुषक्तानिति।नुमानकारोलक्ष्यतेनकारयुक्तानित्यर्थः।नचलोपाभावार्थोनकारोपदेशइतिवक्तुंशक्यम्।अनकारोपदेशेऽपीदित्त्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः।तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावोज्ञाप्यते।नदृशइतिक्त्वादेशानिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावोज्ञायते।अन्यथादृशेरिदित्त्वान्नुमिसतिइगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेवक्त्वस्यनास्तीतिकिंतन्निषेधेन। ।

भा० कै० २३८ अन्त इति। गोः पादान्त इत्यतः। तेनान्ते दितां धातूनां नुमागमो न तु मध्ये दिताम्॥ तस्य लोपः॥ ॥ तस्य ग्रहणमिति। अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः। विभक्तिविपरिणाम इति। सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः। वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते। तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति। अलो-

उबुन्दिर् निशामने। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इरुशब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह। अथवा अन्त इति वर्तते॥ तस्य लोपः॥ ॥ तस्य ग्रहणं किमर्थम्। इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतमिदिति वर्तते। क्व प्रकृतम्। उपदेशेऽजनुनासिक इदिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च। आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद्द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ये अनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः। लभ्य इत्याह। कुतः। वचनप्रामाण्यात्। तस्यग्रहणसामर्थ्यात्॥ इतो लोपे णलु क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात्॥ इतो लोपे णलु क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम्। णल्। अहं पपच। क्त्वा। देवित्वा सेवित्वा। निष्ठा। शयितः शयितवान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्रेत्संज्ञा। णलुत्तमो णिद्वा भवति। क्त्वा सेण्न किद्भवति। निष्ठा सेण्न किद्भवतीति। सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते। णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणे न गृह्यते। क्त्वा सेण्न किद्ग्रहणे न गृह्यते। निष्ठा सेण्न किद्ग्रहणे न गृह्यत इति। निर्दिष्टलोपाद्वा॥ निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत्। अथवा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते। तस्मात्सिद्धमेतत्।

न्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते। ग्रहणप्रतिषेधादिति। नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिबद्धं कार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्वेति। तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः। ॥ राम० २३८

तुस्मानामिति। यद्यसत्यामपीत्संज्ञायांलोपोभवतितदातुस्मानामपिप्राप्नोति। तेहिहलन्त्यमित्यत्रनिर्दिष्टाः। नवेति। इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यंनास्ति। यदिचानेनलोपःस्यादुपदेशस्तेषामनर्थकःस्यात्। अनुबन्धलोपइति। यथाकश्चिद्वक्तिघटोस्तीतिपुनश्चवक्तिनास्तीतितथानुबन्धानामुच्चारणाद्भावानुज्ञानंलोपविधानाच्चाभावानुज्ञेतिविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः। सिद्धमिति। यथाऽगांकोबाधतेतथाकार्येचरितार्थमुच्चारणतस्मात्तंभावंलोपोऽनन्यार्थोबाधते। एकान्तइति। एकदेशः। अवयवइत्यर्थः। अनेकान्तस्तूपलक्षणमेवकेवलम्। यथागृहस्यकाकः। तत्रोपलभ्यमानस्य।

तत्रतुस्मानांप्रतिषेधः। तत्रतुस्मानांप्रतिषेधोवक्तव्यः। तस्मात्। तस्मिन्। यस्मात्। यस्मिन्। वृक्षाः। प्लक्षाः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। नवोच्चारणसामर्थ्यात्। नवावक्तव्यः। किंकारणम्। उच्चारणसामर्थ्यादत्रलोपोनभविष्यति। अनुबन्धलोपेभावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः। अनुबन्धलोपेभावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः। नज्ञायतेकेनाभिप्रायेणप्रसजतिकेननिवृत्तिंकरोतीति। सिद्धंत्वपवादन्यायेन। सिद्धमेतत्। कथम्। अपवादन्यायेन। किंपुनरिहतथायथोत्सर्गापवादौ। भावोहिकार्यार्थोनन्यार्थोलोपः। कार्यंकरिष्यामीत्यनुबन्धआसज्यतेकार्यादन्यत्रमाभूदितिलोपः। अथयस्यानुबन्धआसज्यतेकिंसतस्यैकान्तोभवत्याहोस्विदनेकान्तः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेः। एकान्तइत्याह। कुतः। तत्रोपलब्धेः। तत्रस्थोह्यसावुपलभ्यते। तद्यथा। वृक्षस्यापर्णखावृक्षैकान्ताउपलभ्यते। तत्रासरूपसर्वादेशादाप्प्रतिषेधेपृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वात्। तत्रासरूपविधौदोषोभवति। कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गेकइति। कविषयेऽणपिप्राप्नोति।

रूपइयदर्शनाद्वृक्षेशाखाबलाकयोरिवेतिप्रश्नः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति। ननुयदेवसंशयनिमित्तंसएवकथंनिश्चयहेतुः। उच्यते। सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयतेतत्रैवोपलब्धेरिति। अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते। अनवयवस्तुतत्रचान्यत्रच। ननुवकारस्यवनवृक्षादिषुबहुषूपलब्धिः। नचासावनवयवः। नैषदोषः। भिन्नसमुदायविषयंवर्णान्तरमेवतदितिशकुनिभाष्येप्रतिपादितम्। तत्रासरूपेति। अनाकारान्तत्वादित्येतदाप्प्रतिषेधइत्यनेनैवसामर्थ्यात्संबध्यते। कविषयइति। एकान्तत्वेवैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः। अनेकान्तत्वेतुभावप्यकारादितिसारूप्यादसमावेशः। ॥

अनेजन्तत्वादिति।यथाढौकतेःककारस्यैकान्तत्वादात्वंनभवत्येवंदैपोपिनप्राप्नोति।उपदेशग्रहणाच्चलुप्तेपिपकारेनप्राप्नोति।अस्तुतर्हीति।कार्यलक्षणायकेवलमनुबन्धउपात्तोनतुतस्यावयवः।वृत्तिविशेषइति।बहुव्रीहिर्नसिद्ध्यति।अनेकान्तत्वेकदूद्यस्येतिसंबन्धाभावात्।अनन्तरइति।यद्यप्यनन्तरादिषुबहुव्रीहिर्नभवतितथापीहवचनसामर्थ्याद्भवति।व्यवसितपाठादिति।व्यवसितानांविच्छिन्नानांपाठःकर्तव्यः।ततःपूर्वस्यैवासावनन्तरःनतुपरस्य।कालव्यवधा-

सर्वादेशेचदोषोभवति।दिवऔत्।औत्सर्वादेशःप्राप्नोति।दाप्प्रतिषेधेएयह्लानिर्देशःकर्तव्यः।अदाब्दैपाविति वक्तव्यम्।किंपुनःकारणंनसिद्ध्यति।अनाकारान्तत्वात्।ननुचात्वेकृतेभविष्यति।तद्ध्यात्वंनप्राप्नोति।किंकारणम्।अनेजन्तत्वात्।अस्तुतर्ह्यनेकान्तः।अनेकान्तेवृत्तिविशेषः।यदिअनेकान्तोवृत्तिविशेषोनसिद्ध्यति।कितिणितीतिकार्याणिनसिद्ध्यन्ति।किंहिसतस्येद्भवतियेनेत्कृतंस्यात्।एवंतर्ह्यनन्तरः।अनन्तरइतिचेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः।अनन्तरइतिचेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतंप्राप्नोति।वुन्छुण्।सिद्धंतुव्यवसितपाठात्।सिद्धमेतत्।कथम्।व्यवसितपाठःकर्तव्यः।वुन्छुण्।सचावश्यंपाठःकर्तव्यः।इतरथाह्येकान्तेपिसंदेहः।अक्रियमाणेव्यवसितपाठएकान्तेपिसंदेहःस्यात्।तत्रनज्ञायतेकिमयंपूर्वस्यभवत्याहोस्वित्परस्येति।संदेहमात्रमेतद्भवति।सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।पूर्वस्येतिव्याख्यास्यामः।वृत्ताद्वा।वृत्ताद्वासिद्धमेतत्।वृद्धिमन्तमाद्युदात्तंदृष्ट्वाञिदितिव्यवसेयम्।अन्तोदात्तंदृष्ट्वाकिदिति।युक्तंपुनर्यद्वृत्तनिमित्तकोनामानुबन्धःस्यान्नानुबन्धनिमित्तकेननामवृत्तेनभवितव्यम्।

नात्।व्याख्यानतइति।एकान्तपक्षेएकोवयवोद्वयोर्नभवतीतिसंदेहेव्याख्यानान्निश्चयः।अनेकान्तत्वेत्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्यविरोधाभावाद्व्यवसितपाठएवकर्तव्यः।वृत्ताद्वेति।वृत्तंप्रयोगः।नन्वाचार्योभवतुवृत्तज्ञःशिष्यास्तुकथंप्रतिपद्यन्ते।व्याख्यानाच्चेत्।पूर्वमेवैतदुक्तम्।वृत्ताद्वेत्यनेनकिंतदेवोच्यते।नैषदोषः।पूर्वंहेतुरहितंव्याख्यानमुक्तम्।वृत्ताद्वेत्यनेनतुहेतुरुच्यते।तस्मिन्प्रतिपन्नेसाध्यंस्वयमेवावैति।भाष्यकारेणवातदुक्तमिदंवार्तिककारेण॥ ॥

मेङ्इति।यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापिज्ञापकमेतद्व्याख्यातुंयुज्यतेतथापिहेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षोभाष्यकृतात्यक्तः।प्रदेशान्तरेत्वनेकान्तपक्षेणापिव्यवह्रियतेसिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति॥यथासंख्यम्॥संख्यासंख्यानंगणनमुच्यते।अनुदेशशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः।तेनायमर्थः।समानांसमसंख्यानांमध्येयथागणनमुद्देशिभिःसहानुदेशिनःसंबध्यन्ते।इकोयणचीति।इक्शब्देनचत्वारःस्थानिनःप्रत्याय्यन्तेयण्शब्देनापिचत्वारआदेशा

वृत्तनिमित्तकएवानुबन्धः।वृत्तज्ञोह्याचार्योनुबन्धान्नासजति।उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ताअनेकान्ताइति।किमत्रन्याय्यम्।एकान्ताइत्येवन्याय्यम्।कुतएतत्।अत्रहिहेतुर्व्यपदिष्टःयच्चनामसहेतुकंतन्न्याय्यम्।ननुचोक्तंतत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेपृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वादिति।असरूपविधौतावन्नदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबन्धकृतमसारूप्यंभवतीतियदयंददातिदधात्योर्विभाषांशास्ति।यदप्युक्तंसर्वादेशइति।तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वंभवतीतियदयंशित्सर्वस्येत्याह।यदप्युक्तंदाप्प्रतिषेधेपृथक्त्वनिर्देशःकर्तव्यइति।नकर्तव्यः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबन्धकृतमनेजन्तत्वंभवतीति।यदयमुदीचांमाङोव्यतीहारइतिमेङःसानुबन्धकस्यात्वभूतस्यग्रहणंकरोति॥ ॥यथासंख्यमनुदेशःसमानाम्॥ ॥किमिहोदाहरणम्।इकोयणचि।दध्यत्रमध्वत्र।नैतदस्ति।स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्।कुतआन्तर्यम्।तालुस्थानस्यतालुस्थानओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानोभविष्यतीति।इदंतर्हितस्तस्थस्थमिपांतांतंतामइति।ननुचैतदपिस्थानेन्तरतमइत्येवसिद्धम्।कुतआन्तर्यम्।एकार्थस्यैकार्थोद्व्यर्थस्यद्व्यर्थोबह्वर्थस्यबह्वर्थोभविष्यतीति।इदंतर्हितूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकइति।किमर्थमिदमुच्यते।

इत्यर्थतोस्तिसंख्यासाम्यम्।पश्चात्तुयद्यपीकारादिभिर्बहूनांग्रहणाद्वैषम्यंतथापिप्रथमतोस्त्येवसंख्यासाम्यम्।इदंतर्हीति।नात्रस्थानकृतमान्तर्यमस्ति।नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेर्थकृतान्तर्यसंप्रत्ययः।प्रवृत्तानामादेशानांस्थान्यर्थाभिधानात्।ननुचेति।नित्यानांशब्दानांप्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेतिभावः।किमर्थमिति।पाठक्रमेणैवसंबन्धोभविष्यतीतिभावः। ॥

संज्ञासमासनिर्देशादिति।परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमा इत्यत्रसंज्ञयायथावैगुण्यपदस्थाप्यन्ते इतिनास्तिपाठक्रमाद्व्यवस्था।लोक्रियजाविधनौदेवदत्तयज्ञदत्तावितिसमासनिर्देशेनास्तिक्रमनियमः।द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकःसमुदायएवैकेनशब्देनप्रत्याय्यत इतिकुतःक्रमनियमःस्यात्।किंपुनरिति।तिपोणल्तसोऽतुसित्यादिकस्मान्नक्रियत इतिप्रश्नः।विदोलटोवेति।पृथङ्निर्देशेक्रियमाणेमसोम इत्येवानन्तर्यात्संबध्येतेत्यर्थः।व्यवहितानामपिस्वरितत्वादनुवृत्तावा

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्यतत्रयथासंख्यवचनंनियमार्थम्।संज्ञयासमासैश्चनिर्देशाःक्रियन्ते।संज्ञयातावत्।परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति।समासैः।तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति।संज्ञासमासनिर्देशात्तस्मात्कारणात्सर्वप्रसङ्गः।सर्वस्योद्देशस्यसर्वोऽनुदेशःप्राप्नोति।इष्यतेचसमसंख्यंयथास्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीतितत्रयथासंख्यवचनंनियमार्थम्।एवमर्थमिदमुच्यते।किंपुनःकारणंसंज्ञयाचसमासैश्चनिर्देशाःक्रियन्ते।संज्ञासमासनिर्देशाःपृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः।संज्ञयाचसमासैश्चनिर्देशाःक्रियन्तेपृथग्विभक्तीःसंज्ञिनश्चमोच्चीचरमिति। प्रकरणेचसर्वसंप्रत्ययार्थः।प्रकरणेचसर्वेषांसंप्रत्ययोयथास्याद्विदोलटोवेति।किंपुनःशब्दतःसाम्येसंख्यातानुदेशोभवत्याहोस्विदर्थतः।कश्चात्रविशेषः।संख्यासाम्यंशब्दतश्चेम्मलादयःपरस्मैपदानांडारौरसःप्रथमस्यायवायावएच इत्यनिर्देशः।संख्यासाम्यंशब्दतश्चेण्णलादयःपरस्मैपदानांडारौरसःप्रथमस्याय वायावएच इत्यनिर्देशोभवति।अगमकोनिर्देशोनिर्देशः।परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमा इतिणलादयोबहवःपरस्मैपदानामित्येकःशब्दःवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति।डारौरसःप्रथमस्य।डारौरसोबहवःप्रथमस्येत्येकःशब्दोवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति।एचोऽयवायावः।अयवायावोबहवःएच इत्येकःशब्दोवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनप्राप्नोति।

श्रीयमाणायांप्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः।किंपुनरिति।यद्यप्यर्थेशब्दस्यगुणभावादर्थतएवसाम्यंन्याय्यंतथापिशब्दधर्मेणाप्यर्थस्यव्यपदेशोदृश्यतेयथाभ्रमरशब्दस्यद्विरेफत्वाद्द्विरेफोभ्रमरः।तथाद्व्यक्षरंमांसंद्व्यक्षरमस्थि । तस्माच्छब्दतोपिसाम्यमन्वाशङ्कितम्।णलादय इति।परस्मैपदशब्देनप्रकृतानामेवनवानांग्रहणंनतुशतृक्वसोरित्यर्थतःसाम्यमस्तिनतुशब्दतः।डारौरस इति।यदाडारौरसश्चडारौरसश्चेत्येकशेषःक्रियतेतदार्थतःसंख्यासाम्यमस्ति।अगमक इति।संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः।

लृलुटोरिति। लृशब्दस्य लङ्लृटावर्थाविति साम्याभावः। यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदास्त्येव साम्यमिति दोषाभावः। नन्द्यादिष्ववयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्ययत्रयस्य साम्यसद्भावाददोषः। आत्मनेपदेति। न चात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु तस्मस्यापितानां नवानां तादीनामिति नास्त्यर्थतः

अस्तु तर्ह्यर्थतः। अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यारीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः। अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यारीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति। स्यतासी लृलुटोः। स्यतासी द्वौ। लृलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नन्द्यादयो बहवः। ल्युणिन्यचस्त्रयः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। अरीहणादयो बहवः। वुञादयः सप्तदश। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। सिन्धुतक्षशिलादयो बहवः। अणञौ द्वौ। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु। आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति। आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। अनुदात्तङितौ द्वौ। आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। निष्ठा। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफदकारौ द्वौ। निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति। श्नसोरल्लोपः। श्नमस्ती द्वौ। सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः। एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। एङः पदान्तादति। ङसिङसोश्च। ङसिङसौ द्वौ। एङित्यस्य द्वावर्थौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि शब्दतः। ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याय वा यावदेचदित्यनिर्देश इति।

साम्यम्। नैष दोषः। तङ्रूपापन्नास्तादय आत्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम्। सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति। द्वौ गृह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः। सार्वधातुकमपि तेषु गृह्यत इति तेन विशेष्यन्ते। ॥

संवृतावर्णइति।यद्यपिशास्त्रेऽकारस्यविवृतोपदेशःकृतस्तथापिलौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम्।क्ङितौद्वाविति।क्ङिच्छब्दस्यैकत्वेपिककारङकारयोर्द्वित्वादस्तिशब्दतःसाम्यम्।उदिकूलइति।द्वन्द्वोयम्।आगन्तुनाचेकारेणनिर्देशइतिचोद्यम्।उदीतिपञ्चम्याःस्थानेसप्तमीकृता।उदःपराभ्यांरुजिवहीस्यताभ्यामितिपरिहारः।धातुत्रिग्रहणेष्विति।त्रीणिग्रहणानियेषांतेत्रिग्रहणाधातवस्त्रिग्रहणायेषुतच्छीलादिषुइतिपुनर्बहुव्रीहिः। कर्तृकर्मणोरिति।भवतेरकर्मक

नैषदोषः।स्थानेन्तरतमइत्यनेनव्यवस्थाभविष्यति।कुतआन्तर्यम्।एकार्थस्यैकार्थोद्व्यर्थस्यद्व्यर्थःबह्वर्थस्यबह्वर्थः।संवृतावर्णस्यसंवृतावर्णःविवृतावर्णस्यविवृतावर्णः।अतिप्रसङ्गोगुणवृद्धिप्रतिषेधेक्ङिति।अतिप्रसङ्गोभवतिगुणवृद्धिप्रतिषेधेक्ङिति।गुणवृद्धीद्वे।क्ङितौद्वौ।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।नैषदोषः।गकारोप्यत्रनिर्दिश्यते।तद्गकारग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।क्रियतेन्यासएव।ककारेगकारश्चर्त्वभूतोनिर्दिश्यतेगितिकितिङितीति।उदिकूलेरुजिवहोः।उदिकूलेद्वे।रुजिवहौद्वौ।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।नैषदोषः।नोदिरुपपदम्।किंतर्हि।विशेषणंरुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यांरुजिवहिभ्यांकूलउपपदइति।तच्छीलादिषुधातुत्रिग्रहणेषु।तच्छीलादिषुधातुत्रिग्रहणेषुदोषोभवति।विदिभिदिच्छिदेःकुरच्।विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः। तच्छीलादयस्त्रयः तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।घञादिषुद्विग्रहणेषु।घञादिषुद्विग्रहणेषुदोषोभवति।निरभ्योःपूल्वोः।निरभीद्वौ।पूल्वौद्वौ।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।नैषदोषः।इष्यतेचात्रसंख्यातानुदेशः।निष्पावःअभिलावइति।एवंतर्ह्यकर्तरिचकारकेभावेचेतिद्वौ।पूल्वौद्वौ।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति। अवेस्तॄस्त्रोःकरणाधिकरणयोः।तॄस्त्रौद्वौ।करणाधिकरणेद्वे।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोः।कर्तृकर्मणीद्वे।भूकृञौद्वौ।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि।अनवक्लृप्त्यमर्षौद्वौ।किंवृत्ताकिंवृत्तेद्वे।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति। कृभ्वोःक्त्वाणमुलौ।कृभ्वौद्वौक्त्वाणमुलौद्वौ।तत्रसंख्यातानुदेशःप्राप्नोति।

त्वात्कर्तर्येवोपपदम्।करोतेस्तूपपदद्वयेखलिष्यते।अन्येतुप्राप्त्यर्थस्यभवतेरुपपदद्वयेप्रत्ययमिच्छन्ति। ॥

छन्दोब्राह्मणानीति। गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम्। यथा जुष्टार्पिते च छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मन्त्रे इति मन्त्रग्रहणात्। छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम्। तेन याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति। न वेति। अनुदेश उच्चारणम्। योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्तस

अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि। छन्दोब्राह्मणानीति द्वौ। अधीते वेदेति च द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। रोपधेतोः पथिदूतयोः। रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः। रोपधेतौ द्वौ। पथिदूतौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। तत्रभवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च। तत्रभवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ। क्रतुयज्ञौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। संघादिष्वञ्प्रभृतयः। संघादिष्वञ्प्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति। नैष दोषः। घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम्। वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ। वेशोयशआदी द्वौ। यल्खौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य। ङसिङसौ द्वौ। ख्यत्यौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। न वा समानयोगवचनात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। समानयोगवचनात्। समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि। तस्य दोषो विदो लटो वा। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। खलगोरथादिनित्रकट्यचश्च। संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। सिन्ध्वपकराभ्यां कन्। अणञौ च संख्यातानुदेशेन प्राप्नोति। युष्मदस्मदोश्चादेशाः। युष्मदस्मदोश्चादेशाः संख्यातानुदेशान्न सिध्यन्ति। तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु। अथवैवं वक्ष्यामि। यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन। ततोऽधिकारः। अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति। एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात्। न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः॥

वायमर्थः। विदो लटो वेति। अत्र तु लब्धयथासंख्यानामनुमानाददोषः। युष्मदस्मदोश्चेति। बहुवचनस्य वस्नसावित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वाद्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति। यस्मिन्पक्ष इति। शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः। दोषप्रतिविधानं तु क्वचिदानन्तर्याद्व्यवस्था क्वचिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम्। अथवेति। यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासंख्यं नान्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये॥ ॥

स्वरितेन॥ ॥स्वरितेनेतीत्थंभूतलक्षणेतृतीया। स्वरितेनाधिकारोलक्ष्यतेइत्यर्थः। स्वरितत्वंसूत्रस्थानांकेवलमधिकारज्ञानार्थंप्रतिज्ञायतेनतुप्रयोगसमवायि। अधिकारशब्दोभावसाधनःकर्मसाधनोवा। विनियोगोलोकेधिकारउच्यते सएवेहगृह्यते। किमर्थमिति। आकाङ्क्षादिवशात्स्वकृतस्यसंबन्धोलोकवद्भविष्यतीतिप्रश्नः। किंगतमिति। किमयमर्थोधिकारशब्देनपरिगृहीतोथनेतिप्रश्नः। शब्देनेति। नहिपरिस्पन्दरूपःशब्दस्यव्यापारोस्ति। नवेति। वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योर्थःसिद्धइत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति। संप्रदानविभक्त्यासंनिहितागोकर्मिकाददातिक्रि-

स्वरितेनाधिकारः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। अधिकारःप्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थः। अधिकारःक्रियतेप्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थइति। किमिदंप्रतियोगमिति। योगंयोगंप्रतिप्रतियोगम्। योगेयोगेतस्यग्रहणंमाकार्षमिति। किंगतमेतदियतासूत्रेण। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा। लोकेऽधिकृतोसौग्रामेधिकृतोसौनगरइत्युच्यतेयोयत्रव्यापारंगच्छति। शब्देनचाप्यधिकृतेनकोन्योव्यापारःशक्योवगन्तुम्। अन्यदतोयोगेयोगउपस्थानात्। नवानिर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथालोके। नवाएतत्प्रयोजनमस्ति। किंकारणम्। निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात्। यथालोके। निर्दिश्यमानमधिकृतंगम्यते। तद्यथा। देवदत्तायगौर्दीयतांयज्ञदत्तायविष्णुमित्रायेति। गौरितिगम्यते। एवमिहापिपदरुजविशस्पृशोघञ्सृस्थिरेभावे। घञितिगम्यते। अन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मात्परिभाषा। अन्यनिर्देशस्तुलोकेनिवर्तकोभवति। तद्यथा। देवदत्तायगौर्दीयतांविष्णुमित्रायकम्बलइतिकम्बलोगोर्निवर्तकोभवति। एवमिहाप्यभिविधौभावइनुण्घञोनिवर्तकःस्यात्। तस्मात्परिभाषाकर्तव्या। अधिकारपरिमाणाज्ञानंतु। अधिकारपरिमाणाज्ञानंतुभवति।

यापेक्ष्यते। अश्रुतकल्पनायाःश्रुतापेक्षणस्यलाघवात्। घञोनिवर्तकःस्यादिति। ततश्चाक्रोशेवन्योर्ग्रहइत्यादिष्वनन्तरइनुण्स्यात्। सतिसूत्रेघञःस्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवतिनत्विनुणोविपर्ययात्। अधिकारपरिमाणाज्ञानंत्विति। यथाधातोरितिकिंप्राग्लादेशेभ्योथाध्यायपरिसमाप्तेः। अङ्गाधिकारःप्रागभ्यासविकारेभ्योथासप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितंदृष्ट्वेति। प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तयेशब्दान्तरस्यस्वरितत्वंप्रतिज्ञायते। तेनविंशतिकात्खइत्यत्रस्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्यनिवृत्तिरनुमीयते।

यावतिथइति।द्वित्रिपूर्वान्निष्कादित्यत्रइकारोनुबन्धःकर्तव्यः।तेनद्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति।एवमन्यत्रापिवेदितव्यम्।अल्पीयांसइति।कथंपुनर्भिन्नजातीयापेक्षयाप्रकर्षप्रत्ययः।परमतापेक्षया।अल्पेयोगाइतिचेन्मन्यसेतत्राल्पीयांसोऽलः।अ

नज्ञायतेकियन्तमवधिमधिकारोनुवर्ततइति।अधिकारपरिमाणज्ञानार्थंतु।अधिकारपरिमाणज्ञानार्थएवतर्हिअयंयोगोवक्तव्यः।अधिकारपरिमाणंज्ञास्यामीति।कथंपुनःस्वरितेनाधिकारइत्यनेनाधिकारपरिमाणंशक्यंविज्ञातुम्।एवंवक्ष्यामि।स्वरितेनाधिकारइति।स्वरितंदृष्ट्वाधिकारोनभवतीति।केनेदानीमधिकारोभविष्यति।लौकिकोधिकारः।नाधिकारइतिचेदुक्तम्।किमुक्तम्।अन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति।अधिकारार्थमेवतर्ह्ययंयोगोवक्तव्यः।ननुचोक्तमधिकारपरिमाणज्ञानंत्विति।यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतोयोगानितिवचनात्सिद्धम्।यावतिथोऽलनुबध्यतेतावतोयोगानधिकारोनुवर्ततइतिवक्तव्यम्।अथेदानींयत्राल्पीयांसोऽलःभूयसश्चयोगानधिकारोनुवर्ततेकथंतत्रकर्तव्यम्।भूयसिप्राग्वचनम्।भूयसिप्राग्वचनंकर्तव्यम्।प्रागमुतइतिवक्तव्यम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।संदेहमात्रमेतद्भवति।सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति।प्रागमुतइतिव्याख्यास्यामः।यद्येवंनार्थोनेन।केनेदानीमधिकारोभविष्यति।लौकिकोधिकारः।ननुचोक्तंनाधिकारइतिचेदुक्तम्।किमुक्तम्।अन्यनिर्देशस्तुनिवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति।संदेहमात्रमेतद्भवति।सर्वसंदेहेषुचेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमित्युक्तम्।इहतुणघञिति संदेहेघञितिव्याख्यास्यामः।नतर्हीदानीमयंयोगोवक्तव्यः।वक्तव्यश्च।किंप्रयोजनम्।स्वरितेनाधिकारगतिर्यथाविज्ञायेत।अधिकारगतिः।अधिकःकारः।अधिकंकार्यम्।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्रगोटाङ्ग्रहणंचोदितंतन्नकर्तव्यंभवति।स्त्रीग्रहणंस्वरयिष्यतेस्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीतिस्त्रियामित्येवंप्रकृत्ययेविहितास्तेषांग्रहणंविज्ञास्यते।तत्रस्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीतिनदोषोभवति॥

यद्वहयोऽलइतिचेद्भूयांसोयोगाः।भूयसीति।अङ्गस्यप्राग्भ्रेरित्यादिवक्तव्यम्।तत्तर्हीति।यावतिथोऽलितिभूयसिप्राग्वचनंचेत्यर्थः।घञितिव्याख्यास्यामइति।ननुचेन्नुणआनन्तर्यात्संदेहाभावः।उच्यते।घञोनुवृत्तिसामर्थ्याद्दृष्टमिनुणश्चानन्तर्यमितिनिश्चित्तसद्भावादस्तिसंदेहः॥

॥

सांकाश्यकेभ्यइति।बुद्ध्यासमीहितैकत्वाःप्रकर्षाश्रयेणपाटलिपुत्रकाविभज्यन्तइतिमुख्यापायाभावादपादानसंज्ञानस्यात्।ध्रुवमपायेइत्यत्रतुस्वरितत्वेप्रतिज्ञातेसतिबुद्धिपरिकल्पितापायाश्रयणेनापिभवति।कृत्स्नआधारात्मेति।सर्वेअवयवायत्रव्याप्ताइत्यर्थः।गङ्गायांगावइति।गङ्गाशब्दोत्रनद्यामेववर्त्ततेनतुतत्समीपदेशे।तस्यहिमुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात्।नद्यास्तुतत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमितियत्नात्संज्ञासिद्धिः।पूर्वइति।विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिवचनात्पूर्वोबाध्यःस्वरितत्वप्रतिज्ञानेनबाधकःसंपद्यते।तुल्यजातीयस्यबाधकःनतुनित्यत्वादियुक्तस्य॥इत्युपाध्याय

अधिकंकार्यम्।अपादानमाचार्यःकिंन्याय्यंमन्यतेयत्रसापायानिवृत्तिः।तेनेहैवस्याद्ग्रामादागच्छति।सांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रकाअभिरूपतराइत्यत्रनस्यात्।स्वरितेनाधिकंकार्यंभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति।तथाअधिकरणमाचार्यःकिंन्याय्यंमन्यतेयत्रकृत्स्नआधारात्माव्याप्तोभवतितेनेहैवस्यात्तिलेषुतैलंदध्निसर्पिरिति।गङ्गायांगावःकूपेगर्गकुलमित्यत्रनस्यात्।स्वरितेनाधिकंकार्यंभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति।अधिकंकार्यम्।अधिकःकारः।पूर्वविप्रतिषेधाश्चनपठितव्याभवन्ति।गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्योनुम्पूर्वविप्रतिषिद्धंनुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुडिति।नुम्नुटौस्वरयिष्येते।तत्रस्वरितेनाधिकःकारोभवतीतिनुम्नुटौभविष्यतः।कथंपुनरधिकःकारइत्यनेनपूर्वविप्रतिषेधाःशक्यानपठितुम्।लोकतः।तद्यथा।लोकेऽधिकमयंकारंकरोतीत्युच्यतेयोयंदुर्बलःसन्बलवद्भिःसहभारंवहतिएवमिहाप्यधिकमयंकारंकरोतीत्युच्यतेयोयंपूर्वःसन्परंबाधते।अधिकारगतिस्त्र्यर्थोविशेषायाधिकंकार्यम्।अथयोन्योधिकःकारःपूर्वविप्रतिषेधार्थःसः॥२॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्यतृतीयपादेप्रथमान्हिकम्॥अनुदात्तङितआत्मनेपदम्॥ ॥विकरणेभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः।चिनुतःसुनुतःलुनीतः।ङितइत्यात्मनेपदंप्राप्नोति।नैषदोषः।नैवंविज्ञायतेङकारइद्यस्यसोयंङिद्ङितइति।कथंतर्हिङकारइद्ङिद्ङितइति।

जेयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्यतृतीयेप्रथममाह्निकम्॥अनुदात्त॥ ॥ विकरणेभ्यइति।लादेशेषुकृतेषुनियमात्पूर्वंनित्यत्वाद्विकरणाः।तेषांसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोनेनप्राप्नोतीति।ङकारइदिति।अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गोबहुव्रीहिः।तत्पुरुषस्तुवर्त्तिपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गइतिसएवाश्रीयते।केवलात्तुङकारादितआत्मनेपदासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वाऽन्तङिदन्तआश्रीयते।तेनङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः। ॥

अथवेति। तेनोपदेशे योऽङित्तस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङित्त्वेभ्यः। एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे उच्चुकुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्याश्रयणीयम्। किमर्थमिति। किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते। अथवा कैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः। नियमार्थ इति। एकवाक्यतायां भाविनी संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते। तेन नियमोऽयं संपद्यते। परत्वादिति। विकरणानामवकाशः अलादेशाश्चानशादयः। नियमस्यावकाशः लिङ्लिटावार्धधातुकसंज्ञौ। स्यईतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः। अनवकाश इति। सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः।

अथवोपदेश इति वर्तते। अथवोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति। सर्वथा चङ्ङिभ्यां प्राप्नोति। एवं तर्हि धातोरिति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। भूवादयो धातव इति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आत्मनेपदवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात्। लविधानाद्विहितम्। लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां नियम इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्विकरणाः। नित्याः खल्वपि विकरणाः कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाशो नियमः। सावकाशाः। कोऽवकाशः। य एते लुग्विकरणाश्चम्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च। यदि पुनरयं परिभाषा विज्ञायेत।

यदि पुनरिति। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते। तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः। स्यादिषु कथम्। ते हि लावस्थायामेव विधीयन्त इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति। उच्यते। लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति। येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा। शबादिविधावनुवर्तनाद्वा॥

॥

एवमपीति। एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम्। ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति। नन्वसति परस्मैपदानुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङितः प्राप्नोति। नैष दोषः। आत्मनेपदसंबन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसंबन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते। अवश्यमिति। आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः। यद्यमिति। कृतनियमानामसंकरेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः। अ-

किं कृतं भवति। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। एवमपीतरेतराश्रयं भवति। का इतरेतराश्रयता। अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते। तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते। अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति। आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति। कथम्। भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा। कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु नियमः। ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति। पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च। यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति।

भिनिर्वृत्तानीति। प्रागपि नियमात्तेषां संभवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात्। यत्तर्हीति। एतत्तु लिङ्लिडर्थं स्यात्। चक्रमे चक्राम क्रम्यात् क्रंसीष्टेति। तस्माज्ज्ञापकदिक्प्रदर्शिता भाष्यकृता। ज्ञापकं तु वृद्भ्यः स्यसनोरित्यत्र स्ये विकल्पविधानम्॥ ॥

किंपुनरिति। उभयनियमस्तावन्नसंभवति। अनेकस्मिन्नर्थेवाक्यस्यैकस्यतात्पर्यायोगात्। तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः। ननुप्राधान्यात्प्रत्ययानां नियमोयुक्तः। एवंतर्हिप्रधानोपरोधोमाभूदितिप्रकृत्यर्थेनियमोपिसंभवति। भावकर्मणोरेवेति। ननुपूर्वेणनियमाद्भावकर्मणोरितिसूत्रंविध्यर्थंन्याय्यंनतुनियमार्थम्। नैषदोषः। समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकंवाक्यमितितदपेक्षयैतदुक्तम्। कथमिति। वाक्यमितिपरस्मैपदेविकल्पितेआत्मनेपदस्यानुदात्तङिदादिषुनियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्यश्रवणप्रसङ्गः। उच्यतेचेति। लकारेतिबाधिभिर्निवर्तितेनियमःप्रवर्ततेतत्रपरस्मैपदस्यसिद्धत्वा

किंपुनरयंप्रत्ययनियमः अनुदात्तङितएवात्मनेपदंभवतिभावकर्मणोरेवात्मनेपदंभवतीति। आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः। अनुदात्तङितआत्मनेपदमेवभावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति। कश्चात्रविशेषः। तत्रप्रत्ययनियमेशेषवचनंपरस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात्। तत्रप्रत्ययनियमेशेषग्रहणंकर्तव्यंपरस्मैपदनियमार्थम्। शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमिति। किंकारणम्। परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात्। प्रत्ययानियताःप्रकृत्यर्थावनियतौतत्रपरस्मैपदमपिप्राप्नोतितित्रशेषग्रहणंकर्तव्यंपरस्मैपदनियमार्थम्। शेषादेवपरस्मैपदंभवतिनान्यतइति। कथम्-आत्मनेपदवचनंतस्यान्यत्रनियमात्। कथम् आत्मनेपदंवक्तव्यम्। लोहितायतिलोहितायते। किंपुनःकारणंनसिध्यति। तस्यान्यत्रनियमात्। तद्ध्यन्यत्रनियम्यते। उच्यतेचानचप्राप्नोतितद्वचनाद्भविष्यति। अस्तुतर्हिप्रकृत्यर्थनियमः। प्रकृत्यर्थनियमेन्याभावः। प्रकृत्यर्थनियमेअन्येषांप्रत्ययानामभावः। अनुदात्तङितस्तजादयोनप्राप्नुवन्ति। नैषदोषः। अनवकाशास्तजादयः। उच्यन्तेचतेवचनाद्भविष्यन्ति। सावकाशास्तजादयः। कोऽवकाशः। परस्मैपदिनोऽवकाशः। तत्रापिनियमान्नप्राप्नुवन्ति। तव्यदादयस्तुतर्हिभावकर्मणोर्नियमान्नप्राप्नुवन्ति। तव्यदादयोप्यनवकाशाः। तेवचनाद्भविष्यन्ति।

द्वावचनेनतस्मिन्विकल्प्यमानेवचनमनर्थकंस्यात्। केवलायाःप्रकृतेरप्रयोगाद्धेत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्यप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविकल्पायोगात्। तस्मादात्मनेपदमेवविकल्पेनविधीयते। तव्यदादयोपीति। यद्यपिस्नानीयंचूर्णमित्यादौकरणादीन्यवकाशः तथापितयोरेवेतिचोदनयाभावकर्मणोर्यद्विधानंतदनवकाशम्।

चिण्तर्हीति।ननुभावकर्मणी सार्वधातुकस्यार्थौनचिणस्तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते।सहाभिधानपक्षेचिणोपिभावकर्मणीअर्थावित्यदोषः।घञ्तर्हीति।अकर्तरिविधीयमानोपादानादिषुघञ्सावकाशः।उपपदविशेषणमिति। सप्तमीस्थस्यसामान्यस्यकर्मणीत्यनेनविशेषस्यप्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते।एवमभिधेयविशेषणेनेतिव्याख्येयम्।कर्तरिचेति।यदाक

चिएतर्हिभावकर्मणोर्नियमान्नप्राप्नोति।चिण्वचनाद्भविष्यति।घञ्तर्हिभावकर्मणोर्नियमान्नप्राप्नोति।तत्रापिप्रकृतंकर्मग्रहणमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।अण्कर्मणिचेति। तद्वैतत्रोपपदविशेषणम्।अभिधेयविशेषणेनचेहार्थः।नचान्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवति।नखल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति।नहिगोधाप्रसर्पन्तीसर्पणादहिर्भवति।यत्तावदुच्यते।नान्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवतीति।अन्यार्थमपिप्रकृतमन्यार्थंभवति।तद्यथा।शाल्यर्थंकुल्याःप्रणीयन्तेताभ्यश्चपानीयंपीयतेउपस्पृश्यतेशालयश्चभाव्यन्ते।यदप्युच्यतेनखल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवतिनहिगोधाप्रसर्पन्तीसर्पणादहिर्भवतीति।भवेद्द्रव्येष्वेतदेवंस्यात्।शब्दस्तुखलुयेनयेनाभिसंबध्यतेतस्यतस्यविशेषकोभवति।शेषवचनंचाशेषवचनंचकर्तव्यम्।शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमिति।किंप्रयोजनम्।शेषनियमार्थम्।प्रकृत्यर्थौनियतौप्रत्ययाअनियतास्तेशेषेपिप्राप्नुवन्ति।तत्रशेषग्रहणंकर्तव्यम्।शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमेवनान्यदिति।कर्तरिचात्मनेपदविषयेपरस्मैपदप्रतिषेधार्थंद्वितीयंशेषग्रहणंकर्तव्यम्।शेषाच्छेषइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।भिद्यतेकुसूलःस्वयमेवेति।कतरस्मिन्पक्षेऽयंदोषः।प्रकृत्यर्थनियमपक्षे।प्रकृत्यर्थनियमेतावन्नदोषः।प्रकृत्यर्थौनियतौप्रत्ययाअनियताः।तत्रनार्थःकर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणाच्चैषदोषः।प्रत्ययनियमेतर्ह्ययंदोषः।प्रत्ययानियताःप्रकृत्यर्थावनियतौतत्रकर्तृग्रहणंकर्तव्यंभावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम्।कर्तृग्रहणाच्चैषदोषः।प्रकृत्यर्थनियमेशेषग्रहणंशक्यमकर्तुम्।कथम्।प्रकृत्यर्थौनियतौप्रत्ययाअनियताः।

र्मवदित्ययंशास्त्रातिदेशःतदाकर्मकर्तरिपरत्वात्परस्मैपदंप्राप्नोति।शुद्धौतुकर्मकर्तारौउभयोरवकाशो।कार्यातिदेशेतुपरत्वादात्मनेपदंसिध्यति। प्रकृत्यर्थौनियताविति।भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेतिनियमादन्तरेणापिकर्तृग्रहणंकर्तर्येवपरस्मैपदंलभ्यतइतिनार्थःकर्तृग्रहणेन।कर्तृग्रहणाच्चेति।परत्वात्तुपरिहरिष्यते। ॥

परस्मैपदमिति। सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं संपद्यत इत्यर्थः। नास्य किंचिदिति। पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः। यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते। यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति। एष हि योगो व्यवहितः। कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम्। ननु चैतदपीति। प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते। ननु चेयमिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। शेषादि

ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति। तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। भावकर्मणोः। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोरिति निवृत्तम्। यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति। एति जीवन्तमानन्दः। नास्य किंचिद्व्रजतीति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। ततः भावे। ततः कर्मणि। कर्मणि चात्मनेपदं भवति। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति। कर्मणीत्यनुवर्तते भाव इति निवृत्तम्। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव। कर्मणीति निवृत्तम्। एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम्। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। इह मा भूत्। अनुक्रियते स्वयमेव। पराक्रियते स्वयमेव। ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम्। न सिध्यति। अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम्। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति। ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्।

त्यस्यावकाशः याति वातीति। अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः। अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः अनुकरोतीति। कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति। सापि योगविभागेन बाध्यते। नोत्सहत इति। शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः। अथवेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः। नोत्सहत इति। अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते नामेव बाधितुमित्यर्थ

कर्तैव यः कर्तेति। यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः। यद्येवमस्मिंश्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति। नैष दोषः। कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात्। भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम्॥ कर्तरि॥ ॥क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति। प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति। साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसंभवाद्धात्वर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत। देवदत्तस्य धान्यमिति। देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः। क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्। योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या तस्या इदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे योग्य

एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति। किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। ततः अनुपराभ्यां कृञः कर्तरि कर्तरीत्येव॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ ॥क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम्॥ कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति। इह च न स्यात्। व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्तव्यम्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म। न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते। कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति। कया क्रियया। संपश्यतिक्रियया प्रार्थयति क्रियया अध्यवस्यति क्रियया च। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थितेऽध्यवसायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः।

त्यासः स क्रियाव्यतिहारः। परस्परकरणमपि क्वचित्क्रियाव्यतिहारः। यथा संप्रहरन्ते राजान इति। अत्रैकैव क्रिया संचारिणीव लक्ष्यते। क्रियामिति। लौकिकाश्चार्था इहानूद्यन्ते। कथं च क्रियेति। द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परासंबन्धं मत्वा प्रश्नः। क्रियापीति। भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात्। कया क्रिययेति। क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः। संपश्यति क्रिययेति। संदर्शनादीनाम व्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात्॥ ॥

इह कर्तरीति। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात्क्रियाव्यतिहारोयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात्। तत्र प्रतिषेध इति। कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः। ॥न गति॥ हसादीनामिति। हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः। हरिवह्योरिति। हरतेर्हि सार्थत्वाद्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः। ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनंजयावित्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः किं तर्हि योत्स्यमानावित्येता

एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म। एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत। तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह कर्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति। अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम्। कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति। इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन न प्रसज्येत। तत्र को दोषः। तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः। तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति। न वानन्तरस्य प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अनन्तरस्य प्रतिषेधात्। अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात्। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्। कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। कर्तरि कर्म॥ ॥न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। व्यतिपठन्ति॥ हरिवह्योरप्रतिषेधः॥ संप्रहरन्ते राजानः। संविवहन्ते गर्गैरिति। न वहिर्गत्यर्थः। देशान्तरप्रापणक्रियोत्र वहिः॥ न गति॥ ॥इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ परस्परोपपदाच्च॥ परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिपुनन्ति॥ इतरेत॥

वहिर्विवक्षितम्। देशान्तरप्रापणक्रिय इति। भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम्। तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न लक्षो धात्वर्थः। अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम्। गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति विवहे गत्यर्थस्याभावः॥ ॥इतरेतर॥ लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते॥ ॥

विपराभ्यांजेः॥विशब्दइति।पक्षिवाचीतुयोविशब्दःतस्यनपुंसकत्वाभावात्पुंसिविभक्त्याव्यवधानाद्वेरनन्तरोजयतिर्नसंभवति।बहुविजयतिवनमित्यत्रजहत्स्वार्थायांवृत्तौवेरानर्थक्यादिहचार्थवतोग्रहणादजहत्स्वार्थायामपितदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम्।संबुद्ध्यन्तंतुवेइतिरूपान्तरयुक्तत्वान्नगृह्यते।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्दएवायमितिचेत्।विरित्यस्यविभक्त्यन्तस्यवेइतिविकारोनतुविशब्दस्येत्यदोषः।वीजयतइत्यत्रएकादेशस्यपूर्वप्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परोजयतिःसंभवत्येवेतिचेत्।पूर्वस्यकार्येकर्तव्येन्तवद्भावः।नचात्रपूर्वस्यकिंचित्कार्यमित्यदोषः।अस्यगोरिति।द्वितीयशब्दोलोकेप्रयुज्यमानोयदपेक्षंद्वितीयत्वंतत्तुल्यजातीयएवसंप्रत्ययंकरोति।एवमिहापिविशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोप्युपसर्गोगृह्यते।पक्षिवाचिनोविशब्दस्यसंभवेतुद्वयोरपिदृष्टापचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणंव्याख्येयम्॥आङोदो॥ ॥अव्यसनक्रि

विपराभ्यांजेः॥उपसर्गग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्।पराजयतिसेनेति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।यद्यपितावदयंपराशब्दोदृष्टापचारउपसर्गश्चानुपसर्गश्च।अयंखलुविशब्दोऽदृष्टापचारउपसर्गएवतस्यास्यकोन्योद्वितीयःसहायोभवितुमर्हत्यन्यदतउपसर्गात्।तद्यथा।अस्यगोर्द्वितीयेनार्थइतिगौरेवोपादीयतेनाश्वोनगर्दभइति।विपराभ्याम्॥आङोदोनास्यविहरणे॥ ॥आङोदोऽव्यसनक्रियस्य॥आङोदोऽव्यसनक्रियस्येतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।विपादिकांव्याददातिकूलंव्याददातीति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।इहाङोदोनास्यइतीयतासिद्धम्।सोयमेवंसिद्धेसतियद्विहरणग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनम्।आस्यविहरणसमानक्रियादपियथास्यात्।

यस्येति।व्यसनंविभागःविकासनमित्यर्थः।केवलोविहरणशब्दउपादीयमानःपादविहरणंगमयतीत्यास्यग्रहणंसूत्रेकृतम्।केवलोव्यसनशब्दोदुःखादिषुवर्ततइतिवार्तिकेक्रियाग्रहणंकृतम्।आङोदोनास्यइति।आस्यसमवायिन्यांक्रियायांददातिवर्तमानआस्यवृत्तिर्भवति।यथालोमविषयहर्षणवृत्तिर्हृषिर्लोमसुवर्ततइत्युच्यते।ददातेरेवास्येवृत्तिसंभवोनान्येषांदारूपाणामितितेषामिहग्रहणाभावः।यद्येवंस्वंमुखमादत्तइत्यत्रापिमुखविषयत्वादादानस्यप्रतिषेधःप्राप्नोति।नैषदोषः।आस्यसमवेतैवयाक्रियातस्यांवृत्तौददातिरास्येवृत्तोभवति।ग्रहणंतुग्राह्यग्रहीतृविषयम्।अनास्यइतिचपर्युदासः।आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृशइतिविधिरेवतत्रभवति।सोयमिति।आस्यग्रहणंविहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्येविहरणसद्भावान्निषेधोभवति।

स्वाङ्गकर्मकादिति। स्वमङ्गं स्वाङ्गं नतुपारिभाषिकमद्रवम्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति। तेनपरकीयास्यविहरणेविधिरेवभवति॥ ॥क्रीडोनु॥ ॥अनुक्रीडतीति। तृतीयार्थइत्यनुःकर्मप्रवचनीयसंज्ञः। माणवकेनसहक्रीडतीत्यर्थः। एतच्चसमासाहचर्याल्लभ्यते। आगमयस्वेति। सहस्वकंचित्कालंमात्वरिष्ठाइत्यर्थः। शिक्षेरिति। केचिदाहुः शकिःसन्नन्तोगृह्यतेइतिविध्यर्थमिदम्। क्रियाविषयश्चशकिःप्रयुज्यते। भोक्तुंशक्नोतिशयितुंशक्नोतीतिप्रयोगदर्शनात्। इहतुजिज्ञासाविषयःशकिर्गृह्यते। विद्यांजिज्ञासितुंघटतइत्यर्थः। आत्मनेपदेनैवजिज्ञासायाअवगमाद्जिज्ञासितुमितिनप्रयुज्यते। अन्येतुशिक्षविद्योपादानइत्यस्यग्रहणंनियमार्थंवर्णयन्ति।

यथाजातीयकाचास्यविहरणक्रियातथाजातीयकात्रापि॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। व्याददतेपिपीलिकाःपतङ्गस्यमुखमिति॥ आङो॥ ॥क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च॥ ॥उपसर्गग्रहणंकर्तव्यम्। इहमाभूत्। अनुक्रीडतिमाणवकमिति। समोऽकूजने॥ समोऽकूजनेइतिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। संक्रीडन्तिशकटानि॥ आगमेःक्षमायाम्॥ आगमेःक्षमायामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। माणवकआगमयस्वतावत्॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम्॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानंकर्तव्यम्। विद्यासुशिक्षते। धनुषिशिक्षते॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्। अपस्किरतेवृषोहृष्टः। अपस्किरतेकुक्कुटोभक्षार्थी। अपस्किरतेश्वाआश्रयार्थी॥ हरतेर्गतताच्छील्ये॥ हरतेर्गतताच्छील्येउपसंख्यानंकर्तव्यम्। पैतृकमश्वाअनुहरन्ते। मातृकंगावोनुहरन्ते। आशिषिनाथः॥ आशिषिनाथउपसंख्यानंकर्तव्यम्। सर्पिषोनाथतेमधुनोनाथते॥ आङिनुप्रच्छ्योः॥ आङिनुप्रच्छ्योरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।

विधेरेवतुजायस्त्वात्सन्नन्तशकिग्रहणंन्याय्यम्। किरतेरिति। विक्षेपार्थः किरतिः। हर्षादयस्तुविषयत्वेनोपात्ताः। हर्षादिष्वेवअपाच्चतुष्पादितिसुड्विधीयते। हरतेरिति। गतंप्रकारः। पैतृकमिति। पितुरागतंप्रकारंसततंशीलयन्तीत्यर्थः। मातुरनुहरतीत्यत्रसादृश्यमात्रंविवक्षितंनतुप्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदंतद्धितार्थेत्यत्रभाष्यकारेणनकृतम्। आशिषिनाथइति। आशिष्येवनाथइतिनियमार्थमिदम्। सर्पिषोनाथतेइति। सर्पिर्मेभूयादित्याशास्तइत्यर्थः॥

आनुत इति। उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः। शप उपलम्भन इति। उपलम्भनं प्रकाशनम्। देवदत्ताय शपत इति। श्लाघहुङिति संप्रदानसंज्ञा। ज्ञीप्स्यमाने विवदन्ते। केचिदाहुः। यस्मा आख्यायते स संप्रदानं य आख्यायते स इत्यन्ये॥ उदोनू॥ ॥उदईहायामिति। ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते। उत्तिष्ठति सेनेति। उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः॥ ॥उपान्मन्त्र॥ ॥उपाद्देवपूजेति। अमन्त्रकरणार्थमिदम्। अर्कमुपतिष्ठते इति। देवपूजां मत्वात्मनेपदं कृतम्। चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र

आनुते शृगालः। आपृच्छते गुरुमिति॥ शप उपलम्भने॥ शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। देवदत्ताय शपते। यज्ञदत्ताय शपते॥ क्रीडोनु॥ ॥समवप्रविभ्यः स्थः॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने॥ आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम्। अस्तिं सकारमातिष्ठते। आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते। विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते॥ समव॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि॥ ॥उदईहायाम्॥ उदईहायामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। उत्तिष्ठति सेनेति। उदो॥ ॥उपान्मन्त्रकरणे॥ ॥उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम्। आदित्यमुपतिष्ठते। चन्द्रमसमुपतिष्ठते। संगतकरणे। रथिकानुपतिष्ठते। अश्वारोहानुपतिष्ठते। बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान्। पश्य वानरसैन्येस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते॥ मैवं मंस्थाः सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम्। एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति। अपर आह। उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्। देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम्। मित्रकरणे। रथिकानुपतिष्ठते॥ अश्वारोहानुपतिष्ठते। पथिषु। अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते। वालिप्सायाम्॥ वालिप्सायामिति वक्तव्यम्। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति। उपान्मन्त्रक॥ ॥उद्विभ्यां तपः॥ ॥अकर्मकादित्येव। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। उत्तपते पाणी वितपते पाणी। उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठम्॥

अपर आहेति। संगतकरणमुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबन्धः। अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठत इति। स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः। भिक्षुक इति। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥ ॥उद्विभ्याम्॥ भासने वर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोऽकर्मकः। स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्वसूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपतीति॥ ॥

अथेति। किमयं विधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः। उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमो नेन क्रियत इत्याह। निष्टप्यत इति। विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह। किंपुनरिति। विधिर्न संभवतीति मत्वाह। तपिरिति। भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मक इत्यर्थः। अकर्मकाश्चेति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः। ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः। पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यन्यत्राप्यात्मनेपदं भवत्येव। इदानीं विधिपक्षव्याख्याह। अन्तरेणापीति। तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः। संतापने विलापने च सकर्मकः।

अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते। निष्टप्यत इति। किंपुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात्। तपिरयमकर्मकः। अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। न चान्तरेणाकर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। यदुच्यते न चान्तरेणाकर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति। अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति। तद्यथा। नदी वहतीत्यकर्मकः। भारं वहतीति सकर्मकः। तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम्। उद्विभ्याम्॥ आङो यमहनः॥ अकर्मकादित्येव। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहन्ति वृषलं पादेन॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। आयच्छते पाणी। आहते उदरमिति। आङो यमहनः॥ ॥समो गम्यृच्छिभ्याम्॥ ॥समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। संवित्ते। संपृच्छते। संस्वरते॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च। अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषत। अर्ति। श्रु। संशृणुते। दृशि। संपश्यते॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्। निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते॥ आङ उद्गमने॥ ॥ज्योतिषामुद्गमने॥ ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥

कर्मकर्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थीति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ॥ ॥समः॥ ॥समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम्। उपसर्गादिति। अत्राकर्मकादिति न संबध्यते॥ आङः॥ ॥ज्योतिषामिति। उद्गमने वर्तमानोऽकर्मकः क्रमिः। इह तु नभः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदम्। अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने॥

व्यक्तवाचाम्॥ ॥सर्व एवेति। ये वदत्यर्थस्य कर्तारः। वद व्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः। अथवेति। विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते। व्यक्ता वाचीति। वाचि अकारादयो वर्णा येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः। शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयस्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः॥ ॥अवाद्ग्रः॥ न चावपूर्वस्येति। नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानाम्। यथोर्यादयः क्रम्भस्ति विषया एवेति भावः॥ समः॥ धातोस्तृतीयायोगासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन। स च सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति। सर्व

व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ व्यक्तवाचामिति किमर्थम्। वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः। व्यक्तवाचामित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। एतेपि हि व्यक्तवाचः। आतश्च व्यक्तवाचः। कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति। एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो ये व्यक्तवाच इति। के च साधीयः।

येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते। न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते· एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते। आतश्च व्यज्यन्ते। एवं ह्याहुः कुक्कुटाः कुक्कुडिति। नैवं ते आहुः। अनुकरणमेतत्तेषाम्। अथवा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्तवाच इति। कथं तर्हि व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति। व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ ॥अवाद्ग्रः॥ अवाद्ग्रो गिरतेः॥ अवाद्ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम्। गृणाते र्मा भूत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रयोगाभावात्। अवाद्ग्र इत्युच्यते। न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोस्ति। अवाद्ग्रः॥ समस्तृतीयायुक्तात्॥ ॥तृतीयायुक्तादिति किमर्थम्। उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च देव। तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। अत्रापि तृतीयया योग इति। एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते। सर्वत्र च तृतीयया योगः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र तृतीया योग इति। क्व च साधीयः। यत्र तृतीया श्रूयते। समस्तृ॥ ॥

त्रेति। केचित्सर्वं क्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते। यथा असिना छिनत्ति असिस्तैक्ष्ण्येन छिनत्ति तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति। यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि केनचित्करणेन भाव्यमन्ततः एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्माकरणम्। अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः। न हि संचरणं करणेन विना संभवति। यत्रेति। तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः। अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्बहिरङ्गा॥ ॥

दाणश्च॥ ॥अशिष्टव्यवहारइति। अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां योव्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्रचेच्छब्दं चार्थेव्याचक्षाणा अनेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः। सहयुक्तइति। दास्यैविश्राणय। तया सहउपभुङ्क्ते इत्ययं वाकार्थः। उपाद्यमः॥ ॥स्वस्य स्वत्वेनस्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः। इहेति। अस्वमिति। अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोत्र करोत्यर्थो गृह्यते। नातइति। द्विर्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः। प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्तिद्विरित्यपरे॥ ॥नानोर्ज्ञः॥ ॥औषधस्येति।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ ॥सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते। कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्। एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं च। दास्या संप्रयच्छते वृषल्या संप्रयच्छते। यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। यद्येवं नार्थोनेन। केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च। सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः। सहयुक्तेऽप्रधान इत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम्। दाणश्च॥ उपाद्यमः स्वकरणे॥ ॥इह कस्मान्न भवति। स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति। अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम्। यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति। विचित्रास्तद्धितवृत्तयः। नातस्तद्धित उत्पद्यते। उपाद्यमः स्वकरणे॥ ॥नानोर्ज्ञः॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम्। अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। औषधस्यानुजिज्ञासते इति। न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अकर्मकस्योत्तरेण विधानात्। अकर्मकाज्ज्ञानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सन इति। प्रतिषेधः पूर्वस्य च। पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः। स च सकर्मकार्थ आरम्भः। कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति। अकर्मकाज्ज्ञानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते। नानोर्ज्ञः॥ ॥शदेः शितः॥ ॥शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः। शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः। शीयते शीयेते शीयन्ते॥

औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। न्वेति। पूर्वेण सकर्मकाज्ज्ञानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते। अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन॥ ॥शदेः शितः॥ ॥शदेरिति। शिद्धि करणे सतेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम्। तत्र कृते शित्त्वत्ययेनानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम्॥

किंचभोइति।सार्वधातुकसंशब्दनेनशितोविधानंनपरस्मैपदसंशब्दनेन।नखल्विति।सामर्थ्यादितिभावः।कःपुनरिति।समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणंमहावाक्यंनियमार्थम्।तत्रानियमेनलादेशेषुकृतेषुशितिविकरणेकृतेनियमोयंप्रवर्तते।शादेःशितएवनतुशप्स्यतीत्यादावितिभावः।एवमपीति।यद्यपितात्पर्यपर्यालोचनेनप्रकरणस्यनियमार्थत्वंतथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकालेऽवान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थतासंभवत्येव।अनारम्भेशेषपक्षेनिक्षेपादारम्भेततउद्धारात्।लडादीनामिति।आ

किंचभोःशादेःशित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते।नखलुपरस्मैपदेष्वित्युच्यतेपरस्मैपदेषुतुविज्ञायते।कथम्।अनुदात्तङितआत्मनेपदंभावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौद्वौयोगावुक्त्वाशेषात्कर्तरिपरस्मैपदमित्युच्यते।एवंचनपरस्मैपदेषूच्यतेपरस्मैपदेषुविज्ञायते।कःपुनरर्हत्येतौयोगावुक्त्वाशेषात्कर्तरिपरस्मैपदंवक्तुम्।किंतर्हिअविशेषेणसर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्यशेषात्कर्तरिपरस्मैपदमित्युच्यते।एवमपिपरस्मैपदाश्रयोभवति।कथम्।इदंतावदयंप्रष्टव्यःयदीदंनोच्येतकिमिहस्यादिति।परस्मैपदमित्याह।परस्मैपदमितिचेत्परस्मैपदाश्रयोयंभवति।सिद्धंतुलडादीनामात्मनेपदवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।शादेर्लडादीनामात्मनेपदंभवतीतिवक्तव्यम्।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तंशादेःशितःपरस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावइति।नैषदोषः।शितइतिनैषापञ्चमी।कातर्हि।संबन्धेषष्ठी।शितोयःशादिः।कश्चशितःशादिः।प्रकृतिः।शादेःशित्प्रकृतेरिति।अथवाहायंशादेःशितइति।नचशादिःशिदस्ति।तएवंविज्ञास्यामःशादेःशिद्विषयादिति।अथवायद्यपितावदेतदन्यत्रभवतिविकरणेभ्योनियमोबलीयानिति।इहैतन्नास्ति।विकरणोह्याश्रीयतेशितइति।उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवायउपसंख्यानम्।उपसर्गपूर्वनियमेऽड्व्यवायउपसंख्यानंकर्तव्यम्।

दिशब्दःप्रकारेयेषुशिताभाव्यन्तेलडादयःशित्प्रकृतेरिति।योग्यतयाशित्प्रकृतिलमाश्रित्यप्रागेवशिदुत्पत्तेरात्मनेपदंविधीयते।शिद्विषयादिति।शिद्विषयलाच्छादिरेवशिच्छब्देनाभिधीयते।अथवेति।प्रकरणंनियमार्थम्।तत्रनियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेनप्रवृत्तानितत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वंविकरणःप्रवर्ततेपश्चाच्छितएवशादेरात्मनेपदमितिनियमः।॥

न्यविशतेति।ननुविकरणेभ्योनियमोबलीयानितिप्रागेवविकरणोत्पत्तेर्नियमेनभाव्यंततोनित्यत्वात्पूर्वंविकरणाःततोडागमइतिकिंवार्तिकेन।उच्यते।एतदनाश्रित्यैतदुक्तम्।शब्दान्तरस्येति।विकरणास्तुशब्दान्तरादपिप्राप्नुवन्तोनानित्याः।कृतेप्यटीति।धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेनग्रहणाद्व्यवधानाभावात्।अडागमस्त्वनित्यः।सहिलादेशेषुकृतेषुविकरणैर्निसत्तात्प्रतिबध्यते।विकरणेषुकृतेषुशब्दान्तरप्राप्त्याअनित्यः।नित्यनिमित्तत्वादिति।कृतेपिलादेशस्थानिवद्भावाल्लुङादिव्यपदेशोस्तीतिप्रदर्शनार्थंनिमित्तग्रहणमुपात्तम्।यद्यपिलादेशेकृतेविकरणेननित्यत्वादड्बाध्यतेतथापियस्यचलक्षणान्तरेणनिमित्तं

न्यविशतव्यक्रीणीत।किंपुनःकारणंनसिध्यति।अटाव्यवहितत्वात्।ननुचायमड्धातुभक्तोधातुग्रहणेनग्रहीष्यते।नसिध्यति।अङ्गस्यह्यडुच्यतेविकरणान्तंचाङ्गं।सोसौसंघातभक्तोनशक्योधातुग्रहणेनग्रहीतुम्।एवंतर्हीदमिहसंप्रधार्यम्।अट्क्रियतांविकरणाइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वादडागमः।नित्याविकरणाः।कृतेप्यटिप्राप्नुवन्त्यकृतेपि।अडपिनित्यः।कृतेष्वपिविकरणेषुप्राप्नोत्यकृतेष्वपिप्राप्नोति।अनित्योट्।अन्यस्यकृतेषुविकरणेषुप्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु।शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति।एवंतर्हीदमिहसंप्रधार्यम्।अट्क्रियतांलादेशइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वादडागमः।नित्योलादेशः।कृतेप्यटिप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति।नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदएवाडागमोभविष्यति।नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागमइतिचेदटोनित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः।नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदेऽडागमइतिचेदेवमुच्यतेअडपिनित्यनिमित्तः कृतेपिलादेशेप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति।अटोनित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः।तस्मादुपसंख्यानम्।तस्मादुपसंख्यानंकर्तव्यम्।अन्तरङ्गस्तर्हिलादेशः।

विहन्यतेनतदनित्यम्।तत्रोभयोर्नित्ययोःपरत्वादट्प्राप्नोति।ननुभवतुपरत्वादडागमःतस्यतुधातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात्सिध्यत्यात्मनेपदम्।नैषदोषः।तत्रह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषुकृतेषुनियमात्पूर्वंनित्यत्वाद्विकरणेषुकृतेषुअडागमोविकरणान्तभक्तत्वाद्धातोर्व्यवधायकइतिन्यादिभ्यःपरेविश्याद्योनिरन्तरानसंभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्गइत्येवं-भाष्येचोद्यव्यवस्थाप्यते।अन्तरङ्गस्तर्हीति।लकारमात्रापेक्षत्वात्।अडागमस्तुलकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। ॥

नैतदिति।नत्वादेशेनसहसंप्रधारणाकिंतुनियमेनसहेतिभावः।तत्तुनलभ्यमिति।ननुपूर्वमेवज्ञापकाद्विकरणेभ्योनियमस्यबलीयस्त्वंप्रतिपादितंतत्किमुच्यतेतत्तुनलभ्यमिति।उच्यते।अन्यथापितज्ज्ञापकंसमर्थयितुंशक्यते।कृतोपिविकरणोनव्यवधायकइति।यद्येवंनित्यएवनियमः।नैतदस्ति।यत्रकेवलोविकरणोव्यवधायकस्तत्रभवतुनित्योनियमःयथानिर्वेक्ष्यतेनिविशतइति।यत्रतुविकरणेकृतेऽडागमस्तत्राटोव्यवधायकत्वान्नियमोनप्राप्नोति।तरतइति।अत्रपूर्वमित्वेसतिरूपंनसिद्ध्यति।आ-

नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गोनान्तरङ्गइति।अस्त्वयंनित्यश्चान्तरङ्गश्च।तत्रखल्वुलादेशेकृतेत्रीणिकार्याणियुगपत्प्राप्नुवन्ति।विकरणाःअडागमःनियमइति।तद्यदिसर्वतोनियमोलभ्येतकृतंस्यात्तत्तुनलभ्यम्।अथापिविकरणात्पूर्वमडितिअड्लभ्येत एवमपिकृतंस्यात्।तत्तुनलभ्यम्।किंकारणम्।आङ्गात्पूर्वंविकरणाएषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम्।अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गंपूर्वमेषितव्यमु पार्च्छदित्येवमर्थम्।तर्ह्याटिकृतेसाट्कस्यऋच्छिभावःप्राप्नोति।ननुचऋच्छिभावेकृतेशब्दान्तरस्याकृतआडितिकृत्वापुनराड्भविष्यति।पुनरृच्छिभावःपुनराडितिचक्रकमव्यवस्थाप्राप्नोति।नैषदोषः।यत्तावदुच्यते।आङ्गात्पूर्वंविकरणाएषितव्याःतरतःतरन्तीत्येवमर्थमिति।भवेत्सिद्धंयत्रविकरणानित्याआङ्गमनित्यंतत्राङ्गात्पूर्वंविकरणाःस्युः।यत्रतुखलूभयंनित्यंपरत्वात्तत्राङ्गंतावद्भवति।यदप्युच्यते अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गंपूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति।अस्त्वत्राट्आटिकृतेसाट्कस्यऋच्छिभावः।ऋच्छिभावेकृतेशब्दान्तरस्याकृतआडितिकृत्वापुनराड्भविष्यति।

टिकृतइति।आटश्चेतिवृद्धिरेकादेशःप्राप्नोतिऋच्छिभावश्च।तत्रवर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गः।नानाश्रयत्वाच्चवार्णादाङ्गंबलीयइतिनास्ति।ततश्चैकादेशेकृतेतस्यादिवद्भावादृच्छिभावःप्राप्नोति।ततऋच्छदितिस्यान्नत्वार्च्छदिति।ननुचेति।वस्तवस्त्ववृत्त्याकार्यमिहशास्त्रेसंभवतीतिभावः।यत्तावदिति।तरतइत्यत्रानित्यमित्वंविकरणास्तुनित्याइतिसएवप्रवर्तते।यत्रत्विति।यथातरतीति।अस्त्वत्राडिति।परत्वादृच्छिनाभाव्यम्।अभ्युपगम्यवादेनत्वेतदुच्यते।

चक्रकेष्विति।व्यवस्थाकारिणाशास्त्रेणभाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुःपुनःप्रवृत्तिर्नभविष्यतीत्यर्थः।तदेवंस्थितमेतदन्तरङ्गत्वाल्ल्यादेशेषुकृतेषुपरत्वादडागमः।नचायंनियमः।शब्दान्तरस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवतिनतुशब्दान्तरादिति।यतोऽडागमस्यानित्यत्वंस्याद्विकरणस्यनित्यत्वम्।कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तुद्वयोरपिनित्यत्वम्।अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वानास्तिशब्दान्तरप्राप्तिरटः।नेर्योविशिरितिव्यवहितस्याप्यर्थद्वारेणविशेष्यत्वात्संबन्धीभवतीत्यर्थः। अथवेति।नेर्विशइत्यस्यायमर्थः।निशब्दात्परमात्मनेपदान्तंविश्यवयवपदंसाधुभवतीतिसत्यप्यडागमेनेःपदमनन्तरमेवेतिदोषाभावः।विशिरपीति।विशिशब्देनविश्यवयवःसमुदायउपचारादभिधीयते।पदविधिश्चेति।न्यायप्राप्तार्थानुवादोयंनत्वेतत्प्रकृतेउपयुज्यतेइत्याहुः॥ ॥पूर्ववत्सनः॥ ॥पूर्वशब्दःसंबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षतेतत्रकोत्रावधिरभिप्रेतइतिपृच्छतिकिमिदमिति।येभ्यइति।योगस्थेभ्योधातुभ्योविधानाद्योगेभ्योविहितमित्युच्य

ननुचोक्तंपुनर्ऋच्छिभावःपुनराडितिचक्रकमव्यवस्थाप्राप्नोतीति।नैषदोषः।चक्रकेष्विष्टतोव्यवस्था।अथवानेरितिनैषापञ्चमीकातर्हिविशेषणषष्ठीनेर्योविशिःकश्चनेर्विशिःविशेष्यः।व्यवहितश्चापिशक्यतेविशेषयितुम्।अथवानिरपिपदंविशिरपिपदम्।पदविधिश्चसमर्थानाम्।व्यवहितेपिसामर्थ्यंभवति।शदेःशितः॥ ॥पूर्ववत्सनः॥किमिदंपूर्वग्रहणंसनपेक्षंप्राक्सनोयेभ्यआत्मनेपदमुक्तंतेभ्यःसन्नन्तेभ्योपिभवतीति।आहोस्विद्योगापेक्षम्।प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्योयोगेभ्यआत्मनेपदमुक्तंतेभ्यःसन्नन्तेभ्योपिभवतीति।किंचातः।यदिसनपेक्षंनिमित्तमविशेषितंभवतिपूर्ववत्सनःनज्ञायतेकिमन्ताद्भवितव्यमिति।अथयोगापेक्षमुत्तरत्रविधिर्नप्रकल्पेतबुभुक्षतेउपयुयुक्षतइति।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावत्सनपेक्षम्।ननुचोक्तंनिमित्तमविशेषितंभवतीति।

ते।पक्षद्वयेपितेनतुल्यमितितृतीयान्ताद्वतिः ननुपञ्चम्यन्तात्।लक्षणाभावात्।तुल्यार्थैरितिविहितातृतीयासर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीतिपञ्चम्यर्थस्यात्रग्रहणमुपपन्नमेव।यथाब्राह्मणवद्वैश्यादधीतइतिब्राह्मणादिववैश्यादधीतइत्यर्थः।वैश्यापादानकस्याध्ययनस्यब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम्।तत्रचब्राह्मणशब्दोवर्तते।तेनब्राह्मणेनतुल्यंवैश्यादधीतइतितृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापिपूर्ववदितिद्रष्टव्यम्।किमन्तादिति।ततश्चाप्रतिपत्तिःस्यात्।यदिनामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेनसर्वधातुभ्यआत्मनेपदंभवतीत्येतद्बुध्येतविषयविभागस्तुनज्ञायेतेतिभावः। ॥

सनमेवेति। प्रत्यासत्त्येति भावः। उत्तरत्रापीति। उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत्संबध्यते। प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति। ततः पूर्ववत्सन इति। किमर्थमिति। विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः। यथा पूर्वयोरिति। नानोर्ज्ञः प्रत्याङ्भ्यां श्रुव इत्ये

निमित्तं च विशेषितम्। कथम्। सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे। पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति। कुतः। सन इति। अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम्। ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथम्। उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति। शदिम्रियत्यर्थम्। शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः। शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं माभूदिति। इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः। इतरथा हि अनुच्यमानेस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। शिशत्सति। मुमूर्षति। कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। वतिनिर्देशोयम्। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति। न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। यथा पूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति। एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति। यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते। आसिसिषते। शिशयिषते। अथ विध्यर्थः शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः। ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथम्। एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति। यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः। ननु चोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतम्। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः। नानोर्ज्ञः। सकर्मकात्सनो न भवति। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। सनो न। शदेः शितः। सनो न। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। सनो नेति। इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम्। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति।

तयोः। इह च शदिम्रियती अनुवर्तेते इति भावः। यथेच्छसीति। निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते। विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भविष्यति। एवं च कृत्वेति। द्वितीयसन्ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति भावः। ॥

नच शदिरेवेति। सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः सा चेह सामग्री नास्ति। सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात्। अथापीति। शिता विशिष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात्। यत्र तर्हीति। म्रियतेर्ङित्त्वात्पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः। अत्रापीति। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमार्थमारब्धमिति भावः। किं पुनरिति। किमयं कार्यातिदेशः। यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति। आहोस्विन्निमित्तातिदेशः पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः। न

नैष वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति। किं कारणम्। शदेः शित इत्युच्यते। न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम्। किं तर्हि शिदपि निमित्तम्। अथापि शदिरेव। शित्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः शित्परो भवति। यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति। अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङावपि निमित्तम्। अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति। किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। एवं भवितुमर्हति। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः॥ पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः। गुपादीनां न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः। सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते। कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः। कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति। अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।

ह्येतेभ्य इति। नित्यसन्विषयत्वात्। कृञादिष्विति। अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ञित्त्वं निवर्त्यते। पूर्वकार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः। परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात्। पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात्। अनुबन्धेति। तत्सामर्थ्यात्सन्व्यवधायकः। अथवेति। समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः॥ ॥

प्रत्ययग्रहणमिति।यद्येवमतिप्रसङ्गः पणायति पनायतीति।तत्र केचिदाहुः।पूर्ववण्णीयङ्सनइति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः।अपरेत्वाहुः।एवं पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्ग·विषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणम्॥ ॥आम्प्रत्यय॥ ॥कृञ्ग्रहणमिति।कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः।अथेह कस्मादिति।स्वरितञित इत्यनेनेति भावः।ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यात्यादयः संविधानेन वर्तन्ते तथोब्जादयोपि।तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये

तद्यथा।गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति।नैष दोषः।अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति।सनं च न व्यभिचरति।णिचं च पुनर्व्यभिचरति।तद्यथा।गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम्॥प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्।पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम्।किं प्रयोजनम्।णियगर्थम्।णियगन्तादपि यथा स्यादिति।आकुस्मयते।विकुस्मयते।हृणीयते महीयते इति।तत्र को दोषः।तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः।तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः।आसयति शाययतीति।सूत्रं च भिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति।अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति।अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।तद्यथा।गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति।अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति।यकं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति।तद्यथा।गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य॥पूर्ववत्सनः॥आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य॥कृञ्ग्रहणं किमर्थम्।इह मा भूत्।ईहामास।ईहामासतुः।ईहामासुः।कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति।प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते।कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति।इह कृञ्ग्रहणात्।इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति।इहैव कृञ्ग्रहणात्।अथेह कस्मान्न भवति।

संविधानेन वर्तेत इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः।नैष दोषः।संविधान एवात्र विषये यदोब्जादयो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थोभिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वाचोद्यमुपन्यस्तम्।परिहृतं च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन।तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन नियमः।

॥

प्रोपाभ्याम्॥ स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति। समूनिस्दुरूङ्ल्येतान्निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः॥ ॥भुजोऽनवने॥ ॥यस्य भुजेरिति। संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विशेषस्मृतिहेतुः। यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेवस्थाप्यते। सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करेति। एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अवर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते। यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्दुहिताऽऽनीयते॥ णेरणौ॥ ॥एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः। एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः। ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति। भवति च कर्मान्तरसद्भावेऽप्यणौ कर्म णौ कर्ता। भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति। णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम्। ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम्। अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते। अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति। प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते। स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनाद्युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य। यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः। ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम्। एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते। ॥

उदुम्भांचकार। उदुब्जांचकार। ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः। न ब्रूमोऽनेनेति। किं तर्हि। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति। नैष दोषः। इदं नियमार्थं भविष्यति। आम्प्रत्ययवदेवेति। यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते। ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इति। विधिश्च प्रक्लृप्तः। कथम्। पूर्ववदिति वर्तते। आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति॥ आम्प्रत्यय॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम्। उद्युङ्क्ते। अनुयुङ्क्ते। अपर आह। स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्। प्रयुङ्क्ते। विनियुङ्क्ते॥ प्रोपाभ्याम्॥ समः क्ष्णुवः॥ ॥किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वित्येवोच्येत। समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थं वचनम्। सकर्मकार्थोऽयमारम्भः। अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते॥ समः॥ भुजोऽनवने॥ ॥अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्रभुजति वाससी। निभुजति जानुशिरसी इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः॥ भुजोऽनवने॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने॥ ॥णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः॥

यद्येवमिति।यथालुनातिकेदारंदेवदत्तःलूयतेकेदारःस्वयमेवेतिकेदारःकर्मकर्त्तातथाण्यन्तेपिभवतिलावयतेकेदारःस्वयमेवेति।कथमितिचेत्।उच्यते।लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जनेद्विधाभावनेवर्त्तते।लुनातिकेदारंदेवदत्तः।द्विधाभवन्तंद्विधाभावयतीत्यर्थः।यदातुकेदारस्यसौकर्यातिशयविवक्षायांदेवदत्तस्यव्यापारोनविवक्ष्यतेतदाद्विधाभवनमात्रेलुनातिर्वर्त्ततेअनेकार्थत्वाद्धातूनाम्।भिन्नाएववाधातवोभिन्नार्थाःसारूप्यात्तुतत्त्वाध्यवसायः।तत्रद्विधाभवनेकेदारस्यकर्तुःकर्मवत्कर्मणा –तुल्यक्रियतइतिकर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते।तेनलूयतेकेदारःस्वयमेवेत्यादयःप्रयोगाउपपद्यन्ते।अत्रापिस्वयमित्यस्ययदाआत्मनेत्यर्थस्तदाआत्मापेक्षयाकर्मत्वमस्त्येवेतिलूयतेकेदारइत्येतावदुदाहार्यम्।वृत्तिकाराणांतुस्वयमितिवचनंकर्त्रन्तरव्युदासपरंविज्ञेयम्।अथवास्वयमित्यनेनकरणत्वमात्मनःप्रतिपाद्यतेनतुकर्तृत्वम्।ततोयदाद्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारेणिजुत्पद्यतेतदायएवार्थोलुनातिकेदारंदेवदत्तइतिसएवार्थोलावयति केदारंदेवदत्तइति।पुनःकेदारस्यसौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षितेदेवदत्तस्यव्यापारेद्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिःसंपद्यते।ततश्च

णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्ययत्कर्मयदाण्यन्तेतदेवकर्मभवतितदाआत्मनेपदंभवतीतिवक्तव्यम्।इतरथाहिसर्वप्रसङ्गः।इतरथाहिसर्वत्रप्रसङ्गःस्यात्।इहापिप्रसज्येत।आरोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःआरोहयमाणोहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यान्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।एवंवक्ष्यामि।णेरात्मनेपदंभवति।ततःअणौयत्कर्मणौचेत्।अण्यन्तेयत्कर्मणौचेत्णौयदितदेवकर्मभवति।ततःसकर्ता।कर्ताचेत्सभवतिणाविति।यद्येवंकर्मकर्तायंभवतितत्रकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्।

यएवार्थोलूयतेकेदारःस्वयमेवेतिसएवलावयतेकेदारःस्वयमेवेति।नचप्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौणिचोनिवृत्तिः।उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनात्।सिद्धशब्दव्युत्पत्तयेहिप्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाआश्रीयते।अर्थस्योपादानंत्यागश्चक्रियते।लौकिकेतुव्यवहारेसौकर्यमात्रविवक्षायांलावयतेकेदारइतिप्रयुज्यते।एवंतावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोःप्राकृतेर्थेणिजुच्यतेइत्येतत्पक्षाश्रयेणकर्मकर्ताव्याख्यातः।अपरःकल्पः।लुनातिकेदारंदेवदत्तः।लुनन्तंदेवदत्तंसौकर्यातिशयात्केदारःप्रयुङ्क्ते।इतिकेदारव्यापारेणिजुत्पद्यतेलावयतिकेदारोदेवदत्तेनेति।पुनःप्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायांलावयतेकेदारःस्वयमेवेतिप्रयुज्यते।तत्रपूर्वप्रक्रियाश्रयणेकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिसिद्धमात्मनेपदम्।तथाहि।लावयति-केदारंदेवदत्तइत्यत्रयस्मिँल्लावयतौधातौयादृशीकर्मावस्थायांकेदारस्यद्विधाभवनलक्षणाक्रियातस्मिन्नेवधातौतादृशीकर्त्रवस्थायामितिसिद्धंलावयतेकेदारःस्वयमेवेति।द्वितीयातुप्रक्रियासूत्रे ———

एतस्मिन्नारब्धे संभवतीति प्रदर्शितान्न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति। लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात्। यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपुच्छत पुच्छमिति। कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दोऽद्रव्यवचनः। अत्राहुः। अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते। तस्मात्त्वार्थे णिङ्प्रत्ययः। ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छत इत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते। गणयति गणा इति। गणो णावेव कर्म णावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराच्छ्रन्थिग्रन्थीति वक्तव्य एव प्रतिषेधः। तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थो

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम्। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। कर्मोपदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यक्चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि नहेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम्। तस्य कर्मोपदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्र नियमस्ततोन्यत्र प्रतिषेधः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। गणयति गणं गोपालकः। गणयति गणः स्वयमेव॥ आत्मनेपदस्य च॥ आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। गणयति गणः स्वयमेव॥ आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु॥ आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। गणयति गणः स्वयमेव।

नेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते। गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते। नैष दोषः। भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिर्वर्तते। भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति। तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति। अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याद्णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः।

न चैतस्मादिति। नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणोऽसंभवात्सेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम्। प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्णिगणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्यतेत्यर्थः। इदं तर्हीति। न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते। वनगुल्मस्येति। कर्मोपलक्षणमेतत्। अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः। तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम्। स्मरयत्येनमिति। एतदप्युपलक्षणम्। अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात्कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति। नाप्यनेनात्मनेपदस्य। कर्मान्तरसद्भावात्। तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम्। भवत्येवंजातीयकानामिति। येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति। तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति। तथा हि। रुहेर्गतिविशेषवचन इति य-

इष्यत एवात्मनेपदम्। किमिष्यत एव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि। इष्यते च प्राप्नोति च। कथम्। अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्मात्सः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते। न चैतस्मात्सः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अनाध्यान इति वक्ष्यामीति। इह माभूत्। स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्चायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पश्यन्ति भृत्या राजानम्।

इति तु परं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। एवं च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः। एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति तेन्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधीरणीयाः। तथा हि। विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्स्थ्यं कथ्यते क्रियायाः। एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम्। तथा हि। हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य स्वरूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते। धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मगता। केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते। सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति। बहु वक्तव्यश्चायमर्थः किंचित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः।

दर्शयते भृत्यान् राजेति। ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदे न न भाव्यम्। उच्यते। अस्मादेवोदाहरणाद्ग्रन्थकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति। इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तॄणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम्। एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते। आत्मनः कर्मत्वे इति। यदेकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। न वेति। वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः। अन्तरात्मेति। सांख्यपक्षे अन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसंभवात्पुरुषस्याकर्तृत्वात्। नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः। शरीरात्मा सुखदुःखे इति। शरीरस्याचेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम्॥ स्वरितञितः॥ इदमात्मनेपदं संविधानञ्च ञिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते। पचते पाचयतीत्यर्थः। यजते याजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योत

> दर्शयते भृत्यान् राजा। अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्त्यात्मानम्। घातयत्यात्मानमिति। स तर्हि वक्तव्यः। न वा ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्। अन्यदत्राण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्ते तस्य कर्ता। कथम्। द्वावात्मानौ। अन्तरात्मा शरीरात्मा च। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति। शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति णेरणौ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरितञित इति किमर्थम्। याति वाति द्राति प्साति। स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति। याति वाति द्राति प्सातीति।

कमात्मनेपदं भवतीति। यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा णिचश्चेति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा राजा पाचयत इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। क्रीणीते वपते धत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु स एवार्थोऽवगम्यते। स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अन्ये त्वाहुः। स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम्। सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितञिद्विषये एव न यात्यादिविषये त्वत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्। एवं पञ्चभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्षे आत्मनेपदाभावः। स्वामिदासो पचत इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम्। यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासे आरोप्यते तदा स्वामिदासो पचते इति आत्मनेपदं भवत्येव।

॥

सर्वेषां चेति। सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः। येषामिति। संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टकार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियत इति भावः। न चैतेषामिति। यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थता विशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः। तथाजातीयका इति। प्रकारमात्रे थाल्विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः। अर्थेति। कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रीयमिति सिद्ध्यत्येव विवक्षितोर्थ इति प्रश्नः। यमेवेति। केचिदाहुः। वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति। तदयुक्तम्। कालसामान्येऽपि विधानात्। तस्मादयमर्थः। द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टं च। दृष्टमन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम्। अदृष्टं स्वर्गादि। तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम्। इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसंभवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात्। अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम्। आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते। वपत इति। केशश्मश्रु वपत इत्यत्रैवासन्ने फले स्यात्। धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः। यं चाभिप्रागादिति। अयष्टेत्यादौ। एतत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राप्राप्तेर्निमित्तमस्ति। पादिकमहरिति। पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थेऽसमासे निष्कादिभ्य इति ठक्॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते। सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। त एवं विज्ञास्यामः। येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। स्वरितञितः कर्त्रीये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात्। लूञ्। लुनीते। पूञ्। पुनीते। इह न स्यात्। यज्। यजते। वप्। वपते। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते। प्र आदिकर्मणि। तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्। तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थम्। पचन्ति भक्तकराः। कुर्वन्ति कर्मकराः। यजन्ति याजकाः। कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेपि प्राप्नोति। अत्रापि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति। याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति। कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति। एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति।

नचान्तरेणेति। नहिस्वर्गादिफलंयागमन्तरेणभवतितदुद्देशेनैवयागप्रवर्तनात्। याजकाइति। प्रतिग्रहेणापीतिभावः। तथाचहरिणोक्तम्। यस्यार्थस्यप्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्तेपचादयः। तत्प्रधानंफलंतेषांनलाभादिप्रयोजनमिति॥ ॥शेषात्कर्तरि॥ ॥भिद्यतेकुसूलइति। कुसूलस्यकर्मणस्त्वातिदेशेपिस्वाश्रयंकर्तृत्वमनिवृत्तमितिपरत्वात्परस्मैपदंप्राप्नोति। सप्तम्यन्तेनतुशेषशब्देनकर्तरिविशेष्यमाणेकर्मकर्तुःकर्मवद्भावेनकर्मणस्त्वातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः। सप्तम्याचेदिति। प्रत्ययनियमेप्रकृतीनामनियमादनुदात्तङितःपरस्मैपदमपिप्राप्नोति। अनुक्रियतइति। अनुपराभ्यांकृञइत्येत

नचान्तरेणयजिंयजिफलंवपिंवावपिफलंलभन्ते। याजकाःपुनरन्तरेणापियजिंगालभन्तेभृतकाश्चपादिकमिति॥ स्वरित॥ शेषात्कर्तरिपरस्मैपदम्॥ ॥शेषवचनंपञ्चम्याचेदर्थेप्रतिषेधः॥ शेषवचनंपञ्चम्याचेदर्थेप्रतिषेधोवक्तव्यः। भिद्यतेकुसूलःस्वयमेव। छिद्यतेरज्जुःस्वयमेवेति। एवंतर्हिशेषेइतिवक्ष्यामि॥ शेषवचनंसप्तम्याचेत्प्रकृतेः प्रतिषेधः॥ शेषवचनंसप्तम्याचेत्प्रकृतेःप्रतिषेधोवक्तव्यः। आस्तेशेतेच्यवन्तेप्लवन्ते। सिद्धंतूभयनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयनिर्देशःकर्तव्यः। शेषाच्छेषइतिवक्तव्यम्। कर्तृग्रहणमिदानींकिमर्थंस्यात्। कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम्। अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्। इहमाभूत्अनुक्रियतेस्वयमेवपराक्रियतेस्वयमेवेति। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंशेषवचनंपञ्चम्याचेदर्थेप्रतिषेधइति। नैषदोषः। कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यत्रकर्तृग्रहणंप्रत्याख्यायतेतत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरिकर्तरीति। कर्तैवयःकर्तातत्रयथास्यात्कर्ताचान्यश्चयःकर्तातत्रमाभूदिति। शेषात्कर्त्तरि॥ ॥अनुपराभ्यांकृञः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषुविधानम्। परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषुपरस्मैपदंविधीयते। प्रतिषिध्यतेतत्रपरस्मैपदंस्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेआत्मनेपदंभवतीति।

दशेषार्थमारब्धम्। गन्धनादिषुकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेचपरस्मैपदार्थम्। तत्रासतीहकर्तृग्रहणेकर्मकर्तर्यपिपरस्मैपदप्रसङ्गः। सतितुकर्तृग्रहणेउत्तरत्रशेषग्रहणस्यकर्तृग्रहणस्यचानुवृत्तौसत्यांशेषेकर्तरिपरस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरिनभवति॥ अनुपराभ्यांकृञः॥ ॥तत्रात्मनेपदप्रतिषेधइति। अयमभिप्रायः। अशेषत्वात्कृञःपूर्वेणनियमादप्राप्तंपरस्मैपदमनेनप्रतिप्रसूयतेइति अनुपरापूर्वात्करोतेर्मौलेनविधिवाक्येनआत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः। विधीयतइति। नियमापाकरणद्वारेणप्रतिप्रसूयतेइत्यर्थः।

भा· वै· नवेति।द्युद्भ्योलुङीत्यत्रान्तरेणापिवावचनानुवृत्तिंपरस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयस्मिन्सिद्धेस्वरितत्वेनवावचनानुवृत्तिर्लिङ्गंपरस्मैप
२५७ दप्रतिप्रसवेआत्मनेपदाभावस्य।आत्मनेपदनियमेवेति।साक्षादात्मनेपदनिषेधेक्रियमाणेमूलविधेःप्रतिप्रसवाशङ्कानभ
वति।यथैवतर्हीति।आत्मनेपदापवादःपरस्मैपदंविधीयतेनतुप्रतिप्रसवद्वारेणानियमःप्रतिपाद्यतेइतिभावः॥ ॥बुधयुधन
शजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः॥ ॥सकर्मकार्थमिति।अकर्मकाअपिधातवःसोपसर्गावाअर्थान्तरवृत्तित्वेसतिसकर्मकाभवन्ति।अन्तर्भा
वितण्यर्थावाप्रयोज्यकर्मणा।अचित्तवत्कर्तृकार्थेवेति।वापूर्वस्यार्थे।तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थग्रहणम्।चित्तवत्कर्तृका

अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात्।तत्रात्मनेपदस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।किं
कारणम्।अप्रतिषिद्धत्वात्।नह्यात्मनेपदंप्रतिषिध्यतेकिंतर्हिपरस्मैपदमनेनविधीयते।नवाद्युतादिभ्योवावच
नात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।द्युतादिभ्योवावचनात्।यदयंद्युतादिभ्योवावचनंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःनपरस्मै
पदविषयेआत्मनेपदंभवतीति।आत्मनेपदनियमेवाप्रतिषेधः।आत्मनेपदनियमेवाप्रतिषेधोवक्तव्यः।स्वरितञितः
कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेआत्मनेपदंभवतिकर्तरिअनुपराभ्यांकृञोनेति।सिध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमे
वास्तु।ननुचोक्तंतत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति।परिहृतमेतत्।नवाद्युतादिभ्योवावचनादिति।अथ
वाइदंतावदयंप्रष्टव्यःस्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेआत्मनेपदंभवतीतिपरस्मैपदंकस्मान्नभवति।आ
त्मनेपदेनबाध्यते।यथैवतर्ह्यात्मनेपदेनपरस्मैपदंबाध्यतएवंपरस्मैपदेनाप्यात्मनेपदंबाधिष्यते॥ ॥बुधयु
धनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः॥ ॥बुधादिषुयेकर्मकास्तेषांग्रहणंसकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थंवा॥अणाव
कर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ ॥अणावकर्मकादिति चुरादिणिचोण्यन्तात्परस्मैपदवचनम्॥अणा
वकर्मकादितिचुरादिणिचोण्यन्तात्परस्मैपदंवक्तव्यम्।

णांतुसकर्मकार्थमित्यर्थः॥अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ ॥अणावितिणिमात्रस्यपर्युदासात्चुरादिण्यन्तोयोऽकर्मक
श्चित्तवत्कर्तृकश्चतस्माद्धेतुमण्ण्यन्तादप्राप्तंपरस्मैपदमित्यणौइतिवार्तिकमारब्धम्।चुरादिणिचोण्यन्तादिति।चुरादि णमः
ण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्ण्यन्तादित्यर्थः। ॥ २५७

इहापियथास्यात्।चेतयमानंप्रयोजयतिचेतयति।यदितर्ह्यत्रापीष्यतेअणिग्रहणमिदानींकिमर्थंस्यात्।अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणंयथाविज्ञायेत।अथाक्रियमाणेअणिग्रहणेअकर्मकग्रहणंकस्यविशेषणंस्यात्।णेरितिवर्तते।ण्यन्तविशेषणंस्यात्।तत्रकोदोषः।इहैवयथास्यात्चेतयमानंप्रयोजयतिचेतयति।इहनस्यात्।आसयति।शाययतीति।सिद्धंत्वतस्मिन्णावितिवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अतस्मिन्णौयःअकर्मकस्तत्रेतिवक्तव्यम्। सिद्ध्यति।सूत्रंतर्हिभिद्यते।यथान्यासमेवास्तु।ननुचोक्तमणावकर्मकादितिचुरादिणिचोण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति।नैषदोषः।अणावितिकस्येदंणेर्ग्रहणंयस्मात्सेःप्राक्कर्मकर्तावाविद्यते।नचैतस्मात्सेःप्राक्कर्मकर्तावाविद्यते॥ ॥नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥पादिषुधेटउपसंख्यानम्॥पादिषुधेटउपसंख्यानंकर्तव्यम्।धापयेतेशिशुमेकंसमीची॥ ॥लुटिचक्लृपः॥ ॥किमर्थश्चकारः।स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते।यदितर्हिनान्तरेणचकारमनुवृत्तिर्भवतिद्युद्भ्योलुङीत्यत्रापिचकारःकर्तव्यःविभाषेत्यनुकर्षणार्थः।अथेदानीमन्तरेणापिचकारमनुवृत्तिर्भवति।इहापिनार्थश्चकारेण।एवंसर्वेचकाराःप्रत्याख्यायन्ते॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥पादश्चसमाप्तः॥

अकर्मकग्रहणमिति।अणावित्यस्यपदस्यापिप्रयोजनमस्तिआरोहयमाणंप्रयुङ्क्ते।आरोहयतेइत्यत्रानेनमाभूत्परस्मैपदम्।तथापिप्रयोजनान्तरमप्यस्तीतिभाष्यकारोदर्शयति।सिद्धंत्वतस्मिन्निति।तच्छब्देनहेतुमण्णिज्निर्दिश्यतेतस्यैवपूर्वसूत्रउपादानाद्बुधादिभ्यस्तस्यैवसंभवात्।तेनायमर्थः।अहेतुमण्ण्यन्तोयोऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्चतस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदंभवति।तेनचेतयतीत्यत्रापिसिद्ध्यति। यस्मात्सेरिति।एतच्चणेरणावित्यत्रोक्तंतदेवपुनःप्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेणास्मारितम्॥ ॥नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ ॥समीचीइति।प्रथमाद्विवचनेवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः॥ ॥लुटिचक्लृपः॥ ॥स्वरितत्वादनुवृत्त्याचशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्यसिद्धत्वाद्भाष्यकारःसर्वानेवचशब्दान्प्रत्याचष्टे॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्चतृतीयःसमाप्तः॥

आकडारादेकासंज्ञा।किमर्थमिति।आकडारात्परानिरवकाशाचसंज्ञेष्यते।तत्रान्तरेणापिसूत्रंविप्रतिषेधेपरमितिवचनात्साभविष्यतिनपूर्वा।निरवकाशापिहिसावकाशांविशेषविहितत्वादेवबाधित्वाभविष्यतिकौण्डिन्येदधिदानमिवतक्रदानमितिप्रश्नः।अन्यत्रेति।विप्रतिषेधेपरंकार्यमुच्यते।नचसंज्ञानांविरोधः।युगपत्प्रवृत्तिसंभवात्।नचबाध्यबाधकभावः।भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च।दधितक्रयोरभिन्नंफलमोदनसेकइतितयोर्बाध्यबाधकभावः।अष्टाश्रिर्यूपोभवतिवाजपेयस्यचतुरश्रइत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोस्तुविरोधात्।इन्द्रःशक्रइति।यद्यप्यत्रफलभेदोनास्तितथापिसमावेशोस्तीतिप्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः।कर्तव्यमिति।प्रत्ययसंज्ञायाःप्रयोजनंधातोरङ्गसंज्ञाकृत्संज्ञायाःप्रयोजनंप्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेतिकर्मणिविधानम्। उभयथेति।तत्रगुणदोषविचारःकर्तव्यइत्यर्थः।तत्रैकासंज्ञेत्यस्मिन्पाठेक्वचित्संज्ञा

आकडारादेकासंज्ञा॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते।अन्यत्रसंज्ञासमावेशान्नियमार्थंवचनम्।अन्यत्रसंज्ञासमावेशोभवति।क्वान्यत्र।लोकेव्याकरणेच।लोकेतावत्।इन्द्रःशक्रःपुरुहूतःपुरंदरः।कन्दुःकोष्ठःकुसूलइति।एकस्यद्रव्यस्यबह्व्यःसंज्ञाभवन्ति।व्याकरणेपिकर्तव्यंहर्तव्यमित्यत्रप्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानांसमावेशोभवति।पाञ्चालःवैदेहःवैदर्भइतिप्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानांसमावेशोभवति।अन्यत्रसंज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात्आकडारादपिसंज्ञानांसमावेशःप्राप्नोति।इष्यतेचैकैवसंज्ञास्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीतिनियमार्थंवचनम्।एवमर्थमिदमुच्यते।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।कथंत्वेतत्सूत्रंपठितव्यम्।किमाकडारादेकासंज्ञेतिआहोस्वित्प्राक्कडारात्परंकार्यमिति।कुतःपुनरयंसंदेहः।उभयथाह्याचार्येणशिष्याःसूत्रंप्रतिपादिताः।

समावेशार्थोयत्नःकर्तव्यः।परंकार्यमित्यस्मिंस्तुपाठेसमावेशःसिद्ध्यति।अत्रहिपाठेअयमर्थः।प्राक्कडारात्संज्ञाख्यंकार्यंपरंभवतीति।संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्रसूत्रेकार्यशब्देनविवक्षिता।तत्रयस्याःसंज्ञायाःपरस्याःपूर्वयाबाधःप्राप्नोतिसापरानेनभाव्यतेइतिविध्यर्थंसूत्रंभवतिननियमार्थम्।एतदेवचपरसंज्ञाविधानंज्ञापकमत्रप्रकरणेसंज्ञानांबाध्यबाधकभावस्य।तेनपरयानवकाशयासावकाशापूर्वाबाध्यतेद्वयोश्चसावकाशयोर्विप्रतिषेधेपरयापूर्वाबाध्यतइत्येतदत्रवस्तुतत्त्वम्॥ ॥

केचिदाकडारादेका संज्ञेति। केचित्त्वाकडारात्परं कार्यमिति। कश्चात्र विशेषः। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम्। तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम्। किम्। एका संज्ञा भवतीति। ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति। ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति। सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। संज्ञाधिकारश्चायम्। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः। तत्रैतावद्वाच्यम्। आकडारादेका। किम्। एका संज्ञा भवतीति। अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः। अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति। सार्पिष्कः। बार्हिष्कः। याजुष्कः। धानुष्कः। बाभ्रव्यः। माण्डव्य इति। अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम्। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा। कथम्। एवं सवक्ष्यति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम्। नः क्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भम्। तस्यान्ते प्रत्ययेङ्गमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते।

आकडारादेकेति। संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः। अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम्। तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। सार्पिष्क इति। असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात्। अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः। ननु तद्धितेष्वचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति। वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञिपरतो देवदत्तादेः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत। यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यत्वमिति। परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परंकार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः। अनुवृत्तिः क्रियत इति। ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते। अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः। ॥

अत्रोत्तरमाह।पर्यायःप्रसज्येतेति।एकासंज्ञेतिवचनादङ्गसंज्ञायानित्यबाधेप्राप्तेपर्यायार्थानुवृत्तिःस्यात्।एवंनियमोनबाधितो-भवतिअनुवृत्तिश्चसफलाभवति।ननुनपदान्तेत्यत्रसूत्रेभाष्यकारेणकृंचेतस्वानित्यस्यसिद्धयेयथैवान्यानिपदकार्याण्युपपन्नवन्तेरुत्वंजश्त्वंचएवमिदमप्युपपत्स्यतेभसंज्ञानामेति।तत्रचपदंसद्भसंज्ञंभवतीतिविज्ञायते।भसंज्ञायांपदसंज्ञानुवृत्तावपिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधःपदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः।इहत्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौपर्यायउक्तइतिविरोधः।नैषदोषः।अङ्गसंज्ञानुवृत्तेःप्रयोजनान्तराभावात्पर्यायइहोक्तः।पदसंज्ञानुवृत्तेस्तुभसंज्ञायांप्रयोजनंपदकार्यत्वंभसंज्ञायायथास्यादिति।ततश्चनपदान्तेतिस्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्यतसौमत्वर्थइतिभसंज्ञायांसत्यांपदत्वप्रयुक्तरुत्वाभावेदेतस्वानितिसिद्ध्यति।कथमितिचेत्।उच्यते।भसंज्ञाविधौपदमितिवर्तते।तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वंपदसंज्ञाप्रवर्तते तेनपदकार्यंभसंज्ञाभवति नान्यथा।एतावदेवचानुवृत्तेःप्रयोजनं।ततःप्रवृत्तयाभसंज्ञयापदसंज्ञाबाध्यतेएकासंज्ञेतिनियमात्।कर्मधारयत्वइति।एकसंज्ञावादिनंप्रत्युच्यतेत्वयाकर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेअन्यत्रवाक्रियमाणायांतत्पुरुषग्रहणंकर्तव्यम्।एकसंज्ञाधिकारेसंज्ञासमावेशार्थम्।प्रदेशान्तरेतुसमासान्तरस्यकर्मधारयसंज्ञायानिवृत्त्यर्थम्।मयात्वस्मिन्नेवप्रकरणेकर्मधारयसंज्ञाक्रियतेसमावेशश्चसिद्ध्यतीतितत्पुरुषग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिलाघवंभवति।तस्यान्तइति।यद्येवंसमानाधिकरणस्यकथंतत्पुरुषसंज्ञासिद्ध्यति।उच्यते।पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिपूर्वंतत्पुरुषइतिकर्तव्यम्।ततोद्वितीयाश्रितेति।तत्पुरुषइत्यत्रचपूर्वकालेत्यादीनिसूत्राण्यनुवर्त्यतत्पुरुषसंज्ञाविधीयते। ॥

पर्यायःप्रसज्येत।एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।कर्मधारयत्वेतत्पुरुषग्रहणम्।कर्मधारयत्वेतत्पुरुषग्रहणंकर्तव्यम्।तत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयइति।एकसंज्ञाधिकारइतिचोदितम्।अक्रियमाणेहितत्पुरुषग्रहणेह्यनवकाशाकर्मधारयसंज्ञातत्पुरुषसंज्ञांबाधेत। परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः।यस्यपुनःपरंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावःसिद्धः।कथम्।पूर्वातस्यकर्मधारयसंज्ञापरातत्पुरुषसंज्ञा।कथम्।एवंसवक्ष्यति।पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेनकर्मधारयइति।एवंसर्वंकर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यतस्यान्तेश्रितादिस्तत्पुरुष इति।

ननुचयस्यापीति।व्यधिकरणानांतत्पुरुषसंज्ञांविधायसमानाधिकरणस्यतत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्यातत्पूर्विकाकर्मधारयसंज्ञाविधायिष्यतइत्यर्थः।समावेशस्यचकारकगवीतिपुंवद्भावसमासान्तौप्रयोजनम्।द्विगुचग्रहणमिति।द्विगोःसंबन्धिनश्चशब्दस्यग्रहणंकर्तव्यमित्यर्थः।नन्वेकसंज्ञापक्षेद्विगुश्चेतिसर्वमेवसूत्रंकर्तव्यंतत्रकिंचशब्दएवचोद्यते।तत्राहुः।द्विगुश्चेतिसूत्रंद्वयोरपिपक्षयोर्नकर्तव्यम्।एकसंज्ञापक्षेतुसंख्यापूर्वोद्विगुश्चेतिचशब्दःसमावेशार्थःकर्तव्योनपक्षान्तरइत्येत

तत्रारम्भसामर्थ्याच्चकर्मधारयसंज्ञापरंकार्यत्वाच्चतत्पुरुषसंज्ञाभविष्यति।ननुचयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापितत्पुरुषसंज्ञापूर्विकाकर्मधारयसंज्ञा।कथम्।अनुवृत्तिःक्रियते।पर्यायःप्रसज्येत।एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।,तत्पुरुषत्वेद्विगुचग्रहणम्।तत्पुरुषत्वेद्विगुचग्रहणंकर्तव्यम्।तत्पुरुषःद्विगुश्चेतिचकारःकर्तव्यः।अक्रियमाणेहिचकारग्रहणेऽनवकाशाद्विगुसंज्ञातत्पुरुषसंज्ञांबाधेत।परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः।यस्यपुनःपरंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावःसिद्धः।कथम्।पूर्वातस्यद्विगुसंज्ञापरातत्पुरुषसंज्ञा।कथम्।एवंसवक्ष्यति।तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचसंख्यापूर्वोद्विगुरिति।एवंसर्वंद्विगुप्रकरणमनुक्रम्यतस्यान्तेश्रितादिस्तत्पुरुष इति।तत्रारम्भसामर्थ्याच्चद्विगुसंज्ञापरंकार्यत्वाच्चतत्पुरुषसंज्ञाभविष्यति।ननुचयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापितत्पुरुषसंज्ञापूर्विकाद्विगुसंज्ञा।कथम्।अनुवृत्तिःक्रियते।पर्यायःप्रसज्येत।एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।गतिदिवःकर्महेतुमत्सुचग्रहणम्।गतिदिवःकर्महेतुमत्सुचग्रहणंकर्तव्यम्।उपसर्गाःक्रियायोगेगतिश्चेतिचकारःकर्तव्यः।अक्रियमाणेहिचकारिअनवकाशाउपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञांबाधेत।परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः।

वार्तिककारस्याविवक्षितम्।भाष्यमप्येवंव्याख्यायतेतत्पुरुषःद्विगुश्चेतिचकारःकर्तव्यइति।तद्धितार्थेत्यनेनयःसंख्यापूर्वःसमासस्तत्पुरुषोद्विगुश्चभवतीतिसंज्ञाद्वयंलभतइतियावत्।एतदर्थश्चकारःकर्तव्यइत्यर्थः।अयमेवार्थःपरस्तात्प्रकटीभविष्यति।तस्यान्तइत्यादिभाष्यंपूर्ववत्क्रमविपर्ययेणव्याख्येयम्।गतिसंज्ञामिति।कुर्यादिषुसावकाशामितिभावः। ॥

प्रादीनांयागतिसंज्ञेति।गतिश्चेत्यत्रासत्यपिचकारेसमावेशः सिद्ध्यति।गतिरित्यत्रयोगेप्रादीनामनुवृत्त्यागतिसंज्ञाविधीयते।तत्रवचनसामर्थ्यात्पर्यायेलब्धेसतिउपसर्गसंज्ञानुवृत्तिःसमावेशार्थाभविष्यतीत्यर्थः।समावेशस्यचप्रणीतमभिषिक्तमित्यत्रगतिस्वरेणत्वषत्वेचप्रयोजनम्। दिवः कर्मचेति ।समावेशस्यचप्रयोजनमक्षैर्देवयतेदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेति।प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीतिनियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिःअणावकर्मकादितिपरस्मैपदाभावश्च।यद्येवमक्षान्दीव्यतीतिद्वितीयानप्राप्नोति।तृतीययापरत्वाद्बाधितत्वात्।विभक्तिद्वयंचेष्यते।कर्मसंज्ञाचसावकाशाअकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात्।कर

यस्यपुनःपरंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावःसिद्धः।कथम्।पूर्वातस्योपसर्गसंज्ञापरागतिसंज्ञा।तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञापरंकार्यत्वाच्चगतिसंज्ञाभविष्यति।ननुचयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विकागतिसंज्ञा।कथम्।अनुवृत्तिःक्रियते।पर्यायःप्रसज्येत।एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।गतिसंज्ञाप्यनवकाशावचनाद्भविष्यति।सावकाशागतिसंज्ञा।कोऽवकाशः।ऊर्यादीन्यवकाशः।प्रादीनांयागतिसंज्ञासानवकाशा।गति। दिवःकर्म।साधकतमंकरणम्।दिवःकर्मच।चकारःकर्तव्यः।अक्रियमाणेहिचकारेऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणसंज्ञांबाधेत।परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः।यस्यपुनःपरं कार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोःसंज्ञयोर्भावःसिद्धः।कथम्।पूर्वातस्यकर्मसंज्ञापराकरणसंज्ञा।कथम्।एवंसवक्ष्यति।दिवःसाधकतमंकर्मततःकरणम्।करणसंज्ञंचभवतिसाधकतमम्।दिवइतिनिवृत्तम्।तत्रारम्भसामर्थ्याच्चकर्मसंज्ञापरंकार्यत्वाच्चकरणसंज्ञाभविष्यति।ननुचयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापिकरणसंज्ञापूर्विकाकर्मसंज्ञा।कथम्। अनुवृत्तिःक्रियते।पर्यायःप्रसज्येत।एकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।दिवःकर्म।हेतुमत्।स्वतन्त्रःकर्ता।तत्प्रयोजकोहेतुश्च।चकारःकर्तव्यः।

णसंज्ञापिदेवनाअक्षाइतिल्युडर्थो।अत्राहुः।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषमितिपक्षोत्राश्रीयते।तेनकर्मणिद्वितीयेत्यत्रकार्येयत्कर्मसंज्ञायाउपस्थानंतदनवकाशमितिद्वितीयाभविष्यति।अक्षाणांदेवितेत्यादौतुकृत्प्रयोगेषष्ठ्याद्वितीयापवादत्वाद्बाध्यतेतृतीयातुपरत्वात्।हेतुमदिति।हेतुसंज्ञायस्मिन्सूत्रेविद्यतेतद्धेतुमत्तत्रचग्रहणंकर्तव्यम्।समावेशस्यचप्रयोजनंकारयतीतिहेतुमणिच्कर्तरिलकारः॥

गुरुलघुसंज्ञे इति। यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः। यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः। तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति। वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः। घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्वनाच विनराविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः। विप्रो भीवोवैत्रमिति इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्। द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्वुञ्प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः। विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते

अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति। ततः कर्ता। कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः। प्रयोजक इति निवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे। गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम्। गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः। वैत्रं विविनय्य। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः।

विविनय्येति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः। नदीघिसंज्ञापूर्विके इति। ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये ते कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते। एवं मन्यते। वाक्यभेदेन संबन्धः करिष्यते। ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति। ततो घि। घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति। एवं दीर्घं गुरुसंज्ञं भवति ततो नदी। नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति। पर्याय इति। नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः।

॥

परस्मैपदसंज्ञामिति। ततश्चक्रामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात्। पूतर्यैवतु स्यात्। ननु च क्सिचि वृद्धिरिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति। अस्माद्वचनादस्मिन्कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः। ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात्। परस्मैपदसंज्ञापीति। ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीतिभावः। ऋत्विय इति। भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात्। गतिबुद्ध्यादीनामिति। एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम्। तथाहि। प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेणचाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम्। तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा। परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति। एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः। परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। कोऽवकाशः। शतृक्वसू अवकाशः। परवचने सितिपदं भम्। परवचने सितिपदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विन्दाम ऋत्वियः। आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञम्। गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति।

प्रवर्त्यम्। गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते। ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति। प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते। यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदाऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते। गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः। ॥

यदयमिति।यदितुगत्यर्थादिप्रयोज्यस्यसंज्ञाद्वयंप्रावर्त्स्यत्तन्नैवमुक्तेहृक्रावकरिष्येतांनाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः। शकट्यैइति।शकटिशब्दान्ङेप्रत्ययेकृतेपरत्वान्नदीसंज्ञानिमित्तेआटिकृतेतस्यङित्त्वाद्घेर्ङितीतिगुणःप्राप्नोति ।नवासंभवादिति।अयंभावः।यद्यत्रघिसंज्ञाप्रवर्तेततदान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवतस्याःप्रवृत्तिःस्यात्।नदीसंज्ञातुङित्प्रत्ययापेक्षाबहिरङ्गा।तत्रघिलक्षणेगुणेकृतेह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्चस्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञानैवप्रवर्तेतेतिनदीसंज्ञाविधानंह्र

आरम्भसामर्थ्याच्चकर्मसंज्ञापरंकार्यत्वाच्चकर्तृसंज्ञाप्राप्नोति।नैषदोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनकर्मसंज्ञायांकर्तृसंज्ञाभवतीति। यदयंहृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणंकरोति। शेषवचनंचघिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ।शेषवचनंचकर्तव्यम्।शेषोघ्यसखि।किंप्रयोजनम्।घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्।नदीसंज्ञायांघिसंज्ञामाभूदिति।शकट्यैपद्धत्यैबुद्ध्यैधेन्वै।इतरथाहिपरंकार्यत्वाच्चघिसंज्ञाआरम्भसामर्थ्याच्चङितिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञा ।नवासंभवात् ।नवाकर्तव्यम्।नदीसंज्ञायांघिसंज्ञाकस्मान्नभवति।असंभवात्।कोसावसंभवः।ह्रस्वलक्षणाहिनदीसंज्ञाघिसंज्ञायांचगुणः।ह्रस्वलक्षणाहिनदीसंज्ञाघिसंज्ञायांचगुणेनभवितव्यम्।तत्रवचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायांघिसंज्ञाभावः।तत्रवचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायांघिसंज्ञानभविष्यति।किंकारणम्।आश्रयाभावात्।आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायांघिसंज्ञानिवृत्तिरितिचेद्यणादेशाभावः।आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायांघिसंज्ञानिवृत्तिरितिचेदेवमुच्यतेयणादेशोपिनप्राप्नोति।नैषदोषः।नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्यह्रस्वस्यनदीसंज्ञाभावः।नद्याश्रयोयणादेशः।यदानदीसंज्ञयाघिसंज्ञाबाधिताततउत्तरकालंयणादेशेनभवितव्यम्।नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्यह्रस्वस्यनदीसंज्ञाभविष्यति।बहुव्रीह्यर्थंतु। बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थंतुशेषग्रहणंकर्तव्यम्।शेषोबहुव्रीहिरिति। किंप्रयोजनम्।प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृत्त्वोपेषु।अव्ययीभावे।

स्वस्यानर्थकमेवस्यात्।तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्रघिसंज्ञानभवतीत्यर्थः।नद्याश्रयत्वादिति।यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थकःसविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतेइतिभावः। ॥

उन्मत्तगङ्गमिति।अत्रबहुव्रीहिसंज्ञायांसत्यांपूर्वपदप्रकृतिस्वरःपाक्षिकश्चकप्समासान्तःप्राप्नोति।शस्त्रीश्यामेति।यदाश्यामाशब्दःशस्त्र्यामेवउपमानेवर्ततेउपमेयंतुसमासवाच्यंतदान्यपदार्थेवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निबन्धनःपाक्षिककप्प्रसङ्गः।स्वरस्तुतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिविधीयतइतितत्रनास्तिविशेषः।पञ्चगवमिति।यदासमाहारोभावरूपोवाच्यःतदान्यपदार्थसद्भावः।समाह्रियमाणार्थत्वेतुतदभावः।बहुव्रीहिसंज्ञायांसत्यांतन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः।कपस्तुशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः।नन्वत्रटच्विधिकरणाद्बहुव्रीहिस्वरोनभविष्यति।एवंतर्ह्युदाहरणदिगियम्।इदंत्वत्रोदाहरणंपञ्चपात्रमिति।निष्कौशाम्बिरिति।क्रान्तस्यान्यपदार्थस्यसमासवाच्यत्वेबहुव्रीहिसंज्ञायांतन्निबन्धनोनदीलक्षणःकप्प्रसङ्गः।यदातुपूर्वपदमेवक्रान्ताद्यर्थेवृत्तितदान्यपदार्थाभावः।क्रियमाणेऽपिविशेषग्रहणेदोषान्तरप्रसङ्गमाह।तत्रेति।एकसंज्ञावादीतुशेषग्रहणंनकरोतिअनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्यसिद्धत्वात्।द्वीरावतीकादिषुतुपरत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति।द्वीरावतीकइति।नदीभिश्चेत्यव्ययीभावःप्राप्नोति।तस्यत्ववकाशःपञ्चनदमितियदासमाह्रियमाणोऽर्थोवाच्यः।प्रपतितपर्णःप्रपर्णकइति।प्रपर्णकइत्युदाहरणम्।क्त्वोपप्रदर्शनार्थंतुप्रपतितपर्णइत्युक्तम्।यथानिष्कौशाम्बिरितितत्पुरुषसंज्ञाभवति।एवंप्रपर्णकइत्यत्रापिस्यादित्यर्थः।॥

उन्मत्तगङ्गम्।लोहितगङ्गम्।उपमाना।शस्त्रीश्यामा।कुमुदश्येनी॥द्विगु।पञ्चगवंदशगवम्।क्त्वोपे।निष्कौशाम्बिः।निर्वाराणसिः।तत्रशेषवचनाद्दोषःसंख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषुबहुव्रीहिप्रतिषेधः।तत्रशेषवचनाद्दोषोभवति।संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषुबहुव्रीहेःप्रतिषेधःप्राप्नोति।संख्या।द्वीरावतीकोदेशः।त्रीरावतीकोदेशः।समानाधिकरण।वीरपुरुषकोग्रामः।नञ्समासे।अब्राह्मणकोदेशः।अवृषलकोदेशः।क्त्वोपेचशेषवचनात्प्रादिभिर्नबहुव्रीहिः।क्त्वोपेचशेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्नप्राप्नोति।प्रपतितपर्णःप्रपर्णकः।प्रपतितपलाशःप्रपलाशकइति।अथैकसंज्ञाधिकारेकथंसिद्ध्यति।एकसंज्ञाधिकारेविप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः।एकसंज्ञाधिकारेविप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति॥एकसंज्ञाधिकारेविप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरितिचेत्क्त्वार्थेप्रतिषेधः॥एकसंज्ञाधिकारेविप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरितिचेत्क्त्वार्थेप्रतिषेधोवक्तव्यः।

तत्पुरुषोत्रेति।परिगणनंमनसिकृत्वाह।इतरोविशेषमप्रतिपद्याह।तत्पुरुषइतीति।सिद्धंत्विति।कार्थोयत्रसमासार्थस्तत्रतत्पुरुषसंज्ञा।प्रपर्णिकइत्यत्रतुकार्थःपर्णविशेषणंसमासार्थस्त्वन्यएवेतिबहुव्रीहिर्भवति।कानिपुनरिति।अस्मिन्प्रकरणेपठितानायासांसमावेशोनेष्यतेताःप्रयोजनम्।प्रकरणान्तरविहिताअप्यनिष्यमाणसमावेशाउपसंख्यातव्यत्वेनप्रयोजनानिभवन्तीतिप्रश्नपूर्वकंदर्शयितुमाह।ह्रस्वसंज्ञामिति।ऊकालोज्ह्रस्वसंज्ञइत्युक्तमुकारश्चाणत्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहकइतितयोरपिह्रस्वसंज्ञाप्राप्तादीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यांबाध्यतेसचबाधस्तत्रैवसूत्रेविस्तरेणप्रतिपादितः।तिङ्सार्वधातुकमिति।लिङ्लिटोश्चसार्वधातुकसंज्ञायांसत्यांतन्निबन्धनाःशबादयःप्राप्नुवन्ति।आर्द्धधातुकसंज्ञातुतन्निबन्धनेडाद्यर्था।छन्दस्युभयथेतितु-

निष्कौशाम्बिः।निर्वाराणसिः।तत्पुरुषोत्रबाधकोभविष्यति।तत्पुरुषइतिचेदन्यत्रकार्थात्प्रतिषेधः। तत्पुरुषइतिचेदन्यत्रकार्थात्प्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रपतितपर्णःप्रपर्णकः।प्रपतितपलाशःप्रपलाशकइति।सिद्धंतुप्रादीनांकार्थेतत्पुरुषवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।प्रादीनांकार्थेतत्पुरुषोभवतीतिवक्तव्यम्।कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि।प्रयोजनंह्रस्वसंज्ञांदीर्घप्लुतौ।ह्रस्वसंज्ञांदीर्घप्लुतसंज्ञेबाधेते।तिङ्सार्वधातुकंलिङ्लिटोरार्धधातुकम्।तिङ्सार्वधातुकसंज्ञांलिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञाबाधते।अपत्यंवृद्धंयुवा।अपत्यंवृद्धंयुवसंज्ञाबाधते।घिन्नदी।घिसंज्ञांनदीसंज्ञाबाधते।लघुगुरु।लघुसंज्ञांगुरुसंज्ञाबाधते।पदंभम्।पदसंज्ञांभसंज्ञाबाधते।अपादानमुत्तराणि।अपादानसंज्ञामुत्तराणिकारकाणिबाधन्ते।क्व।धनुषाविध्यतिकंसपात्र्यांभुङ्क्तेगांदोग्धिधनुर्विध्यति।धनुषाविध्यतीत्यपाययुक्तत्वाद्ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञाप्राप्नोतिसाधकतमंकरणमितिचकरणसंज्ञा।

तिङामार्द्धधातुकसंज्ञार्थेशेषस्यापिसार्वधातुकसंज्ञार्थेस्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य।अपत्यंवृद्धमिति।अत्रसमावेशेसतिशालङ्कैःपैलस्यचपूनश्छात्रादितिविवक्षितेगोत्रेऽलुगचीतिफक्फिञोरलुक्प्रसज्येतफक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययंतुलुग्विकल्पआनन्तर्याद्यूनिलुगित्येतमेवलुकंबाधतेनतुपैलादिभ्यश्चेत्येतमपि।घिन्नदीति।शाकट्यौइत्यत्रघित्वलक्षणगुणाभावः।लघ्विति।अततक्षदित्यादौसन्वद्भावाभावः।धनुषाविध्यतीति।अपायविवक्षयाविनाधनुषोव्यधेःसाधकतमत्वाभावात्।संज्ञाद्वयप्रसङ्गेपरत्वात्करणसंज्ञाभवति॥

॥

गत्युपसर्गसंज्ञे इति। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति स्वरूपमानानूक्त इति। नीसंज्ञकसुशब्दः। अयमन्तोदात्तत्वं च। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तु भवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेनाच्योष्टाक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घोयभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभाव एव। द्वीरावतीक इति बहुव्रीहिरेव भवति। गुणवचनं चेति। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरासु च संज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति। गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बा-

करणसंज्ञा सा परा भवति। कंसपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाद् ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञा सा परा भवति। गां दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञा परा सा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति। स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा सा परा भवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम्। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि। करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते। क्व। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति। अधिकरणं कर्म। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते। क्व। गेहं प्रविशतीति। अधिकरणं कर्ता। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते। क्व। स्थाली पचतीति। अध्युपसृष्टं कर्म। अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदम्। परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते। समाससंज्ञाश्च। समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। अर्थवत्प्रातिपदिकम्। अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति। गुणवचनं च। गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत्। समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः। समासः। समाससंज्ञा वक्तव्या। कृत्। कृत्संज्ञा च वक्तव्या।

ध्यते तस्याश्च ष्यञ्विधिः प्रयोजनम्। ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यणसमावेशार्थं च। असर्वलिङ्गा जातिरिति। लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति। चित्रगुत्वं कारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ् न भवति। ऐकं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥

कथंराजपौरुष्यमित्यादौ तु [illegible] ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ ॥आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति। इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यात्रान्योर्थः परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति। कर्मव्यतिहार इति। सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञित्यर्थः। इतरेतरप्रतिषेधोन्योन्यप्रतिषेध इति। स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते। यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते। विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति कः पुनरिति। द्वौ प्रसङ्गाविति। सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येपि लब्धावकाशयोर्वच

तद्धिता। तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या। अव्यय। अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या। सर्वनाम। सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या। असर्वलिङ्गा जातिरिति। एतच्च वक्तव्यम्। संख्या। संख्यासंज्ञा च वक्तव्या। दु च। दुसंज्ञा च वक्तव्या। का पुनर्दुसंज्ञा। षट्संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा। एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम्। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास्ता एवभूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते। सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि। एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात्। गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति। आकडारात्॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः। विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ्। इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः। कः पुनर्विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः। द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः। क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः। वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः। किं च स्यात्। एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति। कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्।

नयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः। प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी। अन्यार्थाविति। अन्यत्र सावकाशौ। स विप्रतिषेध इति। युगपत्प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदीदं नारभ्येतेति भावः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह। एकस्मिन्निति॥ ॥

भा·कै· २६४

अनवयवप्रसङ्गादिति।सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः।प्रतिपदविधेश्चेति।अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति।नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते।तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति।एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोनुमीयते।तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति।इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह।अप्रतिपत्तिर्वेति

यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति।कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः।तज्जादिभिस्तुल्यम्।तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति।तद्यथा तज्जादयः पर्यायेण भवन्ति।किंपुनः कारणं तज्जादयः पर्यायेण भवन्ति।अनवयवप्रसङ्गात्।प्रतिपदविधेश्च।अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते।अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्।अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्।किंकारणम्।तुल्यबलत्वात्।तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे।तद्यथा।द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति।यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति।किंपुनः कारणमुभयोर्न करोति।यौगपद्यासंभवात्।नास्ति यौगपद्येन संभवः।तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम्।तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्।तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः।तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः।नहि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः।यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु।नैष दोषः।अनवकाशास्तव्यदादयः।उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति।यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति।पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति।पुनश्च पठिष्यति।पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। ।किंपुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम्।लभ्यमित्याह।कथम्।इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ।तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति।अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च।तद्यदा तावदेष हेतुस्तज्जादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन न किं क्रियते।नियमः।विप्रतिषेधे परमेव भवतीति।तदेतदुपपन्नं भवति।

।अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम्।परं भवतीति।तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते।तदुच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति।तव्यदादीनां तु कार्यस्येति।परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः।एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था।तज्जादिभिरिति।आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तज्जादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः॥ ॥

रामः २६४

सकृद्गताविति। यथा कुरुतात्त्वमिति हेर्लुक्च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात्तातङ्। तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ्न प्रवर्तते। द्वारमिति। अप्रतिपत्त्युपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत इति यावत्। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति। ईजतुरिति परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति। लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः। तद्यदिष्टवाचीति। इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः॥ अन्तरङ्गं चेति। अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि पारार्थ्याद्यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते। एवं बहि

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति। तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते। द्वारम्। विप्रतिषेधे परं तावद्भवति। तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति। तदेतदुपपन्नं भवति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति॥ विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति। गुणवृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम्। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति। अङ्गाधिकारे कथं ये परविप्रतिषेधाः। इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः। विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम्। कथम्। परशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते। तद्यथा। पूर्वः पर इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। परपुत्रः परभार्या। अन्यपुत्रोऽन्यभार्येति गम्यते। अस्ति प्राधान्ये वर्तते। तद्यथा। परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे। प्रधानमिति गम्यते। अस्तीष्टवाची परशब्दः। तद्यथा। परं धाम गतः। इष्टं धाम गत इति गम्यते। तद्यदिष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति॥ अन्तरङ्गं च॥ अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यणेकादेशेत्त्वोत्त्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः। गुणाद्यणादेशः। स्योनः। स्योना। गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। वृद्धेर्यणादेशः।

रङ्गानि यस्य तद्बहिरङ्गम्। एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम्। कार्यमित्यत्रार्हे कृत्यः। कारणार्हं कार्यं तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेषु यस्य सूत्रस्याव्यापारः। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूड्भवति। तत्र कृतेन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते। बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति। नाजानन्तर्य इति वचनात्। ॥

भा·कै· २६५

द्यौकामिरिति।ननुकृतयणादेशात्तद्धितोत्पत्तौवृद्ध्याभाव्यमितिनास्तियुगपद्यणवृद्ध्योःप्राप्तिः।एवंतर्ह्यकृतव्यूहाःपाणिनीयाइतिदिउकामइतिस्थितेअत्रयणवृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः।अथवाद्यौकामिरितिपदंयदाविभज्यान्वाख्यायते।दिवूकामइइतितदादिवउदित्युत्वेकृतेयणवृद्धीप्राप्नुतः।दुद्यूषतीति।दिवेःसन्।सनीवन्तर्द्धेतिपक्षेइडभावः।हलन्ताच्चेतिकित्त्वम्।ऊडादेशः।तत्रयणञ्चप्राप्नोतिद्विर्वचनंच।नित्यत्वाद्विर्वचनंस्यात्।एतद्भाष्यंदूषयन्ति।द्विःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठिकंव्यवस्थापितम्।तत्रपूर्वान्तरप्राप्त्याद्विर्वचनमनित्यंयणस्तुनित्यइतिवदन्तः।अल्लोपस्येति।ननुगाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्तिसंप्रधारणा।गाण्डीवधनुअनआइतिस्थितेयदिपूर्वंयणादेशःततोनसंयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपंसिध्यति।अथतुपरत्वादल्लोपःस्यात्ततोयणनस्यात्।एवंतर्हिनित्यत्वात्पूर्वमत्रयणप्रभवतीतिमन्यते।कृतेप्यल्लोपेतस्यस्थानिवत्त्वाद्यणःप्राप्त्यानित्यत्वम्।य-

द्यौकामिः।स्यौकामिः।वृद्धिश्चप्राप्नोतियणादेशश्च।परत्वाद्वृद्धिःस्यात्।यणादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।द्विर्वचनाद्यणादेशः।दुद्यूषति।सुस्यूषति।द्विर्वचनंचप्राप्नोतियणादेशश्च।नित्यत्वाद्विर्वचनंस्यात्।यणादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।अल्लोपस्यचयणादेशस्यचनास्तिसंप्रधारणा।स्वराद्यणादेशः।द्यौकामिः।स्यौकामिः।स्वरश्चप्राप्नोतियणादेशश्च।परत्वात्स्वरःस्याद्यणादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।गुणादेकादेशः।काद्रवेयोमन्त्रमपश्यत्।गुणश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च।परत्वाद्गुणःस्यात्।एकादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।वृद्धेरेकादेशः।वैक्षमाणिःसौत्थितिः।वृद्धिश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च।परत्वाद्वृद्धिःस्यादेकादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।द्विर्वचनादेकादेशः।

णिकृतेनास्त्यल्लोपःप्रतिषेधादितितस्यानित्यत्वम्।द्यौकामिरिति।दिउकामइइतिस्थितेयणञ्चप्राप्नोतिञ्नित्यादिर्नित्यमितिस्वरश्च।तत्रयदिपूर्वंस्वरःस्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यणइत्यौकारःस्वरितःस्यादुदात्तश्चेष्यते।द्युकामइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोपियणाअन्तरङ्गत्वाद्बाध्यतेतथैवदिवउदित्युत्वेनच।काद्रवेयइति।कद्रुशब्दात्संज्ञायामित्यूङिकृतेस्त्रीभ्योढक्द्व्यचइतिढकिएयादेशेढेलोपोऽकद्र्वाइतिलोपप्रतिषेधादोर्गुणइतिगुणश्चप्राप्नोत्येकादेशश्च।नन्वकृतएकादेशेऽप्रत्ययइतिनिषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धितएवनस्यात्।कृतेत्वेकादेशेतस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्यासिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः।अत्रोच्यते।अकृतेप्येकादेशेनोङ्धात्वोरितिढेलोपोऽकद्र्वाइतिनिषेधाच्चज्ञापकाद्भविष्यतितद्धितइत्यदोषः।

रानः २६५

शुनेति। ननु श्वयुवेति संप्रसारणे कृते तस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वान्न संयोगाद्यन्तादिति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः। एवं तर्हि माभादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम्। प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह। नैतदस्तीति। प्रयोजनवाद्याह। अयमस्तीति। प्रत्याख्यानवाद्याह। नात्रेति। प्रयोजनवाद्याह। नैष इति। स एवाह। यत्र तर्हीति। यत्र पुनरित्यर्थः। शुनः पश्येति। अत्र हि न गोश्वन्नू इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। तस्मात्पूर्वमेकादेश एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। प्रयोजनवाद्याह। यत्र तर्हीति। बहुशुनीति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तस्तस्मान्ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह। नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ङीप उदात्तस्वरेण स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। ए

त्वा या ओदनः श्वौदनः। श्वौदनमिच्छति श्वौदनीयति। श्वौदनीयतेः सन्। शुश्वौदनीयिषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अल्लोपादेकादेशः। शुना शुनेऽल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्यत्र विशेषः। अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा। अयमस्ति विशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत। नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्। नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। कस्य तर्हि। तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति। शुनः पश्येति। एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः। किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुशुनीति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत कुमारीति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति॥

वं तर्हीति। शुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यासिद्धत्वात्किं ङीष्विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्। प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यथा यत्राल्लोपो भवति तदाऽनउपधालोपिन इति ङीपि सति बहुशुनीति भवति। यदा त्वेकादेशो नाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति। गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम्। तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति। न च न्यायस्यात्र केन चिद्बाधोऽस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः। ॥

सोस्थितिरिति।सुउस्थितइदूतिस्थितेयद्यत्रपूर्वमुकारस्योदात्तत्वंस्यात्तदास्वरितोवानुदात्तेपदादावितिपक्षेस्वरितत्वंप्रसज्येत।पूर्वत्वेकादेशेकृतेनित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति।गुणस्येतिपरत्वाद्धिगुणेनभाव्यम्।स्तेर्णिरिति।विभज्या ― न्वाख्यानेस्तु,तद्इतिस्थितेन्तरङ्गत्वादित्वंततोवृद्धिः।स्वरइति।स्तेर्णिरितियदिपूर्वंस्वरःततइत्वंतथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वंसिद्ध्यतिनवेति।दण्डाग्रमित्याद्गुणःप्राप्नोति।कुमारीईहतइत्यादौयणादेशाइत्वव[illegible]सवर्णदीर्घत्वेनविध्यन्तरंबाध्यम्।नैतदिति।एकनि

यद्यं च नूशब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति।सिद्धं हि स्यान्ङीपैव।स्वरादेकादेशः।सौस्थितिः वैक्षमाणिः।स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च।परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः।गुणस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा।वृद्धेरित्वोत्वे।स्तैर्णिः पौर्तिः।वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च।परत्वाद्वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोन्तरङ्गतः।द्विर्वचनादित्वोत्वे।आतेस्तीर्यते।आपोपूर्यते।द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च।नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतोन्तरङ्गतः।अल्लोपस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा।स्वरे नास्ति विशेषः।इणाङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्।इणङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्। प्रयोजनम्।अययजइन्द्रम् अवयइन्द्रम्।वृक्षइन्द्रं प्लक्षइन्द्रं तइन्द्रं यइन्द्रम्।आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च।परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात्।आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः। न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्।न वा एतदन्तरङ्गेणापि सिद्ध्यति।किं कारणम्।सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्।अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत।नैतदन्तरङ्गेस्ति।अनवकाशं परमिति।इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद्गुणस्येति।ऊङापोरेकादेशे ईत्वलोपाभ्याम्।ऊङापोरेकादेशे ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः।प्रयोजनम्।ईत्वादेकादेशः।खट्वीयति मालीयति।ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च।परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः॥

मित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेनसावकाशःसवर्णदीर्घोन्तरङ्गंबाधितुंनशक्नोतीतिभावः।निरवकाशेनतुविध्यन्तरेणसावकाशोन्तरङ्गोपिविधिर्बाध्यतेयथागोत्रेऽलुगचीत्यलुकालुक्।नवापरत्वादिति।यथात्वत्रपरत्वेननव्यवस्थाअपित्वन्तरङ्गत्वेनतथाआद्गुणोपिसमानकक्ष्योदीर्घेणबाध्यतेनत्वन्तरङ्गइतिभावः।खट्वीयतीति।खट्वआयइतिस्थितेयदिपूर्वमीत्वंस्यात् ततआद्गुणःप्रसज्येत।नन्वा ― कारस्यकृतेईत्वेयस्येतिलोपोभविष्यति।नैतदस्ति।पूर्वविधावितीत्वस्यस्थानिवद्भावात्।

नलोपेत्वाभ्यामिति। ऊङ्ईत्वासंभवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुणादिति गुणस्य प्रसङ्गः। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति। ग्लाम्लादिति क्विबन्तम्। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्त

लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः। भाद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाद्वलोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते नलोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो माभूदिति। आपोप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौडिः बालाकिः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशात्तुग्विधिभ्यः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशात्तुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः। वेञ्। वानीयम्। शो। शानीयम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्लै। म्लानीयम्। ग्लाच्छत्रम्। म्लाच्छत्रम्। आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेते विधयः स्युः। आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम्। अतिर्यत्र। अतिन्वत्र। अतिरिच्छत्रम्। अतिनुच्छत्रम्। आराशस्त्रीदम्। धानाशष्कुलीदम्। निष्कौशाम्बीदम्। निर्वाराणसीदम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गतः। यणादेशात्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। एकादेशात्। अग्निचिदिदम्। सोमसुदुदकम्। गुणात्। अग्निचिते सोमसुते। वृद्धेः। प्रऋच्छकः। प्रार्च्छकः। औत्वात्। अग्निचिति सोमसुति। दीर्घत्वात्। जगद्ध्राम्। जनगद्ध्राम्। ईत्वात्। जगत्यति जनगत्यति।

त्वाभावादात्वं न स्याद्यथा ढौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम्। अतिर्यत्रेति। अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते रूपं न सिध्येत्। अग्निचिदत्रेति। पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात्तदा तुङ्न स्यात्। नपुंसकं चात्राग्निचिदिति द्रष्टव्यम्। पुंसि विभक्त्या व्यवधानात्। ॥

सुकृद्दुष्कृताविति। कथं पुनरत्रानङ् प्राप्नोति। यावता विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत्। धियतीति। धिधारणेति धिप्रो कृते तिबाश्रयो गुणः प्राप्नोति। विकरणाश्रयश्च इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात्। यणादेशश्चेति। एरनेकाच इति यण्। जुहुवतुरिति। ह्वा अतुस्। ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात्। औपगवीति। उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते य-

मुमः। अग्निचिन्मन्यः। सोमसुन्मन्यः। एत्वात्। जगद्घ्नः। जनगद्घ्नः। रीविधेः। सुकृत्यति। पापकृत्यति। अनङ्नङ्भ्यां चेति वक्तव्यम्। अनङ्। सुकृत्। आनङ्। सुकृद्दुष्कृतौ। तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। तुग्भवत्यन्तरङ्गतः। इयङादेशो गुणात्। इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। धियति। रियति। इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। उवङादेशश्चेति वक्तव्यम्। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। श्वेः संप्रसारणं पूर्वत्वं यणादेशात्। श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। शुशुवतुः। शुशुवुः। पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्यात्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। ह्व आकारलोपात्। ह्व आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। जुहुवतुः। जुहुवुः। पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाकारलोपः स्यात्। पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। स्वरो लोपात्। स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। औपगवी। सौदामनी। स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च। परत्वाल्लोपः स्यात्। स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः। प्रत्ययविधिरेकादेशात्। प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। अग्निरिन्द्रः। वायुरुदकम्। प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादेकादेशः स्यात्। प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः। यणादेशाच्च। यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्। अग्निरत्र। वायुरत्र। लादेशो वर्णविधेः। लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः।

दिप्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात्। अग्निरिन्द्र इति। यद्यपि प्रत्ययरहिताया प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यसविभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते। यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम्। ॥

पचत्वत्रेति। यद्यत्रपूर्वंयण्स्याद्अनल्विधावितिस्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वंनस्यात्। पूर्वशालाप्रियइति। पूर्वाशालाप्रियाअस्येति त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेतद्धितार्थेतिद्वयोःपदयोस्तत्पुरुषः। तत्रत्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तःपूर्वपदप्रकृतिस्वरोबहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते। तेनतत्पुरुषसमासाश्रयंशालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वंभवति। पूर्वशब्दःस्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः। पचावेदमिति। अन्तरङ्गबलीयस्त्वेनैतन्नसिध्यति। बहिरङ्गेकृतेआद्गुणएतऐद्इतिप्राप्नोति। अनयैवेति। इयंहिव्यापिका। पूर्वो

प्रयोजनम्। पचत्वत्रपठत्वत्र। लादेशश्चप्राप्नोतियणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशःस्याल्लादेशोभवत्यन्तरङ्गतः। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वंपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वंपूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनंपूर्वशालाप्रियःअपरशालाप्रियः। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वंचप्राप्नोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच। परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात्। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वंभवत्यन्तरङ्गतः। एतान्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानियदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्या। यदिसन्तिप्रयोजनानीत्येषाक्रियते। ननुचेयंचकर्तव्या असिद्धंबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति। किंप्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्। बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेत्वंमाभूदिति। उभेतर्हिकर्तव्ये। नेत्याह। अनयैवसिद्धम्। इहापिस्योनःस्योनेतिअसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यगुणस्यान्तरङ्गलक्षणोयणादेशोभविष्यति। यद्यसिद्धंबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युच्यते। अक्षद्यूःहिरण्यद्यूःअसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोऽन्तरङ्गलक्षणोयणादेशोनप्राप्नोति। नैषदोषः। असिद्धंबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युक्त्वाततोवक्ष्यामिनाजानन्तर्येबहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति। सातर्ह्येषापरिभाषाकर्तव्या। नकर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेति। यदयंषत्वतुकोरसिद्धइत्याह। इयंतर्हिपरिभाषाकर्तव्या। असिद्धंबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति। एषाचनकर्तव्याआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषेति।

कृतप्रयोजननिष्पादनात्। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणंनतावत्प्रवर्तते। अन्तरङ्गलक्षणेतुप्रवृत्तेयत्रनिमित्तसद्भावस्तत्रबहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानन्तर्यइति। अचोरानन्तर्यमाश्रित्ययत्रकार्यंविधीयतेतत्रैषापरिभाषानोपतिष्ठते। यदयमिति। कोसिचदधीत्येतिबहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वंनभविष्यतितुक्तुप्रवर्तिष्यतेइतिकिमसिद्धवचनेन। ॥

भा॰ वै॰
२६०

यदयमिति। दित्यवाह अस इति स्थिते वाहः संप्रसारणमेव कर्तव्यम्। तत्र कृते पूर्वैकादेशे च एत्याश्रये गुणो वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति। अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते। प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूठा देपूविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊठ् विधिः। तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूठ् विधीयते। पूर्वैषुकामशम इति। पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयणोन्तादिवद्भावनिषेधाच्च दिशोमद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति च शब्दाद्दिक्शब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति। गुडोदकमिति। उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात्। प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं

यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति। तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तत्वान्न प्राप्नुतः। पूर्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः। गुडोदकं तिलोदकम्। उदके केवले इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इन्द्रे द्वावचौ। तत्रैको यस्येति लोपेनापह्रियतेऽपर एकादेशेन। ततोऽनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः। पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति। ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति। यणादेशादियुवौ। यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तत्वान्न प्राप्नुतः। वैयाकरणः। सौवश्व इति। लक्षणं हि भवति। य्वोरचि वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ भवत इति। नैष दोषः। अनवकाशावियुवौ। अचीत्युच्यते। किं पुनः कारणमचीत्युच्यते। इह माभूताम्। ऐतिकायनः औपगव इति। तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति। यत्र तर्हि लोपो नास्ति। श्रैयमेधः श्रैयङ्गव इति। उसिपररूपाच्च। उसिपररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति। पचेयुः यजेयुः। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते यादित्येतस्य इय् भवतीति।

विचारयितुमाह। यणादेशादिति। लोपो भविष्यतीति। ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति। अत्राहुः। समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति। समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत्। पचेयुरिति। पच् अ या उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियेत तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात्। एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद् २६
एवमपि रूपं न सिद्ध्येत्। ॥

एवमपिरूपंनसिद्ध्येत्।

यास्सित्यस्येति। सलोपापवादइयादेशः। अकृतेसलोपेनास्तिपररूपप्रसङ्गः। गोमत्प्रियइति। यद्यत्रलोपःस्यात्तदाप्रत्ययल
क्षणेननुमादिस्यात्। ग्रामणिकुलमिति। यणादिषुकृतेषुलुकिसतिरूपंनसिद्ध्येत्। वृकादिति। पूर्वमेकादेशेकृतेतस्यादि
वद्भावाल्लुकिसतिरूपंनसिद्ध्येत्। अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइत्यस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रज्ञापित-
त्वात्सिद्धम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थेपादेप्रथममाह्निकम्॥ यू
स्त्र्याख्यौनदी॥ यूइतिकिमर्थमिति। स्त्र्याख्यंनदीत्येतावदेवास्तु। ज्ञापकाद्दापोनभविष्यतीतिप्रश्नः। एषस्वरइति। पूर्वप

कथंतर्हियास्सित्येतस्यइयूभवतीति। लुक्लोपयणयवाया — वेकादेशेभ्यः॥ लोपयणयवाया — वेकादेशे
भ्योलुक्बलीयानितिवक्तव्यम्। लोपात्। गोमान्प्रियोयस्यसगोमत्प्रियः। गोमानिवाचरतिगोमत्यतेयवमत्य
ते। यणादेशात्। ग्रामण्यःकुलंग्रामणिकुलम्। सेनान्यःकुलंसेनानिकुलम्। अयवायावेकादेशेभ्यः। गवेहितं
गोहितम्। रायःकुलंरैकुलम्। नावःकुलंनौकुलम्। वृकाद्इयंवृकभयम्। लुक्प्राप्नोत्येतेविधयश्च। परत्वादे
तेविधयःस्युः। लुग्बलीयानितिवक्तव्यम्। लुक्यथास्यात्॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याक
रणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थपादेप्रथममान्हिकम्॥ यूस्त्र्याख्यौनदी॥ यूइतिकिमर्थम्। खट्वा
।माला। किंचस्यात्। खट्वाबन्धुःमालाबन्धुः। नदीबन्धुनीत्येषस्वरःप्रसज्येत। इहचबहुखट्वकइति। नद्यृतश्चे
तिनित्यःकप्प्रसज्येत। नैषदोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनापोनदीसंज्ञाभवतीति। यदयंङेराम्नद्याम्नी
भ्यइतिपृथगाप्ग्रहणंकरोति। इहतर्हिमात्रेमातुरित्याण्नद्याइत्याट्प्रसज्येत। किंपुनरिदंदीर्घयोर्ग्रह
णमाहोस्विद्ध्रस्वयोः। किंचातः। यदिदीर्घयोर्ग्रहणंयूइतिनिर्देशोनोपपद्यते। दीर्घाद्धिपूर्वसवर्णोदीर्घःप्रतिषिध्यते।

रप्रकृतिस्वरंबाधित्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। दृश्यतेचपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। खट्वाशब्दस्यनित्स्वरेणा
द्युदात्तत्वात्। मातुरिति। मातृशब्दःसंबन्धिवचनःस्त्रीविषयएवेतिनाख्याग्रहणेननिवर्त्यते। परिच्छेत्तृवाचीत्वन्यएवमातृश
ब्दः। नद्यृतश्चेतिकग्रहणमस्त्र्यर्थंस्याद्बहुपितृकइत्यज्ञापकमृकारान्तानांनदीसंज्ञाभावस्य। किंपुनरिति। ननुसमानधर्मानुप
पत्त्यासंदेहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः। नहिदीर्घनिर्देशेयूइतिनिर्देशोपपत्तिः। एवंतर्हियुक्तायुक्तत्वनिरूपणायप्रश्नः। ॥

भा· कै· २६९

उत्तरत्रेति।ह्रस्वनिर्देशेह्रस्वइत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद्यूह्रस्वावितिविशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः।असतितुविशेषणेमात्रेमातुरित्यत्रापिप्रसङ्गः।अथह्रस्वयोरिति।दीर्घयोरप्यणासवर्णान्ग्रहणादितिसिध्यति।ननुचोकालइत्यत्रोक्तमणुदित्सवर्णस्येत्यत्राशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते।ततश्चसवर्णग्रहणेननभाव्यम्।नैषदोषः।नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीतिप्रतिषेधात्सवर्णग्रहणंभविष्यतीति।नहिह्रस्वइयङुवङ्स्थानःस्त्र्याख्योस्ति।अस्त्रीत्ययमपिनिषेधपर्युदासःसवर्णग्रहणस्यज्ञापकः॥अवश्यमत्रेति।तत्रदीर्घग्रहणपक्षेशकटिशब्दस्याप्राप्तापक्षेनदीसंज्ञाविधेया।ह्रस्वपक्षेतुनित्यप्राप्तापक्षेबाध्येतिनास्तिविशेषः।अथतुबह्वादिषुशकटिशब्दोविभाषाङीषर्थःपठ्यतेतदादीर्घनिर्देशपक्षेपाक्षिकेङीषिहेशकटिइतिभवतिशक

उत्तरत्रचसंज्ञिविशेषणंनप्रकल्प्येतयूह्रस्वाविति।यदियूनह्रस्वौअथह्रस्वौनयूयूह्रस्वौचेतिविप्रतिषिद्धम्।अथह्रस्वयोः।हेशकटे।अत्रापिप्रसज्येत।नैषदोषः। अवश्यमत्रविभाषानदीसंज्ञैषितव्या।उभयंहीष्यते।हेशकटिहेशकटेइतिच।इहतर्हिशकटिबन्धुरितिनदीबन्धुनीत्येषस्वरःप्राप्नोति।इहचबहुशकटिरितिनद्यृतश्चेतिकप्प्रसज्येत।नैषदोषः।ङितिह्रस्वश्चेत्ययंनियमार्थोभविष्यति।ङित्येवयूह्रस्वौनदीसंज्ञौभवतःनान्यत्रेति।कैमर्थ्यान्नियमोभवति।विधेयंनास्तीतिकृत्वा। ।इहचास्तिविधेयम्।किम्।नित्यानदीसंज्ञाप्राप्तासाविभाषाविधेया।तत्रापूर्वोविधिरस्तुनियमोवास्त्विति।अपूर्वएवविधिर्भविष्यतिननियमः।अथायंनित्योयोगःस्यात्प्रकल्प्येतनियमः।बाढंप्रकल्प्येत।नित्यस्तर्हिभविष्यति।तत्कथम्।योगविभागःकरिष्यते।इदमस्तियूस्त्र्याख्यौनदी।नेयङुवङ्स्थानावस्त्री।वामि।ततोङिति।ङितिचेयङुवङ्स्थानौयूवाअस्त्रीनदीसंज्ञौनभवतः।ततोह्रस्वौ।ह्रस्वौचयूस्त्र्याख्यौङितिनदीसंज्ञौभवतः।इयङुवङ्स्थानौवानेतिनिवृत्तम्।

टिशब्दस्यहेशकटेइति॥ह्रस्वनिर्देशेतुङीषिसत्यसत्यपिहेशकटीतिप्राप्नोतीत्यस्तिभेदः।एषस्वरइति।पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणतुशकटिशब्देत्रयोप्यचःपर्यायेणउदात्ताभवन्ति।शकटिशकट्योरक्षरमक्षरंपर्यायेणेतिवचनात्।इहचेति।शेषाद्विभाषेतिविभाषाकरिष्यतेनित्यश्चप्राप्नोति।कैमर्थ्यादिति।कोर्थोस्येतिकिमर्थंतस्यभावःकैमर्थ्यम्।प्रश्नविषयविषयिणोःसंबन्धोभावप्रत्ययेनोच्यते।यत्रतत्साध्यस्यार्थस्यसिद्धत्वात्किमर्थमितिप्रश्नस्तस्यैवनियमार्थत्वंनतुप्रयोजनेसतीत्यर्थः॥

रामः
२६९
॥

यद्येवंशकटयइति। नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात्। ततो घीति। एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिध्यति। अविशेषेणेति। ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः। बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम्। परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका। तस्यामिति। अङिति तु शकटिबन्धुर्बहुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः। छन्दोवदिति। तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्तत

यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। शेषग्रहणं न करिष्यते। कथम्। इदमस्ति। यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततो ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततः ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम्। ततो घि। घिसंज्ञौ भवतः स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति। ततोऽसखि। सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम्। यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन। अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः। तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका। तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते। अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः। ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यते इति। दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत इति। नैष दोषः। वा छन्दसीत्येवं भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति। यदप्युच्यते। उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहायं यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू तत एवं विज्ञास्यामः। य्वौ यौ ह्रस्वाविति। कौ च य्वोर्ह्रस्वौ। सवर्णौ। अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति। अनुपसर्गे हि को विधीयते। न तर्हीदानीमिदं भवति। यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति। छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति।

इति छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते। गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते। अथेति। यथार्थोभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोस्तीति प्रश्नः। अनुपसर्गे हीति। यस्त्वातश्चोपसर्ग इति कः स परत्वात्कर्मण्यणा बाध्यते। न तर्हीति। शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः। छन्दोवत्कवय इति। तेन च्छान्दसत्वाद्भविष्यति।

भा० कै० २७०

नह्येषेति। असाधव एवैवमादयः। न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था। आख्यायेते इति। घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। साधनं कृते इति सप्तमीसमासः। कृत्स्त्रिया इति। न हि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङ्यूङाविति भावः। एवं तर्हीति। आख्यानमाख्या। आतश्चोपसर्ग इत्यङ्। स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः। अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्ध्यतीति भावः। स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः। एवमपीति। न हि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः। एवं तर्हीति। असरूपत्वादणपक्षे विजून बाध्यते। समुदायधर्मस्यावयव आरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिद्ध्यति। आख्याग्रहणमिति। विच्पक्षे आख्याशब्द एवायम्। कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थे वृत्तित्वं लभ्यत इति प्रश्नः॥ स्त्रीविषयार्थमिति। आख्याग्रहण

नह्येषा दृष्टिः। एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति। स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ। यदि कर्मसाधनः। कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिद्ध्यति। तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै। एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति। स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ। एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति। तन्त्र्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै। एवं तर्हि विच् भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु क एव। स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति। ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति। मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तम्। यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ। ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवतीति॥ अथाख्याग्रहणं किमर्थम्। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम्। नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम्। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूत्। ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम्। प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

सामर्थ्यान्नियम आश्रीयते। स्त्रियमेव या वाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः। ग्रामण्ये इति। ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति। यद्येवमिष्टपूनित्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रियां वृत्तौ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति। एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते। केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः। प्रथमलिङ्गग्रहणमिति। यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते।

॥

क्विबिति।कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति।ततः कर्तरि क्विप्।अथवा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः।खरकुट्यै इति।खरकुटीवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप्।यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्त्र्याश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनान्नायं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते।अतितन्त्र्यै इति।तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः।अवयवस्त्रीविषयत्वादिति।अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गेन न निवर्त्तत इति भावः। आध्यै इति।आध्यायतीति ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विप् संप्रसारणं च।अत्रावयवो धीशब्द इयङ्स्थानः।समुदायस्य त्वेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाभावः।न चाधी-

प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः।क्विप्।कुमार्यै ब्राह्मणाय।लुप्।खरकुट्यै ब्राह्मणाय।समासः।अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय।अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय।तत्तर्हि वक्तव्यम्।न वक्तव्यम्।अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्।अवयवोऽत्र स्त्रीविषयः।तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति।अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्वङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयङ्वङ्स्थानत्वात्।अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्वङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे यण्स्थानयोरपि ध्योः प्रतिषेधः प्रसज्येत।आध्यै ब्राह्मण्यै।किं कारणम्।अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात्।अवयवोऽत्र इयङ्स्थानः।सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम्।न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः।ह्रस्वयुवृस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने॥

प्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयौ न भवतः।यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दावितिनदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत्।सिद्धं त्विति।अचि श्नुधात्वित्यनेन अङ्गस्येयङ्वङ्विधानात्सामर्थ्यात्क्षिप्तमत्राङ्गम्।तेन यस्याङ्गस्येयङ्वङौ निर्दिश्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः।आध्यै इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं नास्ति।अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यणो विधानादियङ्वङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः।एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम्।इयङ्वङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद्यदा त्वपवादेन बाधस्तदा माभूत्।ह्रस्वेति।अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्यापवादः।ह्रस्वेयङ्वङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने।चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम्।एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम्॥

अपरआहेति।चशब्दोऽत्रनपठ्यतइतिपूर्वस्माद्विशेषः।नहिप्राक्प्रवृत्तेःकिंचिदनिष्टमापद्यतेयदर्थःसमुच्चयःक्रियते।पठ्यमानोपिचशब्दःस्त्रीवचनशब्देनसंबध्यतेसचनियमार्थः।क्वचिद्भाष्येपठ्यतेऽस्त्रीवचनावेवनदीसंज्ञौभवतइतिवक्तव्यम्।शकट्यैअतिशकट्यैब्राह्मणाय।क्वमाभूत्।शकटयेअतिशकटयेब्राह्मण्यैइत्यादि।एषत्वपपाठः।उपसंहारस्त्वन्यथाभि-

ह्रस्वौचेद्युवृस्थानौचप्रवृत्तौचप्राक्चप्रवृत्तेःस्त्रीवचनावेवनदीसंज्ञौभवतइतिवक्तव्यम्।शकट्यैअतिशकट्यैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।शकटयेअतिशकटयेब्राह्मणाय।धेन्वैअतिधेन्वैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।धेनवेअतिधेनवेब्राह्मणाय।श्रियैअतिश्रियैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।श्रियेअतिश्रियेब्राह्मणाय।भ्रुवैअतिभ्रुवैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।भ्रुवेअतिभ्रुवेब्राह्मणाय।अपरआह।ह्रस्वौचेद्युवृस्थानौचप्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेवनदीसंज्ञौभवतइतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।शकट्यैअतिशकट्यैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।शकटयेअतिशकटयेब्राह्मणाय।धेन्वै अतिधेन्वैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।धेनवेअतिधेनवेब्राह्मणाय।श्रियैअतिश्रियैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।श्रियेअतिश्रियेब्राह्मणाय।भ्रुवैअतिभ्रुवैब्राह्मण्यै।क्वमाभूत्।भ्रुवेअतिभ्रुवेब्राह्मणाय।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।प्रथमलिङ्गग्रहणंचोदितम्। तद्वेष्यंविजानीयात्स्वैमेतद्विकल्यतेइति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेह्रस्वौचेद्युवृस्थानौचप्रवृत्तौचप्राक्चप्रवृत्तेःस्त्रीवचनावेवेति॥षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवा॥ ॥योगविभागःकर्तव्यः।षष्ठीयुक्तश्छन्दसि।षष्ठीयुक्तःपतिशब्दश्छन्दसिघिसंज्ञोभवति।ततोवा।वाछन्दसिसर्वेविधयोभवन्ति।सुपांव्यत्ययः।तिङांव्यत्ययः।वर्णव्यत्ययः।लिङ्गव्यत्ययः।कालव्यत्ययः।पुरुषव्यत्ययः।आत्मनेपदव्यत्ययः।परस्मैपदव्यत्ययः।सुपाम्।युक्तामातासीद्धुरिदक्षिणायाः।दक्षिणायामितिप्राप्ते।तिङांव्यत्ययः।चषालंयेअश्वयूपायतक्षति।तक्षन्तीतिप्राप्ते॥वर्णव्यत्ययः।त्रिष्टुभौजःसुभितमुग्रवीरम्।सुहितमितिप्राप्ते।लिङ्गव्यत्ययः।मधोस्तृप्ताइवासते।मधोर्गृह्णाति।मधुनइतिप्राप्ते।

धानात्॥षष्ठीयुक्तः॥ ॥योगविभागइति।तेनपरिभाषासंपद्यते।यावदिहशास्त्रेकार्यंतच्छन्दसिवाभवति।तत्रानयैवसिद्धत्वाद्बहुलं
छन्दसीत्यादिनवक्तव्यम्।एतदर्थश्चव्यत्ययोबहुलमित्यत्र योगविभागोनव्याख्येयः।उभयत्रविभाषाचेयंविज्ञेया
सुपामिति।कर्मणिद्वितीयेत्यादेर्नियमस्यविकल्पनादनियमोपिच्छन्दसिभवतीतिसुपांव्यत्ययसिद्धिः॥ ॥

कालव्यत्ययइति। कालविहितप्रत्ययव्यत्ययइत्यर्थः॥ यस्मात्प्रत्ययविधिः॥ ॥यस्मादितिव्यपदेशायेति। संज्ञिनइतिशेषः। सतिहि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेनसंज्ञीनिर्देष्टुंशक्यतेनान्यथा। परामृष्टव्यसंज्ञ्यनिर्देशेतदितिपरामर्शाभावात्तदादीत्यसंबद्धमेवस्यात्। स्त्रीयतीति। स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्यतल्लोपस्यचविधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञास्यादङ्गसंज्ञाचेतिसंज्ञाद्वयनिमित्तोयस्येतिलोपः प्रसज्येत। इशब्दइमादेशस्ययस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वंनास्ति। प्राग्भादसिद्धत्वमितिकेषांचिदभ्युपगमात्। पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षेस्थानिवद्भावोनास्ति नानादिष्टादचःपूर्वःस्त्रीशब्दइति। अथेति। यस्मात्प्रत्ययइत्यत्रविधीयतइत्यध्याहरिष्यतइतिप्रश्नः। दधिअधुनेति। असतिविधिग्रहणेपरशब्दस्याप्यध्याहारःस्यात्। इदमोयदाअधुनाप्रत्ययोनिपात्यतेइदमादेशस्यचेशोयस्येतिलोपस्तदेदंप्रत्युदाहरणम्। यदात्विदमोऽशभावःधुनाचप्रत्ययः। तदास्त्रीयतीत्येतदेवप्रत्युदाहरणम्। ननुक्रियमाणेपिविधिग्रहणेऽत्राङ्गसंज्ञाप्राप्नोति। अस्तिहिदधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्चपरः। ततश्चाङ्गसंज्ञायांभसंज्ञायांचसत्यांयस्येतिलोपःप्राप्नोतीत्याह। तदेतदिति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यःप्रत्ययोविहितस्तस्मिन्नेवप्रत्ययेपरतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः। ॥

कालव्यत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वःसोमेनयक्ष्यमाणेन। श्वआधाताश्वोयष्टेतिप्राप्ते। पुरुषव्यत्ययः। अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादितिप्राप्ते। आत्मनेपदव्यत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीतिप्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः। प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। अन्वीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। युध्यतइतिप्राप्ते॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्॥ ॥यस्मादितिव्यपदेशाय। अथप्रत्ययग्रहणंकिमर्थम्। यस्माद्विधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमानेस्त्रीइयतीस्त्रीयतीत्यत्रापिप्रसज्येत। प्रत्ययग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। अथविधिग्रहणंकिमर्थम्। यस्मात्प्रत्ययस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमानेदधिअधुनामधुअधुनाअत्रापिप्रसज्येत। विधिग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। तदेतत्प्रत्ययग्रहणेनविधिग्रहणेनचसमुदितेनक्रियतेसंनियोगः। यस्माद्यःप्रत्ययोविधीयतेतदादितस्मिन्नङ्गसंज्ञंभवतीति। अथतदादिग्रहणंकिमर्थम्। अङ्गसंज्ञायांतदादिग्रहणंस्यादिनुमर्थम्। अङ्गसंज्ञायांतदादिग्रहणंक्रियतेस्याद्यर्थंनुमर्थंच।

करिष्याव इति। विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति। अन्यथा पापावदित्यादावेव स्यात्। पय् धातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम्। कुण्डानीति। यदा तु म्यरादित्वदा न सुपि चेति दीर्घत्वं सिद्ध्यति। दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति। पूर्वोक्तपक्षे सामानीत्यादि न सिध्यति। यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य। पूर्वोक्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत्। मित्तुटोरिति। मित्तुटोः कृतयोरित्यर्थः। भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे। मित्वत इति। भिनत्तीति। हसोदाहरणमेतत्। कार्योदाहरणं च अभिनदिति। नित्यत्वाच्छ्नमि कृते अङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते। संचस्करतुरिति। द्विर्वचने कृतेऽभ्यासव्यवायेपीति सुटि चानङ्गत्वादृतश्च संयोगादेरिति गुणो न स्यात्। यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसं

स्याद्यर्थं तावत्। करिष्यावः करिष्यामः। नुमर्थम्। कुण्डानि। वनानि। मित्तुटो रूपसंख्यानम्। मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। मित्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। अभिनत्। अच्छिनत्। सुड्वतः। संचस्करतुः संचस्करुः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। । सुटो बहिरङ्गत्वात्। बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वक्ष्यत्येतत्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम्। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम्। भवेदेवमर्थेन नार्थः। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा। न चेदं तन्नापि तदादि। सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदं तदाद्यादीति। तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः।

ज्ञा सिद्ध्यत्येवास्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिद्ध्यति। किंतु संस्कृषीष्ट संस्क्रियत इति रिङ् गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम्। तस्य वेति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। तस्यादिरिति। भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा। एवं करोतेर्द्विर्वचने कृते चस्कृशब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकारः स एवादिश्चस्कृशब्दस्य।

दिग्धस्य प्लक्षस्य।

उष्ट्रमुख इति। यथागतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम्। इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तत इति तदवयवादित्वान्मिसुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिध्यति। एकेनाप्यपायेदिति। अपाये तस्य रूपस्यापगमे। एकेन करणेनेकाभावेनेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति वर्षमभवत् करणं संपद्यते। अङ्गसंज्ञा चापीति। यस्मात्स्वस्य यविधिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात्। तदेकदेशभूतमिति। तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः। स्वार्थमिति। असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा

तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः। एवं तदाद्यादितदादीति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गङ्गा यमुना देवदत्तेति। अनेका नदी गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः। इह केचिच्छब्दा असकृत्परिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च पञ्च सप्तेति। त एकेनाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति। नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च। तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेऽपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये। अङ्गसंज्ञा चाप्यकृतपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम्। प्रत्ययग्रहणं क्रियते। पदादावङ्गसंज्ञा माभूदिति। किं च स्यात्। स्त्र्यर्थं श्र्यर्थं भ्वर्थम्। अङ्गस्येयङुवङौ स्याताम्।

स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति। तत्र चतुर्थीविधानात्। ततश्चाङ्गाश्रय इयङ् स्यात्। पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति। यस्मात्प्रत्ययो विहितो नासौ परो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं भवति। न लुमताङ्गस्येति निषेधादियङादेशकार्यस्याङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात्। ॥

परिमाणार्थंचेति।अन्यथादेवदत्तओदनमपाक्षीदितिदेवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययविधिरितितदादेःसंघातस्याङ्गसंज्ञायांसत्यांदेवदत्तशब्दात्पूर्वोडागमःस्यात्।प्रत्ययग्रहणेतुसतियस्माद्यःप्रत्ययोविहितस्तस्मिन्नेवपरतस्तदाद्यङ्गमितिविज्ञायमानेनभवत्यतिप्रसङ्गदोषः।दाशतयस्येति।दशावयवायेषांतेदशतये।तेषुभवोदाशतयः।एतच्चानियमप्रतिपादनार्थंनत्वत्रदशसंख्याविवक्षिता।अवयवान्विचार्यसूत्रमाक्षेप्तुंप्रश्नंकरोति।तत्तर्हीति।सूत्रमित्यर्थः।प्रत्ययइतिप्रकृत्येति।तेनब्राह्मणभिस्साक्रिमिणांपश्येत्यादावेषुदीर्घाद्यभावः।प्राकरोदिति।लङिपरतःपूर्वस्यानियतावधेरडागमोविधीयमानउपसर्गादेःस्यात्।सिद्धंत्विति।यत्रपूर्वःकार्यि-

परिमाणार्थंच।परिमाणार्थंचद्वितीयंप्रत्ययग्रहणंक्रियते।यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञाप्रसज्येत।तत्तर्हिकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।केनेदानीमङ्गकार्यंभविष्यति।प्रत्ययइतिप्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते।यदिप्रत्ययइतिप्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे।प्राकरोत्।उपैहिष्ट।उपसर्गात्पूर्वौडाटौप्राप्नुतः।सिद्धंतुप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादितदन्तविज्ञानात्।सिद्धमेतत्।कथम्।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सप्रत्ययोविहितस्तदादेस्तदन्तस्यचग्रहणंभवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कःपुनरत्रविशेषःएषापरिभाषाक्रियेतप्रत्ययग्रहणंवा।अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या।बहून्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।प्रयोजनंधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः।धातु।देवदत्तश्चिकीर्षति।संघातस्यधातुसंज्ञाप्राप्नोति।प्रातिपदिक।देवदत्तोगार्ग्यः।संघातस्यप्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्नोति।प्रत्यय।महान्तंपुत्रमिच्छति।संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिःप्राप्नोति।

त्वेनाश्रीयतेतत्रतदादेःकार्यंभवति।यत्रतुप्रत्ययान्तःसंघातआश्रीयतेतत्रतदादेःप्रत्ययान्तस्यग्रहणंभवतीत्यर्थः।प्रत्ययग्रहणंवेति।प्रत्ययोगृह्यतेयस्मिन्सूत्रेतत्।अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः।अवश्यमिति।क्रियमाणेप्यस्मिन्सूत्रेपरिभाषावश्यंकर्तव्येतिव्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीयानतुसूत्रमित्यर्थः।संघातस्येति।ततश्चसुब्लुक्प्राप्नोति।महान्तंपुत्रमिति।समुदायस्यान्तेसुप्श्रवणात्सुबन्तत्वात्।सत्यांतुपरिभाषायांसमुदायस्यासुबन्तत्वादवयवस्यसापेक्षत्वादसामर्थ्यान्नभवतिप्रत्ययः

ऋद्धस्येति।सुप्सुपेति विवक्षितायामपिसंख्यायांसमुदायस्यसुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः।परिभाषायांतुसत्यांसमुदायस्यासुब
न्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्यचसंख्याविवक्षायांसमासाप्रसङ्गात्।अवयवस्यचसापेक्षत्वात्समासाभावः।संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति।तत
श्चवृद्धिस्वरौसंघातस्यस्यातांपूर्वस्यचसुपोलुक्।एवंवक्ष्यामीति।योगविभागोऽत्रक्रियते।यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्य
यइत्येकंसूत्रम्।अत्रसोपस्कारत्वात्सूत्राणांगृह्यमाणेगृह्यतइतिवाक्यशेषःसमर्थ्यते।प्रत्ययेगृह्यमाणेयस्मात्प्रत्य-
यविधिस्तदादिगृह्यतइत्यर्थः। सांकूटिनमिति।अणिनुणइतियदिकूटिन्नित्येतस्मात्क्रियेततदातस्यैवादिवृद्धिःस्या

समास।ऋद्धस्यराज्ञःपुरुषः।संघातस्यसमाससंज्ञाप्राप्नोति।तद्धितविधि।देवदत्तोगार्ग्यायणः।संघातात्तद्धितोत्प-
त्तिःप्राप्नोति।स्वर।देवदत्तोगार्ग्यः।संघातस्यञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति।प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्त
दादेर्ग्रहणंभवतीतिनदोषोभवति।सातर्ह्येषापरिभाषाकर्तव्या।नकर्तव्या।एवंवक्ष्यामि।यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्र
त्ययेगृह्यमाणेगृह्यते।ततःअङ्गम्।अङ्गसंज्ञंचभवतियस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये। यदिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादे
र्ग्रहणंभवतीत्युच्यते।अवतप्तेनकुलस्थितंतएतत्।उदकेविशीर्णंतएतत्।सगतिकेनसनकुलेनचसमासो
नप्राप्नोति।एवंतर्हिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीत्युक्त्वाततोवक्ष्यामि।कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्व
स्यापिग्रहणंभवतीत्येषापरिभाषाकर्तव्या।कान्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।प्रयोजनंसमासतद्धित
विधिस्वराः।समास।अवतप्तेनकुलस्थितंतएतत्।उदकेविशीर्णंतएतत्।सगतिकेनसनकुलेनच
समासःसिद्धोभवति।समास।तद्धित।सांकूटिनम्।व्यावक्रोशी।संघातात्तद्धितोत्पत्तिःसिद्धाभवति।तद्धि
तविधि।स्वर।दूराद्आगतःदूरादागतइति।अन्तःथाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येषःस्वरःसिद्धोभवति।
कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीति।सातर्ह्येषापरिभाषाकर्तव्या।नकर्तव्या।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयतिभवत्येषापरिभाषेति।

त्।दूरादागतइति।आगम्यतेस्मेतिकर्मणिक्तः।तत्रगतिस्वरेणाद्युदात्तआगतशब्दः।ततोदूरशब्दस्यस्तोकान्तिकेतिसमासः।पञ्च
म्याःस्तोकादिभ्यइत्यलुक्।अत्रसमासान्तोदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्तेआगतशब्देप्राप्तेसगतेरपिक्तान्तत्वात्स्या-
नान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्यबाधकस्यापिबाधकत्वात्थाथघञ्क्तेतिसिद्धमन्तोदात्तत्वम्। ॥

यदयमिति। अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति। यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तत उद्धृतशब्दस्य अक्तान्तत्वात् क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन। तत्क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः॥ सुप्तिङन्तं पदम्॥ ॥अन्तग्रहणमिति। असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात्। ततश्चाग्निचित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यनन्तरोक्तया परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः। कुमारीगौरितरेति। तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य परत्वात्पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात्। तरपि तु परतो गौरीशब्दस्य न स्यात्। ततः कुमारिगौरतरेति प्राप्नोति। कुमारगौरितरेति चेष्यते। भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम्। सनाद्यन्ता धातव इति। अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात्। ततश्चाचिकीर्षीदित्यादौ सन एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वोऽट् स्यात्। कृत्तद्धितेत्यत्रासत्यन्तग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। ततश्च भिद् छिद् इति क्विबन्तस्य न स्यात्। अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति। अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि। न ह्यसत् कार्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमाश्रयितुम्। केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिकेऽन्तर्गतत्वाल्लुक् स्यात्। तदन्तविधौ तु दोषानवतारः। ॥

यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं करोति॥ सुप्तिङन्तं पदम्॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत। केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति। तदन्तविधिना। अत उत्तरं पठति। पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम्। पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तरप्तमपौ घः। तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति। किं च स्यात्। कुमारीगौरितरा। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। यद्येतज्ज्ञाप्यते। सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अन्तग्रहणं कर्तव्यम्। इदं ततीयं ज्ञापकार्थम्। इतावत्क्रियेते न्यास एव। यदप्युच्यते। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अर्थवदिति वर्तते। कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्।

नकेवलाइति।ननुयद्यर्थवत्तालौकिक्याश्रीयतेसापदस्यैवनतुकृत्तद्धितान्तस्यापि।पदस्यैवलोकेप्रयोगार्हत्वात्।अन्वयव्यतिरेकगम्यात्वर्थवत्ता।केवलानामपिकृत्तद्धितानामस्तीतिकिमुच्यतेनकेवलाइति।एवंतर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासत्तोऽभिव्यक्ततरोयोर्थःप्रत्ययान्तेषुलक्ष्यतेसआश्रीयतेइत्यदोषः॥नःक्ये॥ ॥किमर्थमिति।लुप्तेपिसुपिप्रत्ययलक्षणेनसिद्धापदसंज्ञेतिप्रश्नः।नान्तमेवेति।क्यएवनान्तमितिविपरीतनियमोनभवति।नङिसंबुद्ध्योरितिनलोपनिषेधाज्ज्ञापकात्।वाच्यतीति।नन्वत्रक्यचानभाव्यम्।गोसमानाक्षरनान्तादितिवचनात्।एकीयमतंतदित्यदोषः।तन्मतेतुक्यङ्क्यषोर्नान्तंव्यावर्त्त्यतेतपस्यतीत्यादौ॥स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥राजेति।प्रत्ययलक्षणेनसर्वनामस्थानपरत्वात्।नाप्रतिषेधादिति।प्रसज्यप्रतिषेधःप्रतिषेधप्राधान्येनोक्तः।अप्राप्तेर्वेति।प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपिनदोषइत्यर्थः।ननुचेयमिति।परत्वादितिभावः।स्वादिष्वितिप्राप्तिंप्रतिषेधो

नकेवलाःकृतस्तद्धितावा॥नःक्ये॥किमर्थमिदमुच्यते।नसुबन्तंपदमित्येवसिद्धम्।नियमार्थोयमारम्भः।नान्तमेवक्येपदसंज्ञंभवतिनान्यत्।क्वमाभूत्।वाच्यतिस्रुच्यति।॥स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥असर्वनामस्थानइत्युच्यतेतत्रतेराजातक्षा।असर्वनामस्थानइतिप्रतिषेधःप्रसज्येत।नाप्रतिषेधात्।नायंप्रसज्यप्रतिषेधःसर्वनामस्थानेनेति।किंतर्हिपर्युदासोयंयदन्यत्सर्वनामस्थानादितिसर्वनामस्थानेऽव्यापारः।यदिकेनचित्प्राप्नोतितेनभविष्यतिपूर्वेणचप्राप्नोति।अप्राप्तेर्वा।अथवाअनन्तरायाप्राप्तिःसाप्रतिषिध्यते।कुतएतत्।अनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।पूर्वाप्राप्तिरप्रतिषिद्धातयाभविष्यति।ननुचेयंप्राप्तिःपूर्वांप्राप्तिंबाधते।नोत्सहतेप्रतिषिद्धासतीबाधितुम्।अथवायोगविभागःकरिष्यते।स्वादिषु।पूर्वंपदसंज्ञंभवति।ततःसर्वनामस्थानेऽयचि पूर्वंपदसंज्ञंभवति।ततःभम्।भसंज्ञंचयजादावसर्वनामस्थानइति॥

बाधते।तत्रयथादेवदत्तस्यहन्तरिहतेपिनपुनःप्रादुर्भावएवंपदसंज्ञानस्यादित्यर्थः।नोत्सहतइति।स्वादिष्वितिप्राप्तिःकिंपूर्वस्याःप्राप्तेर्बाधिकास्त्वथनिषेधस्यबाध्येति।तत्रप्राप्तबाधोनयुज्यतेइत्यप्राप्त्यनुमानंबाधइत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्यप्रवर्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्रासतीकथंबाधकत्वमासादयेत्।यथावृक्षावित्यत्रनादिचीतिप्रतिषेधारम्भात्तद्विषयेपूर्वसवर्णदीर्घस्याभावाद्वृद्धिंप्रतिबाधकत्वाभावाद्वृद्धिःप्रवर्ततेतथेहसुबन्तंपदमितिपदसंज्ञेत्यर्थः।सर्वनामस्थानेऽयचीति।सर्वनामस्थानइत्यत्रनञ्श्रुतोयचीत्यनेननसंबन्धंनीयते।यकारादिसर्वनामस्थानंनास्तीतियग्रहणमुत्तरार्थम्।तेनाजादौसर्वनामस्थानेपदसंज्ञानिषिध्यतेनतुहलादावितिराजेत्यत्रापिभवति।भसंज्ञंचेति।भसंज्ञाविधौसर्वनामस्थानेनैवनञ्संबध्यते ॥

॥

मा· कै· २७५

गोरिति।अत्र स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्याद्गुस्यादुत्तरस्येदुतावितिप्रसज्येत।वाक्यपदयोरिति।वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयोन्त्यो न त्वौकारः।भुवद्भ्य इति।तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञाविधिः॥ ॥यचि भम्॥षडिक इति।षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम्।सिद्धमच इति।अचो लोपस्येत्यर्थः।तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतदङ्गसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाङ्ग

यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदितम्।इह माभूत्।भद्रं करोषि गौरिति।तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति।वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्।भुवद्भ्यो धारयद्भ्यः पदसंज्ञा।एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या।भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः॥यचि भम्॥भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः॥भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः।अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः।सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अचः स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा न भविष्यति।इहापि तर्हि प्राप्नोति।वागाशीर्दत्तः वाचिक इति।वक्ष्यत्येतत्।सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति।इहापि तर्हि प्राप्नोति षडङ्गुलिः षडिक इति।वक्ष्यत्येतत् सपष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति।नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्॥नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्।नभस्वत्।अङ्गिरस्वत्।मनुष्वत्॥वृषण्वस्वश्वयोश्च॥वृषण्इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या।वृषण्वसुः वृषणश्वस्य यच्छिरः। वृषणश्वस्य मेने॥

पदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः।न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोत्र न भवति।यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः यथा कौस्तः कानि सन्तीति।अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः।इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम्।सिद्धमिति।उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते।मनुष्वदिति।सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्याद्न तु षत्वं भपदान्तस्येति वचनात्॥ वृषण्वसुरिति।पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्याद्नलोपश्च प्रसज्येत।भत्वे तु सत्यल्लोपोन इत्यकारलोपोत्र न भवति।अङ्गसंज्ञाया अभावात्।अङ्गस्येति च तत्राधिकारात्।उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीत्याहुः॥

रामः २७५

तसौमत्वर्थे॥ ॥अर्थग्रहणमिति।स्वादिष्वितिवर्ततेतत्रैवंसंबन्धःक्रियते।मतौयःस्वादिर्वर्ततइति।शाब्देचकस्यसंभवात्तदर्थंवृत्तिर्विज्ञास्यतइतिप्रश्नः।इहैवस्यादिति।मतौस्वादावितिसामानाधिकरण्येनमुख्यकल्पनयासंबन्धेसंभवत्यर्थग्रहणंनलभ्यतइतिभावः।पयस्वानिति।मत्वर्थीयप्रकरणेऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विनिनामतुब् नबाध्यते।नहिमतुबिति।उपलक्षणस्यान्योपलक्षणेचरितार्थत्वात्स्वतःकार्यंप्रतिनिमित्तत्वावगमाभावात्।मतुबपीति।अस्यास्मिन्नितिमतुपोर्थः।सचविन्नादीनामिवमतुपोपीतिभावः।तद्यथेति।अयमत्रार्थः।यत्ररूपान्तरेणोपलक्षणत्वंरूपान्तरेणचकार्ययोगःप्रतिपाद्यतेतत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावेसतिकार्ययोगोभवति।तद्यथा।देवदत्तशालायांब्राह्मणाआनीयन्तामित्युक्तेसतिब्राह्मण्येदेवदत्तस्याप्यानयनंभवति।कार्यनिमित्तरूपान्तराभावेतुनभवत्युपलक्षणस्यकार्ययोगः।यथादेवदत्तशालाभिद्यतामिति॥अय

तसौमत्वर्थे॥ ॥अर्थग्रहणंकिमर्थम्।नतसौमतावित्येवोच्येत।तसौमतावितीयत्युच्यमानेइहैवस्यात्।पयस्वान्।यशस्वान्।इहनस्यात्।पयस्वीयशस्वी।अर्थग्रहणेपुनःक्रियमाणेमतुपिचसिद्धंभवतियश्चान्यस्तेनसमानार्थस्तस्मिंश्च।यद्यर्थग्रहणंक्रियते।पयस्वान्।अत्रनप्राप्नोति।किंकारणम्।नहिमतुब् मतुबर्थेवर्तते।मतुबपिमतुबर्थेवर्तते।तद्यथा।देवदत्तशालायांब्राह्मणाआनीयन्तामित्युक्तेयदिदेवदत्तोपिब्राह्मणोभवतिसोप्यानीयते॥ अयस्मयादीनिच्छन्दसि॥ ॥उभयसंज्ञान्यपीतिवक्तव्यम्॥ससुष्टुभासऋक्वतागणेन॥ ॥बहुषुबहुवचनम्॥ ॥बहुषुबहुवचनमित्युच्यते।केषुबहुषु।अर्थेषु।

स्मयादीनि॥आनन्तर्याद्संज्ञाविधानद्वारेणैवनिपातनंप्राप्तमित्याह।उभयसंज्ञान्यपीति।ऋक्वतेति।पदत्वात्कुत्वंभत्वाज्जश्त्वंनभवति।जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनायभसंज्ञाप्रवर्तनात्तन्निबन्धनकार्याभावः॥ ॥बहुषुबहुवचनम्॥केषुबहुष्विति।जातिवादीप्रत्यवतिष्ठते।जातेःप्रातिपदिकार्थत्वेतस्याएकत्वाद्बहुत्वासंभवात्तत्सहचरितद्रव्यगतंबहुत्वमाश्रयणीयम्।ततश्चवृक्षाइत्यत्रावयवगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमितिभावः।अत्रोत्तरम्।अर्थेष्विति।अस्याप्ययंभावः।द्रव्यंपदार्थस्तत्राभिधेयगतमेवबहुत्वमाश्रीयतेवृक्षशब्दस्यचावयवीवाच्योनत्ववयवाः।आकृतिपक्षेपिप्रत्यासत्यातदाधारद्रव्यगतंबहुत्वमाश्रीयतेनत्ववयवगतम्।दाराइत्यादौत्ववयवावयव्यभेदविवक्षायांबहुत्वमाकृत्याधारगतमेवबहुवचनवाच्यमित्यदोषः। ॥

दूतरोऽगृहीताभिप्रायआह।यद्येवमिति।अर्थशब्दोभवतावस्तुपर्यायःप्रयुक्तः।मूलादीनिचबहूनिवस्तूनिमन्यते।एवंतर्हीति।अयमर्थः।नेदंस्वातन्त्र्येणविधायकंकिंतर्हिविहितानामनेननियमःक्रियते।बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिःसुप्तिङोऽत्रप्रत्याय्यन्ते।तेषांचशास्त्रान्तरेणस्थितेविधानेइदमारभ्यमाणंनियमायभवति।नत्विदमेवविशिष्टार्थानुवादेनसुप्तिङोविधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञाएताइत्यनेनप्रदर्श्यते।येष्वर्थेष्विति।क्वचित्तुपाठःएवंतर्हियेष्वर्थेष्विति।एकवचनमित्यादितुभाष्यंनास्त्येव।अयमर्थः।पञ्चकःप्रातिपदिकार्थः।तथाहि।दधिपयसीत्यादौविभक्तिश्रवणमन्तरेणापिपञ्चाप्यर्थाःप्रतीयन्तेस्वार्थादयः।विभक्तयस्तुक्वचिद्द्योतकत्वेनापेक्ष्यन्ते।तत्रानिर्दिष्टार्थाःप्रत्ययाःस्वार्थेभवन्तीतिसंख्यायांकर्मादिषुचसिद्धाएवस्वादयः।अनेनतुनियम्यन्ते।तत्रकर्मादिशक्त्यैकार्थेसमवेतएवबहुत्वेबहुवचनंभवतिनत्ववयवगते।नवैकर्मादयइति।अनभिहितइतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनांनैवविभक्तिवाच्यत्वमितिमन्यते।तेषांहिविभक्त्यर्थत्वेतिङ्कृत्तद्धितसमासैस्तेषूक्तेषुगतार्थत्वाद्द्वितीयादीनांप्रसङ्गएवनास्तिकिमनभिहिताधिकारेण।एकत्वादिष्वपीति।वाक्यैकवाक्यत्वेसतिमहावाक्यंसंपद्यते।कर्मण्यनभिहितेयदेकत्वंतत्रैकवचनमित्यादि।सतर्हीति।बहुत्वेइत्येवमित्यर्थः।एकेमन्यन्तइति।प्रातिपदिकार्थएकत्वमप्यस्तिबहुत्वंचाद्व्येकयोरित्यत्रचविशेषानुपादानाद्यावत्कश्चिदेकशब्दार्थःतस्यग्रहणेनभाव्यम्।तत्रपरत्वादेकवचनप्रसङ्गः।इहचेति।इहयदिद्व्येकयोरितियोगात्परोऽयंयोगःक्रियतेतदाविशेषाभावाद्वैपुल्यरूपस्यापिबहुत्वस्यग्रहणेसतिपरत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः।

यद्येवंवृक्षःप्लक्षः।अत्रापिप्राप्नोति।बहवस्तेर्थाःमूलंस्कन्धःफलंपलाशमिति।एवंतर्हिएकवचनंद्विवचनंबहुवचनमितिशब्दसंज्ञाएताः।येष्वर्थेषुस्वादयोविधीयन्तेतेषुबहुषु।केषुचस्वादयोविधीयन्ते।कर्मादिषु।नवैकर्मादयोविभक्त्यर्थाः।केतर्हि।एकत्वादयः।एकत्वादिष्वपिवैविभक्त्यर्थेष्ववश्यंकर्मादयोनिमित्तत्वेनोपादेयाः।कर्मणएकत्वेकर्मणोद्वित्वेकर्मणोबहुत्वइति।सतर्हितथानिर्देशःकर्तव्यः।नह्यन्तरेणभावप्रत्ययंगुणप्रधानोभवतिनिर्देशः।इहचइत्येकेमन्यन्तेतदेकेमन्यन्तेइतिपरत्वादेकवचनंप्राप्नोति।बहुषुबहुवचनमित्येषयोगःपरःकरिष्यते।सूत्रविपर्यासःकृतोभवति।

गुणिविशेषक इति। अत एव वचनादनित्यस्तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः। शेषषष्ठ्या वा समासः। सामानाधिकरण्यमिति। मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा। तदानान्तरेणेति। गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः। द्रव्ये षष्ठीति। षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम्। गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति। यथैवेह कर्मणि या संख्येति। कथमिति। बहुत्वस्यैकत्वाद्बहाविति भाव्यमिति प्रश्नः। एतदेवेति। आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः

इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति। तन्न। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। कथम्। इह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। शुक्लः पट इति। कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावद्गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः। तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स प्रधानस्तदा गुणो भवति। तदा द्रव्ये षष्ठी। तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः। किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयिष्यामः। कथम्। एकस्मिन्नेकवचनम्। कस्यैकस्मिन्। कर्मणः। द्वयोर्द्विवचनम्। कयोर्द्वयोः। कर्मणोः। बहुषु बहुवचनम्। केषां बहुषु। कर्मणामिति। कथं बहुषु बहुवचनमिति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्। न वैपुल्यवाचिन इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। यदुक्तं बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति। यदप्युच्यते। इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। एकशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यावाची। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। एकाग्नयः। एकहलानि।

कृतः। तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात्। एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य माभूदिति। एकशब्दोयमिति। द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रहणम्। द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येकशब्दौ वर्तेते इति द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। प्रसिद्धा च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते।

किमर्थमिति।लौकिकादेवप्रयोगाद्वृक्षादिषुबहुवचनादीनांव्यवस्थाभविष्यतीतिप्रश्नः।सुप्तिङामिति।सुप्तिङ्विधानवाक्येसंख्याविशेषानिर्देशाद्विशेषानुपादानेनतेषांविधानमित्यर्थः।यद्यपीति।शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थःप्रयोगादेवव्यवस्थाप्यतेइत्यर्थः।सुपस्तावत्स्वार्थेविधीयमानाःस्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणःपञ्चकःप्रातिपदिकार्थइतिदर्शनेसंख्यायांसिद्धाःसंख्याविशेषावगतिस्तुलोकात्सिद्धा।तिङोपिकर्तृकर्मणोर्विधीयमानाःसंख्यायुक्तयोरेवतयोर्वाचकाभविष्यन्तिस्वभावतः।संख्याविशेषःप्रयोगदर्शनादवगम्यतेइतिभावः।अक्षीणीति।द्वित्वेपिलोकेबहुवचनंदृश्यतइत्यर्थः।विरुद्धःप्रयोगोविप्रयोगः।तत्रप्रत्ययनियमइति।प्रत्ययाविशिष्टायांसंख्यायांनियताइतिनिःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः।अर्थनियमइति।अर्थानियताइतितेषुवचनान्तराभावः।प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योपिसिद्ध्यन्तीत्यर्थः।

एकाकिभिःक्षुद्रकैर्जितमिति।अस्त्यन्यार्थेवर्तते।तद्यथा।सधमादोद्युम्नएकास्ताः।अन्याइत्यर्थः ।तद्योऽन्यार्थेवर्ततेतस्यैषप्रयोगः।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।सुप्तिङामविशेषेणविधानाद्दृष्टविप्रयोगाच्चनियमार्थंवचनम्।सुपअविशेषेणप्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते।तिङःअविशेषेणधातुमात्राद्विधीयन्ते।तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेणविधीयन्तेनैवविप्रयोगोलक्ष्यतेइति।दृष्टविप्रयोगाच्च।दृश्यते खल्वपिविप्रयोगः।तद्यथा।अक्षीणिमेदर्शनीयानिपादामेसुकुमाराइति।सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्चव्यतिकरःप्राप्नोति।इष्यतेचाव्यतिकरःस्यादितितच्चान्तरेणयत्नंनसिद्ध्यतीतिनियमार्थंवचनम्।एवमर्थमिदमुच्यते।।अथैतस्मिन्नियमार्थेसतिकिंपुनरयंप्रत्ययनियमएकस्मिन्नेवैकवचनंद्वयोरेवद्विवचनंबहुष्वेवबहुवचनमिति।आहोस्विदर्थेनियमः।एकस्मिन्नेकवचनमेवद्वयोर्द्विवचनमेवबहुषुबहुवचनमेवेति।कश्चात्रविशेषः।तत्रप्रत्ययनियमेऽव्ययानांपदसंज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात्।तत्रप्रत्ययनियमेऽव्ययानांपदसंज्ञानप्राप्नोति।उच्चैःनीचैरिति।किंकारणम्।असुबन्तत्वात्।अर्थनियमेसिद्धम्।अर्थनियमेसिद्धंभवति।अस्त्वर्थनियमः।अथवापुनरस्तुप्रत्ययनियमः।ननुचोक्तंतत्रप्रत्ययनियमेऽव्ययानांपदसंज्ञाभावोऽसुबन्तत्वादिति।

सुपामिति।कर्मणिद्वितीयेत्यादेःप्रकरणस्यबहुषुबहुवचनमित्यादेश्चस्वादिसूत्रेणसहैकवाक्यता।तिङर्थेत्विहतस्मादुद्देनसूत्रद्वय
सुपात्तम्।तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवंगुणगुणिनोःसामानाधिकरण्येनसंबन्धेसतिसंख्याकर्मादयश्चसुपामर्थाभवन्ति।प्रसिद्धोनियमइ
ति।अर्थनियमइत्यर्थः। नियमःप्रकृतेषुवेति।तुल्यजातीयस्यनियमेनव्यावृत्तिः क्रियतइत्यव्ययेभ्यःस्वादीनामव्यावृत्तिः।अथवेति
भवतुप्रत्ययानांसामान्येननियमस्तथापिज्ञापकादव्ययेभ्यःस्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्य
प्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थपादेद्वितीयमाह्निकम्॥ कारके॥ किमिदमिति।सप्तमीनिर्देशान्नतावत्संज्ञात्वेनाधिकारः।संज्ञा

नैषदोषः।सुपांकर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैवतथातिङाम्।सुपांसंख्याचैवार्थाः कर्मादयश्च।तथातिङाम्।प्रसिद्धोनि
यमस्तत्रप्रसिद्धस्तत्रनियमः।नियमःप्रकृतेषुवा।अथवाप्रकृतानर्थानपेक्ष्यनियमः।केचप्रकृताः।एकत्वादयः
।एकस्मिन्नेवैकवचनंनद्वयोर्नबहुषु।द्वयोरेवद्विवचनंनैकस्मिन्नबहुषु।बहुष्वेवबहुवचनंनद्वयोर्नैकस्मिन्नि
ति।अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिउत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यःस्वादयइति।यदयमव्ययादाप्सुपइत्यव्ययाल्लुकंशा
स्ति॥ ॥इतिश्रीद्वितीयमाह्निकम्॥ कारके॥ ॥किमिदंकारकेइति।संज्ञानिर्देशः।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।
कथमनुच्यमानंगंस्यते।इहहिव्याकरणेयेचएतेलोकेप्रतीतपदार्थकाःशब्दास्तैर्निर्देशाःक्रियन्ते।यावाए
ताःकृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः।नचायंलोकेध्रुवादीनांप्रतीतपदार्थकःशब्दः।नखल्वपिकृत्रिमासंज्ञाअन्यत्रावि
धानात्।संज्ञाधिकारश्चायं तत्रकिमन्यच्छक्यंविज्ञातुमन्यदतःसंज्ञायाः॥

याभाव्यमानत्वात्प्रथमानिर्देशस्यन्याय्यत्वात्।अथविशेषणत्वेनाधिकारस्तदाकारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञा-
विकलस्यापिकारकस्यग्रहणंप्राप्नोति।षड्विधस्यैवचेष्यते।तद्व्यतिरिक्तंचकारकमस्तियथानटस्यशृणोतीतिप्रश्नः।संज्ञानिर्दे-
शइति।सुपांसुपोभवन्तीतिप्रथमायाःस्थानेसप्तमीकृतेतिभावः।किंवक्तव्यमिति।सप्तमीनिर्देशादयुक्तःसंज्ञापक्षइतिभावः।
नहीति।सुब्व्यत्ययउक्तः।नचायमिति।शास्त्रेलोकेचप्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्याभाव्यमानविभक्तेःप्रथमायाःस्थाने
सप्तमीकृतेतिभावः। ॥

भा·कै· २१८

संज्ञिनोनिर्देशइति।यद्यपिवक्ष्यमाणाध्रुवादयःसंज्ञिनोलभ्यन्तेतथापिविशिष्टसंज्ञीनिर्देष्टव्यः।यत्क्रियायाःसाधकंध्रुवादितत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञंचभवतीति।ननुसंज्ञापक्षेकारकसंज्ञायाअपादानादिसंज्ञाभिःसमावेशोनप्राप्नोति।एकसंज्ञाधिकारात्।नैषदोषः।ध्रुवमपायइतियोगविभागेनकारकसंज्ञाक्रियते।ततोपादानमिति।अत्रकारकग्रहणमनुवर्तते ध्रुवमपायइतिच।तेनकारकंसदपादानसंज्ञमित्येवंसमावेशःसिध्यतीति।अन्तरेणाप्यनुवृत्तिवचनंसामर्थ्यात्पर्यायेसिद्धेसमावेशार्थोनुवृत्तिर्विज्ञायते।एवंसंप्रदानादिसंज्ञास्वपिसमावेशोव्याख्येयः।समावेशस्यचप्रयोजनंस्तम्बेरमइत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी।कारकत्वात्तदन्तस्योत्तरपदस्यप्रकृतिस्वरः। ।ग्रामस्यसमीपादिति।यथायोवृक्षशाखायाःपततिवृक्षादप्यसौपतति।एवं

कारकइतिसंज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः॥कारकइतिसंज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपिनिर्देशःकर्तव्यः। साधकंनिर्वर्तकंकारकसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्॥इतरथाह्यनिष्टप्रसङ्गोग्रामस्यसमीपादागच्छतीति अकारकस्य॥इतरथाह्यनिष्टंप्रसज्येत।अकारकस्याप्यपादानसंज्ञाप्रसज्येत।क।ग्रामस्यसमीपादागच्छतीति।नैषदोषः।नात्रग्रामोऽपाययुक्तः।किंतर्हिसमीपम्।यदाचग्रामोपाययुक्तोभवति।भवतितदाऽपादानसंज्ञा।तद्यथा।ग्रामादागच्छतीति।कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्यब्राह्मणस्यपुत्रंपन्थानंपृच्छतीति।कर्मसंज्ञाचप्राप्नोत्यकथितस्य।क।ब्राह्मणस्यपुत्रंपन्थानंपृच्छतीति।नैषदोषः।अयमकथितशब्दोऽस्त्येवासंकीर्तितेवर्तते।तद्यथा।कश्चित्कंचित्संचक्ष्याह।असावत्राऽकथितः।असंकीर्तितइतिगम्यते।अस्त्यप्राधान्येवर्तते।तद्यथा।अकथितोऽसौग्रामेअकथितोसौनगरइत्युच्यते-योयत्राप्रधानोभवति।

योग्रामसमीपादागच्छतिग्रामादप्यसावागच्छति।ततश्चापायेग्रामस्यध्रुवताभवति।आगमनेतुनिवर्तकत्वाभावः।समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात्।नात्रग्रामइति।समीपविशेषणत्वेनोपादानादेवग्रामस्यापाययोगोनास्ति।सहिसंश्लेषपूर्वकः।संश्लेषश्चसन्नसन्वाबुद्ध्याकल्प्यते सचसमीपस्यैवविवक्षितोनग्रामस्येत्यर्थः।ग्रामात्समीपादितिचोक्तेवस्त्वन्तरापेक्षग्रामस्यैव ग्रामः २१८ सामीप्यंप्रतीयतेनतुग्रामापेक्षमन्यस्यसामीप्यम्।संचक्ष्येति।वर्जयित्वेत्यर्थः।वर्जनेप्रतिषेधइतिख्याञादेशाभावः।वर्जनंचप्रसक्तस्यसजातीयस्यैवभवतीतिकारकस्यैवकर्मसंज्ञाभवतिनतुब्राह्मणस्यपुत्रंप्रतिविशेषणत्वेनोपात्तस्य। ॥

तद्यदेति। अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणोऽपि पुत्त्रवद्भावात्। पन्था ह्यीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्त्रो नापि ब्राह्मणः। वृक्षस्य पर्णमिति। ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्या—पाययोगः। इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद्वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः। न वाऽपायस्येति। पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात्। तथाहि। वृक्षमजहत्यपि पर्णे प्राग्वास्थे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति। सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य। न ज्ञायत इति। शब्देनासमर्पणात्संबन्धिविशेषस्येति भावः। प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव संबन्धित्वेन प्रतीयते। कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति

तद्यदाऽप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्त्रं पन्थानं पृच्छतीति। अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति। अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति। क्व। वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति। न वाऽपायस्याविवक्षितत्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अपायस्याऽविवक्षितत्वात्। नात्रापायो विवक्षितः। किं तर्हि संबन्धः। यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदाऽपादानसंज्ञा। तद्यथा। वृक्षात्पर्णं पततीति। संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति। न ज्ञायते कंकस्य वा कुररस्य वेति। अयं तर्हि दोषः। कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः स्थाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्त्रं पन्थानं पृच्छतीति। नैष दोषः। कारक इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति। सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः। सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः। कुतः। प्रतिकारकं क्रियाभेदात्। पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते। किमिदं प्रतिकारकमिति। कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम्॥

।अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयणादिति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः। यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते। करोतीति कारकमिति। साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयत इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते। अन्वर्थमिति चेदिति। करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम्। कर्तृशब्द इति। कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसंनिधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः।

संभवनक्रियामिति। ग्रहणक्रियामित्यर्थः। धारणक्रियामिति। स्थिरत्वादाक्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः। एधाः पक्ष्यन्तीति। भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसंभावनापेक्षः। कर्त्रा हि संभावितक्रियाः नियुज्यन्ते। नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव। नत्वत्र भवि

कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम्। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः। अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुः पाकः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्। द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः। द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एषोऽधिकरणस्य पाकः। एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम्। एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः। एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते। तत्र तदा पचिर्वर्तते। एष करणस्य पाकः। एतत्करणस्य कर्तृत्वम्। उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया। उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते। तत्र तदा छिदिर्वर्तते। एष प्रधानकर्तुश्छेदः। एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम्। यतन्नत्रणेन तत्परशोश्छेदनम्। यत्तत्समाने उद्यमने निपतने च परशुना छिद्यते न त्रणेन तत्परशोश्छेदनम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इतरथा ह्यसित्रणयोश्छेदनेऽविशेषः स्यात्। यो हि मन्यते उद्यमननिपतनादेव तद्भवति छिनत्तीति असित्रणयोश्छेदनेन तस्याविशेषः स्याद्। यदसिना छिद्यते त्रणेनापि तच्छिद्येत। अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः। अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिः। यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथाऽपादानादीनां निदर्श्यते। न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा। न वा एष दोषः। किं कारणम्। स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्। सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम्। तयोः पर्यायेण वचनम्। तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति। वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति।

ष्यन्निर्देशस्तन्त्रम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या। यतन्नत्रणेनेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति। न तथेति। न ह्यपादानेन ग्रामे ग्राममागच्छतीति प्रयोगोऽस्ति। ॥

बलाहकादिति। निःसरणाङ्गेविद्योतनेद्युतिर्वर्ततेपृथग्भावश्चविवक्षितइत्यपादानत्वम्। बलाहकइति। स्थित्यङ्गेद्योतनेऽत्रद्युतिर्वर्तते। बलाहकेस्थित्वाज्योतीरूपाविद्युद्विद्योततइत्यर्थः। बलाहकइति। विद्युतोबलाहकस्यचाभेदविवक्षायामयंप्रयोगः। पर्याप्तमिति। स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेणप्रधानक्रियायामुपयोगाभावात्। ग्रामआगच्छतीत्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाभावः। एवंब्राह्मणायददातीत्यर्थेब्राह्मणोददातीतिप्रयोगाभावः। शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसंप्रदानव्यापारेधातुर्नवर्तते। वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानंव्यापारोऽस्तिसंप्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोपिव्यापारः

तद्यथा। बलाहकाद्विद्योततेविद्युत्। बलाहकेविद्योतते। बलाहकोविद्योततइति। किंतर्ह्युच्यतेऽपादानादीनांत्वप्रसिद्धिरिति। एवंतर्हिनब्रूमोऽपादानादीनांकर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। पर्याप्तंकरणाधिकरणयोःकर्तृत्वंनिदर्शितमपादानादीनांकर्तृत्वनिदर्शनाय। पर्याप्तोह्येकःपुलाकःस्थाल्यानिदर्शनाय। किंतर्हिसंज्ञायाअप्रसिद्धिः। यावतासर्वत्रैवात्रस्वातन्त्र्यंविद्यतेपारतन्त्र्यंच। तत्रपरत्वात्कर्तृसंज्ञैवप्राप्नोति। अत्रापिनवास्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोःपर्यायेणवचनंवचनाश्रयाचसंज्ञाइत्येव। यथापुनरिदंभवतास्थाल्याःकर्तृत्वंनिदर्शितंसंभवनक्रियांचधारणक्रियांचकुर्वतीस्थालीस्वतन्त्रेति। क्वेदानीपरतन्त्रास्यात्। यत्तत्प्रक्षालनंपरिवर्तनंवा। नवाएवमर्थंस्थाल्युपादीयतेप्रक्षालनंपरिवर्तनंचकरिष्यामीति। किंतर्हिसंभवनक्रियांधारणक्रियांचकरिष्यतीति तत्रचासौस्वतन्त्रा। एवंतर्हिस्थालीस्थेयत्नेकथ्यमानेस्थालीस्वतन्त्रा। कर्तृस्थेयत्नेकथ्यमानेपरतन्त्रा।

कारकव्यपदेशनिबन्धनम्। यथाप्रविशपिण्डीमिति। परत्वादिति। अपादानादीनामवकाशाययदास्वातन्त्र्यंनास्ति। कर्तृसंज्ञायाअवकाशोदेवदत्तःपचतीति। ननुसर्वत्रस्वातन्त्र्यस्यसद्भावान्नास्तिकर्तृसंज्ञावियुक्तोऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः सत्यमेतत्। पूर्वपक्षस्त्वयंतत्रचन्यायाभासेनैवभाव्यम्। अन्यथापूर्वपक्षएवनस्यात्। अत्रापीति। उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायांकर्तृसंज्ञा। यथास्थालीपचतीति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायांतुन्यग्भावात्सदपिस्वातन्त्र्यंस्वकार्यंनप्रयुङ्क्ते। यथाराजसंनिधौतदनुपयोगिस्वकार्यममात्यानारभन्ते। नवाएवमर्थमिति। प्रक्षालनाद्यभावेपिपाकनिष्पादात्तेषांतत्रानङ्गत्वात्। ॥

किंपुनःप्रधानमिति।सामग्रीतःक्रियोत्पादात्सर्वेषांतत्रसामान्यान्नकस्यचित्प्राधान्यमितिभावः।कर्ताप्रवर्तयितेति।तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनांतस्यचप्रागन्यतःप्राप्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेप्यास्तेशेतेइत्यादौकेवलस्यकर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानांकरणादीनामदर्शनात्प्राधान्यंकर्तुरित्यर्थः। उभौचान्योन्यविशेषकाविति।ततश्चस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेनप्रकल्पतेइत्यर्थः।एवंतर्हीति।सर्वेषांकारकाणांसाध्यत्वेनसाधारणीक्रिया।ततश्चसर्वेषांतस्यांकर्तृत्वम्।अवान्तरव्यापारविवक्षायांतुकरणादिरूपत्वम्।यथामातापित्रोरपत्योत्पादनेकर्तृत्वभेदविवक्षायांत्वयमस्यामियमस्माज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वंचव्यवतिष्ठते।कर्तृसंज्ञातुकरणत्वाद्यवस्थायांनभवति।स्वतन्त्रःकर्तेत्यत्रकारकत्वादेवस्वातन्त्र्येलब्धे

ननुचभोःकर्तृस्थेपियत्नेकथ्यमानेस्थालीसंभवनक्रियांधारणक्रियांचकरोतितत्रासौस्वतन्त्राक्वेदानींपरतन्त्रास्यात्।एवंतर्हिप्रधानेनसमवायेस्थालीपरतन्त्राव्यवायेस्वतन्त्रा।तद्यथा।अमात्यानांराज्ञासहसमवायेपारतन्त्र्यंव्यवायेस्वातन्त्र्यम्।किंपुनःप्रधानम्।कर्ता।कथंपुनर्ज्ञायतेकर्ताप्रधानमिति।यत्सर्वेषुसाधनेषुसंनिहितेषुकर्ताप्रवर्तयिताभवति।ननुचभोःप्रधानेनापिवैसमवायेस्थाल्याअनेनार्थःअधिकरणंकारकमिति।नहिकारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमितिवाकारकत्वम्। उभौचान्योन्यविशेषकौभवतः।कथम्।एकद्रव्यसमवायित्वात्।तद्यथागार्ग्योदेवदत्तइति।नहिगार्ग्यइत्यनेनदेवदत्तत्वमुक्तंदेवदत्तइत्यनेनवागार्ग्यत्वम्।उभौचान्योन्यविशेषकौभवतएकद्रव्यसमवायित्वात्।एवंतर्हिसामान्यभूताक्रियावर्तते
तस्यानिर्वर्तकंकारकम्।

पुनःस्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था।तेनस्वतःस्वातन्त्र्यमेवयस्यकर्तृसंज्ञातस्यनतुपारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य।कारकसंज्ञातुवस्तुस्थित्याविद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपिस्वातन्त्र्यमाश्रित्यकरणादीनांविधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते।यत्रचशक्तीनांनिमित्तनिमित्तिभावेनयुगपद्विवक्षातत्रसंज्ञानांविप्रतिषेधउच्यते।यथाधनुषाविध्यतीतिविनापायविवक्षयाधनुषःसाधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसङ्गेपरत्वात्करणसंज्ञा।असिश्छिनत्तीतिसत्येवसाधकतमत्वेस्वातन्त्र्यस्यविवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा।तदातुतैक्ष्ण्यादीनांकरणत्वम्।तैक्ष्ण्यादीनांतुकर्तृत्वविवक्षायामात्मनःकरणत्वम्।तैक्ष्ण्यमेवहिविवक्षावशाद्द्वेधावतिष्ठते।कर्तृत्वेनकरणत्वेनच।वस्तुस्थित्यात्वेकएवार्थात्मेतिकर्तृत्वं करणत्वस्यबाधकमुच्यते। ॥

अथवेति। क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते। सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति। विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते। एवं च कृत्वेति। निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम्। निर्द्धारणस्थाने काश्रयत्वात्। कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम्॥ ध्रुवमपाये॥ ॥ध्रुवग्रहणमिति। अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः। शकटेनेति। अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति। करणसंज्ञेति। यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः। इदं तर्हीति। ननु कंसपात्री साधनमेवागमनेन भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कडारसूत्र उक्तम्। एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम्। शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा। चङ्क्रम्यमाणोधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु। तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयत इति। तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्ये

अथवा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारक इति। एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति। इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात्। कारके॥ ॥ध्रुवमपायेऽपादानम्॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थम्। ग्रामादागच्छति शकटेन। नैतदस्ति। करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति। अत्राप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। जुगुप्सा। अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्बीभत्सते। विरामः। धर्माद्विरमति। धर्मान्निवर्तते। प्रमादः। धर्मात्प्रमाद्यति। धर्मान्मुह्यति। इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्॥

व साधनम्। अत्रापीति। शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयत इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम्। यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षयाऽधिकरणसंज्ञा। वृक्षस्येति। अस्त्यत्रापाय इति भावः। नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च। सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात्। तत्र केचिदाहुः। सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः। अन्ये त्वाहुः। सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन्पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्। जुगुप्सेति। संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः स चात्र नास्ति। बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः। कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति। यथा नटस्य शृणोतीति। सांकाश्यकेभ्य इति। पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम्। अत्र यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः॥ ॥

नवक्तव्यमिति।साधकतमंकरणमितितमग्रहणेनस्वरितेनाधिकारइत्यधिकः कारोऽधिकारइत्यस्यार्थस्याश्रयणेनचबुद्धिव्यवस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञाप्रवर्तते।अधर्माज्जुगुप्सतइति।जुगुप्सादयोनिवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौवर्तन्ते।संभिन्नबुद्धिरिति।धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिकइत्यर्थः।यस्तैरिति।तैः सांकाश्यकैःपाटलिपुत्रकाणांसमगुणत्वाद्यःसाम्यमवगतवान्सप्रकर्षाश्रयेणपुनःपृथक्कृतत्वान्नाकांप्रयुङ्क्ते इत्यर्थः।त्रिविधंचेदमपादानम्।निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियंचेति।तत्रनिर्दिष्टविषयम्।यत्रधातुनापायलक्षणोविषयोनिर्दिष्टः यथाग्रामादागच्छतीति।उपात्तविषयम्।यत्रधातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह।यथाबलाहकाद्विद्योततइति।निःसरणाङ्गे द्योतनेद्युतिर्वर्तते।यथाकुसूलात्पचतीत्यादौ आदानाङ्गे पाकेपचिर्वर्तते।अपेक्षितक्रियम्।यत्रक्रियावाचिपदंनश्रूयतेकेवलंक्रियाप्रतीयते।यथासांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रकाअभिरूपतराइति।

नवक्तव्यम्।इहतावदधर्माज्जुगुप्सतेअधर्माद्बीभत्सतइति।यएषमनुष्यःप्रेक्षापूर्वकारीभवतिसपश्यतिदुःखोऽधर्मोनानेनकृत्यमस्तीति।सबुद्ध्या संप्राप्यनिवर्तते। तत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम्।इहधर्माद्विरमति धर्मान्निवर्ततइति।धर्मात्प्रमाद्यतिधर्मान्मुह्यतीति।इहयएषमनुष्यःसंभिन्नबुद्धिर्भवतिसपश्यतिनेदंकिंचिद्धर्मोनाममनैनंकरिष्यामीतिसबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्तते।तत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम्।इहचसांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रकाअभिरूपतराइतियस्तैःसाम्यंगतवान्भवतिसएतत्प्रयुङ्क्ते।गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञानोपपद्यतेऽध्रुवत्वात्।गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञानोपपद्यते।रथात्प्रवीतात्पतितः।अश्वात्त्रस्तात्पतितः।सार्थाद्गच्छतोहीनइति।किंकारणम्।अध्रुवत्वात्। नवाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्।

गतियुक्तेष्विति।अचलत्वंध्रुवमेकरूपंचेतिपरिस्पन्देध्रुवतानास्तीतिमन्यते।अश्वात्त्रस्तादिति।त्रासपूर्वकेपरिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्धातूनांत्रसिर्वर्ततेत्रस्तश्चाश्वःपातस्यनिमित्तमितिपूर्वमश्वस्यत्रस्तत्वेनसंबन्धः पश्चात्पततइत्यनेनेतिध्रुवताश्वस्यनास्ति। नवेति।अयमर्थः।ध्रुवमेकरूपमुच्यते।तच्चध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयतेनत्वनवच्छिन्नम्।ततोऽपायेयदनाविष्टंतदपायेध्रुवमुच्यते।देवदत्तकर्तृकेचपातेत्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद्ध्रुवत्वम्।देवदत्तस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम्।अथवाश्वस्यत्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यंतत्त्वत्रममविवक्षितमित्यर्थः।तथाहि।कारकस्यपूर्वंक्रिययासमन्वयः।सचश्रुतिप्रापितउच्यते।पश्चाद्विशेषणेनवाक्यीयःसंबन्धस्ततश्चाश्वात्पततइतिसंबन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम्।पश्चात्त्रस्तत्वेनसंबन्धेसत्यप्यध्रौव्येन्तरङ्गासंज्ञाननिवर्तते।विशेषणस्यासत्यप्यपादानत्वेसामयिकीविभक्तिः।साचविशेष्यानुरोधेनप्रवर्ततेनत्वनियमेन।अथवात्रस्तस्याप्यपादानत्वंसत्यपित्रासापेक्षेऽध्रुवत्वेपातंप्रतिध्रुवत्वात्। यथोक्तंप्राक्। ॥

न वा एष दोषः। किं कारणम्। अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्। नात्राध्रौव्यं विवक्षितम्। किं तर्हि। ध्रौव्यम्। इह तावदश्वात्त्रस्तात्पतित इति यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। रथात्प्रवीतात्पतित इति यद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। सार्थाद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभावः तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। ये त्वेते त्यन्तं गतियुक्तास्तत्र कथम्। धावतः पतितस्त्वरमाणात्पतित इति। अत्रापि न वाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका। अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा भवति। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः॥ ॥अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति। इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति।

आशुगामित्वमिति। अयमर्थः। व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम्। जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्यत्राध्रौव्यम्। आशुगामित्वशब्देनैकार्थसमवायात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते। यद्यपीति। यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते। यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः। अत्रापीति। सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम्। तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्ध्रुवमेवेत्यर्थः। कथं पुनरिति। शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः। अलोमिकेति। अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्याकरणादेवमुच्यते। असतश्चेति। निदर्शनार्थमिदमुच्यते। यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुण्डिकेति। कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वाल्पतरत्वात्कुण्डिकात्वम्। विन्ध्यो वर्द्धितकमिति। पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम्। मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य मेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा। यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम्॥ भीत्रार्थानाम्॥ ॥कथमिति। भयमाकुलीभावस्त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः। प्रेक्षापूर्वकारीति। बुद्धिव्यवस्थातोऽत्रापायोऽस्तीति भावः। तत्र निवृत्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम्। चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः। चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्य वधबन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते। वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोराणामनीप्सितत्वात्। सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात्षष्ठ्याः प्राप्तायामिदं वचनम्॥ ॥

पराजे॥ ॥पराजिःक्वचिदभिभवेवर्तते।यथाशत्रून्पराजयतेइति।इहत्वसोढग्रहणान्न्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते।अध्ययनात्पराजयतेइहसति।अध्येतुंग्लायतीत्यर्थः।अत्रचार्थेऽकर्मकत्वात्षष्ठ्यांप्राप्तायांवचनम्।पूर्ववदस्यापिप्रत्याख्यानमिच्छन्त्यङ्गेपराजयेपराजेर्वर्तनात्॥वारणार्थानाम्॥ ॥किमुदाहरणमिति।अव्याप्तिंमन्यमानस्यप्रश्नः। भवेद्यस्येति।यस्यात्मीयामाषास्तस्यनईप्सिताइत्यर्थः।अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दंमन्यते।यस्यत्विति।यस्यात्मीयागावःपरकीयास्तुमाषास्तस्यनतईप्सिताः।तस्यापीति।ईप्सितशब्दःक्रियाशब्दआश्रीयतेनतुरूढिशब्दः।तत्रवारणक्रिययापरकीयाअपिमाषावारयितुराप्तुमिष्टाभवन्तिमानशब्देतेइत्येतेभ्योमा

सपश्यतियदिमांवृकाःपश्यन्तिध्रुवोमेमृत्युरितिसबुद्ध्या संप्राप्यनिवर्ततेतत्रध्रुवमपायेपादानमित्येवसिद्धम्।इहचोरेभ्यस्त्रायतेदस्युभ्यस्त्रायत इतियएषमनुष्यःप्रेक्षापूर्वकारीसुहृद्भवतिसपश्यतियदीमंचोराःपश्यन्तिध्रुवमस्यवधबन्धनादिपरिक्लेशःस्यादितिसबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्तयतितत्रध्रुवमपायेपादानमित्येवसिद्धम्।भीत्रार्थानाम्॥ ॥पराजेरसोढः॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुम्।कथमध्ययनात्पराजयतेइति।यएषमनुष्यःप्रेक्षापूर्वकारीभवतिसपश्यतिदुःखमध्ययनंदुर्धरंचगुरवश्चदुरुपचाराइतिसबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्ततेतत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम्॥ ॥वारणार्थानामीप्सितः॥किमुदाहरणम्।माषेभ्योगावारयति।भवेद्यस्यमाषानगावस्तस्यमाषाईप्सिताःस्युः।यस्यतुखलुगावोनमाषाःकथंतस्यमाषाईप्सिताःस्युः।तस्यापिमाषाएवेप्सिताः।आतश्चेप्सिताःयदेभ्योगावारयति।इहकूपादन्धंवारयतीतिकूपेऽपादानसंज्ञानप्राप्नोति।नहितस्यकूपईप्सितः।कस्तर्हि।अन्धः।तस्यापिकूपएवेप्सितःपश्यत्ययमन्धःकूपंमाप्रापदिति।अथवायथैवास्यान्यत्रापश्यतईप्साएवंकूपेऽपि। इहाग्नेर्माणवकंवारयतीतिमाणवकेऽपादानसंज्ञाप्राप्नोति।

गावारयति।माषाएवेति।एवकारोभिन्नक्रमः।ईप्सिताएवेत्यर्थः।कूपादिति।अन्धसंबन्धेकूपस्यनविनाशोनापिराजभयमितिप्रश्नः।कस्तर्ह्यन्धइति।तंप्रत्यनुकम्पायाःसद्भावात्तस्येप्सितत्वंमन्यते।तस्यापीति।वारणक्रिययाप्राप्तुमिष्टइत्यर्थः।अथवेति।ईप्सितइत्यनेनकर्मणाकर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाणस्यान्धस्यगमनादिक्रिययाकूपआप्तुमिष्टोभवतीतिप्रवर्ततेपादानसंज्ञा।अन्धस्यचप्रवृत्त्यनुमेयेप्सा।तदाह।अन्यत्रापश्यतइति।अन्धस्येत्यर्थः।सह्यपश्यन्नपिगन्तव्यंजिगमिषति।अन्यथानक्वचित्तस्यप्रवृत्तिःस्यात्। इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति।इहाग्नेरिति। ॥

कर्मसंज्ञात्रेति।परत्वादितिभावः।कर्मसंज्ञायाअवकाशोवारणार्थेभ्योऽन्येधातवः।अपादानसंज्ञायास्तुप्रकर्षरहितमीप्सितम्।ईप्सिततमस्यतूभयप्रसङ्गेपरत्वात्कर्मसंज्ञा।अग्नावपीति।कारकाधिकारेप्रकर्षोनविवक्ष्यतेइत्यतन्त्रंतमनिर्देशंमन्यते।कर्मणोयदीप्सितमिति।तत्रकर्मसंज्ञानिमित्तमेवाऽपादानसंज्ञायाइतिमाणवकेप्रवर्तते।ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः।ईप्सितेप्सितमिति।वारयितुर्यदीप्सितंकर्मतस्ययदीप्सितमित्यर्थः।शेषषष्ठ्याचात्रसमासः।अन्यथाक्तेनचपूजायामितिनिषेधःस्यात्।कर्तुरिति।प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायांप्रकर्षोविवक्ष्यतएव।तत्रद्वयोःसंज्ञयोःसावकाशयोःपरत्वादीप्सिततमस्यकर्मसंज्ञा।अन्तर्द्धौ

कर्मसंज्ञात्रबाधिकाभविष्यति।अग्नावपितर्हिबाधिकास्यात्।तस्माद्वक्तव्यंकर्मणोयदीप्सितमिति।ईप्सितमिति।ईप्सितेप्सितमितिवा।वारणार्थेषुकर्मग्रहणानर्थक्यंकर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिवचनात्।वारणार्थेषुकर्मग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।कर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिवचनात्।कर्तुरीप्सिततमंकर्मेत्येवसिद्धम्।अयमपियोगःशक्योऽवक्तुम्।कथंमाषेभ्योगावारयतीति।पश्यत्वयंयदीमागावस्तत्रगच्छन्तिध्रुवःसस्यविनाशः।सस्यविनाशेऽधर्मश्चैवराजभयंच।सबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्तयति।तत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम्॥अन्तर्द्धौयेनादर्शनमिच्छति॥अयमपियोगःशक्योऽवक्तुम्।कथमुपाध्यायादन्तर्धत्तइति।पश्यत्वयंयदिमामुपाध्यायःपश्यतिध्रुवंमेप्रेषणमुपालम्भोवेतिसबुद्ध्यासंप्राप्यनिवर्तते।तत्रध्रुवमपायेऽपादानमित्येवसिद्धम्॥आख्यातोपयोगे॥ ॥उपयोगइतिकिमर्थम्।नटस्यशृणोतिग्रन्थिकस्यशृणोति।उपयोगइत्युच्यमानेऽत्रप्राप्नोति।एषोपिह्युपयोगः।आतश्चोपयोगः।यदारम्भकारङ्गंगच्छन्तिनटस्यश्रोष्यामःग्रन्थिकस्यश्रोष्यामइति।एवंतर्ह्युपयोगइत्युच्यतेसर्वश्चोपयोगः।तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेसाधीयोयउपयोगइति।कश्चसाधीयः।योग्रन्थार्थयोः।अथवाउपयोगःकोभवितुमर्हतियोनियमपूर्वकः।तद्यथा।उपयुक्तामाणवकाइत्युच्यन्तेयएतेनियमपूर्वकमधीतवन्तोभवन्ति।

येनादर्शनमिच्छति॥ ॥अन्तर्धत्तइति।तिरोभवतीत्यर्थः॥आख्यातोपयोगे॥उपयोगोव्यापारःसचाविशिष्टोनटोपाध्याययोरितिमत्वापृच्छति।उपयोगइतिकिमर्थमिति।आरम्भकारङ्गंगच्छन्तीति।रङ्गंसामाजिकस्थानम्।आरम्भकायत्नेनप्रवृत्तिमन्तोगच्छन्तीत्यर्थः।प्रकर्षगतिरिति।व्यापारमात्रेलब्धेउपयोगग्रहणंविशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम्।तेनग्रन्थार्थधारणार्थयत्नग्रहणंसउपयोगः।अथवेति।उपयोगशब्दस्यैवायमर्थोनियमपूर्वकंविद्याग्रहणम्॥ ॥

किंपुनरिति। उभयथासंभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। यद्यपक्रामतीति। यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः। संततत्वादिति। शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः। अथवेति। यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते। ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य। तथा चोक्तम्। वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते। कैश्चिद्दर्श

किंपुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम्। कश्चात्र विशेषः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यकारकम्। अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम्। यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम्। अस्तु तर्हि कारकम्। ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। परिगणनं तत्र क्रियते। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति। अयमपि योगः शक्योवक्तुम्। कथमुपाध्यायादधीत इति। अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम्। यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति। संततत्वात्। अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते। गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्त इति। अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः। यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥

नभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति॥ जनिकर्तुः॥ अपक्रामन्ति ता इति। लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते। लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते। तर्काश्रयात्तु प्रक्रियाभिद्यन्ते वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः। सांख्यदर्शने त्वाविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्त्यपक्रमः। यदीति। यद्यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यत इति प्रसिद्धम्। इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः। संततत्वादिति। अविच्छेदादित्यर्थः। यथा बिलाद्दीर्घभोगो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः। अथवेति। क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः। ननु सतो जन्मायोगादसतश्च कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायत इति प्रयोगः। नैष दोषः। बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात्॥ ॥

भुवः प्र॥ संततत्वादिति। सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः। अथवेति। वस्तुतोत्र भेद एवापामिति भावः। कर्मणायम्॥ कर्मग्रहणमिति। उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम्। यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः। तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। कर्मण एवेति। सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः। नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात्। वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात्। कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः। ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात्। तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः। अथेति। अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः। अभिप्रयत एवेति। श्रुतपदार्थसं-

भुवः प्रभवः॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति। अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः। यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति। संततत्वात्। अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्॥ कर्मग्रहणं किमर्थम्। यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते। अथ यंसग्रहणं किमर्थम्। कर्मणाभिप्रैति। संप्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। यंसग्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। कर्मणा यमेति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात्। उपाध्यायाय गां ददातीति। इह न स्यादुपाध्यायाय गामहादुपाध्यायाय गां दास्यतीति। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिकर्मणि।

बन्धे नैव निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः। कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात्। ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात्। ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा नैष दोषः। कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात्। तथा च साभीष्टा। यत इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः। निर्भज्यत इति। आकृष्यत इत्यर्थः। अथेति। कर्मणा-यमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः। अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः। आभिमुख्य इति। उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः। ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा-भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन। एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः।

श्राद्धायेति।श्राद्धंनिन्दतिनास्तिकत्वादित्यर्थः।युद्धायेति।युद्धविषयंसंनहनपूर्वकंनिश्चयंकरोतीत्यर्थः।पत्येशेतइति।पतिमुपसृत्यशेतेइत्यर्थः।नसिध्यतीति।क्रियान्तरानुपादानादितिभावः।कथंचनामेति।क्रियान्तरानुपादानेएकस्याएवक्रियायाःकर्मकरणभावएकदाएकात्मन्येवनोपपद्यतइतिभावः।क्रियापीति।प्रतीयमानक्रियापेक्षःकारकभावःप्रविशपिण्डीमित्यादाविवात्रेत्यर्थः।यदातुसंदर्शनादयोधात्वर्थाद्भेदेनविवक्ष्यन्तेतदासंप्रदानसंज्ञाअन्यदातुकर्मसंज्ञैवयथाकटंकरोतीति।साचभेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेननियतविषयैवाश्रीयतइतिप्रयोगस्यासंकरः।कर्मणःकरणसंज्ञेति।एतच्छन्दोविषयम्।सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियथाप्राप्तमपिप्रयोगोभवति।पशुनारुद्रंयजतइति।रुद्रंदेवतामुद्दिश्यपशुंत्यजतीत्यर्थः।केचिदन्व

तेनयंचाभिप्रैतियंचाभिप्रैष्यतियंचाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रेसर्वत्रसिद्धंभवति।क्रियाग्रहणमपिकर्तव्यम्।इहापियथास्यात्।श्राद्धायनिगर्हते।युद्धायसंनह्यते।पत्येशेतेइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।कथम्।क्रियांहिनामलोकेकर्मेत्युपचरन्ति।कांक्रियांकरिष्यसिकिंकर्मकरिष्यसीति।एवमपिकर्तव्यम्।कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेसंप्रत्ययोभवति।क्रियापिकृत्रिमंकर्म।नसिध्यति।कर्तुरीप्सिततमंकर्मेत्युच्यते।कथंचनामक्रिययाक्रियेप्सिततमास्यात्।क्रियापिक्रिययेप्सिततमाभवति।कयाक्रियया।संदर्शनक्रिययाप्रार्थयतिक्रिययाऽध्यवस्यतिक्रिययाच।इहयएषमनुष्यःप्रेक्षापूर्वकारीभवति।सबुद्ध्यातावत्कंचिदर्थंपश्यतिसंदृष्टेप्रार्थनाप्रार्थनायामध्यवसायःअध्यवसायआरम्भःआरम्भेनिर्वृत्तिःनिर्वृत्तौफलावाप्तिः।एवंक्रियापिकृत्रिमंकर्म।एवमपिकर्मणःकरणसंज्ञावक्तव्यासंप्रदानस्यचकर्मसंज्ञा। पशुनारुद्रंयजते।पशुंरुद्रायददातीत्यर्थः।अग्नौकिलपशुःप्रक्षिप्यतेरुद्रायोपह्रियतइति॥क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानांयंप्रतिकोपः॥ ॥किमतएकार्थाआहोस्विन्नानार्थाः।

र्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषयएवसंप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्।दानंचस्वत्वनिवृत्तिःपरस्वत्वापत्तिपर्यन्तेतिप्रत्यज्ञायि।तदुभयमप्ययुक्तम्।अन्यत्रापिभाष्यकारेणसंज्ञायाअभ्युपगमात्।तथाचक्रियाग्रहणस्यगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रस्यचप्रत्याख्यानंकृतम्।तथास्वत्वनिवृत्त्यभावेपिददातेःप्रयोगोदृश्यतेनशूद्रायमतिंदद्यादिति।खण्डिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटांददातीतिच॥क्रुधद्रुह॥ ॥किमेतइति।ननुलोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः।एवंतर्हिचित्तदोषरूपतासर्वेषामस्तीतिसामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायांतुभिन्नार्थत्वमित्यदोषः। ॥

किमर्थमिति। एकेनैवधातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषांवैयर्थ्यप्रसङ्गः। नानार्थाइति। क्रोधोरोषः। द्रोहोऽभिचारः। ईर्ष्यापरगुणासहनम्। असूयापरगुणविध्वंसनम्। कुपाविति। कुपोधातोर्वाच्यत्वेनयदवस्थितंतदेतेषांसाधारणमित्यर्थः। कोपपूर्वाणांसर्वेषांग्रहणार्थंयंप्रतिकोपइतिविशेषणमित्यर्थः। तेनेहनभवतिभार्यामीर्ष्यतीति। परैर्दृश्यमानांनसहतइत्ययमत्रार्थइतिनास्तिकोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः। नह्यकुपितःक्रुध्यतीति। ननुकोपःक्रोधएवेतिभेदाभावात्कथंपौर्वापर्यम्। एवंतर्हिप्रथमामनुद्भूतांकोपावस्थांद्वितीयांचोद्भूतांविकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः। नवाकुपितोद्रुह्यतीति। यत्रविषयेसंप्रदानसंज्ञेष्यतेतदुद्देशेनैतदुच्यतेनतुसर्वविषयापेक्षया। अन्यथाव्यभिचाराभावाद्यंप्रतिकोपइतिविशेषणमनुपादेयंस्यात्। भार्यामीर्ष्यतीतिविनापिकोपात्प्रयोगदर्शनाच्च। अस्मान्द्वेष्टीत्यत्रसंप्रदानसंज्ञानभवतिद्विषेरक्रोधार्थत्वात्। अनभिनन्दनेहिद्विषिर्व

किंचातः। यद्येकार्थाः किमर्थंपृथङ्निर्दिश्यन्ते। अथनानार्थाः। कथंकुपिनाशक्यन्तेविशेषयितुम्। एवंतर्हिनानार्थाः। कुपौत्वेषांसामान्यमस्ति। नह्यकुपितःक्रुध्यति। नवाऽकुपितोद्रुह्यति। नवाकुपितईर्ष्यति। नवाकुपितोऽसूयति॥ साधकतमंकरणम्॥ ॥ तमग्रहणंकिमर्थम्। नसाधकंकरणमित्येवोच्येत। साधकंकरणमितीयत्युच्यमानेसर्वेषामेवकारकाणांकरणसंज्ञाप्रसज्येत। सर्वाणिहिकारकाणिसाधकानि। तमग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। पूर्वास्तावत्संज्ञाअपवादत्वाद्बाधिकाभविष्यन्ति। पराःपरत्वादनवकाशत्वाच्च। इहतर्हिधनुषाविध्यतिअपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञासाधकत्वाच्चकरणसंज्ञाप्राप्नोति। तमग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति। एवंतर्हिलोकतएतत्सिद्धम्।

र्ततेयथोषधंद्वेष्टीति॥ साधक॥ ॥ तमग्रहणमिति। कारकाधिकारात्साधकत्वेलब्धेपुनःसाधकश्रुतिःप्रकर्षमवगमयतीतिप्रश्नः। सर्वेषामेवेति। प्रकर्षगतिरुत्तरत्रप्रतिपादयिष्यते। तत्रवचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्चकरणसंज्ञायाःसंज्ञान्तराणांचविकल्पःस्यात्। नन्वसतिविशेषाश्रयणेकरणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकंस्यात्। तर्हिसंज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञाकंचिदेवविषयंपरिहरतीतिलभ्यतेनत्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषयेतस्याःप्रवृत्तिर्लभ्या। परत्वादनवकाशत्वाच्चेति। विषयभेदापेक्षोहेतुद्वयोपन्यासः। सावकाशत्वेसतिपरत्वंहेतुरन्यत्रनिरवकाशत्वम्। इहतर्हीति। अत्रसंज्ञाद्वयप्रसङ्गेनिरवकाशत्वादपादानसंज्ञैवस्यात्। करणसंज्ञाह्यपादानादन्यत्रसावकाशा। तमग्रहणेतुसतिविविक्तविषयलाभादुभयोर्धनुषाविध्यतीत्यत्रपरत्वात्करणसंज्ञासिध्यतीति।

॥

उदकमानेयमिति।कन्यादानार्थम्।नचानभिरूपइति।दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येतिभावः।तरतमयोगोनास्तीति।कथंपुनःकेवलयोःप्रत्यययोःप्रयोगः।नैषदोषः।प्रत्ययानुकरणत्वात्।तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौप्रत्ययौप्रतीयेतेताभ्यामपिसाहचर्यात्तदर्थोलक्ष्यते।तत्रतमश्रुतिरेतज्ज्ञापयतिप्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेहप्रकरणेसामर्थ्यगम्यःप्रकर्षोनाश्रीयते।सांकाश्यकेभ्यइति।बुद्धिकल्पितोत्रापायोनतुमुख्यः। यत्रकृत्स्नइति।सर्वैरवयवैःसहयत्रावयवीव्याप्तइत्यर्थः।गङ्गायामिति।गोभिर्गङ्गायाव्याप्त्यभावान्नस्यादधिकरणसंज्ञा।अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमात्राश्रयेणप्रकल्पिताधारनिबन्धनासाभवति।अथसामग्रीसाध्यायांक्रियायां

तद्यथालोकेभिरूपायोदकमानेयमभिरूपायकन्यादेयेति।नचानभिरूपेप्रवृत्तिरस्ति।तत्राभिरूपतमायेतिगम्यते।एवमिहापिसाधकंकरणमित्युच्यते।सर्वाणिचकारकाणिसाधकानिनचासाधकेप्रवृत्तिरितितत्रसाधकतममितिविज्ञास्यते।एवंतर्हिसिद्धेसतियत्तमग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःकारकसंज्ञायांतरतमयोगोनभवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।अपायमाचार्यःकिंन्याय्यंमन्यतेयत्रसंप्राप्यनिवृत्तिः।तेनेहैवस्यात्।ग्रामादागच्छति।सांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रकाअभिरूपतराइत्यत्रनस्यात्।कारकसंज्ञायांतरतमयोगोनभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति। तथाऽऽधारमाचार्यःकिंन्याय्यंमन्यतेयत्रकृत्स्नआधारात्माव्याप्तोभवति।तेनेहैवस्यात् तिलेषुतैलंदध्निसर्पिरिति।गङ्गायांगावःकूपेगर्गकुलमित्यत्रनस्यात्।कारकसंज्ञायांतरतमयोगोनभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति॥उपान्वध्याङ्वसः॥ ॥वसेरश्यर्थस्यप्रतिषेधः॥वसेरश्यर्थस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।ग्रामेउपवसतीति।सतर्हिवक्तव्यः।नवक्तव्यः।

कोतिशयःकरणस्येतिचेत्।यद्व्यापारानन्तरंक्रियाप्रसिद्धिः।यस्यचयदातिशयविवक्षातदातस्यकरणत्वंयथास्थाल्यापच्यतइति।कारकान्तरापेक्षश्चकरणस्यातिशयोनतुस्वकक्षायामित्यश्वेनदीपिकयापथाव्रजतीतिसर्वेषांक्रियानिष्पत्तौसंनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वंसिद्धम्॥उपान्व॥ ॥वसेरश्यर्थस्येति।अर्थशब्दोनिवृत्तिवाची।व्यधिकरणेषष्ठ्यौ।अश्यर्थस्यवाचकोयोवसिस्तस्येत्यर्थः।अथवाशीङोर्थःश्यर्थःनश्यर्थोऽश्यर्थः।तस्यअस्थानार्थस्येत्यर्थः।स्थानेहिशीङ्वर्ततेयथाजलाशयइति।तेनग्रामेतिष्ठतीत्यत्रार्थेग्राममुपवसतीतिप्रयोगः।अस्थानार्थत्वेतुग्रामउपवसतीति। ॥

नात्रेति।विशिष्टाधारावस्थितत्वेननिश्चितेदेवदत्तेभोजननिवृत्तिंविशिष्टकालांप्रत्याययितुमिदंप्रयुज्यतेग्राममुपवसतीति।तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षोग्रामस्याधिकरणभावः।उपवसनंतुस्वरूपेणैवकालमपेक्षतइतिकालेनैवास्यान्तरङ्गःसंबन्धः।ग्रामादिनांतुबहिरङ्गइत्यर्थः॥कर्तुरीप्सित॥तमग्रहणमिति॥असत्यपितमग्रहणेग्रामंगच्छतीत्यादौकर्मसंज्ञासिद्ध्यतीप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादितिप्रश्नः।माणवकइति।विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः।कर्मसंज्ञेति।परत्वात्।अग्नावपीति।अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसद्भावात्।कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्नतुनिरवकाशाप्यपादानसंज्ञासावकाशयाकर्मसंज्ञयाबाधितुंशक्यते।तमग्रहणेतुसतिसंज्ञयोर्विषयविभागलाभः॥इहेति॥लोकःशास्त्रंचसामान्येननिर्दिश्यते।लोकेप्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रेचोदाह्रियमाणत्वात्।द्रव्यान्तरमिति।ओदनशब्दस्यतण्डुलविकारेप्रयुज्यमानत्वात्पचेश्चविक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्यौदनस्यविक्लेदनान्तरकरणात्।ओदनार्थाइति।गौणार्थाश्रयणेनैवसर्वलोकस्यप्रयोगदर्शनादिदमत्रनचोदनीयंमुख्यस्यैवत्वोदनस्यपुनर्विक्लित्तिकरणेकस्मादयंप्रयोगोनभवतीति।विकारविशेषप्रतिपादनायगौणार्थपरिग्रहः।तण्डुलान्पचतीत्युक्तेविकारान्तरमपिप्रतीयते।अथेहेति।उभयथाप्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योःसाक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्याविक्लेदनवचनेतुपचौतण्डुलानामोदनंपचतीतिप्रयोगायोगाद्द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च।निर्वर्तनवचनेतुपचौतण्डुलानांकर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनंपचतीतिप्रयोगाभावप्रसङ्गाच्चप्रश्नः।द्व्यर्थःपचिरिति।विक्लेदनोपसर्जनेनिर्वर्तनेपचिर्वर्तते।तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनंनिर्वर्तयतीत्यर्थः।तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षंतण्डुलानांकर्मत्वम्।प्रधानभूतक्रियापेक्षंत्वोदनस्य।

नात्रोपपूर्वस्यवसेर्ग्रामोऽधिकरणम्।कस्यतर्ह्यनुपसर्गस्य।ग्रामेसोवसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति॥कर्तुरीप्सिततमंकर्म॥ ॥तमग्रहणंकिमर्थम्।कर्तुरीप्सितंकर्मेतीयत्युच्यमानेइहाग्नेर्माणवकंवारयतीतिमाणवकेऽपादानसंज्ञाप्रसज्येत।नैषदोषः।कर्मसंज्ञात्रबाधिकाभविष्यति।अग्नावपितर्हिबाधिकास्यात्।इहपुनस्तमग्रहणेक्रियमाणेतदुपपन्नंभवतियदुक्तंवारणार्थेषुकर्मग्रहणानर्थक्यंकर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिवचनादिति।इहोच्यते।ओदनंपचतीतियश्चोदनःपच्येतद्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत।नैषदोषः।तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यति।ओदनार्थास्तण्डुलाओदनइति।अथेहकथंभवितव्यंतण्डुलानोदनंपचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनंपचतीति।उभयथापिभवितव्यम्।कथम्।इहहितण्डुलानोदनंपचतीतिद्व्यर्थःपचिस्तण्डुलान्पचन्नोदनंनिर्वर्तयतीति।

च्यर्थश्चैवेति।तण्डुलानांसंबन्धिनंविकारविशेषमोदनंविक्लित्त्यानिर्वर्तयतीत्यर्थः।साचविक्लित्तिःसामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेतिविज्ञायते।इहकश्चिदिति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदधिपयसोरीप्सिततमत्वंनत्वोदनस्येतिदर्शयति।तस्याप्योदनइति।दधिपयसोस्तुसंस्कारकत्वात्करणभावः।नतुगुणेष्विति।गुणेषूपकारकेषुकेवलेष्वनास्यादरः।किंतर्हितत्संस्कृतओदनइत्यर्थः। मृदुविशदइति।मृदुश्चासौविशदश्चेतिकर्मधारयः।यदिमार्दवमात्रेआदरःस्यात्पङ्कमपिभक्षयेत्।विशदमात्रादरेसिकताअपि।ईप्सितस्येति।ईप्सिततममेवेप्सितपदेनसामान्यशब्देननिर्दिष्टम्।विशेषेषुसामान्यस्यभावात्।तत्रयन्निर्वृत्तंक्रिययाऽनाधेयविकारंक्रियायानिष्पत्त्यर्थंकेवलमुपादी

इहेदानींतण्डुलानामोदनंपचतीतिद्व्यर्थश्चैवपचिर्विकारयोगेषष्ठीतण्डुलविकारमोदनंनिर्वर्तयतीति।इहकश्चित्कंचिदामन्त्रयतेसिद्धंभुज्यतामिति।सआमन्त्र्यमाणआहप्रभूतंभुक्तमस्माभिरिति।आमन्त्रयमाणआहदधिखलुभविष्यतिपयःखलुभविष्यति।आमन्त्र्यमाणआह।दध्नाखलुभुञ्जीयपयसाखलुभुञ्जीयेति।अत्रकर्मसंज्ञाप्राप्नोति तद्धितस्येप्सिततमंभवति।तस्याप्योदनएवेप्सिततमो नतुगुणेष्वस्यानुरोधः।तद्यथा।भुञ्जीयाहमोदनंयदिमृदुविशदःस्यादिति।एवमिहापिदधिगुणमोदनंभुञ्जीयपयोगुणमोदनंभुञ्जीयेति।ईप्सितस्यकर्मसंज्ञायांनिर्वृत्तस्यकारकत्वेकर्मसंज्ञाप्रसङ्गःक्रियेप्सितत्वात्।ईप्सितस्यकर्मसंज्ञायांनिर्वृत्तस्यकारकत्वेकर्मसंज्ञानप्राप्नोति।गुडंभक्षयतीति।किंकारणम्।क्रियेप्सितत्वात्।क्रियातस्येप्सिता।नवोभयेप्सितत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।उभयेप्सितत्वात्।उभयंहितस्येप्सितम्।आतश्चोभयम्।यस्यहिगुडभक्षणेबुद्धिःप्रसक्ताभवतिनासौलोष्टंभक्षयित्वाकृतीभवति।यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुम्।

यतेत्क्रियासंबन्धात्प्राप्यमपिनेप्सितमितितस्यकर्मसंज्ञानप्राप्नोति।यत्रहिकर्मार्थाक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिमित्तत्रकर्मेप्सितम्।अन्यत्रतुक्रियैवप्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेतिभावः।गुडंभक्षयतीति।भक्षणायगुडस्योपादानंनतुगुडायभक्षणानुष्ठानम्।नवेति।गुडभक्षणंयस्येप्सितंतस्यगुडोभक्षणक्रिययेप्सितः।यस्मान्नासौगुडस्यदर्शनस्पर्शनादिनाकृतीभवतिनापिलोष्टादिभक्षणेनेतिनभक्षणमात्रमीप्सितंनापिगुडमात्रमित्यर्थः। ॥

येत्वेतइति।तेहियांकांचित्क्रियामनुष्ठायकालमतिवाहयन्तिनतेषांद्रव्यविशेषेतात्पर्यम्।ततश्चनाहंकटंकरिष्यामीत्यत्रकटस्यकर्मत्वानुपपत्त्याद्वितीयानप्राप्नोतीतिकटकर्मिकाक्रियाननिषिद्धाभवेत्।तथाघटोमयाऽऽहृतइत्यत्रघटस्यकर्मत्वाभावादाहृतइत्यत्रकर्मणिनिष्ठानप्राप्नोति।यस्त्वसौप्रेषयतीति।प्रयोजकचिन्तानुवर्तनंतस्यस्वार्थसिद्धयेकर्तव्यम्।यदाचविशिष्टकर्मिकाक्रियातेनसंपाद्यतेतदाज्ञानुष्ठिताभवतीतिप्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमितिभाष्यकारस्याभिप्रायः।अन्येतुप्रयोजककर्त्रपेक्षयाप्रयोज्यस्यकर्तुरनीप्सितमपिकर्मेत्याचक्षते।तत्तुप्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहर-

येत्वेतेराजकर्मिणोमनुष्यास्तेषांकश्चित्कंचिदाहकटंकुर्वितिसआहनाहंकटंकरिष्यामिघटोमयाआहृतइति।तस्यक्रियामात्रमीप्सितम्।यद्यपितस्यक्रियामात्रमीप्सितंयस्त्वसौप्रेषयतितस्योभयमीप्सितमिति॥तथायुक्तंचानीप्सितम्॥ ॥किमुदाहरणम्।विषंभक्षयतीति।नैतदस्ति।पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति।नसिध्यति।कर्तुरीप्सिततमंकर्मेत्युच्यते।कस्यचनामविषभक्षणमीप्सितंस्यात्।विषभक्षणमपिकस्यचिदीप्सितंभवति।इहयएषमनुष्यःदुःखार्तोभवतिसोन्यानिदुःखान्यनुनिशम्यविषभक्षणमेवज्यायोमन्यते।आतश्चेप्सितंयत्तद्भक्षयति।यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोतितदुदाहरणम्।किंपुनस्तत्।ग्रामान्तरमयंगच्छन्चोरान्पश्यतिअहिंलङ्घयतिकण्टकान्मृद्नातीति।इहेप्सितस्यापिकर्मसंज्ञाआरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि।यदिदानींनैवेप्सितंनाप्यनीप्सितंतत्रकथम्।ग्रामान्तरमयंगच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पतिकुड्यमूलान्युपसर्पतीति।अत्रापिसिद्धम्।कथम्।अनीप्सितमितिनायंप्रसज्यप्रतिषेधःईप्सितंनेति।किंतर्हिपर्युदासोयम्।यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति।अन्यच्चैवेदमीप्सिताद्यन्नैवेप्सितंनाप्यनीप्सितमिति॥

णोऽयुक्तमितिन्यायविदोमन्यन्ते॥तथायुक्तम्॥ ॥कस्यचनामेति।विषमितिवक्तव्येविषभक्षणमितिकिमर्थमुच्यतेयदिभक्षणमीप्सितंतदाविषमपीप्सितंविषभक्षणस्यत्वनीप्सितत्वेविषमपिप्राणहरत्वादनीप्सितंभवति।भक्षणक्रिययाचविषंनेप्सितंपरिहारादिक्रियापेक्षयातदीप्सितंभवत्येवेतिभक्षणग्रहणेनप्रदर्श्यते।विषभक्षणमपीति।यथालोकस्यसुखप्राप्त्यर्थाक्रियायांप्रवृत्तिस्तथाभयादिभ्योदुःखनिवृत्त्यर्थापिविषादिष्वित्यर्थः।चोरान्पश्यतीति।विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तुमनिष्टतमाअपिचोरास्तथायुक्ताःपूर्वेणासिद्धकर्मभावाअनेनकर्मसंज्ञयासंबध्यन्ते।ईप्सितस्यापीति।ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः।नायंप्रसज्यप्रतिषेधइति।यथाऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतंवस्तुतत्प्रतिषेधद्वारेणप्रतिपाद्यतेतथानीप्सितशब्देनापिद्वेष्यंवस्तुयदभिधीयतेतेनदेवनगृह्यतेकिंतुसर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः॥

॥

अकथितं च॥ ॥केनेति। किं साधारण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः। अपादानादिभिरिति। कर्तरि करणे वाऽत्र तृतीया। भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यत इति। तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति। इह कारक इत्यनुवर्तनात्तस्यैव कारकत्वेऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम्। रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन। तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचनेन भवतः। किमुदाहरणमिति। नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः। अथवाऽपादानादिभिः सर्वैः स्वविषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवं मत्वा पृच्छति। उपयोगनिमित्तमिति। उपयुज्यत इत्युपयोगः पयःफलादि तस्य निमित्तं गवादि। अनेन गां दो

अकथितं च॥ ॥केनाकथितम्। अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः। किमुदाहरणम्। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥१॥ दुहि। गां दोग्धि पयः। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। दुहि।

ग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तूपयोगार्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति। तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति। अपूर्वविधाविति। पूर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति। ब्रुविशासिगुणेनेति। ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः। क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम्। कविनेति। कविशब्दो मेधाविवचनः। क्रान्तदर्शनात्। दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति। ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः। गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति। तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धम्। नैतदस्ति। यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः। नैवमिह। निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात्। गां दोग्धीति। दोहेनाप्यमानत्वेऽपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप उपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वाद् प्राप्ता कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते। दुह्यादिपरिगणनान्नटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति। कथितात्रेति। गोः पय आदत्त इत्यर्थावगमात्॥

पौरवं गामिति। पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोश्चेप्सिततमत्वं न पौरवस्य। कथितात्रेति। पौरवाद्गां जिघृक्षत इत्यर्थे संप्रत्ययात्। न याचनादेवेति। याचितापि याचनकालेनाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः। अन्ववरुणद्धीति। गौर्व्रजं प्रविशति गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः। कथितेति। गां व्रजे स्थापयतीति संप्रत्ययाद्व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम्। माणवकमिति। आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः। कथितेति। माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षत इति संप्रत्ययात्। न प्रश्नादेवेति। प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः। भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः। अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात्किमर्थमुभयोरुपादानम्। उच्यते। अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम्। तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति। वृक्षमिति।

याचि। इदं तर्हि पौरवं गां याचत इति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। न याचनादेवापायो भवति याचितोसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। याचि। रुधि। अन्ववरुणद्धि गां व्रजम्। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा। रुधि। प्रच्छि। माणवकं पन्थानं पृच्छति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टोसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते। प्रच्छि। भिक्षि। पौरवं गां भिक्षते। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते। भिक्षि। चिञ्। वृक्षमवचिनोति फलानि। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा। ब्रुविशास्तिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना। ब्रुविशास्तिगुणेन यत्सचते तस्योदाहरणम्। किं पुनस्तत्। पुत्रं ब्रूते धर्मं पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति। नैतदस्ति। कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा। तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि। पौरवं गां याचते माणवकं पन्थानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षत इति। अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथितेलादयो भवन्त्याहोस्विदकथिते।

वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः। कथितेति। वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थावसायात्। पुत्रमिति। पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः। कथितेति। धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात्। अथेति। सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्यावयितुमाह। इहासंकीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद्गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि। पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था। अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसंप्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकीर्तितमकथितमिहाश्रितम्। तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः। ॥

भा॰कै॰ २९८

कथितइति। प्रधानेईप्सिततमइत्यर्थः। प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्यन्याय्यत्वात्। अथवाऽपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्यतु कारकत्वाभावादभिधानासंभवमवैति यद्वक्ष्यति षष्ठींकुर्यात्तदागुणेइति। अकारकमिति। अपादानादिषेवविशेषेषु कारकत्वंसामान्यंस्थितं नतु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः। अथकारकइति। यदाविशेषाश्रयण दृत्तिसामान्यमित्यर्थः। पंयामिति। उद्देशएववीप्साप्रतिपन्नेति साभवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता। दुह्यतेगोरिति। अपादानंगोः। याच्यतेपौरवादिति। ननूदाहरणत्रयवादीपौरवस्यकर्मत्वमिच्छत्येवेति कथंपौरवादित्युक्तम्। अत्रोच्यते। न्यायस्यसमान—

कथितेलादयः। कथितेलादिभिरभिहितेगुणकर्मणि काकर्तव्या। कथितेलादयश्चेत्स्युः षष्ठींकुर्यात्तदागुणे। कथितेलादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणितदाकर्तव्या। दुह्यतेगोः पयः याच्यतेपौरवस्यकम्बलइति। कथम्। अकारकंह्यकथितात्। अकारकंह्येतद्भवति। किंकारणम्। अकथितत्वात्। कारकंचेत्तु नाकथा। अथकारकंनाकथितम्। अथकारकेसति काकर्तव्या। कारकंचेद्विजानीयाद्यांयांमन्येत साभवेत्। कारकंचेद्विजानीयाद्यांयाप्राप्नोति सासाकर्तव्या। दुह्यतेगोः पयः याच्यतेपौरवात्कम्बलइति। कथितेभिहितेत्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणिलादिविधिः सपरे। कथितेलादिभिरभिहितेत्वविधिरेषभवति। किमिदंत्वविधिरिति। तवविधिस्त्वविधिः। त्वमतिः। किमिदंत्वमतिरिति। तवमतिस्त्वमतिरिति। नैवमन्येमन्यन्ते। कथंतर्ह्यन्येमन्यन्ते।

त्वादत्राप्यपादानत्वंमन्यते। तथाहि। याच्यतेपौरवात्कम्बलइत्यस्यपौरवात्कम्बलआदित्स्यतइत्यर्थः। ततोबुद्धिकृतस्यापायस्यात्रसंभवः। कथितइति। प्रधानकर्मणिलादिभिरभिहितेतवैवंमतिर्यदुक्तंगुणेषष्ठीभवति चतुर्थीपञ्चम्यौचेति॥ तवविधिस्त्वमतिरिति। असपदेनविग्रहः। त्वशब्दस्त्वन्यवाची। यथोतत्वः पश्यन्निति पस्पशायामुक्तम्। युष्मदर्थस्यापित्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम्।

रामः २९८

इदानीन्याय्यंपक्षंदर्शयति।गुणकर्मणीति।लादयोलकृत्यक्तखलर्थाः।गौर्दुह्यतेपयः।गौर्दोग्धव्यापयः।गौर्दुग्धापयः।गौःसुदोहापयः।अनेन दुह्यादयःसर्वएवोदाहरणानीतिदर्शितम्।तत्रसत्यप्यपायोयदानविवक्ष्यतेनिमित्तभावमात्रविवक्षैवतुगोस्तदानेनकर्मता।अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तंचविद्यतेकारकं यथानटस्यशृणोतीति।यतश्चपयोर्थीप्रथमंगविप्रवर्त्ततेततोन्तरङ्गत्वाद्दुह्यादिषुगुणकर्मणिलादयोभवन्ति।सत्यपिचान्तरङ्गत्वेगवादीनामीप्सिततमत्वाभावोऽन्यार्थत्वात्।तत्रक्रियाप्रवृत्तेः।पयसस्त्वविवक्षायांगोरेवेप्सिततमत्वम्।यथोक्तमपादानमुत्तराणिगांदोग्धीति।पयोविवक्षायांचप्राधान्येप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणेलादयः।उक्तंच।गुणकर्मणिलादिविधिःपूर्वंगुणकर्मणाभवतियोगात्।मुख्यंकर्मप्रेप्सुर्यस्माद्गव्येवयततेप्राक्।तस्माच्छुद्धस्यदुहेर्भवतिगवापूर्वमेवसंबन्धः।गोर्दुहिनापयसस्तु प्राक्तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति।अपादानविवक्षायांतुपञ्चमीभवति।गोर्दुह्यतेपयइति।यदातुपयोविशेषणत्वेनगोर्विवक्षातदाषष्ठीगोःपयोदोग्धीति।माणवकायधर्मंब्रूतइत्यपिभवतियदाधर्मेणकर्मणामाणवकस्याभिप्रेयमाणत्वंलक्ष्यते।तदविवक्षायांत्वनेनकर्मत्वम्।सपरइति।उत्तरसूत्रेप्ययमेवविधिरित्यर्थः।बोध्यतेमाणवकंधर्मः।श्राव्यतेमाणवकंश्लोकः।भोज्यतेमाणवकमोदनइति।प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वान्माणकस्यप्राधान्यंधर्मादेस्तुगुणभावः।ध्रुवेति।अगुणेप्रधानकर्मणि।ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषुचेष्टितयुक्तिषुचगत्यर्थेषुलादयोभवन्ति।पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याध्रुवयुक्तयोऽकर्मकाउच्यन्ते।तेषांहिक्रियास्वात्मन्येवावस्थितानतुकर्मार्था।तत्रध्रुवइवध्रुवइतिस्वात्मनिष्ठोऽकर्मकोधात्वर्थउच्यते।तेनमासमास्यतेदेवदत्तःशाय्यतेक्रोशंदेवदत्तइतिप्रयोज्येदेवदत्तेप्रयोजकव्यापारस्यतत्रैवपूर्वंसंनिपाताल्लादयोभवन्तितथागम्यतेग्रामंदेवदत्तइत्यत्रापि।अनल्पमतेरिति।मेधाविनआचार्यस्येत्यर्थः।स्मरतेति।आगमस्याविच्छेदमनेनदर्शयति।आगमएवायंनस्वमतिपरिकल्पनेतिदर्शयितुमाह।अपरइति।

गुणकर्मणिलादिविधिःसपरे।गुणकर्मणिलादयोभवन्तिसहपरेणयोगेन।गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणाविति।ध्रुवचेष्टितयुक्तिषुचाप्यगुणेतदनल्पमतेर्वचनंस्मरत।ध्रुवयुक्तिषुचेष्टितयुक्तिषुचाप्यगुणेकर्मणिलादयोभवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्यवचनंस्मर्यताम्।अपरआह।प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणाम्।प्रधानकर्मण्यभिधेयेद्विकर्मणांधातूनांकर्मणिलादयोभवन्तीतिवक्तव्यम्।अजांनयतिग्रामम्।

॥

अजानीयतइति। अजायाःप्राधान्यान्नेतुश्चतस्यामेवपूर्वंक्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्चतस्यामेवलादयः। ण्यन्तेकर्तुश्चकर्मणइति। कर्तुःसतोण्यन्तेधातौकर्मणोवाच्यकाल्लादयोभवन्ति। गतिबुद्धीत्यनेनयस्यप्रयोज्यस्यकर्मसंज्ञाविधीयतेतस्मिन्वाच्येसर्वेषुगत्यर्थादिषुधातुषुलादयोभवन्तीत्यर्थः। पूर्वश्लोकेतुभेदेनोक्तंगत्यर्थाकर्मकेषुप्रधानेकर्मणि। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषुतुसपरइत्यनेनवचनेनलादयोगुणकर्मणि। प्रयोज्यकर्मण्येवलादयोदृश्यन्तइत्येकेषांमतम्। माणवकंधर्मंबोधयतीत्यादावनियतोगुणप्रधानभावइत्याहुः। धर्मप्रतिपादनपरत्वेवाक्यस्यधर्मस्यप्राधान्यंमाणवकस्यगुणभावः। माणवकसंस्कारपरायांतुप्रवृत्तौमाणवकस्यप्राधान्यंधर्मस्यगुणभावः। तथाऽभिधानव्यापारेणप्रयोजकव्यापारस्यप्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैवकर्मणःप्राधान्यम्। गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तुगुणभावः। आर्थेनतुन्यायेनप्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यम्। तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्यतत्प्राधान्यात्तत्कर्मणो

अजानीयतेग्रामम्। अजानीताग्राममिति। अप्रधानेदुहादीनाम्। अप्रधानेदुहादीनांकर्मणिलादयोभवन्तीतिवक्तव्यम्। दुह्यतेगौःपयः। ण्यन्तेकर्तुश्चकर्मणः। लादयोभवन्तीति। गम्यतेयज्ञदत्तोग्रामंदेवदत्तेन। केपुनर्धातूनांद्विकर्मकाः। नीवह्योर्हरतेश्चापिगत्यर्थानांतथैवच। द्विकर्मकेषुग्रहणंद्रष्टव्यमितिनिश्चयः॥ अजांनयतिग्रामंभारंवहतिग्रामंभारंहरतिग्रामम्। गत्यर्थानाम्। गमयतिदेवदत्तंग्रामंयापयतिदेवदत्तंग्रामम्। सिद्धंवाप्यन्यकर्मणः। सिद्धंवापुनरेतद्भवति। कुतः। अन्यकर्मणः। अन्यस्यात्राजाकर्मअन्यस्यग्रामः। अजामसौगृहीत्वाग्रामंनयति॥ अन्यकर्मेतिचेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत्। अन्यकर्मेतिचेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिरयंभवेत्। अजानीयतेग्राममिति। परसाधनउत्पद्यमानेनलेनाजायाअभिधानंनप्राप्नोति।

पिप्राधान्यमितिवदन्नआचार्यः। दुह्यादिपरिगणनादन्यत्रद्विकर्मकत्वंनप्राप्नोतिदृश्यतेचेतिमत्वापृच्छति। केपुनरिति। गत्यर्थानामिति। उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणंगत्यर्थग्रहणम्। तथैवचेति। चकारेणजयत्यादयःसमुच्चीयन्तइत्याहुः। शतंजयतिदेवदत्तम्। शतंमुष्णातिदेवदत्तम्। शतंदण्डयतिदेवदत्तम्। सिद्धंवेति। अन्यस्याश्रूयमाणस्यक्रियाविशेषस्यकर्मणःसंभवादित्यर्थः। अथवाकर्मशब्देनकर्मत्वमुच्यते। अन्यकर्मत्वादित्यर्थः। विभाषागुणइतिपञ्चमी। यथाप्रविशपिण्डीमितिभक्षणापेक्षंपिण्ड्याःकर्मत्वंतथाऽजांग्रामंनयतीत्यत्रग्रहणापेक्षमजायाःकर्मत्वम्। नयतिस्तुप्राप्तिमात्रवाचीतेनाजांगृहीत्वाग्रामंप्राप्नोतीतिवाक्यार्थःसंपद्यते। परसाधनइति। नीयतइतिनयतेःपरेणलकारेणनयतिकर्मैवाभिधानीयम्। ग्रहणस्यत्वजाकर्मननयतेरितिकथंसालेनाभिधीयते। तस्मादन्यकर्मत्वमजायानेष्टव्यम्॥

॥

कालेति।मासादयएवकालवाचित्वेनलोकेप्रसिद्धाःनतुगोदोहनपाकादयइतिसत्यपिभावस्यकालत्वेपृथगुपादानंकृतम्।निर्ज्ञातपरिमाणाहिक्रियाअनिर्ज्ञातपरिमाणायाःक्रियायाःपरिच्छेदायोपादीयमानामासगोदोहादिशब्दवाच्याकालइतिदर्शनम्।अध्वाचासौगन्तव्योऽध्वगन्तव्यः।अतएवनिपातनाद्विशेषणस्यापिपरनिपातः।गन्तव्यतयालोकेयःप्रसिद्धःक्रोशयोजनादिनियतपरिमाणःतस्यैवकर्मत्वंनान्यस्येत्यध्वानंस्वपितीतिनभवति।केचिदध्वगत्यन्ताइतिपठन्ति।तत्रायमर्थः।गतेरन्तोनिष्ठानिश्चयोवायेषुतेगत्यन्ताःक्रोशयोजनादयः।अध्वनोगत्यन्ताइतिषष्ठीसमासः।कर्मसंज्ञाहीति।ननुकालाध्वनोरितिद्वितीयासिद्धेतिकिंकर्मसंज्ञया।गोदोहादीनांकालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्द्वितीयानप्राप्नोतीतिभावस्यतावत्कर्मसंज्ञाविधेया।कालाध्वनोरपित्वादिविधानार्थंकर्मत्वमेषितव्यम्।आस्यतेमासः।आसितव्योमासः।आसितोमासः।स्वासोमासः।एवंशय्यतेक्रोशइत्यादिद्रष्टव्यम्।यदात्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थेआसनादौवासादयोवर्तन्तेतदापूर्वेणैवकर्मत्वंसिद्धम्।तथाहि।मासमास्तइत्यस्यायमर्थः।मासमासनेनव्याप्नोतीति।तथाच-

कालभावाध्वगन्तव्याःकर्मसंज्ञाह्यकर्मणाम्।कालभावाध्वगन्तव्याअकर्मकाणांधातूनांकर्मसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्।काल।मासमास्ते।मासंस्वपिति।भाव।गोदोहमास्ते।गोदोहंस्वपिति।अध्वगन्तव्य।क्रोशमास्ते।क्रोशंस्वपिति।देशश्चाकर्मकाणाम्।कर्मसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्।कुरून्स्वपिति।पञ्चालान्स्वपिति।विपरीतंतुयत्कर्मतत्कल्मकवयोविदुः।किमिदंकल्मेति।अपरिसमाप्तंकर्मकल्म।नवाअस्मिन्सर्वाणिकर्मकार्याणिक्रियन्तेकिंतर्हिद्वितीयैव।यस्मिंस्तुकर्मण्युपजायते ऽन्यद्धात्वर्थयोगापिचयत्रषष्ठी।

दर्शयति।प्राकृतमेवेदंकर्मयथाकटंकरोतीति।अत्रदर्शनेनकेवलमकर्मकाणांकालादयःकर्मत्वंप्रतिपद्यन्तेअपितुसकर्मकाणामपि।न्यायस्यतुल्यत्वात्।देशश्चेति।संस्त्यायविशेषःकुरुपञ्चालादिर्देशइहगृह्यतइतिभाष्यउदाहरणाद्विज्ञायते।इदानीमकथितस्यपूर्वाचार्यकृतंसंज्ञान्तरंदूषयितुमुपन्यस्यति।विपरीतमिति।कर्मधर्माणांविपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते।ईप्सिततमंद्वेष्यमितरच्चेतिपूर्वंत्रिविधंकर्मनिर्दिष्टमिदंतद्विपरीतम्।कपिलकादित्वाच्चलत्वेकल्मेतिभवति।अपरिसमाप्तमिति।ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः।नवेति।लकृत्यक्तखलर्थानामविधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेयइतिपूर्वमुक्तत्वात्।दुहादीनांत्वप्रधानकर्मणिलादिविधानात्तुच्छएवायंपक्षः।तथाचपरस्ताद्दूषयिष्यते।तस्यैवविपरीतकर्मणोलक्षणंदर्शयति।यस्मिंस्त्विति।यस्मिन्गवादौकर्मणिसत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायतेतत्कल्म।धात्वर्थयोगेति।धातुशब्देनधात्वर्थउच्यते।तस्यार्थःप्रयोजनंपयःप्रभृतितेनयोगोयस्याःसाषष्ठीयत्रभवतिगौर्दुह्यतेपयःपौरवस्यकम्बलोयाच्यतइति।प्रधानेतुनभवतिषष्ठीदुह्यतेपयसोगोरिति। ॥

इदानीसंज्ञान्तरमनारभमाणआह।कल्मनोक्तमिति।यस्मात्तत्कर्मैवतस्मात्तथकल्मेतिनोक्तमस्मिन्शास्त्रे।दुहादीनामप्रधानेकर्मणि लादिदर्शनात्सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद्भेदेनचकल्मसंज्ञाविधानेकर्मकार्याप्रसङ्गादितिभावः।धातोर्हिवृत्तिरि ति।रेफस्यलत्वमात्रेणधातोरर्थान्तरेवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः।क्वचित्तुपाठः धातोर्निवृत्तिरिति।तत्रायमर्थः।धातोःकरोतेरेफस्यलत्वमात्रे णस्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति।एतदुक्तंभवति।वर्णविकारेपिकृतेकर्मकल्मशब्दयोःपर्यायतैव।यथापांसुरपांसुलशब्दयोः तत्रकिंसं ज्ञाभेदेनेत्यर्थः।एतेनेति।अकथितंकर्मेत्येवास्तुमाभूत्पूर्वसूत्रद्वयंतद्विषयेऽनेनैवकर्मसंज्ञायाःसिद्धत्वात्परिगणनंचनकरि-ष्यतद्वृतिप्रश्नार्थः।यत्त्विति।यवेभ्योगांवारयतीतिगवांकथितत्वात्कर्मसंज्ञानस्याद्वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैवतुस्यादितिकर्तुरी प्सिततममित्यारब्धम्।तस्मिन्नारब्धेऽनीप्सितस्यकर्मसंज्ञानप्राप्नोतीतितथायुक्तमित्यारब्धव्यम्।ननुतथायुक्तस्यानेनभविष्यति।नैत दस्ति।दुह्यादिपरिगणनंनटस्यशृणोतीत्यादावतिप्रसङ्ग·निवृत्त्यर्थमवश्यंवक्तव्यम्।ईप्सितयुक्तंचेति।ईप्सितेनयवादिनायुक्तं

> तत्कर्मकल्मेतिचकल्मनोक्तंधातोर्हिवृत्तिर्नरलत्वतोस्ति।एतेनकर्मसंज्ञासिद्धाभवत्यकथितेन।तत्रेप्सित स्यकिंस्यात्प्रयोजनंकर्मसंज्ञायाः।यत्तुकथितंपुरस्तादीप्सितयुक्तंचतस्यसिद्ध्यर्थम्।ईप्सितमेवतुयत्स्या त्तस्यभविष्यत्यकथितेन।अथेहकथंभवितव्यंनेताश्वस्यस्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताश्वस्यस्रुघ्नस्येति।उभय थागोणिकापुत्त्रः॥ ॥

यज्ञवादिर्वार्यमाणंतस्यकर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थंपूर्वसूत्रंकर्तव्यमित्यर्थः।चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थंचेत्युक्तंभव ति।ईप्सितमेवेति।अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभावंदर्शयति।अकथितेनेति।सूत्रैकदेशानुकरणमेतत्।अनेनसूत्रेणेत्यर्थः।अथे हेति।प्रधानेकर्मण्यभिधेयेलादीनाहुरित्युक्तम्।तत्रलादिग्रहणेनकिंषष्ठ्यपिगृह्यतेउतन।यद्यादिशब्दोव्यवस्थायांतदालः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यस्तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्येतेषांग्रहणंन्याय्यम्।अथप्रकारेतदाषष्ठ्यपिलादिग्रहणेनगृह्यतेइ तिप्रधानकर्मण्येवसाभवतीतिमत्वाप्रश्नः।उभयथेति।गुणकर्मणिषष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपिस्मर्यते।वाचनिकंचेदंनतुन्या य्यम्।यत्रह्येकेनैवशब्देनभिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोःकर्मणोरभिधानंनसंभवतितत्रप्रधानकर्मणएवाभिधानंन्याय्यम्।षष्ठीतु पृथग्गुणप्रधानाभ्यांद्वितीयावद्विधीयतेविरोधाभावादुभाभ्यांप्राप्ताशिष्टस्मरणाद्गुणकर्मणिविकल्प्यते॥ ॥

गतिबुद्धि॥ ॥कथमिति। कर्मशब्देन कचित्क्रिया गृह्यते। यथा कर्तरि कर्मव्यतिहार इति। कचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति। ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छति। ह्वयत्यादीनामिति। ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः। ह्वयति देवदत्त इति। पुत्रादेः कर्मणोऽभावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम्। शब्दायते इति। शब्दं करोतीति शब्दवैरेति क्यङ्। शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। शृणोत्यादीनामिति। शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति। शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात्। न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम्। शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः। बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोज

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स णौ॥ ॥शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मेति। कश्चात्र विशेषः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्ध्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनर्ह्वयत्यादयः। ह्वयति क्रन्दति शब्दायते। ह्वयति देवदत्तः। ह्वाययति देवदत्तेन। क्रन्दति देवदत्तः। क्रन्दयति देवदत्तेन। शब्दायते देवदत्तः। शब्दाययति देवदत्तेन। शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात्। शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुनः शृणोत्यादयः। शृणोति विजानात्युपलभते। शृणोति देवदत्तः। श्रावयति देवदत्तम्। विजानाति देवदत्तः। विज्ञापयति देवदत्तम्। उपलभते देवदत्तः। उपलम्भयति देवदत्तम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अशब्दक्रियत्वात्। अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति। शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्। शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः। जल्पति विलपति आभाषते। जल्पति देवदत्तः। जल्पयति देवदत्तम्। विलपति देवदत्तः। विलापयति देवदत्तम्। आभाषते देवदत्तः। आभाषयति देवदत्तम्।

कव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रख्यापयतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिन्त्यमेतत्। जल्पतिप्रभृतीनामिति। जल्पत्यादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे। पुत्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात्। दृशेः सर्वत्रेति। यदि क्रियाग्रहणमथ साधनग्रहणमथोभयग्रहणं सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः। ॥

पश्यति रूपतर्क इति। चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम्। अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्ध्यति। तत्र साधनकर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते। क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात्। पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव। श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः। दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिद्ध्यति। आदिखादीति। आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। नीवह्योर्गत्यर्थत्वात्। यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये। तथापि वहेरनियन्तृकर्तृकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः परस्मैपदमिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम्।

दृशेः सर्वत्र। दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम्। दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति देवदत्तः। आदयति देवदत्तेन। अपर आह। सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपीदमेकमिष्यते। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। इदमेषां जग्धम्। खादि। खादति देवदत्तः खादयति देवदत्तेन। नी। नयति देवदत्तः नाययति देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्य। वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम्। वहन्ति बलीवर्दा यवान्। वाहयति बलीवर्दान्यवान्॥ भक्षेरहिंसार्थस्य॥ भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम्। भक्षयति पिण्डीन्देवदत्तः भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तेन। अहिंसार्थस्येति किमर्थम्। भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः भक्षयति बलीवर्दान्यवान्॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम्॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासमास्ते देवदत्तः मासमासयति देवदत्तम्। मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तम्। सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम्।

वहेरिति। नियन्ता सारथिः॥ भक्षेरिति। अणिकर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्तिः। भक्षयन्ति यवानिति। क्षेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति। तदवस्थायां केश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात्। परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति। हिंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते। कालकर्मणामिति। कालग्रहणेन साहचर्यात्पूर्वं सह निर्दिष्टत्वाद्वा भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम्। वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद्वा। सिद्धं त्विति। तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति। स्वाश्रयं चाव्याहतं कर्मत्वम्। तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति। ॥

नचकेचिदिति।ननुक्रियामात्रविवक्षायांकालादीनामविवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वंभवत्येव।यथाप्रोतेदेवदत्तोनभुङ्क्तेइति।अत्राहुः।अत्यन्ताविद्यमानकर्माणोधातवोऽकर्मकग्रहणेनगृह्यन्तेनत्वविवक्षितकर्माणः।अन्यथापचादीनामपिकर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानिकार्याणिभवेयुः।अकर्मकशब्दस्यचधातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्तेनत्वर्थाः।अर्थाश्रयणेहिकर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशःस्यात्।धातुष्वाश्रीयमाणेषुक्वचिदपिकर्मसंबन्धदर्शनेनसाकल्य।तएवेतदितितत्त्वप्रत्ययविषयानाकर्मत्वेनव्यपदिश्यन्ते।अर्थास्तुकारकादिभेदाद्भिन्नाएवेत्यन्येसकर्मकाअन्यएवाकर्मकाइतिस्याद्व्यपदेशः।यदात्वर्थस्यापिस्वतोनास्तिभेदइतिदर्शनंतदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेनदोषः।क्वचिदिति।द्रव्यएवकर्मणिसत्यकर्मकाइत्यर्थः।अथवायेनेति।संभवव्य

तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।अकर्मकाणामित्युच्यते।नचकेचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः।तएवंविज्ञास्यामः क्वचिद्येऽकर्मकाइति।अथवायेनकर्मणासकर्मकाश्चाकर्मकाश्चभवन्तितेनाकर्मकाणाम्।नचैतेनकर्मणाकश्चिदप्यकर्मकः।अथवायत्कर्मभवतिनचभवतितेनाकर्मकाणाम्।नचैतत्कर्मक्वचिदपिनभवति॥ हृक्रोरन्यतरस्याम्॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम्॥ हृक्रोर्वावचनेअभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानंकर्तव्यम्।अभिवदतिगुरुंदेवदत्तः।अभिवादयतेगुरुंदेवदत्तेन।अभिवादयतेगुरुंदेवदत्तम्।पश्यन्तिभृत्याराजानंदर्शयतेभृत्यैराजादर्शयतेभृत्यान्राजा।कथंचात्रात्मनेपदम्।एकस्यणेरणाविति अपरस्यणिचश्चेति॥ स्वतन्त्रःकर्ता॥ ॥किंयस्यस्वंतन्त्रंसःस्वतन्त्रः।

भिचाराभ्यांविशेषणविशेष्यभावेसर्वत्रवस्तुस्थित्याऽविवक्षिताअपिकालादयःसन्तीतिनतैःकेचिदकर्मकाइत्यर्थः।अथवेति।अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गंद्रव्यकर्मनिषिध्यतेनबहिरङ्गंकालादिकर्म।तथाहि।पूर्वंक्रियायाद्रव्याकर्मणासहसंबन्धोभवतिपश्चात्कालादिभिःपरिमाणनिर्धारणाय।तथाचोक्तम्। ।शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मोऽत्रवर्तते।क्रियासुकालसंयोगोतःप्राप्ये।गोद्रव्यकर्मणाइति।सूत्रंचेदंनियमार्थमितिअ कडारसूत्रउक्तंततएवावधार्यम्॥ हृक्रोर॥ ॥उभयत्रविभाषेयमितिनवेतिविभाषेत्यत्रोक्तम्।अभिवादिदृशोरिति।अभिवादयतावप्राप्ताकर्मसंज्ञापक्षेविधीयतेदृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यंप्राप्तापक्षेनिवर्त्यते॥ स्वतन्त्रःकर्ता॥ ॥किंयस्येति।तन्तुवायस्यस्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्चप्रश्नः। ॥

भा·कै· २९२

तन्तुवायइति।यद्यपितन्तुवायोवयतिभुङ्क्तेइत्यादौतन्तुवायस्यकर्तृसंज्ञेष्यतेतथापिविशेषविहितत्वात्परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपिसाप्राप्नोति।ब्राह्मणोधीतइत्यादौचब्राह्मणादेर्नप्राप्नोतीतिदोषः।वितानइति।वितन्यतइति।वितानम्।स्वतन्त्रोब्राह्मणइति।स्वशब्दआत्मवाची।स्वआत्मातन्त्रंप्रधानंयस्यसस्वतन्त्रउच्यते।तत्रकारकाधिकारात्क्रियासिद्धौप्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापितन्तुवायरूपतयातन्त्रानुपयोगात्प्रधानवाचिनःस्वतन्त्रशब्दस्येहग्रहणम्।अनेककारकसाध्यायामपिक्रियायांयदाकस्यचित्स्वातन्त्र्यंतथाकारकसूत्रेप्रतिपादितम्।यस्यधातुनाव्यापारोऽगुणभावेनोच्यतेसर्वोसौस्वतन्त्रइत्येतदपितत्रैवभाष्यकृताप्रतिपादितम्।हेतुमतीति।प्रयोज्यइत्यर्थः।यथाकर्तृसन्निधौकरणादीनांनास्तिस्वातन्त्र्यंतथाप्रयोजकसन्निधौप्रयोज्यस्यपारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्याभावात्कर्तृसंज्ञायाअप्रसङ्गात्पाचयत्योदनंदेवदत्तेनेतिकर्तृतृतीयानप्राप्नोति।तत्प्रयोजकइत्यत्रचत-

किंचातः।तन्तुवायेप्राप्नोति।नैषदोषः।अयंतन्त्रशब्दोऽस्त्येववितानेवर्तते।तद्यथा।आस्तीर्णंतन्त्रं।प्रोतंतन्त्रमिति।वितानमितिगम्यते॥अस्तिप्राधान्येवर्तते।तद्यथा।स्वतन्त्रोऽसौब्राह्मणइत्युच्यतेस्वप्रधानइतिगम्यते।तद्यःप्राधान्येवर्ततेतन्त्रशब्दस्तस्येदंग्रहणम्॥स्वतन्त्रस्यकर्तृसंज्ञायांहेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात्॥स्वतन्त्रस्यकर्तृसंज्ञायांहेतुमत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।पाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।अस्वतन्त्रत्वात्।नवास्वातन्त्र्यादितरथाह्यकुर्वत्यपिकारयतीतिस्यात्।नवाकर्तव्यम्।किंकारणम्।स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोसौभवति।इतरथाह्यकुर्वत्यपिकारयतीतिस्यात्।योहिमन्यतेनासौस्वतन्त्रःअकुर्वत्यपितस्यकारयतीत्येतत्स्यात्।नाकुर्वतीतिचेत्स्वतन्त्रः।नचेदमकुर्वतितस्मिन्कारयतीत्येतद्भवतिस्वतन्त्रोसौभवति।शक्यंतावदनेनोपसंख्यानंकुर्वतावक्तुंकुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति।साधीयोज्ञापकम्। ॥

च्छब्देनपरामर्शोनोपपद्यते।नवेति।प्रयोजकसन्निधानेपिप्रयोज्यस्यकरणादिसाधनविनियोगादिनास्वातन्त्र्यस्यक्रियासिद्धौसद्भावादित्यर्थः।अकुर्वत्यपीति।यदिप्रयोज्यस्यस्वातन्त्र्यंनस्यान्नैवासौसाधनान्तरविनियोगादिनाक्रियांकुर्यात्।तथाचाकुर्वत्यपिप्रयोज्येप्रयोजकःकारयतीतिव्यपदिश्येत।शक्यंतावदिति।उपसंख्यानवाद्यपिप्रयोज्यस्यस्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीतिप्रतिपाद्यते।प्रयोज्यस्यस्वातन्त्र्येणस्वव्यापारंप्रत्यप्रवर्तनात्किलोपसंख्यानमारभ्यते।तेनचेदमवश्याभ्युपगन्तव्यंयःकरोतिसस्वतन्त्रःनत्वकुर्वन्निति।एवंचेत्प्रयोजकसन्निधानेपिस्वार्थदर्शनात्प्रयोज्यःकरोतिनान्यथेतितस्यस्वातन्त्र्यमस्त्येव।तथाचोक्तंभाष्यकृता।नहिकश्चित्परोनुग्रहीतव्यइतिप्रवर्ततेसर्वइमेस्वभूत्यर्थंयतन्तइति॥ ॥

एमः २९२

प्रेषितेचेति। कर्तुरधिकरणत्वेनविवक्षितत्वात्सप्तमी॥ क्रियामिति। स्वार्थदर्शनादिच्छायांसत्यांक्रियांतद्दर्शनेत्वक्रियाम्। यदिचेति। स्वार्थादर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः॥ तत्प्रयोजकः॥ ॥प्रैषइति। ननुपूर्वसूत्रएवप्रयोज्यस्यस्वातन्त्र्यमुपपादितंतत्किमर्थंचोद्यते। एवंमन्यते। प्रैषादूर्ध्वंप्रयोज्यस्यस्वव्यापारेप्रवर्तनात्स्वातन्त्र्यंप्रैषकालेतुस्वव्यापारएप्रवर्तनात्प्रवृत्तौप्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यंनास्तितस्यचप्रयोजकोनहेतुःस्यात्ततश्चात्रनणिज्भवेत्। प्रेषग्रहणमध्येषणानिवृत्त्यर्थमितिकेचित्। अध्येषणेकिलव्यापार्यमाणस्यगुर्वादेःस्वव्यापारेस्वातन्त्र्यमस्तीति। तन्नयुक्तम्। न्यायस्यतुल्यत्वात्। तस्मादत्रप्रैषग्रहणेननियोगमात्रमु

प्रेषितेचकिलायंक्रियांचाक्रियांचदृष्ट्वाऽध्यवस्यति। कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति। यदिचप्रेषितोसौनकरोतिस्वतन्त्रोसौभवतीति॥ तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥ ॥प्रैषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः। प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञायाअप्रसिद्धिःप्राप्नोति। स्वतन्त्रप्रयोजकोहेतुसंज्ञोभवतीत्युच्यतेनचासौस्वतन्त्रंप्रयोजयति। स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम्। स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत्। स्वतन्त्रमसौप्रयोजयति। स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमितिचेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वंविप्रतिषिद्धम्। यदिचस्वतन्त्रोनप्रयोज्यः। अथप्रयोज्योनस्वतन्त्रः। प्रयोज्यःस्वतन्त्रश्चेतिविप्रतिषिद्धम्। उक्तंवा। किमुक्तम्। एकंतावदुक्तम्। नवास्वातन्त्र्यादितरथाह्यकुर्वत्यपिकारयतीत्येतत्स्यादिति। अपरमुक्तम्। नवासामान्यकृतत्वाद्धेतुतोह्यविशिष्टम्। स्वतन्त्रप्रयोजकवादप्रयोजकइतिचेन्नुक्तसंशयेनतुल्यमिति॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितोव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायचतुर्थपादेतृतीयमाह्निकम्॥

च्यतेनतुनिकृष्टविषयएवनियोगः। स्वतन्त्रत्वादिति। दृष्टसामर्थ्योवासंभावितसामर्थ्योवाक्रियायांस्वातन्त्र्येणसमाश्रितएवनियुज्यतइत्यर्थः। स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति। प्रयोजकसन्निधौपारतन्त्र्येणस्वातन्त्र्यस्यतिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरितिभावः। उक्तंवेति। वक्ष्यमाणस्यापिबुद्ध्याविषयीकृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तंवक्ष्यमाणंचाभेदेनोक्तंवेतिनिर्दिष्टम्। नवासामान्यकृतत्वा। दिति। हेतुमतिचेत्यत्रवार्तिककारेणैतदुक्तम्। मुक्तसंशयेनेति। अप्रयुक्तोयःस्वयंकरोतितेनतुल्यःप्रयोज्योपीत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतभाष्यप्र·प्र·च·तृती·॥ ॥

भा·कै· २६३

प्राग्रीश्वरात्॥ ॥किमर्थमिति। प्रागीश्वरादित्येवक्रियतांप्रत्यासत्त्याधिरीश्वरइतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यतइतिप्रश्नः। वीश्वरादिति
।व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक्स्यात्। यदासंहितयासूत्रपाठस्तदावकारसहितईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम्। यदयमिति। से
कसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्चनिपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायांसिद्धायांकृन्मेजन्तइत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्व्याप्तिर्बोध्यतइ
त्यर्थः। परोपीति। कृत्यार्थेतवैकेनित्यादिरेजन्तः णमुलादिश्चमान्तोऽस्तितदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकंव्याप्तेर्बोधस्य। यत्तर्हीति। व्या
प्तावाश्रीयमाणायांनिपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धैवकिंतद्विधानेनेतिज्ञापकंसंपद्यते। समासेष्विति। तुल्यजातीयव्या
वृत्त्येनियमार्थमेतत्स्यादिनतुव्याप्त्यग्रहणाज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः। एवंतर्हीति। लोकेप्रत्यासत्तिराश्रीयतेयथाकपिञ्जलानालभे-

प्रागीश्वरान्निपाताः॥ ॥किमर्थंरेफाधिकईश्वरशब्दोगृह्यते। रीश्वराद्वीश्वरान्माभूत्। रीश्वरादित्युच्यतेवीश्व
रान्माभूदिति। शकिणमुल्कमुलावीश्वरेतोसुन्कसुनाविति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिअन
न्तरोयईश्वरशब्दस्तस्यग्रहणमिति। यदयंकृन्मेजन्तइतिकृतोमान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञांशास्ति। कृन्मेजन्तःपरो
पिसः। परोप्येतस्मात्कृन्मेजन्तश्चास्तितदर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञांशास्तितज्ज्ञापयत्याचा
र्यः अनन्तरोयईश्वरशब्दस्तस्यग्रहणमिति। समासेष्वव्ययीभावः। समासस्यैतज्ज्ञापकंस्यादव्ययीभावएवस
मासोऽव्ययसंज्ञोभवतिनान्यइति। एवंतर्हिलोकतएतत्सिद्धम्। तद्यथालोकेआवनान्तादाउदकान्तात्प्रियं
पान्यमनुव्रजेदिति। यएवप्रथमोवनान्तउदकान्तश्चततोनुव्रजन्ति। लौकिकंचातिवर्तते। द्वितीयंतृतीयंचव
नान्तमुदकान्तंचानुव्रजन्तितस्माद्रेफाधिकईश्वरशब्दोग्रहीतव्यः॥

तेतित्रयएवालभ्यन्तेनचतुरादयः। शास्त्रेचलोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियतेइतिभावः। लौकिकमिति। लौकिकंप्रत्यासत्तिलक्षणंन्यायंलोक
कएवपरित्यजति। स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तंप्राप्यनिवर्तते। कपिञ्जलानित्यत्रतुप्रथमातिक्रमेकारणाभावान्नहिंस्यात्सर्वा
भूतानीतिचतुर्थादिषुनिषेधावतारात्त्रयएवालभ्यन्ते। इहतुविरोधकाभावाद्व्याप्तिन्यायाश्रयःस्यात्। नलोकाव्ययेत्यव्ययत्वाल्लो- राम:
कादीनांसिद्धेषष्ठीनिषेधेपुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञायाएवाभावंज्ञापयेत्। निपातसंज्ञातुस्यादेव। ततश्चिकीर्षथमित्यादौ २६३
निपातएकाजितिप्रगृह्यसंज्ञास्यात्॥ ॥

अथेति।प्राग्ग्रहणद्वारेणावधिनिर्द्देशश्चोद्यते।निपाताइत्येवास्तुयथाप्रत्ययइत्यादिरधिकारोविनाप्यवधिनिर्द्देशेनाभिमतविषयेप्रवर्त्ततेतथायमपिप्रवर्त्तिष्यतइतिभावः।निपातसंज्ञामिति।चादिष्वप्यक्रियायोगेविकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषुसाक्षात्प्रभृतिषुचगतिसंज्ञाभावपक्षेसावकाशानिपातसंज्ञागत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः।क्रियमाणइति।ईश्वरादितिपञ्चम्याप्राक्शब्दाध्याहारेलब्धेपुनःश्रुतिःप्राग्ग्रहणंसंपद्यते।परशब्दाध्याहारेणतुपञ्चमीनभविष्यति।चादयोऽसत्त्वेइत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात्।तन्त्रेणैववाद्वौप्राक्शब्दावुच्चार्येते।तेनायमर्थः।प्राग्रीश्वराद्येव्यवस्थितास्तेप्राङ्निपातसंज्ञाभवन्तिनिपाताःसन्तोगत्यादिसंज्ञाइतिसमावेशःसिद्धः।केवलेतुनिपाताइत्यधिकारेक्रियमाणेसत्यामपिप्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायःस्यान्नतुसमावेशः।अवयवसंज्ञाइति।विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्यसमुदायस्यान्तरालपतितागत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवाभवन्तितेषांसंज्ञाइत्यर्थः॥चादयोऽसत्त्वे॥ ॥अयमिति।अ

अथप्राग्वचनंकिमर्थम्।प्राग्वचनंसंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्।प्राग्वचनंक्रियतेनिपातसंज्ञायाअनिवृत्तिर्यथास्यात्।अक्रियमाणेहिप्राग्वचनेऽनवकाशाःगत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाःनिपातसंज्ञांबाधेरन्।ताःमाबाधिषतेतिप्राग्वचनंक्रियते।अथक्रियमाणेपिप्राग्वचनेयावताअनवकाशाएताःसंज्ञाःकस्मादेवनबाधन्तइति।क्रियमाणेहिप्राग्वचनेसत्यांनिपातसंज्ञायामेताअवकाशसंज्ञाआरभ्यन्तेतत्रवचनात्समावेशोभविष्यति॥चादयोऽसत्त्वे॥ ॥अयंसत्त्वशब्दःअस्त्येवद्रव्यपदार्थकः।तद्यथा।सत्त्वमयंब्राह्मणःसत्त्वमियंब्राह्मणीति।अस्तिक्रियापदार्थकःसद्भावःसत्त्वमिति।कस्येदंग्रहणम्।द्रव्यपदार्थकस्य।कुतएतत्।एवंचकृत्वाविधिश्चसिद्धोभवतिप्रतिषेधश्च।किंपुनरयंपर्युदासःयदन्यत्सत्त्ववचनादितिआहोस्वित्प्रसज्यायंप्रतिषेधःसत्त्ववचनेनेति।किंचातः।यदिपर्युदासःविप्रइत्यत्रापिप्राप्नोति।क्रियाद्रव्यवचनोयंसंघातःद्रव्यादन्यश्चविधिनाश्रीयते।

र्थद्वयेपिसत्त्वशब्दस्यप्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौप्रमाणानुपलम्भात्प्रश्नः।तत्रसीदन्त्यस्मिन्जातिगुणक्रियाइतिसत्त्वंद्रव्यमुच्यतेयदातुसतोभावःसत्त्वमितितदासाध्यमानतयाक्रियारूपापन्नासत्तासत्त्वशब्देनोच्यते।एवंचकृत्वेति।यदिसत्त्वशब्देनसत्तोच्येततदाप्रतिषेधोऽनर्थकःस्यात्।नहिचादिषुसत्तावाचीकश्चिच्छब्दोस्तियदर्थोनिषेधःस्यात्।पशुर्वैपुरुषइत्यत्रचनिपातसंज्ञास्यात्।चाद्यनुकरणानांचःपठितोहियस्मादर्थइत्यादावपिविधिनिषेधोयथाभिमतविषयं नव्यवतिष्ठेयातां।द्रव्यग्रहणेतुव्यवतिष्ठेते।द्रव्यशब्देनचात्रसिद्धावस्थारूपंवस्त्वभिधीयते।तदुक्तम्।वस्तूपलक्षणंयत्रसर्वनामप्रयुज्यते।द्रव्यमित्युच्यतेसोर्थोभेद्यत्वेनविवक्षितइति॥किंपुनरिति।उभयथाशास्त्रेदर्शनात्प्रश्नः।विप्रइति।विप्रातीतिविप्रः।आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययान्तः।क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्यात्क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थेवर्तते।

॥

प्रादिभिरिति।निपातत्वेनाभिमतैः।सामान्यमिति।सारूप्यम्।तदन्तविधिनेति।ननुविशेष्यासन्निधानात्कथंतदन्तविधिः।एवंतर्ह्ययमर्थः
।निपातस्यसंज्ञानिपातसंज्ञासाचाव्ययसंज्ञातस्यांचास्तितदन्तविधिःप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति।तत्रविप्रशब्देप्रशब्दस्यनिपा
तसंज्ञायांसत्यांयथापरमोच्चैरितिस्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञाभवत्येवंनिपातान्तस्यापिस्यात्।ततोलुक्प्रसज्येत।विप्रकम्बलइत्यत्रचनि
पातान्तस्यपूर्वपदस्यप्रकृतिस्वरःस्यात्॥प्रादयः॥यदाप्रागेवप्रादयइतियोगोविभज्यतेतदाप्रयोजनकथनायवार्तिकम्।यदातुप्राद
यउपसर्गाःक्रियायोगइत्येकोयोगःपठ्यतेतदायोगविभागःकर्तव्यत्वेनचोद्यते।एकयोगेहीति।अक्रियायोगेनिपातसंज्ञानस्यात्।
क्रियायोगएवतुगत्युपसर्गसंज्ञावस्यात्।ततश्चप्रगतआचार्यःप्राचार्यइत्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणनस्यात्।यस्मिन्नेवेति।कर्मप्र-

अस्तिचप्रादिभिःसामान्यमितिकृत्वातदन्तविधिनानिपातसंज्ञाप्राप्नोति।अथप्रसज्यप्रतिषेधः।नदोषोभवति।य
थानदोषस्तथास्तु॥ ॥प्रादयःउपसर्गाःक्रियायोगे॥प्रादयइतियोगविभागः।प्रादयइतियोगविभागःकर्तव्यः।प्रा
दयोऽसत्त्ववचनानिपातसंज्ञाभवन्ति।ततउपसर्गाःक्रियायोगइति।किमर्थोयोगविभागः।निपातसंज्ञार्थः।नि
पातसंज्ञायथास्यात्।एकयोगेहिनिपातसंज्ञाभावः।एकयोगेहिनिपातसंज्ञायाअभावःस्यात्।यस्मिन्नेव
विशेषेगत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेवविशेषेनिपातसंज्ञास्यात्।मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्॥मरु
च्छब्दस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।मरुद्दत्तोमरुत्तः।अचउपसर्गात्तइतितत्वंयथास्यात्।श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम्॥
श्रच्छब्दस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।श्रद्धा॥गतिश्च॥ ॥कारिकाशब्दस्य॥कारिकाशब्दस्योपसंख्यानंकर्तव्य
म्।कारिकाकृत्य॥पुनश्चनसौछन्दसि॥

वचनीयसंज्ञासुःपूजायामित्यादिभिर्योगैःप्रादीनांविहिता।मरुद्दत्तइति।प्रक्रियायांरूपमिदमलौकिकमिदमुपात्तम्।तत्वेनहि
नित्यंभाव्यम्।उपसर्गसंज्ञैवचास्येष्यतेननिपातसंज्ञा।तस्यांहिसत्यांनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तत्वंतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपद
प्रकृतिस्वरेणस्यात्।अन्तोदात्तश्चमरुच्छब्दइष्यते।अव्ययसंज्ञाचस्यात्।तस्यएवोपसर्गसंज्ञेष्यते।अनभिधानाद्धिकिरङ्न
भवति।संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेपितत्वंप्रवर्तते।अनेनतुन्यायेनमरुन्नयतीतितवर्गव्यवायेपिणत्वंप्राप्नोति।तस्मात्तस्यए-
वोपसर्गसंज्ञावक्तव्या।प्रकारान्तरेणापिमरुत्तशब्दोव्युत्पादयिष्यतेतत्पूर्वंमरुद्भ्यामिति।श्रच्छब्दस्येति।तेनभिदादिषुश्रद्धा-
शब्दोनपठितव्योभवति॥गतिश्च॥ ॥कारिकाशब्दस्येति।कारिकाक्रियामर्यादास्थितिरित्यर्थः।यत्नइत्यपरे।यस्तुश्लोकवाचीका
रिकाशब्दस्तस्यग्रहणंनभवति।क्रियायोगग्रहणेनकारिकाशब्दस्यविशेषणात्क्रियावृत्तेर्ग्रहणात्। ॥

पुनश्चनसाविति। ततश्चपुनराधेयमित्यत्रकृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणयतोनावइतिधेशब्दउदात्तः। पुनरुत्स्यूतमिति। गतित्वात्समासः। स्वरस्तुप्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम्। चनोहितइति। निपातत्वादाद्युदात्तस्यचनःशब्दस्यगतिरनन्तरइतिप्रकृतिस्वरः। गत्युपसर्गसंज्ञाइति। क्रियायोगइतिसामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थंवचनम्। अथवाप्रत्यासन्नैवक्रियागृह्यतेइतिन्यायव्युत्पादनार्थम्। वृद्धिविधौचेति। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात्। प्र ऋच्छकइति। प्रगताऋच्छकाअस्मादितिबहुव्रीहिः। तत्रधातुग्रहणस्य–

पुनश्चनसौछन्दसिगतिसंज्ञौभवतइतिवक्तव्यम्। पुनरुत्स्यूतंवासोदेयम्। पुनर्निष्कृतोरथः। उशिग्दूतश्चनोहितइति॥ गत्युपसर्गसंज्ञाःक्रियायोगेयत्क्रियायुक्तास्तंप्रतीतिवचनम्॥ गत्युपसर्गसंज्ञाःक्रियायोगेयत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। प्रयोजनंषत्वणत्वे। षत्वम्। विगताःसेचकाअस्माद्ग्रामाद्विसेचकोग्रामः। उपसर्गादितिषत्वंमाभूत्। णत्वम्। प्रगतानायकाअस्माद्ग्रामात्प्रनायकोग्रामः। उपसर्गादितिणत्वंमाभूत्। वृद्धिविधौचधातुग्रहणानर्थक्यम्। वृद्धिविधौचधातुग्रहणमनर्थकम्। उपसर्गादृतिधाताविति। तत्रधातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिहमाभूत्। प्रर्षभंवनमिति। क्रियमाणेचापिधातुग्रहणेप्र ऋच्छकइत्यत्रप्राप्नोति। यत्क्रियायुक्तास्तंप्रतीतिवचनान्नभवति। वद्धिधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषुदोषोभवति। वद्धिधि। यदुद्वतोनिवतोयासिवप्सन्। वद्धिधिः। नस्भाव। प्रणसंमुखम्। उन्नसंमुखम्। नस्भाव। अवीत्व। प्रेपंपरेपम्। अवीत्व। स्वाङ्गादिस्वर। प्रस्फिक्प्रोदरः। स्वाङ्गादिस्वर। णत्व। प्रणःशूद्रः। प्रणआचार्यः। प्रणोराजा। प्रणोवृत्रहा। उपसर्गादित्येतेविधयोनप्राप्नुवन्ति। वद्धिधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषुवचनप्रामाण्यात्सिद्धम्। अनवकाशाएतेविधयस्तेवचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति॥ सुदुरोःप्रतिषेधोनुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु॥ सुदुरोःप्रतिषेधोनुम्विधितत्वषत्वणत्वेषुवक्तव्यः। नुम्विधि। सुलभंदुर्लभम्। उपसर्गादितिनुम्माभूदिति। नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्यामित्येतन्नवक्तव्यंभवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। क्रियतएतन्न्यासएव। तत्व। सुदत्तम्। अचउपसर्गादितितत्वंमाभूदिति। षत्व। सुषिक्तंघटशतेन। सुस्तुतंश्लोकशतेन। उपसर्गादितिषत्वंमाभूदिति। सुःपूजायामित्येतन्नवक्तव्यंभवति।

शाकल्यनिवृत्तिःप्रयोजनंवक्ष्यते। उद्वतइति। क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः। अनवकाशाइति। येषांहिक्रियाशब्दप्रयोगेतंप्रत्युपसर्गसंज्ञातेसंप्रत्यनुपसर्गसंज्ञाअपिगृह्यन्तइत्यर्थः। क्रियतइति। केवलाभ्यामितिविशेषणाभिधानार्थमवश्यंकर्तव्यम्। तेनातिसुलभमित्यतेरुपसर्गत्वेनुम्भवत्येव।

मा·कौ· २९५

क्रियतइति। पूजायामितिविशेषणोपादानार्थम्। तेनसुषिक्तं किंतवात्रेत्यादौषत्वंभवत्येव। ऊर्यादि॥ ॥ऊरीपत्येति। प्रयोगापर्यालोचने नसंभवमात्राश्रयेणोतदुदाहृतम्। नचान्ययेति। च्विडाचौतावत्कृभ्वस्तियोगएवविहितौ। ऊर्यादयोपिकृभ्वस्तिविषयाएवप्रयुज्यन्ते नान्यत्र॥ अनुक॥ ॥कथमिति। द्वयोरपिसमासयोःसंभवाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः। खाडितिकृत्वेति। गतिसंज्ञायांसमासःस्यात्। धातोश्चानन्तरंप्रयोगइतिरूपमेतन्नसिद्ध्येत्। इतिखाट्कृत्येत्यत्रचनिषेधप्रसङ्गः। श्रौषडिति। श्रौषट्शब्दइतिपरोनभवतिवौषटाव्यवधानादितिगतिसंज्ञाप्रसङ्गः। ननुव्यवहितेपिपरशब्दस्यदर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम्। नैषदोषः। अव्यवधानएवास्यमुख्यावृत्तिः। अन्यत्रत्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्यप्रयुज्यते। इहतुवौषटोव्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम्। खाट्कृत्येति। नि

नैतदस्तिप्रयोजनम्। क्रियतएतन्न्यासएव। णत्वादुर्नयंदुर्नीतमिति। उपसर्गादितिणत्वंमाभूदिति। ऊर्यादिच्विडाचश्च॥ ॥कृभ्वस्तियोगइतिवक्तव्यम्। इहैवयथास्यात्। ऊरीकृत्यऊरीभूय। इहमाभूत्। ऊरीपक्त्वा। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। क्रियायोगइत्यनुवर्तते। नचान्ययाक्रिययोर्यादिच्विडाचांयोगोस्ति॥ ॥अनुकरणंचानितिपरम्॥ ॥कथमिदंविज्ञायतेइतेःपरमितिपरंनइतिपरमनितिपरमिति आहोस्विदितिःपरोयस्मात्तदिदमितिपरंनइतिपरमनितिपरमिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेइतेःपरमितिपरंनइतिपरमनितिपरमितिखाडितिकृत्वानिरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोति। अथविज्ञायतेइतिःपरोयस्मात्तदितिपरंनइतिपरमनितिपरमिति। श्रौषड्वौषडितिकृत्वानिरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोति। अस्तुतावदितिःपरोयस्मात्तदितिपरंनइतिपरमनिति परमिति। ननुचोक्तंश्रौषड्वौषडितिकृत्वानिरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोतीति। नैषदोषः। इदंतावदयंप्रष्टव्यः। अथेहतेप्राग्धातोरिति कथंगतिमात्रस्यपूर्वंप्रयोगोभवति उपोद्धरतीति। गत्याकृतिःप्रतिनिर्दिश्यते। इहापितर्ह्यनुकरणाकृतिःप्रतिनिर्दिश्यते। किमर्थमिदमुच्यते। अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः।

रष्ठीवदित्यत्रधातुव्यवधानेपिप्रतिषेधप्रसङ्गात्। इदंतावदिति। योव्यक्त्याश्रयेणाव्यवधानंमन्यते। गत्याकृतिरिति। तस्याश्चभिन्नास्वपिव्यक्तिषु अभिन्नायानास्त्यत्रव्यवधानम्। किमर्थमिति। अनितिपरमित्येतदित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षेसिद्धिंमत्वाप्रश्नः। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति। खाडितिकृत्वेतिप्रयोक्तव्ये इतिखाट्कृत्येतिप्रयोगःस्यात्। प्रयोगनियमेचायंदोषः। तत्रह्ययमर्थः। गत्युपसर्ग रामः संज्ञाधातोःप्रागेवप्रयोक्तव्यादितिततोव्यवहितस्यप्रयोगाप्रसङ्गः। संज्ञानियमेतुनदोषः। तेनैवनियमेनखाडितिकृत्वेत्यत्रव्यवहित २९५ स्यसंज्ञानिवारणादस्यप्रयोगस्यसिद्धत्वात्॥

आदरः॥ ॥कथमसत्कृत्येति। यदि नसत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सतिशिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्। अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञाऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः। तदन्तविधिनेति। यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति। तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति। अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः। न आदर इति। अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति। ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि सिद्ध्यतीत्येवंपरमेतत्। आदरप्रसङ्ग इति। गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात्। तथाहि। अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवो

अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेध उच्यते। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता मा भूदिति। इदं विचारयिष्यते। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति। तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति॥ आदरानादरयोः सदसती॥ ॥इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति। आदरे सदित्येव सिद्धम्। कथमसत्कृत्येति। तदन्तविधिना भविष्यति। केनेदानीमनादरे भविष्यति। नञा ऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः। न आदरेऽनादर इति। नैवं शक्यम्। आदरप्रसङ्ग एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात्। अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमानादरे अनादरे इति। तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्। असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम्॥ अन्तरपरिग्रहे॥ ॥अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम्॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अङ्। अन्तर्द्धा। किविधिः। अन्तर्द्धिः। समासः। अन्तर्हत्य। णत्वम्। अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गाः॥

च्यते न तु गोलोष्टादिः। बहुव्रीहिरिति। स चात्यन्ताभावेऽपि प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति। असतस्त्विति। आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति। यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्॥ अन्तरप॥ ॥अन्तःशब्दस्येति। अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि। समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते। गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात्। अन्तर्हण्यादिति। हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वस्यासिद्धत्वाद् अन्तरदेश इति न वक्तव्यं भवति। देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। तथैवायनं चेति न वक्तव्यम्। कृत्य चेति सिद्धत्वात्। अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिद्ध्यति॥ ॥

साक्षात्॥ ॥साक्षात्प्रभृतिष्विति।अभूततद्भावविषयाणामेवयथास्यात्।यदातुसाक्षाद्भूतंरूपान्तरेणक्रियतेतदामाभूदित्यर्थः लवणीकृत्येति।अत्रहिपरत्वादनेनविभाषाप्राप्नोति।नित्याचगतिसंज्ञेष्यते।पूर्वेणेति।पुनःप्रसङ्ग विज्ञानादितिभावः।च्व्यन्तस्य माभूदिति।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति।त्रैशब्द्यमिति।त्रयएवशब्दास्त्रैशब्द्यम्।लवणंकृत्वालवणंकृत्यलवणीकृत्येति॥तेप्राग्धातोः॥ ॥किमिदमिति।नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः।तत्रयदाप्रयोगनियमस्तदातइत्यनेनलब्धगत्युपसर्ग

साक्षात्प्रभृतीनिच॥साक्षात्प्रभृतिषुच्व्यर्थवचनम्॥साक्षात्प्रभृतिषुच्व्यर्थवचनंकर्तव्यम्।असाक्षात्साक्षात्कृत्वासाक्षात्कृत्य।यदाहिसाक्षादेवसत्किंचित्क्रियतेतदामाभूदिति।मकारान्तत्वंचगतिसंज्ञासन्नियुक्तम्॥मकारान्तत्वंचगतिसंज्ञासंनियोगेनवक्तव्यम्।लवणंकृत्य।तत्रचच्विप्रतिषेधः।तत्रचच्व्यन्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।लवणीकृत्य।नवापूर्वेणकृतत्वात्।नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।पूर्वेणकृतत्वात्।अस्त्वनेनविभाषापूर्वेणनित्योभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।मकारान्तत्वंचगतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तंतच्चच्व्यन्तस्यमाभूदिति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।लवणशब्दस्यायंविभाषालवणंशब्दआदेशःक्रियते।यदिचलवणीशब्दस्यापिविभाषालवणंशब्दआदेशोभवतिनकिंचिद्दुष्यति।त्रैशब्द्यंचेहसाध्यंतच्चैवंसतिसिद्धंभवतीति॥तेप्राग्धातोः॥ ॥किमिदंप्राग्धातुवचनंप्रयोगनियमार्थमेतेप्रागेवधातोःप्रयोक्तव्याआहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेतेप्राक्चाप्राक्प्रयोक्तव्याःप्राक्प्रयुज्यमानानांगतिसंज्ञाभवतीति।कश्चात्रविशेषः।प्राग्धातुवचनंप्रयोगनियमार्थमितिचेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः।प्राग्धातुवचनंप्रयोगनियमार्थमितिचेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः।अनिष्टशब्दतामाभूदिति।छन्दसिपरव्यवहितवचनंच।छन्दसिपरेऽपिव्यवहिताश्चेतिवक्तव्यम्।संज्ञानियमेसिद्धम्।संज्ञानियमेसतिसिद्धमेतद्भवति।

संज्ञाःपरामृश्यन्ते।यदातुसंज्ञानियमस्तदाप्रादयउपनिषत्पर्यन्ताःस्वरूपेणैवप्रत्यवमृश्यन्तेसंज्ञायाअनिष्पादात्।अनेनैकवाक्यतामापन्नैःपूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात्।अनुकरणस्येति।अनुकरणंचानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम्।संज्ञानियमेसिद्धमिति।अनितिपरमितिनवक्तव्यम्।अनेनैवनियमेनखाडितिकृत्वेत्यत्रसंज्ञानिरासस्यसिद्धत्वात्।उत्तरंचसूत्रद्वयंनकर्तव्यंभवति।परव्यवहितानांगत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्नतुप्रयोगस्येत्यर्थः।

रामः
२९६

अस्त्विति।लाघवादस्यैवपक्षस्ययुक्तत्वात्।उभयोरिति।भाषायांपरव्यवहितप्रयोगोनदृश्यतेतत्रकिंप्रयोगनियमेनवासंज्ञानियमेनवा।यत्रहिलोकेसंकीर्णःप्रयोगोयथागोर्गावीतितत्रासाधुपरिहारायसाध्वनुज्ञानंकर्तव्यम्।नत्वसंकीर्णएवप्रयोगेस्थितेशास्त्रस्यकिंचिदस्तिप्रयोजनम्।छन्दसितुपरव्यवहितप्रयोगोदृश्यतएव।उपसर्जनसन्निपातइति।यद्यपिलोकेविपरीतःप्रयोगोनदृश्यतेतथापिकूलमुद्रुजमित्यादौद्वयोरप्युपपदत्वात्समासेकृतेउपसर्जनंपूर्वमितिशास्त्रदर्शनात्पर्यायेणपूर्वनिपातेनभाव्यंकूलमुद्रुजउत्कूलंरुजइत्येवंयोभ्राम्येत्तंप्रतीदंसूत्रंकर्तव्यमित्यर्थः।सुकटंकराणीति।सुखेनकटाःक्रियन्तइतिकर्तृकर्मणोश्चभूकृञोरितिखल्।तत्रास्मान्नियमात्कटंसुकराणीतिप्राप्नोति।अस्त्वत्रेति।शास्त्रेणप्राप्नोतुप्रतिषेधात्तुनैवप्रयुज्यतइत्यर्थः।खित्करणादव्ययस्यापिभवत्विति चेत्।नैतदस्ति।अनव्ययस्येतिनिषेधस्यप्रत्यक्षत्वाद्बाधितुमशक्यत्वात्प्रयोगनियमस्यान्यत्रसावकाशत्वाद्बाधेपिनकाचित्क्षतिः।स्यादेवेति।कटंसुकराणीत्येवमपिप्रयोगेस्यादेवमुमित्यर्थः॥ ॥ ॥

अस्तुतर्हिसंज्ञानियमः।उभयोरनर्थकंवचनमनिष्टादर्शनात्।उभयोरपिपक्षयोर्वचनमनर्थकम्।किंकारणम्।अनिष्टादर्शनात्।नहिकश्चित्पचतीतिप्रयोक्तव्येपचतिप्रेतिप्रयुङ्क्ते।यदिचानिष्टंदृश्येततत्तोयत्नार्हंस्यात्।उपसर्जनसन्निपातेतुपूर्वपरव्यवस्थार्थम्।उपसर्जनसन्निपातेतुपूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्।ऋषभंकूलमुद्रुजम्ऋषभंकूलमुद्वहम्।अत्रगतेःप्राग्धातोःप्रयोगोयथास्यात्।यद्युपसर्जनसन्निपातेपूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यतेसुकटंकराणिवीरणानीत्यत्रगतेःप्राग्धातोःप्रयोगःप्राप्नोति।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनात्रगतेःप्राक्प्रयोगोभवतीति।यदयमीषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखलितिखकारमनुबन्धंकरोति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।खित्करणएतत्प्रयोजनंखितीतिमुम्यथास्यात्।यदिचात्रगतेःप्राक्प्रयोगःस्यात्खित्करणमनर्थकंस्यात्।अस्त्वत्रमुम्।अनव्ययस्येतिप्रतिषेधोभविष्यति।पश्यतित्वाचार्यःनात्रगतेःप्राग्धातोःप्रयोगोभवतीतिततःखकारमनुबन्धंकरोति।नैतदस्तिज्ञापकम्।यद्यत्रगतेःप्राक्प्रयोगःस्यात्स्यादेवात्रमुमागमः।कथम्।कृञ्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीति।तस्मान्नार्थएवमर्थेनप्राग्धातुवचनेन।कथम्ऋषभंकूलमुद्रुजम्ऋषभंकूलमुद्वहम्।नैषदोषः।नैषउदिरुपपदंकिंतर्हिविशेषणम्।उदिकूलेरुजिवहोः।उत्पूर्वाभ्यांरुजिवहिभ्यांकूलेउपपदेइति॥ ॥

कर्मप्रवचनीयाः॥ ॥किमर्थमिति।लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्यलाघवप्रकर्षायएकाक्षराद्व्यक्षरावासंज्ञाकार्येतिभावः।अन्वर्थसंज्ञेति।अर्थमनुगताअर्थेनवाअनुगताअङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तायासंज्ञासाऽन्वर्थसंज्ञा।कर्मप्रोक्तवन्तइति।प्रयुज्यमानेक्रियापदेक्रियाविशेषंद्योतितवन्तइत्यर्थः।क्रियांनाहुरिति।क्रियाविशेषंनद्योतयन्तीत्यर्थः।येअप्रयुज्यमानस्यक्रियामाहुरिति।शाकल्यस्यसंहितामनुप्रावर्षदितिवाक्येऽप्रयुज्यमानस्यनिशमेर्याक्रियातत्कृतोवर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणःसंबन्धइत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौप्रतीयते।तदयमनुःसंहितामितिद्वितीययाभिहितंसंबन्धमवच्छिनत्ति।विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेनहेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतयावातत्सन्निधौसंबन्धस्यसंप्रत्ययात्।तथाहि।क्रियायास्तावदयंनवाचकः।कारकविभक्तिप्रसङ्गात्।शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च।अतएवनक्रियापदाक्षेपकः।यथाप्रादेशंविपरिलिखतीतिविशब्दोविमानक्रियायाआक्षेपकइतिप्रादेशमितिकर्मणिद्वितीया।क्रियाविशेषद्योतकत्वमपिक्रियापदसन्निधानेदृष्टमितिअत्रनसंभवतीतिपारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुःसंपद्यते।तथाचोक्तंहरिणा।क्रियायाद्योतकोनायंसंबन्धस्यनवाचकः।नापिक्रियापदाक्षेपीसंबन्धस्यतुभेदकइति॥ तत्रक्रियामाहुरितिक्रियाशब्देनतदुपजनितसंबन्धविशेषउपचारादुच्यते।आहुरित्यस्यापिद्योतयन्तीत्ययमर्थः।क्वचित्तुप्रवृत्तिनिमित्ताभावेपिवचनसामर्थ्यादियंसंज्ञाप्रवर्तते।यथासुःपूजायामितिसोःषत्वादिनिवृत्तयेगत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था॥अनुर्लक्षणे॥ ॥किमर्थमिति।लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैवसिद्धत्वादितिप्रश्नः।इतरःशिष्यबुद्धिपरीक्षार्थंजात्युत्तरंददाति।कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति।निघातइति।निपातत्वादाद्युदात्तोत्रानुरिष्यते। ॥

कर्मप्रवचनीयाः॥ ॥किमर्थंमहतीसंज्ञाक्रियते।अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत।कर्मप्रोक्तवन्तःकर्मप्रवचनीयाइति।केपुनःकर्मप्रोक्तवन्तः।येसंप्रतिक्रियांनाहुः।केचसंप्रतिक्रियांनाहुः।येअप्रयुज्यमानस्यक्रियामाहुःतेकर्मप्रवचनीयाः॥अनुर्लक्षणे॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते।कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति।किंचस्यात्।शाकल्यस्यसंहितामनुप्रावर्षत्।गतिर्गताविति निघातःप्रसज्येत।यद्येवंवेरपिकर्मप्रवचनीयसंज्ञावक्तव्या।वेरपिनिघातोनेष्यते।प्रादेशंविपरिलिखतीति।अस्त्यत्रविशेषः।

नात्रवेरिति।नहिप्रादेशोलिख्यते।किंतर्हीति।धातुंप्रतीतिवाक्यशेषः।प्रादेशेचयोग्याक्रियावेराक्षेप्येतिसामर्थ्याद्विमानक्रियायाआक्षेपः।शाकल्येनसुकृतामिति।अत्रवाक्येयानिशमनक्रियातत्कृतोवर्षसंहितयोःसंबन्धावच्छेदोऽनुनाप्रतिपाद्यतइतिनास्तिवर्षेक्रियायोगोनोरित्यर्थः।अनुर्लक्षणइति।सूत्रानुकरणमेतत्।सामान्यकृतत्वादिति।सामान्यंसाधारणंयत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशात्तेनैवकृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः।हेत्वर्थमिति।हेतुरर्थःप्रयोजनम्।प्रयोजकएतस्यवचनस्येत्यर्थः।हेतुरिति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांवर्षप्रतिसंहितायाःकारणत्वावगमादित्यर्थः।किंवक्तव्यमिति।हेतोर्लक्षणत्वंनास्तीतिकिंपरिभाषितव्यमितिमत्वापृच्छति।येनपुनःपुनरिति।

नात्रवेर्लिखिंप्रतिक्रियायोगःकिंतर्ह्यप्रयुज्यमानम्।प्रादेशंविमायपरिलिखतीति।यद्येवमनोरपिकर्मप्रवचनीयसंज्ञयानार्थः।अनोरपिनवर्षिंप्रतिक्रियायोगःकिंतर्ह्यप्रयुज्यमानम्।शाकल्येनसुकृतांसंहितामनुनिशम्यदेवःप्रावर्षत्।इदंतर्हिप्रयोजनंद्वितीयायथास्यात्।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति।अतउत्तरंपठति।अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यंसामान्यकृतत्वात्।अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यम्।किंकारणम्।सामान्यकृतत्वात्।सामान्येनैवात्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभविष्यति।लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवइति।हेत्वर्थंतुवचनम्।हेत्वर्थमिदंवक्तव्यम्।हेतुःशाकल्यस्यसंहितावर्षस्यनलक्षणम्।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।लक्षणंहिनामसभवतियेनपुनःपुनर्लक्ष्यते।नयःसकृदपिनिमित्तत्वायकल्पते।सकृच्चासौशाकल्येनसुकृतांसंहितामनुनिशम्यदेवःप्रावर्षदिति।सतर्हितथानिर्देशःकर्तव्यःअनुर्हेताविति।अथेदानींलक्षणेनहेतुरपिव्याप्तोनार्थोनेन।लक्षणेनहेतुरपिव्याप्तोनह्यवश्यंतदेवलक्षणंभवतियेनपुनःपुनर्लक्ष्यतेकिंतर्हियत्सकृदपिनिमित्तत्वायकल्पतेतदपिलक्षणंभवति।तद्यथा।अपिभवान्कमण्डलुपाणिंछात्रमद्राक्षीदिति।सकृदपिअसौकमण्डलुपाणिश्छात्रोदृष्टस्तस्यतदेवलक्षणम्।एतदेवतर्हिप्रयोजनम्।द्वितीयायथास्यात्।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।सिद्धात्रद्वितीयाकर्मप्रवचनीययुक्तइत्येव।नसिद्ध्यति।परत्वाद्धेत्वाश्रयात्तृतीयाप्राप्नोति॥

पौनःपुन्येनसाहचर्यावगमेलक्ष्यलक्षणभावोभवतीतिभावः।अथेदानीमिति।येनोक्तंसतर्हितथेतिसएवसन्दिहानःपृच्छति।व्याप्तइति।हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्यतेनहेतुर्व्याप्तोभवति।लक्षणेनेति।सिद्धान्तवादी।तदपिलक्षणमिति।कार्योत्पत्तिनिमित्तमपितद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणंभवतीत्यर्थः।परत्वादिति।येननाप्राप्तिन्यायेनकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयाषष्ठ्याएवबाधिकातांतुपरत्वात्तृतीयाबाधेतपुनःसंज्ञाविधानेतुल्यानान्तरप्राप्त्याद्वितीयाहेतुतृतीयांबाधते॥ ॥

आङ्मर्या॥ ॥अन्यत्रमर्यादाभिविध्योर्भेदेननिर्देशाद्दर्शनाद्विनातेनेतिमर्यादा सहतेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदंमत्वावार्तिकंपठति।आकुमारमिति।कुमारानपियशः प्राप्तमित्यर्थः।मर्यादावचनइत्येवेति।वचनग्रहणस्येदंप्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेणपरिच्छेदहेतुमात्रंमर्यादायथागृह्येत॥लक्षणेत्थम्॥ ॥कस्येति।किंयथाविभक्तिसमीपाद्योऽव्ययार्थस्तथालक्षणादयःप्रत्यादीनामथपदान्तरवाच्याःसन्तोविषयभावेनसंज्ञायाःप्रत्यादीनांवानिर्दिष्टाइतिप्रश्नः।वृक्षादीनामिति।वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युदितिवृक्षोविद्योतनस्यलक्षणम्।प्रत्यादयस्तुप्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेत वः।किमर्थमिति।वृक्षंवृक्षंप्रतिसिञ्चतीत्यत्रकर्मत्वाद्द्वितीयासिद्धेतितद्विधा

आङ्मर्यादावचने॥ ॥आङ्मर्यादाभिविध्योरितिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।आकुमारंयशःपाणिनेरिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।मर्यादावचनइत्येवसिद्धम्।एषास्ययशसोमर्यादा॥लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः॥ ॥कस्यलक्षणादयोऽर्थानिर्दिश्यन्ते।वृक्षादीनाम्।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।यत्क्रियायुक्तास्तंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः।नचवृक्षादीन्प्रतिक्रियायोगः।इदंतर्हिप्रयोजनंद्वितीयायथास्यात्।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति।वृक्षंप्रतिविद्योततेवृक्षमनुविद्योततइति॥अधिपरीअनर्थकौ॥ ॥किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोःकर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते।कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।यत्क्रियायुक्तौतंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञेभवतः।अनर्थकौचेमौ।इदंतर्हिप्रयोजनंपञ्चमीयथास्यात्।पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति।कुतःपर्यागम्यतइति।सिद्धंतुपञ्चम्यपादानइत्येव।आतश्चापादानपञ्चम्येव।यत्राधिशब्देनयोगेपञ्चमीनविधीयतेतत्रापिचश्रूयतेकुतोऽध्यागम्यतइति।एवंतर्हिसिद्धेसतियदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञाबाधिकांकर्मप्रवचनीयसंज्ञांशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःअनर्थकानामप्येषांभवत्यर्थवत्कृतमिति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।निपातस्यानर्थकस्यप्रातिपदिकत्वंचोदितंतन्नवक्तव्यंभवति।

नार्थतावदिदंनभवति।प्रत्यादीनांचक्रियाविशेषानवद्योतनात्क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपिनोपयुज्यतइतिप्रश्नः।वृक्षंप्रतीति।अकर्मकत्वाद्द्युतेःकर्मणिद्वितीयानास्ति॥अधिपरी॥ ॥किमर्थमिति।अनर्थकयोःक्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थंसंज्ञाविधानंनोपयुज्यते।नापिपरियोगेपञ्चमीविधानार्थम्।अपेनसाहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगेतस्याविधानात्।अपादानसद्भावेचाधिशब्दस्यप्रयोगइवपरियोगेतन्निमित्तायाःपञ्चम्याःसिद्धत्वादितिप्रश्नः।

अथवेति।पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते।यस्यशब्दस्यवाच्यंद्योत्यंवावस्तुनसंभवतितस्यवाक्यार्थेऽनुपयोगात्प्रयोगानुपपत्तिः।तस्मादर्थशब्दइहप्रयोजनवाचीतेनयोर्थोऽनयोर्द्योत्यस्तस्यप्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते।धातुनोक्तामिति।प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषांधातुनोक्तांक्रियामित्यर्थः।आहतुरिति।द्योतयतइत्यर्थः।तद्विशिष्टमिति।तत्क्रियालक्षणंवस्त्वविशिष्टम्।अधिपरिसन्निधानेप्यनाहितविशेषमित्यर्थः।यथेति।शङ्खेन्यस्तंक्षीरंशौक्ल्येनाभिन्नंशङ्खादित्यर्थः।यद्येवमिति।धातोर्वाचकत्वात्तस्यप्रयोगेनाक्षिपतितेनविनातयोःप्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणंचाधिपर्योरुपलक्षणार्थम्।उक्तार्थानामपीति।प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपिस्फुटतरावगत्यर्थःप्रयोगोलोकेभवति।नचानियमप्रसङ्गः।येषामेवहिगतार्थानांप्रयोगोदृश्यतेतएवप्रयुज्यन्तेनतुवृक्षस्तरुःपादपइतितथाप्रयोगादर्शनात्।अपूपौद्वाविति।अपूपावित्यतएवावगतेद्वित्वेद्विशब्दस्यापिप्रयोगोलोकेदृश्यते।एतदुक्तंभवति।यथायावशब्दोवाक्यान्तरविषयोऽन्यएव।अन्यश्चयावकश

अथवानेमावनर्थकौ।किंतर्ह्यनर्थकावित्युच्यते।अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौधातुनोक्तांक्रियामाहतुः।तदविशिष्टंभवति।यथाशङ्खेपयः।यद्येवंधातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगोनप्राप्नोतिउक्तार्थानामप्रयोगइति।उक्तार्थानामपिप्रयोगोदृश्यते।तद्यथा।अपूपौद्वावानयब्राह्मणौद्वावानयेति॥अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ ॥इहकस्मान्नभवति।सर्पिषोपिस्यात्।गोमूत्रस्यापिस्यात्।किंचस्यात्।द्वितीयाप्रसज्येतकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति।नैषदोषः।नेमेअप्यर्थानिर्दिश्यन्ते।किंतर्हि।परपदार्थाइमेनिर्दिश्यन्ते।एतेष्वर्थेषुयत्यदंवर्ततेतत्रत्यपिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवतीति।

ब्दः।यथाचऋषभशब्दोवृषभशब्दइतिच।तथैवागच्छत्यध्यागच्छतिपर्यागच्छतीतिच।तदत्रविषयेधातोरधिपर्योश्चसहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम्।अपिःपदार्थ॥ ॥इहेति।यथाऽपिशब्दस्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञायांसत्यांस्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयंषत्वंनभवत्येवंसर्पिःशब्दाद्द्वितीयाकस्मान्नभवतीतिप्रश्नः।इतरोभवत्येवात्रापेःसंज्ञेत्याह।किंचस्यादिति।नेमइति।यद्यपिशब्दार्थाइमेनिर्दिश्येरन्पदार्थग्रहणमनर्थकंस्यात्।स्वपदार्थाव्यभिचारात्।संभावनादीनांचोपादानमनर्थकंस्यात्तेषामपिपदार्थत्वात्।परपदार्थाइति।स्यादित्यादेःपरस्यपदस्यामीअर्थाइत्यर्थः।तदयमर्थः।स्यादित्यादिपदंकर्तृसामान्यवाच्यपियदासामर्थ्यात्कर्तृविशेषबिन्दौवर्ततेतदातत्रत्यपिःकर्मप्रवचनीयः।सर्पिःशब्दस्तुसमुदायएववर्ततेनावयवमात्रे।अतएवावयवोपजनितव्यतिरेकेषष्ठीभवति। ॥

अथवेति।बिन्दुकर्तृकत्वंक्रियायाःद्योतयितुमपिःप्रयुज्यतेइतिबिन्दुंप्रतिकर्मप्रवचनीयोऽपिःनतुसर्पिःप्रतीतिभावः।बिन्दोस्तर्हीति।ननुयदाबिन्दुशब्दोनप्रयुज्यतेतदापिःकर्मप्रवचनीयः।तदुच्यतेवृत्तिकारैः।पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थःपदार्थइति।नचाप्रयुक्तेद्वितीयाविधातुंशक्या।अत्राहुः।पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तंतेनयस्मिन्पदार्थेपदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्तितत्रापिःकर्मप्रवचनीयः।ततश्चगतार्थोबिन्दुशब्दो।यदाविस्पष्टप्रतिपत्तयेप्रयुज्यतेतदाप्यपिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवति।उपपदविभक्तेरिति।कारकविभक्तिरत्रप्रथमा।सर्वत्रैववाक्येऽवश्यभाव्यंक्रियया ततःसत्तया।तत्रबिन्दोःप्रथमंस्यादित्यनेनसंबन्धोन्तरङ्गःपश्चात्तुतद्द्वारकोऽपिशब्देन॥अधि॥ ॥उक्तमितिवक्ष्यमाणमपिबुद्ध्यानिरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम्।कर्तृनिर्देशश्चेदिति।यदीश्वरवचनमित्यनेनपदेनेश्वरःस्वामीभृत्यनियोगादौयःकर्तासनिर्दिश्यतेतदानेनस्वामिनःसप्तमीविधीयते।अधिब्रह्मदत्तेपञ्चालाइति।तत्राधिकरणत्वादेवसप्तमीसिद्धा।ब्रह्मदत्तेस्थिताःपञ्चालाइत्यर्थोवगमात्।पञ्चालाइतिचप्रथमानप्राप्नोति।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीययाबाधितत्वात्।स्ववचनादिति।अधिब्रह्मदत्तेपञ्चालाइत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वेइतिवक्तव्यम् मधिपञ्चालेषुब्रह्मदत्तइत्यर्थम्।ईश्वरवचनमितिचकर्तृषष्ठ्यासमासः।ईश्वरेणयदुच्यतेस्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्तेसप्तमीति।यदिवायस्यसंबन्धिनईश्वरस्यवचनंसप्तमीतत्रा।पञ्चालेष्वासनादिक्रियोपजनितेसंबन्धेषष्ठ्यांप्राप्तायांसप्तमीविधीयते।स्वंचप्रत्यधेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञानस्वामिनमितिस्वामिनःप्रथमैवभवति॥लःपरस्मैपदम्॥लइत्यादेशापेक्षाषष्ठी।लादेशाःपरस्मैपदसंज्ञाइत्यर्थः।लादेशइति।लस्येत्यत्रपरस्मैपदमितिवक्तव्यम्।इहतुवचनेएकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञाशतृक्वसोःसावकाशापुरुषसंज्ञास्तिङ्क्षुबाधेरन्नित्यर्थः।

अथवायदत्रकर्मप्रवचनीययुक्तंनादःप्रयुज्यते।किंपुनस्तत्।बिन्दुः।बिन्दोस्तर्हिकस्मान्नभवति।उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिप्रथमाभविष्यति॥अधिरीश्वरे॥ ॥अधिरीश्वरवचनेउक्तम्।किमुक्तम्।यस्यचेश्वरवचनमितिकर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्।प्रथमानुपपत्तिस्तु।स्ववचनात्तुसिद्धमिति।अधिःस्वंप्रतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्॥लः परस्मैपदम्॥लादेशेपरस्मैपदग्रहणंपुरुषबाधितत्वात्।लादेशेपरस्मैपदग्रहणंकर्तव्यम्।किंकारणम्।पुरुषबाधितत्वात्।इहवचनेहिसंज्ञाबाधनम्। ।इहहिक्रियमाणेअनवकाशापुरुषसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञांबाधेत।परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशासावचनाद्भविष्यति।सावकाशापरस्मैपदसंज्ञा।

॥

सिचिवृद्धौलिति। अस्मादेवलिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोत्रबाध्यतइतिभावः। आत्मनेपदसंज्ञयापरस्मैपदसंज्ञायाबाधनंयथास्यादित्येवमर्थंलिहप्रकरणेऽनयोःसंज्ञयोर्विधानम्। सामान्यापेक्षंचज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापिपुरुषसंज्ञानांसमावेशोभवति। अन्यथापुरुषसंज्ञाःसावकाशा।स्तङ्स्तुअनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन्। तिङस्त्रीणि॥ ॥तिङांषट्त्रिकाःसंज्ञास्तिस्रइतिवैषम्याद्यथासंख्यंनप्राप्नोतीतिमत्वाह। प्रथमेति। आत्मनेपदग्रहणेचएवक्रियमाणेसूत्रंपरस्मैपदविषयमेवभवतीतिवाक्यभेदादेकेनवाक्येनपरस्मैपदानांत्रयाणांतिस्रःसंज्ञाद्वितीयेनात्मनेपदानामितिसिद्धमिष्टम्। वैषम्यादिति। यद्यप्येकैकस्यत्रिकस्याने

कोवकाशः। शात्त्वासूअवकाशः। सिचिवृद्धौतुपरस्मैपदग्रहणंज्ञापकंपुरुषबाधकत्वस्य। यदयंसिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्वितिपरस्मैपदग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःनपुरुषसंज्ञांपरस्मैपदसंज्ञाबाधतइति॥ तिङस्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः॥ ॥प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणंसमसंख्यार्थम्। प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणंकर्तव्यम्। आत्मनेपदानांचप्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाभवन्तीतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। समसंख्यार्थंसंख्यातानुदेशोयथास्यात्। अक्रियमाणेह्यात्मनेपदग्रहणेतिस्रःसंज्ञाःषट्संज्ञिनःवैषम्यात्संख्यातानुदेशोनस्यात्। क्रियमाणेपिचात्मनेपदग्रहणेआनुपूर्व्यवचनंच। आनुपूर्व्यवचनंचकर्तव्यम्। अक्रियमाणेहिकस्यचिदेवत्रिकस्यप्रथमसंज्ञास्यात्कस्यचिदेवमध्यमसंज्ञाकस्यचिदेवोत्तमसंज्ञास्यात्। नवैकशेषनिर्देशात्। यत्तावदुच्यतेआत्मनेपदग्रहणंकर्तव्यंसमसंख्यार्थमितितन्नकर्तव्यम्। संज्ञाअपिषडेवनिर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोयम्। अथैकस्मिन्नेकशेषनिर्देशेसतिकिमयंकृतैकशेषाणांद्वन्द्वःप्रथमश्चप्रथमश्चप्रथमौ। मध्यमश्चमध्यमश्चमध्यमौ। उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ। प्रथमौचमध्यमौचउत्तमौचप्रथममध्यमोत्तमाइति। आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। प्रथमश्चमध्यमश्चोत्तमश्चप्रथममध्यमोत्तमाःप्रथममध्यमोत्तमाश्चप्रथममध्यमोत्तमाश्चप्रथममध्यमोत्तमाइति। किंचातः।

कसंज्ञाकरणेप्रयोजनाभावःतथापिकस्यचित्त्रिकस्यकाचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्येतनतुयथाभिमतविषयविभागलाभः। आनुपूर्व्यवचनंचेति। अत्रसूत्रेत्रिकाणामुच्चारणंनास्तिकेवलंत्रीणित्रीणीतिवीप्सयाप्रतिपत्तिस्तेषांतत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणंचकर्तव्यमित्यर्थः। एकशेषनिर्देशादिति। आकृत्यभिधानाश्रयेणप्रत्याख्यातंसूत्रंभाष्येप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेवसंपद्यते। अथैतस्मिन्निति। उभयथासंभवात्प्रश्नः। ॥

प्रथममध्यमयोरिति। प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते। व्याख्यानान्निर्णय इति मल्लाह। कृतद्वन्द्वानामिति। बहुशुक्तिकिटकमिति। एकशेषे कृते द्वन्द्वः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकवचनम्। समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति। यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शुक्तिकिटकानीति भवति। लोकवदिति। यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीति भावः। विहव्यस्येति। विहव्याख्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येणर्ग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण॥ विभक्तिश्च॥ ॥सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः। लिङ्गदर्शनं च पश्चाद्वक्ष्यत इति संदेहात्प्रश्नः। त्रीणित्रीणीति। आत्वं न प्राप्नोतीति। न ह्यष्ट-

यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः। प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति। उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथाऽस्तु। किं पुनरत्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। उभयं हि दृश्यते। तद्यथा। बहुशुक्तिकिटकं बहूनि शुक्तिकिटकानि। बहुस्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि। यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति॥ विभक्तिश्च॥ ॥त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। अष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति। अथ निवृत्तम्। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथाऽस्तु। अस्तु तावदनुवर्तत इति। ननु चोक्तमष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति। वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अचीत्यनुवर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति।

नशब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति। प्रथमयोरिति। प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः। वचनादिति। त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदाय इति विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तिष्यत इति भावः। न चाजादी इति। सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ सुश्चाजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः। अजादी याविति। अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्तीत्यर्थः। अजादीनां चेति। अचीत्यनुवर्तते। तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति। एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम्। ॥

यत्तर्हीति। एतान्गाः पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते। औजसोरेव ग्रहणेऽनन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन। तत्क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते॥ युष्म॥ ॥किमर्थमिति। किं त्वादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम्। अथ विहितेषु त्वादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः। तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह युष्मदस्मदिति। किमयमिति। ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः। नैष दोषः। समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात्प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते। युष्मदि मध्यम एवेति। तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न तृजादयः। तृजादिविधिसामर्थ्या-

यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यादौजसोः पूर्वसवर्ण इति॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः॥ अस्मद्युत्तमः॥ शेषे प्रथमः॥ किमर्थमिदमुच्यते। युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोयमारम्भः। अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव। आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति। किं चातः। यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति। किं कारणम्। मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् प्रथमनियमार्थम्। शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति। अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति। युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्। शेषनियमार्थम्। शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति। उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः। ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति।

द्वा नास्ति तेषां निवारणम्। यत्र प्रथमश्चेति। युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति। यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिकां प्राप्तौ नियमः। तत्रेति। उभयथा नियमे इत्यर्थः। शेषत्वादिति। यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स्त एवाशेषस्तत्र मा भूत्प्रथमः। यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः।

॥

सएवाह।सिद्धंत्विति।यत्रशेषेयुष्मदस्मदीस्तस्तत्रशेषेप्रथमोनेतिवक्तव्यमित्यर्थः।चोदकआह।सतर्हीति।आचार्यदेशीयआह।नवक्तव्यइति।अस्मदःशेषइति।आवांपचावइति।तत्रास्मद्युत्तमइति।ननुशिष्यमाणस्यास्मदोद्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेपियुष्मदितदर्थगतोमध्यमविधानात्तस्याप्यत्रप्रसङ्गइतिविप्रतिषेधएवाश्रयितव्यः।अत्राहुः।युष्मदर्थेसाहचर्याद्अस्मद्रूपत्वमारोप्यतेतदाभेदाभावात्पृथग्युष्मदर्थाभावाद्अस्मदुपपदनिमित्तःसिद्धउत्तमएवेत्यदोषः।चोदकस्त्वाह अनेकशेषभावार्थंत्विति।त्वंचाहंचपचावइत्यत्रप्रयोगे।आचार्यदेशीयआह।नवेति।सहविवक्षायाअभावेयथायुष्मदस्मदोरेकशेषाभावःएवंतदधिकर

तत्रयुष्मदस्मदन्येषुप्रतिषेधःशेषत्वात्।तत्रयुष्मदस्मदन्येषुप्रथमस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।त्वंचदेवदत्तश्चपचथः।अहंचदेवदत्तश्चपचावः।किंकारणम्।शेषत्वात्।शेषेप्रथमइतिप्रथमःप्राप्नोति।सिद्धंतुयुष्मदस्मदोःप्रतिषेधात्।सिद्धमेतत्।कथम्।युष्मदस्मदोःप्रतिषेधात्।शेषेप्रथमःयुष्मदस्मदोर्नेतिवक्तव्यम्॥युष्मदिमध्यमादस्मद्युत्तमोविप्रतिषेधेन॥युष्मदिमध्यमादस्मद्युत्तमइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।युष्मदिमध्यमइत्यस्यावकाशः।त्वंपचसि।अस्मद्युत्तमइत्यस्यावकाशः।अहंपचामि।इहोभयंप्राप्नोति।त्वंचाहंचपचावः।अस्मद्युत्तमइत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।सतर्हिविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।त्यदादीनांयद्यत्परंतच्छिष्यतइत्येवमस्मदःशेषोभविष्यति।तत्रास्मद्युत्तमइत्येवसिद्धम्।अनेकशेषभावार्थंतु।अनेकशेषभावार्थंतुसविप्रतिषेधोवक्तव्यः।यदाचैकशेषोन।कदाचैकशेषोन।सहविवक्षायामेकशेषः।यदानसहविवक्षातदैकशेषोनास्ति।नवायुष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः।नवार्थोविप्रतिषेधेन।किंकारणम्।युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपियुष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेणनभवितव्यम्।त्वंचाहंचपचसिपचामिचेति।क्रियापृथक्त्वेचद्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य।

णयोरपिक्रिययोर्भेदस्याविवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावेपचसिपचामिचेतिपृथगेवप्रयोगान्नार्थोविप्रतिषेधेनेत्यर्थः।एतदेवसमर्थयितुमाह।क्रियापृथक्त्वइति।यथाक्रियापृथक्त्वेसतिद्रव्यपृथक्त्वंनतुसहविवक्षाएवंद्रव्यपृथक्त्वेपिक्रियापृथक्त्वेनभाव्यंपरस्परसाहचर्याव्यभिचारात्।एवंचकृत्वेति।द्रव्यपृथक्त्वेसतिक्रियापृथक्त्वादित्यर्थः।

इदानीमाचार्यआह।यत्तावदिति।एकशेषइति।एकशेषफलत्वादेकशेषइत्युच्यते।ननुप्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोसरूपत्वादितिवाचनिकएकशेषः।एवंह्येकशेषेआश्रीयमाणेनार्थोविप्रतिषेधेन।तस्मात्कारकभेदेपिक्रियायाअभेदादेकएवधातुःप्रयुज्यतेतस्माच्चपरोलकारएवानेकार्थाभिधायीविरोधाभावात्।तत्रपुरुषद्वयप्रसङ्गेयुक्तोविप्रतिषेधः।अक्षाइति।शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणांसहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाःसमुदायेआरोपाद्भज्यन्तामित्यादि

क्रियापृथक्त्वेचद्रव्यपृथक्त्वंदृश्यते।तद्यथा।पचसिचपचामिचत्वंचाहंचेति।तदनुमानमुत्तरयोरपिक्रिययोरेकशेषोनभवतीति।एवंचकृत्वासोप्यदोषोभवतियदुक्तंतत्रयुष्मदस्मदन्येषुप्रतिषेधःशेषत्वादिति।तत्रापिह्येवंभवितव्यम्।त्वंचदेवदत्तश्चपचसिचपचतिचेति।अहंचदेवदत्तश्चपचामिचपचतिचेति।यत्तावदुच्यतेनवायुष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधइति।दृश्यतेहियुष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानांचैकशेषः।तद्यथा।त्वंचाहंचवृत्रहन्नुभौसंप्रयुज्यावहेइति।यदप्युच्यतेक्रियापृथक्त्वेचद्रव्यपृथक्त्वादर्शनेनानुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति।क्रियापृथक्त्वेखल्वपिद्रव्यैकशेषोभवतीतिदृश्यते।तद्यथा।अक्षाःभज्यन्तांभक्ष्यन्तांदीव्यन्तामिति।एवंचकृत्वासोपिदोषोभवति।यदुक्तंतत्रयुष्मदस्मदन्येषुप्रतिषेधःशेषत्वादिति।नैषदोषः।परिहृतमेतत्।सिद्धंतुयुष्मदस्मदोःप्रतिषेधादिति।सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।शेषेप्रथमोविधीयते।नहिशेषश्चान्यश्चशेषग्रहणेनगृह्यते।भवेत्प्रथमोनस्यात्।मध्यमोत्तमावपिनप्राप्नुतः।किंकारणम्।युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते।नचयुष्मदस्मदीअन्यश्चयुष्मदस्मद्ग्रहणेनगृह्यते।यदत्रयुष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयोमध्यमोत्तमौभविष्यतः।यथैवतर्हियदत्रयुष्मद्यच्चास्मच्चतदाश्रयौमध्यमोत्तमौभवतःएवंयोत्रशेषस्तदाश्रयःप्रथमोभविष्यति।एवंतर्हिशेषउपपदेप्रथमोविधीयते।उपोच्चारिपदमुपपदम्।

बहुवचनंसामानाधिकरण्यंचोपपद्यते।यथाद्रव्यैकशेषेपिक्रियापृथक्त्वमेवंद्रव्यपृथक्त्वेपिक्रियैकशेषइत्यर्थः।नहिशेषश्चान्यश्चेति।उपयुक्तादन्यःशेषः।युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोःसद्भावान्नास्तिशेषत्वम्।इतरएतत्सामर्थ्यमविदित्वाह।भवेदिति।इतरआह।यदत्रेति।तत्सन्निधौशेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेवकार्यंभवतीत्यर्थः।इतरःशेषपदार्थमविद्वानाह।यथैवेति।एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थंवर्णयितुमाह।एवंतर्हीति।

॥

यश्चात्रेति।युष्मदस्मदोःश्रवणात्तदभावेचशेषस्तद्भावात्।यश्चशेषइति।देवदत्तश्चेति।नतदिति।नहितस्यैवसाधनत्वंकिंतर्हियुष्मदस्मदर्थयोरपि।नचात्रशेषेणैवेति।किंतर्हियुष्मदस्मदर्थेनापितद्भावाच्चशेषत्वाभावइत्यर्थः।एवंतर्हीति।यद्यप्यनेकशेषेदोषउपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेपिदूषणार्थोयमुपक्रमः।स्थानिन्यपीति।अप्रयुज्यमानेप्रयुज्यमानेचशेषेप्रथमविधानात्।दोषान्तरमप्याह।त्यदादीनामिति।एतदपरिहार्यंमन्यमानोलब्धेच्छोन्यदप्याह।युष्मदीति।परमत्वमिति।युष्मदस्मदी इति विशिष्टरूपपरिग्रहदस्यचशब्दान्तरत्वात्।आचार्यदेशीयआह।तदन्तविधिनेति।युष्मदस्मदोरुपपदस्यविशेषणत्वात्तदन्तविधिः।चोदकोदे

यश्चात्रोपोच्चारिनसशेषःयश्चशेषःनतदुपोच्चारि।भवेत्प्रथमोनस्यान्मध्यमोत्तमावपिन प्राप्नुतः।किंकारणम्।युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येतेउपोच्चारिपदमुपपदंयच्चात्रोपोच्चारिनतेयुष्मदस्मदी।येचयुष्मदस्मदीनतदुपोच्चारि।एवंतर्हिशेषेणसामानाधिकरण्येप्रथमोविधीयते।नचात्रशेषेणैवसामानाधिकरण्यम्।भवेत्प्रथमोनस्यान्मध्यमोत्तमावपितुनप्राप्नुतः।किंकारणम्।युष्मदस्मद्भ्यांसामानाधिकरण्येमध्यमोत्तमावुच्येते।नचात्रयुष्मदस्मद्भ्यामेवसामानाधिकरण्यम्।एवंतर्हित्यदादीनिसर्वैर्नित्यमित्येवमत्रयुष्मदस्मदोःशेषोभविष्यति।तत्रयुष्मदिमध्यम अस्मद्युत्तमइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।स्थानिन्यपीतिप्रथमःप्राप्नोति।त्यदादीनांखल्वपियद्यत्परंतच्छिष्यतेइतियदाभवतःशेषस्तदाश्रयःप्रथमःप्राप्नोति।युष्मदिमध्यमःअस्मद्युत्तमइत्येवोच्यतेताविहनप्राप्नुतः।परमत्वंपचसिपरमाहंपचामीति।तदन्तविधिनाभविष्यति।इहापितर्हितदन्तविधिनाप्राप्नुतः।अतित्वंपचतिअत्यहंपचतीति।येचाप्येतेसमानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्रमध्यमोत्तमौनप्राप्नुतःत्वत्तरःपचसिमत्तरःपचामीति।त्वद्रूपःपचसिमद्रूपःपचामित्वत्कल्पःपचसिमत्कल्पःपचामीति।एवंतर्हियुष्मदस्मदितीत्येवंभविष्यति।इहापितर्हिप्राप्नुतःअतित्वंपचतिअत्यहंपचतीति।

षमाह।इहापीति।अतित्वमिति।त्वामतिक्रान्तइतिसमासः।एवंतदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह।येचाप्येतेइति।त्वत्कल्पइति।ईषदसमाप्तस्त्वंत्वत्कल्पइतिकालान्तरप्रसिद्धगुणरहितोयुष्मदर्थएवत्वत्कल्पशब्देनोच्यते।नतुतत्सदृशंपदार्थान्तरम्।तदभिधानेयुष्मदर्थस्यसाधनत्वाभावाद्मध्यमाभावात्।एवंमत्कल्पइतिबोद्धव्यम्।आचार्यदेशीयआह।एवंतर्हीति।सौत्रत्वान्निर्देशस्यमतुब्लोपोभिधास्यतेइतिभावः।चोदकआह।इहापीति। ॥

आचार्यआह।एवंतर्हीति।समानाधिकरणइतिवचनाद्युष्मदस्मदर्थेनयत्रत्वान्तस्यसामानाधिकरण्यंतत्रमध्यमोत्तमाभ्यांभवितव्यमितिनास्तिकश्चिद्दोषः।एवंचकृत्वेति।युष्मदस्मदर्थस्यसाधनत्वाच्छेषत्वाभावः।अथवेति।प्रथमइत्येतावत्सूत्रंक्रियतेअनाश्रितविषयविशेषःप्रथमोविधीयमानउत्सर्गोभवति।तस्यविषयविशेषेविधीयमानौमध्यमोत्तमावपवादौभवतः।तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्यस्मिन्नपिविषयेमध्यमोत्तमावेवभविष्यतःनतुप्रथमइत्यर्थः।अत्वंत्वमिति।प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायांच्विप्रत्ययः।तत्रकिंप्रकृत्याश्रयेणप्रथमेनभाव्यमथविकृत्याश्रयेणमध्यमेनेतिप्रश्नः।अत्रोत्तरम्।त्वद्भवतीति।प्रकृतेरेवविकाररूपेणसंपन्नौकर्तृत्वमितिभावः।मध्यमोत्तमौकस्मादिति।यथाप्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्म

एवंतर्हियुष्मदिसाधनेअस्मदिसाधनइत्येवंभविष्यति।एवंचकृत्वासोप्यदोषोभवतियदुक्तंतत्रयुष्मदस्मदन्येषुप्रतिषेधःशेषत्वादिति।अथवाप्रथमउत्सर्गःकरिष्यतेतस्ययुष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौभविष्यतः।तत्रयुष्मद्यन्यश्चास्मद्यन्यश्चास्तीतिकृत्वामध्यमोत्तमौभविष्यतः।अथेहकथंभवितव्यम्।अत्वंत्वंसंपद्यतेइतित्वद्भवतिमद्भवतीति।आहोस्वित्त्वद्भवसिमद्भवामीति।त्वद्भवतिमद्भवतीत्येवंभवितव्यम्।मध्यमोत्तमौकस्मान्नभवतः।गौणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययोभवति।तद्यथा।गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयइति।नवाहीकोनूबध्यते।कथंतर्हिवाहीकेवृद्ध्यात्वेभवतः।गौर्वाहीकस्तिष्ठतिगामानयेति।अर्थाश्रयएतदेवंभवति।यद्धिशब्दाश्रयंशब्दमात्रेतद्भवति।शब्दाश्रयेचवृद्ध्यात्वे॥परःसन्निकर्षःसंहिता॥ ॥परःसन्निकर्षःसंहिताचेद्द्रुतायामसंहितम्।परःसन्निकर्षःसंहिताचेद्द्रुतायांवृत्तौसंहितासंज्ञानप्राप्नोति।द्रुतायामेवहिपरःसन्निकर्षोवर्णानांनाद्रुतायाम्।तुल्यःसन्निकर्षः॥

त्वापदेशंलभतेतथामध्यमोत्तमावपिप्राप्नुतः।गौणमुख्ययोरिति।तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्रयुष्मदर्थरूपत्वमितिभावः।शिष्टंभाष्यमोदित्यत्रव्याख्यातंततएवावधार्यताम्।यदुक्तंभवतःशेषइतितत्रोत्तरमाहुः।युष्मदस्मद्भवतुइत्येवंनसंनिवेशआश्रयणीयः।किंतुभवतुयुष्मदस्मदिति।ततश्चास्मदएवशेषोनतुभवतः।पूर्वेशेषदर्शनाच्चेतिवचनाद्वा॥परःसं॥

॥पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेवयद्वर्णान्तरमुच्चार्यतेनतुतच्छून्यान्तरालसद्भावःसपरउत्कृष्टःसन्निकर्षःप्रत्यासत्तिलक्षणःसंहितासंज्ञइतिसूत्रार्थः।एवंस्थितेचोद्यते।परइति।द्रुतायामेववृत्तावनन्तरोक्तःपरःसन्निकर्षःसंभवतिनतुमध्यमायांविलम्बितायांचेत्यर्थः।असंहितमिति।संहिता [illegible] भावः।अविद्यमानावासंहिताअस्मिन्नितिबहुव्रीहिः।

यश्चात्रेति।युष्मदस्मदोःश्रवणात्तदभावेचशेषस्तद्भावात्।यश्चशेषइति।देवदत्तश्चेति।नतदिति।नहितस्यैवसाधनत्वंकिंतर्हियुष्मदस्मदर्थयोरपि।नचात्रशेषेणैवेति।किंतर्हियुष्मदस्मदर्थेनापितद्भावाच्चशेषत्वाभावइत्यर्थः।एवंतर्हीति।यद्यप्यनेकशेषदोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेपिदूषणार्थोयमुपक्रमः।स्थानिन्यपीति।अप्रयुज्यमानेप्रयुज्यमानेचशेषेप्रथमविधानात्।दोषान्तरमप्याह।त्यदादीनामिति।एतदपरिहार्यंमन्यमानोलब्धेच्छोन्यदप्याह।युष्मदीति।परमत्वमिति।युष्मदस्मदीतिविशिष्टरूपपरिग्रहादस्यचशब्दान्तरत्वात्।आचार्यदेशीयआह।तदन्तविधिनेति।युष्मदस्मदोरुपपदस्यविशेषणत्वात्तदन्तविधिः।चोदकोदो-

यश्चात्रोपोच्चारिनसशेषःयश्चशेषःनतदुपोच्चारि।भवेत्प्रथमोनस्यान्मध्यमोत्तमावपिनप्राप्नुतः।किंकारणम्।युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येतेउपोच्चारिपदमुपपदंयच्चात्रोपोच्चारिनतेयुष्मदस्मदी।येचयुष्मदस्मदीनतदुपोच्चारि।एवंतर्हिशेषेणसामानाधिकरण्येप्रथमोविधीयते।नचात्रशेषेणैवसामानाधिकरण्यम्।भवेत्प्रथमोनस्यान्मध्यमोत्तमावपितुनप्राप्नुतः।किंकारणम्।युष्मदस्मद्भ्यांसामानाधिकरण्येमध्यमोत्तमावुच्येते।नचात्रयुष्मदस्मद्भ्यामेवसामानाधिकरण्यम्।एवंतर्हित्यदादीनिसर्वैर्नित्यमित्येवमत्रयुष्मदस्मदोःशेषोभविष्यति।तत्रयुष्मदिमध्यम अस्मद्युत्तमइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।स्थानिन्यपीतिप्रथमःप्राप्नोति।त्यदादीनांखल्वपियद्यत्परंतत्तच्छिष्यतेइतियदाभवतःशेषस्तदाश्रयःप्रथमःप्राप्नोति।युष्मदिमध्यमःअस्मद्युत्तमइत्येवोच्यते।ताविहनप्राप्नुतः।परमत्वंपचसिपरमाहंपचामीति।तदन्तविधिनाभविष्यति।इहापितर्हितदन्तविधिनाप्राप्नुतः।अतित्वंपचतिअत्यहंपचतीति।येचाप्येतेसमानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्रमध्यमोत्तमौनप्राप्नुतःत्वत्तरःपचसिमत्तरःपचामीति।त्वद्रूपःपचसिमद्रूपःपचामित्वत्कल्पःपचसिमत्कल्पःपचामीति।एवंतर्हियुष्मदस्मइतीत्येवंभविष्यति।इहापितर्हिप्राप्नुतःअतित्वंपचतिअत्यहंपचतीति।

षमाह।इहापीति।अतित्वमिति।त्वामतिक्रान्तइतिसमासः।एवंतदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह।येचाप्येतेइति।त्वत्कल्पइति।ईषदसमाप्तस्त्वंत्वत्कल्पइतिकालान्तरप्रसिद्धगुणरहितोयुष्मदर्थएवत्वत्कल्पशब्देनोच्यते।नतुतत्सदृशंपदार्थान्तरम्।तदभिधानेयुष्मदर्थस्यसाधनत्वाभावाद्मध्यमाभावात्।एवंमत्कल्पइतिबोद्धव्यम्।आचार्यदेशीयआह।एवंतर्हीति।सेत्वान्निर्देशस्यमतुब्लोपोभिधास्यतेइतिभावः।चोदकआह।इहापीति। ॥

आचार्यआह।एवंतर्हीति।समानाधिकरणेइतिवचनाद्युष्मदस्मदर्थेनयत्रलान्तस्यसामानाधिकरण्यंतत्रमध्यमोत्तमाभ्यांभवितव्यमितिनास्तिकश्चिद्दोषः।एवंचकृत्वेति।युष्मदस्मदर्थस्यसाधनत्वाच्छेषत्वाभावः।अथवेति।प्रथमइत्येतावत्सूत्रंक्रियतेअनाश्रितविषयविशेषः प्रथमोविधीयमानउत्सर्गोभवति।तस्यविषयविशेषेविधीयमानौमध्यमोत्तमावपवादौभवतः।तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्यामिश्रेपिविषयेमध्यमोत्तमावेवभविष्यतः नतुप्रथमइत्यर्थः।अत्वंत्वमिति।प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायांच्विप्रत्ययः।तत्रकिंप्रकृत्याश्रयेणप्रथमेनभाव्यमथविकृत्याश्रयेणमध्यमेनेतिप्रश्नः।अत्रोत्तरम्।त्वद्भवतीति।प्रकृतेरेवविकाररूपेणसंपन्नौकर्तृत्वमितिभावः।मध्यमोत्तमौकस्मादिति।यथाप्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्म

एवंतर्हियुष्मदिसाधनेअस्मदिसाधनइत्येवंभविष्यति।एवंचकृत्वासोप्यदोषोभवतियदुक्तंतत्रयुष्मदस्मदन्येषुप्रतिषेधःशेषत्वादिति।अथवाप्रथमउत्सर्गःकरिष्यतेतस्ययुष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौभविष्यतः।तत्रयुष्मद्ग्रन्थश्चास्मद्ग्रन्थश्चास्तीतिकृत्वामध्यमोत्तमौभविष्यतः।अथेहकथंभवितव्यम्।अत्वंत्वंसंपद्यतेइतित्वद्भवतिमद्भवतीति।आहोस्वित्त्वद्भवसिमद्भवामीति।त्वद्भवतिमद्भवतीत्येवंभवितव्यम्।मध्यमोत्तमौकस्मान्नभवतः।गौणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययोभवति।तद्यथा।गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयइति।नवाहीकोनूबध्यते।कथंतर्हिवाहीकेवृद्ध्यात्वेभवतः।गौर्वाहीकस्तिष्ठतिगामानयेति।अर्थाश्रयएतदेवंभवति।यद्धिशब्दाश्रयंशब्दमात्रेतद्भवति।शब्दाश्रयेचवृद्ध्यात्वे॥परःसन्निकर्षःसंहिता॥ ॥परःसन्निकर्षःसंहिताचेदद्रुतायामसंहितम्।परःसन्निकर्षःसंहिताचेद्द्रुतायांवृत्तौसंहितासंज्ञानप्राप्नोति।द्रुतायामेवहिपरःसन्निकर्षोवर्णानांनाद्रुतायाम्।तुल्यःसन्निकर्षः॥

द्व्यपदेशंलभतेतथामध्यनोत्तमावपिप्राप्नुतः।गौणमुख्ययोरिति।तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्रयुष्मदर्थरूपत्वमितिभावः।शिष्टंभाष्यमोदित्यन्तव्याख्यातंततएवावधार्यताम्।यदुक्तंभवतःशेषइतितत्रोत्तरमाहुः।युष्मदस्मद्भवतुइत्येवंनसंनिवेशआश्रयणीयः।किंतुभवतुयुष्मदस्मदिति।ततश्चास्मदएवशेषोनतुभवतः।पूर्वशेषदर्शनाच्चेतिवचनाद्॥परःसं॥

॥पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेवयद्वर्णान्तरमुच्चार्यतेनतुतच्छून्यान्तरालसद्भावःसपरउत्कृष्टःसन्निकर्षःप्रत्यासत्तिलक्षणःसंहितासंज्ञइतिसूत्रार्थः।एवंस्थितेचोद्यते।परइति।द्रुतायामेववृत्तावनन्तरोक्तःपरःसन्निकर्षःसंभवतिनतुमध्यमायांविलम्बितायांचेत्यर्थः।असंहितमिति।संहितासंज्ञायाअभावइत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः।अविद्यमानावासंहिताअस्मिन्नितिबहुव्रीहिः।

द्रुतमध्यमविलम्बितास्विति। द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्वः। सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः नैरन्तर्योच्चारणात्। विशेष इति। वृत्तीनामिति शेषः। क्वचिद्वृत्तिविशेष इत्येव पाठः। वर्णानां त्विति। वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते। द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः। मध्यमायामधिकः। विलम्बितायामधिकतरः। प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनयः। तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः। किंकृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति। हस्तिमशकयोरिति। हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः मशकस्य मशकेन स तुल्यः परस्परापेक्षयेत्यर्थः। प्राणिभूयस्त्वमिति। हस्तिनो महान्तं देशं व्याप्नुतो मशको तु स्वल्पम्। नैर

तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु। किंकृतस्तर्हि विशेषः। वर्णकालभूयस्त्वं तु। वर्णानां तु कालभूयस्त्वम्। तद्यथा। हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभूयस्त्वं तु। यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं कारणम्। कालभेदात्। ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्। ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति। अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम्। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः। एवं तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते। अथवा अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति।

न्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः। वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतमेव भेदं मत्वा चोदयति। यद्येवमिति। शिष्टं भाष्यं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम्। शब्दाविराम इति। यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः। स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति। भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति। अवसानसंज्ञामिति। वर्णान्तरानुच्चारणे वृक्ष इत्यादेः सावकाशत्वादिति भावः। तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः। अथवेति। सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते। ॥

कृत्वात्र साधीयः। यः शब्दार्थयोर्विरामः। अथवा ह्रादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। ह्रादाविरामे स्पर्शघोषसंयोगेऽसन्निधानादसंहितम्। ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां च संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। कुक्कुटः पिप्पकः पित्तमिति। किमुच्यते संयोग इति। अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते। तद्यथा। द्वयोरक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते। एकेन तुल्यः सन्निधिः। यथैवैको वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यत एवमनेकोपि। अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेत्येतल्लक्षणं क्रियते। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम्। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति।

शब्दार्थयोरिति। अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वाऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा। ह्रादाविराम इति। प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते। स्पर्शघोषसंयोग इति। वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः। अघोषसंयोग इत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहणमनर्थकम्। अस्पर्शानामप्यघोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात्संज्ञाया अप्रसङ्गात्। न च स्पर्शानामघोषाणां चेति समुच्चयः। घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात्। कुक्कुट इति। कुक्कुट इवायमिति कन्। लुम्मनुष्ये इति लुपि कृते सञ्ज्ञायामुपमानमित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात्। पचतीति। अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वाप्रसङ्गः। ह्रादेनेति। द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारोघोषवान्न विलक्ष्यत इत्यर्थः। आभ्यन्तरगतोपि गुण आभ्यन्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति। द्वयोरिति। एकेनेति। अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः। यथैकोऽतद्गुणोपि तद्गुणवस्त्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथाऽनेकोपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः। अथवेति। वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते। तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहितासंज्ञा सिद्ध्यति। पूर्वापराभावादिति। युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम्। वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन्।

॥

एकवर्णवर्तित्वादिति। सामान्येनोपक्रमात्ह्वीप्रत्ययाभावः। उच्चरितेति। क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात्पूर्वापरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत्। अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः। व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम्। ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्यते। न द्वौ युगपदिति। युगपद्द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाव्यवधानम्। कालेन पौर्वापर्यं तु माभूदित्यर्थः। वागिति। वागिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम्। एवं तर्हीति। बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः। धीरः पण्डितः। तत्वन्नीतिरिति। तननं ततमास्ति यस्याः सा तत्वती सकलविषयव्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स तत्वन्नीति

किं कारणम्। एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्तिनी वाक्। न द्वौ युगपदुच्चारयति। गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वन्नीतिः शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम्। बुद्धिविषयमेव पौर्वापर्यम्। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णः ततोऽयं ततोऽयमिति॥ विरामोऽवसानम्॥ इदं विचार्यते। अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम्। अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम्। पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र माभूदिति। किं च स्यात्। रसः। रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि विरामः। विरामे विरामवचनम्। यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम्। ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति।

रिति। अन्ये तु तत्वन्नीतिरिति पठन्ति। तत्वती विषयान्व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः। विरामः॥ इदं विचार्यत इति। विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यत इत्यर्थः। अभावो वेति। केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति। अन्ये तु विरामोऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते। उपरीति। वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम्। रस इति। परवत्पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। विरामे विरामवचनमिति। अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः। ॥

अभावोलोपस्ततोऽवसानंचेति।ममापितर्हिविरामग्रहणंपरार्थंभविष्यति।विरामोलोपोऽवसानंचेति।उपरियोविरामइतिवक्तव्यम्।पुरस्तादपिहिशब्दस्यविरामः।तत्रमाभूदिति।किंचस्यात्।रसः रथः।खरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयःप्रसज्येत।नैषदोषः।आरम्भपूर्वकोममविरामः।अथवानेदमवसानलक्षणंविचार्यते किंतर्हिसंज्ञी।अभावोऽवसानसंज्ञीस्याद्विरामोवेति।कश्चात्रविशेषः।अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम्।अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणंकर्तव्यम्।उपरियोऽभावइतिवक्तव्यम्।पुरस्तादपिहिशब्दस्याभावस्तत्रमाभूदिति।किंचस्यात्।रसःरथः।खरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्जनीयःप्रसज्येत।अस्तुतर्हिविरामोवसानम्।विरामेविरामवचनम्।यस्यविरामस्तेनविरामग्रहणंकर्तव्यम्।ननुचयस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणंकर्तव्यम्।परार्थंममभविष्यत्यभावोलोपस्ततोवसानंचेति।ममापितर्हिविरामग्रहणंपरार्थंभविष्यति विरामोलोपोवसानंचेति।उपरियोविरामइतिवक्तव्यम्।ननुचोक्तमारम्भपूर्वकइति। नावश्यमयंरमिःप्रवृत्तावेववर्तते।किंतर्हि।अप्रवृत्तावपि।

ततोऽवसानंचेति।अदर्शनमभावइत्येकएवार्थः।तेनपुनरभावग्रहणंनकर्तव्यमित्यर्थः।तत्रलोपसंज्ञायामभावःसंज्ञित्वेनाश्रीयतेअवसानसंज्ञायांतदुपलक्षणत्वेन।तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितोवर्णोवसानसंज्ञइत्यर्थः।उत्तरत्रत्वभावस्यैवलोपावसानसंज्ञेव्याख्यास्येते।अस्मिन्पक्षेखरवसानयोरितिषष्ठी।खरःसमीपस्थरेफस्यावसानस्यचरेफस्येत्यर्थः।अथवैकापिसप्तमीविषयभेदाद्भिद्यते।खरिपरतोरेफस्यविसर्जनीयोऽवसानेचरेफस्थानिनिविसर्जनीयइत्यादेःप्राप्त्यविषयत्वेनस्थानीविवक्ष्यते।ममापीति।अभावोविरामइतिपर्यायत्वंमन्यते।आरम्भपूर्वकइति।निवृत्तिर्विरामःसचप्रवृत्तस्यभवतीतिभावः।अवसानलक्षणमिति।अभावोपलक्षितोवर्णोऽवसानंविरामोपलक्षितोवेतिपूर्वंविचारितम्।इदानींतुतावेवसंज्ञित्वेनविचार्येते।अभावोलोपइत्येकस्यसंज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभागआश्रीयते।प्रसक्ताभावोलोपसंज्ञोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति।नावश्यमिति।प्रवृत्तौसत्यांयानिवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः॥

तद्यथा। उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि। उपरतः स्वाध्याय इति। न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते। किमिदं भावाविरामभावित्वादिति। भावस्याविरामः भावाविरामः। भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम्। अपर आह। भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति। तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम्। विरामपरो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। वर्णोन्त्यो वावसानम्। अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम्। संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहितयाधीष्वेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते। अपर आह। केनावस्यसीति। स आह। अकारेणेकारेणोकारेणेति। एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम्। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ १॥

उपरतान्यस्मिन्निति। न प्रवृत्त्यनिवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः। नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शशविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः। क्वचिद्व्रतानीति पाठः। भावाविरामभावित्वादिति। इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी वा। न तावत् स्वसंबन्धी विरोधात्। नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते। नापि शब्दान्तरसंबन्धी। न हि घटाभावः पटस्याभावो भवति। भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविरामभावी शब्दः। न हि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यत इत्यर्थः। अपर आहेति। भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः। इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते। भावेन सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः। उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति। तत्पर इति वेति। इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते। अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते। अथवेति। यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणोऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात्करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम्। संहितयाधीष्वेति। यथा पदनैरन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्येपि वर्णनैरन्तर्ये। अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यत इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन। तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात्॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथम· चतुर्थमाह्निकम्। अध्यायः समाप्तः।

श्रीगणेशायनमः॥समर्थःपदविधिः॥ ॥विधिरितिकोयंशब्दइति।अर्थानिश्चयात्संदेहेसतिप्रश्नः।किंभावसाधनउतकर्मसाधनः।तत्रभावसाधनेपदानांविधीयमानत्वात्कर्मणिषष्ठी।इतरत्रशेषषष्ठी।तत्रयेषामर्थभेदाच्छब्दभेदइतिदर्शनंसादृश्यनिबन्धनाचप्रत्यभिज्ञातद्दर्शनेकइतिप्रश्नोविशिष्टशब्दनिर्धारणाय।येत्वर्थभेदेपिशब्दस्यैक्यमिच्छन्तितत्पक्षेऽर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्यकइतिप्रश्नः।विपूर्वादिति।विधविधानइत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्त——स्यनिवृत्त्यर्थंविपूर्वाद्धाञ्इत्युक्तम्।स्वरेचानयोर्भेदः।इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैवप्रयोगदर्शनमुत्तरेहेतुः।कर्मसाधनइति।एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम्।विधीयतइति।वाक्यदर्शनंसुखप्रतिपत्त्यर्थम्।किंपुनरिति।कार्यविशेषस्येहानिर्देशात्प्रश्नः।इतरोवक्ष्यमाणकार्यविशेषान्पर्यालोच्याह।समासइति।अनन्तरस्यापिपराङ्गवद्भावस्याल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्यसिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्पश्चान्निर्देशःकृतः।तत्रसमासशब्देनसंज्ञावोच्यतेपदसमुदायोवासंज्ञी।विभक्तिविधानशब्देनसा

॥श्रीगणेशायनमः॥समर्थःपदविधिः॥ ॥विधिरितिकोयंशब्दः।विपूर्वाद्धाञःकर्मसाधनइकारः।विधीयतेविधिरिति।किंपुनर्विधीयते।समासोविभक्तिविधानंपराङ्गवद्भावश्च।किंपुनरयमधिकारआहोस्वित्परिभाषा।
कःपुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः।

मान्यविहितानांविभक्तीनांकर्मणिद्वितीयेत्यादिनायोनियमःसउच्यते।एवंहिपदविधिर्भवति।अथाप्येकवाक्यताश्रयणेनविभक्तीनांविधानंतथापिपदान्तरसंबन्धेनयासांविभक्तीनांविधानमन्तरान्तरेणयुक्तइति तद्विभक्तीनांनेविशब्दइतितदाश्रयेणपदविधित्वमस्त्येव।तथाचोक्तम्।निरपिपदंविप्रिरपिपदमिति।तत्रविभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टंविधानंकर्मविधानक्रियायाभवति।यथोक्तम्।सामान्यपुषेरवयवपुषिःकर्मेति।कार्यविशेषानिर्देशादस्यपारार्थ्यमवगत्यपरार्थेषुरूपद्वयंदृष्ट्वापृच्छति।किंपुनरिति।नन्वधिकारेस्मिन्पदविधिरित्यस्यग्रहणमनर्थकम्।उत्तरेषांपदविधित्वाव्यभिचारात्।तस्मात्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयात्संशयानुपपत्तिः।एवंतर्हियुक्तायुक्तत्वापेक्षयाप्रश्नः।तत्रयद्यधिकारपक्षस्ययुक्तत्वंतदानकर्तव्यंपदविधिग्रहणम्।परिभाषायायुक्तत्वेकर्तव्यम्।अधिकारपक्षेपिवाविस्पष्टार्थंभविष्यति।कःपुनरिति।अन्योत्रप्रष्टाविज्ञेयः।आद्येनतुतद्विशेषज्ञेनभवितव्यम्।अन्यथाकिंपुनरयमधिकारइतिप्रश्नोनोपपद्यते। ॥

अधिकारःप्रतियोगमिति।स्वरूपेष्टेफलाख्यानंतद्द्वारेणस्वरूपावबोधार्थम्।अधिक्रियमाणस्यहिप्रतियोगमुपस्थानेसतितदनिर्देशःफलंसंपद्यते।परिभाषापुनरिति।लिङ्गोपादानेनपरिभाषाक्रियमाणायत्रयत्रतल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः।प्रदेशान्तरेषुपदार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेनव्यवहारोभाष्यकारस्य अधिकारोनामत्रिःप्रकारइति।तथाद्वयोःपरिभाषयोःसावकाशयोःसमुपस्थितयोरिति।कःपुनरत्रेति।कस्मिन्पक्षेयत्नस्यलाघवंभवतिकस्मिन्वागौरवमितिप्रश्नः।स्वरयितव्यमिति।स्वरितगुणेनयुक्तंसमर्थग्रहणंपठितव्यमित्यर्थः।तत्रस्वरितोगुणःक्रियारूपेणस्वरयितव्यमितिनिर्दिष्टः।यथाश्वेतोगुणःश्वेतते

अधिकारःप्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थइतियोगेयोगेउपतिष्ठते।परिभाषापुनरेकदेशस्थासतीकृत्स्नंशास्त्रमभिज्वलयतिप्रदीपवत्।तद्यथा।प्रदीपःसुप्रज्वलितएकदेशस्थःसर्वंवेश्माभिज्वलयति।कःपुनरत्रप्रयत्नविशेषः।अधिकारेसतिस्वरयितव्यम्।परिभाषायांतुसर्वमपेक्ष्यम्।तथेदमपरंद्वैतंभवति।एकार्थीभावोवासामर्थ्यंव्यपेक्षावेति।तत्रैकार्थीभावेसामर्थ्येऽधिकारेचसतिसमासएकःसंगृहीतोभवति।विभक्तिविधानंपराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः।व्यपेक्षायांपुनःसामर्थ्येऽधिकारेचसतिविभक्तिविधानंपराङ्गवद्भावश्चसंगृहीतोभवति।समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः।अन्यत्रखल्वपिसमर्थग्रहणानियुक्तग्रहणानिचकर्तव्यानिभवन्ति।कान्यत्र।इसुसोःसामर्थ्येनचवाहाहैवयुक्तइति।व्यपेक्षायांपुनःसामर्थ्येपरिभाषायांचसत्यांयावान्व्याकरणेपदगन्धोनामससर्वःसंगृहीतोभवति।समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः।

इति।पदविधिग्रहणंचात्रपक्षेनकर्तव्यमित्यर्थादुक्तंभवति।सर्वमपेक्ष्यमिति।यावन्तिपदकार्याणितानिसर्वाण्यपेक्ष्यपदविधिशब्दोपादानेनचपरिभाषाकर्तव्येत्यर्थः।अन्यास्वपिपरिभाषासुयल्लिङ्गमुपादीयतेतल्लिङ्गयुक्तापेक्षाक्रियते।द्वैतमिति।द्वयोर्भावोद्विता।तत्रभवंद्वैतंसंशयरूपंज्ञानमुच्यते।अथवाद्वाभ्यामितंप्रकारद्वयेनविरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिनायुक्तंवस्तुद्वीतंतत्रभवंद्वैतंतदेवसंशयज्ञानम्।एकार्थीभावइति।यत्रपदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानिनिवृत्तस्वार्थानिवाप्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनिवासएकार्थीभावः।परस्पराकाङ्क्षारूपाव्यपेक्षा।समासएकइति।तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात्।

तत्रेति।एकार्थीभावःसामर्थ्यमधिकारइत्येकः पक्षः।व्यपेक्षासामर्थ्यमधिकारइतिद्वितीयः पक्षः।द्विविधंसामर्थ्यमधिकारइतित
तीयः।एवंपरिभाषायामपित्रयः पक्षाइतिषट् पक्षीसंभवे।एकार्थीभावःपरिभाषाचेतिनिर्णयः।अभिन्नतरकमिति।उभयविधे-
सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्यभेदात्सूत्रस्यभेदःस्यात्।भिन्नेनसामर्थ्येनभिन्नेषुवाक्येषुउपस्थानात्।व्यपेक्षायामपिसामर्थ्ये यद्य
पिसूत्रमभिन्नंभवतितथाप्येकार्थीभावेसामर्थ्येदोषाभावात्प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते।तत्रपराङ्गवद्भावेतन्निमित्तग्रह
णाद्दोषाभावः।विभक्तिविधानेपिकारकविभक्तिषुक्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषुयुक्तयोगग्रहणसद्भा
वात्क्वचित्तृतीययायोगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेऽपिनदोषः।परिभाषायांचसुब्धातुप्रभृतयःसर्वावृत्तयःसंगृहीताभवन्ति।
एकार्थीभावेचेहाश्रितेन्यत्रयुक्तग्रहणंसमर्थग्रहणंचकृतमेवेतितत्रापिनदोषः।समर्थानामिति।घकालतनेषुकालनाम्नइत्य
लुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात्तद्धितउत्पद्यतेइतिपदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौअसामर्थ्येप्रत्ययाप्रसङ्गात्।कर्मि

तत्रैकार्थीभावःसामर्थ्येपरिभाषाचेत्येवसूत्रमभिन्नतरकंभवति।एवमपिक्वचिदकर्तव्यंसमर्थग्रहणंक्रियते।क्वचिच्चकर्तव्यं
नक्रियते।अकर्तव्यंतावत्क्रियतेसमर्थानांप्रथमाद्वेति।कर्तव्यंनक्रियते।कर्मण्यण्समर्थादिति।ननुचगम्यतेत
त्रसामर्थ्यंकुम्भकारेणनगरकारइति।सत्यंगम्यते।उत्पन्नेतुप्रत्यये।सएवतावत्समर्थादुत्पाद्यः। अथसमर्थग्रह
णंकिमर्थम्।वक्ष्यतिद्वितीयाश्रितादिभिःसमस्यते।कष्टश्रितोनरकश्रितइति।

ण्यणिति।पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षेप्रातिपदिकेनैवकर्मणउपादानान्नास्तिपदविधित्वम्।त्रिकादिपक्षेतुविभक्तिवाच्यत्वा-
त्कर्मणःपदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्तिदोषः।ननुचेति।यदिकुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायीचासमर्थाभिधायीच
स्यात्ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थोयत्नःकर्तव्यःस्यान्नत्वन्यथेत्यर्थः।सएवतावदिति।यथासमासाद्योऽसमर्थानांमा-
भूदित्येवमर्थमिदंवचनंक्रियतेतद्वदत्रापिसमर्थग्रहणमसामर्थ्येप्रत्ययनिवृत्त्यर्थंकर्तव्यमित्यर्थः।प्रतिविधानंतुसुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता
नोक्तम्।यतउपपदमितिमहत्याःसंज्ञायाःकरणंप्रत्ययस्यपदाश्रयत्वेसतिसमर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव।।अथेति।प्रधानपर्यनुयोग
द्वारेणसूत्रस्यैवाक्षेपः।यद्यप्यनेनसामर्थ्यंनविधीयतेनहिस्वतोऽसमर्थस्यसामर्थ्यंवचनेनकर्तुंपार्यते।तथापिपदविधौसामर्थ्योप
स्थानार्थत्वात्अस्यसमर्थपदस्यप्राधान्यमुच्यते।समस्यतइति।यद्यपिसमासस्संज्ञामात्रंविधीयते।तथाप्यनुभवबोधनायभिन्नयोःप्राक्
योःसंश्लेषःप्रक्रियायांक्रियतइतिसमस्यतइत्युक्तम्। ॥

पपूर्येति।असतिसूत्रेद्वितीयान्तमात्रंश्रितादिभिःसमस्येताविरोधात्।एकार्थीभावाभावेपिवचनात्समाससंज्ञास्यात्।अनर्थकस्यापिचसमासस्यवचनात्प्रातिपदिकसंज्ञास्यात्।विध्यर्थत्वसंभवेचसमासग्रहणस्यनियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्यप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधःकर्तव्यएवस्यात्।एकार्थीभावाभावेपिचोत्तरपदार्थस्यबाह्यसंबन्धिनंप्रतियोग्यताहानाद्विभक्तयःस्युरेव।खण्डोधावतीति।तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीतिसमासःस्यात्।महत्कष्टमिति।अस्त्येवात्रश्रयणक्रिययासामर्थ्यमितिप्रश्नः।यद्यत्रकष्टश्रितशब्दयोःसमासःस्यात्तदामहत्कष्टश्रितइतिस्यात्।अथापित्रयाणांपदानांसमासःस्यात्तथाप्युत्तरपदेविधीयमानमात्वंमध्यमपदेनस्यात्।अथापित्रयाणांसमासेकृतेसन्महदितिद्वयोःसमासस्तत्रचमहाकष्टश्रितोमहाकष्ट

समर्थग्रहणंकिमर्थम्।पश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलम्।तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन।उपादानविकलः।शङ्कुलाखण्डः।किरिकाणः।समर्थग्रहणंकिमर्थम्।त्वंतिष्ठशङ्कुलयाखण्डोधावतिमुसलेन।किंत्वंकरिष्यसिशङ्कुलयाखण्डोविष्णुमित्रउपलेन।चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः।गोहितंवृषभहितम्।गोहितमश्वहितम्।समर्थग्रहणंकिमर्थम्।सुखंगोभ्योहितं देवदत्ताय॥पञ्चमीभयेन।वृकभयंदस्युभयंचौरभयम्।समर्थग्रहणंकिमर्थम्।गच्छत्वंमावृकेभ्योभयंदेवदत्ताद्यज्ञदत्तस्य।षष्ठी।सुबन्तेनसमस्यते।राजपुरुषः।ब्राह्मणकम्बलः।समर्थग्रहणंकिमर्थम्।भार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येति।सप्तमीशौण्डैः।अक्षशौण्डः।समर्थग्रहणंकिमर्थम्।कुशलोदेवदत्तःअक्षेषुशौण्डःपिबतिपानागारे। अथक्रियमाणेपिसमर्थग्रहणेइहकस्मान्नभवति।महत्कष्टंश्रितइति।

श्रितइति।अत्राहीनेद्वितीयेतियःस्वरोभवतितत्रसएवसमासस्येत्यनेन तथापिमहारण्यातीतइत्यत्रस्वरोभिद्यते।महारण्यमतीतइतिद्विपदेसमासेकृतेथाथादिस्वरः त्रिपदेतुसमासेकृतेसन्महदितिद्वयोस्तत्पुरुषेकृतेसतिमहारण्यशब्दःसमासस्वरेणान्तोदात्तःस्यात्।यथापूर्वशालाप्रियइत्यत्रशालाशब्दउदात्तः।अन्येत्वाहुः।त्रयाणांसमासेकृतेप्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोःपरस्परसंबन्धाभावात्पूज्यमानत्वंविशेषणविशेष्यत्वंचनास्तीतिसमासोनस्यात्।ततश्चात्वंनस्यात्।अहीनेद्वितीयेतिमहच्छब्दस्यप्रकृतिस्वरश्चप्रसज्येत। ॥

नवाभवतीति।यथाभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासोनैवमिहेतिभावः।भवतियदेति।श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोःपरस्परापेक्षायांमहत्कष्टयोःसमासेकृतेश्रितशब्देनसमासः।कस्यकस्मादिति।सामान्यनिर्देशःपदद्वयात्मकस्यपदत्रयात्मकस्यचसमुदायस्यप्रदर्शनार्थः।बहूनांकस्मान्नभवतीति।द्वयोरपिश्रितापेक्षयाकर्मत्वेश्रितेनसामर्थ्यंद्वयोरप्यस्ति।कष्टस्यैववाकर्मत्वेतद्द्वारेणमहतोपिश्रितेनसामर्थ्यमस्तीतिभावः।सुप्सुपेतिवर्ततइति।संख्यायाविवक्षितत्वादेकस्यैवसुबन्तस्यैकेनैवसुबन्तेनसमासस्ततोबहूनांनभवतीत्यर्थः।यथापशुनायजेतेत्यनेकस्यपशोरुपादानाभावस्तथेहापि।ननुचभोइति।यथाब्राह्मणोनहन्तव्यइतिसर्वस्यब्राह्मणस्यहननप्रतिषेधस्तथेहापिबहूनांसमासेनभाव्यमितिभावः।आकृताविति।एकैकस्यां

नवाभवतिमहाकष्टश्रितइति।भवतियदैतद्वाक्यंभवतिमहत्कष्टंमहाकष्टंमहाकष्टंश्रितोमहाकष्टश्रितइति।यदात्वेतद्वाक्यंभवतिमहत्कष्टंश्रितइतितदानभवितव्यम्।तदाचप्राप्नोति।तदाकस्मान्नभवति।कस्यकस्मान्नभवति।किंद्वयोराहोस्विद्बहूनाम्।बहूनांकस्मान्नभवति।सुप्सुपेतिवर्तते।ननुचभोःआकृतौशास्त्राणिप्रवर्तन्ते।तद्यथा।प्रातिपदिकादितिवर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्चप्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति ।सत्यमेवमेतत्।आकृतिस्तुप्रत्येकंपरिसमाप्यतेनसमुदाये।यावतिपरिसमाप्यतेप्रातिपदिकादितितावत उत्पत्त्याभवितव्यंप्रत्येकंचैतत्परिसमाप्यतेनसमुदाये।एवमिहापियावत्येतत्परिसमाप्यतेसुप्सुपेतितावतःसमासेनभवितव्यम्।द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यतेनबहुषु।द्वयोस्तर्हिकस्मान्नभवति।असामर्थ्यात्।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।

व्यक्तौजातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्रयथाप्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततोविभक्तीनामनुत्पत्तिस्तथासुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् श्रितेनसमासाभावः।प्रत्ययस्य —— सुबन्तसमुदायस्यचसंचिकीर्षितस्यप्रधानत्वाद्गुणत्वाच्चप्रातिपदिकस्यावयवयोश्चसुबन्तयोराधारगतायाएकत्वसंख्यायाविवक्षणात्।ब्राह्मणसमुदायस्यहननेतुशास्त्रार्थोतिक्रान्तएवभवतीतिब्राह्मणोनहन्तव्यइत्यादौनिषेधेसंख्यानविवक्ष्यते।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।न्यायोयम्।वृत्तौह्युपसर्जनपदेनप्रधानार्थाभिधायिनाभाव्यम्।स्वविशेषणापेक्षायांचतस्यप्राधान्यमितिकथमेकस्यैकदाप्राधान्यमेकार्थीभावश्चस्यात्।इतरस्तुवच

॥

नमेतदितिमत्वाचोदयति।

यदिसापेक्षमिति।भवतिचेति।प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाविरोधात्।सामान्याप्रयोगइतिलिङ्गदर्शनाच्च।समुदायापेक्षेति।गुरुकुलादिनासमुदायेनसमुपजनितेव्यतिरेकेदेवदत्तस्येतिषष्ठी।अवयवद्वारकश्चदेवदत्तस्यसमुदायेनसंबन्धइतिसामर्थ्यादवयवमपिविशेषणंस्पृशति।तदुक्तम्।समुदायेनसंबन्धोयेषांगुरुकुलादिना।संस्पृश्यावयवांस्तेतुयुज्यन्तेतद्वतासहेति॥किमोदनइति।केषांशालीनांकिंकलमानामथरक्तानांशालीनामन्येषांवौदनइतिप्रश्नः।सक्त्वाढकमिति।आपणीयानांसक्तूनामाढकमित्यर्थः।कुतोभवानिति।कस्मात्पाटलिपुत्राद्वानागतइत्यर्थः।अनेकत्वात्पाटलिपुत्रस्यतदवयवानांवाप्रश्नः।अत्र

यदिसापेक्षमसमर्थंभवतीत्युच्यते।राजपुरुषोदर्शनीयः।अत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति।नैषदोषः।प्रधानमत्रसापेक्षम्।भवतिचप्रधानस्यसापेक्षस्यापिसमासः।यत्रतर्ह्यप्रधानंसापेक्षंभवतितत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति।देवदत्तस्यगुरुकुलंदेवदत्तस्यगुरुपुत्रःदेवदत्तस्यदासभार्येति।अत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति।नैषदोषः।समुदायापेक्षात्रषष्ठीसर्वंगुरुकुलमपेक्षते।यत्रतर्हिनसमुदायापेक्षाषष्ठीतत्रवृत्तिर्नप्राप्नोति।किमोदनःशालीनाम्।सक्त्वाढकमापणीयानाम्।कुतोभवान्पाटलिपुत्रकइति।इहचापिदेवदत्तस्यगुरुकुलंदेवदत्तस्यगुरुपुत्रोदेवदत्तस्यदासभार्येति।यद्येषासमुदायापेक्षाषष्ठीस्यान्नैतन्नियोगतोगम्येत।देवदत्तस्ययोगुरुस्तस्य पुत्रइति।किंतर्ह्यन्यस्यापिगुरुपुत्रोदेवदत्तस्यकिंचिदित्येषोर्थोगम्येत।यतस्तुखलुनियोगतोदेवदत्तस्ययोगुरुस्तस्ययःपुत्रइत्येषोर्थोगम्यते।अतोमन्यामहेनैषासमुदायापेक्षाषष्ठीति।अन्यत्रखल्वपिसमर्थग्रहणेसापेक्षस्यापिकार्यंभवति।क्वान्यत्र।इसुसोःसामर्थ्ये।ब्राह्मणस्यसर्पिष्करोतीति।तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुंसापेक्षमसमर्थंभवतीति।वृत्तिस्तर्हिकस्मान्नभवतिमहत्कष्टंश्रितइति।सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणंनप्रयुज्यतेइतिवक्तव्यम्।

रोपधेतोःप्राचामितितद्धितवृत्तिर्नप्राप्नोति।इहचापीति।समुदायसंबन्धेसतिसामीप्यादेरपिप्रतिपत्तिप्रसङ्गइत्यर्थः।नैषेति।गुर्वपेक्षयात्रषष्ठीसंबन्धिशब्दत्वाच्चात्रस्वार्थपदपेक्षायावृत्तावप्यहानाद्भवत्येववृत्तिः।उक्तंच।संबन्धिशब्दःसापेक्षोनित्यंसर्वःप्रयुज्यते।वाक्यवत्साव्यपेक्षाहिवृत्तावपिनहीयतेइति॥अन्यत्रेति।ततोनवक्तव्यंसापेक्षमसमर्थंभवतीति।वाचनिकेह्यसामर्थ्येयथासर्पिःकालकमितिषत्वंनभवतिसमानाधिकरणमसमर्थवदितिवचनात्।एवंब्राह्मणस्यसर्पिष्करोतीत्यत्रापिनस्यात्।सएवाह।वृत्तिस्तर्हिकस्मादिति।सविशेषणानामिति।वृत्तिर्नेतिवचनात्षत्वादिभवत्येव।पूर्वोक्तानुसारेणायमपिन्यायएवोक्तः॥ ॥

तापः कालको मतिवत्त्वे नभवति समानाधिकरणे समर्थवदिति वचनात्। एवं ब्राह्मणस्य सपिण्डो करोतीत्यत्रापि न स्यात्। स एवाह। वृत्तिस्त र्हि कस्मादिति। सविशेषणानामिति। वृत्तिर्नेति वचनात्स्वत्वादिर्भवत्येव। पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्यायस्वोक्तः॥ ॥

नवक्तव्यमिति। न्यायसिद्धत्वात्। इह समानार्थेनेति। वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः। महत्कष्टश्रित इति। यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम्। नन्नूमद् इति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत्। महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टंश्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते त

यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादीनामिति। न वक्तव्यम्। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टंश्रित इति। नासौ जातुचित्समासे न गम्यते महत्कष्टश्रित इति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासे न गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं माभूत्। अकिंचित्कुर्वाणम्। अमाषंहरमाणम्। अगाधादुत्सृष्टमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम्। असूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥

स्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किंचिदकुर्वाणं माषमहरमाणं गाधादनुत्सृष्टम्। इत्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः। असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्य यासत्तयेत्यसामर्थ्यम्। अपुनर्गेया इति। पुनर्गेया इति गानेन नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन। अश्राद्धभोजीति। भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन। श्राद्धभोजननिषेधावगमात्॥ ॥

भा· कै·
३०९

अनपुंसकस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः। असमर्थनञ्समासानां केषांचित्साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। पर्युदासेपिह्यत्र न क्षतिः। तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः। एतस्यैवेति। अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम्। एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः संनिपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव। अथ क्रियमाणेपीति। अबुधबोधनार्थं करणेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः। किं समर्थं नामेति। यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्या। एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः। पृथगर्थानामिति। एकार्थीभावं तावत्सामर्थ्यं दर्शयति। परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति। पृथगर्था येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि। वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव। वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवाचष्ट इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति। अथवान्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात्। यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम्। समर्थवचनमिति। समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः। कर्मणि ल्युट्। क्व पुनरिति। पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः। राज्ञः पुरुष इति। राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते। पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोभिधीयते। वृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावात्षष्ठी निवर्तते। सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये।

> सुडनपुंसकस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते। किं समर्थं नाम। पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम्। पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते। क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि। वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति॥

राम:
३०९

किमुच्यतइति।एवंहिवाक्येपदानांपृथगर्थत्वंस्याद्यद्येकएवविशिष्टार्थोनप्रतीयेत।वृत्तौचपुरुषमात्रप्रतीतौस्यादेकार्थीभावः।यतस्तुवृत्तिवाक्ययोरेकएवार्थःप्रतीयतेतदासामर्थ्यभेदोपिनास्ति।नापिब्रूमइति।वाक्येपृथगर्थत्वेपिपदानामाकाङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिःवृत्तावपिविशिष्टएवार्थोराजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयतइतिकुतोऽन्यस्यानयनम्।नचैतावतावृत्तिवाक्ययोरेकार्थता।यथाब्राह्मणानांशतंभोज्यतांशतंब्राह्मणाभोज्यन्तामितिसत्यपिकार्यस्याभेदेशब्दार्थोभिद्यते तथेहापीत्यर्थः।सुबलोपइति।एकार्थीभावाभावकृतोपिविशेषएकार्थीभावकृतएवोच्यते।संनिधानासंनिधानाभ्यांक्रियाभिनिर्वृत्तौपदार्थानांकारणत्वात्।यथावर्षकृतंसुभिक्षंवर्षकृतंदुर्भिक्षमितिचोच्यते।तत्रराज्ञःपुरुषइतिवाक्येभेदाधिष्ठानस्यसंबन्धस्यप्रत्यायियिषितत्वाद्विनाविभक्त्यातस्यप्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्तिसुब्लोपःसमासेकृतेभेदनिवृत्तौतदाश्रयस्यसंबन्धस्योपरमात्स्वाभाविकीसुपोनिवृत्तिःसैवशास्त्रेणानुज्ञायते।तदेवंसुपोभावाभावाभ्यामर्थस्यभावाभावानुमानंवाक्यसमासयोः।व्यवधानमपिसत्यर्थभेदेदृष्टंवाक्येयथाभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येति।असतिनदृष्टम्।देवदत्तइत्यत्रपदमध्येपदान्तरस्यप्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्।यथेष्टमिति।वाक्येऽनियतपौर्वापर्येणपदानांप्रयोगः।समासेतुनियतपौर्वापर्यःसचार्थभेदनिबन्धनः।यथाकर्कइतिप्रयोक्तव्येर्ककइतिनप्रयुज्यते।द्वौस्वराविति।अर्थभेदेस्वरभेदोदृश्यते.यथादेवदत्तगामभ्याजेतितद्भेदेनदृश्यतेयथाघटइति।अत्रराज्ञःपुरुषइतिद्वेअपिपदेनित्स्वरेणाद्युदात्ते।राजपुरुषइतिसमासान्तोदात्तः॥ ॥

किमुच्यतेपृथगर्थानीति।यावताराज्ञःपुरुषआनीयतामित्युक्तेराजपुरुषआनीयते।राजपुरुषइतिचसएव।नापिब्रूमोऽन्यस्यानयनंभवतीति।कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतोविशेषः।सुबलोपोव्यवधानंयथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धःस्वरइति।सुबलोपोभवतिवाक्ये।राज्ञःपुरुषइति।समासेतुनभवतिराजपुरुषइति।व्यवधानंभवतिवाक्ये।राज्ञःऋद्धस्यपुरुषइति।समासेतुनभवतिराजपुरुषइति।यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धोभवतिवाक्ये।राज्ञःपुरुषःपुरुषोराज्ञइति।समासेनभवति।राजपुरुषइति।द्वौस्वरौभवतोवाक्येराज्ञःपुरुषइति।समासेपुनरेकएवराजपुरुषइति।नैतएकार्थीभावकृताविशेषाः॥

किंतर्हि वाचनिकान्येतानि। आह हि भगवान्सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः। संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योग इति। संख्याविशेषो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष इति। समासे न भवति राजपुरुष इति। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम्।

वाचनिकानीति। वचनेनैवंभूतानामन्वाख्यानाद्व्यभिचारान्नानुमानं सुबलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः। यथा पयः पयोजरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने। तथा राजपुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात्। अर्थाभेदे च सुबलोपो दृष्टः यथा वर्षासुजः गोषुचर इति। तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते। अन्वादी आद्यन्तौ जातपुत्रः पुत्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति। न हि भवति च खदिरश्च धव इति। एकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये। तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्निति। अर्थाभेदे च स्वरभेदः। कर्तवै अन्वेतवै इति। अन्तश्चान्तवै युगपत् तवै चान्तश्च युगपदित्यत्र स्वरः। संख्याविशेष इति। वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यार्थाभिधायित्वात् संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति। संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। यथोक्तम्। यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति। अथवा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या। तदुक्तम्। भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते॥ अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यत इति। क्वचित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः। तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम्। शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः। तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः। तदसांनिध्यादिति। लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः। ननु चेति। न हि विद्यमानेर्थे लुकमाचार्योन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात्तत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यत इत्यर्थः। अर्थकृतेनेति। प्रत्याययियिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात्॥

अर्थस्वरूपमिति। अर्थस्वभावः। एतदुक्तं भवति। संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा तु वृत्तिः। गोषुचर इति। गोषु चरः कुक्कुट उच्यते। एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषेणोच्यते। जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः। यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत। यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते। वर्षासुज इति। इन्द्रगोपः। अत्राप्येकस्मिन्नप्यृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते न त्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयत इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्रालुक्। लिङ्गविशेषस्यापि क्वचिद्वृत्तावुपादानं कुमारीपुत्र इति। क्वचित्त्यागः। कुक्कुटाण्डं मृगमांसमिति। वाक्येऽपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्ग

अर्थरूपमेवंजातीयं येनात्र विशेषो न गम्यत इति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यत इति। इह तस्य विशेषो गम्येत। अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति। व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये। ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति। समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति। एषोऽप्यविशेषः। भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्। अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्द्धम्। अथवा योऽसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति। तच्च समासे व्यक्तं भवति। अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति। उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। एषोऽप्यविशेषः। समासेपुपसर्जनविशेषणं भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति।

विशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति। ब्राह्मणकम्बल इति। यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाभाव इत्येवंपरमेतत्। यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम्। कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः। एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते। एषोपीति। व्यभिचारादपिशब्दः सुब्लोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः। ऋद्धस्येति। राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति। वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते। एषोपीति। अव्यापित्वात्। ॥

चयोगइति।वाक्येपदार्थानांभिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनायचशब्दःप्रयुज्यते।वृत्तौतुसमूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद्द्योत्यार्थाभावाद्द्योतकस्यापिचशब्दस्यनिवृत्तिः।अथैतस्मिन्निति।अयंभावः।यदिवाचनिकमर्थाभिधानंतदाऽसत्यप्येकार्थीभावेचार्थेद्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेनैवचार्थस्योक्तत्वाच्चस्याप्रयोगोऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य।स्वाभाविकेतुचार्थइत्यादिनिर्देशोऽनर्थकः।अर्थानादेशनादिति।अचतुरविचतुरेत्यादावितिभावः।आदिशन्निति।प्रवृत्ताविरामलक्षणंवर्तमानत्वंशास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति।वाक्यभेदेनचार्थादेशनंमन्यते।सुबन्तमनेकमन्यपदार्थेवर्ततेतद्बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापिवाक्यभेदोदर्शनीयः।यदातुलोकप्रसिद्धार्थानुवादेनबहुव्रीहिसंज्ञाविधीयतेयदन्यपदार्थेनेकंवर्ततेतद्बहुव्रीहिसंज्ञमितितदानार्थादेशनं

चयोगोभवतिवाक्ये।स्वचयोगःस्वामिचयोगश्चेति।कःस्वचयोगः।राज्ञोगौश्चाश्वश्चपुरुषश्चेति।समासेनभवति।राज्ञोगवाश्वपुरुषाइति।स्वामिचयोगःदेवदत्तस्यचयज्ञदत्तस्यचविष्णुमित्रस्यचगौरिति।समासेनभवति।देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणांगौरिति।अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृतेविशेषेकिंस्वाभाविकंशब्दैरर्थानामभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम्।स्वाभाविकमित्याह।कुतएतत्।अर्थानादेशनात्।नह्यर्थाआदिश्यन्ते।कथंपुनरर्थानादिशन्नेवंब्रूयान्नार्थाआदिश्यन्तइति।यदाहभगवान्।अनेकमन्यपदार्थे।चार्थेद्वन्द्वः।अपत्यो।रक्तो।निर्वृत्तइति।नैतान्यर्थादेशनानि।स्वभावतएतेषांशब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानांनिमित्तत्वेनान्वाख्यानंक्रियते।तद्यथा।कूपेहस्तदक्षिणःपन्थाः।अग्रेचन्द्रमसंपश्येति।स्वभावतस्तस्यतत्रस्थस्यपथश्चन्द्रमसश्चनिमित्तत्वेनान्वाख्यानंक्रियते।एवमिहापिचार्थेयःसद्वन्द्वः।अन्यपदार्थेयःसबहुव्रीहिरिति।किंपुनःकारणमर्थानादिश्यन्ते।तच्चलघ्वर्थम्।

नापिवाक्यभेदः।अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति।अभिनिविशश्चेत्यत्रपरिक्रयणइत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेनकर्मसंज्ञाविधानात्सप्तमीकृता।एतदेवचभाष्यकारवचनंलिङ्गंतद्विकल्पस्य।कूपइति।कूपोलक्षणत्वेनोपादीयतेहस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य।अग्रइत्यत्राप्यग्रंचन्द्रमसोलक्षणत्वेननिर्दिश्यते।किंपुनरिति।प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्वतुवाक्यभेदेनार्थादेशनमितिभावः।लघ्वर्थमिति।लघुशब्दोलाघवेवर्तते।लाघवार्थमर्थानादिश्यन्ते।अन्यथागौरवमनवस्थाचप्राप्नोति।तथाहि।यदिचार्थेवर्ततेऽनेकंतद्द्वन्द्वसंज्ञमितिवाक्यभेदेनार्थादेशनंक्रियतेतदेवंप्रष्टव्यंस्यात्कःपुनश्चार्थइति।तत्राचार्येणवक्तव्यंस्यात्समाहारइतरेतरयोगश्च।ततःकःसमाहारःकइतरेतरयोगइतिप्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्थागौरवंचानुषज्यते।

असंभवइति।असामर्थ्यात्।दोषबाहुल्यप्रतिपादनायचार्थादेशनस्यगौरवानवस्थासंभवाःपरस्परान्तर्भावेपिपृथगुपन्यस्ताः।कोहीति।अनेकार्थत्वादितिभावः।तत्रधातूनामनेकार्थत्वंकुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेतिनियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते।प्रातिपदिकानामपियथेच्छंविनियोगदर्शनादिना।शक्तिनियमेतुपुरुषस्यव्यापारः।प्रत्ययानांतुकृत्यल्युटोबहुलंशेषइतिचलक्षणारम्भात्।निपातानामनेकार्थत्वंनानाविधस्यार्थस्यप्रयोगेद्योतनात्।नचैतन्मन्तव्यमिति।कस्यचिदेवार्थोनिर्दिश्यतेअन्यस्यतुसंबन्धात्प्रतीतिर्भवतीतिभावः।भवतीति।एकत्वादिषुगुणेषुशुक्लादयोविधीयन्तेगुणैश्चगुणिनआक्षेपोभवतिनिराधारस्यगुणस्यासंभवात्।तद्यथाशुक्लइति।गुणमात्राभिधानेगुणिनआक्षेपइत्यर्थः।तथाऽपत्येप्रत्ययेविधीयमानेसामर्थ्यादपत्यवतःप्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशःसि

लघ्वर्थंह्यर्थानादिश्यन्ते।अवश्यंह्यनेनार्थानादिशताकेनचिच्छब्देनअर्थनिर्देशःकर्तव्यःस्यात्।तस्यचतावत्केनकृतःयेनासौक्रियते।अथतस्यकेनचित्कृतस्तस्यकेनकृतस्तस्यकेनकृतइत्यनवस्था।असंभवःखल्वप्यर्थादेशनस्य।कोहिनामसमर्थोधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्।नचैतन्मन्तव्यंप्रत्ययार्थेनिर्दिष्टेप्रकृत्यर्थोनिर्दिष्टइति।भवतिहिगुणाभिधानेगुणिनःसंप्रत्ययः।तद्यथा।शुक्लःकृष्णइति। विषमउपन्यासः।सामान्यशब्दाएतएवंस्युः।सामान्यशब्दाश्चनान्तरेणप्रकरणंविशेषंवाविशेषेष्ववतिष्ठन्ते।यतस्तुखलुनियोगतोवृक्षइत्युक्ते स्वभावतःकस्मिंश्चिदेवविशेषेवृक्षशब्दोवर्ततेअतोमन्यामहेनेमेसामान्यशब्दाइति।नचेत्सामान्यशब्दाःप्रकृतिःप्रकृत्यर्थेवर्तते।प्रत्ययःप्रत्ययार्थेवर्तते।अप्रवृत्तिःखल्वप्यर्थादेशनस्य।बहवोहिशब्दायेषामर्थानविज्ञायन्ते।जर्भरीतुर्फरीतू।अन्तरेणखल्वपिशब्दप्रयोगंबहवोर्थागम्यन्ते।

ध्यति।।विषमइति।यथाशुक्लःकृष्णइतिगुणेनगुणिमात्रस्याक्षेपोनगुणिविशेषस्यएवंवृक्षः।प्लक्षइत्यत्राप्येकत्वाधारेद्रव्यमात्रेप्रतीयेत।यदिलोकादर्थावधारणंनाश्रीयतेनापिशास्त्रेणप्रतिप्रकृतिनिर्दिश्येतार्थः।तदावृक्षादयोद्रव्यमात्राभिधायिनःस्युरितिप्रकरणाद्यभावेविशेषसंप्रत्ययोनस्याद्भवतिच।तस्माद्वृद्धव्यवहारादेवशब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापियुक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः।येषामर्थानज्ञायन्तइति।स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाःप्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतयानज्ञायन्तेतत्रतेषांकथमर्थोनिर्दिश्येरन्नित्यर्थः।त्रिविद्यव्यवहारात्तेषामर्थोविज्ञायतएव। ॥

अक्षिनिकोचैरिति।यथैतैर्व्यवहारवशादर्थागम्यन्तेतथाशब्दैरपीतिभावः।नखल्वपीति।साध्वसाधुसंकरनिरासायशास्त्रारम्भान्नास्तिलोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्यानेप्रयोजनमितिभावः।वावचनानर्थक्यंचेति।इहव्यपेक्षायांसमासोनभवतिएकार्थीभावेवाक्यंनेतिविविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावोनभविष्यतीतिनार्थोविकल्पेन।एकार्थानांविकल्पनात्।नचसंज्ञायाइति।एकार्थीभावेचित्रगुरित्येवेष्यतेनतुचित्रागावइत्येवम्।तथाराजपुरुषइतीष्यतेनतुराज्ञः पुरुषइति।ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वंचसर्वदैकार्थीभावइष्यतइत्यर्थः।अथेति।कार्यशब्दिकावाक्यादेवविकल्पेनवृत्तिंनिष्पाद्यांमन्यमानाःकिंवृत्तेर्लक्षणंकुर्वन्तीतिप्रश्नः।नैत्यशब्दिकास्तुवृत्तिवाक्येनित्येविविक्तविषयेमन्यन्ते।परार्थाभिधानमिति।परस्यशब्दस्ययोर्थस्त

अक्षिनिकोचैःपाणिविहारैश्च।नखल्वपिनिर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्यानेकिंचिदपिप्रयोजनमस्ति।यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्यउदेतिपश्चादस्तंगच्छतिमधुरोगुडःकटुकंशृङ्गवेरमितिकिंतेनकृतंस्यात्।वावचनानर्थक्यंचस्वभावसिद्धत्वात्।वावचनमनर्थकम्।किंकारणम्।स्वभावसिद्धत्वात्।इहद्वौपक्षौवृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति।स्वभावतश्चैतद्भवति।वाक्यंचसमासश्च।तत्रस्वाभाविकेवृत्तिविषयेनित्येसमासेप्राप्तेवावचनेनकिमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतःसंज्ञायाः।नचसंज्ञायाभावाभावाविष्येते।तस्मान्नार्थोवावचनेन। अथयेवृत्तिंवर्तयन्तिकिंतआहुः।परार्थाभिधानंवृत्तिरित्याहुः।अथतेषामेवंब्रुवतांकिंजहत्स्वार्थावृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्थाभवति।किंचातः।यदिजहत्स्वार्थावृत्तिःराजपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनंप्राप्नोतिऔपगवमानयेत्युक्तेअपत्यमात्रस्यचेति।

स्याभिधानंशब्दान्तरेणयत्रसावृत्तिरित्यर्थः।यथाराजपुरुषइत्यत्रराजशब्देनवाक्यावस्थायामनुक्तःपुरुषार्थोभिधीयते।अथतेषामिति।नित्यशब्दवादिपक्षेतुराजपुरुषादीनिवाक्यविषयपदसरूपावयवानिवर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानितत्त्वतोनिरवयवान्येवकेवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते।जहतिपदानिस्वार्थंयस्यांसाजहत्स्वार्था।पुरुषमात्रस्येति।राजपदोपादानमनर्थकमितिचेत् तदापर्यायत्वंपुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयावदकशब्दयोरिवस्यादित्यदोषः।

द्विवचनंप्राप्नोतीति। प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा। जहत्स्वार्थेति। नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं घटते। युक्तंपुनरिति। उपात्तस्वार्थस्यत्यागाभावात्। अग्निनेवौष्ण्यस्य। बाढंयुक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेव। अत्रैव दृष्टान्तमाह। तक्षा राजकर्मणीति। यदा राज्ञा तक्षा दूत्यादौ नियुज्यते तदा स्वकंकर्म जहाति। नात्यन्तायेति। त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना त्यागः। परोपकाराय तस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्यर्थः। हिक्कितेति। तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्त्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः। न चायमर्थ इति। वाक्येपि राजार्थस्य विशेषणत्वात्। कस्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत्। वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः। वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात्स्वविशेषणाप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः। अन्वयादिति। राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति। न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे। यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः। विशेषणमिति। विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः। मल्लिकापुट इति। आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः। ॥

अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनंप्राप्नोति। कापुनर्वृत्तिर्न्याय्या। जहत्स्वार्था। युक्तंपुनर्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढंयुक्तम्। एवंहि दृश्यते लोके पुरुषोयंपरकर्मणि प्रवर्तमानः स्वंकर्म जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वंतक्षकर्म जहाति। एवंयुक्तंयद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्। ननुचोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनंप्राप्नोति। औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति। नैषदोषः। जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति। यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वंतक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितानि। न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम। तस्मात्तन्न हास्यति। अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति। तद्यथा। घृतघटस्तैलघट इति। निषिक्ते घृते तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति। अयंघृतघटोऽयंतैलघट इति। विषम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः। यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति। निष्कीर्णास्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति। अयंमल्लिकापुटः अयंचम्पकपुट इति।

वृत्तौ क्रियत इति। यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः। तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः। उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वं स्वमिति। राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात्। सर्वः स्वामीति। यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते। अन्यथा पुरुष इत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्न तु स्वामिमात्राक्षेपः। तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति पुरुषस्तु जहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति। ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः। अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात्। ए-

अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते। सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा। अपर आह। भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति। कः पुनर्भेदः संसर्गो वा। इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः। पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति। संचयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति। प्रथमायाः। न प्रथमा समर्था राजा। षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति। न षष्ठी समर्था पुरुषः। प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति। ननु चोक्तं न प्रथमा समर्था राजेति।

वं संसर्गेऽपि योज्यम्। उभयत इति। उभयस्मिन्परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः। संचयायेति। एवं प्राप्तोऽपि क्वचिद्विषये एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः। कस्या इति। एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति। प्रधानानुविधायित्वाद्गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः। न प्रथमा समर्थ इति। प्रथमाद्विवचन उत्पद्यमाने संबन्धासंप्रत्ययाद्गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति। संबन्धस्य प्रत्याय्यत्वात्तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठी द्विवचनं स्यात्तदा द्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संबन्ध्यन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत।

अभिहितइति। कश्चिदर्थोभिहितोपिनान्तर्भूतः। यथा राज्ञइति षष्ठ्या संबन्धोभिहितो न कुत्रचिदन्तर्भावं यातः। कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः। यथा राजसखइति तत्पुरुषे राजा सखास्येत्यर्थोन्तर्भवति नत्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः। यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुणाभावादन्तर्भूतः नत्वसौ प्रातिपदिकार्थइति त्रयमुपात्तम्। तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नइति व्यतिरेकाभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्येति। इह राजपुरुषशब्दात्संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् तेनच संघातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्यइति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते नतु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावइत्याहुः। कापुनरिति। स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्द

अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा या एवं द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः। संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छन्ति। कापुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमः शब्दयोरिति किं तर्हि। अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुषइत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति। पुरुषोपि राजानमपेक्षतेअहमस्येति। तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति। तथा कष्टंश्रितइति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति। अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतद्दियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। समोयमर्थे शब्देन सह समासः समृचोपसर्गः। उपसर्गश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः। नचेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात्। तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति। तद्यथा धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजकइति।

योः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संक्रियन्ते। ममायमिति। दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते। अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः। क्रियाकारकयोरिति। कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते। क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः। तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते। शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात्क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम्। अथ यद्येवेति। यद्यस्मात्सूत्राद्द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। संचोपसर्गो इति। तेन तस्य द्रव्यवाचिनाऽर्थेन शब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यत इत्यर्थः। सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति तुल्यार्थधातुनिर्देशः। संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः।

व्यतिषङ्गइति।रज्ज्वादिनिमित्तःसंश्लेषोव्यतिषङ्गः।एवंजातीयकेष्विति।व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः।अस्तिनइति।सत्यामपिहानौविद्यादिकृतापेक्षायांसंबन्धशब्दस्यदर्शनादित्यर्थः। अथैतस्मिन्निति।यदिहत्रावेकार्थीभावोनाभ्युपगम्यते तदावाक्यवत्संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनांप्रसङ्गात्तदभावोवचनेनप्रतिपाद्योवावचनंचकर्तव्यम्।समानार्थस्यवाक्यस्यानिष्टत्यर्थः।तदेवंशब्दस्यस्वाभाविकंरूपंकदाचिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यतेकदाचिदबुधबोधनार्थंकार्यदर्शनाश्रयणेनाकार्यपक्षे तुबहवोवार्ताधर्मावचनेनप्रतिपाद्याइतिगौरवप्रसङ्गः।तथाहि।निष्कौशाम्बिर्गोरथोघृतघटोगुडधानाः।केशचूडःसुवर्णलङ्कारोद्विदशाःसप्तपर्णोगौरखरइत्यादिषुकान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंहारविकारसुचूप्रत्ययलोपोवीप्साजा-

कःपुनरसौप्रयोगार्हःशब्दोनप्रयुज्यते।उच्यते।सङ्गतार्थंसमर्थंसंसृष्टार्थंसमर्थंसंप्रेक्षितार्थंसमर्थंसंबद्धार्थंसमर्थमिति।तद्यदातावदेकार्थीभावःसामर्थ्यंतदैवंविग्रहःकरिष्यते।सङ्गतार्थःसमर्थःसंसृष्टार्थःसमर्थइति।तद्यथा।सङ्गतंघृतंसङ्गतंतैलमित्युच्यते।एकीभूतमितिगम्यते।संसृष्टार्थःसमर्थइति।तद्यथा।संसृष्टोग्निरित्युच्यते।एकीभूतइतिगम्यते।यदाव्यपेक्षासामर्थ्यंतदैवंविग्रहःकरिष्यते।संप्रेक्षितार्थःसमर्थःसंबद्धार्थःसमर्थइति।कःपुनरिहसंबध्नात्यर्थः।व्यतिषङ्गः।संबद्धइत्युच्यतेयोरज्ज्वाअयसावाकीलेनवाव्यतिषक्तोभवति।नावश्यंबध्नातिर्व्यतिषङ्गएववर्तते।किंतर्हिहानावपिवर्तते।तद्यथा।संबद्धाविमौदम्पावित्युच्यतेयावन्योन्यंनजहीतः।अथवाभवतिचैवंजातीयकेषुबध्नातिर्वर्तते।तद्यथा।अस्तिनोगर्गैःसंबन्धः अस्तिनोवत्सैःसंबन्धइति। अथैतस्मिन्व्यपेक्षायांसामर्थ्येयोसावेकार्थीभावकृतोविशेषःसवक्तव्यः॥ तत्रनानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः॥

तिविशेषाभिधायित्वंवचनप्रतिपाद्यंनित्यदर्शनेत्वेकार्थीभावकृतएवायंविशेषइतिनकिंचित्प्रतिपादनीयम्।एवंव्यपेक्षासामर्थ्येदोषमभिधायेदानीयेसर्वथादोषास्तानुदाहरति।तत्रनानाकारकादिति।नानाशब्दःपृथग्भाववचनस्तेनभिन्नायाःक्रियायाःयत्कारकंतन्नानाकारकंयथायंदण्डोहरानेनेतिदण्डोस्तिक्रियायाःकर्तानतुहरतिक्रियायास्तथानानाभिन्नमन्यत्कारकंयस्यतदपिनानाकारकंयथौदनंपचतवभविष्यतीत्यत्रपचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेननोपात्तंततःपचेत्येतस्मादुत्तरस्ययुष्मदादेशोनभवति।क्वचित्तुपचौदनंतवभविष्यतीतिपाठः।ओदनस्यपचतिक्रियांप्रतिकारकत्वंनतुभवतिक्रियांप्रतीतिनानाकारकत्वंभिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्य.

चित्तुपचादनंतवभविष्यतीतिपाठः।ओदनस्यपचतिक्रियाप्रतिकारकत्वंनतु अस्तिक्रियाप्रतीतिर्नानाकारकत्वंभिन्नक्रियापेक्ष- त्वात्कारकस्य.

अस्तिदण्डस्येति।अनेनेतिपदेनदण्डस्यहरणेकरणत्वेननिर्देशात्।

अस्त्योदनस्येति।स्वस्वामिभावस्यभाविनःप्रतिपादनादित्यर्थः।तेनैवासज्येति।ततश्चदण्डस्यहरणंप्रतिकारकत्वान्नास्तिनानाकारकत्वमितिप्रश्नः।अयंदण्डोस्तीति।यत्रान्यक्रियापदंनश्रूयतेतत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैवप्रतीयते।ततोस्तिक्रियायांदण्डस्यकर्तृत्वादुक्तस्येवनानाकारकत्वमित्यर्थः।क्वदेवदत्तइति।यदाबहवःपुरुषादूरस्थाभवन्तितदैतेप्रश्नोत्तरे।यस्तिष्ठतीति।यदान्येनिपातितावृक्षास्कस्तूर्ध्वस्तदाविशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेनदेवदत्तःप्रतिपाद्यते।प्रचयइति।अनेकस्मिन्संबन्धिनिविवक्षितइत्यर्थः।तत्रगोराज्ञापिसामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि।तत्रयुगपद्द्वौद्वन्द्वतत्पुरुषौप्राप्नुतः।पूर्वंवा तत्पु-

तत्रैतद्व्यपेक्षायांसामर्थ्येसति नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्तितेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः।निघात।अयंदण्डोहरानेन।अस्तिदण्डस्यहरतेश्चव्यपेक्षेतिकृत्वानिघातःप्राप्नोति।युष्मदस्मदादेशाः।ओदनंपचतवभविष्यतिओदनंपचममभविष्यति। अस्त्योदनस्ययुष्मदस्मदोश्चव्यपेक्षेतिकृत्वावान्नावादयःप्राप्नुवन्ति।तेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः।किमुच्यतेनानाकारकादितियदातेनैवासज्यह्रियतेनापिब्रूमोन्येनासज्यह्रियतइति।किंतर्हि।शब्दप्रमाणकावयंयच्छब्दआह। तदस्माकंप्रमाणम्।शब्दश्चेदसत्तामाह।अयंदण्डः अस्तीतिगम्यते।सदण्डःकर्ताभूत्वान्येनशब्देनाभिसंबध्यमानःकरणंसंपद्यते।तद्यथा।कश्चित्कंचित्पृच्छति।क्वदेवदत्तइति।सतस्मायाचष्टे असौवृक्षेइति।कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति।सवृक्षोधिकरणंभूत्वान्येनशब्देनाभिसंबध्यमानःकर्तासंपद्यते॥प्रचयेसमासप्रतिषेधः॥प्रचयेसमासप्रतिषेधोवक्तव्यः।राज्ञोगौश्चाऽश्वश्चपुरुषश्चराजगवाश्वपुरुषाइति।समर्थतराणांवा।समर्थतराणांवापदानांसमासोभविष्यति।कानिपुनःसमर्थतराणि।यानिद्वन्द्वभावीनि।कुतएतत्।एषांह्याशुतराद्वृत्तिःप्राप्नोति ।तद्यथा।

रुषःपश्चाद्द्वन्द्वःविप्रतिषेधाभावाच्चनपरत्वेनव्यवस्थाभिन्नसमुदायविषयत्वात्संज्ञाद्वयस्यातत्रषष्ठीतत्पुरुषेसतिगोरतद्धितलुकीतिटच्प्राप्नोति।अर्थश्चभिद्यतेराजगवाश्वपुरुषाइत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयोराज्ञासंबन्धोनप्रतीयेत। समर्थतराणांवेति।प्राक्तनतराणामित्यर्थः।एषांह्याशुतरेति।प्रथमाप्रातिपदिकार्थमात्रेविधीयमानानकिंचिद्बाह्यंवस्तुअपेक्षतेषष्ठीतुबाह्यसंबन्धापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा।तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तःपूर्वंद्वन्द्वोभवति।असिद्धंबहिरङ्गइतिद्वन्द्वेकर्तव्येषष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात्।

आशुतरग्रन्थइति।आशुप्रतिपत्तव्योग्रन्थः आशुतरउच्यते।एतानीति।तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावेचप्रत्यासन्नतरंकारणमित्यर्थः।समुदायसामर्थ्यादिति।समुदायद्वन्द्वार्थंप्रतिराजाविशेषणत्वेनोपात्तइतितेनैवराज्ञः सामर्थ्येनावयवेनेत्यर्थः।अपरआहेति।अत्रपक्षेसमुदायसामर्थ्यंसमर्थतरत्वेहेतुः।समुदायसंबन्धेचावयवस्याप्यनुमीयमानःसंबन्धोस्तीतितदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः।अस्मिन्पक्षइति। एकस्मिन्साध्येहेतुद्वयोपादानेविकल्पोभवतिइहत्वन्यत्रान्योहेतुः।सतश्चेति।सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्राज्ञोगवासमासोनभवतीत्यस्यार्थस्यवाशब्दः प्रतिपादकः। आख्यातमिति। नाना-

समर्थतरोयंमाणवकोध्यापनायेत्युच्यते।आशुतरग्रन्थइतिगम्यते।अपरआह।समर्थतराणांवापदानांसमासोभविष्यति।कानिपुनःसमर्थतराणि।यानिद्वन्द्वभावीनि।कुतएतत्।समानविभक्तीन्येतानि।अन्यविभक्तीराजा।भवतिविशेषःस्वस्मिन्भ्रातरिपितृव्यपुत्रेच। समुदायसामर्थ्याद्वासिद्धम्। समुदायसामर्थ्याद्वापुनःसिद्धमेतत्।समुदायेनराज्ञःसामर्थ्यंभवतिनावयवेन ।अपरआह।समर्थतराणांवा समुदायसामर्थ्यात्।समर्थतराणांवापदानांसमासोभविष्यति।कुतएतत्।समुदायसामर्थ्यादेव।अस्मिन्पक्षेवेत्येतदसमर्थितंभवति।एतच्चसमर्थितम्।कथम्।नैववापुनरत्रराज्ञोश्वपुरुषावपेक्षमाणस्यगवासहसमासोभवति।कथंतर्हिगोःराजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यांसहसमासोभवति।प्रधानमत्रतदागोर्भवति।भवतिचप्रधानस्यसापेक्षस्यापिसमासः।आख्यातंसाव्ययकारकविशेषणंवाक्यम्।आख्यातंसाव्ययंसकारकंसकारकविशेषणंवाक्यसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्।साव्ययम्।उच्चैःपठतिनीचैःपठतीति।सकारकम्।ओदनंपचति।सकारकविशेषणम्।ओदनंमृदुविशदंपचति।सक्रियाविशेषणंचेतिवक्तव्यम्। सुष्ठुपचतिदुष्ठुपचतीति।

कारकान्निघातादिनिवृत्तयेक्वचित्प्रवृत्तयेचसमानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्ष्यन्ते।तत्रलौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थंवाक्यंपरिभाष्यते।अव्ययकारकविशेषणानिप्रत्येकंसमुदितानिचाश्रीयन्तेयथावृषलेनप्रवेष्टव्यम्।अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति।आख्यातमितिचैकत्वंविवक्ष्यते।लक्षणविधानसामर्थ्यात्।तथाचतिङ्ङतिङइत्यत्रवक्ष्यतेतिङ्प्रतिषेधानर्थक्यंचसमानवाक्याधिकारादितिभवतिपचतीत्यादौसत्यपिसाध्यसाधनभावेआख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाभावान्निघाताप्रसङ्गात्।उच्चैरिति।यद्यप्यव्ययंकारकंविशेषणंचतथापिप्रपञ्चार्थमस्योपादानम्॥ ॥

तथाचवक्ष्यते।आख्यातंसविशेषणमित्येवेति।सक्रियाविशेषणंचेति।प्रत्यासत्त्याकारकस्यैवयद्विशेषणंतद्गृह्यतेनतुक्रियायाइतिभावः।आख्यातेनचक्रियाप्रधानत्वंलक्ष्यतइत्यतिङन्तेष्वपिदेवदत्तेनपायितव्यमित्यादिषुवाक्यत्वंसिद्ध्यति।एकतिङिति।एकशब्दःसमानवचनोनतुसंख्यावाची।बहुव्रीहिश्चायम्।ब्रूहिब्रूहीति।ब्रूहिब्रूहिदेवदत्तेत्यत्रवाक्यत्वादामन्त्रितनिघातःसिद्ध्यति।समर्थेनिघातेहीति।निघातउपलक्षणंतेनयुष्मदस्मदादेशाअपिगृह्यन्ते।पटवेतेइति।अत्रसमानाधिकरणम समर्थवद्भवतीतिवाचनिकमसामर्थ्यमिति।असतिसमानवाक्याधिकारेयुष्मदस्मदादेशोनस्या

अपरआह।आख्यातंसविशेषणमित्येव।सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानि।एकतिङ्॥एकतिङ्वाक्यसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम्।ब्रूहिब्रूहिदेवदत्त॥समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशाः॥समानवाक्यइतिप्रकृत्यनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।किंप्रयोजनम्।नानावाक्येषुमाभूवन्निघातादयइति।अयंदण्डोहरानेन।ओदनंपचतवभविष्यति।ओदनंपचममभविष्यति॥योगेप्रतिषेधश्चादिभिः॥चादिभिर्योगेप्रतिषेधोवक्तव्यः।ग्रामस्तवचस्वंममचस्वम्।किमर्थमिदमुच्यते।यथान्यासएवचादिभिर्योगेप्रतिषेधउच्यते।इदमद्यापूर्वंक्रियतेवाक्यसंज्ञासमानवाक्याधिकारश्च।तद्वैषांविजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पतइति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेचादिभिर्योगेयथान्यासमेवभवतीति।साचावश्यंवाक्यसंज्ञावक्तव्यासमानवाक्याधिकारश्चवक्तव्यः।समर्थनिघातेहिसमानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानंसमर्थत्वात्।समर्थेनिघातेहिसतिसमानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानंकर्तव्यंस्यात्।समानाधिकरणे।पटवेतेदास्यामि।मृदवेतेदास्यामि।समानाधिकरणयुक्तयुक्ते।नद्यास्तिष्ठतिकूलेवृक्षस्यलम्बतेशाखायांशालीनांतेओदनंददामिशालीनांमेओदनंददासि।किंपुनःकारणंनसिद्ध्यति।असमर्थत्वात्॥राजगवीक्षीरेद्विसमासप्रसङ्गोद्विषष्ठीभावात्।राजगवीक्षीरेद्विसमासप्रसङ्गः।किंकारणम्।द्विषष्ठीभावात्।द्वेह्यत्रषष्ठ्यौ।राज्ञःगोःक्षीरमिति।किमुच्यतेद्विसमासप्रसङ्गइति।यदासुप्सुपेतिवर्ततेतेनतदाद्विसमासप्रसङ्गइति।

त्।युक्तयुक्तेपिसाक्षात्सामर्थ्याभावात् कार्यंनस्यात्।नद्याइत्यादिकारकविशेषणंविज्ञेयम्।राजगवीक्षीरइति।राज्ञोयागौस्तस्याःक्षीरमित्येतस्मिन्नर्थेराजगोक्षीरमित्यपिप्राप्नोति।किमुच्यतइति।द्वयोःषष्ठ्यन्तयोःसमासप्रसङ्ग इत्यर्थमत्वापर्यनुयुङ्क्ते।सुप्सुपेति।संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायस्यचासुबन्तत्वान्नास्तिसमासप्रसङ्गइत्यर्थः।इतरोऽभिप्रायंप्रकाशयति।

नैवमिति द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति। द्विप्रकारस्येति। एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः। भवितव्यं चेति। अर्थान्तर इत्यर्थः। तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते। गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते। राजविशिष्टाया इति। ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा सम्बन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः। नैष वेति। सत्यपि गोरुभाभ्यां संबन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्यान्न गोः क्षीरेण समासो न भवति राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति। महत्कष्टंश्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोद-

नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति। कथं तर्हि। द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति। राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति। नन्वेवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यम्। तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति। सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्। सिद्धमेतत्। कथम्। राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केवलायाः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथैवायं गवि यतते तेन च क्षीरमात्रेण संबोधं करोति। एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या यत् क्षीरमिति। नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यविज्ञानात्। पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति।

नीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इति। समर्थाधिकार इति। पारार्थ्यसामान्यात् परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता। विनियोगो ह्यधिकारः। स च परिभाषायामप्यस्ति तथा च कुप्वोः ᳵक ᳶपौ चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति। अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः। समर्थो विधिरित्येव वक्तव्यम्। आनन्तर्यमात्र इति। विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः। तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति। दीर्घादिति नित्यस्तुग्भवति। यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः। अन्ये तु पदान्ताद्वेत्येव दीर्घेणापदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वे तद्ग्रहणात् पदात्तु को विप्रकर्षो विज्ञायते। पदान्तस्य दीर्घस्य तुग्भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग्भवतीत्याहुः॥

कर्बो विज्ञायते।पदान्तस्यदी[illegible]भावादसत्यपिसामर्थ्येवानुगमभवतीत्याहुः॥

समर्थाधिकारस्येति।विधिशब्दइह कर्मसाधनएवउपात्तः तस्यपदसंबन्धीसमासादिरर्थोवाच्यः।तत्समानाधिकरणंचसमर्थइत्युपात्तं तत्रअसमर्थानांपदानांसमासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेननकिंचित्कृत्यमित्यर्थः।तथाहि।समर्थानांयःसमासःसस्समर्थएव।योप्यसमर्थानांभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौसोपिनियमाभावान्निर्दिष्टतएव।तस्यासमर्थस्यापिअनेनसमर्थवचनेननकिंचित्क्रियते।निष्पन्नत्वात्तु सूत्रान्तरेणसाधुत्वव्यवस्थापनाच्चअकिंचित्कुर्वाणमित्याद योप्यसमर्थानञ्समासाः परिगणनेननिरस्तादितितदर्थमपि तन्नभवति।सिद्धंत्विति।वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः।समर्थपदसंबन्धित्वात्पदविधिरुपचारात्समर्थ

> समर्थाधिकारस्यविधेयसमानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम्।समर्थाधिकारोयंविधेयेनसमानाधिकरणः।किंचविधेयम्।समासः।यावद्ब्रूयात्समर्थःसमासइतितावद्ब्रूयात्समर्थः पदविधिरिति।नचराजपुरुषइत्येतस्यामवस्थायांसमर्थाधिकारेणकिंचिदपिशक्यंप्रवर्तयितुंनिवर्तयितुंवा।समर्थाधिकारस्यविधेयसामानाधिकरण्यादनिर्देशोनर्थकः।सिद्धंतुसमर्थानामितिवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।समर्थानांपदानांविधिर्भवतीतिवक्तव्यम्।एवमपिद्व्येकयोर्नप्राप्नोति।एकशेषनिर्देशाद्वा।अथवाएकशेषनिर्देशोयम्।समर्थस्यचसमर्थयोश्चसमर्थानांचसमर्थानामिति।एवमपिषट्प्रभृतीनामेवप्राप्नोति।षट्प्रभृतिषुह्येकशेषः परिसमाप्यते।नैषदोषः।प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेतिद्व्येकयोरपिभविष्यति।एवमपिविभक्तीनांनप्राप्नोति।समर्थात्समर्थेपदात्स्यदइति।एवंतर्हिसमर्थपदयोरयंविधिशब्देनसर्वविभक्त्यन्तःसमासः समर्थस्यविधिःसमर्थविधिःसमर्थयोर्विधिःसमर्थविधिःसमर्थानांविधिःसमर्थविधिःसमर्थाद्विधिः समर्थविधिःसमर्थेविधिः समर्थविधिः।पदस्यविधिःपदविधिःपदयोर्विधिः पदविधिःपदानांविधिःपदविधिःपदाद्विधिःपदविधिःपदेविधिःपदविधिः।

पूर्वेनोच्यते।इतरस्तुपाठोयमितिमत्वाह।एवमपीति।यथापशुनायजेतेतिगुणेषुसंख्याविवक्ष्यतेतथेहापिबहुत्वस्यविवक्षितत्वात्।प्रत्येकमिति।आश्रितसंख्याविशेषाणांकृतैकशेषाणांपुनरेकशेषकरणासामर्थ्यात्।एवमपीति।सर्वमेतद्वाचनिकमितिमत्वापुनःपर्यनुयुङ्क्ते।समर्थादिति।तिङ्ः तिङइत्यादौ।समर्थइति।यथाकुत्सनेचसुप्यगोत्रादाविति। ॥

पूर्वःसमासउत्तरपदलोपीति।गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोगइत्यर्थः।समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेवसमर्थशब्देनोच्यतइत्यर्थः।संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्यचपदशब्दस्यविधिशब्देनसमासेविभक्त्यन्तरार्थोप्यन्तर्भवतीतिसर्वसूत्रेष्वेवसिद्ध्यति।यादृच्छिकीचविभक्तिरिति।भेदाभेदविवक्षासंभवेतियदृच्छयाअभेदविवक्षामाश्रित्यप्रथमयानिर्देशःकृतइत्यर्थः।समानाधिकरणेष्विति।केचिदाचार्याद्रव्यंपदार्थंप्रतिपन्नाःकेचिदाकृतिम्।गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते।यथायस्यगुणस्यभावादिति।संसर्गिभेदकंयद्यत्सव्यापारंप्रतीयते।गुणत्वंपरतन्त्रत्वात्तस्यशास्त्रउदाहृतमिति।गुणलक्षणायोगात्तत्रद्रव्येपदार्थेवीरःपुरुषइत्येताभ्यांद्रव्यमेकमभिधीयते नतुवीरत्वंपुरुषत्वंच।तत्रभेदाभावेभेदाधिष्ठानस्यसंसर्गस्येहासंभवात्।असतिसामर्थ्येसमासोनप्राप्नोतीतिवचनम्।अथहिगुणइति।वीरत्वंपुरुषत्वंचैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयतइतिभेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीतिभावः।नान्यत्वमिति।उपकारविवक्षायांसामर्थ्यंनान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः।एकंतयोरिति।ततस्तद्द्वारेणास्तिविशेषणविशेष्यभावः।द्रव्यपदार्थिकस्यापीति।एकमपिद्रव्यंभिन्नगुणसंसर्गाद्भेदकार्यंलभते।अशक्यइति।भेदहेतोर्विद्यमानस्यापिगुणस्यशब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः।ननुचेति।द्रव्यस्यगुणेननित्यसंबन्धादित्यर्थः।

समर्थविधिश्चसमर्थविधिश्चसमर्थविधिश्चसमर्थविधिश्चसमर्थविधिश्च समर्थविधयः।पदविधिश्चपदविधिश्चपदविधिश्चपदविधिश्चपदविधिश्चपदविधयः।समर्थविधयश्चपदविधयश्चसमर्थःपदविधिः।पूर्वःसमासउत्तरपदलोपीयादृच्छिकीचविभक्तिः।समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्।समानाधिकरणेषूपसंख्यानंकर्तव्यम्।वीरःपुरुषोवीरपुरुषः।किंपुनःकारणंनसिध्यति।असमर्थत्वात्।कथमसामर्थ्यम्।द्रव्यंपदार्थइतिचेत्।यदिद्रव्यंपदार्थोनभवतितदासामर्थ्यम्।भेदाभावात्। अथहिगुणःपदार्थोभवतितदासामर्थ्यम्।अन्योहिवीरत्वंगुणःअन्योहिपुरुषत्वम्। नान्यत्वमस्तीतिइयतासामर्थ्यंभवति।अन्योहिदेवदत्तोगोभ्यश्चाश्वेभ्यश्चनचतस्यैतावतासामर्थ्यंभवति।कोवाविशेषः।यद्गुणेपदार्थेसामर्थ्यंस्यात्।द्रव्येचनस्याद्एषविशेषः।एकंतयोरधिकरणम्।अन्यश्चवीरत्वंगुणःअन्यःपुरुषत्वम्।द्रव्यपदार्थिकस्यापितर्हिगुणभेदात्सामर्थ्यंभविष्यति।अशक्योद्रव्यपदार्थिकेनद्रव्यस्यगुणकृतउपकारःप्रतिज्ञातुम्।ननुचाभ्यन्तरोसौभवति।

यद्यपीति।अनभिधीयमानोपिसंनिधिनैवपरिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः।नतुगम्यतइति।शब्देननोच्यतइत्यर्थः।गुणपदार्थिकेनापीति।यद्यवाच्यस्योपकारकत्वंनाश्रीयतइत्यर्थः।अथावाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदापक्षद्वयेपिसाम्यम्।क्वचतावदिति।यद्यवाच्यस्योपकारकत्वंनाश्रीयेतइत्यर्थः।यत्रसर्वमिति।समानमेकमधिकरणमभिधेयंयस्यतेनपर्यायेणेत्यर्थइतिमन्यते।ततश्चयत्रप्रवृत्तिनिमित्तमप्येकंवाच्यंचतत्रैवस्यादित्यर्थः।कथंपुनरत्रविशेषणविशेष्यभावः।उच्यते।कंचित्प्रतिकयाचित्संज्ञयासोर्थःप्रसिद्धोऽन्ययात्वप्रसिद्धइतिप्रसिद्धस्यविशेषणत्वमितरस्यतुविशेष्यत्वम्।नैवंजातीयकानामिति।युगपत्प्रयोगाभावा

यद्यप्यभ्यन्तरः नतुगम्यते।नहिगुडइत्युक्तेमधुरत्वंगम्यतेशृङ्गवेरमितिवाकटुकत्वम्।गुणपदार्थिकेनापितर्हिअशक्योगुणस्यद्रव्यकृतउपकारःप्रतिज्ञातुम्।अथगुणपदार्थिकःप्रतिजानीते।द्रव्यपदार्थिकोपिकस्मान्नप्रतिजानीते।एवमनयोः सामर्थ्यंस्याद्वानवा।क्वचतावदिदंस्यात्।समानाधिकरणेनेति।यत्रसर्वंसमानम्।इन्द्रः शक्रःपुरुहूतःपुरंदरःकन्दुःकोष्ठःकुसूलइति।नैवंजातीयकानांसमासेनभवितव्यं प्रत्ययेनवोत्पत्तव्यम्।किंकारणम्।अर्थगत्यर्थःशब्दप्रयोगः।अर्थंसंप्रत्याययिष्यामीतिशब्दःप्रयुज्यते।तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयस्यशब्दस्यप्रयोगेणनभवितव्यम्।किंकारणम्।उक्तार्थानामप्रयोगइति।नतर्हीदानीमिदंभवतिभृत्य भरणीयइति।नैतौसमानार्थौ।एकोत्रशक्यार्थेकृत्यःअपरोर्हे।शक्योभर्तुंभृत्यः।अर्हतिभर्तुंभरणीयः।भृत्योभरणीयोभृत्यभरणीयइति।यदितर्हियत्रकिंचित्समानंकश्चिच्चविशेषःतत्रभवितव्यम्।इहापितर्हिप्राप्नोति।दर्शनीयायामातादर्शनीयामातेति।अत्रापिकिंचित्समानंकश्चिच्चविशेषः।किंपुनस्तत्।सद्भावान्यभावौ।नक्वचित्सद्भावान्यभावौनस्तः।उच्यतेचेदंसमानाधिकरणेनेति।तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते।यत्रसाधीयःसामानाधिकरण्यम्।क्वचसाधीयःसामानाधिकरण्यम्।यत्रसर्वंसमानंसद्भावान्यभावौद्रव्यंच।अथवासमानाधिकरणेनेतितत्समानमाश्रीयतेयत्समानंभवतिनभवतिच।

त्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः।भृत्यभरणीयइति।अस्तिचायंशिष्टप्रयोगइतिभावः।नैताविति।उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः।दर्शनीया—मातेति।यदिसतिभेदेकिंचित्समानमाश्रित्यसमासःक्रियतेतदायथावीरपुरुषइत्यत्रानभिधीयमानमपिद्रव्यंसमानमाश्रित्यसमासःक्रियतेतथात्रापिसत्तासमानेतिसमासःप्राप्नोतीत्यर्थः।ननुपरत्वादपवादत्वाद्वात्रषष्ठीसमासोभविष्यति।नैतदस्ति।समानाधिकरणेननेतिप्रतिषेधःप्राप्नोति।विधेःकोवकाशइतिचेद्दृष्टत्वादिह व्यवस्थानस्यात्।समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्चपुंवद्भावःप्रसज्येत।सद्भावान्यभावाविति।सत्तान्यत्वेइत्यर्थः।

भा॰ कै॰ ३१८

नचैतदिति। सत्तायाः सर्वत्रभावाद्व्यभिचाराभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते। पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्याप्रकर्षाश्रयेणोक्तः। उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात्सत्तायाः समानव्यपदेशप्रतिनिमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः। अथचेति। अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानम्। दर्शनीयायामातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः। अभिधेयस्य तु सत्तया समानत्वात्समानत्वं स्यात्। व्युदितमिति। विवादः कृत इत्यर्थः। सर्पिःकालकमिति। इसुसोः सामर्थ्य इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति। वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः। अधात्वभिहितमिति। धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः। तेनाभिहितं

नचैतत्समानं क्वचिदपि न भवति। अथवा यावद्ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति। द्रव्यं हि लोकेऽधिकरणमित्युपचर्यते। तद्यथा। एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्। एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम्। तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि अद्रव्यवाचीति गम्यते। एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। किं प्रयोजनम्। सर्पिः कालकं यजुः पीतकमित्येवमर्थम्। यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते। सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति। किं कारणम्। असमर्थत्वात्। न वा वचनप्रामाण्यात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। वचनप्रामाण्यात्। वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। समानमध्यममध्यमवीराश्चेति। लुप्ताख्यातेषु च। लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। लुप्ताख्यातेषु च किम्। वचनप्रामाण्यादित्येव। किं वचनप्रामाण्यम्। कुगतिप्रादय इति। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सुराजा अतिराजेति। न ब्रूमो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति।

कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः। न वेति। वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थः। वीरः पचन्नित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते। लुप्ताख्यातेषु चेति। वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिदं वार्तिकम्। भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे। आख्यातशब्देन क्रियापदं क्तान्ताद्यपि कथ्यते। निष्कौशाम्बिरिति। पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते। क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबन्धाभावात्।

रा॰ म॰ ३१८

किं तर्हीति। वार्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः। तस्यार्थ इति। क्रान्तशब्दस्य योर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषये णतस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः। सोर्थ इति। निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोर्थ इति दर्शयति। अथ यत्र इति। यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः। यत्र तु विशेषो नोपात्तः। अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति तत्र संदेहः। यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्संख्याया द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम्। अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम्। नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यम्। अन्यथा त

किं तर्हि वार्तिकवचनप्रामाण्यादिति। सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्। प्रादयः क्तार्थे इति तदर्थगतेर्वा। तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत्। किमिदं तदर्थगतेरिति। तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। यस्यार्थस्य कौशाम्ब्याः सामर्थ्यं स निसोच्यते। अथवा सोर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। योर्थः कौशाम्ब्याः समर्थः स निसोच्यते। अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेनेकग्रहणम्। समासो द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेनेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वोनेकमिति वक्तव्यम्। इहापि यथा-स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति। नैष दोषः। अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न। बहुषु द्वित्वाभावात्। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। बहुषु द्वित्वाभावात्। न बहुषु द्वित्वमस्ति। नावश्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति।

दनर्थकं स्यात्। नैतदस्ति। अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याचित्रगुरित्यादौ ह्रस्वार्थम्। यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिद्ध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिद्ध्यति। बहुषु द्वित्वाभावादिति। ननु बहुषु द्वौ विद्येते। तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति। तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेका द्वन्द्वसंज्ञा। खदिरपलाशयोर्द्वितीया। पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति। नैष दोषः। यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सह विवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोर्था इति द्वयोश्चार्थे वृत्त्यसंभवात्। समासभाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते। ॥

एवंविग्रहइति।द्वयोर्द्वयोःसहविवक्षाभविष्यतिनतुयुगपच्चतुर्णामित्यर्थः।होतृपोतृनेष्टोद्गातारइति।यदाबहूनांसमासस्तदासर्वान्तउत्तरपदेपरतएकस्यैवानङ्भविष्यतिद्वयोर्द्वयोस्तुसमासेक्रियमाणेएकंवर्जयित्वासर्वेषामानङ्भाव्यम्।अत्रचभाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्यदीर्घः।अन्यथानप्त्रादिग्रहणस्यनियमार्थत्वान्नस्यात्।समासान्तप्रतिषेधश्चेति।द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायांप्रतिद्वन्द्वंसमासान्तःप्राप्नोतीत्यर्थः।यद्यपिप्रक्रियान्तरेप्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत्समासान्तेनभाव्यंतथापिबहूनांसमासाभावादेकसमासान्ततानकदाचित्प्राप्नोतीतिचोद्यते।सुसूक्ष्मजटकेशेनेति।सुष्ठुसूक्ष्माजटाःकेशाअस्येतिविग्रहः।यद्यनेकग्रहणंनक्रियतेक्रियमा

किंतर्हि।एवंविग्रहःकरिष्यतेप्लक्षश्चन्यग्रोधश्चप्लक्षन्यग्रोधौखदिरश्चपलाशश्चखदिरपलाशौप्लक्षन्यग्रोधौचखदिरपलाशौचप्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशाइति।होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हिनसिध्यन्ति।होतापोतानेष्टोद्गातारइतिप्राप्नोति।नचैतदेवंभवितव्यम्।भवितव्यंच।यदैवंविग्रहःक्रियते।होताचपोताचहोतापोतारौनेष्टाचोद्गाताचनेष्टोद्गातारौहोतापोतारौचनेष्टोद्गातारौचहोतापोतानेष्टोद्गातारइति।होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तुनसिध्यन्ति॥समासान्तप्रतिषेधश्च॥समासान्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमितिवाक्त्वचस्रुग्दृषदमितिप्राप्नोति।नैषदोषः।अत्रापिपरेणसहसमासोभविष्यति।स्रुक्चदृषच्चस्रुग्दृषदंत्वक्चस्रुग्दृषदंचत्वक्स्रुग्दृषदम्।वाक्चत्वक्स्रुग्दृषदंचवाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति।होतृपोतृनेष्टोद्गातारएवतर्हिनसिध्यन्ति।इहचसुसूक्ष्मजटकेशेनसुनताजिनवाससा।समन्तशितिरन्ध्रेणद्वयोर्वृत्तौनसिध्यति॥अस्तुतर्ह्यविशेषेण।अविशेषेणबहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः।यद्यविशेषेणबहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः।तत्रकोदोषः।तत्रस्वरसमासान्तपुंवद्भावेषुदोषः।तत्रस्वरसमासान्तपुंवद्भावेषुदोषोभवति।स्वरः।पूर्वशालाप्रियः।अपरशालाप्रियः।स्वर।

णंवोपसर्जनसंज्ञार्थंविज्ञायतेसुप्सुपेतिचानुवर्ततेतदात्रबहूनांबहुव्रीहिर्नप्राप्नोति।पूर्वशालाप्रियइति।यदाबहूनांबहुव्रीहिसंज्ञातदापूर्वपदप्रकृतिस्वरेणपूर्वशब्दःस्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तःस्याद्।यदातुद्वयोरेवबहुव्रीहिसंज्ञाभवतीतिपक्षःतदापूर्वाशालापूर्वशालेतिपूर्वापरप्रथमेतिसमासेकृतेसमासान्तोदात्तत्वेचपूर्वशालाप्रियास्येतिद्विपदेबहुव्रीहौकृतेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशालाशब्दाकारउदात्तःसिध्यति।ननुत्रिपदेबहुव्रीहौकृतेतद्धितार्थोत्तरपदेतितत्पुरुषेणात्रभाव्यमितिकथंदोषोपन्यासः।एवंतर्हिपरस्मादयंपरिहारोवक्ष्यतइतिनतावदत्राश्रितः।

पञ्चगवप्रियइति।त्रिपदेबहुव्रीहौसमासान्तोनप्राप्नोति।यदाद्वयोर्बहुव्रीहिरितिपक्षस्तदापञ्चानांगवांसमाहारःपञ्चगवंतत्प्रियमस्येतिरूपंसिध्यति।खादिरेतरग्राम्यमिति।खादिरीइतराग्राम्यास्येतित्रिपदेबहुव्रीहौक्रियमाणेउत्तरपदेपुंवद्भावोविधीयमानःखादिरीशब्दस्यनप्राप्नोति।यदातुद्वयोर्बहुव्रीहिरितिपक्षस्तदेतराग्राम्याइतरग्राम्येतिसमासेकृतेखादिरीइतरग्राम्यास्येतिबहुव्रीहौसिध्यतिपुंवद्भावः।नवेति।क्वचित्त्रयाणांपदानांबहुव्रीहौकृतेद्वयोःपदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेतितत्पुरुषोभिन्नविषयत्वाच्चबहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपिनास्तिविरोधः।खादिरेतरग्राम्यमित्यत्रपुंवद्भावसिद्धयेकृतेतत्पुरुषेखादिरीइतरग्राम्यास्येतिद्विपदोबहुव्रीहिःक्रियतेनतुत्रिपदः।विकारेचप्रत्ययविधानाद्वृद्धिनिमित्तस्येतिप्रतिषेधोनास्ति।स्वरःकथमिति।पूर्वशालाप्रियइत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरःप्राप्नोति।विप्रतिषेधादिति।विरोधमात्रंविप्रतिषेधशब्देनात्रोच्यते।हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वंनिमित्तिस्वरबलीयस्त्वंच।इतरस्तुविप्रतिषेधमूलंपरत्वमनेनहेतुत्वेनोक्तमितिमत्वाहनैषयुक्तइति।अन्तरङ्गेति।अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिवचनाद्द्वयोःस्वरयोरसंभवात्कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वाच्चबाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वंव्यवस्थाहेतुराश्रीयतइत्यर्थः।अन्तरङ्गोपिसतिशिष्टेनबहिरङ्गेणापिस्वरेणबाध्यतइत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वंमत्वाहेत्वन्तरमाह।निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति।सतिबहुव्रीहौतदवयवोत्तरपदाश्रयोद्वयोस्तत्पुरुषइतिबहुव्रीहेर्निमित्तत्वम्।एकशितिपादिति।युक्तारोह्यादिषुपूर्वपदाद्युदात्तार्थःपाठः।एकशब्दस्यकन्नन्तत्वात्स्वाङ्गशिटामितिवाद्युदात्तत्वात्त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेद्वयोश्चतत्पुरुषेबहुव्रीहौप्रकृत्येतिसिद्धआद्युदात्तत्वेज्ञापनार्थःपाठःसंपद्यते। ॥

समासान्त।पञ्चगवप्रियः।समासान्त।पुंवद्भाव।खादिरेतरग्राम्यम्।नवावयवतत्पुरुषत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।अवयवतत्पुरुषत्वात्।अवयवोत्रतत्पुरुषसंज्ञःतदाश्रयौसमासान्तपुंवद्भावौभविष्यतः।स्वरःकथम्।तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात्।अन्तोदात्तत्वंक्रियतांपूर्वपदप्रकृतिस्वरइति।अन्तोदात्तत्वंभवतिविप्रतिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।विप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेपूर्वंचान्तोदात्तत्वंपरंपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।नपरविप्रतिषेधंब्रूमः।किंतर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम्।निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा।अथवानिमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरोबलीयानितिवक्तव्यम्।किंपुनर्निमित्तंकोवानिमित्ती।बहुव्रीहिर्निमित्तंतत्पुरुषोनिमित्ती।तत्तर्हिवक्तव्यंनिमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरोबलीयानिति।नवक्तव्यम्।एकशितिपात्स्वरवचनंतुज्ञापकंनिमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य।

कःपुनरिति।सर्वथास्वरस्यसिद्धत्वादकर्तव्यएवपाठोनज्ञापकइत्यर्थः।निमित्तस्वरस्यतुबलीयस्त्वंवाचनिकंनतुज्ञापकसिद्धम्।नेदमिति।यद्यपूर्ववचनंक्रियेतबहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषोभवतीतिततोत्रस्याद्दोषः।दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदेतत्पुरुषोविधीयतइतिदोषाभावः।बहुलवचनादिति।समुदायस्यवृत्तावैयवस्यान्यासंज्ञाविशेषलक्षणेनविनाबहुलवचनान्नप्रवर्तते।अधिकषष्टिवर्षइति।त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेअधिकग्रहणंचानुकीर्त्यधिकशब्दस्यसंख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्त

यदयंयुक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दंपठतितज्ज्ञापयत्याचार्योनिमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरोबलीयानिति।कःपुनरर्हतियुक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दंपठितुम्।एवंकिलनामपठ्यतेएकःशितिःएकशितिःएकशितिःपादोयस्येति।तच्चन।एवंविग्रहःकरिष्यतेएकःशितिरेषुतइमेएकशितयःएकशितयःपादायस्येतिएकशितिपादिति।अथाप्येवंविग्रहःक्रियतेएकःशितिरेकशितिःएकशितिःपादोयस्येति।एवमपिनार्थःपाठेन।इगन्तेद्विगावित्येषस्वरोत्रबाधकोभविष्यति।अस्यतर्हिबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषसंज्ञाप्राप्नोति।सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा।समंतशितिरन्ध्रेणेति।तत्रकोदोषः।तस्यान्तोदात्तत्वंविप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वंस्याद्विप्रतिषेधेन।नैषदोषः।नेदंबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषस्यलक्षणमारभ्यते।किंतर्हि।यस्यबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषस्यतस्यतल्लक्षणमस्तितस्यान्तोदात्तत्वंभविष्यतिविप्रतिषेधेन।ननुचास्याप्यस्ति।किम्।विशेषणंविशेष्येणबहुलमिति।बहुलवचनान्नभविष्यति।अस्यतर्हिबहुव्रीह्यवयवस्यतत्पुरुषसंज्ञाप्राप्नोति।अधिकषष्टिवर्षइति।तत्रकोदोषः।तस्यान्तोदात्तत्वंविप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वंस्याद्विप्रतिषेधेन।नैषदोषः।इगन्तेद्विगावित्येषःस्वरोबाधकोभविष्यति।यस्तर्हिनेगन्तःअधिकशतवर्षइति।इहचाप्यधिकषष्टिवर्षइतिसमासान्तःप्राप्नोति।डचःप्रकरणेसंख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानंनिस्त्रिंशाद्यर्थमिति।नैषदोषः।अव्ययादेरित्येवंतत्।किंपुनःकारणमव्ययादेरित्येवंतत्।इहमाभूत्।गोत्रिंशद्गोचत्वारिंशदिति।बहुव्रीहिसंज्ञातर्हिप्राप्नोतिसंख्ययाव्ययासन्नादूराधिसंख्याःसंख्येयइति।

रपदेति पदद्वयस्यतत्पुरुषेकृतेसमासान्तोदात्तत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः।अधिकशब्दःकन्नन्तत्वादाद्युदात्तः।बहुव्रीहिसंज्ञातर्हीति।अधिकषष्टिवर्षेपिदोषइतिभावः।त्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपदद्वयस्यतद्धितार्थोत्तरपदेतितत्पुरुषंपरत्वाद्बाधित्वासंख्ययाव्ययेतिबहुव्रीहिःप्राप्नोति।ततश्चबहुव्रीहौसंख्येयइतिडच्प्रसङ्गः।

॥

नसंख्यामिति। अधिकषष्टिवर्षइत्येवयथास्यादित्येवमर्थमव्यविकन्यायआश्रीयते। तेनाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येतिवाक्यमेवभवति। पूर्वेणोति। अधिकाषष्टिर्येषांवर्षाणामितिवर्षेषुसंख्येयेषुअनेकमन्यपदार्थेइतिबहुव्रीहिः प्राप्नोति। संख्येयवृत्तित्वाच्चबहुव्रीहेस्तन्निबन्धनोऽजपीतिदोषः। बहुव्रीहिगर्भश्चपुनर्वयस्विन्यभिधेयेबहुव्रीहिः प्राप्नोति। प्रत्याख्यातइति। अव्यविकन्यायेनचाधिकाषष्टिवर्षाणामस्येतिवाक्यमेवभविष्यति। अव्यविकन्यायममत्वाह। सर्वथेति। अव्यविकन्यायाश्रयेणाह। यत्तुतदुक्तमिति। वृत्तिविषयेदशादीनामपिद्व्येकयोरितिनिर्देशात्तुसंख्यानमात्रवृत्तित्वात्संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात्सयोगःप्रत्याख्यायते। अधिकशतवर्षस्त्विति। अधिकंशतंवर्षाण्यस्येतित्रिपदेबहुव्रीहौकृतेतद्धितार्थोत्तरपदेतितत्पुरुषेसमासान्तोदात्तत्वंप्राप्नोतिआद्युदात्तत्वंचेष्यते। कर्त-

नसंख्यांसंख्येयेवर्तयिष्यामः। कथमेवंविग्रहःकरिष्यतेअधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति। यथातर्हिसयोगःप्रत्याख्यायते तथापूर्वेणप्राप्नोति। कथंचसयोगःप्रत्याख्यायते। अशिष्यःसंख्योत्तरपदःसंख्येयार्थाभिधायित्वादिति। प्रत्याख्यातेतस्मिन्योगेसंख्यांसंख्येयेवर्तयिष्यामः। तत्रैवंविग्रहःकरिष्यते। अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति। सर्वथावयमधिकषष्टवर्षान्नमुच्यामहे। कथम्। यावतासयोगःप्रत्याख्यायते। अयंचविग्रहोस्तिअधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति। यत्तुतदुक्तमधिकषष्टिवर्षोनसिद्ध्यतीतिससिद्धोभवति। कथम्। यावतासचयोगःप्रत्याख्यायते। अयंचविग्रहोस्तिअधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अधिकशतवर्षस्तुनसिद्ध्यति। कर्तव्योत्रयत्नः॥ ॥इतिश्रीमहाभाष्येद्वितीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे॥ सुबितिकिमर्थम्। करोष्यटन्। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्रनभविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदंतर्हिपीड्येपीड्यमानेति।

व्योत्रयत्नइति। युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्दआद्युदात्तार्थोद्रष्टव्यः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥ सुबामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे॥ सुबितिकिमर्थमिति। आमन्त्रितस्यपदत्वात्तस्मिन्परतोविधीयमानस्यपराङ्गवद्भावस्यपदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्तस्यनभविष्यति। तथाहि। व्यधिकरणस्यतिङन्तस्यवात्वमसामर्थ्यंसमानाधिकरणस्यवाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यंकर्तव्यंषष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमितितेनैवतिङन्तस्यसिद्धोनिरासः। क्रियमाणेचसुब्ग्रहणेतीक्ष्णयासूच्यासीव्यन्नित्यादौसुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिःप्राप्नोतीतिभावः।

करोष्यटन्निति।अधात्वभिहितमितिसापवादत्वान्नास्तिवाचनिकमसामर्थ्यम्।पीड्येपीड्यमानेति।हेपीड्यमानत्वदीययापीडयाऽहंपीड्यइत्यस्तिसामर्थ्यम्।अथवासंबोधनपदंक्रियायाएवविशेष्यकमित्यस्तिसामर्थ्यम्। तथाचप्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोभवति।पीड्यइतितास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेयकउदात्तत्वादेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्येकारउदात्तः।पीड्यमानेत्यस्यपदादुत्तरस्यनिघातः।अधात्वभिहितमिति।सर्वनाम।धातुजमितिदर्शनेनसर्पिःकालकमिति यद्यपिधात्वभिहितंतथापियत्रक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटाचधातुप्रत्ययेनकर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितंगृह्यते।यदप्युक्तंवचनान्तरेणातिव्याप्तिर्वार्यतइति।तदपिनयुक्तम्।नहिसूत्रकारोवार्तिककारस्यवचनेनातिव्याप्तिनिवारणंमन्यते।आमन्त्रितस्येति।आमन्त्रितेयोविधीयतेसआमन्त्रितसंबन्धीभव

इदंचाप्युदाहरणंकरोष्यटन्।ननुचोक्तमसामर्थ्यादत्रनभविष्यतीति।कथमसामर्थ्यंसमानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति।नैषदोषः।अधात्वभिहितमित्येवंतत्।।आमन्त्रितस्यपराङ्गवद्भावेषष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्।।आमन्त्रितस्यपराङ्गवद्भावेषष्ठ्यन्त मामन्त्रितकारकंचपराङ्गवद्भवतीतिवक्तव्यम्।षष्ठ्यन्तंतावत्।मद्राणांराजन्मगधानांराजन्।आमन्त्रितकारकम्।कुण्डेनाटन्। नास्त्यत्रविशेषः।सतिचपराङ्गवद्भावेऽसतिवा।इदंतर्हिपरशुनावृश्चन्।तन्निमित्तग्रहणंवा।अथवातन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यम्।आमन्त्रितनिमित्तंपरस्याङ्गवद्भवतीतिवक्तव्यम्।मद्राणांराजन्।तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम्।अवचनेहिसुबन्तमात्रप्रसङ्गः।अनुच्यमानेत्वेतस्मिन्सुबन्तमात्रस्यपराङ्गवद्भावःप्रसज्येत।अस्यापिप्रसज्येत।

तीतिषष्ठीनिर्देशः।आमन्त्रितकारकमिति। आमन्त्रितेयाधातुवाच्याक्रियातस्याःकारकमित्यर्थः।नास्त्यत्रेति।कुण्डशब्दोनञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः।आमन्त्रितस्यपदात्परस्यनिघातः।सत्यपिपराङ्गवद्भावेसुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वंशेषनिघातश्चेतिभेदाभावः।परशुनेति ।परशुशब्दआङ्परयोःखनिशृभ्यांडिच्चेतिकुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः।तन्निमित्तग्रहणंवेति।वाशब्दोविकल्पे।तस्यामन्त्रितस्ययन्निमित्तंतद्वाचिपराङ्गवद्भवतीत्यर्थः।मद्राणांराजन्निति।मद्रनिमित्तंहिराजत्वमित्यस्तितन्निमित्तत्वम्।भृत्यदेशनिमित्ताहिराजता।

क्षत्त्रेणाग्नइति।क्षत्त्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षयाकरणत्वादामन्त्रितंप्रतिनिमित्तत्वाभावः।क्रियाद्वारकंतुव्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यमस्तीतिस्यात्पराङ्गवद्भावः।इहवचनेनातिप्रसङ्गेनिरस्तेपूर्वसूत्रएकार्थीभावएवसामर्थ्यमाश्रितम्।अन्यथातुद्विविधमपिसामर्थ्यमाश्रीयेत।किंपुनरत्रेति।गुरुलाघवमनादृत्यप्रयोजनापेक्षःप्रश्नः।गोषुस्वामिन्निति।स्वामीश्वरेतिशेषषष्ठीविषयेसप्तमीविधानान्नास्तिकारकत्वम्।निमित्तत्वंतुपूर्वोक्तन्यायेनास्ति।सुबन्तस्येति।क्रियमाणेऽपिसुब्ग्रहणेसुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात्पूर्वस्यचपरेणाव्यवधानान्नप्राप्नोति।किंपुनरिति।व्यवहितस्यापिपरत्वसंभवात्परस्यपराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीतिप्रश्नः।अननन्तरत्वादिति।तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः।स्वरेवधारणाच्चेति।प्रसिद्धेहिलौकिकआनन्तर्येस्वरेविधीयमानेपराङ्गवद्भावोविधीयते।नतुपराङ्गवद्भावएवकर्तव्येपराङ्गवद्भावेने

क्षत्त्रेणाग्नेस्वायुःसंरभस्वमित्रेणाग्नेमित्रधेयेयतस्व।किंपुनरत्रज्यायः।तन्निमित्तग्रहणमेवज्यायः।इदमपिसिद्धंभवतिगोषुस्वामिन्पशुषुस्वामिन्।एतद्धिनैवषष्ठ्यन्तंनाप्यामन्त्रितकारकम्॥सुबन्तस्यपराङ्गवद्भावेसमानाधिकरणस्योपसंख्यानमननन्तरत्वात्॥सुबन्तस्यपराङ्गवद्भावेसमानाधिकरणस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।तीक्ष्णयासूच्यासीव्यन्।तीक्ष्णेनपरशुनावृश्चन्।किंपुनःकारणंनसिध्यति।अननन्तरत्वात्।ननुचपरस्यपराङ्गवद्भावेकृतेपूर्वस्यापिभविष्यति।स्वरेवधारणाच्च।स्वरेऽवधारणाच्चनसिध्यति।स्वरेवधारणंक्रियतेनानन्तर्ये।परमपिच्छन्दसि॥परमपिच्छन्दसिपूर्वस्याङ्गवद्भवतीतिवक्तव्यम्।आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतु।प्रतित्वादुहितर्दिवः।वृणीषदुहितर्दिवः॥अव्ययप्रतिषेधश्च॥अव्ययानांचप्रतिषेधोवक्तव्यः।उच्चैरधीयाननीचैरधीयान॥

वानन्तर्येसंपाद्यते।स्वात्मनिक्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च।यथोक्तंग्रहणाग्रहणेग्रहणाभावइत्यादि।असतितुस्वरग्रहणेविषयभेदाल्लक्षणंभिद्यतइतिपरस्यआनन्तर्यव्यपदेशेकर्तव्येपराङ्गवद्भावेकृतेपूर्वस्यापिपराङ्गवद्भावोलभ्यते।नचस्वरार्थमानन्तर्यंस्वरग्रहणेनेहोच्यते।मुख्यार्थसंभवेगौणार्थग्रहणायोगात्।नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते।गोतोणिद्रुदादिभ्यःसार्वधातुकइत्यादावप्युपस्थानदर्शनात्।पितर्मरुतामिति।पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं तस्मात्परंमरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेवभवति।उच्चैरिति।उच्चैर्नीचैःस्वरादिष्वन्तोदात्तौपठितौ।अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्चतन्निमित्तसद्भावः।

॥

भा· कै· ३२२

अनव्ययीभावस्येति। प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति। एतच्चलुङ्लुक्स्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण। अन्यथा-कार्यान्तरेऽव्ययत्वाभावादवक्तव्यमेतत्स्यात्। परशुनावृश्चन्निति। वृश्चन्निति प्रातिपदिकम्। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक्प्रसज्येत। स्वरग्रहणे सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः। सुबन्तैकान्त इति। पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते। पराङ्गवदित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते। तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति। अस्याभिप्रायः। आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्गवद्भवति परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव। प्रत्ययलक्षणेनेति। प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितस्य पदेशस्यते न च सुबैकान्तत्वमित्यर्थः। विशेषणत्वेनानुपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्थाया इति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम्। कूपेसिञ्चन्निति। पराङ्गवद्भावे सत्येकपदत्वात्सकारस्य पदादित्वाभावात्षत्वप्रसङ्गः। चर्मनमन्निति। सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात्। स्वाश्रयमिति। विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते। यच्चेहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन चोच्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितं भवतु सकारस्य यत् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्तेन व्याहन्यते। न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव। यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप्। पूर्वपदात्संज्ञायामिति। पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः।

> अनव्ययीभावस्य॥ अव्ययीभावस्येति वक्तव्यम्। इह माभूत्। उपाग्न्यधीयान प्रत्यगन्यधीयान। अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते। स्वरेऽवधारणं सुब्लोपार्थम्। स्वरेऽवधारणं क्रियते सुपो लोपो माभूदिति। परशुनावृश्चन्। न वा सुबन्तैकान्तत्वात्। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। सुबन्तैकान्तत्वात्। सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति। प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे। प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे च कृते। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात्। तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुब्लोपार्थं प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते। तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः। इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे माभूतामिति। कूपेसिञ्चन्। चर्मनमन्निति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इह तावत्कूपेसिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति। चर्मनमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति।

रामः ३२२

ननुचेति।पूर्वपदशब्दस्यसमासावयवरूढत्वादितिभावः।अविशेषेणेति।व्याप्तिन्यायाश्रयादत्रयौगिकःपूर्वपदशब्दोगृह्यतइत्यर्थः।एवंस्वरग्रहणेप्रत्याख्यातेसमानाधिकरणस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।परस्यपराङ्गवद्भावेकृतेपिविषयभेदात्तल्लक्षणस्या वर्तनात्पूर्वस्यपराङ्गवद्भावस्यासिद्धत्वात्॥प्राक्कडारात्॥ ॥प्राग्वचनमिति।अत्रावधित्वद्योतकाक्षेपद्वारेणावधेरप्याक्षेपः।समासइत्येवस्वरितत्वादधिकारोस्तुयथाप्रत्ययइति।अनवकाशत्वाच्चसमाससंज्ञायाःसंज्ञान्तरैःसमावेशोभविष्यतीतिप्रश्नः।संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति।समाससंज्ञायाःसंज्ञान्तरविषयेअनिवृत्तिर्यथास्यादित्यर्थः।अन्यथाएकसंज्ञाधिकारात्पर्यायःस्यात्।सत्यांसमाससंज्ञायामिति।स्वरितत्वादेवाधिकारेलब्धेप्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्तते।तेनप्राक्समाससंज्ञकाभवन्तिसमा

ननुचसमासएवैतद्भवतिपूर्वपदमुत्तरपदमिति।नेत्याह।अविशेषेणैतद्भवतिपूर्वपदंपूर्वपदम्।उत्तरंपदमुत्तरपदम्॥प्राक्कडारात्समासः॥प्राग्वचनंकिमर्थम्।प्राग्वचनंसमाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्।प्राग्वचनंक्रियतेसमाससंज्ञायाअनिवृत्तिर्यथास्यात्।अक्रियमाणेप्राग्वचनेअनवकाशाअव्ययीभावादयःसंज्ञाःसमाससंज्ञांबाधेरन्।तामाबाधिषतेतिप्राग्वचनंक्रियते।अथक्रियमाणेपिप्राग्वचनेयावताअनवकाशाअव्ययीभावादिसंज्ञाःकस्मादेवनबाधन्ते।क्रियमाणेहिप्राग्वचनेसत्यांसमाससंज्ञायामेताअवयवसंज्ञाआरभ्यन्तेतत्रवचनात्समावेशोभविष्यति।समाससंज्ञाप्यनवकाशासावचनाद्भविष्यति।सावकाशासमाससंज्ञा।कोवकाशः।विस्पष्टादीन्यवकाशः।विस्पष्टंपटुःविस्पष्टपटुः।व्यक्तंपटुःव्यक्तपटुः।नैषोवकाशः।एषाह्याचार्यस्यशैलीलक्ष्यतेयेनैवावयवकार्यंभवति तेनैवसमुदायकार्यमपिभवतीति।येनेदचात्रावयवकार्यंस्वरःक्रियतेतेनैवसमुदायकार्यंसमासोपिभविष्यति।विस्पष्टादीनिगुणवचनेष्विति।इदंतर्हि।

सःसन्तोव्ययीभावादिसंज्ञकाइतिसमावेशःसिद्ध्यति।अवयवसंज्ञाइति।समाससमूहापेक्षयाकस्यचित्समासस्यकाचित्संज्ञेत्येवमुक्तम्।समाससंज्ञापीति।ततश्चान्तरेणापियत्नंसमावेशःसिद्ध्यति।विस्पष्टपटुरिति।विस्पष्टंपटुरितिविग्रहः।विस्पष्टादयःप्रवृत्तिनिमित्तस्यपाटवादेर्विशेषणानिनतुद्रव्यस्येतिविस्पष्टमितिनपुंसकत्वम्।अतएवमुख्यंसामानाधिकरण्यंनास्तीतितत्पुरुषाभावः।यथाशेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्चतथासहसुपेत्यपीतिसमाससंज्ञाप्रवर्तते।अवकाशंनिराकर्तुमाह।एषाहीति।शीलेस्वभावेभवावृत्तिःशैली।अवयवकार्यमिहपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।समुदायकार्यंसमाससंज्ञा।वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापिसहसुपेत्यस्यलक्षणत्वंसिद्ध्यति॥ ॥

काकतालीयमिति।समासाच्चतद्विषयादितिभूतसमासानुवादेनछविधानाद्विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपिमत्वर्थेबहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद्बहुव्रीहेरभावात्सहसुपेत्यनेनैवात्रसमासःकार्यः।तत्रकाकतालशब्दौद्रव्यसहचरितायांक्रियायांवर्तेते।काकस्यागमनमिवचैत्रस्यागमनंतालस्यपतनमिवदस्योरुपनिपातइत्येकइवार्थः।तत्रसमासः।ततस्तेनतालेनपतनायथाकाकस्यवधस्तथादस्युनाचैत्रस्येतिद्वितीयइवार्थः।तत्रचछप्रत्ययः।अत्रापीतिपूर्ववज्ज्ञापनेनसमाससिद्धिः।पुनाराजइति।अजितियोगविभागेनतत्पुरुषसंज्ञांविनारूपसिद्धिंमन्यते।तत्पुरुषाश्रयइति।पुनर्गवीतिङीबर्थः।टजेवैष्टव्यः।तत्राव्ययंप्रवृद्धादिभिरितिवामयूरव्यंसकादित्वाद्वातत्पुरुषः।पुनराधेयमिति।विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेवमन्यते।अत्रापीति।ततश्चकुगतिप्रादयइतितत्पुरुषः।तत्रयतोनावइतिधेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनराधेयशब्देकारउदात्तः।गतिसंज्ञायास्त्वभावेसमासान्तोदात्तत्वंस्यात्।पुनरुत्स्यूतमिति।पुनःशब्दस्यगतिसंज्ञायांसत्यांथाथेत्यन्तोदात्तत्वेनभाव्यम्।असत्यांतुसमा

काकतालीयमजाकृपाणीयम्।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अत्रापियेनैवावयवकार्यंप्रत्ययोत्पत्तिःक्रियतेतेनैवसमुदायकार्यंसमाससंज्ञाभविष्यति।समासाच्चतद्विषयादिति।इदंतर्हिपुनाराजःपुनर्गवः।अत्राप्यवश्यंतत्पुरुषसंज्ञावक्तव्या।तत्पुरुषाश्रयःसमासान्तोयथास्यात्।इदंतर्हिपुनराधेयम्।अत्राप्यवश्यंगतिसंज्ञावक्तव्यागतिकारकोपपदादित्येषःस्वरोयथास्यात्।इदंतर्हिपुनरुत्स्यूतंवासोदेयम्।अत्राप्यवश्यंगतिसंज्ञावक्तव्यागतिर्गतावितिनिघातोयथास्यात्।यदितन्नास्तिपुनश्चनसौच्छन्दसिइतिसतितस्मिन् तेनैवसिद्धम्।

सान्तोदात्तत्वेनेतिविशेषाभावाद्गतिसंज्ञायाअभावात्समाससंज्ञायाएवभावंमन्यते। अत्रापीति।असत्यांगतिसंज्ञायांसमासान्तोदात्तत्वंस्यात्।सत्यांतुगतिरनन्तरइत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरंबाधित्वोच्छब्दस्यप्रकृतिस्वरउदात्तोभवति।पुनःशब्दस्यतुशेषनिघातंपरत्वाद्बाधित्वागतिर्गतावितिनिघातोभवति।यदितन्नास्तीति।छन्दसिस्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यंकर्तव्यमितिभावः।भाषायांतुपुनराधेयादौस्वरसिद्धयेपुनःशब्दस्यगतिसंज्ञावक्तव्या। काठकेतुपुनरुत्स्यूतशब्दोन्तोदात्तःपठ्यते।तत्रस्वरव्यत्ययोबोद्धव्यः।प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा।ननुसहसुपेत्यत्रभाष्यकारोवक्ष्यति।यस्यसमासस्यान्यल्लक्षणंनास्तिइदंतस्यलक्षणंभविष्यतीत्यत्रकिमितिसमाससंज्ञायाअवकाशोनिराक्रियते।एवंमन्यते।असंयुक्तेविधानात्सर्वार्थत्वंसमाससंज्ञायानतुकतिपयविषयमान्यायव्युत्पादनायत्त्वकाश निराक्रिया ॥

एवमप्येकासंज्ञेतिवचनान्नास्तियौगपद्येनसंभवः।पर्यायःप्रसज्येत।तस्मात्प्राग्वचनंकर्तव्यम्॥सहसुपा॥ ॥सह
वचनंकिमर्थम्।सहवचनंपृथक्समासार्थंसहग्रहणंक्रियते।सहभूतयोरेवसमाससंज्ञायथास्यात्। एकैकस्यसमा
ससंज्ञामाभूदिति।किंचस्यात्।यद्येकैकस्यसमाससंज्ञास्यात्। इहऋक्पादइतिसमासान्तःप्रसज्येत।
इहराजाश्वइतिद्वौस्वरौस्याताम्।कथंचकृत्वैकैकस्यसमाससंज्ञाप्राप्नोति।प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति।तद्यथा
।वृद्धिगुणसंज्ञेप्रत्येकंभवतः।ननुचायमप्यस्तिदृष्टान्तःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरिति।तद्यथा।गर्गाःशतंदण्ड्य
न्तामितिअर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्तिनचप्रत्येकंदण्डयन्ति।

सह॥सहवचनमिति।सुपेतितृतीयासहार्थमाक्षिपतिवृद्धो यूनेति यथेतिप्रश्नः।एकैकस्येति।यथापुत्रेणास
हागतइतिद्वयोरपिपितापुत्रयोरागमनेनसंबन्धः।एवंसमाससंज्ञापिप्रत्येकंस्यात्।सहग्रहणेत्वेकासमाससंज्ञासहभूतयोर्भवति।किं
चस्यादिति।भवतुप्रत्येकंसमाससंज्ञाकार्येदोषाभावात्।कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रसूत्रेसमासश्चसमासश्चेत्येकशेषआश्रयिष्यतेवा
क्यस्यप्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्।अन्यथाप्रत्ययान्तत्वादेकैकस्यसमासस्यविध्यर्थंसमासग्रहणंस्यात्। एकशेषेतुसमाससमू
हस्यसंज्ञाविधिर्नियमार्थोभविष्यतीतिनकश्चिद्दोषोभवति।समासाच्चतद्विषयादित्यत्रप्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्यचप्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनंनविवक्ष्यतेअनभिधानाद्वाएकस्माच्छप्रत्ययोनभविष्यतीतिभावः। ऋक्पादइति।ऋचपाद
इतिस्यात्।राजाश्वइति।यद्यप्यत्रसमासान्तःप्राप्नोतितथापिरूपभेदाभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गोदोषउक्तः।ऋक्पादेपिस्वरद्वय
प्रसङ्गोबोद्धव्यः।कथंचकृत्वेति।एकार्थीभावेसमासविधानात्समुदायस्यचविशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैवसंस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तत्स्वरतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैवहिद्विर्वचनवत्समाससंज्ञाभविष्यतिअन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादि
तिभावः।इतरोगृहीताभिप्रायआह।प्रत्येकमिति।एतच्चवृद्धिवार्तिकेव्याख्यातंततएवानुगन्तव्यम्। ॥

सत्येतस्मिन्निति। पक्षद्वयेऽपि स्थिते सामर्थ्यात्कश्चित् कश्चित्पक्ष आश्रीयते। तत्र संयोगसंज्ञावत्समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति। अथ न्यायघोतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयोः प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्र त्वस्य दर्शनादिवर्णात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात्सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन। योगाङ्गमिति। योगावयवदूत्यर्थः। केनेति। सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः। समर्थेनेति। योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपः समासो भवति। योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति। अनुव्यचलदिति। सुबिति संख्यायाविवक्षितत्वात्पूर्वं वेः समासः पश्चादनोः। तत्र समाससंज्ञायां सत्यां प्राकलप्रातिषेधाद्यणादेशो भवति। समासान्तोदात्तत्वं न भवति तिङः तिङ्ङिति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः। तत्रानोर्गतिर्गताविति निघातः वि शब्द उदात्तः स्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः। एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावा-

सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह। सुप् समस्यते। केन सह। समर्थेन। अनुव्यचलद् अनुप्राविशत्। ततः सुपा। सुपा च सह सुप् समस्यते। अधिकारश्च लक्षणं च। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति।

द्भाष्यकारेणोदाहरणमवक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वे नात्र भाव्यमित्यपरे। तिङैकत्वस्योक्तत्वात्। प्रातिपदिकत्वेऽपि सुबनुत्पत्तिः। अन्ये त्वाहुः। वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात्। केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते। अत एवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्यामेकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः। अधिकारश्चेति। देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिङित्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः। लक्षणं चेति। ननु सहेति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वेन नास्ति प्रयोजनम्। नैष दोषः। योगविभागः कतिपयतिङन्तविषय एवेति चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते।

पुनरुत्स्यूतमिति।पुनःशब्दस्यासत्यामपिगतिसंज्ञायांपरादिश्छन्दसिबहुलमिति उदआद्युदात्तत्वंसमासान्तोदात्तत्वापवादोभविष्यतीतिमन्यते।अथवाकाठकेन्तोदात्तःपठ्यतेतदभिप्रायेण।पुनःशब्दस्यगतित्वाभावादिदमुदाहरणम्।इवेति।सुपेत्यस्यलक्षणत्वात् समासेसिद्धेकार्यान्तरविधानार्थंवचनम्।वाससीइवेति।वासःशब्दोवस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः।समासादुत्पन्नस्यसोरव्ययादितिलुक्।कन्येइति।कन्याराजन्यमनुष्याणामितिफिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः।अव्ययी॥किमर्थमिति।लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरासंज्ञाकर्तव्येतिप्रश्नः।अन्वर्थसंज्ञेति।इहत्संज्ञाकरणेनकिंचिदअव्ययकार्यंप्राप्यतेअनव्ययमव्ययमिति।अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः।नवक्तव्यमिति।तदकरणेलुङ्मुखस्वरोपचाराःप्रयोजनमितिकथंपरिगणनंक्रियतइतिचेत्।इहतुक्रियतामन्वर्थत्वेनवाविशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः।पूर्वपदार्थप्राधा-

पुनरुत्स्यूतंवासोदेयंपुनर्निष्कृतोरथः॥इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच॥इवेनसहसमासोविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यम्।वाससीइवकन्येइव॥अव्ययीभावः॥किमर्थंमहतीसंज्ञाक्रियते।अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत।अनव्ययमव्ययंभवतीत्यव्ययीभावः।अव्ययीभावोव्ययसंज्ञोभवतीत्येतन्नवक्तव्यंभवति॥अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥इहकस्मान्नभवतिसुमद्राःसुमगधाःसपुत्रःसच्छात्रइति।समृद्धौसाकल्यइतिचप्राप्नोति।नैषदोषः।इहकश्चित्समासःपूर्वपदार्थप्रधानः।कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः।कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः।कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः।पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः।उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषःअन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः।उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः।नचात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यंगम्यते।

न्यंत्वव्ययीभावस्यप्रापिकंनतदन्वर्थसंज्ञयासूच्यते।सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्यप्राधान्यम्।उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता॥अव्ययम्॥इहकस्मादिति।समुदायस्यसंस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैवविभक्त्यादयोविशेषणानिअस्तिचात्रसमुदायात्समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरितिप्रश्नः। सपुत्रइत्यचसाकल्यंप्रतीयते।सपुत्रोभोक्तुमागतइतिप्रयोगेपुत्राअप्यनेनानीताःनकश्चित्परिशेषितइतिसंप्रत्ययात्।इहकश्चिदिति।बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यतेकचिदन्यथापिदर्शनादर्द्धपिप्पलीत्यादौ।अन्यतमप्राधान्यसंभवेअन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्पूर्वपदार्थप्राधान्यएवाव्ययीभावसंज्ञाभवति। वचनसामर्थ्यात्तुपूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेपिसूपप्रतिउन्मत्तगङ्गमित्यादौप्रवर्ततएव।

अथवेति। अव्ययस्याश्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि। तत्र परोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति। सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धेर्द्योतको न तु वाचकः। सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य। तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते॥ यथा॥ असादृश्य इति किमर्थमिति। सापेक्षत्वादसामर्थ्यं इति। सादृश्य एव चापूर्वप्राप्तनिषेधस्य प्रश्नेऽस्मिन्नकारणमत्र यत्॥ । यथा देवदत्त इति। समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति। स च सादृश्य इति। प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात्प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः। असत्येवेति। अर्थं चत्सू

अथवा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति॥ यथाऽसादृश्ये॥ असादृश्य इति किमर्थम्। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः। असादृश्य इत्युच्यते तन्नेदं न सिद्ध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति। किं कारणम्। यथेत्ययं प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते। नैव दोषः। अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि। अस्ति प्रकारवचने थाल् तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्। अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति। पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यं संपत्तीति।

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ सुप्प्रतिना मात्रार्थे॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्। अव्ययमित्येवं तदभूत् सुब्मात्रे यथा स्यात्। माषप्रति। सूपप्रति। ओदनप्रति॥

त्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोऽवगम्यते। वीप्सावाचीति। वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थे। तस्येदमिति। सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति। यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य॥ सुप्प्रतिना॥ सुबिति वर्तमान इति। सुबामन्त्रित इत्यतः। अव्ययमित्येवमिति। अव्ययग्रहणं संबद्धमभूदित्यर्थः। यावदवधारण इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव संगृहीतः। तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते। अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात्। स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानता दर्शनान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात्॥

अक्ष॥ तृतीयान्तादिति॥ विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत्सिद्धमिति। अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः। पूर्वोक्तस्येति। पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वर्तिरिह वर्तने वर्तते। तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते। अभिधानार्थं तु वचो तच्छब्देन परामर्शो संबद्धः स्यात्। अयथाद्योतन इति। जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद्यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः। एकवचनान्तयोरिति। समासे हि त्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः। यदुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद्वाकुल्याभिप्रायेण। कितवव्यवहार इति। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा प

अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तद् अयथाद्योतने। अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम्। पूर्वोक्तस्य यथा न तत्। अयथाजातीयके द्योत्ये। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति। अक्षपरि। शलाकापरि॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम्। इह माभूद् अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्वृत्तम्। कितवव्यवहारे च॥ कितवव्यवहार इति वक्तव्यम्। इह माभूद्। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति॥ विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। योगविभागः कर्तव्यः। विभाषेत्ययमधिकारः। ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। सुबन्तेनेति वर्तते। एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्याद् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात्॥

तयिता जयति। अन्यथा तु पाते पराजीयते॥ विभा॥ योगविभाग इति। अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते। अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता। बहिर्योगेपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता। अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता। प्राग्ग्रामादित्यादौ तु समासो न भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे अव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह। पञ्चमीग्रहणमिति। एतैश्चेति। वक्ष्यमाणापेक्षया बहुवचननिर्देशः। ॥

भा॰ कै॰ ३२६ अथेति। बहिर्गतोग्रामादित्यपादानेपञ्चमीसद्भावात्कथंतद्विधानंज्ञाप्यतइतिप्रश्नः। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति। बहिर्गतोग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात्समासेननभवितव्यं. तस्मात्षष्ठीविषयेपञ्चमीबहिर्योगेनुमीयतेततस्तदुपसंख्यानंनकर्तव्यम्। यस्य॥ किमुदाहरणमिति। लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः पृच्छति। गङ्गाचैवलक्षणमिति। अनेकदेशव्याप्त्यागङ्गाया आयामवत्त्वेनानेकजनापेक्षयाप्रसिद्धत्वात्. तस्याएवलक्षणत्वम्। ततोयद्यपिकस्यचित्पुरुषस्यहास्तिनपुरस्यायामत्त्वेनप्रसिद्धंनगङ्गातथापिनतदपेक्षयाप्रयोगव्यवस्था। किंतर्हिप्रचुरलोकापेक्षया। अथवेति। लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या

अथक्रियमाणेपञ्चमीग्रहणेयावताबहिः शब्देनयोगेपञ्चमीनविधीयतेकथमिवैतत्सिध्यति। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात्॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः॥ मर्यादाभिविधिग्रहणंशक्यमकर्तुम्। कथम्। पञ्चम्येतिवर्तते। आङाचकर्मप्रवचनीयेनयुक्तेपञ्चमीविधीयतेतयोश्चैवार्थयोराङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवतिनान्यत्र॥ यस्यचायामः॥ किमुदाहरणम्। अनुगङ्गंहास्तिनपुरम्। अनुगङ्गंवाराणसी। अनुशोणंपाटलिपुत्रम्। यस्यचायामइत्युच्यतेगङ्गाचाप्यायतावाराणस्यप्यायतातत्रकुतएतद्गङ्गयासहसमासोभविष्यतिनपुनर्वाराणस्येति। एवंतर्हिलक्षणेनेतिवर्तते। गङ्गाचैवलक्षणंनवाराणसी। अथवायस्यचायामइत्युच्यते। गङ्गाचाप्यायतावाराणस्यप्यायतातत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यतेसाधीयोयस्यायामइति। साधीयश्चगङ्गायाः नवाराणस्याः॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव। कमाभूत्। परमंतिष्ठद्गु॥ तिष्ठद्गुकालविशेषे॥ तिष्ठद्गुकालविशेषइतिवक्तव्यम्। तिष्ठन्तिगावोस्मिन्कालेसतितिष्ठद्गु। वहद्गु॥ खलेयवादीनिप्रथमान्तान्यन्यपदार्थे॥ खलेयवादीनिप्रथमान्तान्यन्यपदार्थेसमस्यन्तइतिवक्तव्यम्। खलेयवम्। खलेबुसंलूनयवम्। पूनयवम्। पूयमानयवम्॥

विनापीष्टसिद्धिंदर्शयति। उपमानोपमेयभावेचायंसमासइष्यतेन्यूनगुणंचोपमेयंपरिपूर्णगुणमुपमानं तत्रसंपूर्णगुणसन्निधौन्यूनगुणमसद्गुणमिवप्रतिभातीतिसामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञायते। प्रकृष्टाप्रकृष्टसंनिधौचप्रकृष्टस्यकार्येणसंबन्धोनेतरस्य॥ तिष्ठद्गु। किमर्थइति। समुच्चेतव्यस्याभावात्प्रश्नः। एवकारार्थइति। अनेकार्थत्वान्निपातानामितिभावः। तेनतिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणिभवन्ति। नतुशब्दान्तरेणैकार्थीभावंप्रतिपद्यन्तइत्यर्थः। वहद्गुइति। अस्यकालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः। खलेयवादीनीति। अव्यतिरिक्तएवप्रातिपदिकार्थेएषांप्रयोगः कर्तव्योनान्यत्रेतिभावः। अन्यपदार्थइति। नकालएवापित्वन्यत्रापीत्यर्थः। राम: ३२६

पारे।वावचनमितिमहाविभाषयैवचवाक्यस्यषष्ठीसमासस्यचसिद्धत्वादितिभावः।इतरोन्यायप्रपञ्चार्थंखलाचावाजल्पयितुंखलाप्रायमप्रकाशयन्नाह।विभाषेति।अयमपीति।षष्ठीसमासेप्राप्तेअव्ययीभावआरभ्यतेसनित्यंबाधकःप्राप्तइतिमहाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनबाधकोभवतीतिपक्षेषष्ठीसमासःसिद्ध्यति सोऽपिविकल्पेनविधीयतइतिवाक्यमपिभविष्यतीत्यर्थः।अतउत्तरमिति।एतस्मात्पक्षादुपरीत्यर्थः।वक्तव्यमिति।कृत्याश्चेत्यावश्यके कृत्यः।एकदेशिप्रधानइति। ननुपूर्वंकायइत्यादौपूर्वंपदार्थएकदेशःप्रधानंनत्वेकदेशी।एवंतर्हिएकदेशिनोनूद्यमानत्वादप्राधान्यंसमासस्यतुविधेयत्वात् प्राधान्यम्।तत्रैकदेशिनःप्रधानमितिषष्ठीसमासेनसमासउच्यते।अथवाप्राधान्येननिमित्तत्वंलक्ष्यतइतिबहुव्रीहावपिनदोषः।समासतद्धितानामिति।तुल्यन्यायत्वाद्विचारणयतद्धिताअपिनिर्दिष्टाः।इहवाक्येनाभिधानेप्राप्तेवृत्तिरारभ्यमाणावाक्यस्यबाधिकाप्राप्नोतीतिविकल्पेनवाक्यस्यपक्षेनुज्ञानंक्रियते।तत्रापवादेपिविकल्पेनविधीयमानेविकल्पोवाक्यस्यैवानुज्ञानंकरोतीतिउत्सर्गस्यनित्येनबाधेनभाव्यम्।तत्रवाग्रहणेनोत्सर्गोपिपक्षेअभ्यनुज्ञायतइतित्रैरूप्यंसिद्ध्यति।एकयेति।विभाषयेत्यर्थः।अपरयेति।इदमेववावचनमुदश्चितोन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणंचज्ञापकंयत्रोत्सर्गापवादौवृत्तिषुविभाषातत्रापवादेनमुक्तउत्सर्गोनभवतीति।सप्तम्याअलुकेति।तत्पुरुषेकृतीतिबहुलग्रहणादितिभावः।यदात्वन्याइति।पारेगङ्गाद्दागतइत्यादौसप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावः॥

पारेमध्येषष्ठ्यावा॥वावचनंकिमर्थम्।विभाषासमासोयथास्यात्।समासेनमुक्तेवाक्यमपियथास्यात्पारंगङ्गायाइति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रकृतामहाविभाषातयावाक्यमपिभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।अव्ययीभावेनमुक्तेषष्ठीसमासोयथास्याद्गङ्गापारमिति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।अयमपिविभाषाषष्ठीसमासोपिताबुभौवचनाद्भविष्यतः।अतउत्तरंपठति॥पारेमध्येषष्ठ्यावावचनम्।पारेमध्येषष्ठ्यावेतिवक्तव्यम्।अवचनेहिषष्ठीसमासाभावोयथेकदेशिप्रधाने।अक्रियमाणेहिवावचनेषष्ठीसमासस्याभावःस्याद्यथैकदेशिप्रधाने।तद्यथा।एकदेशिसमासेनमुक्तेषष्ठीसमासोनभवति।किंपुनःकारणम्।एकदेशिसमासेनमुक्तेषष्ठीसमासोनभवति।समासतद्धितानांवृत्तिर्विभाषावृत्तिविषयेनित्योपवादः।इहपुनर्वावचनेक्रियमाणे।एकयावृत्तिर्विभाषाअपरयावृत्तिविषयेनित्योपवादः।एकारान्तनिपातनंच।एकारान्तनिपातनंचकर्तव्यम्।पारेगङ्गमिति।नकर्तव्यम्।सप्तम्याअलुका।सिद्धम्।भवेत्सिद्धंयदासप्तमीयदात्वन्याविभक्तियत्तदानसिद्ध्यति॥

॥

नदीभिः॥अर्थविशेषमनुपादायपूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेनसमासोयंविधीयमानोद्विगोरिवबहुव्रीहेरपिबाधकःस्यादितिनदीभिरितिवार्त्तिकारम्भः।नवक्तव्यइति।भाष्यकारोवार्त्तिकंप्रत्याचष्टे।पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनांपूर्वाचार्यैःसंज्ञाव्यधिषततदुपाधीनामेवैताभवन्ति।नचात्रेति।द्वीरावतीकइत्यादौ।ननुपञ्चनदंद्वियमुनमित्यादौमूलोदाहरणेपिपूर्वपदार्थप्राधान्यंनास्ति।समाहारोह्यत्रसमासार्थः।सचयदिसमाहरणंसमाहारइतिभावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम्।अथसमाह्रियतइतिसमाहारस्तथापिद्वेयमुनेसमाहृतेद्वियमुनमितिपूर्वपदार्थविशिष्टउत्तरपदार्थःप्रधानम्।नैषदोषः।समाह्रियमाणार्थःसमाहारःतत्रपूर्वंद्विशब्दार्थप्रक्रमेकेद्वेइत्याकाङ्क्षायांयदायमुनेइत्युच्यतेतदोत्तरपदार्थस्यविशेषणत्वंविशेष्यत्वंपूर्वपदार्थस्य।

नदीभिश्च॥नदीभिःसंख्यासमासेऽन्यपदार्थेप्रतिषेधः॥नदीभिःसंख्यासमासेऽन्यपदार्थेप्रतिषेधोवक्तव्यः।द्वीरावतीकोदेशः।त्रीरावतीकोदेशः।नदीभिःसंख्येतिप्राप्नोति।नवक्तव्यः।इहकश्चित्समासःपूर्वपदार्थप्रधानः।कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः।कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः।कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः।पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः।उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः।अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः।उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः।नचात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यंगम्यते।ननुचयद्येनोच्यतेसतस्यार्थोभवति।अत्रचवयमेताभ्यांपदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानंपश्यामः।एतदेवनजानीमःयद्येनोच्यतेसतस्यार्थइति।अपिचान्यपदार्थप्रधानतानकल्प्येतचित्रगुःशबलगुरिति।किंकारणम्।अत्रापिहिवयमेताभ्यांशब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानंपश्यामः।

अथवावृत्तिविषयेद्व्यादयःसंख्यानमात्रेवर्तन्तइतियमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थेद्वियमुनशब्दोवर्ततइतिभवत्येवपूर्वपदार्थप्राधान्यम्।इदानींचोदकोन्यपदार्थमाक्षिपति।ननुचेति।अयंभावः।द्वीरावतीकइतिदेशविशेषोभिधीयते।सचपूर्वोत्तरपदयोःसहितयोरर्थइतिद्वाभ्यामप्यसौव्यपदिश्यते।ततःपूर्वपदार्थत्वाद्देशस्यतस्यप्राधान्यात्प्राप्नोत्यव्ययीभावः।एतदेवेति।सिद्धान्तवादी।अस्याभिप्रायः।समासेनान्यपदार्थःप्रतीयतेनतुपूर्वोत्तरपदाभ्यांतयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात्।तथाहि।द्विशब्दोद्वित्वावच्छिन्नंसंख्येयमात्रमाहनदेशम्।इरावतीशब्दोपिनदीविशेषमाहनदेशमितिद्विशब्दोदेशस्यावाचकइतिकथंपूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते।अपिचेति।त्वत्पक्षाभ्युपगमोदोषवानित्यर्थः। ॥

चोदकश्चोद्यमुद्भावितंपरिहरति।यद्यपीति।स्वपरस्यचोद्यमापादयति।इहापीति।प्राप्नोतीत्यन्तम्।अयमभिप्रायः।पूर्वपदोत्तरपदव्यति
रेकेणसमासाभावात्तयोरेवसमुदितयोर्देशोर्थइतिपूर्वोक्तन्यायेनपूर्वपदस्याप्यसावर्थइतिप्राप्नोत्येवाव्ययीभावः।एवंतर्हीति।
पुरस्तादपवादन्यायेनायंद्विगुमेवबाधतेबहुव्रीहिणातुपरत्वाद्बाध्यतेशेषग्रहणंचतत्रप्रत्याख्यातंत्रिकापेक्षोवाशेषः।ए
कनदीतरइति।यदिसमाहारग्रहणंनक्रियतेतदापुरस्तादपवादाइत्यनेनन्यायेनायंसमासःपूर्वकालैकेतिसमासंबाधेत समा
हारेतुपरत्वाद्द्विगुःस्यात्।ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावेकृतेतन्निबन्धनोनदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यइतिवाटच्प्राप्नोतिन
पुंसकत्वंच।यस्तुगोदावर्याश्चनद्याश्चेत्यच्समासान्तःसोप्यत्यन्ववेत्यत्रयोगविभागेनक्रियते सचेष्टप्रसिद्ध्यर्थइतितत्पुरुष

यद्यप्येताभ्यांपदाभ्यामेषोर्थउच्यतेन्यपदार्थोपिगम्यतेतत्रान्यपदार्थाश्रयोबहुव्रीहिर्भविष्यति।इहापितर्हियद्यप्य
न्यपदार्थोपिगम्यतेतत्रस्वपदाश्रयोव्ययीभावःप्राप्नोति।एवंतर्हीदमिहसंप्रधार्यमव्ययीभावःक्रियतांबहुव्री
हिरिति।बहुव्रीहिर्भविष्यतिविप्रतिषेधेन।भवेदेकसंज्ञाधिकारेसिद्धंपरंकार्यत्वेतुनसिद्ध्यति।आरम्भसामर्थ्या
दव्ययीभावःप्राप्नोति।परंकार्यत्वाच्चबहुव्रीहिः।परंकार्यत्वेचनदोषः।नदीभिःसंख्यायाःसमाहारेव्ययीभावो
वक्तव्यः।सचावश्यंवक्तव्यः।सर्वमेकनदीतरे॥द्विगुश्च॥द्विगोस्तत्पुरुषत्वेकानिप्रयोजनानि।द्विगोस्तत्पुरुषत्वे
समासान्ताःप्रयोजनम्।द्विगोस्तत्पुरुषत्वेसमासान्ताःप्रयोजयन्ति।पञ्चगवंदशगवंपञ्चराजंदशराजम्॥द्विती
याश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥श्रितादिषुगमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्॥श्रितादिषुगमिगाम्यादीनामु
पसंख्यानंकर्तव्यम्।

स्वपदार्थोपिगम्यते

प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्रनप्रवर्तते।अव्ययीभावेतुपञ्चनदमित्यत्रभवत्येव।एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीतिभवती
त्याहुः।द्विगुः॥ ॥समासान्ताइति।यद्यपिटजचावेवतत्पुरुषनिबन्धनौपञ्चगवंद्व्यङ्गुलमितितथापिप्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः।पञ्चरा
जमिति।अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वाभावः।यदातुसमासार्थोत्तरपदान्तःसमासान्ताइतिपक्षःतदातुपात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।द्वितीया
॥गमिगाम्यादीनामिति।औणादिकानामन्येषांचसंग्रहार्थमुभयोरुपादानम्।

ग्रामं गमी ग्रामगमी। ग्रामं गामी ग्रामगामी। श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात्। श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिकृतत्वात्। इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम्। अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च। अहीने द्वितीया पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। बहुव्रीहिकृतत्वादेव। —— जातिस्वरप्रसङ्गस्तु। जातिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति ग्रामगतः अरण्यगत इति। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति। तत्र जातादिषु वचनात्सिद्धम्। यदेतद्वा जात इति एतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामि। इमे जातादयो भविष्यन्ति। ननु च भेदो भवति। बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि। तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव।

ग्रामगमीति। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति क्तप्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः। भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् क्तप्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः। श्रितादिभिरिति। यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणो विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः। अहीनवाचिन्या इति। यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इतिभावः। अयतिर्ह्यत्र गतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। ततः श्रितपतितगतैः समासोयं न विधेयः। अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्ध्यर्थो विधेयः। तैर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यम्। अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति। बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्। यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः। बहुव्रीहिकृतत्वादिति। बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः। जातिस्वरप्रसङ्ग इति। यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते तदा जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति। तत्रेति। वा जात इति न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते तेन पक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः। इमे इति। श्रितगतपतितप्राप्ताः। ततश्चाहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति। तत्पुरुषवाद्याह ननु चेति। बहुव्रीहिवाद्याह नास्ति भेद इति। ॥

द्वौस्वरावितिं।तत्पुरुषेअहीनेद्वितीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौजातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम्।द्विस्वरत्वमिति।वाजातादिष्वितिसूत्रन्यासेन।एवंतर्हीति।ततश्चबहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रितइत्यादावहीनेद्वितीयेतिपूर्वपदाद्युदात्तत्वंभवति।निष्ठाचद्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वात्कष्टशब्दस्यनतुजातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम्।अव्यविकन्यापश्चानेनज्ञापकेनस्मारितः।राज्ञःसखेति।सख्यस्योभयाधिष्ठानत्वाद्राजासखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूतइतिबहुव्रीहिःस्यात् अस्मात्तुज्ञापकान्नभवति।अत्रकश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेनबहुव्रीह्यभावंमन्यमानआह नैतदिति।अर्थभेदेबहुव्रीहौप्राप्तेतत्पुरुषस्यारम्भात्।ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषिकैव।तत्पुरुषारम्भेबहुव्रीहिबाधलक्षणंतुफलंनभिद्यते।विशेषविहितेनेति।श्रिताद्युपादानेनविधानादस्य-

नास्तिभेदः योपिहितत्पुरुषमारभतेनतस्यदण्डवारितोबहुव्रीहिः। तत्रतत्पुरुषेसतिद्वौसमासौद्वौस्वरौबहुव्रीहौसतिएकःसमासोद्विस्वरत्वम्।एवंतर्हिसिद्धेसतियत्तत्पुरुषंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःसमानार्थेकेवलंविग्रहभेदाद्यत्रतत्पुरुषःप्राप्नोतिबहुव्रीहिश्चतत्रतत्पुरुषएवभवति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्। राज्ञःसखाराजसखः राजासखाअस्येतिबहुव्रीहिर्नभवति।नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गाबाध्यन्तइतिबाधकेनानेनभवितव्यंसामान्यविहितस्यविशेषविहितेन।अथनसामान्यविहितः यदुच्यतेबहुव्रीहिकृतत्वादिति।एतदयुक्तम्।अस्तिखल्वपिविशेषोबहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्यच।किंशब्दकृतःअथार्थकृतः।शब्दकृतश्चार्थकृतश्च।शब्दकृतस्तावद्बहुव्रीहौसतिकपाभवितव्यम्।तत्पुरु षेसतिनभवितव्यम्।अर्थकृतः।तत्पुरुषेसतिरुह्यादीनांक्तःकर्तरिभवति।

विशेषविहितत्वम्।अथनेति।कष्टंश्रितइतिस्वपदार्थेतत्पुरुषविधानात्तत्रचबहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्तिसामान्यविहितत्वम्। अन्तर्भूतश्चार्थोनशब्दसंस्कारेनिमित्तं ———— किंतुशब्दवाच्यएव।यदुच्यतइति।अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणंकृतमितिभावः।ननुकष्टश्रितइतिसमासप्रयोगेलोकेविग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्याभेदादस्तिबहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह।अस्तिखल्वपीति।पूर्वोक्तेनन्यायेनार्थरूपस्वरेषुविशेषमपश्यन्पृच्छति।किमिति।बहुव्रीहाविति।शेषाद्विभाषेत्यनेनकष्टश्रितकइति।तत्पुरुषइति।कष्टश्रितइत्यादौरुह्यादीनामिति।आदिशब्दःप्रकारेतेनगत्यर्थादयोपिगृह्यन्ते। ॥

धात्वर्थस्येति।सर्वस्यधात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेपितदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टएवचसमारूढइतिशब्दशक्तिस्वाभाव्या-
दिदमभिधीयते।यथाबद्धोबन्धनमनुभवन्नेवोच्यतेतथाकष्टश्रितइतिकष्टमनुभवन्नेवोच्यते।व्यपवृक्तइति।सर्वात्मनाधात्वर्थनि-
ष्ठितइत्यर्थः।यथाभुक्तओदनइतिभुजिक्रियायाःसमाप्तौप्रयुज्यते।भेदान्तरमप्याह।अन्यथेति।प्रत्यक्षेणेति।शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः
।अव्यवधानोपलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्याज्ञापकफलमपिनिराकर्तुमाह।उभयमिति।सोमसखेति।बहुव्रीहित्वात्समासान्ताभावः।गवां
सखइति।तत्पुरुषत्वात्समासान्तस्तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिषष्ठ्याआक्रोशइतिवाषष्ठ्याअलुक्॥खट्वा॥खट्वारूढइत्यत्रक्षेपहे-
तोर्धर्मस्यानिर्देशात्क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात्पृच्छतिकिमुदाहरणमिति।समासस्यक्षेपोर्थःसचात्रास्तीत्याह।खट्वारूढइ

धात्वर्थस्यानपवर्गेआरूढोवृक्षंदेवदत्तः।बहुव्रीहौव्यपवृक्तेकर्मणिभवतिआरूढोवृक्षोदेवदत्तेनेति।अन्यथाजा-
तीयकःखल्वपिप्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः अन्यथाजातीयकःसंबन्धात्।राज्ञःसखाराजसखः।संबन्धादेतद्गन्तव्यंनूनं
राजास्यसखेति।उभयंखल्वपीष्यते।स्वस्तिसोमसखापुनरेहिगवांसखइति॥खट्वाक्षेपे॥किमुदाहरणम्।खट्वा-
रूढःक्षेपइत्युच्यते।कःक्षेपोनाम।अधीत्यस्नात्वागुरुभिरनुज्ञातेनखट्वारोढव्यायइदानीमतोन्यथाकरोतिस
उच्यतेखट्वारूढोयंजाल्मोनातिव्रतवान्॥अत्यन्तसंयोगेच॥अत्यन्तसंयोगेसमासस्याविशेषवचनात्क्तेनसमा-
सवचनानर्थक्यम्।अत्यन्तसंयोगेसमासस्याविशेषवचनात्क्तान्तेनचाक्तान्तेनच। कालाःक्तेनेत्येतत्समासवचनम-
नर्थकम्।अत्यन्तसंयोगइत्येवसिद्धम्। ।अनत्यन्तसंयोगार्थंतु॥अनत्यन्तसंयोगार्थंतर्हीदंवक्त-
व्यम्।षण्मुहूर्ताश्चराचराः।तेकदाचिदहर्गच्छन्तिकदाचिद्रात्रिम्।अहर्गताः।रात्रिगताः।नैतदस्ति।

ति।अधीत्येति।ब्रह्मचारिणावेदाध्ययनेनिष्पादितेगृहस्थाश्रमःकर्तव्यः।अन्यथेति।असमाप्तेऽध्ययनेभूमिशयनार्होयःखट्वा-
रोहणंकरोतीत्यर्थः।खट्वारोहणंचाविनयोपलक्षणार्थमित्याह।नातिव्रतवानिति॥अत्यन्त॥ ॥कालाइतिपृथग्योगेनक्तान्ते-
नसमासविधानंनकर्तव्यम्।कालाअत्यन्तसंयोगइत्येकएवयोगःकर्तव्यः।तत्रचक्तेनेत्यस्यनिवृत्तत्वात्सर्वत्रसमासःसिध्यती-
तिमत्वाह।अत्यन्तसंयोगइति।चराचराइति।चरन्तीत्यर्थः।चरिचलिपतिवदीनामच्याक्वाभ्यासस्येतिद्विर्वचनमागागमश्च।
कदाचिदहरिति।उत्तरायणे।कदाचिद्रात्रिमिति।दक्षिणायने।ततश्चषड्भिर्मुहूर्तैरन्होरात्रेश्चनास्त्यत्यन्तसंयोगः।क्रमेणचग-
च्छन्तःसंकलय्यव्यपदिश्यन्ते।अथवैकदेशागमनाद्गच्छन्तीत्युच्यन्ते।

गतग्रहणादिति।द्वितीयाश्रितेत्यत्रनिर्दिष्टा तु।मासप्रमितइति। आदिकर्मणिकर्तरिक्तः।मासंपरिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः।प्रतिपच्चन्द्रेणचमासस्यात्यन्तसंयोगाभावः॥तृतीयातु॥तत्कृतार्थेनेतिकिमर्थमिति।अयंभावः।दध्नापटुरित्यत्रयदिदधिकृतंपाटवंविवक्षितंतदाभवितव्यंसमासेनविशिष्टद्रव्यसंस्कृतंदध्यपिपाटवंकरोतीतितत्कृतत्वसंभवात्।अथभोजनाद्यपेक्षोदध्नःकरणभावोदध्नाभुङ्क्तेपटुरितितदासामर्थ्याभावात्समासोनभविष्यति।दध्नापटुरिति।अस्याप्ययंभावः।सर्वत्रक्रियाद्वारकेणसंबन्धेनभवितव्यम्।ततश्चेहापिक्रियाद्वारकसंबन्धसंभवात्समासःस्यात्।असामर्थ्यादिति।यत्रसाक्षात्सामर्थ्यंनास्तिदध्योदनइत्यादौतत्रवचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेणसमासः।इहतुशङ्कुलयाखण्डइत्यादौसाक्षात्सामर्थ्यसंभवेवचनस्यसावकाशत्वात् दध्नापटुरित्यत्रनभविष्यति।इहापीति।खण्डशब्दस्यगुणोपसर्जनद्र-

गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम्।इदंतर्हि।अहरतिसृताः।रात्र्यतिसृताः।मासप्रमितश्चन्द्रमाः॥तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन॥तत्कृतार्थेनेतिकिमर्थम्।दध्नापटुः।घृतेनपटुः।नैतदस्ति।असामर्थ्यादत्रनभविष्यति।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।नहिदध्नःपटुनासामर्थ्यम्।केनतर्हि।भुजिना।दध्नाभुङ्क्तेपटुरिति।इहापितर्हिनप्राप्नोति।शङ्कुलाखण्डः।किरिकाणइति।अत्रापिनशङ्कुलायाःखण्डेनसामर्थ्यम्।केनतर्हि।करोतिना।शङ्कुलयाकृतःखण्डइति।वचनाद्भविष्यति।इहापितर्हिवचनात्प्राप्नोति।दध्नापटुःघृतेनपटुरिति।तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणंकर्तव्यम्।गुणवचनेनेतिकिमर्थम्।गोभिर्वपावान्।धान्येनधनवान्।

व्यवाचित्वात्साक्षात्संबन्धाभावाच्छङ्कुलयाऽवश्यंक्रियापेक्षितव्यातामन्तरेणकारकत्वायोगात्।वचनादिति।करोतिक्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः।इहापीति।परस्परसंबन्धायचेत्सर्वत्रक्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यतेतदात्रापितदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गइत्यर्थः।परस्तात्तुतत्कृतार्थग्रहणंनिराकरिष्यते।गुणवचनेनेतिकिमर्थमिति।अयंभावः।जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेनसमासोनभविष्यति।क्रियावचनेनतुकर्तृकरणेकृताबहुलमितिभाव्यंसमासेन।स्वभावसिद्धंचद्रव्यमितितत्कृतत्वाभावाद्द्रव्यवाचिनापिनभविष्यति।गोभिर्वपावानिति।गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमितितत्कृतत्वमस्ति।वपावच्छब्दस्तुगुणवचनोनभविष्यति।योहिगुणमुखाद्रव्यमभिधत्तेयथाशुक्लःपटइतिशुक्लशब्दःसगुणवचनःवपावच्छब्दस्तुसर्वदावपासंबन्धविशिष्टंद्रव्यमाहेतिनासौगुणवचनः।

किंपुनरिति। दध्नाजाड्यंघृतेनपाटवमित्यादौकेवलगुणवाचिनासमासोनेष्यते। गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तुद्रव्यवचनत्वाद्गुणवचनोनभविष्यतीतिप्रश्नः। गुणेनेति। अर्थेनचसमासासंभवाद्गुणवचनेनभविष्यति। तत्रवचनग्रहणाद्भूतकालपरिग्रहाद्गुणमुक्तवतासंप्रतिगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनासमासोभवतीत्यर्थः। कथंपुनरिति। नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानंनसंभवतीतिप्रश्नः। आरभ्यतइति। अर्थभेदेनशब्दभेदात्सादृश्यनिबन्धनत्वाच्चप्रत्यभिज्ञायाः। एकत्वेवानेकशक्तियोगात्प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्धइतिभावः। भवतिहीति। अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्गंप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोति

किंपुनरिहोदाहरणम्। शङ्कुलाखण्डोदेवदत्तइति। कथंपुनर्गुणवचनेनसमासउच्यमानोद्रव्यवचनेनस्यात्। इहतृतीयातत्कृतार्थेनगुणेनेतीयतासिद्धंसोयमेवंसिद्धेसतियद्वचनग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनम्। एवंयथाविज्ञायेतगुणमुक्तवतागुणवचनेनेति। कथंपुनरयंगुणवचनःसन्द्रव्यवचनःसंपद्यते। आरभ्यतेतत्रमतुब्लोपः गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिति। तद्यथा। शुक्लगुणःशुक्लः कृष्णगुणःकृष्णः। एवंखण्डगुणःखण्डः। यद्येवंनार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। भवतिहिशङ्कुलायाःखण्डेनसामर्थ्यम्। असामर्थ्याच्चात्रनभविष्यतिदध्नापटुर्घृतेनपटुरिति। तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात्। तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकम्। किंकारणम्। अर्थगतिर्ह्यवचनात्। अन्तरेणापिवचनमर्थगतिर्भविष्यति। निर्देश्यमितिचेत्तृतीयार्थनिर्देशोपि। अथैवमपिनिर्देशःकर्तव्यइतिचेत्तृतीयार्थनिर्देशोपिकर्तव्यःस्यात्। तृतीयातदर्थकृतार्थेनेतिवक्तव्यम्। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नायमर्थनिर्देशः। किंतर्हि। योगाङ्गमिदंनिर्दिश्यते। सतिचयोगाङ्गेयोगविभागःकरिष्यते। तृतीयातत्कृतेनगुणवचनेनसमस्यते। ततोर्थेन। अर्थशब्देनचतृतीयासमस्यते। धान्यार्थःवसनार्थःहिरण्यार्थः। पूर्वसदृशसमोनार्थइत्यर्थग्रहणंनकर्तव्यंभवतीति॥

क्रियाद्वारकमितिभावः। दध्नापटुरित्यत्रतुविपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः। अर्थगतिरिति। तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः। निर्देश्यमितिचेदिति। सामर्थ्यलभ्यस्यापियद्धिविस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः। योगविभागइति। तत्कृतेतितृतीयायाश्छान्दसोलुक्। अर्थेनेतिपृथक्वादमितिवाक्यभेदःसंपद्यते। नकर्तव्यमिति। अर्थशब्देनसमासार्थमितिभावः। सत्त्वेनिविशतेपैतीतिलक्षितस्यगुणस्येहग्रहणेकुङ्कुमलोहितादीन्यप्यत्रोदाहरणानीतिकरोतिक्रियातत्रावश्यापेक्ष्येतिखण्डादीनांसंभवदपिधातुवाच्यक्रियारूपत्वंभाष्यकारेणनोक्तम्॥

पूर्व॥ पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति। पूर्वसूत्रे त्विह समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात्। सदृशग्रहण उक्तमिति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश इति। पूर्वसदृश इति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति। अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति। यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम्। तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिद्ध्यति तदा तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यम्। षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात्। अथोच्यते हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति। तदपि न॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥ ॥पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासावरोऽयं संवत्सरावरोऽयम्। सदृशग्रहण उक्तम्। किमुक्तम्। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति॥ **कर्तृकरणे कृता बहुलम्॥** कर्तृकरणे कृता क्तेन॥ कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम्। अहिहतः। नखनिर्भिन्नः। दात्रलूनम्। परशुच्छिन्नम्। कृता क्तेनेति किमर्थम्। इह मा भूत्। दात्रेण लूनवान्। परशुना छिन्नवान्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनात्सिद्धम्॥ कृत्यैरधिकार्थवचने॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते। कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्। बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम्। साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्। अथवा साधनं कृता समस्यत इति वक्तव्यम्।

बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेणावातत्कृतत्वात् सिद्धत्वात्॥ कर्तृ॥ बहुलवचनादिति। अयं भावः। क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति। तस्माद्बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम्। कृत्यैः॥ स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात्पूर्वेणप्राप्तः समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः। अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः। तथा च काकपीता नदीत्यकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते। कृत्यैरिति। तैश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम्। बुसोपेन्ध्यमिति। अग्नेरल्पत्वात्काष्ठमेतद्बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः। घनघात्यमिति। घनेनायःप्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते। साधनं कृतेति। बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः। ॥

पादाभ्यामिति। अपादाने पञ्चमी। हारकइति। कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात्कर्मणि ण्वुल्। चोपकइति। चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि-ण्वुल्॥ अन्नेन॥ तुल्यन्यायत्वाद् युगपल्लक्षणद्वयस्य विचारः। दध्योदनइत्यादौ क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते यथा कष्टश्रित इति। क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीत्याह। अन्नेनेति। किंकारणमिति। समासात्तु पसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः। क्रिययेति। तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात्सामर्थ्याभावः। निश्रयण्या इति। निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात् सोपानफलकान्यभिधीयन्ते। द्वाभ्यामिति। ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। नानाका-

किंप्रयोजनम्। पादहारकाद्यर्थम्। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपकः॥ अन्नेन व्यञ्जनम्॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम्॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः। अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासोयं द्रष्टव्यः। किंकारणम्। कारकाणां क्रियासमर्थत्वात्। कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषामन्योन्यम्। तद्यथा। निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्यम्। एवं तर्ह्याहायम्। अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति। न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेद्। नानाकारकाणां प्रतिषेधः॥ वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यतइति। सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च॥ सिद्धमेतत्। कथम्। समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्। क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति। दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः। गुडेन संसृष्टाः गुडसंसृष्टा गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। अश्वानां युक्तोश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथोश्वरथः। दध्नः पूर्णो ——— दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वाऽसमासेऽदर्शनात्॥

रकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्यर्थः। तिष्ठतु दध्नेति। दध्ना ध्रियतां जीवत्वित्यर्थः। तत्र दध्नः करणत्वम्। एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति। सिद्धं त्विति। उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनान्यदप्याह। षष्ठीसमासश्चेति। अश्वानामिति। संबन्धविवक्षायां षष्ठी। तथा दध्न इति। असमासेऽदर्शनादिति। असमासो वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते। अश्वानां रथोऽश्वरथः दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात्। दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थं न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम्। अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथाऽग्निचिद् दधि पञ्चेति। इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः।

युक्तार्थसंप्रत्ययादिति।युक्तग्रहणंयोग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोपिगृह्यन्ते।एतदुक्तंभवति।दध्योदनइत्युक्तेदध्नःसंस्कारकत्वमोदनस्यचसंस्कार्यत्वंप्रतीयते।नचोपसेकमन्तरेणसंस्कार्यसंस्कारकभावोस्तीतिसामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः।संप्रत्ययाच्चेति।सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादितिभावः।अतएवनप्रतिज्ञातार्थैकदेशोहेतुः।तदर्थाध्यवसानमिति।संदेहरहितस्तदर्थनिश्चयइत्यर्थः।मन्दकमिति।मन्दजातम्।उत्तरकमिति।परिपक्वावस्थोपरिघनभावः।निलीनकमिति।पक्वावस्थायांभ्रष्टम्।एषांविशेषणानांसंभवाद्दधीत्युक्तेसंप्रत्ययः।अक्षिनिकोचैरिति।प्रकारान्तरेणविधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद्यथादृथाशब्दानांप्रयोगोनास्तितथायुक्ता

नवावक्तव्यम्।किंकारणमसमासेऽदर्शनात्।यच्चसमासेदृश्यतेसमासेचनदृश्यते तद्विलोपारम्भंप्रयोजयति।नचासमासेउपसिक्तशब्दःसंसृष्टशब्दोयुक्तशब्दःपूर्णशब्दोवादृश्यते।कथंतर्हिसामर्थ्यगम्यते।युक्तार्थसंप्रत्ययाच्चसामर्थ्यम्।दध्नायुक्तार्थतासंप्रतीयते।कथंपुनर्ज्ञायतेदध्नायुक्तार्थताप्रतीयतइति।संप्रत्ययाच्चतदर्थाध्यवसानम्।संप्रत्ययाच्चतदर्थोध्यवसीयते।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।संप्रतीयमानार्थेलोपेह्यनवस्था।योहिमन्यतेसंप्रतीयमानार्थानांशब्दानांलोपोभवतीति।अनवस्थातस्यलोपस्यस्यात्।दधीत्युक्तेबहवोर्थागम्यन्ते मन्दकमुत्तरकंनिलीनकमिति।तद्वाचिनांशब्दानांलोपोवक्तव्यःस्यात्।तथागुडइत्युक्तेमधुरशब्दस्यशृङ्गवेरमितिचकटुकशब्दस्य।अन्तरेणापिखलुशब्दप्रयोगंबहवोर्थागम्यन्तेऽक्षिनिकोचैःपाणिविहारैश्चतद्वाचिनांशब्दानांलोपोवक्तव्यःस्यात्।।चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः।। ।।किंचतुर्थ्यन्तस्यतदर्थमात्रेणसमासोभवति।एवंभवितुमर्हति।चतुर्थीतदर्थमात्रेणचेत्सर्वप्रसङ्गोविशेषात्।चतुर्थीतदर्थमात्रेणचेत्सर्वप्रसङ्गःसर्वस्यचतुर्थ्यन्तस्यतदर्थमात्रेणसहसमासःप्राप्नोति।अनेनापिप्राप्नोतिरन्धनायस्थालीअवहननायोलूखलमिति।किंकारणम्।अविशेषात्।नहिकश्चिद्विशेषउपादीयते।एवंजातीयकस्यचतुर्थ्यन्तस्यतदर्थेनसहसमासोभवतीति।अनुपादीयमानविशेषेसर्वप्रसङ्गः।बलिरक्षिताभ्यांचानर्थकंवचनम्।बलिरक्षिताभ्यांचसमासवचनमनर्थकम्।योहिमहाराजायबलिःसमहाराजार्थोभवति।तत्रतदर्थइत्येवसिद्धम्।

दीनामपीत्यर्थः।।चतुर्थी।।चतुर्थीचाशिषीतिहितयोगेयाचतुर्थीतदन्तस्यसमासोनभवति।समासादाशिषोऽनवगमादितिकेचिदाहुः।पाणिनीयेलक्षणेऽतिव्याप्तिंपुनरुक्तिंचदृष्ट्वापूर्वाचार्यन्यासेलव्याप्तिमत्त्वाविचारःक्रियते।किंचतुर्थ्यन्तस्येति।विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः।इतरःस्ववचनेनैवदोषमभिधापयितुमाह।एवंभवितुमर्हतीति।सर्वप्रसङ्गइति।असत्यपिप्रकृतिविकारभावइत्यर्थः।योहीति।देयस्यबलेःसंप्रदानार्थेनास्तीतितादर्थ्याश्रयःसमासःसिद्धः।

इदानींपूर्वाचार्यसूत्रंविचार्यते।यदिपुनरिति।अश्वघासइति।तादर्थ्यमत्रास्तिनतुप्रकृतिविकारभावः।श्वश्रूसुरमिति।विभाषासेनासुरेतिनपुंसकत्वम्।हस्तिविधेति।विधाहस्त्यन्नंमाषादि।अर्थेनेति।महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थंवचनम्।किंविकृतिरिति।तदनन्तरमभिधानात्तस्यैवलक्षणस्यदोषान्तरंमन्यते।नेत्याहेति।आनन्तर्यसामर्थ्याभावेसत्यकारणमित्यर्थः।सर्व

यदिपुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृत्यासहसमस्यतइत्येतल्लक्षणंक्रियेत॥विकृतिःप्रकृत्येतिचेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम्।विकृतिःप्रकृत्येतिचेदश्वघासादीनामुपसंख्यानंकर्तव्यम्।अश्वघासःश्वश्रूसुरंहस्तिविधेति॥अर्थेननित्यसमासवचनम्॥अर्थशब्देननित्यंसमासोवक्तव्यः।ब्राह्मणार्थंक्षत्रियार्थम्।किंविकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृत्यासहसमस्यतइत्यतोऽर्थेननित्यसमासोवक्तव्यः।नेत्याह।सर्वथाऽर्थेननित्यसमासोवक्तव्यः।विग्रहोमाभूदिति।सर्वलिङ्गताच।सर्वलिङ्गताचवक्तव्या।ब्राह्मणार्थंपयः ब्राह्मणार्थःसूपःब्राह्मणार्थायवागूरिति।किमर्थेननित्यसमासउच्यतेइत्यतःसर्वलिङ्गतावक्तव्या।नेत्याह।सर्वथासर्वलिङ्गतावक्तव्या।किंकारणम्।अर्थशब्दोयंपुल्लिङ्गउत्तरपदार्थप्रधानश्चतत्पुरुषःतेनपुल्लिङ्गस्यैवसमासस्याभिधानंस्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्यनस्यात्।तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्।विकृतिःप्रकृत्येतिवक्तव्यम्।अश्वघासादीनामुपसंख्यानंकर्तव्यम्।अर्थेननित्यसमासोवक्तव्यःसर्वलिङ्गताचवक्तव्या।नवक्तव्यम्।यत्तावदुच्यतेविकृतिःप्रकृत्येतिवक्तव्यमिति।नवक्तव्यम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिविकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृत्यासहसमस्यतइति।यदयंबलिरक्षितग्रहणंकरोति।कथंकृत्वाज्ञापकम्।यथाजातीयकानांसमासेबलिरक्षितग्रहणेनार्थः।तथाजातीयकानांसमासः।यदिचविकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृत्यासहसमस्यतेनतदर्थमात्रेण।ततोबलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति।यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसंख्यानंकर्तव्यमिति।नकर्तव्यम्।अश्वघासादयःषष्ठीसमासाभविष्यन्ति।यद्धियदर्थंभवति।

लिङ्गताचेति।परवल्लिङ्गमितिपुंस्त्वमेवप्राप्नोति।अभिधेयवशेनचसर्वलिङ्गता विज्ञेयेतिदर्शयति।ब्राह्मणार्थमिति।किमर्थेनेति।पूर्ववल्लक्षणप्रतिवचने।इदानींभाष्यकारःपाणिनीयंसूत्रंसमर्थयितुंचोदकमुखेनाह।तत्तर्हीति।यदयमिति।यदितदर्थमात्रेणचतुर्थीसमासःस्यात्तदाबलिरक्षितग्रहणंनकुर्यात्तादर्थ्यस्यसंभवात्तदर्थग्रहणेनैवसमासस्यसिद्धत्वात्।

अयमपीति।तादर्थ्यसंबन्धविशेषोविशेषेचसामान्यंसंभवतीतितन्मात्रविवक्षायांषष्ठीप्रवर्ततएवेतिभावः।अथवाश्वानांघासइतियोग्यतामात्रंविवक्ष्यतेनतुतादर्थ्यम्।रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात्षष्ठीसमासानभवन्ति।यूपदार्वादिषुचतुर्थीतदर्थइतिस्वरसिद्ध्यर्थतादर्थ्यमेवसंबन्धविशेषोविवक्ष्यतेनसंबन्धसामान्यमितिषष्ठीसमासाभावः।सर्थबिति।तदर्थंविकृतेरित्यत्रतदर्थेसर्थबितिक्रियते।तादर्थ्येनचतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते।तस्मैहितमित्यतोवानुवर्तते तेनचतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्याभिधेयेसर्थप्प्रत्ययोभवति।सकारःपदत्वायतेनराजार्थंभवदर्थमित्यादौनलोपा — दीनिभवन्ति।पकारोनुदात्तार्थः।तेनप्रकृतेर्यथाप्राप्तःस्वरोभवतीति।अर्थइति।

अयमपितत्राभिसंबन्धोभवत्यस्येदमिति तद्यथा।गुरोरिदंगुर्वर्थमिति।ननुचस्वरेभेदोभवतिचतुर्थीसमासेसतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनभवितव्यम्।षष्ठीसमासेसतिपुनरन्तोदात्तत्वेननास्तिभेदः।चतुर्थीसमासेपिसत्यन्तोदात्तत्वेनैवभवितव्यम्।कथम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिविकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृतिस्वराभवतिनचतुर्थीमात्रमिति।यदयंचतुर्थीतदर्थार्थक्तेचेत्यर्थग्रहणंक्तग्रहणंचकरोति।कथंकृत्वाज्ञापकम्। ———— ।यथाजातीयकानांप्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेनक्तग्रहणेनचार्थः।तथाजातीयकानांप्रकृतिस्वरत्वम्।यदिचविकृतिश्चतुर्थ्यन्ताप्रकृत्याभवतिनचतुर्थीमात्रंततोर्थग्रहणंक्तग्रहणं — चार्थवद्भवति।यदप्युच्यतेर्थेननित्यसमासोवक्तव्यइति।नवक्तव्यः।सर्थप्प्रत्ययःकरिष्यते।किंकृतंभवति।नचैवहिकदाचित्प्रत्ययेनविग्रहोभवति।अपिचसर्वलिङ्गतासिद्धाभवति।यदिसर्थप्प्रत्ययःक्रियतइत्संज्ञानप्राप्नोति।अथापिकथंचिदित्संज्ञास्याद् एवमपिश्र्यर्थंभ्र्वर्थम्।अङ्गस्येतीयङुवङौस्याताम्।एवंतर्हिबहुव्रीहिर्भविष्यति।किंकृतंभवति।भवतिचैवकश्चिदस्वपदविग्रहोबहुव्रीहिः।तद्यथा।शोभनंमुखमस्याःसुमुखीति।नैवंशक्यम्।द्वह्वहिमहदर्थमित्यात्वकपौप्रसज्येयाताम्।

स्वरार्थंसूत्रंनकर्तव्यंभवति।नचैवेति।प्रत्ययेकृतेतद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकाभवितव्यमितिविग्रहाभावः।अथापीति।आदिर्ञिटुडवःप्रत्ययस्येतिसंहितयासूत्रपाठेसकारस्यापिकृतष्टुत्वस्यनिर्देशादितिभावः।शोभनमिति।सुशब्दपर्यायेणशोभनशब्देनविग्रहः।सुशब्दस्यासत्त्ववाचित्वात्तेननास्तिविग्रहः।अत्रचब्राह्मणायार्थोस्येतिविग्रहोनभवतीतिविवक्षितम्।ब्राह्मणोर्थोस्येत्येवंसमानाधिकरणस्तुविग्रहोभवत्येव।अत्रचार्थशब्दःप्रयोजनवाची। ॥

एवं तर्हीति। ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयःशब्दस्थाने अर्थशब्द आदेशः क्रियते। तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासेन निवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः। अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयःशब्दस्य प्रयोगः। इहापीति। यदि चतुर्थीत्येतावल्लक्षणं क्रियेत इत्यर्थः। वा चेति। महाविभाषयार्थादेशो विकल्प्यते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति। यदयमिति। कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशः तदर्थस्य भवतीति।

एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते। किं कृतं भवति। न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। चतुर्थी। सुबन्तेन सह समस्यते। ततस्तदर्थार्थ—। तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति। इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति। यदयं हितसुखग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः। यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति। इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु यूपदारु। वावचनं च॥ वा च विधास्यते। इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। एवं तर्हि उदकार्थो विवधः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी। तादर्थ्य इत्याह। यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। समासोपि तर्हि न प्राप्नोति। वचनात्समासो भविष्यति। यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति। न वक्तव्या। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य॥ चतुर्थी॥

उदकार्थ इति। यदि विवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति। समासोपीति। चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चैतयोर्यौगपद्येन भाव इति भावः। वचनादिति। असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः। लिङ्गमिति। ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः॥

पञ्चमी॥भयेनेतिस्वरूपग्रहणाद्व्याप्तिंमत्वावार्तिकारम्भः।व्याख्यानादर्थग्रहणेवृकेभ्यस्त्रासइत्यादावपिप्रसङ्गः॥सप्तमी॥शौण्डादिभिरितिवक्तव्यमितिबहुवचनमर्थग्रहणेसतिपर्यायार्थंवास्याद् बहुवचनान्तसमासविधानार्थंवा।गणपाठस्तुसन्नप्यसंगृहीतत्वादकिंचित्करःस्यादितिभावः।बहुवचननिर्देशादिति।धूर्तादीनांसाहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणांशौण्डशब्दस्यच शौण्डशब्देनाभिधानाद् यथाछत्रिणोगच्छन्तीतिभावः।कृत्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोक्षादीनामाधारभावः।अन्तःशब्दोत्र

पञ्चमीभयेन॥ ॥अत्यल्पमिदमुच्यतेभयेनेति।भयभीतभीतिभीभिरितिवक्तव्यम्॥वृकाद्भयंवृकभयंवृकाद्भीतः वृकभीतःवृकाद्भीतिःवृकभीतिःवृकाद्भीःवृकभीरिति।अपरआह।भयनिर्गतजुगुप्सुभिरितिवक्तव्यम्॥वृकभयंग्रामनिर्गतःअधर्मजुगुप्सुः॥पञ्चमीभयेन॥ ॥सप्तमीशौण्डैः॥शौण्डादिभिरितिवक्तव्यम्॥इहापियथास्याद् अक्षधूर्तःस्त्रीधूर्तःअक्षकितवःस्त्रीकितवइति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते॥सप्तमीशौण्डैः॥ध्वाङ्क्षेणक्षेपे॥ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणंध्वाङ्क्षेणक्षेपेऽर्थग्रहणंकर्तव्यम्। इहापियथास्यात् तीर्थकाकइति।क्षेपइत्युच्यतेकइहक्षेपोनाम।यथातीर्थकाकानचिरस्थातारोभवन्ति।एवं योगुरुकुलानिगत्वानचिरंतिष्ठतिसउच्यतेतीर्थकाकइति।ध्वाङ्क्षेण॥कृत्यैर्ऋणे॥ ॥कृत्यैर्नियोगेयद्ग्रहणम्॥ कृत्यैर्नियोगेयत्प्रत्ययेनेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात् पूर्वाह्णेगेयंसामप्रातरध्येयोनुवाकइति।तत्तर्हि वक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।ऋणइत्येवसिद्धम्।इहयद्यस्यनियोगतःकार्यमृणंतस्यतद्भवतितत्रऋणइत्येवसिद्धम्।यद्ग्रहणंचकर्तव्यम्।इहमाभूत्पूर्वाह्णेदातव्याभिक्षेति॥कृत्यैः॥क्षेपे॥ ॥किमुदाहरणम्।अवतप्तेनकुलस्थितंतएतत्।क्षेपइत्युच्यतेकइहक्षेपोनाम।यथाअवतप्तेनकुलाःनचिरंस्थातारोभवन्तिएवंकार्याण्यारभ्ययोनचिरंतिष्ठतिसउच्यते अवतप्तेनकुलस्थितंतएतदिति।क्षेपेसप्तम्यन्तंक्तान्तेनसहसमस्यतइत्युच्यतेतत्रतेनसगतिकेनसनकुलेनचसमासोनप्राप्नोति।क्षेपेसगतिकसकारकसमासे उक्तम्।किमुक्तम्।क्तग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीति॥क्षेपे॥

पद्यतेतद्योगेअवयविनआधारत्वविवक्षायांसप्तमी॥ध्वाङ्क्षेण॥आधाराधेयमात्रावगमात्क्षेपासंभवंमत्वापृच्छति।कइति।उपमानोपमेयभावेनकार्येष्वस्थिरत्वात्क्षेपःसमासात्प्रतीयतइत्यर्थः॥कृत्यैर्ऋणे॥पूर्वाह्णेगेयमिति।तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक्।यद्यस्येति।अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्यप्रयोगदर्शनाद्गौणस्याप्यर्थस्यशास्त्रेलक्ष्यवशेनक्वचिद्ग्रहणादित्यर्थः॥क्षेपे॥

॥अवतप्तेनकुलेति।चापल्यादितिभावः॥

पात्रे॥परमंपात्रेसमिताइति।वैयधिकरण्येपिविस्पष्टपटुवत्सुपेतिसमासःप्राप्नोति।परममिति।क्रियाविशेषणम्।परमाःपात्रेसमिताइतितुपाठोज्यायान्॥पूर्व॥एकशब्दप्रसङ्गेननदीभिश्चेत्यत्रोक्तंवस्तुस्मारयितुमाह।इहकस्मादिति।नचात्रेति।एकत्वविशेषणान्नयत्रप्राधान्येनप्रतीयते।अवशिष्टंभाष्यंतत्रैवव्याख्यातम्॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥तद्धितार्थ॥समाहारइतिकोयमिति।किंभावसाधनोथकर्मसाधनः।तत्रभावसाधनेद्र

पात्रेसमितादयश्च॥किमर्थश्चकारः।एवकारार्थः।पात्रेसमितादयएव।कमाभूत्परमंपात्रेसमिताइति।पात्रेसमि।पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेन॥ ॥इहकस्मादव्ययीभावोनभवतिएकानदीएकनदीनदीभिःसंख्येतिप्राप्नोति।नैषदोषः।इहकश्चित्समासःपूर्वपदार्थप्रधानःकश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः।कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः।कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः।पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः।उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः।अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः।उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः।नचात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यंगम्यते।———अथवाव्ययीभावःक्रियतांतत्पुरुषइतितत्पुरुषोभविष्यतिविप्रतिषेधेन।भवेदेकसंज्ञाधिकारेसिद्धम्।परंकार्यत्वेतुनसिध्यति।आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावःप्राप्नोति।परंकार्यत्वाच्चतत्पुरुषःप्राप्नोति।परंकार्यत्वेचनदोषः।कथम्।नदीभिःसमाहारेऽव्ययीभावोवक्तव्यः।सचावश्यंवक्तव्यः।सर्वमेकनदीतरे॥ ॥इतिभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच॥ ॥समाहारइतिकोयंशब्दः।समाङ्पूर्वाद्धरतेःकर्मसाधनोघञ्।समाह्रियतेसमाहारइति।

व्यस्यानयनादिकंनप्राप्नोति।समूहरूपत्वाच्चसमाहारस्यतद्धितार्थग्रहणेनसमासस्यसिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकंप्राप्नोति।कर्मसाधनेतुउपसर्जनह्रस्वत्वंनप्राप्नोतिद्विगुरेकवचनमित्येतच्चवक्तव्यंभवतीतिप्रश्नः।कर्मसाधनइति।द्रव्यस्यैवकार्यसंबन्धदर्शनादितिभावः।संज्ञाग्रहणंचघञ्विधौप्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपिघञ्भवति॥

यदीति।कुमार्यर्थस्यप्राधान्यात्समासपक्षेचप्रथमानिर्देशाभावाद्ह्रस्वाप्रसङ्गः।यद्यप्यत्रनपुंसकह्रस्वत्वंसिध्यतिपञ्चखट्वीति
तुनसिध्यति।पक्षेहिक्लीबत्वंतत्रक्लीबत्वेह्रस्वत्वेसतिपञ्चखट्वमितिसिध्यति।स्त्रीत्वेतुअनुपसर्जनत्वाद् अह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वाद्ङीबभावात् पञ्चखट्वाइतिस्यात्।अत्रहिवावन्तइतिपक्षेस्त्रीत्वम्।द्विगुरिति।अनेकार्थत्वात्समासस्येतिभावः।अथेति
।लोकेसमाहारएकप्रदेशसंघट्टनमुच्यते।तस्यपञ्चग्राम्यादावसंभवइतिभावः।यत्तदिति।पञ्चमूल्यादौतस्यसंभ
वादितिभावः।कःपुनरिति।औत्तराधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः।यत्तदर्जनमिति।एकस्यांक्रियायांगुणेवाबुद्ध्यासमीपीकरणंसमाहार
इत्यर्थोविवक्षितः।तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनंसमाहारइत्युक्तम् तच्चक्रयादिनाभवतीतितन्निर्देशःकृतः।यथोक्तमप्रतिपद्यमा

यदिकर्मसाधनःपञ्चकुमार्यःसमाहृताःपञ्चकुमारिदशकुमारि।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंनप्राप्नोति।द्वि
गुरेकवचनमित्येतच्चवक्तव्यम्।एवंतर्हिभावसाधनोभविष्यति।समाहरणंसमाहारः।अथभावसाधनेसतिकिम
भिधीयते।यत्तदौत्तराधर्यम्।कःपुनर्गवांसमाहारः।यत्तदर्जनंक्रयणंभिक्षणमपहरणंवा।यद्येवंविषमेषुपूले
षुगोषुचरन्तीषुनसिध्यति।एवंतर्हिसमभ्याशीकरणंसमाहारः।एवमपिपञ्चग्रामीषण्णगरीत्रिपुरीतिनसिध्यति।
किंकारणम्।समेकत्ववाचीआङभिमुख्येवर्तते।हरतिर्देशान्तरप्रापणे।नावश्यंहरतिर्देशान्तरप्रापणएव
वर्तते।किंतर्हिसाहाय्येऽपिवर्तते।तद्यथा।मातुरनुहरतिपितुरनुहरतीति।अथवापञ्चग्रामीषण्णगरीत्रिपुरीति।नै
वेदमियत्त्येवावतिष्ठतेअवश्यमसौततःकिंचिदाकाङ्क्षतिक्रियांगुणंवायदाकाङ्क्षतितदेकंसचसमाहारः।अयंत
र्हिभावसाधनेसतिदोषः।पञ्चफलीआनीयतामितिभावानयनेचोदितेद्रव्यानयनंनप्राप्नोति।नैषदोषः।इदंता
वदयंप्रष्टव्यः।अथेहगौरनुबन्ध्योजोग्नीषोमीयइतिकथमाकृतौचोदितायांद्रव्येआरम्भणालम्भनप्रोक्षण
विशसनानिक्रियन्तइति।

नःपरआह।यद्येवमिति।गोष्विति।नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह।समभ्याशीकरणमिति।समीपीकरणमित्यर्थः।एवमपीति।ग्रामादीनांनियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभावइतिभावः।यदायंग्रामशब्दोदेशविशेषवाचीतदायंदोषः।पुरुषवाचिनितुनदोषः।तेषांसमीपीकरणसंभवात्।समेकत्ववाचीति।भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेनदेशान्तरप्रापणंसमाहारः।सचग्रामादीनांनास्तीतिभावः।नावश्यमिति।ततश्चग्रामादीनामपिलाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः।अथवेति।केवलेनपदार्थेनव्यवहाराभावादवश्यंक्रियागुणोवापेक्ष्यतेतत्रचबुद्ध्याभिन्नदेशानामप्यस्तिसमीपीकरणमित्यर्थः।सचसमाहारइति।तन्निमित्तत्वादित्यर्थः

असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथवेति। पूर्वमुपायभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः। इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः। किंपुनरिति। का प्राक्तत्वस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं तद्विचारयति। पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति। दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह। एवमिति। द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः। पञ्चगावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियत इति पक्षाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम्। धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यम् सति च पदद्वयसमासे बहुव्रीहिणा तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन। सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते। यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि

असंभवाद्। आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्गावानयस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथवा अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः। किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति। एवं भवितुमर्हति। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे। प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। एवं तर्ह्यर्थ इति वक्ष्यामि। अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत्। अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। पाञ्चनापितिः। किं कारणम्। द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत्। तद्यथा। चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि।

बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः। अथवायं भावः। समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रियते। यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संक्षेपः क्रियते। तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम्। पाणिनीयलक्षणानि रूपयितुमाह। एवं तर्हीति। तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः। अर्थे चेदिति। यदि तद्धितार्थेभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्स्वकत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति। समासतद्धितविधाविति। न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते। समासे विधीयमाने न तद्धिते च यदिकं संख्ये सुपा सह समस्यते इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः। परनिमित्तानपेक्षणात्तद्धिषये प्रागेव समासविधानादिति भावः। ॥

अन्यत्रेति।यथास्वरेपराङ्गवद्भावोविधीयमानःषत्वणत्वयोर्नभवति एवंस्वरेद्विगुसंज्ञानस्यात्।इगन्तेतिचलक्षणांशसमाहारद्विगोःसावकाशम्।यानितुद्विगोर्लुगनपत्यइत्यादीनितेषुवचनसामर्थ्याद्द्विगुसंज्ञाप्रवर्ततइत्यभिप्रायेणान्यत्रसावकाशेस्वरेदोषउक्तः।पञ्चारत्निरिति।पञ्चारत्नयःप्रमाणमस्येतिप्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमितिमात्रचोलुक्।सिद्धंत्विति।पाञ्चनापितिःपञ्चगवधनइतिचस्थितानामेवशब्दानामनुशासनंक्रियतेतत्र प्रत्ययोत्तरपदेस्थितेएवेतिनास्तिदोषः।नहिसंज्ञेति।प्रत्ययसंज्ञासं

समासतद्धितविधावितिचेदन्यत्रसमाससंज्ञाभावः।समासतद्धितविधावितिचेदन्यत्रसमासंज्ञानप्राप्नोति।क्वान्यत्र।स्वरे।पञ्चारत्निः।दशारत्निः।इगन्तेद्विगावित्येषःस्वरोनप्राप्नोति।सिद्धंतुप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिवचनात्।प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञाभवतीतिवक्तव्यम्।ननुचोक्तंद्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति।नैषदोषः।इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्।सर्वाणिचेतरेतराश्रयाण्येकत्वेनपरिहृतानि।सिद्धंतुनित्यशब्दत्वादिति।नेदंतुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः।नहिसंज्ञानित्या।एवंतर्हिभाविनीसंज्ञाविज्ञास्यते।तद्यथा।कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह।अस्यसूत्रस्यशाटकंवयेति।सपश्यति।यदिशाटकोनवातव्यः।अथवातव्योनशाटकः वातव्यःशाटकश्चेतिविप्रतिषिद्धंभवति।भाविनीखल्वस्यसंज्ञाभिप्रेतासमन्येवातव्यःयस्मिन्नुतेशाटकइत्येतद्भवतीति।एवमिहापितस्मिन्द्विगुर्भवतियस्याभिनिर्वृत्तस्यप्रत्ययउत्तरपदमितिचेतेसंज्ञेभविष्यतः।अथवापुनरस्त्वर्थइति।ननुचोक्तमर्थेचेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति।नैषदोषः।नावश्यमर्थशब्दोभिधेयएववर्तते।किंतर्हि।स्यादर्थेपिवर्तते।तद्यथा।दारार्थंघटामहे।धनार्थंभिक्षामहे।दाराः नःस्युर्धनानिनःस्युरिति।एवमिहापितद्धितार्थेद्विगुर्भवतीतितद्धितःस्यादिति।द्विगोर्वालुग्वचनंज्ञापकंतद्धितोत्पत्तेः।अथवायदयंद्विगोर्लुगनपत्यइतिद्विगोरुत्तरस्यतद्धितस्यलुकंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यउत्पद्यतेद्विगोस्तद्धितइति।समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यंतद्धितार्थेनकृतत्वात्।

वन्यंसमाससंज्ञाप्रतिबद्धंचोत्तरपदत्वमाश्रित्यायंसमासःक्रियतेनचप्रत्ययसमाससंज्ञेलोकेस्तः।एवंतर्हीति।प्रत्ययोत्तरपदयोरितिविषयसप्तमीनतुपरसप्तमीत्यत्रतात्पर्यम्।भाविनीयंसमर्थयितुमाह।अथवेति।तद्धितस्यासावर्थःप्रयोजनंतस्मिन्कर्तव्येद्विगुर्भवतीत्यर्थः।स्यादिति।शार्थेनेलिङ्।अत्रापिपक्षेस्वरेद्विगुसंज्ञानप्राप्नोतीत्याह।द्विगोरिति।अभिधेयवचनेप्यर्थशब्देतद्धितानुत्पत्तिदोषोनास्तीत्यर्थः।समाहारसमूहयोरिति।स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः।अविशेषादिति।एकार्थत्वादित्यर्थः। ॥

प्रतिषेधःप्राप्नोतीति।यथापञ्चभिरश्वैःक्रीतापञ्चाश्वेति।अपरिमाणेति।नतद्धितलुकितद्धितलुकीत्यपास्यसूत्रद्वयेपिसमाहारग्रहणंक्रियतेसमाहारएवतद्धितलुकिङीप्समासान्तौभवतोनान्यत्रेतिनियमविधानान्नास्तिदोषः।अविशेषेणेति।गोरित्येकंसूत्रंक्रियते।गोशब्दान्तस्यतत्पुरुषस्यटज्भवतिब्राह्मणगवइति।ततोद्विगोःसमाहारइतिद्वितीयंसूत्रंनियमार्थमित्यर्थः।अभिधानार्थंत्विति।समासेनसमाहारस्याभिधानंयथास्यात्तद्धितेनमाभूदित्यर्थः।समाहारेणेति।समाहारेभिधेयेद्विगुरित्यभिधानंयथास्यात्।एवंचाभिधानेसमासेनोक्तत्वात्तद्धितोनोत्पद्यते।तद्धितार्थेनेति।तद्धितार्थेद्विगुरित्यभिधानंमाभू

समाहारःसमूहइत्यविशिष्टावेतावर्थौ।समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।तद्धितार्थेनकृतत्वात्।तद्धितार्थेद्विगुरित्येवमत्रद्विगुर्भविष्यति।यदितद्धितार्थेद्विगुरित्येवमत्रद्विगुर्भविष्यतितद्धितोत्पत्तिःप्राप्नोति।उत्पद्यतांलुक्भविष्यति।लुक्कृतानिप्राप्नुवन्ति।कानिपञ्चपूलीदशपूली।अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्योनतद्धितलुकीति प्रतिषेधःप्राप्नोति।पञ्चगवंदशगवम्।गोरतद्धितलुकीतिटच्नप्राप्नोति।नैषदोषः।अविशेषेणद्विगोर्ङीब्भवतीत्युक्त्वाअपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारइतिवक्ष्यामितन्नियमार्थंभविष्यति।समाहारएवनान्यत्रेति।गोरकारोद्विगोःसमाहारेअविशेषेणगोष्टज्भवतीत्युक्त्वाद्विगोःसमाहारइतिवक्ष्यामितन्नियमार्थंभविष्यतिसमाहारएवनान्यत्रेति।अभिधानार्थंतु।अभिधानार्थंतुसमाहारग्रहणंकर्तव्यम्।समाहारेणाभिधानंयथास्यात्तद्धितार्थेनमाभूदिति।किंचस्यात्।तद्धितोत्पत्तिःसम्प्रसज्येत।उत्पद्यतांलुग्भविष्यति।लुक्कृतानिप्राप्नुवन्ति।सर्वाणिपरिहृतानि।नसर्वाणिपरिहृतानि।पञ्चकुमारिदशकुमारि।लुक्तद्धितलुकीतिङीपोलुक्प्रसज्येत॥द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदेनित्यसमासवचनम्॥द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदेनित्यसमासोवक्तव्यः।वाग्दृषदप्रियः।छत्रोपानहप्रियः।पञ्चगवप्रियः।दशगवप्रियः।

दित्यर्थः।एवमभिधानेहितद्धितःस्यात्।अर्थशब्दस्यस्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा।उत्तरपदप्रसङ्गेनविचारान्तरमाह।द्वन्द्वेति।वाग्दृषदप्रियइति।वाक्चदृषच्चप्रियेअस्यपञ्चगावःप्रियाअस्येतित्रिपदेबहुव्रीहौकृतेउत्तरपदेपरतोमहाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनद्वन्द्वतत्पुरुषौप्राप्तौनित्यौतुवक्तव्यौ।अन्यथासमासाभावपक्षेसमासान्तोनस्यात्।जातिरप्राणिनामितिचात्रसमाहारद्वन्द्वः।यदित्वितरेतरयोगेप्यत्रद्वन्द्वःस्यात्तदाकार्येनैवभेदःस्यात्।

समुदायवृत्ताविति। बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्षइति। एकार्थीभावइत्यर्थः। नचसमुदायस्यैकार्थीभावेतदभावोऽवयवयोर्युक्तः। विरोधादित्यर्थः। यदाऽवृत्तिरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनांयदाव्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यंतदाबहुव्रीहिर्नभवतीत्यर्थः। द्विगोरिति। द्विगोर्निष्पन्नयइत्यर्थः। द्वौमासौजातस्येति। कालाः परिमाणिनेतित्रिपदः समासइष्यतेसचसुप्सुपेतिसंख्यायाविवक्षितत्वान्नप्राप्नोति। तस्मिंश्चकृतेउत्तरपदेपरतोद्विमासपूर्वयोः समासः क्रियतेकालान्तेद्विगौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणयथास्यात्। द्व्यह्नजातइत्यत्रचसमासान्तः। द्वौमासौद्विमासमिति। समाहारेद्विगुः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेधइतिस्त्रीत्वाभावः। स्वरेहिदोषइति। समासान्तोदात्तत्वेनजाताकारउदात्तः स्यादित्यर्थः। अन्यत्रेति। पञ्चगवधनइत्यादौबहुव्रीहौकृतेपूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्धयेए

किंप्रयोजनम्। समुदायवृत्तावयवानांमाकदाचिद्वृत्तिर्भूदिति। तत्तर्हिवक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। इहद्वौपक्षौवृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। यदावृत्तिपक्षः तदासर्वेषामेववृत्तिः। यदाऽवृत्तिपक्षः तदासर्वेषामवृत्तिः॥ उत्तरपदेनपरिमाणिनाद्विगोः समासवचनम्॥ उत्तरपदेनपरिमाणिनाद्विगोः समासोवक्तव्यः। द्वौमासौजातस्ययस्यसः द्विमासजातः। त्रिमासजातः। किंपुनः कारणंनसिध्यति। सुप्सुपेतिवर्तते। एवंतर्हिइदंस्यात्। द्वौमासौद्विमासंद्विमासंजातस्येति। नैवंशक्यम्। स्वरेहिदोषः स्यात्। द्विमासजातइतिप्राप्नोति। द्विमासजातइतिचेष्यते। द्व्यह्नजातश्चनसिध्यति। द्व्यहजातइतिप्राप्नोति। नचैवंभवितव्यम्। भवितव्यंचयदासमाहारेद्विगुः। द्व्यह्नजातस्तुनसिध्यति। किमुच्यतेपरिमाणिनेति। नपुनरन्यत्रापिपञ्चगवप्रियः। दशगवप्रियः। अन्यत्रसमुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः। अन्यत्रसमुदायोबहुव्रीहिसंज्ञः। अन्यत्रसमुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदंप्रसिद्धम्। उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपदइतिद्विगुर्भविष्यति। सर्वत्रमत्वर्थेप्रतिषेधः। सर्वेषुपक्षेषुद्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थेप्रतिषेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। पञ्चखट्वादशखट्वा। द्विगोरितीकारोमाभूत्।

कार्थीभावेप्रागपिसत्त्वेवपुनः समासः क्रियते। एतेनपूर्वोक्तइतरेतराश्रयदोषोऽपिपरिहृतः। सर्वत्रेति। यद्यर्थेशब्दः स्यादर्थेयदिवाभिधेयवचनेज्ञापकाच्चतद्धितोत्पत्तिः तदामतुपस्तद्धितत्वात्तदर्थेऽयमेवसमासः स्यान्नतुबहुव्रीहिः। अशेषत्वात्। तस्यतुचित्रग्वादिष्वकाशः। तस्मान्मत्वर्थेप्रतिषेधोवक्तव्यः। पञ्चखट्वेति। पञ्चखट्वायस्याविद्यन्तइतियदिद्विगुः स्यात्तदावाटाबन्तः स्त्रियांभाष्यतइतिपक्षे ॥ द्विगोरितिङीप्प्राप्नोतिपक्षेचनपुंसकत्वम्।

पञ्चगुरिति।तत्पुरुषत्वेसतिटच्प्राप्नोति।नन्वस्मिन्समासेसतिमतुपःश्रवणंप्रसज्येत।नचद्विगोर्लुगितिलुगस्ति प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात्।एवंतर्हिदोषोपलक्षणंभाष्यम्।मतुपोलुग्वक्तव्यइतिदोषः।तत्तुकिंचङीप्समासान्तोप्रतिषेधादेवनभविष्यतः।पञ्चआढकायस्याःसापञ्चाढकेत्यत्रतुङीप्प्राप्नोति।संख्या।।इहकश्चिदवयवोपेक्ष्यतेयत्रैतदुच्यतेअनन्तरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेति।कश्चित्तुसमुदायोयथानान्तःपादमितिपाठेसंहिताधिकारविहितस्यसर्वस्यकार्यस्यनिषेधःक्रियते ततःसंदेहात्पृच्छति।किमनन्तरइति।पूर्वमात्रइति।अत्रपक्षेसमानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुषएवगृह्यते।अन्यथाद्विमुनिव्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापिद्विगुसंज्ञास्यात्।ततश्चेगन्तेद्विगावितिस्वरःप्रसज्येत।एकशाटीति।एकःशाटइति पूर्वकालेतिसमासः।शाटशब्दश्चाकारान्तोस्तितस्यैवकनिकृतेशाटकइत्येवंरूपंसंभवति।एकभिक्षेति।भिक्षशब्दोघञन्तोस्ति

पञ्चगुर्दशगुः।गोरतद्धितलुकीतिटज्माभूदिति।तद्धितार्थोत्तरपद।।संख्यापूर्वोद्विगुः।। ।।किमनन्तरेयोगेयःसंख्यापूर्वःसद्विगुसंज्ञःआहोस्वित्पूर्वमात्रे।किंचातः।यद्यनन्तरयोगे।एकशाटीतिद्विगोरितीकारोनप्राप्नोति।अथ पूर्वमात्रे।एकभिक्षा।अत्रापिप्राप्नोति।अस्त्वनन्तरे।कथमेकशाटी।ईकारान्तेनसमासोभविष्यति।एकाशाटीएकशाटी।इहतर्ह्येकापूपीद्विगोरितीकारोनप्राप्नोति।अस्तुतर्हिपूर्वमात्रे।कथमेकभिक्षा।टाबन्तेनसहसमासोभविष्यति।एकाभिक्षाएकभिक्षा।इदंतर्हि।सप्तर्षयः।इगन्तेद्विगावित्येषःस्वरःप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्यनन्तरे।कथमेकापूपी।समाहारइत्येवसिद्धम्।

तयाचभिक्षदंनप्रकाशयेदितिप्रयोगः।तत्रैकोभिक्षइतिपूर्ववत्। —— समासेकृतेसमासार्थस्यस्त्रीत्वोपजननात्ङीप्प्रसज्येत। यथाजनानांपदंजनपदइतिसमासेकृतेसमासार्थस्यपुंस्त्वमेवमिहापिस्त्रीत्वमितिमन्यते।ईकारान्तेनेति।शाटशब्दाज्जातिलक्षणोङीषिकृतइतिभावः।एकापूपीति।एकश्चासावपूपश्चेतिपूर्ववत्समासः।अत्रद्विगुत्वेसत्यकारान्तोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियांभाष्यतइतिद्विगोरितीकारःसिद्ध्यतिनान्यथा।केवलश्चापूपशब्दःपुंस्येववर्ततइतिजातिलक्षणोङीष्नास्ति।टाबन्तेनेति।भिक्षाशब्देनसमासेकृतेअतइत्यधिकाराद्ङीबभावइत्यर्थः।भिक्षाशब्दश्चगुरोश्चहलइतिस्त्रियांव्युत्पाद्यते।वाटाबन्तइत्यनेनपक्षेनपुंसकत्वंनभवति।व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्।यत्रापोह्रस्वत्वंक्रियतेपञ्चखट्वंपञ्चखट्वीत्यादौतत्रैववास्त्रीत्वंविधीयते।भिक्षशब्देनत्वनभिधानात्समासोनभवतीतिमन्यते।अन्यथातत्रैकभिक्षीतिस्यात्।सप्तर्षयइति।दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः। ।।

कः पुनरिति। अनेकविषयत्वात्समाहारस्य एकस्य तदसंभवात्प्रश्नः। ।यत्तद्दिति। एकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो ददद्नेकमिति मन्यते। दाने श्रद्धातिशयाद्वा महत्वाद्वा अनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति। अथ वेति। पूर्वत्रापरितोषेणैतदुच्यते। भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोन्तोदात्त इष्यते। प्रकृतिस्वरपूर्वपदस्य स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः॥ कुत्सितानि॥ किं व्याकरणमिति। अयं भावः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चौर इत्यादौ माभूदिति। तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य वैयाकरण इति। यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात्तत्वं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति। प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात्कुत्स्यते। तत्स्थमपीति। आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा॥

> कः पुनरत्र समाहारः। यत्तद्दानं संभ्रमो वा। इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः। इगन्ते द्विगावित्येषः स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथं सप्तर्षयः। अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्। अथवा पुनरस्तु अनन्तरे। कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम्॥ संख्या॥ कुत्सितानि कुत्सनैः॥ ॥ किमुदाहरणम्। वैयाकरणखसूचिः। किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः। वैयाकरणः कुत्सितः। तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति॥ कुत्सितानि॥ ॥उपमानानि सामान्यवचनैः॥ ॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि। किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम्। किं चातः। यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः गौरिव गौरिति।

उपमानानि॥ कानीति। सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम्। किं यदेवोपमानमिति। अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषयसंदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः। अयंभावः। शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात्तद्द्वारकत्वयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति। न चैतद्युक्तम्। शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयोर्भेदाच्चास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभावः। किं चात इति। स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः। गौरिवेति। व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन ऽव्यावसायादिति भावः।

गौरिवाश्वइति। अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते। यदात्वश्वस्यजाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यतेतदाभवत्येवोपमानोपमेयभावः। किंचित्सामान्यमिति। श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयतेगुणजातेरेकत्वादभेदोपीत्यर्थः। किंवक्तव्यमिति। यथोपवर्णितंवचनेनविनाकथंप्रतिपत्तुंशक्यमितिभावः। इतरोनिर्वचनेनयथोक्तंप्रतिपादयितुमाह। नहीति। मानंहीति। यथाप्रस्थादितिनहिसाकल्येनमेयंपरिच्छिद्यते। तत्समीपइति। मानस्यसमीपइत्यर्थः। परिच्छेदवशाच्चसामीप्यंपरिकल्प्यतेनत्वत्रमुख्यंसामीप्यमस्ति। उपमानानीति। निपातनात्तत्पुरुषः। अव्ययीभावेह्येतद्रूपंनस्यात्। कामंतर्हीति। ततश्चव्यवस्थानप्राप्नोतीतिभावः। बाढमिति। अपेक्षानिमित्तकःपितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभावइतिनकश्चिद्दोषइत्यर्थः। किंपुनरिति। अयंभावः। यदाशस्त्रीशब्दःशस्त्र्यामेववर्ततेश्यामाशब्दोपितस्यामेवतदासमासेनोपमेयायादेवदत्तायाअभिधानंनप्राप्नोति। अथश्यामाश-

अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयंकइहोपमार्थोगौरिवाश्वइति। एवंतर्हियत्रकिंचित्सामान्यंकश्चिच्चविशेषः तत्रोपमानोपमेयेभवतः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। मानंहिनामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयतेअनिर्ज्ञातमर्थंज्ञास्यामीति। तत्समीपेयन्नात्यन्तायमिमीतेतदुपमानंगौरिवगवयइति। गौर्निर्ज्ञातःगवयोऽनिर्ज्ञातः। कामंतर्ह्यनेनैवहेतुनायस्यगवयोनिर्ज्ञातःस्याद्गौरनिर्ज्ञातःतेनकर्तव्यंस्याद्गवयइवगौरिति। बाढंकर्तव्यम्। किंपुनरिहोदाहरणम्। शस्त्रीश्यामा। क्वपुनरयंश्यामाशब्दोवर्तते। शस्त्र्यामित्याह। केनतर्हीदानींदेवदत्ताभिधीयते। समासेन। यद्येवंशस्त्रीश्यामोदेवदत्तइतिनसिध्यति।

ब्दोदेवदत्तायांवर्ततेतदावैयधिकरण्यात्समासाप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात्समासेमृगीवचपलामृगचपलेतिपुंवद्भावोनप्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिःशब्दःसामान्यवचनशब्देनवचनग्रहणाद्गृह्यतेयथागुणवचनशब्दोगुणोपसर्जनद्रव्यवाची। क्वपुनरिति। उभयथादोषदर्शनात्प्रश्नः। केनेति। पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वेतद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराभावात्प्रश्नः। समासेनेति। स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्यशस्त्रीश्यामादिकःसमासउपमेयस्यवाचकइत्यर्थः। यद्येवमिति। गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेनश्यामाशब्देनसमासेकृतेरूपस्याप्रसिद्धिः।

उपसर्जनस्येति। अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते। समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् यदि तर्हीति। ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते नतु लौकिकमपि। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च। तित्तिरिकल्माषीकुम्भकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुन्नपुंसकलिङ्गत्वात्समासात्प्राक्स्त्रीप्रत्ययो नास्ति। समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद्ङीष्ङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति। सत्यपि वा ङीषि सति शिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीष्स्वरः प्राप्नोति। एवं तर्हीति। ततः पूर्वोक्तदोषाभावः। शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात्। एवमपीति। श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। चन्द्रमुखीति। अयं भावः। यत्रानिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतः संनिधानादुपमानं कथं नस्त्र

उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। तित्तिरिकल्माषीकुम्भकपाललोहिनी। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्यामाशब्दः। एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति। बहवः शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति। अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा। चन्द्रमुखी देवदत्तेति। बहवश्चन्द्रे गुणाः। या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते। एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते। व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति। किं हि वचनान्न भवति। यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यात्। इह खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते। एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इति। इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात्।

क्ष्यति। किं हि वचनादिति। दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः। पुंवद्भाव इति। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेनानचस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति। यद्यप्यन्यत्स्त्रियाश्चापत्यमन्यत्पुंसस्तथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः। प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति। सा च बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति। एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेणाश्रितं गत्यन्तरसंभवाच्च. तद्दर्शयति। एवं तर्हीति। शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद्वा यथा गौर्वाहीक इति। पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम्। ॥

यदितावदिति। यदा श्यामा शब्दो देवदत्ता यावत्तत्र शस्त्री शब्दः प्रयुज्यते तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसमवेतगुणान्तरव्यवच्छेदायोपमाननिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम्। अथापीति। यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम्। न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत्। अत्रापि दोषमाह। एवमपीति। यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः। उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम्। यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोस्ति तथापि ह्रस्वस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिद्ध्या पूर्वं

यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति। शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते। यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति। एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति। बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति। अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा। चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः। याचासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात्। शस्त्री श्यामेति। श्यामाशब्दोयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते। तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति। न वा श्यामत्वस्योभयत्रभावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। श्यामत्वस्योभयत्रभावात्। उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति। शस्त्र्यां देवदत्तायां च। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य। तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते। किंवाचकः। उभयवाचकः। श्यामत्वस्योभयत्रभावात्। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम्। सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति। नावश्यं स एव सामान्यवचनः। यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव। अथवा सामान्यवचनैरित्युच्यते।

पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः। उपमानसमास इति। शस्त्री श्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसंनिधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्तत इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः। न वेति। शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसंनिधानाच्च यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम्। ॥

सर्वश्चेति॥ शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबन्धात्समासरूपात्प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम्॥ उपमितम्॥ पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति। उपमानप्रतिपादनपरमेतत्। वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः। यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम्। तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः। यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावः यसामान्याप्रयोगग्रहणम्। भवति वै प्रधानस्य

सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तत एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति॥ उपमानानि॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ सामान्याप्रयोग इति किमर्थम्। इह माभूत्। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान्। सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम्। इह कस्मान्न भवति। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ———— राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः। अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति॥ उपमितम्॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम्॥ ॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः। कृष्णतिला इति। कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते। तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम्। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः।

ति। न्यायसिद्धस्यार्थे लिङ्गदर्शनमिदम्। प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात्॥ विशेषणम्॥ विशेषणविशेष्ययोरिति। उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति। विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्यसद्भावात्समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः। कृष्णशब्द इति। कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यत इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम्। एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम्। ॥

नवेति।अन्यतरस्यद्रव्यस्यैवेत्यर्थः।अपरस्येति।गुणस्येत्यर्थः।यदास्यातिलाइति।तेहिद्रव्यरूपत्वात्क्रियासिद्धयेमासादुपयुज्यमानाःप्राधान्येनविवक्ष्यन्ते।कृष्णस्तुगुणत्वात्।द्रव्यव्यवधानेनक्रियायामुपयोगाद्विशेषणंतिलानांसंपद्यते।इतरेयथोक्तंन्यायमबुध्वाविवक्षीमात्रनिबन्धनत्वमनेनविशेषणविशेष्यभावस्यप्रतिपादितंविवक्षायाश्चस्वातन्त्र्यादनियमात्प्रयोगानियमइतिमन्यमानःपृच्छति।कामंतर्हीति।नह्ययमिति।नहिगुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्वउपपद्यते।गुणवचनस्यद्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येणसहविवक्षायाअसंभवात्।यदितुद्वन्द्वःस्यात्स्यादेवतिलकृष्णाइतिप्रयोगः।नखल्वपीति।गुणेनसहषष्ठीसमास

नवान्यतरस्यप्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः।नवाएषदोषः।किंकारणम्।अन्यतरस्यप्रधानभावात्।अन्यतरदत्रप्रधानम्।तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य।तद्विशेषकंचापरम्।अन्यतरस्यप्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञाभविष्यति·यदास्पतिलाःप्राधान्येनविवक्षिताभवन्तितदाकृष्णोविशेषकत्वेनतदातिलाःप्रधानंकृष्णोविशेषणम्।कामंतर्ह्यनेनैवहेतुनायस्यकृष्णाःप्राधान्येनविवक्षिताभवन्तितिलाविशेषणत्वेनतेनकर्तव्यंतिलकृष्णाइति।नकर्तव्यम्।नह्ययंद्वन्द्वः।तिलाश्चकृष्णाश्चेति।नखल्वपिषष्ठीसमासःतिलानांकृष्णाइति।किंतर्हि।द्वाविमौप्रधानशब्दौएकस्मिन्नर्थेयुगपदवरुध्येते।नचद्वयोःप्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थेयुगपदवरुध्यमानयोःकिंचिदपिप्रयोजनमस्तितत्रप्रयोगादेतद्गन्तव्यंनूनमत्रान्यतरत्प्रधानंतद्विशेषकंचापरमिति।तत्रत्वेतावान्संदेहःकिंप्रधानंकिंविशेषणमिति।सचापिक्वसंदेहःयत्रोभौगुणशब्दौ।तद्यथा।खञ्जकुब्जःकुब्जखञ्जइति।

निषेधादितिभावः।प्रधानशब्दाविति।प्रथमान्तावित्यर्थः।अनेनषष्ठीसमासविपरीतत्वंकथितम्।एकस्मिन्नर्थइत्यनेनतुद्वन्द्वविपरीतत्वंकथितम्।द्वन्द्वेहिसर्वपदार्थानांप्राधान्यान्नास्तिसर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेवस्थानम्।एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम्।समुदायार्थापेक्षायांतुसमुदायलक्षणएकस्मिन्नर्थेसर्वेषांपदार्थानांवृत्तिरस्त्येव।प्रधानशब्दयोरिति।परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोःस्वतन्त्रयोरित्यर्थः।यत्रोभाविति।द्वयोरपिगुणत्वाद्द्रव्यव्यवधानेनक्रियासाधनत्वाविशेषादितिभावः।

यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमिति। तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः। यद्द्रव्यमिति। साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः। ननु तिलशब्दो जातिवाचीन द्रव्यवाची। जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यवचनआपद्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः। नैष दोषः। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति। न च शब्देन द्रव्यव्यतिरेको जातेः प्रत्याय्यते। नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति। किं तर्हि। गौः शाबलेय इति। तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति. जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते। गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्तच्छब्देन प्रत्याय्यन्त इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति। एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति। तद्यथेति। श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति। कथं तर्हीति। द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद्द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वान्नान्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः। नैतयोरिति। आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। अयं भावः। यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य सामान्याव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम्। यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपा वृक्ष इत्येव भाव्यम्। अत्र केचिदाहुः। शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति। तदयुक्तम्। वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव। शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात्पश्चाद्ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः। तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद आहुः। नह्यवृक्ष इति। ननु फलमस्त्येव। नैतदस्ति। वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्वृक्षिरङ्गत्वाद्वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात्। विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम्। संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याक्षेपात्। बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितस्तक्षक इत्यादौ समासाभावः॥ ॥

यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमन्यतरो गुणः ———— ः तत्र यद्द्रव्यं तत्प्रधानम्। तद्यथा। शुक्लमालभेत। कृष्णमालभेत। न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति। अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति। कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। नह्यवृक्षः शिंशपास्ति॥ विशेषणम्॥

भा॰कै॰ ३५२ पूर्वा॥ अथकिमर्थमिति। एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः। पूर्वकालेत्ययंतुयोगः पूर्वकालादीनांपूर्वनिपातनियमार्थः। दिकर्त्तव्यइतिसंज्ञायांनियमार्थः। कुत्सितानीतिविशेष्यस्यपूर्वनिपातार्थः। एवमन्यत्रापिप्रयोजनमूह्यम्। यत्रतुप्रयोजनाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौतस्यायमाक्षेपः पूर्वैरेवसमासस्यसिद्धत्वात्। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति। अकृत्स्नप्रतिपत्तृविषयत्वादित्यर्थः। नहिमन्दबुद्धयोबहुलग्रहणमात्रेणसमासासमासविषयविवेकमवगन्तुंक्षमाइत्यर्थः। इतरोयथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्यबहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वंमत्वाचोदयति। यद्यकृत्स्नमिति। ततश्चनिष्प्रयोजनंबहुलवचनमितिभावः। कृत्स्नंचेति। पर्यायोपादानंलौकिक्यावाचोयुक्त्यासामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं यथास्वामीप्रभुरीश्वरोभगवानिति। चतुर्भिःशब्दैश्चत्वारोबहुलशब्दार्थाइतिक्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीताइत्येकआहुः। तेनकृष्णसर्पइत्यादौनित्यः समासः। रामोजामदग्न्यइत्यादावसमासः। नीलमुत्पलंनीलोत्पलमित्यादौविकल्पः। सुसूक्ष्मजटकेशादाववयवसमासाभावः। अन्येत्वाहुः। कृत्स्नमितिसर्वेष्टस्यसंग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः। केनरूपेणव्यापकत्वमित्याह। कारकमिति। कुर्वदपिनविपर्ययेणकरोतीत्याह। साधकमिति। नकस्यचिद्वर्जनेनप्रवर्त्तकमित्याह। निर्वर्तकमिति। अथवासाधकंपारंपर्येणस्यात्। वर्णोपदेशाइवप्रत्याहारद्वारेणलक्ष्यसंस्कारस्येत्याह। निर्वर्तकमिति। साक्षात्कार्यंनिष्पादयतीत्यर्थः। उदाहरणभूयस्त्वादिति। विभाषागुणेऽस्त्रियामितिपञ्चमी। अस्यैवलक्षणस्यभूयांस्युदाहरणानिप्रदर्शयितुमित्यर्थः। केवलमिति। केवलेनलक्षणेनमन्दबुद्धिर्विषयविभागंनावधारयतिकेवलेनप्रपञ्चेनचसामान्यलक्षणरहितेनप्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्यगौरवप्रसङ्गः। सम: ३५१

-पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च॥ ॥अथकिमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणंक्रियते नविशेषणंविशेष्येणबहुलमित्येवसिद्धम्। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम्। अकृत्स्नंबहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणंक्रियते। यद्यकृत्स्नं यदनेनकृतमकृतंतत्। एवंतर्हिन ब्रूमोऽकृत्स्नमितिकृत्स्नंचकारकंचसाधकंचनिर्वर्तकंच यच्चानेनकृतंसुकृतंतत्। किमर्थंतर्ह्येवमाद्यनुक्रमणंक्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। एतेष्वपिविषयाः सुपरिगृहीताभवन्तियेषुलक्षणंप्रपञ्चश्च। केवलंलक्षणंकेवलः प्रपञ्चोवानतथाकारकंभवति।

व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह। अवश्यमिति। वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः। सर्ववेदपारिषदमिति। परिषदिदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः। पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ्। अन्ये त्वाहुः। पारिषदः परिषत्सरिचारक उच्यते स च परिषत्साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते। सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते। आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम्॥ श्रेण्यादयः॥ श्रेण्यादय इति। अत एवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची प्रयोगादर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिताः। एकशिल्पपण्याश्रयेण जीविनां संघः श्रेणिः। तत्र यदा पृथक्स्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्यात्। यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह। श्रेण्यादिष्वित्यादि। अन्यत्रेति। साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र च्व्यर्थवचनमित्यु

अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्। बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति। सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्। तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। यदा हि श्रेणय एव किंचित् क्रियन्ते तदा मा भूदिति। अन्यत्रायं च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति। तदिह न तथा॥ किं कारणम्। अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यम्। इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यम्॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॥ ॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम्॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति। अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत् कृतं चाकृतमिति।

क्त्वा च्व्यन्ते प्रतिषेध उक्त इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः। अन्यत्र पूर्वमिति। साक्षात्कृत्येत्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गे न परत्वाद्विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेधः क्रियते। तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति। इह तु श्रेणीकृता इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः॥ क्तेन॥ विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह। नञ्विशिष्ट इति। समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम्। गौरवमप्यस्मिन्पक्ष इत्याह। अनञिति चेति। न विद्यते नञ् यस्मिन्पूर्वपदे तदनञ्। तच्च प्रत्यासत्त्या क्तान्तमेवेह गृह्यते। तदयमर्थः। आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसङ्गः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः। ततश्चानञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति।

अवधारणरहिताधिक्यवचनेप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह। नुडिडधिके नचेति। यद्यपि नुडिटौ तद्भक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वाद् अवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात् तदधिकस्याप्राप्तिरिति भावः। नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति च्छिताच्छितमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः। अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति च्छातच्छितमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति। त्रातात्राणमित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वादिदकत्वाभावः। तद्य

नुडिडधिकेन च। नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। अशितानशितेन जीवति। क्लिष्टाक्लिशितेनेति। किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति। यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते न चात्र नञ्कृत एव विशेषः। किं तर्हि। प्रकृतिकृतोपि। अयं विशिष्टशब्दोस्त्येवावधारणे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः। स्वाध्यायेनैवेति गम्यते। अन्ये गुणाः समा भवन्ति। अस्त्याधिक्ये वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेनाधिकः। अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति। तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति सिद्धं चाभुक्तं चेति। नाप्यनञिति प्रतिषेधेन नेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति। नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति। यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति। अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह माभूत् कर्तव्यमकृतमिति। नुडिडधिकेनापि तदा समासः सिद्धो भवति। तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते। अवधारणं नञा चेद् नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्प्येत। अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति। कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम्॥ कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम्।

थेति। यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः। स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः। तद्यदेति। इह क्तेनानञेति सिद्धे विशिष्टग्रहणात् तस्यावधारणाधिक्यगतिः स्याद्गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येतेति द्वैतोपपत्तिः। अवधारणं नञा चेदिति। पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः। अनञित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम्।

इदानीमप्यव्याप्स्यति व्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह। सिद्धं त्विति। विसमाप्तिरसमाप्तिः। कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यत इति समासः। कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थोऽवगमात्। एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात्। भुक्ते विभुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम्। सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात्समासाभावः। यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह। गतप्रत्यागतादीनां चेति। क्रयिकेत्यादावल्प इति कप्रत्ययस्तदन्तश्च स्वभावात्क्वचित्स्त्रियां वर्तते। क्रयाक्रयिकेत्यन्येषामपीति दीर्घः॥ युवा॥ अयुक्त इति। पुंलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः। नन्वेतयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम्। नैष दोषः। जर-

सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ्। सिद्धमेतत्। कथम्। क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ् क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम्॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम्। गतप्रत्यागतम्। पातानुपातम्। पुटापुटिका। क्रियाक्रयिका। फलाफलिका। मानोन्मानिका॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः॥ ॥अयुक्तोऽयं निर्देशः। समानाधिकरणेनेति वर्तते। कः प्रसङ्गो व्यधिकरणानां समासः स्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति॥ युवा॥ वर्णो वर्णेन॥ इदं विचार्यते। वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्। कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति। समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति।

त्यां युवतिधर्मोपलम्भात्। युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात्। युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात्। जरद्भिरित्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति॥ वर्णो॥ इदमिति। बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते। न तावदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति। इह कृष्णसारङ्ग इति। सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः। अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः। स च गौणोऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति। कृष्णेनेति हेतुतृतीया। ॥

कस्मात्रेति। कृत्लाघवमिति प्रश्नः। एतप्रतिषेध इति। स्वरे विधीयमान इत्यर्थः। अनेते वर्णे इति। कृष्णसारङ्ग इत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णे इति सूत्रं कर्तव्यम्। वर्णो वाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः। तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया। अनेन समासः। वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया। तृतीया तत्कृतार्थेति समासः। कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् अकारकत्वाद्वा हिमस्य। यद्यवर्णे इति। वर्णग्रहणस्याव्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीतिभावः। इतरः पराभिप्रायमबुध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह। ननु चेति। कृष्णैत इति। ओमाङोश्चेति पररूपम्। तृतीया कर्मणी-

कस्मात्र विशेषः। वर्णो न तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम्। वर्णो न तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। अनेते वर्णे इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। हिमेन एतः हिमैतः। अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः। बाढमर्थः। यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति। ननु चायमस्ति। आद्रूतः एतः कृष्णैतो लोहितैत इति। नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन। यद्येतावदयं कर्मणि क्तः। तृतीया कर्मणीत्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्। अथ समानाधिकरणः। समानाधिकरणे हि वर्णग्रहणम्। समानाधिकरणे हि वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम्। एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। परमशुक्लः परमकृष्णः। द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। कृष्णतिला इति। एकं वर्णग्रहणमनर्थकम्। अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ हि स्वरविधौ चैकम्।

ति। अनेत इति प्रतिषेधश्च आनन्तर्यान्मध्येऽपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः। परत्वादिति। कृष्णेन अश्वादिना करणेन आगतः कृष्णैत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोऽस्तु अथवा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः। कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणात्र भाव्यं विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। अथवा परत्वादुत्कृष्टत्वात् कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः।

शुकबभ्रुरिति।शुकोहरितःशुक्लोवा।बभ्रुःकपिलः।ततःतत्कृतत्वाभावात्शुकेनबभ्रुरितितृतीयासहयोगइत्थंभूतलक्षणेवाकर्तव्या।तस्मादिति।एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः।प्रधानोपसर्जनानामिति।प्रधानग्रहणेनसमासशास्त्रेतृतीयान्तानिलक्ष्यन्तेउपसर्जनशब्देनसमासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमुच्यते।समानाधिकरणसमासादिति।समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिःकदाचित्कर्मधारयः।सर्वधनाद्यर्थेइति।वार्त्तिककारेणेष्टिरूपेणपठितम्।भाष्यकारस्तुन्यायव्युत्पादनायविप्र

यस्यापितृतीयासमासस्तस्यापितान्येवत्रीणिवर्णग्रहणानिभवन्ति।समासविधौद्वेस्वरविधौचैकम्।सामान्येनमतृतीयासमासोभविष्यति।तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनेति।अवश्यंवर्णेनप्रतिपदंसमासोवक्तव्यः।यत्रतेननसिद्ध्यतितदर्थम्।क्वचतेननसिद्ध्यति।शुकबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति।तथासतितान्येतानित्रीणिवर्णग्रहणानिभवन्ति।समासविधौद्वेस्वरविधौचैकम्।अथेदानींसमानाधिकरणःसामान्येनसिद्धःस्यात्।बाढंसिद्धः।कथम्।विशेषणंविशेष्येणबहुलमिति।एवमपिद्वेवर्णग्रहणेकर्तव्येस्वरविधावेव।प्रतिपदोक्तस्याभावात्।तस्मात्समानाधिकरणादित्येषपक्षोज्यायान्।समानाधिकरणाधिकारेप्रधानोपसर्जनानांपरंपरंविप्रतिषेधेन।समानाधिकरणाधिकारेप्रधानोपसर्जनानांपरंपरंभवतिविप्रतिषेधेन।प्रधानानांप्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम्।प्रधानानांतावत्प्रधानम्।वृन्दारकनागकुञ्जरैःपूज्यमानमित्यस्यावकाशः।गोवृन्दारकः।अश्ववृन्दारकः।पोटायुवतीनामवकाशः।इभ्ययुवतिः।आढ्ययुवतिः।इहोभयंप्राप्नोति।नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः।प्रधानानांपरंप्रधानंभवतिविप्रतिषेधेन।उपसर्जनानांपरमुपसर्जनम्।सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाइत्यस्यावकाशः।सन्नवः।सदश्वः।कृत्यतुल्याख्याअजात्येत्यस्यावकाशः।तुल्यश्वेतः।तुल्यमहान्।इहोभयंप्राप्नोति।तुल्यसन्।तुल्यमहान्।उपसर्जनानांपरमुपसर्जनंभवतिविप्रतिषेधेन।समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः।समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवतिविप्रतिषेधेन।समानाधिकरणसमासस्यावकाशः।वीरःपुरुषोवीरपुरुषः।बहुव्रीहेरवकाशः।कण्ठेकालः।इहोभयंप्राप्नोतिवीरपुरुषकोग्रामः।बहुव्रीहिर्भवतिविप्रतिषेधेन।

तिषेधमुपन्यस्यदूषयित्वाइष्टिरूपतांस्थापयिष्यति।प्रत्यासत्तेःसामर्थ्यस्यबलवत्त्वाश्रयेण।कण्ठेकालइति।व्यधिकरणानांबहुव्रीहिःसप्तम्यन्तस्यपूर्वनिपातविधानेनज्ञाप्यते।वीरपुरुषकइति।बहुव्रीहिसंज्ञायांसत्यांपूर्वपदप्रकृतिस्वरःपाक्षिकश्चकप्समासान्तोभवति।बहुव्रीहिसंज्ञायांशेषग्रहणेप्रत्याख्यातेविप्रतिषेधश्चिन्त्यते।

कदाचिदिति।विषयविशेषनिर्देशायक्वचिदितिवक्तव्येकदाचिदित्यनेनविषयविशेषावच्छिन्नःकालविशेषोनिर्दिश्यतइतिनास्तिवस्तुभेदः।सर्वधनीति।सर्वाणिधनान्यस्येत्यर्थविवक्षायांकर्मधारयेकृतेमत्वर्थीयइति।तदर्थंपूर्वविप्रतिषेधआश्रयणीयइत्युक्तंभवति।किंप्रयोज——नमिति।सर्वधनाद्यर्थमितिमत्वर्थीयरहितस्यसर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्यचकेवलस्यान्यपदार्थविवक्षायांप्रयोगादर्शनाच्चस्वपदार्थेबहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात्प्रश्नः।कर्मधारयप्रकृतिभिरिति।मत्वर्थीयप्रकृतिःसर्वधनशब्दोवार्त्तिकेऽनुक्तःनतुस्वतन्त्रइत्यर्थः।बहुव्रीहिणेति।सर्वाणिधनान्यस्येतिविवक्षायांयदिबहुव्रीहिःक्रियतेतदातेनैवमत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयोनस्यात्कर्मधारयेतुसतितेनमत्वर्थस्यानुक्तत्वात्प्रत्ययःसिद्ध्यतीत्यर्थः।यदुक्तत्वमिति।सर्वाणिधनान्यस्येत्यर्थविवक्षायांपूर्वविप्रतिषेधेनयदिकर्मधारयःक्रियतेतदातेनापिमत्वर्थउच्यतएवनहिबहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेणस्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याभिधानानभिधान——व्यवस्थायुज्यतेतस्याःस्वाभाविकत्वात्।एवंतर्हीति।अनपेक्षितान्यपदार्थंकर्मधारयंकृत्वामत्वर्थीयोर्थान्तरेविधास्यतइत्यर्थः।नित्यमेवंसतीति।यथापूर्वंविषयभेदविवक्षयाकदाचिदित्युक्तंतथात्रसकलविषयव्याप्त्यपेक्षयासर्वत्रेतिवक्तव्येनित्यमित्युक्तम्।एतदुक्तंभवति।अनेनन्यासेनसर्वत्रमत्वर्थीयप्रकृतिभिःकर्मधारयःस्यादिति।कदाचिद्ग्रहणंविषयविशेषनिर्देशार्थंनवक्तव्यंभवति।इदानीमन्यथामत्वर्थीयोत्पत्तिमाह।एवंतर्हीति।भवतीति।एवंजातीयकंवस्त्वित्यर्थः।॥

कदाचित्कर्मधारयःसर्वधनाद्यर्थः।कदाचित्कर्मधारयोभवतिबहुव्रीहेः।किंप्रयोजनम्।सर्वधनाद्यर्थः।सर्वधनी।सर्वबीजी।सर्वकेशीनटः।गौरखरवदरण्यम्।कृष्णसर्पवान्वल्मीकः।लोहितशालिमान्ग्रामः।किंप्रयोजनम्।कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानंयथास्यात्।किंचकारणंनस्यात्।बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य।यदुक्तत्वंहेतुःकर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्नप्राप्नोति।नखल्वपिसंज्ञाश्रयोमत्वर्थीयः।किंतर्ह्यर्थाश्रयः।सयथैवबहुव्रीहिणोक्तत्वान्नभवति।एवंकर्मधारयेणोक्तत्वान्नभविष्यति।एवंतर्हीदंस्यात्।सर्वाणिधनानिसर्वधनानिसर्वधनान्यस्यसन्तिसर्वधनी।नैवंशक्यम्।नित्यमेवंसतिकर्मधारयःस्यात्।तत्रयदुक्तंकदाचित्कर्मधारयइति।एतदयुक्तम्।एवंतर्हिभवतिवैकिंचिद्

किंतदित्याह।आचार्याइति।अथवापठिक्रियाभवतिक्रियायाःकर्त्रीभवति।

कार्याःशब्दाइति दर्शनेलक्षणादेवशब्दानामर्थव्यवस्थाततोन्यपदार्थेबहुव्रीहिशासनात्तस्यैवतत्समस्यायनंनतुकर्मधारयस्य।तत्रसर्वाणिधनान्यस्येत्यर्थेविवक्षायांपूर्वेविप्रतिषेधेनकर्मधारयःक्रियमाणोऽन्यपदार्थंनाभिधत्तइतितदभिधानायायंमत्वर्थीयउत्पाद्यतइत्यर्थः।विप्रतिषेधापनयनायाह।नैषयुक्तइति।स्वपदार्थइति।मध्यममध्यमवीरश्चेतिस्वपदार्थमात्राश्रयेणविधानादन्यपदार्थानाश्रयणादितिभावः।इतरोविषयविशेषेबहुव्रीहिंसाधयति।अस्त्विति।यथोक्तेनप्रकारेणान्तरङ्गत्वंकर्मधारयस्यभवत्वित्यर्थः।विभाषेति।नात्रमहाविभाषाविवक्षितातयाहिपक्षेव्यपेक्षैवप्रतिपाद्यतेनत्वेकार्थीभावेसंज्ञायाभावाभावौक्रियेते।तस्माद्विभाषाकर्मधारयइत्यस्यायमर्थोविकल्पितःकर्मधारयोविषयविभागेनावस्थानात्स्वपदार्थेह्यसौवर्ततेनान्यपदार्थे।एतदुक्तंभवति।अनपेक्षितान्यपदार्थेस्वपदार्थमात्रविवक्षायांभवतुकर्मधारयःपूर्वमेवत्वन्यपदार्थविवक्षायांवीरपुरुषइत्यादौबहुव्रीहिःसिध्यति।एवमपीति।पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थेयदिकर्मधारयःक्रियतेतदापश्चादन्यपदार्थविवक्षायांवीरपुरुषवान्ग्रामइत्याद्यपिस्यादित्यर्थः।इष्टिरियमिति।वीरपुरुषादौप्रथममेवान्यपदार्थविवक्षाकार्या सर्वधनीत्यादौतुपश्चादितिविवक्षानियमइष्टसिद्धयेप्रतिपाद्यतइत्यर्थः।नार्थोनेनेति।न्यायसिद्धत्वादितिभावः।यदिकर्मधारयान्मत्वर्थीयःक्रियतेतदास्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्यकर्मधारयःकर्तव्यः तेषामेवपदार्थानामन्यत्रगुणीभावमाश्रित्यमत्वर्थीयउत्पाद्यतइतिप्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः।यदापूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षातदावर्तिपदार्थानांतत्रगुणभावएवाश्रीयतइतिप्रतिपत्तिलाघवंभवति।अन्येतुशब्दलाघवंमन्यन्तेबहुव्रीहिरत्यानपेक्षोऽन्यपदार्थंप्रतिपादयति।कर्मधारयस्तुमत्वर्थीयसहितइतिशब्दगौरवप्रसङ्गः।एतच्चशब्दगौरवंतथाप्रयोगदर्शनादत्रैवविषयआश्रीयतइतिवृक्षवनस्पत्यादिषुनप्रसञ्जनीयम्।

आचार्याःकार्यवद्बुद्धिंकृत्वापठन्तिकार्याःशब्दाइति।तद्यदिदंपठितंसमानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिःकर्तव्यःकदाचित्कर्मधारयःसर्वधनाद्यर्थइति।यदुच्यतेसमानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवतिविप्रतिषेधेनेति।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।अन्तरङ्गःकर्मधारयः।काऽन्तरङ्गता।स्वपदार्थेकर्मधारयः।अन्यपदार्थेबहुव्रीहिः।अस्तु।विभाषाकर्मधारयः।यदानकर्मधारयस्तदाबहुव्रीहिर्भविष्यति।एवमपियद्यत्रकदाचित्कर्मधारयोभवति।कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानंप्राप्नोति।सर्वश्चायमेवमर्थोयत्नःकर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानंमाभूदिति।एवंतर्हिनेदंतस्ययोगस्योदाहरणंविप्रतिषेधेपरमिति।किंतर्हि।इष्टिरियंपठिता।समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः।कदाचित्कर्मधारयःसर्वधनाद्यर्थइति।यदीष्टिःपठितानार्थोनेन।

सर्वादेरिति।ततश्चात्रवचनाल्लाघवंनाश्रीयतइतिकर्मधारयेकृतेइनिःकर्तव्यइत्यर्थः।ठनोबाधनार्थमिति।योपीष्टिमारभतेतेनापिकर्मधारयाट्ठन्बाधनायेनिरेवेतिवक्तव्यमित्यर्थः।जात्यात्रेति।जातिश्चाकृतेकर्मधारयेनप्रतीयते।यदाहीति।विशिष्टगुणेनद्रव्येणातद्वत्तायांविवक्षितायामित्यर्थः।पूर्वपदातिशयइति।अतिशयेनसूक्ष्माणिवस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायामुभयप्रसङ्गेपूर्वंबहुव्रीहिरिष्यतेततोबहुव्रीहेःप्रत्ययः।भाष्यकारस्तुविप्रतिषेधंप्रत्याख्यायापूर्ववदुपन्यस्यसामर्थ्याश्रयेणदूषयित्वेष्टित्वंस्थापयिष्य-

इहहिसर्वेमनुष्याअल्पेनाल्पेनमहतोमहतोर्थानाकाङ्क्षन्ति।एकेनमाषेणशतसहस्रम्।एकेनकुद्दालकेनखारीसहस्रम्।तत्रकर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तुबहुव्रीहिणेतिबहुव्रीहिर्णभविष्यति।लघुत्वात्।कथंसर्वधनीसर्वबीजीसर्वकेशीनटइति।इनिप्रकरणेसर्वादेरितिवक्ष्यामि।तच्चावश्यंवक्तव्यंठनोबाधनार्थम्।कथम्।गौरखरवदरण्यम्।गौरमृगवदरण्यम्।कृष्णसर्पवान्वल्मीकः।लोहितशालिमान्ग्रामः।अस्त्यत्रविशेषः।जात्यात्राभिसंबन्धःक्रियते।कृष्णसर्पोनामसर्पजातिःसास्मिन्वल्मीकेस्ति।यदाह्यन्तरेणजातितद्वताभिसंबन्धःक्रियते।कृष्णसर्पीवल्मीकइत्येवतदाभवति।पूर्वपदातिशयेआतिशायिकाद्बहुव्रीहिःसूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः।पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवतिविप्रतिषेधेन।किंप्रयोजनम्।सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः।आतिशायिकस्यावकाशः।पटुतरः।पटुतमः। बहुव्रीहेरवकाशः।चित्रगुः।शबलगुः।इहोभयंप्राप्नोति।सूक्ष्मवस्त्रतरः।तीक्ष्णशृङ्गतरः।बहुव्रीहिर्भवतिविप्रलिषेधेन।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।विप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेपूर्वश्चबहुव्रीहिःपरआतिशायिकः।इष्टवाचीपरशब्दः।विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति।एवमप्ययुक्तः।अन्तरङ्गआतिशायिकः।कान्तरङ्गता।ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः।सुबन्तानांबहुव्रीहिः।आतिशायिकोपिनान्तरङ्गः।कथम्।समर्थात्तद्धितउत्पद्यते।सामर्थ्यंचसुबन्तेन।एवमप्यन्तरङ्गः।कथम्।स्वपदार्थेआतिशायिकः।अन्यपदार्थेबहुव्रीहिः।एवमपिनान्तरङ्गः।कथम्।स्पर्द्धायामातिशायिकोभवति।नचान्तरेणप्रतियोगिनंस्पर्द्धाभवति।

ति।ङ्याप्प्रातिपदिकादिति।ननुप्रकर्षेआतिशायिकः।प्रकर्षश्चसमाप्तार्थस्यभवति।ततश्चपदात्तेनोत्पत्तव्यम्।एवंतर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम्।अतएवोच्यतेसमर्थादिति।सुबन्ते नेति।हेतौतृतीया।सुबन्तेनपदेनप्रकर्षानुभवविषयंसामर्थ्यमर्थस्यनान्यथेत्यर्थः।

आतिशायिकस्यप्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयाबहुव्रीहिणासामर्थ्यंप्रतिपाद्यसर्वथानुत्पत्तिंप्रतिपादयितुमाह।नैवेति।तद्वन्तमिति।वस्त्रवामिनमित्यर्थः।अस्यातिशयेनसूक्ष्माणिवस्त्राणीतितद्वतोपेक्षणात्।सत्यामिति।ततश्चयथाप्रतियोग्यपेक्षायांप्रत्ययोभवत्येवंतद्वदपेक्षायामपिकस्मान्नभवतीतिभावः।वस्त्राणीति।अतिशयनानिवस्त्राण्यतिशय्यमानानिवस्त्राण्यपेक्षन्तइत्यर्थः।एवंसापेक्षत्वाद्द्वयोरपिनिराकृत्यतयोरर्थान्तरत्वमाह।एवंतर्हीति।नार्थोनेनेति।इष्ट्याविनाप्यस्यार्थस्यसिद्धत्वादितिभावः।येषायुक्तिरुक्तेतिसानाश्रीयतइत्यर्थः।कथंतर्ह्याश्रीयतइत्याह।यदाहीति।अन्यपदार्थमात्रविवक्षायांबहुव्रीहौकृतेपश्चादातिशायिकःक्रियते

नैववात्रातिशायिकःप्राप्नोति।किंकारणम्।असामर्थ्यात्।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।यावतावस्त्राणितद्वन्तमपेक्षन्ते।तद्वन्तंचापेक्ष्यवस्त्राणांवस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धाभवति।ननुचायमातिशायिकएवमात्मकःसत्यांव्यपेक्षायांविधीयते।सत्यमेवमात्मकः।यांचनान्तरेणव्यपेक्षामातिशायिकस्यप्रवृत्तिस्तस्यांसत्यांभवितव्यम्।कांचनान्तरेणव्यपेक्षामातिशायिकस्यप्रवृत्तिः।याहिप्रतियोगिनंप्रतिव्यपेक्षा।याहितद्वन्तंप्रतिनतस्यांभवितव्यम्।बहुव्रीहिरपितर्हिनप्राप्नोति।किंकारणम्।असामर्थ्यादेव।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।यावतावस्त्राणिवस्त्रान्तराण्यपेक्षन्तेतद्वताचाभिसंबन्धः।एवंतर्हिनेदंतस्ययोगस्योदाहरणंविप्रतिषेधेपरमिति।किंतर्हीष्टिरियंपठिता।पूर्वपदातिशयेआतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्टः।सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थइति।यदीष्टिरियंपठितानार्थोनेन।कथंयेषायुक्तिरुक्ता।वस्त्रान्तराणांचवस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धातद्वताचाभिसंबन्धइति।यदाह्यन्तरेणवस्त्राणांवस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धातद्वताचाभिसंबन्धःक्रियते।निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदाबहुव्रीहिः।बहुव्रीहेरातिशायिकः।नतर्हीदानीमिदंभवतिसूक्ष्मतरवस्त्रइति।भवतियदान्तरेणतद्वन्तंवस्त्राणांवस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धाभवतिनिष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः।कथंपुनरन्यस्यप्रकर्षेणान्यस्यप्रकर्षःस्यात्।

।अतिशयमात्रविवक्षायांतुप्रत्ययेकृतेपश्चाद्बहुव्रीहिस्ततश्चसूक्ष्मतरवस्त्रइत्यपिसिद्ध्यति।इष्टौतुसत्यामेतन्नसिद्ध्येत्।यदुक्तंबहुव्रीहौकृतेपश्चादातिशायिकःक्रियतइतितत्राह।कथंपुनरिति।अतिशयेनसूक्ष्मवस्त्रइतिबहुव्रीहेःप्रत्ययेक्रियमाणेवस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षेकथमन्यपदार्थप्रकर्षःस्यादित्यर्थः। ॥

अत्रोत्तरम्। नैवान्यस्येति। सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते। यथोक्तम्। द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयत इति। एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः। यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते। गुणवचनादिति। नात्राजादी गुणवचनादेवेति बोद्धव्यम्। तरपोत्र प्रकृतत्वात्। तस्माद्गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम्। अजहत्स्वार्थेति। तत्र सूक्ष्मार्थस्याविद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः। बह्वाढ्यतर इति। यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दाकारस्य स्याद्रेफाकारस्य चेष्यते। अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात्। तस्मात्पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य। शाकभोजीति। शाकभोजित्वान्नत्वाद्वचर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः॥ ॥

नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्य प्रकर्षेण भवितव्यम्। यथैवायं द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति। एवं गुणेष्वपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति। नात्रातिशायिकः प्राप्नोति। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते। न च समासो गुणवचनः। समासोपि गुणवचनः। कथम्। अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति। अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव। जहत्स्वार्थायां च न दोषः। भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। तद्यथा। शुक्लवाससमानय। लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतराद्यर्थः। उत्तरपदार्थातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। बह्वाढ्यतराद्यर्थः। बह्वाढ्यतरः। बहुसुकुमारतरः। कः पुनरत्र विशेषः। बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः। स्वरकपोर्विशेषः। यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात्। बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत। बह्वाढ्यतर इति चेष्यते। बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति। बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः। शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः। कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः। अजापण्यस्तौल्वलिः अजातौल्वलिः। यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः॥ ॥

चतुष्पा ॥ चतुष्पाज्जातिरिति। केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः। अन्ये त्वाहुः। शब्दान्तरसंनिधिनिरपेक्षा एव चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसंनिधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥ मयूरइवव्यंसको धूर्तः छात्रइवव्यंसकः काम्बोजइवमुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयंसमासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ अर्द्धम् ॥ नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात्कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात्कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति इहेति। क्व पुनरिति। नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थे प्रश्नः। अवयववाची पुल्लिङ्ग इति। नियमेन नपुंसकलि-

चतुष्पाद्गर्भिण्या ॥ ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्। कालाक्षी गर्भिणी। स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। मयूरव्यंसकादय एव। क्व मा भूत्। परमो मयूरव्यंसक इति ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः ॥ १ ॥ अर्द्धं नपुंसकम् ॥ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति। अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चात्रार्द्धशब्दः। क्व पुनरयं नपुंसकलिङ्गः क्व पुल्लिङ्गः। समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः। अवयववाची पुल्लिङ्गः। इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति। न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति। भवति यदा खण्डसमुच्चयः। अर्द्धं पिप्पली चार्द्धं पिप्पली चार्द्धं पिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम्। तदा कस्मान्न भवति। एकाधिकरणादिति वर्तते। न तर्हीदानीमिदं भवति। अर्द्धं राशेरिति। भवत्येकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम ॥ ॥

ङ्गो न भवतीत्येवंपरमेतत्। अवयववाची त्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः। तथा च प्रयोगो दृश्यते। अपूपार्द्धं मया भक्षितं दत्तार्द्धं मास्यात्पतितमिति। तदत्र नपुंसकग्रहणाद्यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आश्रीयते तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात्। अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः। यदा त्वेतदिति। अर्थश्चात्र भिद्यत एव। समासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्। अर्द्धं राशेरिति। राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते। एकमेवेति। शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः ॥ ॥

भा· वै· ३५७ द्वितीय॥अन्यतरस्यांग्रहणस्यपक्षेषष्ठीसमासप्राप्तयेकृतस्यज्ञापकत्वंनान्तरीयकतयाप्रतिपादयितुंपूर्वपक्षोपन्यासः।यद्यपि
पारेइत्यत्रायमर्थोज्ञापितस्तथापीहस्मरणायपुनर्ज्ञाप्यते।अवयवविधानइति।सामान्याश्रयसमूहापेक्षयाप्रतिनियतोविशे-
षएकदेशोभवतीतिविशेषविषयंविधानमवयवविधानशब्देनोक्तम्।किमेतस्येति।न्यायादेवविशेषविधिःसामान्यविधेर्बा
धकइतिमत्वापृच्छति।भिनत्तीति।विरोधादेकफलत्वाच्चबाध्यबाधकभावः।इहतुभिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावोविकरणानां-

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्॥ ॥अन्यतरस्यांग्रहणंकिमर्थम्।अन्यतरस्यांसमासोयथास्यात्।समा
सेनमुक्तेवाक्यमपियथास्याद्द्वितीयंभिक्षाया इति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रकृतामहाविभाषातयावाक्यमपि
भविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।एकदेशिसमासेनमुक्तेषष्ठीसमासोयथास्याद्भिक्षाद्वितीयमिति।एतदपिना
स्तिप्रयोजनम्।अयमपिविभाषाषष्ठीसमासोपि।तावुभौवचनाद्भविष्यतः।अतउत्तरंपठति।द्वितीयादीनांवि
भाषाप्रकरणेविभाषावचनंज्ञापकमवयवविधानेसामान्यविधानाभावस्य।द्वितीयादीनांविभाषाप्रकरणेवि
भाषावचनंक्रियतेज्ञापनार्थम्।किंज्ञाप्यते।एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौसामान्यविधिर्नभवतीति।कि
मेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।भिनत्ति।छिनत्तीतिश्नमिकृतेशप्नभवतीति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।शबादेशाःश्यन्ना
दयःकरिष्यन्ते।तत्तर्हिशपोग्रहणंकर्तव्यम्।नकर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्वप्रकृतम्।कर्तरिशबिति।तद्वै
प्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः।रुधादिभ्यइत्येषापञ्चमीशबितिप्रथमायाःषष्ठीप्रकल्पयिष्यतितस्मा
दित्युत्तरस्येति।प्रत्ययविधिरयम्।नचप्रत्ययविधौपञ्चम्यःप्रकल्पिकाभवन्ति।नायंप्रत्ययविधिः।विहितःप्रत्य
यःप्रकृतएवानुवर्तते।एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःयत्रोत्सर्गापवादंविभाषातत्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गोनभवतीति
।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।दिक्पूर्वपदान्ङीप्।प्राङ्मुखी।प्राङ्मुखा।प्रत्यङ्मुखी।प्रत्यङ्मुखा।ङीपामुक्तेङीन्नभवति।

चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः।वार्तिककारस्यमतेनेदमुक्तम्।सहिविरोधाभावेबाध्यबाधकभावंनेच्छति।तथाचाहश्नम्ब राम:
हुजकस्तुनानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधइति।भाष्यकारस्तुविनापिविरोधेनसामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युप ३५७
गच्छति।अर्थाभिधानेसाहायकप्रतिपत्त्योरेकफलताप्यनयोरस्ति।प्राङ्मुखीति।अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतोङीष्ङीब्विधौवेत्यनुवृत्तिः।

नैतदस्तीति। वार्तिककारस्यमतमाश्रित्यप्रयोजनप्रत्याख्यानम्। यद्यपूर्वोङीब्विधीयेततदाप्राग्गुल्फाप्रत्यग्जघनेत्यादावपिस्याद्ङीषस्त्वनुदात्तत्वविधानेङीषोऽत्रप्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावस्तदेवंनित्येस्वरमात्रविधानेनास्तिसामान्यविशेषविहितत्वम्। वृत्तिविषयइति। एकार्थीभावविषयइत्यर्थः। नैतदिति। पूरणगुणेत्यत्रपूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादितिभावः। अनैतदिति। पूरणाद्भागेतीयादन्निति स्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः। एतदपीति। पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्यप्रत्येकंसंबन्धात्पूरणार्थग्रहण-

नैतदस्तिप्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतदिदिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वंङीब्विधानेऽन्यत्रापिङीब्विषयाद्ङीष्प्रसङ्गइति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी। एकदेशिसमासेनमुक्तेषष्ठीसमासोनभवति। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं अव्ययीभावेनमुक्तेबहुव्रीहिर्नभवति। दाक्षिः प्लाक्षिः इञामुक्तेऽण्नभवति। यद्येतज्ज्ञाप्यतेउपगोरपत्यमौपगवः। तद्धितेनमुक्तेउपग्वपत्यमितिनसिद्ध्यति। अस्त्यत्रविशेषः। द्वेह्यत्रविभाषे। दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्। समर्थानांप्रथमाद्वेतिच। तत्रैकयावृत्तिर्विभाषा। अपरयावृत्तिविषयेविभाषापवादः। क्रियमाणेऽपिवैअन्यतरस्यांग्रहणेषष्ठीसमासोनप्राप्नोति। किंकारणम्। पूरणेनेतिप्रतिषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अनाएतत्पर्यवपन्नम्। एतदपिपूरणान्तमेव। कथम्। पूरणंनामार्थस्तमाहतीयशब्दः। अतःपूरणम्। योऽसौपूरणान्तात्स्वार्थेभागेअन्सोऽपिपूरणमेव। एवंतर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासोभविष्यति॥ प्राप्तापन्नेचद्वितीयया॥ ॥ किमर्थश्चकारः। अनुकर्षणार्थः। किमनुकृष्यते। अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते। किंप्रयोजनम्। अन्यतरस्यांसमासोयथास्यात्। समासेनमुक्तेवाक्यमपियथास्यात्। जीविकांप्राप्तइति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। प्रकृतामहाविभाषातयावाक्यमपिभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। द्वितीयासमासोऽपियथास्यादिति जीविकाप्राप्तइति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। अयमप्युच्यतेद्वितीयासमासोऽपितदुभयंवचनाद्भविष्यति। एवंतर्हिनायमनुकर्षणार्थश्चकारः। किंतर्ह्यत्वमनेनविधीयते। प्राप्तापन्नेद्वितीयान्तेनसहसमस्येतेअत्वंचभवतिप्राप्तापन्नयोरिति। प्राप्ताजीविकांप्राप्तजीविका। आपन्नाजीविकामापन्नजीविका॥

ननुतदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ प्राप्ता॥ अत्वंचभवतीति। चकारेणसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयतेसौत्रत्वाच्चनिर्देशस्यप्रकृतिभावःप्रगृह्याश्रयोनभवति। यद्वासमाहारद्वन्द्वेकृतेविषयसप्तम्यकारादेशापेक्षाक्रियतेसुबितिचानुवर्तनात्प्राप्तापन्नयोरेवसंनिधानात् उपसर्जनसंज्ञाभवति। सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा। प्राप्ताजीविकामिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्राप्ताशब्दस्यसमासः॥ ॥

कालाः॥इहवृत्तिवाक्ययोःसमानार्थत्वंन्याय्यंमासोजातस्येतिचवाक्येजातस्यविशेषणत्वादप्राधान्यंसमासेतुमासजातोदृश्यतामित्यादौजातस्यैवकार्यसंबन्धावगमात्प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यंचलक्ष्यतइतिमत्वापृच्छति।किंप्रधानइति।योसाविति।षष्ठीनिवृत्तौन्यायकथनंसंबन्धस्यचान्तर्भावादनुद्भवएवनिवृत्तिः।अभिहितइति।प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनमनुद्भूतोपिसंबन्धोगुणभावेनसमासाभिधेयत्वादभिहितइत्युच्यते।तत्राभिहितोपिकश्चिन्नान्तर्भवतियथाराज्ञःपुरुषइत्यत्रवाक्येषष्ठ्यासंबन्धोभिधीयतेनतुक्वचिदन्तर्भावमुपयाति।राजसखादौवहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावोऽस्तिनत्वभिधानमित्युभयोपादानम्।इहपरिमाणंजातस्यप्रतिपादयितुंवाक्येपरिमाणिनएवषष्ठीकर्तव्या।मासोजातस्येति।मासस्यजातइतिह्यभिधीयमानेविवक्षि-

कालाःपरिमाणिना॥ ॥किंप्रधानोयंसमासः।उत्तरपदार्थप्रधानः।यद्युत्तरपदार्थप्रधानःसधर्मेणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम्।अन्येषुचोत्तरपदार्थप्रधानेषुयेवासावन्तर्वर्तिनीविभक्तिस्तस्याःसमासेपिश्रवणंभवति।तद्यथा।राज्ञःपुरुषोराजपुरुषइति।इहपुनर्वाक्येषष्ठी।समासेप्रथमा।केनैतदेवंभवति।योसौमासजातयोरभिसंबन्धःसमासेसनिवर्तते।अभिहितःसोर्थोन्तर्भूतःप्रातिपदिकार्थःसंपन्नःतत्रप्रातिपदिकार्थेप्रथमेतिप्रथमाभविष्यति।नतर्हीदानीमिदंभवतिमासजातस्येति।भवतिबाह्यमर्थमभिसमीक्ष्यषष्ठी॥कालस्ययेनसमासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः।कालस्ययेनसमासःसोपरिमाणी।तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः।अगमकोनिर्देशः।अनिर्देशः।नहिजातस्यमासःपरिमाणम्।कस्यतर्हित्रिंशद्रात्रस्य।

तोर्थोनप्रतीयते।तत्रयथाचित्रागावोस्येतिवाक्येयद्यपिगवांप्राधान्यंतथापिचित्रगुरितिवृत्तावप्राधान्यमेवतथेहापिवृत्तिवाक्ययोःपरिमाणिनःप्राधान्याप्राधान्येशब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः।भवतिबाह्यमिति।परिमाणपरिमाणिसंबन्धएवसमासेन्तर्भूतोनतुबाह्यसंबन्ध्यपेक्षोमासजातस्यवस्त्रमित्यादिरपिसंबन्धइत्यर्थः।नहिजातस्येति।तस्यहिदिष्ट्यादिःपरिमाणंनतुमासः।नापितत्सत्तायामासःपरिमाणंसत्तायानित्यत्वान्नापिजन्मक्रियायास्तस्याएकक्षणभावित्वान्मासेनसंबन्धासंभवात्।त्रिंशद्रात्रस्येति।ननुत्रिंशद्रात्रएवमासोनापरइतिभेदाभावादयुक्तमेतत्।नैषदोषः।कालोजातस्यमासेनपरिच्छिद्यते।तथाहि।कियानुकालोस्यजातस्येतिप्रश्नेमासइत्यादिप्रतिवचनंसचपरिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मकएवसंपद्यतइत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्।

रामः ३५८

एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति। तद्यथेति। सिद्धं त्विति। कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते। अथवा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य संबन्धि तेन स कालो मासादिः समस्यत इत्यर्थः। कं पुनरिति। यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात्परिच्छेदकत्वासंभवः। अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि — परिच्छेदकत्वमस्त्येव। येन मूर्तीनामिति। तरुतृणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयोन्यदापचयः स प्रत्ययान्तराविशेषेपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः। यद्येवं तस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्याह। तस्यैवेति। परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः। तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे। तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः। न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किंचन विद्यते।१। नैको न चाप्यनेकोस्ति न युक्तो नापि चाश्रितः। द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवं रू-

तद्यथा। द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति। न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम्। कस्य तर्हि बदराणाम्। सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन। सिद्धमेतत्। कथम्। कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यत इति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। कं पुनर्भवान्कालं मत्वाह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः। तस्यैव कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च। कया क्रियया। आदित्यगत्या। तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति संवत्सर इति च भवति। यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम्। एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम्। एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। मासौ जातस्य मासा जातस्येति। द्विगोश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। द्विमासजात त्रिमासजातः। उक्तं वा। किमुक्तम्।

पः प्रकाशते॥२॥ संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः। संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते इति॥३॥ कया क्रिययेति। क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः। आदित्यगत्येति। आदित्यादिसाधनभेदाद्भिन्नैव क्रिया। आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति। यद्येवमिति। जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते। न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित्त्रिंशद्रात्रोस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात्। न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं काल एव हि संसर्गिभेदाद्वा समासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य। ॥

अनभिधानादिति।समासेद्वित्वादेरनवगमात्।एकत्वंत्वत्रप्रातिपदिकार्थस्यतथाभूतत्वात्प्रतीयते।वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च।द्वित्वादिकास्तुसंख्यावस्त्वन्तरापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा।तदुक्तंहरिणा।शौर्पिकेमासजातेचपरिमाणंस्वभावतः।उपाधिभूतमाश्रित्यसंख्याभेदेनवर्ततइति।उत्तरपदेनेति।तद्धितार्थेत्यत्रेदमुक्तंतदेवशिष्यानुग्रहायस्मारितम्॥नञ्॥इहाब्राह्मणादिनाक्षत्रियादेरभिधानंलोकेदृश्यतेतत्रप्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणायप्रश्नः।किंप्रधानइति।त्रयश्चात्रपक्षाः।अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्षणाःसंभवन्ति।यदाजातौब्राह्मणशब्दोवर्ततेअविद्यमानंब्राह्मण्यंयस्यसोऽब्राह्मणःक्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थःप्रधानः।यदात्वसत्त्वामान्यवृत्तिर्नञ्ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यतेब्राह्मणत्वेनासन्अन्यथातुसन्नर्थःक्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यतेतदापूर्वपदार्थःप्रधानः।यदातुदुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वाब्राह्मणशब्दःक्षत्रियेप्रयुज्यतेब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्चस्वाभाविकीनञाद्योत्यतेतदोत्तरपदार्थप्रधानः।यद्यपीहार्थोननिर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते।द्वन्द्ववत्त्वत्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदा

एकवचनेतावदुक्तम्।अनभिधानादिति।द्विगोःकिमुक्तम्।उत्तरपदेनपरिमाणिनाद्विगोःसमासवचनमिति॥कालाःपरि॥नञ्॥ ॥किंप्रधानोयंसमासः।उत्तरपदार्थप्रधानः।यद्युत्तरपदार्थप्रधानःअब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनंप्राप्नोति।अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हिभविष्यति।यदिअन्यपदार्थप्रधानःअवर्षाःहेमन्तइतिहेमन्तस्ययल्लिङ्गंवचनंचतत्समासस्यापिप्राप्नोति।पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हिभविष्यति।

र्थप्राधान्यंनाशङ्कितम्।एवंपक्षत्रयसंभवेत्वप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह।उत्तरपदार्थप्रधानइति।ब्राह्मणमात्रस्येति।इहानियतगुणस्यगुणविशेषप्रतिपादनायविशेषणंप्रवर्ततेनतदुपघाताय।यदिचनञाब्राह्मणपदार्थःप्रतिषिध्यतेतदासर्वात्मनातदर्थस्याभावात्कथंप्राधान्यंस्यात्।तस्मात्तत्कृतविशेषावचनान्नञनर्थकएवेतिब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोःपर्यायताप्रसज्येत।अन्वाख्यानाद्धिसाधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्यसमासस्यस्यात्।अवर्षाइति।नचात्रपरवल्लिङ्गतास्ति।यस्मान्न्यासभेदेनद्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेवसोक्ता।वचनदोषस्तुयथान्यासेप्यपरिहार्यएव।किंचनञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वआश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेनबहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणकोदेशइत्यादिनसिध्यति।असःअसर्वस्मायितिचोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्सदादिसर्वनामकार्यप्रसङ्गः।सर्वादीनिसर्वनामानीत्यत्रसंज्ञोपसर्जनस्यप्रतिषेधाभिधानात्।

अव्ययसंज्ञेति। अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः। पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह नैष दोष इति। पाठेनापीति। पाठाभावात्समासस्य माभूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। नेदं वाचनिकमिति। वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम्। एतदुक्तं भवति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु सत्त्वरूपम्। केचिदर्थैरिति। धर्माधर्मवशात्। अथवेति। ब्राह्मणभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः। पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः।

यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति। अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति। नैष दोषः। पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते। न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते। यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते। पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा। किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्। कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यन्नञः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति। स्वाभाविकमेतत्। अथवा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथवा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः। ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः।

इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः। समास इति। समासार्थ इत्यर्थः। अत्रापि पक्षे दोषः। यदि तावत्स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति। तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः। असर्वस्मा यस इत्यादौ च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः स्यात्। आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षा हेमन्तो नर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह। अथवेति। एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धिनः सुप्शब्दस्य लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात्। ॥

नञ्विशिष्टस्येति। आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः। कः पुनरसाविति। भावाभावयोर्विरोधाद्नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यत इति भावः। निवृत्तपदार्थक इति। निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थः। सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः। इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह। यदा पुनरिति। किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते। अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः। किं नेति। ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः। अथेति। नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति। नप्रयुज्यमान इति। ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ् निवर्तयेद् वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तुम्। एवं-

इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति। अस्त्यत्र विशेषः। राजाविशेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति। इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते। तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति। कः पुनरसौ निवृत्तपदार्थकः। यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते। किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी। किं चातः। यदि स्वाभाविकी। किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति। अथ वाचनिकी। तद्वक्तव्यम्। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति। एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः। ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति। कथम्। कीलप्रतिकीलवत्। तद्यथा। कीलआहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति। यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यान्न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुः। नेत्येव राजानो ब्रूयुः।

तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः। अयमत्रार्थः। केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते। यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ्। पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते। कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यत इत्याह। कीलप्रतिकीलवदिति। यथा महता कीलेन प्रतिकीलउत्खन्यते। तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगेण निवृत्तिरित्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते। यद्येतदिति। प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभृयुरित्यर्थः। ॥

इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह। एवं तर्हीति। नञ्निमित्तेति। क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत इत्यर्थः। यदि पुनरिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते। स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते। एवं यथेति। प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः। सर्व इति। तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवासौ नञा द्योत्यते। अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते। गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं पराश्रयमुच्यते स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मण-

एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः। ननु चोक्तं किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति। नञ्निमित्तात्तूपलब्धिः। तद्यथा। समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति। यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते। एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवर्तत इति। नेत्युक्ते संदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तत इति। तत्रासंदेहार्थो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते। एवं चैतत्। अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति। तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति। समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते। जातिहीने गुणहीने च। गुणहीने तावत्। अब्राह्मणोऽयम्॥

स्य गुणानाह। तप इति। तपश्चान्द्रायणादिकर्म। श्रुतं वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम्। योनिर्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म। ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः। ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः। गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह। तपःश्रुताभ्यामिति। अधुना लोकप्रसिद्धान्बाहुल्येन तथा दृष्टान्गुणानाह। गौर इति। पूर्वे पञ्चाला इति। अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात्। तैलमिति। यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम्। शुक्ल इति। स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम्। स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः।

भा॰कै॰ यस्तिष्ठन्निति। तपःश्रुतयोरभावान्निन्द्यात्राऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रे अवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणश
३५१ ब्दप्रयोगो न जातुस्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते। न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम्। द्वयोरपि
समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण। जातिहीनेद्विति। तत्रस्तुस्वाब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिर-
ध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय। संदेहादिति। संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः। गुणैकदेशदर्शनाद्धि गुणस-
मुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञं प्रयुङ्क्ते ऽब्राह्मणोऽयमि-
ति। जातिकृतेति। जात्यभावकृतेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अयमत्रार्थः। एक

यस्तिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणोयं यस्तिष्ठन्भक्षयति। जातिहीने संदेहाद्दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। सं-
देहात्तावद्गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वा ध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्म-
ण इत्यब्राह्मणोयमिति। अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति। तत्र संदेहाद्ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चा-
र्थस्य निवृत्तिः। दुरुपदेशाच्च दुरुपदिष्टमस्य भवति। अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति। स तत्र गत्वा यं प-
श्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततश्च पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः। अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य
भवति। तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। आतश्च संदेहाद्दुरुपदेशाद्वा।
न ह्ययं कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वा ध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। निर्ज्ञातं तस्य भवति। इदं खल्वपि
भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति। किम्। अनेकमिति। किमत्र संगृहीतम्। एकवचनम्। कथं पुन
रेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात्।

देशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोभिधीयते। यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघा
त उच्यते। माषराशिवर्णमिति। कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपण आसीनमिति। आचाराभावकथनम्। निर्ज्ञातमिति। भ्रा
न्तिबीजाभावाद्यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद्ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगादब्राह्मणशब्दस्यापि प्र- रामः
योगाभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम्। इदानीं तत्रैवोपचयमाह। इदं खल्वपीति। अनेकमित्यु ३५१
त्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्त
दा बहुवचनं प्राप्नोत्यथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदाऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति। ॥

प्रसज्यायमिति।विधायेत्यर्थः।निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनियतसंख्यद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः।एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधउच्यते।पर्युदासेतु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः।यस्माद्द्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथा क्षत्रियादौब्राह्मणत्वम्।ततो यथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः।यत्र तु खल्विति।यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात्क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नः भवतीति।अयमर्थः आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोस्तु पूर्वं वा।धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपो वश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः।न न इति।आबाधे चेति द्विर्वचनम्।पुत्रैः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधः।न इति बाषष्ठी।अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः।अन्यथा न प्रियमित्येव वाच्यं स्यात्।तस्माद्यत्र वाक्येपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति।अब्राह्मणत्वमिति।नब्राह्म-

प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति।तद्यथा।आनय।आसय।शायय।भोजय।अनेकमिति।यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते।यत्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति।भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः।तद्यथा।न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति।इहाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतापरत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः।तत्र को दोषः।स्वरे हि दोषः स्यात्।अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत।अब्राह्मणत्वमिति चेष्यते।नञ्समासे भाववचने उक्तम्।किमुक्तम्।त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति।नञ्॥ईषदकृता।ईषद्गुणवचनेन।ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम्।अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत।ईषद्गार्ग्यः।इह च न स्यात्।ईषत्कडार इति।ईषद॥

णस्य भाव इति युगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे·यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात्पुनः प्रसङ्ग·विज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्प्रत्ययस्वरश्चेष्यत इति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ।तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः।ईषत्।ईषद्गार्ग्य इति।यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षो हि योगः गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः।ईषत्कडार इति।गडेः कड चेत्यारन्प्रत्ययान्तत्वात्कृदन्तः कडारशब्दः।क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहुः।तदयुक्तम्।कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते।अथाप्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात्तथापीषद्भुक्त ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात्। ॥

षष्ठी॥किमर्थमिति।सूत्रेणैवात्रसमासःसिद्धइतिप्रश्नः।अपकर्षइति।अपवादइत्यर्थः।कापुनरिति।प्रतिपदविधानायामपिसमासप्रतिषेधविषयेकृद्योगोस्तिकृद्योगायामपिप्रतिपदविधानमितिविषयविभागाज्ञानात्पृच्छति।सर्वाषष्ठीति।साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेनविधानात्प्रतिपदविधानेत्यर्थः।कृच्छब्दोपादानेनतुयाविहितासैवकृद्योगोच्यते।तत्रशेषविवक्षायांषष्ठीशेषइत्यनेनैवसिद्धायांषष्ठ्यांज्ञोविदर्थस्यकरणइत्यादिप्रकरणंसमासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धंषष्ठीभवत्येवश्रूयतएवनतुतस्याःसमासोभवतीत्यर्थः।समासेहिसतितस्याअभावःस्यात्।तस्मात्प्रतिपदविधानेतिनवक्तव्यंतस्मिन्नुच्यमानेकृद्योगेतिनवक्तव्यम्।अशेषविषयेविधानार्थत्वात्कर्तृकर्मणोःकृतीत्यस्यसमासनिवृत्तौसामर्थ्याभावात्सूत्रेणैवसमासस्यसिद्धत्वात्।प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपिकथ्यते।तत्स्थैरिति।तच्छब्देनसन्निधानाद्गुणाएवपरामृश्यते।तेनायमर्थः।स्वात्मनियेगुणाःअवस्थितास्तैःसहसमासेनचस्वात्मन्यवस्थानंगुणानांसंभवतिभेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य।सर्वस्यचगुणस्यद्रव्याश्रयत्वात्।तस्मादभिधानव्यापारापेक्षयातत्स्थत्वमुच्यते।इहकेचिद्गुणाःशब्देनद्रव्यान्नि-

षष्ठी॥कृद्योगाच॥कृद्योगाचषष्ठीसमस्यतइतिवक्तव्यम्।इध्मप्रव्रश्चनः।पलाशशातनः।किमर्थमिदमुच्यते।प्रतिपदविधानाचषष्ठीनसमस्यतइतिवक्ष्यतितस्यायंपुरस्तादपकर्षः।कापुनःषष्ठीप्रतिपदविधानाकाचकृद्योगा।सर्वाषष्ठीप्रतिपदविधानाशेषलक्षणांवर्जयित्वा।कर्तृकर्मणोःकृतीतितुयाषष्ठीसाकृद्योगा।तत्स्थैश्चगुणैः॥तत्स्थैश्चगुणैःषष्ठीसमस्यतइतिवक्तव्यम्।ब्राह्मणवर्णः।

ष्कृष्टाएवप्रत्याय्यन्तेनतुद्रव्योपरञ्जकत्वेन।यथाचन्दनस्यगन्धइति।सर्वदावैयधिकरण्यमेवगुणगुणिनोःनकदाचिच्चन्दनगन्धइतिसामानाधिकरण्यंभवति।शुक्लादयस्तुगुणाःकदाचिन्निष्कृष्टरूपाःशब्दैरुच्यन्तेपटस्यशुक्लइति।कदाचिद्द्रव्यैकत्वमापन्नाःशुक्लःपटइति।तस्माद्द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरितिविशेषणंरूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादयउदाहरणम्।अथबलाकायाःशौक्ल्यमितिसमासःकस्मान्नभवति।तत्स्थंहिशौक्ल्यम्।सर्वदावैयधिकरण्येनसंबन्धात्।नैषदोषः।शौक्ल्यशब्देनशुक्लोगुणोभिधीयतेशुक्लशब्दस्यद्रव्येवर्तमानस्यतस्मिन्नेवप्रवृत्तिनिमित्तेभावप्रत्ययविधानात्।नचासौतत्स्थः।अभेदाध्यवसायेनद्रव्यंप्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लःपटइति।अर्थस्यचतत्स्थत्वमाश्रीयतइतिशब्दभेदेप्यर्थस्याभेदान्नास्तिशुक्लस्यगुणस्यतत्स्थत्वम्।रूपवान्पटइत्यादौतुनास्तिगुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः।भेदाश्रयेणैवमत्वर्थीयप्रयोगादितिरूपस्यतत्स्थत्वमव्यावृत्तमितिपटरूपमितिसमासोभवत्येव। ॥

नतुतद्विशेषणैरिति।तच्छब्देनगुणाःपरामृश्यन्ते।तेषांगुणानांयानिविशेषणानितद्वचनैःसहसमासोनभवतीत्यर्थः।घृतस्यतीव्रइति।तीव्रोगन्धस्यविशेषणम्।चन्दनस्यमृदुरिति।स्पर्शस्यमृदुत्वंविशेषणम्।नतुघृतस्यगन्धेनसंबन्धोनतुतद्गतेनतीव्रेणविशेषणेनेतिसामर्थ्याभावात्समासस्यप्राप्तिरेवनास्तितत्किंप्रतिषेधेन।एवंतर्हियदाप्रकरणादिवशात्तीव्रशब्दएवविशिष्टगन्धवृत्तिस्तदातदर्थोपजनितएवव्यतिरेकेघृतस्येतिषष्ठीतदाषष्ठीतिसमासप्रसङ्गः।यश्चगन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्यद्रव्यवाचिनासामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येवतत्स्यगुणाभिधायित्वात्समासप्र-

चन्दनगन्धः।पटहशब्दः।नदीघोषः।नतुतद्विशेषणैः।

नतुतद्विशेषणैरितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।घृतस्यतीव्रोगन्धः।चन्दनस्यमृदुरिति।किमर्थमिदमुच्यते।गुणेननेतिप्रतिषेधंवक्ष्यतितस्यायंपुरस्तादपकर्षः।किमर्थंपुनर्गुणेननेत्युच्यतेनपुनर्गुणवचनेननेत्युच्येत।नैवंशक्यमिहहिनस्यात्।काकस्यकार्ष्ण्यम् बलाकायाःशौक्ल्यमिति।एतदेवखल्वपितस्मिन्योगेउदाहरणम्।यद्धीदंब्राह्मणस्यशुक्लाःवृषलस्यकृष्णाइति।असामर्थ्यादत्रनभविष्यति।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।द्रव्यमत्रापेक्ष्यतेदन्ताः।तस्माद्गुणेननेतिवक्तव्यम्।गुणेननेत्युच्यमानेतत्स्थैश्चगुणैरितिवक्तव्यम्।तत्स्थैश्चगुणैरित्युच्यमानेनतुतद्विशेषणैरितिवक्तव्यम्।।षष्ठी।।ननिर्धारणे।।प्रतिपदविधानाच।।प्रतिपदविधानाचषष्ठीनसमस्यतइतिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।सर्पिषोज्ञानम्।मधुनोज्ञानम्।।ननि।।

सङ्गेप्रतिषेधउच्यते।नतुचतीव्रंघृतंमृदुचन्दनमितिसामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात्समासाप्रसङ्गा तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः।एवंतर्हिसौत्रस्यप्रतिषेधस्यविषयकथनमिदंनतुतद्विशेषणैरिति।तत्स्थत्वाभावात्तैःसमासःप्रतिषिध्यतएवेत्यर्थः।नपुनरिति।तत्रगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनासमासोनिषिध्यते।केवलगुणवाचिनारूपादिशब्देनसमासोभविष्यतीत्यर्थः।एतदेवेति।केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः।द्रव्यमत्रेति।ततश्चदन्तापेक्षयाब्राह्मणस्येतिषष्ठीतिशुक्लार्थेनसंबन्धाभावात्समासस्यप्रसङ्गाभावादनर्थःप्रतिषेधेन।।

॥

पूरण॥अर्थशब्दस्यप्रत्येकंसंबन्धाद्गुणेतिस्वरूपग्रहणंनभवतिनाप्यदेङ्।किंतर्हिसत्वेनिविशतेपैतीत्येतल्लक्षणलक्षितोगुणोगृह्यते।संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तुनगृह्यते।सामान्यादेरपिग्रहणप्रसङ्गात्।नापिशुक्लादेरेवग्रहणंकण्टकस्यतैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात्।गोविंशतिरित्यादौसंख्ययासमासोननिषिध्यतेशतसहस्रान्ताच्चनिष्कात्क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानंखारीशतमपिददातीतिमुनित्रयवचनाज्ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्चमुनिप्रयोगादस्यप्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यत्नगौरवादिशब्दसिद्धिः।गुणेकिमिति।वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः।भवतीतियद्यप्रकरणादिवशाद्धन्त्याद्यर्थएवावसितवृत्तिःशुक्लादिशब्दस्तदातदर्थोपजनितएवब्राह्मणादौव्यतिरेकइतिसामर्थ्यसद्भावात्समासप्र

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन॥ ॥गुणेकिमुदाहरणम्।ब्राह्मणस्यशुक्लावृषलस्यकृष्णाइति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।असामर्थ्यादत्रनभविष्यति।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।द्रव्यमत्रापेक्ष्यतेदन्ताः।इदंतर्हि।काकस्यकार्ष्ण्यंकण्टकस्यतैक्ष्ण्यंबलाकायाःशौक्ल्यमिति।इदंचाप्युदाहरणंब्राह्मणस्यशुक्लाःवृषलस्यकृष्णाइति।ननुचोक्तमसामर्थ्यादत्रनभविष्यतिकथमसामर्थ्यंसापेक्षमसमर्थंभवतीतिद्रव्यमत्रापेक्ष्यतेदन्ताइति।नैषदोषः।भवतिवैकस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यंनिर्ज्ञातंतदावृत्तिःप्राप्नोति।सतिकिमुदाहरणम्।ब्राह्मणस्यपक्ष्यन्।ब्राह्मणस्यपक्ष्यमाणः।नैतदस्ति।प्रतिषिध्यतेऽत्रषष्ठीलप्रयोगेनेति।याचश्रूयते।एषाबाह्यमर्थमपेक्ष्यभवतितत्रासामर्थ्यान्नभविष्यति।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।द्रव्यमत्रापेक्ष्यतेओदनः।इदंतर्हि।चोरस्यद्विषन्वृषलस्यद्विषन्।ननुचात्रापिप्रतिषिध्यतेवक्ष्यत्येतद्द्विषःशतुर्वावचनमिति।अव्ययेकिमुदाहरणम्।ब्राह्मणस्योच्चैर्वृषलस्यनीचैरिति।नैतदस्ति।असामर्थ्यादत्रनभविष्यति।

सङ्गइत्यर्थः।ननुगुणस्यगुण्यपेक्षत्वाद्गुणिनएवसमासनिषेधेनभाव्यंनचब्राह्मणःशुक्लगुणाधारः।नैषदोषः।गुणशब्देनकेवलगुणवाचिनोगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्चव्याप्तिन्यायाश्रयेणगृह्यन्तइतिगुणिनोगुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नःसमासप्रतिषेधः।प्रतिषिध्यतेत्रेति।आवर्जनवाचिपच्याश्रयेणब्राह्मणंपचेःकर्मेमन्यते।यथास्यलोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः।ततश्चब्राह्मणस्येतिषष्ठीपाकापेक्षयाकर्मणिनभवतीत्यर्थः।चोरस्यद्विषन्निति।तौसदित्यत्रतौग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वाद्द्विषोमित्रइत्येतत्सूत्रविहितोपिशतासत्संज्ञः।ननुचात्रापीति।तृन्नितिप्रत्याहारेणशतुरपिग्रहणात्।

सूर्यस्योदेतोरिति। सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः। वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति। विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते। अधात्वभिहितमिति। एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम् ॥कर्मणि॥ क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणादोषदर्शनात्पृच्छति। कथमिति। अकर्तरि क्ततेति। यः कर्तरि विधीयते य

कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम्। इदं तर्हि। ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति। एतदपि नास्ति। प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगेनेति। या च श्रूयते। एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः। इदं तर्हि। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः पुरा वत्सानामपाकर्तोः। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत्। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति। समानाधिकरणे किमुदाहरणम्। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य। शुकस्य माराविकस्य पाणिनेः सूत्रकारस्य। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि। सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य। ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। अधात्वभिहितमित्येवं तत्॥ कर्मणि च॥ ॥कथमिदं विज्ञायते। कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत इति। आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः। कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदकर्तरि क्तता समासवचनम्। कर्मणि षष्ठीति निर्देशश्चेदकर्तरि क्तता समासो वक्तव्यः। इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः। तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति। पुरां भेत्ता। यवानां लावकः। अपां स्रष्टा। कर्मणीत्येव सिद्धम्। अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति। किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति।

था कुम्भकार इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम्। केचित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेण कर्तरीत्युक्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट्। कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः।

द्रव्यमत्रेति।ब्राह्मणस्येतिषष्ठीभुक्तापेक्षयानभवतिनलोकाव्ययनिष्ठेतिप्रतिषेधात्।ततश्चब्राह्मणस्ययओदनादिस्सोन्येनभुक्तइत्यर्थःप्रतीयतइतिब्राह्मणस्यभुक्तेनसंबन्धाभावःप्रतिषेध्यमितिचेदिति।यदापारंपर्येणसंबन्धसंभवाद्भवतिवैकस्यचिदितिन्यायाद्वासमासशङ्कानिवारणायाबुधानांयत्नःक्रियतेतदातिप्रसङ्गोयत्नस्येत्यर्थः।इत्यर्थइति।अनेकार्थत्वान्निपातानाम्।तेनकर्मणीत्युच्चार्ययाषष्ठीविधीयतेसानसमस्यतइत्यर्थः।ततश्चाश्चर्योगवांदोहोगोपालकेनेत्याद्युदाहरणम्।नित्यम्।प्रतिषेधेसिद्धेऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्रसंभाव्यतेअनन्तरत्वाच्चप्रतिषेधोपीतिप्रश्नः।किमिहेति।विधिर्हीति।

क्तनिर्देशोऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः।अनर्थकःप्रतिषेधःअप्रतिषेधः।समासःकस्मान्नभवति।असामर्थ्यात्।कथमसामर्थ्यम्।सापेक्षमसमर्थंभवतीति।द्रव्यमत्रापेक्ष्यतेओदनः।प्रतिषेध्यमितिचेत्कर्तर्यपिप्रतिषेधः।अथैवंसतिप्रतिषेधःकर्तव्यइतिमन्यसे।कर्तर्यपिप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्।ब्राह्मणस्यागतः।ब्राह्मणस्यज्ञातइति।पूजायांचप्रतिषेधानर्थक्यम्।पूजायांचप्रतिषेधोऽनर्थकः।राज्ञांपूजितः।राज्ञामर्चितइति।कर्मणीत्येवसिद्धम्।तस्मादुभयप्राप्तौकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधः।तस्मादुभयप्राप्तौकर्मणीत्येवंयाषष्ठीतस्याःप्रतिषेधोवक्तव्यः।सतर्हिवक्तव्यः।नवक्तव्यः।इत्यर्थेऽयंचःपठितः।कर्मणिच।कर्मणीत्येवंयाषष्ठी॥कर्मणि॥नित्यंक्रीडाजीविकयोः॥ ॥किमिहनित्यग्रहणेनाभिसंबध्यतेविधिराहोस्वित्प्रतिषेधः।विधिरित्याह।कुतएतत्।विधिर्हिविभाषानित्यःप्रतिषेधः॥नित्यम्॥कुगतिप्रादयः॥ ॥प्रादिप्रसङ्गेकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः॥प्रादिप्रसङ्गेकर्मप्रवचनीयानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युत्।साधुर्देवदत्तोमातरंप्रति॥

महाविभाषाधिकारात्।नित्यइति।विधिविकल्पेनैवपाक्षिकस्यप्रतिषेधस्यसिद्धत्वात्प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेवनित्यःप्रतिषेधःसिद्धइतिकिंनित्यग्रहणेनेत्यर्थः।कुगति॥प्रादिप्रसङ्गइति।प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानांप्रतिषेधउच्यतेप्रत्यादिविषयएवायंनिषेधः।तथाचस्वत्योःसमासोभवत्येव।वृक्षंप्रतीति।वृक्षविद्युद्द्योतनयोःज्ञाप्तिक्रियाजनितस्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकःप्रतिरितिसामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः।संबन्धाभावेतुद्वितीयापिनस्यात्।

व्यवेतानामिति।व्यवहितानांपदान्तरेणपदानांसमासोनभवतीत्यर्थः।आमन्द्रैरिति।याहीत्यस्यांक्रियायांहर्योरुपनिपातात्तद्द्वारकोदध्योदनादाविवपरस्परसंबन्धोऽस्तीतिसमासप्रसङ्गः।तथाचैकस्वर्यंस्यादितितत्प्रतिषेधउच्यते।एवंपाणिनीयेलक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्यकात्यायनआत्मीयंलक्षणंकरोति।सिद्धंत्विति।तेनप्रत्यादीनांनभवति।आमन्द्रैरित्यत्रत्वाङ्ग्रहणेनप्राप्नोतीतिसामर्थ्यमेवनास्तीतिवक्तव्यंप्रादयः क्तार्थइति।अगत्यर्थमिदम्।वृत्तिविषयेक्तार्थवृत्तयःप्रादयः।एतदेवेति।कात्यायनाभिप्रायमेवप्रदर्शयितुंसौनागैरतिविस्तरेणपठितमित्यर्थः।सुराजेति।नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः।उपाधीनांप्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापिसमासोभवति।तेनातिक्रमणेप्यतिःसमस्यतेअतिसिक्तमेवभवतेति।

व्यवेतप्रतिषेधश्च॥व्यवेतानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहि।सिद्धंतुकाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्॥सिद्धमेतत्।कथम्।काङ्स्वतिदुर्गतयःसमस्यन्तइतिवक्तव्यम्।कु।कुब्राह्मणःकुवृषलः।कु।आङ्।आकडारः।आपिङ्गलः।आङ्।सु।सुब्राह्मणःसुवृषलः।सु।अति।अतिब्राह्मणःअतिवृषलः।अति।दुर्।दुर्ब्राह्मणःदुर्वृषलः।दुर्।गति।प्रकारकःप्रणायकःप्रसेवकः ऊरीकृत्यउररीकृत्य॥प्रादयः क्तार्थे॥प्रादयः क्तार्थेसमस्यन्तइतिवक्तव्यम्॥प्रगतआचार्यःप्राचार्यःप्रान्तेवासीप्रपितामहः।एतदेवचसौनागैर्विस्तरतरकेणपठितम्॥स्वतीपूजायाम्॥स्वतीपूजायामितिवक्तव्यम्।सुराजाअतिराजा॥दुर्निन्दायाम्॥दुर्निन्दायामितिवक्तव्यम्।दुष्कुलंदुर्गवः॥आङीषदर्थे॥आङीषदर्थइतिवक्तव्यम्।आकडारःआपिङ्गलः॥कुःपापार्थे॥कुःपापार्थइतिवक्तव्यम्।कुब्राह्मणःकुवृषलः॥प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमया॥प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयासमस्यन्तइतिवक्तव्यम्।प्रगतआचार्यःप्राचार्यःप्रान्तेवासीप्रपितामहः॥अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीयया॥अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययासमस्यन्तइतिवक्तव्यम्।

सुकरइत्यादौतूपपदसमासोस्त्येव।दुर्निन्दायामिति।प्रादिग्रहणेनयःसमासस्तस्यायंविषयनिर्देशइत्यर्थान्तरेपिगतित्वात्समासोभवतिदुष्कृतमिति।आङीषदर्थइति।क्रियायोगेतुगतित्वात्समासः आबद्धमिति।आमन्द्रैरित्यत्रतुसत्यपिसामर्थ्येमन्द्रंप्रत्यगतित्वात्तत्कृतेषदर्थाभावाच्चसमासाभावः।कुःपापार्थइति।प्रयुक्तेपिद्वेषान्निन्दाभवतिपापंतुवस्तुस्थित्यागर्हितमितिनिन्दापापयोर्भेदः।पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपिसमासोभवतिकालवणमिति।अन्येत्वाहुः।पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तयेकुःपापार्थइत्युच्यते।ईषदर्थेतूत्तरपदेकादेशविधानात्समासोभवत्येव॥ ॥

अव्ययंप्रवृद्धादिभिरिति।आदिशब्दःप्रकारेतेनयस्याव्ययस्यसमासोनदृश्यतेतस्यानेनसमासःकार्यः।उदात्तवतेति।सहसुपेत्यत्रोक्तमपिपुनरिहस्मरणायोक्तम्।अथवावार्त्तिकगृहीतोर्थोयोगविभागेनतत्रसाधितइतिपौनरुक्त्यभावः।अनुव्यचलदिति।अत्रपूर्वपरत्वात्तिङ्ङतिङइतिनिघातस्ततउदात्तवत्त्वाभावाद्गतिमतेतिपृथगुक्तम्।तत्रत्रयाणांपदानांसमासेकृतेसमासान्तोदात्तत्वंभवति।तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यनेनतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंनभवति।गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात्तत्रचोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनाद्धिशब्दस्यतुपूर्वपदत्वाभावात्।यत्परियन्तीति।उदात्तवतउदाहरणम्।निपातैर्यद्यदीतिनिघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्यप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात्परिशब्दस्ययन्तीत्यनेनसमासः।।उपपदम्।।अतिङितिकिमर्थमिति।यदितिङन्तस्य

अतिक्रान्तःखट्वामतिखट्वःअतिमालः।।अवादयःक्रुष्टाद्यर्थेतृतीयया।।अवादयःक्रुष्टाद्यर्थेतृतीययासमस्यन्तइतिवक्तव्यम्।अवक्रुष्टःकोकिलयाअवकोकिलः।।पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्या।।पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्यासमस्यन्तइतिवक्तव्यम्।परिग्लानोऽध्ययनायपर्यध्ययनः।।निरादयःक्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्या।।निरादयःक्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्यासमस्यन्तइतिवक्तव्यम्।निष्क्रान्तःकौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिःनिर्वाराणसिः।।अव्ययंप्रवृद्धादिभिः।।अव्ययंप्रवृद्धादिभिःसमस्यतइतिवक्तव्यम्।पुनःप्रवृद्धंबर्हिर्भवतिपुनर्नवःपुनःसुखम्।।इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच।।वाससीइवकन्येइव।।अव्ययमव्ययेन।।अव्ययमव्ययेनसमस्यतइतिवक्तव्यम्।प्रप्रयज्ञपतिम्।उदात्तवतातिङागतिमताचतिङाव्ययंसमस्यतइतिवक्तव्यम्।अनुव्यचलत्।अनुव्याकरोत्।यत्परियन्ति।।कुगति।।उपपदमतिङ्।। ।।अतिङितिकिमर्थम्।कारकोव्रजतिहारकोव्रजति।अतिङितिशक्यमवक्तुम्।कस्मान्नभवतिकारकोव्रजतिहारकोव्रजति।सुप्सुपेतिवर्तते।अतउत्तरंपठति।उपपदमतिङितितदर्थप्रतिषेधः।उपपदमतिङितितदर्थस्यायंप्रतिषेधः।कस्य।तिङर्थस्य।

समासोनिषिध्यतेतदासुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्यप्राप्त्यभावादनर्थकःप्रतिषेधः।अथतिङ्शब्देनतिङर्थोलक्ष्यतेतिङन्तार्थवाचिनःशब्दस्यसमासनिषेधार्थंतथापितदर्थशब्दस्तिङन्तएवभवतीत्यनर्थकएवप्रतिषेधइतिप्रश्नः।अतइति।यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकःप्रतिषेधइत्यर्थः।तच्छब्देनार्थशब्दसंनिधानेतिङर्थउच्यते।सतिङन्तस्यार्थोर्थोयस्यसतदर्थः।कस्येति।सामान्याभिधानाद्विशेषावधारणायप्रश्नः। ।।

कःपुनरिति।कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तदर्थश्चतिङन्तएवसंभवतिनान्यत्रेतिप्रश्नः।क्रियेति।अनेकार्थसंभवेपिसाध्यत्वात्क्रियाप्रधानम्।प्रधानंचार्थस्तिङ्ग्रहणेनवचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते।क्रियाप्रतिषेधोवेति।यदितिङ्ग्रहणेनवचनसामर्थ्यात्क्रियालक्षणीयातदाप्रतिपत्तिलाघवायसाक्षात्क्रियाप्रतिषेधःकर्तव्यइत्यर्थः।अत्रापिपक्षेसुबन्तस्यक्रियावाचित्वाभावाद्निर्विषयएवप्रतिषेधइत्याह।अथेति।कारकोगतइति।गतशब्दःक्रियावाच्युपपदंतत्रतुमुन्ण्वुलावितिण्वुल्।कर्तृगतइत्यर्थः।अत्रातिङ्ग्रहणात्समासाभावोन्यथागतकारकइतिस्यात्।अत्रचप्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयोण्वुल्तदाश्रयंगतशब्दस्यक्रियावाचित्वमितिसमासनिषेधः।नैतदिति।सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणम्।नचात्रसुबन्तंक्रियावाचि।प्रकृत्यर्थस्यह्यत्रगुणीभावःप्रत्ययार्थस्यकर्तुःप्राधान्यम्।तस्यचद्रव्यरूपेण-

कःपुनस्तिङर्थः।क्रिया।क्रियाप्रतिषेधोवा। अथवाव्यक्तमेवेदंपठितव्यमुपपदमक्रियेति।अथक्रियेतिकिंप्रत्युदाह्रियते।कारकोगतःकारकोयातः।नैतत्क्रियावाचि।किंतर्हि।द्रव्यवाचि।इदंतर्हि।कारकस्यगतिःकारकस्यव्रज्येति।एतदपिद्रव्यवाचि।कथम्।कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतीति।एवंतर्हिसिद्धेसतियदतिङितिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः।

कृताभिधानंप्रधानेनचव्यपदेशोभवतीतिद्रव्यवाचीत्युक्तम्।अतएवगतशब्दस्यसमासोनप्राप्नोति।तस्यानुपपदत्वाद्धातोश्चक्रियावाचित्वात्तदाश्रयाप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा।धात्वर्थस्यप्रत्ययार्थेनसंसृष्टत्वात्पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवात्समासस्यनप्रसङ्गः।धातोःसुबन्तत्वाभावाच्चकारकस्यगतिरिति।गमनंगतिरितिभावेप्रत्ययविधानात्।क्रियावाचित्वमस्तीतिभावः।एतदपीति।धातुरत्रसाध्यभूतांक्रियांप्रत्याययति।प्रत्ययस्तुतस्याएवक्रियायाउपसंहृतक्रमरूपांसत्वरूपतामाह।प्रत्ययार्थश्चप्रधानमितियत्सुबन्तंनतत्क्रियावाचियत्क्रियावाचिनतत्सुबन्तमित्यर्थः।द्रव्यवदिति।यथाघटादेर्द्रव्यस्यलिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धःतथाकृदभिहितस्यापिभावस्येत्यर्थः। ॥

अनयोरिति।नन्वत्रैवसूत्रेअतिङ्ग्रहणात्सुपोनिवृत्तिर्ज्ञाप्यतांपूर्वत्रकथंज्ञाप्यते।एवंतर्हियोगविभागःक्रियते।तेनातिङितिसूत्रद्वयपेक्षोविज्ञायतइत्यदोषः।अतिङ्ग्रहणेनचसमासोयोगद्वयविहितोविशेष्यतेअतिङन्तःसमासोभवतीतितेनसुपेत्यस्यैवनिवृत्तिर्ज्ञाप्यतेसुब्ग्रहणंतुपूर्वस्यपदकार्यार्थमनुवर्ततएव।भाष्येपिसमुदायस्यनिवृत्तिर्विवक्षितानतुकेवलस्यसुबित्यस्य।गतिकारकोपपदानामिति।एतत्सूत्रद्वयेसुपेत्यस्यनिवृत्त्यागतीनामुपपदानांचउत्तरपदात्सुबुत्पत्तेःप्राक्समाससिद्धिः।कारकाणांतुकर्तृकरणेकृताबहुलमितिसमासःक्रियते।तत्रकृद्ग्रहणात्प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासःतिङन्तेनतृतीयान्तस्यसुपेत्यस्यानुवर्तनात्समासाप्रसङ्गात्।कृदन्तेनैवसमासेसिद्धेकृद्ग्रहणंकृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्नेसुपिसमासार्थम्।अस्याश्चपरिभाषायाःपुंयोगादाख्यायामित्यत्रप्रयोजनानिवक्ष्यन्ते।यदितर्ह्युत्तरपदात्सुब्नोत्पद्यतेतदादधिसेचावित्यादौपदादित्वाभावात्षत्वप्रतिषेधोनप्राप्नोति।पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्चन।ततश्चतन्निबन्धनस्वरोनसिध्यति।नैषदोषः।निरुपपदात्सेचपतेःक्विपिकृतेषष्ठीसमासःक्रियतइतिषत्वनिषेधोभविष्यति।यद्वासुपेत्यस्यनिवृत्तौसत्यांयथेष्टंकार्यसिद्धयेक्वचिदुत्पन्नेसुपिसमासःक्वचित्प्राक्सुबुत्पत्तेः।एवंकारकसमासोपिबहुलग्रहणात्क्वचित्सुबन्तेनभवतीतिसहितस्यधनक्रीतेतिप्रयोगउपपन्नः।उत्तरपदशब्दःसमासावयवविशेषस्यरूढिरितितत्राप्यदोषः।यद्येतदिति।पूर्वेणोत्तरपदस्यानुपादानात्प्रश्नः।समर्थेनेति।सुबित्यस्यानुवृत्तौसत्यांसमासस्यपदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्।यद्येवमिति।ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गःशाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च।पूर्वंधातुरुपसर्गेणेति।ततस्तयोःसामर्थ्यमस्ति।उपसर्गार्थविशिष्टायाःक्रियायाःसाधनयोगात्।पूर्वंधातुःसाधनेनेति।ततश्चपूर्वंसाधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिःपश्चात्साधनसंसृष्टएवधातुरुपसर्गेणयुज्यतेनकेवलइतिधातूपसर्गयोःसमासाभावः।तत्रकृदन्तेनसमासोभवत्येवतिङन्तेनत्वतिङितिनिषेधान्नभवति।यत्रतुतिङन्तेनसमासइष्यतेसविषयोदर्शितः॥

अनयोर्योगयोर्निवृत्तंसुप्सुपेति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासोभवतीत्येषापरिभाषानकर्तव्याभवति।यद्येतज्ज्ञाप्यतेकेनेदानींसमासोभविष्यति।समर्थेन।यद्येवंधातूपसर्गयोरपिसमासःप्राप्नोति।पूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेपश्चात्साधनेनेति।नैतदस्ति।पूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेण।

उदात्तवतेति।अभिनिर्वृत्तस्येति।अनिष्पन्नस्यविशेषाकाङ्क्षायाअभावात्।अनुभूयतेसुखमुपास्यतगुरुरित्यादौधातुरेवसकर्मिकांक्रियांवक्त्युपसर्गस्तुद्योतकइतिनास्तिकश्चिदस्मिन्पक्षेदोषः।षष्ठीसमासादिति।नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः।कुम्भकारइति।पञ्चकेप्रातिपदिकार्थेप्रातिपदिकेनैवकर्मणउक्तत्वात्तत्रैवोपपदेऽणाभाव्यम्।अपवादविषयत्वाद्द्वितीयानुत्पादात्।कृतेचाणिकर्तृकर्मणोरितिषष्ठीभवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः।गतिकारकेति।ततश्चोत्तरपदेविभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासोभवतीत्यर्थः।अथवेति।षष्ठीसमासेपिदोषाभावइत्यर्थः।क्वचित्कार्येदोषदर्शनादाह।अने-

साधनंहिक्रियांनिर्वर्तयति तामुपसर्गोविशिनष्टि।अभिनिर्वृत्तस्यचार्थस्योपसर्गेणविशेषःशक्योवक्तुम्।षष्ठीसमासादुपपदसमासोविप्रतिषेधेन।षष्ठीसमासादुपपदसमासोभवतिविप्रतिषेधेन।षष्ठीसमासस्यावकाशः।राज्ञःपुरुषोराजपुरुषः।उपपदसमासस्यावकाशः।स्तम्बेरमःकर्णेजपः।इहोभयंप्राप्नोति।कुम्भकारोनगरकारः।उपपदसमासोभवतिविप्रतिषेधेन।नवाषष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः।नवार्थोविप्रतिषेधेन।किंकारणम्।षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासोभविष्यति।गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिसमासवचनात्।अथवाविभाषाषष्ठीसमासः।यदानषष्ठीसमासस्तदोपपदसमासोभविष्यति।अनेनैवयथास्यात्।तेनमाभूदिति।कश्चात्रविशेषः।तेनवास्मादनेनवा।अयमस्तिविशेषः।उपपदसमासोनित्यसमासःषष्ठीसमासःपुनर्विभाषा।ननुचनित्यंयःसमासःसनित्यसमासःयस्यविग्रहोनास्ति।नेत्याह नित्याधिकारेयःसमासःसनित्यसमासः।नैवंशक्यम्।अव्ययीभावस्यह्यनित्यसमासताप्रसज्येत।तस्मान्नित्यःसमासोनित्यसमासःयस्यविग्रहोनास्ति॥उपपद॥

नेति।सिञ्नित्यसमासयोरित्यत्रनित्यसमासग्रहणेनास्यग्रहणंयथास्यात्।अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रचानित्यसमासग्रहणेनास्यग्रहणंमाभूदितिभावः।यस्यविग्रहोनास्तीति।अस्यापिविग्रहाभावः।षष्ठीसमासेनमुक्तेपक्षेउपपदसमाससद्भावात्।नित्याधिकारइति।नित्यशब्दस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः।नैवंशक्यमिति।नित्यशब्दस्यस्वरितत्वंदोषवत्त्वान्नप्रतिज्ञायतइत्यर्थः।तदेवंप्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधोनपठितव्यः॥ ॥

अमैवा॥ यदर्थइति। यन्निवृत्त्यर्थोनियमःस्यादित्यर्थः। खपूयमिति। अधिकरणेशेतेरित्यच्। अतोमितिसोरम्भावः। अनेनानव्ययेनामासमासोमाभूदित्येवमर्थोयंनियमःस्यात्। अन्तरङ्गत्वादिति। अनुत्पन्नएवसावुपपदसमासेनभाव्यंपश्चात्सुपेतिसमासविधानकालेअनव्ययस्यामोसंभवान्नियमान्तरणवचनस्यचरितार्थत्वाद्विपरीतनियमोनभविष्यतीत्यर्थः। अमैवेति। एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते। ततोयेनवाक्येनामेवकेवलोविधीयतेनप्रत्ययान्तरसहितस्तेनवाक्येनयद्विधीयतेउपपदंतत्रसप्तमीनिर्दिष्टात्तदमासमस्यतेनान्यदित्यर्थः। अग्रेभोजमिति। विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्वितिद्वयोःक्त्वाणमुलोर्विधानादत्रसमासोनभवति। अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषाततःप्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनांनिमित्तत्वाद्निमित्तस्योपपदत्वात्समासप्रसङ्गः। प्राप्तविभाषायांत्वग्रादीनांप्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेवहेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः॥

अमैवाव्ययेन॥ ॥एवकारःकिमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्तिप्रयोजनम्। सिद्धेविधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारंनियमार्थोभविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हिभविष्यति। यथैवंविज्ञायेत। अमैवाव्ययेनेति। मैवंविज्ञायिअमाव्ययेनैवेति। अस्तिचेदानींकश्चिदनव्ययमम्शब्दोयदर्थोविधिःस्यात्। अस्तीत्याह। खपूयंब्राह्मणकुलमिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्रसमासोभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अमैवयत्तुल्यविधानमुपपदंतत्रयथास्याद्। अमाचान्येनयत्तुल्यविधानंतत्रमाभूदिति। अग्रेभोजम्। अग्रेभुक्त्वा। अग्रादिष्वप्राप्तविधेःसमासप्रतिषेधंचोदयिष्यतिसनवक्तव्योभवति। अमै॥ शेषोबहुव्रीहिः॥ ॥शेषइत्युच्यतेकःशेषोनाम। येषांपदानामनुक्तःसमासःसशेषः। शेषवचनंपदतश्चेन्नाभावात्। शेषवचनंपदतश्चेत्तन्न। किंकारणम्। अभावात्। नहिसन्तितानिपदानियेषांपदानामनुक्तःसमासः। अर्थतस्तर्हिशेषग्रहणम्। येष्वर्थेषुअनुक्तःसमासःसशेषः। अर्थतश्चेदविशिष्टम्। अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति। कुतः। पदतः। नहिसन्त्यर्थाःयेष्वर्थेष्वनुक्तःसमासः। त्रिकतस्तर्हिशेषग्रहणम्। यस्यत्रिकस्यानुक्तःसमासःसशेषः। कस्यचानुक्तः। प्रथमायाः॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेमहाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥

शेषो॥ पदस्यार्थस्यचसर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्यपृच्छति। शेषइति। पदतश्चेदिति। पदेनपदतइत्याद्यादित्वात्तसिः। नहीति। सर्वेषांसामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः। नहिसन्त्यर्थाइति। पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषुतत्पुरुषाव्ययीभावविधानात्। प्रथमायाइति। द्वितीयादीनांप्रतिपदंसमासविधानात्प्रथमायाःशेषत्वंततश्चप्रथमान्तानांपदानांबहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणानांभवति। कण्ठेकालइत्यादौतुसप्तमीविशेषणइतिपूर्वनिपातविधानाज्ज्ञापकाद्भवति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥

अनेक॥ अनेकग्रहणस्य वार्त्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः। पदग्रहणमिति। अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते अर्थान्तर आश्रीयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः। यथा मे मातेति। कश्चित्केनचित्पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति स आह यथा मे मातेति। एतानि पदानि तथा मे पितेत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः। अथ वा स्नाहीति कश्चित्केनचिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः। ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम्। अश्रुतवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथानद्यां सिस्नासुः कश्चिदुच्यते नद्यां ग्राहाः सन्तीति तस्माच्च मा स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते। अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यत इति प्रश्नः। स्वपदार्थेपीति। अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः। पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात्। तत्पुरुष इति। बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः। परं कार्यत्वाच्चेति। ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः। शेषवचन इति। शेषग्रहणं प्रत्याख्यानं स्मारयति। संख्येति। द्वीरावतीको वीरपुरुषकोऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम्। ॥

अनेकमन्यपदार्थे॥ ॥पदग्रहणं किमर्थम्। इहानेकमन्यार्थ इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्याद्। यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नातं भो इति। पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथान्यग्रहणं किमर्थम्। अनेकं पदार्थे इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्याद् राजपुरुषः तक्षपुरुष इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्। परं कार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति। परं कार्यत्वे च न दोषः। शेष इति वर्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति। शेषवचन उक्तम्। किमुक्तम्। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति। अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन। एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम्।

अक्रियमाणइति।नीलोत्पलंसरइत्यत्रापिविशेषानुपादानादन्यपदार्थेपि स्वपदार्थेइवतत्पुरुषोबहुव्रीहिंबाधेतकण्ठेकालइत्यादिव्यधिकरणपदोबहुव्रीहेरवकाशःस्यात्।अन्यग्रहणेतुसतिस्वपदार्थेसावकाशम्।तत्पुरुषंपरत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइतिनकश्चिद्दोषः।अथेति।एकनिवृत्त्यर्थंतावदनेकग्रहणंनोपपद्यते।पदविधित्वात्सामर्थ्येसतिबहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्चसामर्थ्यस्य।नापिबहूनांसमासार्थमनेकग्रहणंतद्धितार्थेत्यनेनउत्तरपदेपरतःसमाससंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्बहूनांबहुव्रीहेःसिद्धत्वादितिप्रश्नः।सर्पिषोपिस्यादिति।अपिशब्दोबिन्द्वर्थेवर्ततेइतितस्यापिबहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्चकप्समासान्तप्रसङ्गःपदान्तरेणस्यादित्यनेनचास्यसामर्थ्यमस्तीति

अक्रियमाणेह्यन्यग्रहणेयथैवतत्पुरुषःस्वपदार्थेबहुव्रीहिंबाधतएवमन्यपदार्थेपिबाधेत।अथानेकग्रहणंकिमर्थम्।अन्यपदार्थइतीयत्युच्यमानेएकस्यापिपदस्यबहुव्रीहिःस्यात्।सर्पिषोपिस्यात्।गोमूत्रस्यापिस्यात्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।सुप्सुपेतिवर्तते।इदंतर्हिप्रयोजनम्।बहूनामपियथास्यात्।सुसूक्ष्मजटकेशेनसुनताजिनवाससा॥उत्तरार्थंच॥उत्तरार्थंचानेकग्रहणंकर्तव्यम्।चार्थेद्वन्द्वः अनेकस्मिन्निति।इहापियथास्यात्।प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशाइति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिबहूनामपिसमासोभवतीति।यदयमुत्तरपदेद्विगुंशास्ति।

समर्थपरिभाषापिनव्यावृत्तिंकरोतीत्येवंकेचिद्व्याचक्षते।अन्येत्वाहुः।अपिःपदार्थेत्यत्राप्यर्थताबिन्द्वादेर्निराकृता।तस्मात्स्यादितिपदंबिन्द्वर्थेवर्ततइतितस्यबहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः।अतिङ्ग्रहणेनचपूर्वमेवसुप्सुपेत्यस्याविच्छिन्नत्वादेकस्यापितिङन्तस्यप्राप्तिःस्यात्।नैतदिति।योगद्वयएवातिङ्ग्रहणेनसुप्सुपेत्यस्यासंबन्धोज्ञापितोऽन्यत्रसुप्सुपेत्यनुवर्ततएवेत्यर्थः।बहूनामपीति।अन्यथासुप्सुपेतिगुणेसंख्याया अविवक्षितत्वाद्द्वयोरेवस्यात्।उत्तरपदइति।द्विगुग्रहणंतद्धितार्थेत्यनेनविहितस्यसमासस्योपलक्षणंतेनदिशःसमानाधिकरणेनोत्तरपदेसमासावयवविशेषेपरतःसमासविधानंबहूनांसमास्यज्ञापकमित्यर्थः।द्विगुस्तुद्व्यन्हजातादौसावकाशत्वान्नज्ञापकः।

तत्पुरुषोपीति। ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात्। ग्रहणेनेति। विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः। तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वादत्र तत्पुरुषाभावः। यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिरथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात्। नैष दोषः। तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेति संख्या प्रतीयते द्वितीयेत्यपि। द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव संख्याप्रतीतिर्बाध्यते तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्याया अबाधः। चित्रगुरिति। सत्यनेकग्रहणे सुबित्येव चानुवर्तते न तु सुपेति। तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य। ततश्चोत्तरपदमपि तेनप्र

तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति। नैष दोषः। ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। अनेकवचनमुपसर्जनार्थम्। अनेकग्रहणं क्रियते। उपसर्जनार्थम्। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्। चित्रगुः शवलगुरिति। नवैकविभक्तित्वात्। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। एकविभक्तित्वात्। एकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शवलगुरिति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्य। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति। यदि तर्हि कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते। एतदप्येकविभक्तियुक्तम्। इहापि प्राप्नोति। राजकुमारी। तक्षकुमारी। राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति। राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि।

स्थाप्यत इति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः। नवेति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः। यदि तर्हीति। अयं भावः। चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्येन कस्यचिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात्। अथ यथाकथंचिद् अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां पश्य तया कृतं तस्यैव देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्।

एकविभक्तियुक्तमेवेति। अयंभावः। नायंनियमः प्रथमान्तस्यैवकुमारीशब्दस्यषष्ठीसमासेनभाव्यंकिंतर्हिद्वितीयाद्यन्तस्यापि ततश्चसमासेविधीयमानेएकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः। एकग्रहणसामर्थ्यादिति। एकैकस्मिन्प्रयोगेसर्वस्यैवएकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणंपर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः। विभक्तियुक्तमिति। एतदपि किमर्थमुच्यतइतिचेत्संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्यथा अपूर्वनिपातइत्येतावदुच्यमानेसंज्ञानिर्दिष्टः स्यात्। पदार्थाभिधानइति देवदत्तपदस्ययावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणावक्तव्योऽन्यपदार्थेतस्यविधानात् ततोगतार्थत्वादनुप्रयोगोनप्राप्नोतीत्यर्थः।

राज्ञोयाकुमारीराजकुमार्याआनय। राज्ञोयाकुमारीराजकुमार्याःस्वम्। राज्ञोयाकुमारीराजकुमार्यांनिधेहि। राज्ञोयाकुमारीहेराजकुमारि इति। एकविभक्तियुक्तमेवयन्नित्यम्। नचैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेवराज्ञःकुमारीपश्यराजकुमारीपश्येत्यपिभवति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। एकग्रहणसामर्थ्यात्। यदिहियदेकविभक्तियुक्तंचानेकविभक्तियुक्तंचतत्रस्यादेकग्रहणमनर्थकंस्यात्। विभक्तियुक्तमपूर्वनिपातइत्येवब्रूयात्। पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात्। पदार्थाभिधानेप्रयोगस्यानुपपत्तिः। चित्रगुर्देवदत्तइति। किंकारणम्। अभिहितत्वात्। चित्रगुशब्देनाभिहितःसोर्थइतिकृत्वानुप्रयोगोनप्राप्नोति। नवानभिहितत्वात्। नवाएषदोषः। किंकारणम्। अनभिहितत्वात्। चित्रगुशब्देनानभिहितःसोर्थइतिकृत्वानुप्रयोगोभविष्यति। कथमनभिहितः। यदिदानीमेवोक्तंपदार्थाभिधानेनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति। सामान्याभिधानेहिविशेषानभिधानम्। सामान्येह्यभिधीयमानेविशेषोनभिहितोभवति। तत्रावश्यंविशेषार्थिनाविशेषोनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कः। देवदत्तइति। भवेत्सिद्धंयदासामान्येवृत्तिः। यदातुखलुविशेषेवृत्तिः तदानसिध्यति। चित्रागावोदेवदत्तस्येतिचित्रगुर्देवदत्तइति। तदापिसिद्धम्। कथम्।

यथाचार्थेद्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेचशब्दस्यप्रयोगोनभवति। एवमिहापिदेवदत्तादिपदानांनस्यात्। सामान्याभिधानेहीति। चित्रगुशब्देनतद्वन्मात्रमुच्यतेनतुविशेषः। यदासामान्यइति। चित्रागावोस्येत्येवंविग्रहेकृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्यबहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगोभवतु यदाविशिष्टेऽन्यपदार्थेबहुव्रीहिः क्रियतेतदानुप्रयोगासिद्धिः। ॥

नेदमुभयमिति।लौकिकेप्रयोगेवृत्तिवाक्ययोर्युगपत्प्रयोगाभावः।एकेनैवार्थस्यप्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात्।यदासमासइति।शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुंसमर्थःसमासोनविशेषमितिप्रक्रियायामपिसामान्येनविग्रहःकार्यइत्यर्थः।सामान्यस्यैवतर्हीति।सामान्यस्यसमासेनैवाभिधानात्।सामान्यमपीति।यथाविशेषोविशेषान्तरस्यनिवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपिविशेषाणांनिवर्तकंसद्विशेषएवेत्यर्थः।चित्रग्विति।लिङ्गसर्वनाम्नानपुंसकेननिर्देशःसामान्यवृत्तितामेवप्रकाशयितुंकृतः।सर्वंवाविश्वंवेत्यत्राकारप्रश्लेषःकृतोऽन्यथापर्यायप्रसङ्गःस्यात्।तत्रावश्यमिति।चित्रगुसर्वमित्युक्तेनह्येकमेवेतिविशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः।अथवेति।कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदितापरिहृताच।यदातुविभक्त्यर्थःसंबन्धादिरभिधीयतेसमासेनतदातद्वाचिनीविभक्तिर्मानुप्रयोजिद्रव्यंत्वनभिहितमितितद्वाचीशब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः।कथंपुनरन्यपदार्थइत्युच्यमानेविभक्त्यर्थएवगृह्यतइत्याह।तत्रहीतिपदेनप्रकृत्यर्थोपसर्जनःप्रत्ययार्थोभिधीयतइतिविभक्त्यर्थस्यैवप्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेनग्रहणमित्यर्थः।सर्वपश्चादिति।भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्यये नापिषष्ठीसमासः।अद्रव्यस्येति।असत्त्वभूतस्यविभक्त्यर्थस्यलिङ्गसंख्याभ्यांव्यवहारोनोपपद्यतइत्यर्थः।अपरइति।अकारप्रश्लेषोत्रव्याख्यानेनास्ति।

नेदमुभयंयुगपत्संभवतिवाक्यंसमासश्च।यदावाक्यंनतदासमासः।यदासमासोनतदावाक्यम्।यदासमासःसामान्येनतदावृत्तिः।तत्रावश्यंविशेषार्थिनाविशेषोनुप्रयोक्तव्यः।चित्रगुःकः।देवदत्तइति।सामान्यस्यैवतर्ह्यनुप्रयोगोनप्राप्नोति।चित्रगुःकः।चित्रगुतच्चित्रगुकिंचिच्चित्रगुसर्वमिति।सामान्यमपियथाविशेषस्तद्वत्।तत्रचित्रग्वित्युक्तेसंदेहःस्यात्सर्वंवाऽविश्वंवेति।तत्रावश्यंविशेषार्थिनाविशेषोनुप्रयोक्तव्यः।चित्रगुतदिति।अथवाविभक्त्यर्थोभिधीयते।एतच्चात्रयुक्तंयद्विभक्त्यर्थोभिधीयतेतत्रहिसर्वपश्चात्पदंवर्ततेअस्येति।विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्यलिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः।विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्यलिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः।बहुयवंबहुयवा।बहुयवः।बहुयवौबहुयवाइति।अपरआह।विभक्त्यर्थाभिधानेद्रव्यस्यलिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः।विभक्त्यर्थाभिधानेद्रव्यस्ययेलिङ्गसंख्येताभ्यांविभक्त्यर्थस्योपचारोनुपपन्नः।बहुयवंबहुयवा।बहुयवःबहुयवौ।बहुयवाइति।कथंह्यन्यस्यलिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारःस्यात्

आश्रयतइति।यदायदावधिकमन्वाख्यानंतदाशुक्लोगुणोस्येतिमतुब्लुकासामान्यमात्रेपदंसंस्क्रियतइत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेणपदप्रयोगेप्राप्तेविशेषणानांचाजातेरितिसूत्रेणगुणवचनानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिप्रतिपादितानि।वाक्यसंस्कारेतुन्यायसिद्धानिआश्रयविशेषाश्रयेणैवपदसंस्कारात्तत्रयद्यपिचित्रगुशब्देनसंबन्धोभिधीयतेतथाप्यभेदोपचारात्संबन्ध्यभिधीयते।तत्रद्विष्ठत्वेपिसंबन्धस्यप्रधानत्वात्स्वामिनएवाश्रयत्वंव्यवस्थाप्यतइतितद्गतेलिङ्गसंख्येभवतः नतुगवाश्रये।यदितर्हीति।यथाशुक्लशब्देनकदाचिद्गुणउच्यतेकदाचिद्गुणीतथाचित्रगुशब्देनकेवलस्यापिसंबन्धस्याभिधानंप्राप्नोतिसंबन्धिनएवतुसर्वदेष्यतेतन्नसिध्यतीत्यर्थः।कृत्स्नइत्युक्तंतदेवकार्त्स्न्यंप्रतिपाद्यते।सद्रव्यइति।द्रव्यशब्देनसत्त्वरूपोर्थउच्यते। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति।यदिविभक्त्यर्थस्यैवप्रधानस्यग्रहणमभिमतंस्यात्तदार्थग्रहणंनकुर्यात् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैवलाभादित्यर्थः।यदितर्हीति।यथाबहुव्रीहिणाविभक्त्यर्थस्याभिधानात्षष्ठ्यादयोनभवन्त्येवंलिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाःप्रत्ययानप्राप्नुवन्ति।सिद्धंत्विति।स्त्रियंयत्प्रातिपदिकंवर्ततेतस्माट्टाबादयोभवन्तीत्यर्थः।ततश्चसमासेनाभिहितेपिस्त्रीत्वेद्योतकाष्टाबादयोभवन्तीतिदोषाभावः।

सिद्धंतुयथागुणवचनेषु।सिद्धमेतत्।कथम्।यथागुणवचनेषु।कथंगुणवचनेषु।गुणवचनेषूक्तम्।गुणवचनानांशब्दानामाश्रयतोलिङ्गवचनानिभवन्तीति।तद्यथा।शुक्लंवस्त्रंशुक्लाशाटीशुक्लःकम्बलः।शुक्लौकम्बलौ।शुक्लाःकम्बलाइति।यदसौद्रव्यंश्रितोभवतिगुणस्तस्ययल्लिङ्गंवचनंचतद्गुणस्यापिभवति।एवमिहापियदसौद्रव्यंश्रितोभवतिविभक्त्यर्थःतस्ययल्लिङ्गंवचनंचतत्समासस्यापिभविष्यति।यदितर्हिविभक्त्यर्थोभिधीयतेकृत्स्नःपदार्थःकथमभिहितोभवतिसद्रव्यः।सलिङ्गःससंख्यश्च।अर्थग्रहणसामर्थ्यात्।इहानेकमन्यपदेइतीयतासिद्धम्।कथंपुनःपदेनामवृत्तिःस्यात्।पदंनामशब्दःशब्दोह्येषः।शब्देह्यसंभवादर्थेकार्यंविज्ञास्यते।सोयमेवंसिद्धेसतियदर्थग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनंकृत्स्नःपदार्थोयथाभिधीयतेसद्रव्यःसलिङ्गःससंख्यश्चेति।यदितर्हिकृत्स्नःपदार्थोभिधीयते।लैङ्गाःसांख्याश्चविधयोनसिध्यन्ति।उक्तंवा।किमुक्तम्।लैङ्गेषुतावदुक्तम्।सिद्धंतुस्त्रियाःप्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थेटाबादयइति।

कर्मादीनामिति।चित्रगुरितिसमासेनप्रातिपदिकार्थमात्रस्यकर्मादिप्राप्तिरहितस्यैकत्वादयउक्ताःततःकर्मादिगतैक
त्वप्रतिपादनायवचनानिभवन्तिचित्रगुंपश्यचित्रगुणाकृतमिति।प्रथमेति।समासेनसंख्याया अभिधानात्।समया
दिति।परश्चेतिनियमार्थमारब्धंनकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानकेवलःप्रत्ययइति।ननियोगतइति।नियमेनप्रति
नियतैवयदिनभवतिविभक्तिःततःसमयपरिपालनायद्वितीयादयोपिप्राप्नुवन्तिनियमकारणाभावादित्यर्थः।क
र्मादीनामभावादिति।कर्मण्येवद्वितीयेत्येवंकर्मादिषुद्वितीयादीनांनियतत्वात्तदभावेतासामभावः।षष्ठीतर्हीति।
कर्मादीनामभावःशेषःसचात्रास्तीतिभावः।अशेषत्वादिति।प्रातिपदिकार्थमात्रस्यप्रथमाविधावुपयोगान्नास्तिशे

सांख्येष्वप्युक्तम्।किमुक्तम्।कर्मादीनामनुक्ताएकत्वादयइतिकृत्वासंख्याभविष्यन्ति।प्रथमातर्हिनप्राप्नोति।
समयाद्भविष्यति।यदिसामयिकीननियोगतः।अन्याःकस्मान्नभवन्ति।कर्मादीनामभावात्।षष्ठीतर्हिप्राप्नोति
।शेषलक्षणाषष्ठीअशेषत्वान्नभविष्यति।एवमपिव्यतिकरःप्राप्नोति।एकस्मिन्नपिद्विवचनबहुवचनेप्रा
प्नुतःद्वयोरप्येकवचनबहुवचनेबहुष्वप्येकवचनद्विवचने।अर्थतोव्यवस्थाभविष्यति।अथवासंख्याना
मेयंपरप्रधानासंख्येयमनयाविशेष्यम्।यदिचात्रप्रथमानस्यात्संख्येयमविशेषितंस्यात्।अथवावक्ष्यत्ये
तद्वचनग्रहणस्यप्रयोजनम्।उक्तेष्वप्येकत्वादिषुप्रथमायथास्यात्।एवमपिषष्ठीप्राप्नोति।किंकारणम्।
व्यभिचरत्येवह्ययंसमासोलिङ्गसंख्येषष्ठ्यर्थंपुनर्नव्यभिचरति।अभिहितःसोर्थोन्तर्भूतःप्रातिपदिकार्थः
संपन्नस्तत्रप्रातिपदिकार्थेप्रथमेतिप्रथमाभविष्यति।

षत्वमित्यर्थः।।एवमपीति।समयात्प्रथमायामिष्यमाणायांवचनस्यव्यतिकरप्रसङ्गः।अर्थतइति।यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकव
चनादीनिदृष्टानितथैवात्रापिभवन्त्येवंहिसमयश्चपरिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः।अथवेति।असंकरंप्रथमाविधा
नंप्रकारान्तरेणप्रतिपादयति।यदाचित्रगुरित्येकत्वविशिष्टःप्रातिपदिकार्थःप्रतिपिपादयिषितःतदाविभक्त्याविनासो
नशक्यतेप्रत्याययितुमितिप्रथमैकवचनंविधेयम्।एवंद्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः।परप्रधानेति।संख्येय
प्रधानेत्यर्थः।एवमपीति।षष्ठ्यर्थस्यान्तर्भावात्।व्यभिचरतीति।लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात्।अ
भिहितइति।संबन्धस्यप्रातिपदिकार्थरूपत्वात्षष्ठ्यर्थतानास्तीत्यर्थः। ॥

सर्वएवात्रसंबन्धोन्तर्भूतत्वात्प्रातिपदिकार्थतांगतइतिमत्वापृच्छति।नतर्हीति।भवतिबाह्यमिति।गोभिरन्यपदार्थस्ययःसंबन्धःसएवसमासेन्तर्भूतोनतुसर्वः।बहुव्रीहिरिति।भाष्यकारेणत्रिकतःशेषोगृह्यतइत्ययमर्थःसाधितोवार्तिककारेणतुवचनेनप्रतिपाद्यते।उच्चैर्मुखइति।उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमितिव

नतर्हीदानीमिदंभवतिचित्रगोर्देवदत्तस्येति।भवतिबाह्यमर्थमपेक्ष्यषष्ठी।परिगणनंकर्तव्यम्।बहुव्रीहिःसमानाधिकरणानाम्।समानाधिकरणानांबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।व्यधिकरणानांमाभूदिति।पञ्चभिर्भुक्तमस्येति॥अव्ययानांच॥अव्ययानांचबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उच्चैर्मुखमस्येतिउच्चैर्मुखः।नीचैर्मुखः।सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च।सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्यचबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उत्तरपदस्यचलोपोवक्तव्यः।कण्ठेस्थःकालोस्यकण्ठेकालः।उष्ट्रमुखमिवमुखमस्यउष्ट्रमुखः।खरमुखः॥समुदायविकारषष्ठ्याश्च॥समुदायविकारषष्ठ्याश्चबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उत्तरपदस्यचलोपोवक्तव्यः।केशसमाहारश्चूडाअस्यकेशचूडः।सुवर्णविकारोलंकारोस्यसुवर्णालंकारः।प्रादिभ्योधातुजस्यवा।प्रादिभ्योधातुजस्यबहुव्रीहिर्वक्तव्यःउत्तरपदस्यचवालोपोवक्तव्यः।प्रपतितपर्णःप्रपर्णः।प्रपतितपलाशःप्रपलाशः।नञोस्त्यर्थानांच।नञोस्त्यर्थानांबहुव्रीहिर्वक्तव्यःउत्तरपदस्यचवालोपोवक्तव्यः।अविद्यमानःपुत्रोस्य-अविद्यमानपुत्रःअपुत्रः।अविद्यमानभार्यःअभार्यः।तत्तर्हीदंबहुवक्तव्यम्।नवाऽनभिधानादसमानाधिकरणेषुसमाससंज्ञाभावः।नवावक्तव्यम्।असमानाधिकरणानांबहुव्रीहिःकस्मान्नभवति।पञ्चभिर्भुक्तमस्येति।अनभिधानात्।तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्।क्रियमाणेपिपरिगणनेयत्राभिधानंनभवतितत्रनबहुव्रीहिः।यथापञ्चभुक्तवन्तोस्येति।

चनम्।कण्ठेस्थइति।सुपिस्थइतिकः।अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्।समासेत्रसिद्धेवचनमुत्तरपदलोपार्थम्।उष्ट्रमुखमिवेति।अवयवधर्मेणसमुदायस्यव्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति।उपमानपूर्वउष्ट्रमुखशब्दः।उपमानोपमेयवृत्तित्वात्पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेतिवचनमुत्तरपदलोपार्थंच।समुदायविकारषष्ठ्याइति।समुदायावयवसंबन्धेप्रकृतिविकारसंबन्धेचयाषष्ठीतदन्ताद्यत्परंतदन्तस्यशब्दान्तरेणसहबहुव्रीहिरित्यर्थः॥ ॥

अथैतस्मिन्निति।अनभिधानमभ्युपगम्यापियदिमन्दबुद्धिव्युत्पादनायपरिगणनंक्रियतेतदार्थपरिगणनमपिकर्तव्यम्।वर्तनंवर्तःसमासःसविद्यतेयस्मिन्नर्थेसवर्ती।मत्वर्थग्रहणमिति।षष्ठ्यर्थःसप्तम्यर्थश्चमत्वर्थः।संख्ययेति।संख्येयस्यवार्थस्यचान्यपदार्थत्वात्सिद्धेसमासेउत्तरसूत्रमनर्थकंस्यात्।यदात्वनेनमत्वर्थेसमासस्तदासार्थकमित्यर्थः।व्याख्यानान्तरमाह।अपरइति।कर्मवचनेनाप्रथमायाइति।प्रथमार्थंवर्जयित्वासर्वत्रान्यपदार्थेकर्मवाचिनासमासोभवतीत्यर्थः।इदंचवा

अथैतस्मिन्सत्यनभिधानेयदिवृत्तिपरिगणनंक्रियेततर्हिवर्तिपरिगणनमपिकर्तव्यम्।तत्कथंकर्तव्यम्।अर्थनियमेमत्वर्थग्रहणम्॥अर्थनियमेमत्वर्थग्रहणंकर्तव्यम्।मत्वर्थेयःसबहुव्रीहिरितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्कष्टंश्रितमनेनेति।तथाचोत्तरस्यवचनार्थः।एवंचकृत्वोत्तरस्ययोगस्यवचनार्थउपपन्नोभवति।केचित्तावदाहुः य— हृतिसूत्रइति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येयइति।अपरआहुः।यद्वार्तिकेइति।कर्मवचनेनाप्रथमायाः।कर्मवचनेनाप्रथमायाबहुव्रीहिर्वक्तव्यः।ऊढोरथोयेनऊढरथोऽनड्वान्।उपहृतःपशूरुद्रायउपहृतपशूरुद्रः।उद्धृतःओदनःस्थाल्याःउद्धृतौदनास्थाली।यदिकर्मवचनेनेत्युच्यते।अथकर्तृवचनेनकथम्।प्राप्तमुदकंग्रामंप्राप्तोदकोग्रामः।आगताअतिथयोग्रामम्।आगतातिथिर्ग्रामः।कर्तृवचनेनापि।कर्तृवचनेनापीतिवक्तव्यम्।अप्रथमायाइतिकिमर्थम्।वृष्टेदेवेगतः।अथाप्रथमायाइत्युच्यमानेइहकस्मान्नभवति।वृष्टेदेवेगतंपश्येति।बहिरङ्गाअत्राप्रथमा।सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्॥सुबधिकारेस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।अस्तिक्षीराब्राह्मणी।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवाव्ययत्वात्।नवाकर्तव्यम्।किंकारणम्।अव्ययत्वात्।अव्ययमेषोस्तिशब्दः।नैषोस्तेर्लट्।कथमव्ययत्वम्।उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाताभवन्तीतिनिपातसंज्ञानिपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा।अथकिंसब्रह्मचारीति।कोयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोस्यविग्रहः।केसब्रह्मचारिणोस्येति।

र्त्तिकमेवमुपपद्यते।यदिमत्वर्थेबहुव्रीहिर्भवति।अन्यथैतदवक्तव्यंस्यात्।आद्यमेवतुयुक्तंव्याख्यानंनहिवार्तिककारःस्ववचनमेवज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति।ऊढरथइति।रथशब्दःकर्मवचनऊढशब्देनसामानाधिकरण्यात्।बहिरङ्गेति।वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गाबाह्यपदार्थापेक्षातुबहिरङ्गेतिनगृह्यतेअसिद्धत्वादित्यर्थः।उपसर्गविभक्तीति।स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम्।

प्रतिवचनमिति।वर्तिपदार्थाबहुत्वसंख्यायुक्ताःपृष्टास्ततश्चैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेनप्रतिवचनंनोपपद्यतइत्यर्थः।इष्टसमासस्थापनायदिगन्तराणिनिराकर्तुमुपन्यस्यति।एवंतर्हीति।प्रतिवचनमिति।कठानामितिप्रतिवचनेनभाव्यंनतुकठइत्यनेनेत्यर्थः।स्वरेति।अन्तोदात्तःस्यादाद्युदात्तश्चेष्यतइत्यर्थः।कःसब्रह्मचारीति।सुप्सुपेतिसमासंमन्यते।विशेषणविशेष्यभावाभावात्तुविशेषणसमासोनास्ति।कःसब्रह्मचारीतवेति।एकस्मिन्पक्षेएकवचनेनप्रतिवचनमुपपद्यते।अत्रापिपक्षेकठइतिप्रतिवचनंव्यधिकरणंप्राप्नोति।अहंकठइतिसामानाधिकरण्यंद

यद्येवंकठइतिप्रतिवचनंनोपपद्यते।नह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम्।एवंतर्हिएवंविग्रहःकरिष्यतेकेषांसब्रह्मचारीकिंसब्रह्मचारीति।प्रतिवचनंचैवंनोपपद्यते।स्वरेचदोषोभवति।किंसब्रह्मचारीत्येवंस्वरःप्रसज्येत।किंसब्रह्मचारीतिचेष्यते।एवंतर्ह्येवंविग्रहःकरिष्यतेकःसब्रह्मचारीकिंसब्रह्मचारीति।भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नंस्वरेतुदोषोभवति।एवंतर्ह्येवंविग्रहःकरिष्यतेकःसब्रह्मचारीतवकिंसब्रह्मचारीत्वमिति।अथवापुनरस्त्वयमेवविग्रहःकेसब्रह्मचारिणोस्येति।ननुचोक्तंकठइतिप्रतिवचनंनोपपद्यतइति।नैषदोषः।अग्नौकरवाणिन्यायेनभविष्यति।तद्यथा।कश्चित्कंचिदाह।अग्नौकरवाणीति।सआहकुर्विति।कर्तर्यनुज्ञातेकर्माप्यनुज्ञातंभवति।अपरआह।अग्नौकरिष्यइति।क्रियतामिति।कर्मण्यनुज्ञातेकर्ताप्यनुज्ञातोभवति।यथैवखल्वपिकेसब्रह्मचारिणोस्येतिकठाइत्युक्तेसंबन्धादेतद्गम्यतेनूनमयमपिकठइति।एवंकठइत्युक्तेसंबन्धादेतद्गन्तव्यंनूनंतेपिकठाइति।नखल्वपितेसमासेनशक्याःप्रतिनिर्देष्टुम्।उपसर्जनंहितेभवन्ति।

श्यतइतिविशेषाभावंमत्वाह।अथदेति।अग्नौकरवाणिन्यायेनेति।अग्नौकरवाणीतियद्वाक्यंतदनुकरणमेतत्।कर्मापीति।सकर्मकत्वात्करोतिक्रियायाः।एवंकठइति।नहितेषांकठत्वेनविनातस्यकठत्वोपपत्तिः।तथाहि।समानेब्रह्मणिव्रतचारीसब्रह्मचारीकथ्यते।ततश्चतस्यैकचरणाध्ययनापेक्षंसब्रह्मचारित्वम्।नखल्वपीति।वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्यप्राधान्यात्।किंसब्रह्मचारिशब्देनसमासेनतेषामभिधानाभावात्कठाइतिबहुवचनान्तंप्रतिवचनंनकदाचिद्भवतीत्यर्थः।यदातुकेसब्रह्मचारिणोस्येतिवाक्येनप्रश्नःक्रियतेनतुसमासेनतदाकठाइत्येव॥
प्रतिवचनम्।

कःसमासार्थइति।वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तेनान्यपदार्थेनभाव्यम्।इहचबहुत्वान्यथानुपपत्त्याक्रियायांचवर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थोनोपपद्यते।किंहितयोरिति।तृतीयस्यहितदर्धमितिद्वाभ्यांतस्यावयवावयविभावलक्षणःसंबन्धोनास्तिस्वस्वामिसंबन्धेचात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्नभवति।समासस्यानुपपत्तिचोदनाद्मूलाभावाद्द्विवचनप्रसङ्गोनचोदितः।अवयवेनेति।अर्धस्यद्वयोश्चयःसमुदायःससमासार्थः।समुदायावयवानांचकदाचिद्भेदविवक्षाकदाचिद्भेदविवक्षायथाब्राह्मणानांसंघः।संघीभवन्तिब्राह्मणाइति।असिद्वितीयइति।द्वयोःपूरणःद्वितीयःसचद्व्यात्मकस्यसमुदायस्यावयवोभव

अथार्धतृतीयाइति।कोयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोस्यविग्रहः।अर्धतृतीयमेषामिति।कःसमासार्थः।समासार्थोनोपपद्यते।अन्यपदार्थोहिनामसंभवतियेषांपदानांसमासस्ततोन्यस्यपदस्यार्थोन्यपदार्थः।एवंतर्ह्ययंविग्रहःकरिष्यते।अर्धतृतीयमनयोरिति।एवमपिकःषष्ठ्यर्थः।षष्ठ्यर्थोनोपपद्यते।किंहितयोरर्धंभवति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्रहः।अर्धतृतीयमेषामिति।ननुचोक्तंसमासार्थोनोपपद्यतइति।नैषदोषः।अवयवेनविग्रहःसमुदायःसमासार्थः।यद्यवयवेनविग्रहःसमुदायःसमासार्थः।असिद्वितीयोनुससारपाण्डवंसंकर्षणः।द्वितीयस्यबलंकृष्णस्यवर्धतामितिद्वयोर्द्विवचनमितिद्विवचनंप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्रहः।अर्धतृतीयमनयोरिति।ननुचोक्तंषष्ठ्यर्थोनोपपद्यतइति।नैषदोषः।इदंतावदयंप्रष्टव्यः।अथेहदेवदत्तस्यभ्रातेतिकःषष्ठ्यर्थइति।तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भावइति।एतच्चवार्त्तम्।तद्यथा।सार्थिकानामेकप्रतिश्रयेउषितानांप्रातरुत्थायप्रतिष्ठमानानांनकश्चित्परमभिसंबन्धोभवति।एवंजातीयकंभ्रातृत्वंनाम।अत्रचेद्युक्तःषष्ठ्यर्थोदृश्यतेइहापियुक्तोदृश्यताम्।

तीतितदवयवस्यसमुदायस्यसमासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसङ्गः।अथेतिनह्यत्रस्वस्वामिभावादिःसंबन्धोस्तीतिभावः।एतच्चवार्त्तमिति।असारवाचीवार्त्तशब्दः।मातापितृभ्यामेवपुत्रयोर्जन्यजनकभावःसंबन्धोनतुपरस्परेणकश्चिदित्यर्थः।अत्रचेदिति।परस्परोपकाराभावेपियदिसमानोदरशायित्वमात्रेणकाल्पनिकःसंबन्धस्तदार्धस्यद्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तःसंबन्धोयुक्तइत्यर्थः। ॥

इहतर्हीति।अर्धतृतीयमनयोरितिद्वयोरेवसमासार्थत्वादानयनंस्यान्नार्धस्येत्यर्थः।अस्तिसहायवाचीति।अव्युत्पन्नएवेत्यर्थः। भवतिबहुव्रीहाविति।उपलक्षणार्थंसहितयोर्द्वयोरानयनंभविष्यतीत्यर्थः।संयोगसमवायलक्षणेसंबन्धेयदाबहुव्रीहिस्तदातद्गुणसंविज्ञान भवतिशुक्लवासालम्बकर्णइति।स्वस्वामिभावादिकेतुसंबन्धेबहुव्रीहौतद्गुणसंविज्ञानाभावोयथाचित्रगुरितिसंक्षेपेणविषयविभागः।द्विवचनप्रसङ्गाद्दुष्टोयंपक्षइतिमत्वाह।अथवेति।संख्यानामेयमिति।अयमर्थः।

इहतर्हिअर्धतृतीयाआनीयन्तामित्युक्तेअर्धस्यानयनंनप्राप्नोति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्रहःअर्धंतृतीयमेषामिति।ननुचोक्तमसिद्वितीयोनुससारपाण्डवंसंकर्षणद्वितीयस्यबलंकृष्णस्यवर्द्धतामितिद्वयोर्द्विवचनमितिद्विवचनंप्राप्नोतीति।नैषदोषः।अयं तीयान्तःशब्दोस्त्येवपूरणेवर्तते।अस्तिसहायवाची।तद्यःसहायवाचीतस्येदंग्रहणम्।असिद्वितीयः।असिसहायइतिगम्यते।एवमप्यर्धतृतीयाइत्येकस्मिन्नेकवचनंप्राप्नोति।एकार्थाहिसमुदायाभवन्ति।यथा।शतंयूथंवनमिति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्रहःअर्धंतृतीयमनयोरिति।ननुचोक्तमर्धतृतीयाआनीयन्तामित्युक्तेअर्धस्यानयनंनप्राप्नोतीति।नैषदोषः।भवतिबहुव्रीहौतद्गुणसंविज्ञानमपि।तद्यथा।शुक्लवाससमानयलोहितोष्णीषाःऋत्विजःप्रचरन्तितद्गुणआनीयतेतद्गुणाश्चप्रचरन्ति।अथवापुनरस्त्वयमेवविग्रहः।अर्धतृतीयमेषामिति।ननुचोक्तमेकवचनंप्राप्नोतीति।नैषदोषः।संख्यानामेयंपरप्रधानासंख्येयमनयाविशेष्यंयदिचात्रैकवचनंस्यात् संख्येयमविशेषितंस्यात्।इहतर्ह्यर्धतृतीयाद्रोणाइत्ययंद्रोणशब्दःसमुदायेप्रवृत्तःअवयवेनोपपद्यते।नैषदोषः।समुदायेषुहिप्रवृत्ताःशब्दाःअवयवेष्वपिवर्तन्ते।तद्यथा।पूर्वेपञ्चालाःउत्तरेपञ्चालाःतैलंभुक्तंघृतंभुक्तंशुक्लोनीलःकपिलइति।एवमयंसमुदायेद्रोणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्तते।कामंतर्ह्यनेनैवहेतुनायदाद्वौद्रोणौअर्धाढकंचतदाकर्तव्यमर्धतृतीयाद्रोणाइति।

अर्धतृतीयमेषामितिबहुत्वसंख्याविशिष्टोन्यपदार्थोवाक्यउपात्तइतितथाभूतस्यैवसमासोवाचकइतिअवश्यप्रत्याय्यंबहुत्वंयथाचवृक्षाइतिबहुत्वसंख्यायुक्तःसमुदायःप्रतीयतेधवखदिरपलाशाइतिचतथार्धतृतीयाइत्यपीत्यर्थः।इहतर्हीति।अर्धस्यद्वयोश्चद्रोणयोर्यःसमुदायःससमासार्थस्तत्रार्धस्यद्रोणत्वाभावाद्द्रोणाइतिनोपपद्यतइत्यर्थः।नैषदोषइति।अर्धेपिद्रोणत्वोपचाराद्द्रोणशब्दस्यप्रवृत्तिरित्यर्थः। ॥

नकर्तव्यमिति।स्वावयवएवसमुदायरूपोपचारोनान्यदीयेअवयववदित्यर्थः।अर्धद्रोणोद्रोणमिति।द्रोणेनविनास्याभावादित्यर्थः।अर्धाढकमिति।चतुराढकोद्रोणः ततश्चविनापिद्रोणेनैकाढकसद्भावेप्यर्धस्याभावः॥संख्यया॥द्वित्राइति।बहुव्रीहिनिमित्तस्यडचोदर्शनादात्वाभावाच्चनिश्चितेबहुव्रीहित्वेविग्रहनिश्चयायप्रश्नः।कोयंसमासइति।स्वाभिप्रायंप्रकाशयितुमाह।कोस्येति।यदितावद्द्वौत्रयएषामुन्मुग्धानामिति तदान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणबहुव्रीहिःसिद्धःसमासान्तस्तुडज्नसिध्यतिअसंख्येयवृत्तित्वाद्बहुव्रीहेः।अथद्वौवात्रयोवेतितदापक्षेद्विवचनप्रसङ्गः।भवेद्यदेति।विकल्पोवार्थइतिद्वित्रशब्दःकदाचिद्द्वयोर्वाचकःकदाचित्त्रयाणाम्।अनिर्ज्ञातेर्थइति।केचिद्वचनमेतदित्याहुः।अन्येतुन्याय

नकर्तव्यम्।समुदायेषुवृत्ताःशब्दाःकेष्ववयवेषुवर्तन्तेयोवयवस्तंसमुदायंनव्यभिचरति।कंचसमुदायंनव्यभिचरति।अर्धद्रोणोद्रोणम्।अर्धाढकंपुनर्व्यभिचरति॥अनेक॥संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येये॥ ॥द्वित्राःत्रिचतुराइतिकोयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोस्यविग्रहः।द्वौवात्रयोवेति। भवेद्यदाबहूनामानयनंतदाबहुवचनमुपपन्नम्।यदातुखलुद्वावानीयेतेतदानसिध्यति।तदापिसिद्धम्।कथम्।केचित्तावदाहुः।अनिर्ज्ञातेर्थेबहुवचनंप्रयोक्तव्यमिति।तद्यथा।कतिभवतःपुत्राःकतिभवतोभार्याइति।अपरआह।द्वौवेत्युक्तेत्रयोवेतिगम्यते।त्रयोवेत्युक्तेद्वौवेतिगम्यते।सैषापञ्चाधिष्ठानावाक्तत्रयुक्तंबहुवचनम्।अथद्विदशाःत्रिदशाइतिकोयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोस्यविग्रहः।द्विर्दशद्विदशाइति।संख्यासमासेसुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः।संख्यासमासेसुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः।नहिसुजन्तासंख्यास्ति।

सिद्धंमन्यन्ते।अयमर्थः।संशयोत्रवार्थोनविकल्पःसचानियतसंख्याविमर्शइतिविमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम्।अर्थशब्देनात्रसंख्येवोच्यतेसंख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः।कतिभवतइति।अन्तर्भावितपूर्वसंख्याबहुत्वसंख्याप्रच्छ्यतइतिबहुवचनम्।द्वौवेति।विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्यपर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनयापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते।द्विर्दशेति।अयंभावः।द्वौदशेतिविग्रहोविरोधान्नक्रियते।तथाहि।द्वित्वंदशसंख्यायाएकत्वान्नोपपद्यतेनापिसंख्येयानांदशानामुतस्माद्विशब्देनदशत्वावृत्तिगताद्वित्वसंख्याप्रतिपाद्यतइतिसुजन्तेनवाक्यंक्रियते।अत्रदूषणमाह।संख्यासमासइति।सुजन्तस्यशब्दान्तरत्वात्संख्यावाचित्वंनास्तीत्यर्थः। ॥

द्वौदशताविति।द्वौदशतौवर्गावित्यर्थः।नवेति।नहिवाक्योपमर्देनेनसमासःक्रियतेलौकिकेप्रयोगेद्वयोरपिनित्यत्वात्।अन्वाख्यानमात्रंतुशास्त्रेणक्रियते।तत्रवृत्तिविषयेसुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीद्विशब्दइतिसंख्यावाचित्वात्समासोभवत्येव।नन्वत्रेति।वृत्तावित्यर्थः।अभिहितइति।शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासःसुजर्थंप्रत्याययतीत्यर्थः।इतरःकार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह।किंचभोइति।यथाचार्थेद्वन्द्वस्यविधानाद्द्वन्द्वेचशब्दोनप्रयुज्यतेतथायद्ययंसमासःसुजर्थेविधीयतेतदासुचोऽप्रयोगःस्याद्नान्यथेतिप्रश्नः।नखल्विति।नहिशब्दैरर्थाभिधानंवाचनिकंकिंतुस्वा

एवंतर्ह्येवंविग्रहःकरिष्यते।द्वौदशतौद्विदशाइति।एवमपिअत्कारान्तत्वात्संख्येयेत्यप्रसिद्धिः।नह्यत्कारान्तासंख्यास्ति।अस्तुतर्ह्ययमेवविग्रहःद्विर्दशद्विदशाइति।ननुचोक्तंसंख्यासमासेसुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति।नवासुजन्तत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।असुजन्तत्वात्।सुजन्तत्वादित्युच्यतेनचात्रसुजन्तंपश्यामः।किंपुनःकारणंवाक्येसुज्दृश्यतेसमासेनदृश्यते।सुजभावोभिहितार्थत्वात्समासे।समासेसुजभावः।किंकारणम्।अभिहितार्थत्वात्।अभिहितःसुजर्थःसमासेनेतिकृत्वासमासेसुज्नभविष्यति।किंचभोःसुजर्थइतिसमासउच्यतेनखलुसुजर्थइत्युच्यतेगम्यतेतुसुजर्थः।कथम्।यावतासंख्येयोयःसंख्ययासंख्यायतेसचक्रियाभ्यावृत्त्यर्थःसचोक्तःसमासेनेतिकृत्वासमासेसुज्नभविष्यति।अशिष्यःसंख्योत्तरपदःसंख्येयवार्थाभिधायित्वात्।अशिष्यःसंख्योत्तरपदोबहुव्रीहिः।किं कारणम्।संख्येयवार्थाभिधायित्वात्।संख्येयंवार्थश्चाभिधीयतेतत्रान्यपदार्थइत्येवसिद्धम्।भवेत्सिद्धमधिकविंशाःअधिकत्रिंशाइति।

भाविकम्।सचेति।क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोर्थःसंख्येयोनतुदशसंख्यानापितत्संख्यायुक्ताः।एतच्चपूर्वमुक्तम्।वाक्येतुसुचमन्तरेणक्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुच्प्रयोगः।ततश्चास्वपदविग्रहःक्रियतेद्विर्दशद्विदशाइति।अनेनैवन्यायेनद्वौदशतावित्यपिविग्रहःकार्योन्यायसाम्यात्तुप्रतीयमानत्वाद्भाष्यकारेणपुनर्नदर्शितः।तदुक्तम्।शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषुविशेषायद्यपिश्रुताः।वृत्तिशब्दोन्यएवायमर्थान्तरनिबन्धनइति।संख्येयमिति।अधिकाविंशतिर्यासांताअधिकविंशागावइतिसंख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्यसंख्येयमन्यपदार्थउपपद्यतइतिभावः। //

दशादर्थेइति।संख्यानेसंख्येयेवेत्यर्थः।अधिकदशाइति।दशशब्देनसंख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः।तस्माद्दशाद्यर्थंसूत्रंकर्तव्यमेव।इदानीमव्ययंनिरूप्यतेबहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम्।उपदशाइति।दशानांसमीपइतिसप्तम्यासमीपप्राधान्येबहुव्रीहिःसमीपप्राधान्येत्वव्ययीभावइतिप्रदर्शितंभवति।सामीप्यमिति।धर्मेणधर्मीलक्ष्यतेकस्य-सामीप्यवानर्थइत्यर्थः।उपशब्दोहिसमीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषुदृष्टइतितस्यसमीपिवाचित्वंनास्तिनापिदशशब्दस्यसमासस्येतिचेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमितिप्रश्नः।उपस्येति।आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्यसमीपवानर्थः।सएवाह।यद्येवमिति।यद्वोपशब्दस्यैवासावर्थइत्यर्थः।एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणंस्थापितम्।संख्याग्रहणंतुनक

यत्रैतद्विचार्यतेविंशत्यादयोदशाद्यर्थेवास्युःपरिमाणिनिवेति।इदंतुनसिध्यति।अधिकदशाइति।यत्रनियोगतःसंख्यासंख्येयेएववर्तते।अथोपदशाइतिकोयंसमासः।बहुव्रीहिरित्याह।कोस्यविग्रहः।दशानांसमीपेउपदशाइति।कस्यपुनःसामीप्यमर्थः।उपस्य।यद्येवंनान्यपदार्थोभवति।तत्रचप्रथमानिर्दिष्टंसंख्याग्रहणंशक्यमकर्तुम्।मत्वर्थेवापूर्वस्यविधानात्।अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगः।अमत्वर्थार्थोयमारम्भः।कबभावार्थंवा।अथवाकब्माभूदिति।संख्यया॥दिङ्नामान्यन्तराले॥तेनसहेतितुल्ययोगे॥ ॥दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात्।दिक्समाससहयोगयोश्चाप्रसिद्धोबहुव्रीहिः।किंकारणम्।अन्तरालप्रधानाभिधानात्।दिक्समासेसहयोगेचान्तरालंप्रधानंचाभिधीयतेतत्रान्यपदार्थइत्येवसिद्धम्।यद्येवंदक्षिणपूर्वादिक्समानाधिकरणलक्षणःपुंवद्भावोनप्राप्नोति।

र्तव्यम्।द्वित्राइत्यादौवार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह।तत्रेति।इदानीमेतदपिस्थापयन्नाह।अथवेति।ननुमत्वर्थग्रहणंतत्रनकरिष्यतेद्वित्राइतिसिद्ध्यदित्याह।कबभावार्थंवेति।शेषाद्विभाषेत्यत्रशेषाधिकारविहितोबहुव्रीहिर्गृह्यतेअनेकमन्यपदार्थेइत्यत्रैवचशेषग्रहणमनुवर्ततेनोत्तरेषुयोगेषु॥दिङ्नामानि॥तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्यसहविचारः।दिक्समाससहयोगयोरिति।अशिष्यइतिपूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते।दक्षिणस्याश्चपूर्वस्याश्चदिशोयदन्तरालंदिक्सादक्षिणपूर्वेत्युच्यतेतत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैवसिद्धःसमासः।सपुत्रइत्यस्यापिसमासस्यापिताप्रधानमन्यपदार्थोभिधेयइतिनार्थःसूत्रद्वयेनेत्यर्थः। ॥

अद्यपुनरिति।सूत्रारम्भविशिष्टेकालेइत्यर्थः।तत्रारब्धेयमर्थोव्याख्यायतेअन्तरालेयानिदिङ्नामानिवर्तन्तेतानिसमस्यन्तेदक्षिणादीनांचसामीप्यादन्तरालवृत्तित्वंततश्चदक्षिणाचासौपूर्वेतिसामानाधिकरण्यात्पुंवद्भावःसिध्यति।सूत्रेत्वनारब्धेन्यपदार्थसंपादनायदक्षिणपूर्वाशब्दयोःस्वार्थएववृत्तिरुपगन्तव्याततोवैयधिकरण्यम्।ननुसामानाधिकरण्येपिविशेषणसमासःसिध्यतीतिनारब्धव्यमिदम्।नैतदस्ति।पूर्वपरप्रकृतिस्वरार्थंविभाषादिक्समासइतिविकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थंचबहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या।नसिध्यतिइति।नहिसामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धःपुंवद्भावःकिंतुभाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि।समानायांचाकृतौयद्भाषितपुंस्कंतस्यपुंवद्भावः।भाषितपुंस्कशब्दस्यह्यर्थःप्रवृत्तिनिमित्तत्व

अद्यपुनरियंसैवदक्षिणासैवपूर्वेतिकृत्वासमानाधिकरणलक्षणःपुंवद्भावःसिद्धोभवति।नसिध्यति।भाषितपुंस्कस्यपुंवद्भावःनचैतौभाषितपुंस्कौ।ननुचभोःदक्षिणशब्दःपूर्वशब्दश्चपुंसिभाष्येते।समानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कम्।आकृत्यन्तरेचैतौभाषितपुंस्कौ।दक्षिणापूर्वेतिदिक्शब्दौ।दक्षिणःपूर्वइतिव्यवस्थाशब्दौ।यदिपुनर्दिक्शब्दाअपिव्यवस्थाशब्दाःस्युः।कथंयानिदिगुपदिष्टानिकार्याणि।यदादिशोव्यवस्थांवक्ष्यन्ति।यदिहियोयोदिशिवर्ततेसदिक्शब्दोरमणीयादिषतिप्रसङ्गोभवति।रमणीयादिक्शोभनादिगिति।अथमतमेतत्।दिशिदृष्टोदिग्दृष्टःदिग्दृष्टःशब्दोदिक्शब्दःयोदिशंनव्यभिचरतीति।नरमणीयादिषतिप्रसङ्गोभवति।पुंवद्भावस्तुनप्राप्नोति।एवंतर्हिसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावोवक्तव्यः।दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्।एवंचकृत्वास्तुदिक्समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव।

क्षणोन्यपदार्थोभिधेयोनशब्दः।दिक्शब्दाविति।विनाप्रवृत्तिनिमित्तेनदिग्विशेषेरूढ्याप्रवृत्तावित्यर्थः।यदिपुनरिति।ततश्चव्यवस्थाकृतौसमानायांभाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः।कथंयानीति।यदिप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेणादिशिवर्तन्तेनतुरूढ्यातदादिक्शब्दत्वानुपपत्तिः।यदादिशइति।विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपिप्रवृत्तौदिक्शब्दत्वंपूर्वादीनांसंभवतीत्यर्थः।दिशिदृष्टइति।रूढिरूपेणतत्रप्रवृत्तइत्यर्थः।अतएवैन्द्र्यादयोयौगिकत्वान्नदिक्शब्दाः।दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति।अत्रहिवैयधिकरण्यात्पुंवद्भावोनप्राप्नोतीत्यवश्यंवाच्यंसर्वनाम्नइति।तेनैवदक्षिणपूर्वस्यादावपिभविष्यतीतिनार्थोनेनसूत्रेणेत्यर्थः॥ ॥

तत्रतेनेदम्।क्रियाभिधानादिति।इतिकरणाद्विवक्षार्थो।केशाकेशिदण्डादण्डीतिसमासोयुद्धक्रियायामेवभवतिसचान्यपदार्थइतिपूर्वेणसिद्धःसमासइत्यर्थः।नवेति।केशेषुचकेशेषुचगृहीत्वेदंयुद्धंदण्डैश्चदण्डैश्चप्रहृत्येदंयुद्धमितिग्रहणेप्रहरणेचसहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषःप्राप्तोवचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्यासमूहविषययाऽनयाबहुव्रीहिसंज्ञया नवकाशायाबाध्यते।पूर्वयोगेणातुपरत्वादेकशेषोनशक्यतेबाधितुम्।अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्यबहिरङ्गत्वात्।पूर्वदीर्घार्थचेति।तत्रतेनआइदमित्याकारप्र

ननुचोक्तंदक्षिणोत्तरपूर्वादिक्समौधिकरणलक्षणःपुंवद्भावोनप्राप्नोतीति।नैषदोषः।सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावेनपरिहृतः।मत्वर्थेवापूर्वस्यविधानात्।अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगः।अमत्वर्थोर्थोयमारम्भः।कबभावार्थोवा।अथवाकब्माभूदिति॥तत्रतेनेदमितिसरूपे॥ ॥तृतीयासप्तम्यन्तेषुचक्रियाभिधानादशिष्योबहुव्रीहिः॥तृतीयासप्तम्यन्तेषुचाशिष्योबहुव्रीहिः।किंकारणम्।क्रियाभिधानात्।क्रियाभिधीयते।तत्रान्यपदार्थइत्येवसिद्धम्।नवैकशेषप्रतिषेधार्थम्।नवाऽशिष्यः।किंकारणम्।एकशेषप्रतिषेधार्थमिदंवक्तव्यम्।पूर्वदीर्घार्थंचापूर्वदीर्घार्थंचेदंवक्तव्यम्।केशाकेशि।स्यादेतत्प्रयोजनंयदिनियोगतोऽत्रनैवदीर्घत्वंस्यात्।अथेदानीमन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वंनप्रयोजनंभवति।मत्वर्थेवापूर्वस्यविधानात्।अथवामत्वर्थेपूर्वोयोगः।अमत्वर्थोयमारम्भः।कबभावार्थंवा।अथवाकब्माभूदिति।तत्रतेनेदम्॥चार्थेद्वन्द्वः॥ ॥चार्थइत्युच्यतेचश्चाव्ययंतेनसमासस्याप्यव्ययसंज्ञाप्राप्नोति।नैषदोषः।पाठेनाव्ययसंज्ञाक्रियतेनचद्वन्द्वःसमासस्तत्रपठ्यते।पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायांसत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानिभविष्यन्ति।यश्चेहार्थोभिधीयतेनतस्यलिङ्गसंख्याभ्यांयोगोस्ति।नेदंवाचनिकम्।अलिङ्गताअसंख्यताच।किंतर्हिस्वाभाविकमेतत्।तद्यथा।समानमीहमानानांचाधीयानानांचकेचिदर्थैर्युज्यन्तेअपरेन।नचेदानींकश्चिदर्थवानितिकृत्वासर्वैरर्थवद्भिःशक्यंभवितुंकश्चिद्वानर्थकइति।सर्वैरनर्थकैः।

श्लेषेणपूर्वपदस्यदीर्घोविधीयते।उत्तरपदस्यतुयस्येतिलोपेनभाव्यमितिप्रयोजनाभावादात्वाभावः।अथेदानीमिति।एवंचमुष्टीमुष्टीत्यादिभवतिआकारप्रश्लेषेतुमुष्टामुष्टीतिस्यात्।कबभावार्थंवेति।इच्कर्मव्यतिहारइतिकबभावपक्षेसावकाशः।पक्षान्तरेतुपरत्वाद्बाधित्वाकप्प्राप्नोति।शेषग्रहणेनचशेषाधिकारोगृह्यतेतेनतूपयुक्तादन्यः॥चार्थे॥चार्थइत्युच्यतइति।यदितुसमाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यतेतदानदोषःस्यात्। ॥

प्राक् समासादिति। वाक्ये च शब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः। श्रितो भवति समास इति। समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः। याज्ञिकश्चायमिति। एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद्द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः। तत्र चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः। परं कार्यत्वे चायं दोषः एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः। अशेषत्वादि-

तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति। स्वाभाविकमेतत्। अथवा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। यथा गुणवचनेषु। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति। गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथेह कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति। शेष इति वर्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति। यदि शेष इति वर्तते। उपास्तां तं स्थूलसिकतं तूष्णीं गङ्गं महाह्रदम्। द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा तापां कृताकृते इत्येतन्न सिध्यति। नैष दोषः। अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम्। चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः। चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति।

ति। विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः। उपास्तानादयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुमशक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा तासां न तापयत इत्यर्थः। तीर्थस्नानप्रशंसेयम्। कृतं तीक्ष्णा सन्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन। कृताकृते इत्येतदत्रोदाहरणम्। अत्र क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासविधानादशेषत्वाद्द्वन्द्वाप्रसङ्गः। कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः। अन्यद्धि कृतमिति। ततश्च वैयधिकरण्यात्तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव। न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते। चार्थे द्वन्द्ववचन इति। चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्तस्य चानिष्टेपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

दुर्मदीति।दुःखेनयोमाद्यतिसयथासुरयानतृप्यतिएवंयमोगवादीन्नयमानइत्यर्थः।तत्रनयनक्रियायांगवादीनांसमुच्चयाद्यर्थसद्भावादस्तिद्वन्द्वप्राप्तिः।इन्द्रइति।इन्द्रादीनांलोकपालत्वाद्गम्यमानपालनक्रियायांसमुच्चयोऽस्ति।सिद्धंत्विति।न्यायान्तरेणातिप्रसङ्गपरिहारः।युगपदेकैकेनशब्देनाधिकरणमभिधेयंद्वन्द्ववाच्यंसमुदायरूपंयदोच्यतेतदाद्वन्द्वः।गामश्वमित्यादौतुपरस्परनिरपेक्षाःस्वतन्त्रागवादयोभिन्नैरेवशब्दैःपृथक्प्रत्याय्यन्तइतियुगपद्वाचित्वाभावाद्द्वन्द्वाभावः।पट्वीमृद्व्याविति।एकैकेनशब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति।विप्रतिषिद्धेषुचेति।येअर्थाअविरुद्धास्तेषांभवत्वेकैकेनशब्देनाभिधानम्।विरुद्धानांतुसहानवस्थानाद्युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचितानोपपद्यतइत्यर्थः।आ-

अहरहर्नयमानोगामश्वंपुरुषंपशुंवैवस्वतोनतृप्यतिसुरयाइवदुर्मदीति।इन्द्रस्त्वष्टावरुणोवायुरादित्यइति।सिद्धंतुयुगपदधिकरणवचनेद्वन्द्ववचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।युगपदधिकरणवचनेद्वन्द्वोभवतीतिवक्तव्यम्।तत्रपुंवद्भावप्रतिषेधः। ।तत्रैतस्मिन्लक्षणेपुंवद्भावस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।पट्वीमृद्व्यौ।समानाधिकरणलक्षणःपुंवद्भावःप्राप्नोति।विप्रतिषिद्धेषुचानुपपत्तिः।विप्रतिषिद्धेषुयुगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः।शीतोष्णेसुखदुःखेजननमरणे।किंकारणम्।सुखप्रतिघातेनदुःखंदुःखप्रतिघातेनचसुखम्।यत्तावदुच्यतेतत्रपुंवद्भावप्रतिषेधइति।इदंतावदयंप्रष्टव्यः।अथेहपुंवद्भावःकस्मान्नभवतिदर्शनीयायामातादर्शनीयामातेति।अथमतमेतत्।प्राक्समासाद्यत्रसामानाधिकरण्यंतत्रपुंवद्भावोभवतीति।इहापिनदोषोभवति।यदप्युच्यते।विप्रतिषिद्धेषुचानुपपत्तिरिति।सर्वएवशब्दाःविप्रतिषिद्धाः।इहापिप्लक्षन्यग्रोधावितिप्लक्षशब्दःप्रयुज्यमानःप्लक्षार्थंसंप्रत्याययति॥

रात्पुरादीनांविरुद्धार्थाभिधानंदृष्टंपृच्छति।किंकारणमिति।सुखप्रतिघातेनेति।आरादादयस्तुयुगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनोनैवाभ्युपगम्यन्ते।दर्शनीयामातेति।वृत्तावेकार्थीभावेनमात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्यसामानाधिकरण्यमत्रास्ति।अथमतमिति।वृत्तौसामानाधिकरण्यव्यभिचाराभावाद्यदिवाक्यविषयंसामानाधिकरण्यमाश्रीयतेतदापट्वीमृद्व्यावित्यत्रापिनदोषः।लौकिकंचयद्वाक्यंप्रयोगार्हंतत्रसामानाधिकरण्यमाश्रीयतेनत्वलौकिकेप्रक्रियावाक्येपट्वीचमृद्वीचेति।विप्रतिषिद्धाइति।विप्रतिषिद्धार्थाइत्यर्थः।परस्परपरिहारेणसर्वेषामर्थानांशब्दैरभिधानात्॥ ॥

न्यग्रोधार्थमिति।एकस्मिन्नर्थेअवगतेअर्थादर्थान्तरस्यनिवृत्तिः।इहापीति।विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात्।तथाहि।जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञासहसंप्रत्ययायक्रियतेतदातच्छब्दवाच्यत्वंतयोर्भवत्येव।इदानींयुगपद्वाचितायाअसंभवंप्रतिपादयति।एवमपीति।अभिधानक्रमात् अभिधेयक्रमोऽवतिष्ठतेयथागुणवृद्धीवृद्धिगुणाविति।ततश्चशब्दक्रमात्क्रमवदर्थावगमान्नसंभवस्यैकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः।न्यग्रोधशब्दइति।न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकालेयदिप्लक्षार्थस्यान वगतिःस्यात्तदान्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनंस्यात्।तस्माद्द्विवचनान्यथानुपपत्त्याप्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम्।एवंयुक्त्यायुगपद्वाचितांप्रसाध्यागमेनप्रसाध

न्यग्रोधार्थंनिवर्तयति।न्यग्रोधशब्दःप्रयुज्यमानोन्यग्रोधार्थंसंप्रत्यापयतिप्लक्षार्थंनिवर्तयति।अत्रचेद्युक्तायुगपदधिकरणवचनतादृश्यतेइहापियुक्तादृश्यताम्।एवमपिशब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम्।शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानंप्राप्नोति।अतःकिम्।युगपदधिकरणवचनतायाअनुपपत्तिः।प्लक्षन्यग्रोधौप्लक्षन्यग्रोधाइति।यथैवहिशब्दानांपौर्वापर्यंतद्वदर्थानामपिभवितव्यम्।शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमितिचेद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः।शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमितिचेद्द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः।प्लक्षन्यग्रोधौप्लक्षन्यग्रोधाइति।प्लक्षशब्दःसार्थकोनिवृत्तोन्यग्रोधशब्दउपस्थितः।एकएकार्थः।तस्यैकार्थत्वादेकवचनंप्राप्नोति।विग्रहेचयुगपद्वचनंज्ञापकंयुगपद्वचनस्य।विग्रहेखल्वपियुगपद्वचनतादृश्यते।द्यावाहक्षामाद्यावाचिदस्मैपृथिवीसंनमेतेइति।किमेतत्।युगपदधिकरणवचनतायाःउपोद्वलकम्।

यति।विग्रहेचेति।द्यावेति।द्योशब्दोद्यावापृथिव्योर्वर्ततेइतिततःपरस्यप्रथमाद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारेगोतोणिदितिगोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाद्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च।एवंपृथिवीशब्दोदिवःपृथिव्योर्वर्त्तीतिप्रथमाद्विवचनेवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः।संनमेतइति।द्विवचनान्तेनसामानाधिकरण्यात्पृथिवीइतीतिपदकारैर्द्विवचनान्तस्यप्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनस्यप्रकृतिभावस्यविधानाच्चद्व्यर्थत्वंपृथिवीशब्दस्यावसीयते।किमेतदिति।यथोक्तमप्रतिपन्नःपृच्छति।उपोद्वलकमिति।उत्कृष्टबलकमुद्वलकंप्रत्यक्षंतत्समीपमनुमानमुपोद्वलकम्।आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात्।

विग्रहे किलेति।साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावनानकार्थ्येत्यर्थः।युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह।समुदायादिति।द्वन्द्वेन समुदायरूपोर्थोभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः।नैकार्थ्यमिति।उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः।बहुवचनप्रसङ्ग इति।एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात्।याभ्यामेवेति।नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थः।अन्यवाचकेनेति।लौकिकात्प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्र

विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्।किं पुनः समासे।समुदायात्सिद्धम्।समुदायात्सिद्धमेतत्।
किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति।द्विवचनबहुवचना—प्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः।समुदायात्सिद्धमि
ति चेन्नैकार्थ्यात्समुदायस्य।समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न।किं कारणम्।एकार्थत्वात्समुदायस्य।एकार्था हि
समुदाया भवन्ति।तद्यथा।शतं यूथं वनमिति।नैकार्थ्यम्।नायमेकार्थः।किं तर्हि।द्व्यर्थो बह्वर्थश्च।प्लक्षोपि द्व्य
र्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः।यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः।तयोरनेकार्थत्वाद्बहु
षु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति।तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात्।तयोरने
कार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न।किं कारणम्।बहुत्वाभावात्।नात्र बहुत्वमस्ति।किमुच्यते बहुत्वाभा
वादिति।यदा इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति।याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि।
यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः।अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते।अन्यवाचकेना
न्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्।प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानम्।अन्यवाच
केनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेद् एवमुच्यते।तन्न।किं कारणम्।प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य च प्लक्ष
त्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति।

त्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः।प्लक्षस्येति।प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते।वृत्तिविषये चैकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः। ॥

प्लक्षोपिन्यग्रोधइति। न्यग्रोधशब्दवाच्यइत्यर्थः। एवंन्यग्रोधोऽपिप्लक्षशब्दवाच्यइत्यर्थः। कारणादिति। शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोत्रकारणशब्देनविवक्षितः। नचलोकव्यवहारेप्लक्षशब्दस्यन्यग्रोधाभिधायित्वंप्रतीतम्। इतरःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंशब्दप्रयोगस्यकारणमितिमत्वाह। कारणादिति। प्रक्षरणंविस्तारेणावस्थानम्। न्यग्रोहणमधःशाखावस्थानम्। इतरःस्वाभिप्रायंप्रकाशयति। दर्शनमिति। लोकव्यवहारइत्यर्थः। प्लक्षेपीति। लोकव्यवहारेप्लक्षन्यग्रोधौदृश्येतामित्युभयोःक्रियान्वयाद्द्विवचनदर्शनाच्च। तुल्यंहीति। तुल्योलोकव्यवहारइत्यर्थः। तद्विषयंचेति। द्वन्द्वावयवानामेवानेका-

प्लक्षोपिन्यग्रोधः न्यग्रोधोपिप्लक्षः। कथंपुनःप्लक्षोपिन्यग्रोधः न्यग्रोधोपिप्लक्षःस्यात्। यावताकारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशः। कारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशइतिचेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम्। कारणाद्द्रव्येशब्दनिवेशइतिचेद् एवमुच्यते। तन्नातुल्यकारणत्वात्सिद्धम्। तुल्यंहिकारणम्। यदितावत्प्रक्षरतीतिव्युत्पत्त्याप्लक्षःस्याद्न्यग्रोधेप्येतद्भवति। तथायदिन्यग्रोहतीतिन्यग्रोधःप्लक्षेप्येतद्भवति। दर्शनंवैहेतुः। नचन्यग्रोधेप्लक्षशब्दोवर्तते। दर्शनंहेतुरितिचेत्तुल्यम्। दर्शनंहेतुरितिचेत्तुल्यमेतद्भवति। प्लक्षेपिन्यग्रोधशब्दोदृश्यतेन्यग्रोधेपिप्लक्षशब्दः। तुल्यंहिकारणम्। नवैलोकेएषसंप्रत्ययोभवति। नहिप्लक्षआनीयतामित्युक्तेन्यग्रोधआनीयते। तद्विषयंच। तद्विषयंचैतद्द्रष्टव्यंप्लक्षस्यन्यग्रोधत्वम्। किंविषयम्। द्वन्द्वविषयम्। युक्तंपुनर्यन्नियतविषयानामशब्दाःस्युः। बाढंयुक्तम्। अन्यत्रापितद्विषयदर्शनात्। अन्यत्रापिहिनियतविषयाःशब्दादृश्यन्ते। तद्यथा। समानेरक्तेवर्णेगौर्लोहितइतिभवति। अश्वःशोणइति। समानेचकालेवर्णेगौःकृष्णइतिभवति। अश्वोहेमइति। समानेचशुक्लेवर्णेगौःश्वेतइतिभवति। अश्वःकर्कइति। यदितर्हिप्लक्षोपिन्यग्रोधःन्यग्रोधोपिप्लक्षःएकेनोक्तत्वादपरस्यप्रयोगोनुपपन्नः एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्यप्रयोगोनोपपद्यते।

र्थाभिधायित्वंनकेवलानामित्यर्थः। युक्तंपुनरिति। किंयुक्तमेतदित्यर्थः। बाढमिति। भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च। अश्वःशोणइतियथाश्वादन्यत्रशोणादयोनवर्तन्तेतथाविनाद्वन्द्वात्प्लक्षादयोन्यग्रोधाद्यर्थानभवन्तीत्यर्थः। यदितर्हीति। ननुतद्विषयंचेत्युक्तेकोस्यदोषस्यावसरः। एवंमन्यते। परस्परसन्निधानेनयदाद्वयोरपिसामर्थ्यमाहितंतदान्यतरविगमेपिसामर्थ्यहानाभावोयथावह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावोनिवृत्तेऽपिवह्नौ। ॥

अनुक्त इति। न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः। उक्तं ह्येतत्। द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वन्हिसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ। सहभूताविति। भारोद्यन्त्ववत्परस्परशक्त्याविर्भावात्। प्राथमकल्पिकाविति। लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थः। कौचिदिति। तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात्तद्रूपारोपणाद्गौणावित्यर्थः। यथोक्तं यदिमक्षरतीत्यादि। संदेहः स्यादिति। उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण। न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कुतः संदेहः। भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह। सेयमिति। दुःखेति। प्रतीता

प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः। यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्ष इति। सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः न पृथग्भूतौ। किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ। अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्। स्वाभाविकमभिधानम्। अथवेह कौचित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौचित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति। तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्। किमिमौ प्लक्षावेव आहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति। तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। सेयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च। यच्चाप्यस्या निबन्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति। तदपि च्छान्दसम्। तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। इह चेद्द्वन्द्व इतीयता सिद्धम्। कथं पुनश्चेनामवृत्तिः स्यात्। शब्दोह्येषः। शब्देऽकार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते।

वनुपाखेहात्। दुरुपपादेति। प्रमाणाभावात्। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायो न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते। न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य। न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति। समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः। लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह। यच्चापीति। एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः। ॥

भा·कै· चेनकृतोर्थइति। अर्थशब्दस्यसन्निधानादुत्तरपदलोपीसमासआश्रीयतइत्यर्थः। ननुचेनार्थस्यकृतत्वमुत्पादनंवास्या
३६९ त्प्रकाशनंवा। तत्रोत्पादनंतावन्नोपपद्यते। नहिशब्दैरर्थाउत्पाद्यन्ते। यथोक्तंनहिशब्दकृतेननामार्थेनभवितव्यमि-
ति। अथप्रकाशनंतदासएवातिप्रसङ्गइतिमत्वापृच्छति। कःपुनरिति। समुच्चयइति। यदापरस्परनिरपेक्षाःपदार्थाः
क्रियायांसमुच्चीयन्तेतदासमुच्चयश्चार्थोयथागामश्वंपुरुषमित्यादौ। वाक्येपरस्परानपेक्षागवादयोनयनक्रिययासंब
ध्यन्ते। तत्रचेनकृतोर्थइत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयतेचेनैवयःप्रकाशितोर्थस्तत्रद्वन्द्वोगामश्वमित्यत्रतुवि
नापिचेनसमुच्चयावगमान्नासौचेनैवप्रकाशितइत्युच्यते। सामर्थ्यंत्वेकक्रियाद्वारकंदध्योदनादिवत्स्याद्धितिनात्रा

सोयमेवंसिद्धेसतियदर्थग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनम्। एवंयथाविज्ञायेत। चेनकृतोर्थश्चार्थइति। कः
पुनश्चेनकृतोर्थः। समुच्चयःअन्वाचयइतरेतरयोगःसमाहारइति। समुच्चयेप्लक्षश्चेत्युक्तेगम्यतेएतद्
न्यग्रोधश्चेति। तथान्यग्रोधश्चेत्युक्तेगम्यतेएतत्प्लक्षश्चेति। अन्वाचयेप्लक्षश्चेत्युक्तेगम्यतेएतत्सापे
क्षोयंप्रयुज्यतइति। इतरेतरयोगेप्लक्षश्चन्यग्रोधश्चेत्युक्तेगम्यतेएतत्प्लक्षोपिन्यग्रोधसहायोन्यग्रोधो
पिप्लक्षसहायइति। प्लक्षश्चन्यग्रोधश्चेत्युक्तेसमाहारेपिक्रियतेप्लक्षन्यग्रोधमिति। तत्रायमप्यर्थः। द्व
न्द्वैकवद्भावोनपठितव्योभवति। समाहारैकत्वादेवसिद्धम्। एकादशद्वादशेतिकोयंसमासः।

सामर्थ्यात्समासपरिहारोवाच्यः। प्लक्षश्चेत्युक्तइति। न्यग्रोधोदृश्यतामित्युपक्रम्ययदाप्लक्षश्चेत्युच्यते। तदान्यग्रोधश्चे
तिगम्यते। यदात्वेकस्यप्राधान्यंतदाइतरस्यतदनुरोधेनक्रियासंबन्धाद्भिन्नकक्ष्यतयानास्तिपरस्परेणसामर्थ्यमिति
अन्वाचयेसमासाभावः। प्रधानाभिधायिपदंचार्थेनवर्ततेऽपित्वप्रधानमेवेति अनेकस्यपदस्यचार्थवृत्तित्वाभावाद्द्वन्द्वा-
भावः। इतरेतरयोगःपरस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थेसमन्वयेसतिभवतीतिपरस्परसहिततावचशब्देनैवद्योत्यतेइतित राम:
त्रसमासोभवति। समाहारेपीति। तत्रापिपरस्परसहिततावगमात्। द्वन्द्वैकवद्भावइति। युगपदधिकरणवचनतायांद्वन्द्वे ३६९
तुवक्तव्यःस्यादेकैकस्यानेकार्थत्वात्। नचविषयविभागार्थोसौवक्तव्यःप्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्यसिद्धत्वात्। '

दशादिभिरिति।आदिशब्देनविंशत्यादयोगृह्यन्तेविंशत्याद्यर्थएवचायंविचारोदशशब्देनतुद्वन्द्वेनकश्चिद्दोषः।वचनमिति।
द्विवचनंबहुवचनंचेत्यर्थः।सिद्धंत्विति।शाकपार्थिवादित्वात्।शतसहस्रमिति।षष्ठीसमासः।सर्वोहीति।तिष्यपुनर्वस्वोरित्य
त्रबहुवचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम्।लिङ्गमशिष्यमिति।सनपुंसकमितिनकर्तव्यमित्यर्थः॥उपसर्जनम्॥परप्रयोगनिवृत्त्य

एकादीनांदशादिभिर्द्वन्द्वः।एकादीनांसहदशादिभिर्द्वन्द्वःसमासः।एकादीनांदशादिभिर्द्वन्द्वइतिचेद्विंशत्या
दिषुवचनप्रसङ्गः।एकादीनांदशादिभिर्द्वन्द्वइतिचेद्विंशत्यादिषुवचनंप्राप्नोति।एकविंशतिः।द्वाविंश
तिः।सिद्धंत्वधिकान्तासंख्यासंख्ययासमानाधिकरणाधिकारेधिकलोपश्च।सिद्धमेतत्।कथम्।समाना
धिकरणाधिकारेवक्तव्यम्।अधिकान्तासंख्यासंख्ययासहसमस्यतेऽधिकशब्दस्यचलोपोभवतीति।ए
काधिकाविंशतिःएकविंशतिःद्व्यधिकाविंशतिःद्वाविंशतिः।यदिसमानाधिकरणाः।स्वरोनसिध्यति।
यद्धितत्संख्यापूर्वपदंप्रकृतिस्वरंभवतीतिद्वन्द्वइत्येवंतत्। ।किंपुनः
कारणंद्वन्द्वइत्येवंतत्।इहमाभूत्।शतसहस्रमिति।अस्तुतर्हिद्वन्द्वः।ननुचोक्तम्।एकादीनांदशा
दिभिर्द्वन्द्वइतिचेद्विंशत्यादिषुवचनप्रसङ्गइति।नैषदोषः।सर्वोहिद्वन्द्वोविभाषैकवद्भवति।यदातर्ह्ये
कवचनंतदानपुंसकलिङ्गंप्राप्नोति।लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य॥चार्थे॥उपसर्जनंपूर्वम्
॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते।उपसर्जनस्यपूर्ववचनंपरप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्।उपसर्जनस्यपूर्ववचनं
क्रियते।परप्रयोगोमाभूदिति।नवानिष्टादर्शनात्।नवाएतत्प्रयोजनमस्ति।किंकारणम्।अनिष्टादर्शनात्।
नहिकिंचिदनिष्टंदृश्यते।नहिकश्चिद्राजपुरुषइतिप्रयोक्तव्येपुरुषराजइतिप्रयुङ्क्ते।यदिचानिष्टंप्रसज्ये
ततोयत्नार्हस्यात्।अथयत्रद्वेषष्ठ्यन्तेभवतःकस्मात्तत्रप्रधानस्यपूर्वनिपातोनभवति।राज्ञःपुरुषस्यराजपुरुषस्येति।

र्थमिति।वाक्यवत्समासेपदानामनियतेप्रयोगेप्राप्तेनियमार्थमेतदित्यर्थः।नवेति।नित्येषुशब्देषुप्रयोगसंकरेस्थितेगा-
व्यादिप्रयोगनिवारणायेदंशास्त्रम्।इहतुविपर्ययप्रयोगोनैवदृश्यतइतिकिंतन्निवृत्त्यर्थेनयत्नेनेत्यर्थः।इदानीमारब्धे
सूत्रेदोषमुद्भावयति।अथयत्रेति।राज्ञःपुरुषस्येति।द्वयोरपिषष्ठीतिसमासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपा ॥
तानियमप्रसङ्गः।

अर्थाभेदादिति।उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैवभवतिपुरुषश्चात्रराजापेक्षयाप्रधानमेवेतिपुरुषार्थोनभिद्यतेराजापेक्षयानव्यतिरिच्यतइत्यर्थः।नचेदमिति।अबुधभ्रान्तिनिराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः॥अल्पाच्तरम्॥किमयमिति।किंतरबर्थःप्रकर्षआश्रीयते।अथस्वार्थेअतएवनिपातनात्तरःकृतइतिप्रश्नः।द्वयोरिति।प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेवस्याद्न्यग्रोधशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षयाप्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात्।बहुषुतुसन्निहितेषुद्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपोनुत्पत्तिरितितत्रानियमप्रसङ्गः।ततश्चशङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यत्रदुन्दुभिशब्दस्यापिकदाचित्पूर्वनिपातःस्यात्।अतन्त्रेत

षष्ठ्यन्तयोःसमासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः।षष्ठ्यन्तयोःसमासेअर्थाभेदात्प्रधानस्यपूर्वनिपातोनभविष्यति।एवंनचेदमक्तंभवतिउपसर्जनंपूर्वमिति।अर्थश्चाभिन्नइतिकृत्वाप्रधानस्यपूर्वनिपातोनभविष्यति॥उपसर्जनम्॥अल्पाच्तरम्॥ ॥किमयंतन्त्रान्तरनिर्देशःआहोस्विदतन्त्रम्।किंचातः।यदितन्त्रंद्वयोर्नियमः।बहुष्वनियमः।तत्रकोदोषः।शङ्खदुन्दुभिवीणानामितिनसिध्यति।दुन्दुभिशब्दस्यापिपूर्वनिपातःप्राप्नोति।अथातन्त्रंमृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्तिसंसदिप्रासादेधनपतिरामकेशवानामित्येतन्नसिध्यति।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावत्तन्त्रम्।ननुचोक्तंद्वयोर्नियमोबहुष्वनियमइति।तत्रशङ्खदुन्दुभिवीणानामितिनसिध्यति।दुन्दुभिशब्दस्यापिपूर्वनिपातःप्राप्नोतीतिनैषदोषः।यदेतदल्पाच्तरमितितदल्पाजितिवक्ष्यामीति।अथवापुनरस्त्वतन्त्रम्।ननुचोक्तम्।मृदङ्गशङ्खतूणवाःपृथङ्नदन्तिसंसदिप्रासादेधनपतिरामकेशवानामित्येतन्नसिध्यतीति।अतन्त्रेतरनिर्देशेशङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेनसमासः।अतन्त्रेतरनिर्देशेशङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेनसहसमासःकरिष्यते।

रपिदुन्दुभिशब्दापेक्षयाल्पाच्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्यपूर्वनिपातोभवतिनदुन्दुभिशब्दस्येतिदोषाभावः।मृदङ्गशङ्खतूणवाइति।शङ्खशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातःप्राप्नोति।तन्त्रेतुतरपिपूर्वोक्तन्यायेनबहुष्वनियमादेतद्रूपंसिध्यति।यदेतदिति।तन्त्रेदोषप्रसङ्गात्।प्रयोजनाभावाच्चतरनिर्देशोनकर्तव्यइत्यर्थः।अतन्त्रेतुतस्मिंस्तस्यस्वार्थिकत्वज्ञापनमेवतरनिर्देशस्यप्रयोजनम्॥

शङ्खतूणवाविति। नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः। तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति। शङ्खस्य तूर्याङ्गत्वादित्येके। तूर्येषु शिल्पोपजीविनश्च तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते। तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे। अथ यत्रेति। यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम्। अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्तनात्सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति। उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण। उदगयनस्थाविति। उत्तरायणस्थौ। लौकिकप्रयोगदर्शनपरमिदम्। मातापितराविति। गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता। श्रद्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम्। लघ्वक्षरादपीति। पूर्वविप्रतिषेधेन। दीक्षातपसी इति। दीक्षापूर्वं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा। वर्णानामिति। वेददर्शनाश्रयणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम्। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः। एतच्च द्वन्द्वाद्द्वन्द्वविषयमित्याहुः। द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः॥ ॥

शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ। शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः। रामश्च केशवश्च रामकेशवौ। रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवानामिति। अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति आहोस्विदविशेषेण। अनेकस्य प्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः। पटुमृदुशुक्लाः पटुशुक्लमृदव इति॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम्॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ। कृत्तिकारोहिण्यः॥ अभ्यर्हितं च॥ अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। मातापितरौ। श्रद्धामेधे॥ लघ्वक्षरम्॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। कुशकाशम्। शरचापम्। अपर आह। सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीवक्तव्यम्। लघ्वक्षरादपीति। दीक्षातपसी श्रद्धातपसी॥ वर्णानामानुपूर्व्येण॥ वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः॥ भ्रातुश्च ज्यायसः॥ भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। युधिष्ठिरार्जुनौ॥ संख्याया अल्पीयसः॥ संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। एकादश द्वादश॥ धर्मादिषूभयम्॥ धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आद्यन्तौ अन्तादी॥ अल्पाच्तरम्॥

सप्तमी॥विश्वदेवइति।यदाविश्वस्यविशेष्यत्वंतदेदमुदाहरणम्।विशेषणत्वेतुसूत्रेणैवसिद्धः पूर्वनिपातः।द्विपुत्रइति।दिक्प्रदर्शनमेतत्।अत्रहिविशेषणत्वादेवसिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्माद्द्विशुक्लइत्याद्युदाहरणम्।परत्वात्संख्यायाइति।शब्दपरविप्रतिषेधात्।एवमर्थमेवचसंख्यासर्वनाम्नोरितिनकृतम्॥निष्ठा॥प्रतिषेधेत्विति।अकृतमितप्रतिप-

सप्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ॥ ॥बहुव्रीहौसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्॥बहुव्रीहौसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानंकर्तव्यम्।विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्रः द्विभार्यः।अथयत्रसंख्यासर्वनाम्नोरेवबहुव्रीहिः कस्तत्रपूर्वनिपातेनभवितव्यम्।परत्वात्संख्यायाः।द्व्यन्यायत्र्यन्याय॥वाप्रियस्य॥वाप्रियस्यपूर्वनिपातोभवतीतिवक्तव्यम्।प्रियगुडः गुडप्रियः॥सप्तम्याः पूर्वनिपातेगड्वादिभ्यः परवचनम्॥सप्तम्याः पूर्वनिपातेगड्वादिभ्यः परासप्तमीभवतीतिवक्तव्यम्।गडुकण्ठः गडुशिराः॥सप्तमीवि॥निष्ठा॥ ॥निष्ठायाः पूर्वनिपातेजातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्॥निष्ठायाः पूर्वनिपातेजातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठाभवतीतिवक्तव्यम्।शार्ङ्गजग्धी।पलाण्डुभक्षिती।माসजाता।संवत्सरजाता।सुखजाता।दुःखजाता।नवोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनंज्ञापकंपरभावस्य।नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनंज्ञापकंपरभावस्य।यदयंजातिकालसुखादिभ्यः परस्यानिष्ठायाउत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यः परात्रनिष्ठाभवतीति।प्रतिषेधेतुपूर्वनिपातप्रसङ्गः।तस्माद्राजदन्तादिषुपाठः।प्रतिषेधेतुपूर्वनिपातः प्राप्नोति।अकृतमितप्रतिपन्नाइति।तस्माद्राजदन्तादिषुपाठः कर्तव्यः।नवाकर्तव्यः।अत्रापिप्रतिषेधवचनंज्ञापकंपरानिष्ठाभवतीति॥प्रहरणार्थेभ्यश्च॥प्रहरणार्थेभ्यश्चपरेनिष्ठासप्तम्यौभवतइतिवक्तव्यम्।अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दण्डपाणिः॥द्वन्द्वेघ्यजाद्यदन्तंविप्रतिषेधेन॥द्वन्द्वेघीत्यस्मादजाद्यदन्तमिति।एतद्भवतिविप्रतिषेधेन।द्वन्द्वेघीत्यस्यावकाशः।पटुगुप्तौ।अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः।उष्ट्रखरौ।इहोभयंप्राप्नोति।इन्द्राग्नी।अजाद्यदन्तमित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।उभाभ्यामल्पाच्तरम्।
उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।

न्नाइतिकृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज्ज्ञापितः परनिपातोपिनस्यादित्यर्थः।नवेति।उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसक्तेप्रतिषेधः क्रियते।यदिचपरनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गोनान्यथा।

कडाराः॥बहुवचननिर्देशादिति।कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचनेकर्तव्येसाहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षोबहुवचननिर्देशोयथाछत्रिणोयान्तीति॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥द्वितीयपादःसमाप्तः॥अनभिहिते॥प्रत्याख्यानवादीस्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनंसंजल्पयितुंपृच्छति।किमिदमिति।अभिपूर्वस्यदधातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषुवर्तते।अश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रबन्धनवृत्तिः।अभिहितःश्लोकइत्युच्चारणवृत्तिः।अभिहितोर्थइतिप्रतिपादनवृत्तिः।हिनोतेरपिगतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमितिभवतितत्रवक्ष्यमाणानांकर्मादीनांबन्धनाद्यर्थचतुष्टयासंभवात्प्रतिपादनवचनएवाभिहितशब्दआश्रयणीयस्ततःप्रयोजनाभावादनर्थकंसूत्रमितिभावः।पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह।उक्तमिति।प्रतिपादितमित्यर्थः।यथाउक्तार्थानामप्रयोगइति।

इन्द्रे घीत्यस्यावकाशः।पटुगुप्तौ।अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः।वाग्दृषदौ ।इहोभयंप्राप्नोतिवागग्नी।अल्पाच्तरमित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन।अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः।उष्ट्रखरौ।अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः।वाग्दृषदौ।इहोभयंप्राप्नोतिवागिन्द्रौ।अल्पाच्तरमित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन॥कडाराःकर्मधारये॥ ॥कडारादयइतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।गडुलशाण्डिल्यःशाण्डिल्यगडुलः।खण्डवात्स्याःवात्स्यखण्डः।तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।बहुवचननिर्देशात्।कडारादयइतिविज्ञास्यते॥ ॥इतिश्रीमहाभाष्येभगवत्पतञ्जलिविरचितेद्वितीयस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥पादश्चसमाप्तः॥अनभिहिते॥ ॥अनभिहितइत्युच्यते।किमिदमनभिहितंनाम।उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम्।यावद्ब्रूयादनुक्तेअनिर्दिष्टइतितावदनभिहितइति॥अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापिविहितस्याभावादभिहिते॥अनभिहितवचनमनर्थकम्।किंकारणम्।अन्यत्रापिविहितस्याभावादभिहिते॥

यावद्ब्रूयादिति॥यावत्तावच्छब्दौनिपातावभिन्नार्थत्वंप्रतिपादयतः।अनभिहितवचनमिति।अर्थप्रत्यायनाय लोकेशब्दःप्रयुज्यतेसचार्थोयदाशब्दान्तरेणप्रतिपादितोभवतितदाप्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्यप्रयोगेणनभाव्यम्।अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्थेशब्दोनप्रयुज्यतेकिंपुनःशब्दान्तरप्रतिपादितेर्थे। ॥

यञञ्भ्यामिति।यञन्तेनाञन्तेनचेत्यर्थः।यञञोर्लुलुप्तत्वादर्थाभिधानंनसंभवति।न्याय्योत्पत्तिरिति।उत्सर्गःपूर्वाचार्यप्रसिद्धान्याय उच्यते।बहुवचनोदाहरणम्।गार्ग्योगार्ग्यावित्यत्रयञैवपरत्वेशास्त्रावष्टब्धत्वादणउत्पत्त्यभावात्।बहुवचनेतुयञञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेऽणोवाणोनुत्पत्तिःप्रतिपाद्यासप्तपर्णइति।वीप्सायांविषयेद्विर्वचनमुच्यते।अस्तिचेहवीप्सासप्तसप्तपर्णान्यस्येति।समासेनतुशब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्सायागमितत्वाद्द्विर्वचनाभावः।आरम्भवादीदृष्टान्तेष्वन्यथासाध्यसिद्धिंप्रतिपादयितुमाह।यत्तावदिति।नचात्रास्तिनेति।वर्तिपदयोरन्यपदार्थेउपसंक्रान्तत्वादस्त्यर्थ

अन्यत्राप्यभिहितेविहितंनभवति।क्वान्यत्र।चित्रगुः।शबलगुः।बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्यमत्वर्थीयोनभवति।गर्गाः।वत्साः।बिदाः।उर्वाः।यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्यन्याय्योत्पत्तिर्नभवति।सप्तपर्णोऽष्टापदइति।समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायांद्विर्वचनंनभवतीति।यत्तावदुच्यतेचित्रगुःशबलगुरिति।बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्यमत्वर्थीयोनभवतीति।अस्तिसामानाधिकरण्येमतुब्विधीयते।नचात्रास्तिसामानाधिकरण्यम्।यदप्युच्यतेगर्गाःवत्साःबिदाःउर्वाइति।यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्यन्याय्योत्पत्तिर्नभवतीति।समर्थानांप्रथमाद्वेतिवर्तते।नचैतत्समर्थानांप्रथमम्।किंतर्हि।द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्।यदप्युच्यतेसप्तपर्णोऽष्टापदइति।समासेनोक्तत्वाद्वीप्सायांद्विर्वचनंनभवतीति।यदत्रवीप्सायुक्तंनादःप्रयुज्यते।किंपुनस्तत्।पर्वणिपर्वणिसप्तपर्णान्यस्य।पङ्क्तौपङ्क्तावष्टौपदानीति।आम्बहुजकस्तुतर्हि।आम्।भिनत्तिच्छिनत्ति।आमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्यकर्तरिशब्नभवति।

स्यतत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्वार्थस्यसंसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः।यदात्वन्यपदार्थेनतद्वत्ताप्रतिपिपादयिषितातदाचित्रगुमानितिभवत्येव।नचैतदिति।समर्थानांप्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनःषष्ठ्यन्तात्प्रत्ययेनभाव्यंनत्वपत्यवाचिनः।यञञोर्लुकिकृतेप्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीतिअणनभवतीत्यर्थः।यदत्रेति।वीप्स्यमानार्थाभिधायिनःपदस्यद्विर्वचनंविधीयतेपर्वार्थस्यवीप्सायोगोनचात्रपर्वशब्दस्यप्रयोगः।आमोक्तत्वादिति।भावकर्मकर्तारोविकरणार्थाइति।पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम्।

अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह। नन्विति। ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम्। नानादेशत्वादिति। विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव। वार्त्तिककारस्य चेदं दर्शनम्। भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत्।

तक्रदानं च दधिदानस्य विरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते। तदेवं श्रमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्यास्थापितम्। इदानीमारम्भवादीपक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति। किंपुनरिति। आहोस्विदन्यत्रेति। अपूपौ द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्कर्मादिभिरहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियत इत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। इहाकर्तव्य इति। अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते। अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयो-

बहुच्। बहुकृतं बहुभिन्नमिति। बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति। अकच्। उच्चकैः नीचकैरिति। अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति। ननु च श्रम्। बहुजकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति। श्रम् बहुजकस्तु नानादेशत्वात् उत्सर्गाप्रतिषेधः। समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वान्न प्राप्नोति। किंपुनरिहाकर्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते। आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते। इहाकर्तव्यः क्रियते। एष एव हि न्याय्यः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात्। अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम्।

जनाभावादेव सिद्धः। इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह। अनभिहितस्त्विति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता। तत्र यदैकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्मद्वितीयार्थः संपद्यते। तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद्द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोनभिहिताधिकारेण। यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते। ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योनभिहिताधिकारः। ॥

कर्मणिद्वितीयेत्यादौकर्मादीनांश्रुतत्वात्तेषामेवविभक्त्यर्थत्वेनभाव्यमितिमत्वापृच्छति।कःपुनरिति।एकत्वादयइति।कर्मणिद्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देशात्।एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणियदेकत्वादितत्रद्वितीयेतिनत्वभिधेयप्रतिपादनाय।निमित्तत्वार्थेति। कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपिविभक्त्यर्थत्वेपारंपर्येणकर्मादीनांनिमित्तभावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्।अभिहितइति।यदावक्ष्यमाणानांकर्मादीनांविभक्त्यर्थत्वंतदाप्रातिपदिकार्थेनापिप्रथमार्थेनभाव्यंतस्यचप्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद्वृक्षइत्यादौप्रथमानप्राप्नोति।एकत्वादीनांविभक्त्यर्थत्वेतदभिधानायप्रथमाप्रवर्ततएवेतिदोषाभावः।प्रत्याख्यानवाद्याह।नक्वचिदिति।वचनसामर्थ्यात्प्रातिपदिकेनोक्तेपितदर्थेप्रथमाभविष्यति।द्वितीयादयस्त्वनभिहितेकर्मादौसावका

कःपुनर्विभक्त्यर्थः।एकत्वादयोविभक्त्यर्थाःतेष्वनभिहितेषुकर्मादयोभिहिताविभक्तीनामुत्पत्तौनिमित्तत्वाय माभूवन्नितितस्मादनभिहितवचनम्। तस्मादनभिहिताधिकारःक्रियते।अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्।एकत्वादयोविभक्त्यर्थाइति।अभिहितेहिप्रथमाभावः।योहिमन्यतेकर्मादयोविभक्त्यर्थाःतेष्वनभिहितेषुसामर्थ्यान्मेविभक्तीनामुत्पत्तिर्नभविष्यतीतिप्रथमातस्यनप्राप्नोति।क्व।वृक्षः।प्लक्षः।किंकारणम्।प्रातिपदिकेनोक्तःप्रातिपदिकार्थइति।नक्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तःप्रातिपदिकार्थः।उच्यतेचप्रथमासावचनाद्भविष्यति। तवैवतुखल्वेषदोषः।यस्यतेएकत्वादयोविभक्त्यर्थाः।अभिहितेप्रथमाभावइतिप्रथमातेनप्राप्नोति।क्व।पचत्योदनंदेवदत्तइति।किंकारणम्।तिङोक्ताएकत्वादयइति।अनभिहिताधिकारंचत्वंकरोषिपरिगणनंचनक्वचित्तिङाएकत्वादीनामनभिधानम्।उच्यतेचप्रथमासावचनाद्भविष्यति।ननुचेहानभिधानंवृक्षःप्लक्षइति।अत्राप्यभिधानमस्ति।कथम्।

शत्वादभिहितेनभविष्यन्ति।तिङोक्ताइति।अनभिहितैकत्वाद्यभिधानायतवविभक्तिविधानम्।पचतीतिचकर्तुरेकत्वंतिङाभिहितमितिप्रथमानस्यादित्यर्थः।परिगणनंचेति।तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्।अत्रचतिङास्त्येकत्वस्याभिधानमितिप्रथमायाअप्रसङ्गः।आरम्भवाद्याह।नक्वचिदिति।सर्वत्रचपदमपेक्षितक्रियापदमेवप्रयुज्यते।उच्यतेचेति।प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः

भवन्तीपरइति।लट्परइत्यर्थः।ततश्चवृक्षइत्यत्रापितिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेप्येकत्वादौप्रथमाभवति।एवमारम्भवादीस्वपक्षेदोषंपरिहृत्यपक्षेतमुद्भावयतितवैवेति।भीष्ममिति।भीष्मादिविशेषविशिष्टस्यकटस्यकरोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वंतच्चकटशब्दादनुत्पन्नयाद्वितीययाभिहितमितिभीष्मादिभ्योद्वितीयायायाअपसंज्ञाप्रथमाप्राप्नोति।आरम्भवादिनस्तुपरिगणनात्कटशब्दादुत्पन्नयाद्वितीययाभिहितेऽपिकर्मणिभीष्मादिभ्योद्वितीयासिध्यतीतिनदोषः।———

कर्मविशेषइति।भीष्मादियुक्तकटसंबन्धिकर्मत्वंप्रतिपाद्यम्।तत्रचयथाकटशब्देनभीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधानायभीष्मादिशब्दप्रयोगःतथाद्वितीयापितेभ्योभविष्यति।नह्यन्यथातद्विशिष्टत्वंकटस्यप्रत्यापयितुंशक्यते।अथवेति।यद्यत्करोतिक्रिययाप्तुमिष्टतमंतत्सर्वंकर्मद्रव्यंगुणश्च।नह्यसौकटमात्रेणसंतुष्यतितत्रकरोतिक्रियायांपृथक्सर्वेषांकर्मत्वेप्रत्येकंद्वितीयोत्पत्तिःपश्चात्त्वेकवाक्यतयाविशेषणविशेष्यभावः।यद्यपिगुणद्रव्ययोःकरोतिनासंबन्धस्तथापितमप्श्रुत्याप्रकर्षस्याश्रितत्वाद्द्रव्यस्यैवक्रियान्तरउपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैवकर्मसंज्ञानगुणस्येतिमत्वाह।अथवेति।तत्सामानाधिकरण्यादिति।भीष्मादीनांस्वयमकर्मत्वेपिविशेष्यसंबन्धिन्येवविभक्त्याभाव्यम्।तदेकयोगक्षेमत्वात्।केवलानांचप्रातिपदिकानांपरश्चेतिनियमादप्रयोगार्हत्वात्।ततोयथेश्वरसुहृदःस्वयंनिर्द्धनाअपितदीयेनधनेनतत्फलभाजःएवंगुणाअपि।॥

वक्ष्यत्येतद्अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति।वृक्षः।प्लक्षः।अस्तीतिगम्यते।तवैवतुखल्वेषदोषः।यस्यतेकर्मादयोविभक्त्यर्थाः।अभिहितेप्रथमाभावइति।प्रथमातेप्राप्नोति॥क्वकटंकरोति।भीष्ममुदारंशोभनंदर्शनीयमिति।कटशब्दादुत्पद्यमानयाद्वितीययाभिहितंकर्मेतिकृत्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानप्राप्नोति।कातर्हिप्राप्नोति।प्रथमा।तद्यथा।कृतःकटोभीष्मउदारःशोभनोदर्शनीयइति।करोतेरुत्पद्यमानेनक्तेनाभिहितंकर्मेतिकृत्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानभवति।कातर्हि।प्रथमाभवति।नैषदोषः।नहिममानभिहिताधिकारोस्ति।नापिपरिगणनम्।सामर्थ्यान्मेविभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति।अस्तिचसामर्थ्यम्।किम्।कर्मविशेषोवक्तव्यः।अथवाकटोपिकर्मभीष्मादयोपि।तत्रकर्मणीत्येवसिद्धम्।अथवाकटएवकर्मतत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्योद्वितीयाभविष्यति।

भा॰के॰ ३७५ क्तप्रत्ययेनद्वितीयायावैधर्म्यंदर्शयतिअस्तिखल्वपीति।अनवयवेनेति।साकल्येन।सर्वमिति।भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः कटस्थमिति।प्रातिपदिकार्थगतायाःकर्मशक्तेर्वाचिकाद्वितीयेत्यर्थः।नकर्मविशेषइति।भीष्मादिगुणगतंकर्मत्वमभिधातुंनशक्यमित्यर्थः।एवंयुक्त्याप्रत्याख्यानवादीस्वपक्षेदोषंपरिहृत्यपरपक्षेदूषणमाह।तत्रैवेति।एषदोषइति।वक्ष्यमाणः।प्रातिपदिकेनोक्ताइत्य— नभिहितैकत्वाद्यभिधानायतत्रविभक्तिविधानंतानिचैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमायाप्राप्तिः।आरम्भवादीपरस्यतुल्यदोषतामाह।कर्मादिष्वपीति।यस्यापिकर्मादयोविभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यताबहुषुबहुवचनमित्यादेःकर्मणिद्वितीयेत्यादीनांचाभ्युपगन्तव्या।गुणप्रधानभावएवतुतस्यविपरीतस्तत्रप्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टक

अस्तिखल्वपिविशेषः।कटंकरोतिभीष्ममुदारंदर्शनीयंशोभनमितिच।कृतःकटःभीष्मउदारःशोभनोदर्शनीयइतिच।करोतेरुत्पद्यमानःक्तःअनवयवेनसर्वंकर्माभिधत्ते।कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानयाद्वितीययायत् कटस्थंकर्मतत्शक्यमभिधातुंनकर्मविशेषः।तत्रैवतुखल्वेषदोषः।यस्यतएकत्वादयोविभक्त्यर्थाः अभिहितेप्रथमाऽभावइति।प्रथमातेनप्राप्नोति।एकोद्वौबहवइति।किंकारणम्।प्रातिपदिकेनोक्ताएकत्वादयइति।कर्मादिष्वपिचैवविभक्त्यर्थेषुअवश्यमेकत्वादयोनिमित्तत्वेनोपादेयाः।कर्मणएकत्वेकर्मणोद्वित्वेकर्मणोबहुत्वइति।नचैकत्वादीनामेकत्वादयःसन्ति।अथसन्तिममापिसन्ति।तेष्वनभिहितेषुप्रथमाभविष्यति।

र्मणिद्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्यसंपद्यते।कर्मणएकत्वइति।नन्वेकत्वादीनांविशेषणत्वमभिधानीयंकर्मादीनांचविशेष्यत्वंतत्रकस्मात्कर्मणोविशेषणत्वंप्रतिपाद्यते।नैषदोषः।प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वेसतितद्विशिष्टस्यकर्मणोवाचिकाद्वितीयेत्ययमत्रार्थोविवक्षितःततश्चप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनांविशेषणीभूतानामभावादेकइत्यादौभवतोपिप्रथमानस्यादित्यर्थः।अथसन्तीति। व्यतिरिक्तानीत्यर्थः।तदुक्तंहरिणा। राम॰ ३७५ निमित्तमेकइत्यत्रविभक्त्यानाभिधीयते।तद्गतस्तुपरैकत्वंविभक्तिस्तत्रवर्ततइति।यथाशतमित्यत्रप्रवृत्तिनिमित्तंशतसंख्यान्या।अन्याचविभक्तिवाच्याप्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या।तथैकइत्यत्रापिप्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्येद्वेएकत्वे

एवंशब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैवसमाधायाभेदपक्षेपिसमाधातुमाह। अथवेति। गुणोपसर्जनंद्रव्यंप्रातिपदिकेनाभिधीयते। द्रव्योपसर्जनस्तुगुणोविभक्त्यर्थः। यथाशौक्ल्यमितिगुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद्द्रव्योपसर्जनेतस्मिन्नेवगुणेभावप्रत्ययः। यत्स्थोसाविति॥ यस्मिन्नेवद्रव्येस्थितएकत्वादिगुणस्तस्यद्रव्यस्यानुक्ताएकत्वादयः प्राधान्येनेतिभावः। संख्येयमविशेषितमिति। केवलस्यप्रातिपदिकस्यप्रयोगाभावात्प्रथमायाऽभावेएकादिशब्दानुच्चारणात्। एवंयुक्त्याप्रथमोत्पत्तिंप्रतिपाद्यवचनेनप्रतिपादयितुमाह। अथवेति। समयादिति। परश्चेत्यस्मात्प्रत्ययपरैवप्रकृतिःप्र

अथवाउभयवचनाह्येतेद्रव्यंचाहुर्गुणंचयत्स्थोसौगुणः तस्यानुक्ताएकत्वादयइतिकृत्वाप्रथमाभविष्यति। अथवासंख्यानामेयंपरप्रधानासंख्येयमनयाविशेष्यम्। यदिचात्रप्रथमानस्यात्। संख्येयमविशेषितंस्यात्। अथवावक्ष्यतितत्रवचनग्रहणस्यप्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषुप्रथमायथास्यादिति। अथवासमयाद्भविष्यति। यदिसामयिकीननियोगतः। अन्याःकस्मान्नभवन्तिकर्मादीनामभावात्। षष्ठीतर्हिप्राप्नोतिशेषलक्षणाषष्ठी। अशेषत्वान्नभविष्यति। एवमपिव्यतिकरःप्राप्नोति। एकस्मिन्नपिद्विवचनबहुवचनेप्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचनेप्राप्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचनेप्राप्नुतः। अर्थतोव्यवस्थाभविष्यति। परिगणनंकर्तव्यम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैःपरिसंख्यानम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैःपरिसंख्यानंकर्तव्यम्। तिङ्। क्रियतेकटः। तिङ्। कृत्कृतःकटः। कृत्।

[illegible]ख्यानकेवलेत्येवंरूपादित्यर्थः। कर्मादीनामिति। कर्मण्येवद्वितीयेत्येवंद्वितीयादीनांनियतत्वात्। षष्ठीतर्हीति। कर्माद्यभावःशेषइतिभावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्यप्रथमाविधावुपयोगात्तस्यचाव्यतिरिक्तस्येहसद्भावात्। अर्थतोव्यवस्थेति। सामर्थ्यादित्यर्थः। एकइत्यत्रैकमेवैकत्वंतच्चप्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ताप्रथमासमयवशेनप्राप्यतेतत्रय[illegible]पालिनोभवत्येकत्वानुगुणंचान्यत्रतदभिधानेदृष्टसामर्थ्यंवचनंभवति। तथाकर्तव्यमित्यर्थः। तदेवंसंख्या[illegible]र्थइतिदर्शिनामाश्रयेणसूत्रंस्थापितम्।

औपगवइति। अपत्यापत्यवत्संबन्धस्यतद्धितेनोक्तत्वात्षष्ठीनभवति। चित्रगुरिति। समासेनस्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात्षष्ठ्यभावः। उत्सर्गइति। अनभिहितइतिसामान्येनोच्यमानइत्यर्थः। यत्रबहूनिप्रातिपदिकानिसमानाधिकरणानिविवक्षितानितत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत्रउत्पन्नयाद्वितीययासर्वप्रातिपदिकार्थगतंकर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्योद्वितीयानस्यात्। परिगणनमन्तरेणाप्येतंदोषंपरिहर्त्तुमिच्छन्नि। कातर्हीति। अनभिहितइतिपर्युदासेप्रसज्यप्रतिषेधेचदोषदर्शनात्तन्निराकरणायदोषोद्भावनकर्त्तुमाह। द्वयोरिति। प्रासादआस्तइत्यत्रसदिक्रियायाआसिक्रियायाश्चैकमधिकरणंप्रासादा

तद्धितः औपगवः कापटवः। तद्धितः। समासः। चित्रगुः शाबलगुः। समासः। उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम्। उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या। कृ। कटंकरोति। भीष्ममुदाहरंशोभनंदर्शनीयमिति। कटशब्दादुत्पद्यमानयाद्वितीययाभिहितंकर्मेतिकृत्वाभीष्मादिभ्योद्वितीयानप्राप्नोति। कातर्हिस्यात्। षष्ठी। शेषलक्षणाषष्ठीअशेषत्वान्नभविष्यति। अन्याअपिनप्राप्नुवन्ति। किंकारणम्। कर्मादीनामभावात्। समयश्चकृतः। नकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइति। नचान्याउत्पद्यमानाएतमभिसंबन्धमुत्सहन्तेवक्तुमितिकृत्वाद्वितीयाभविष्यति। अथवाकटोपिकर्मभीष्मादयोपितत्रकर्मणीत्येवसिद्धम्। अथवाकटएवकर्मतत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादि——भ्योद्वितीयाभविष्यतीतिनस्मान्नार्थःपरिगणेन। द्वयोःक्रिययोःकारकेन्यतरेणाभिहितेविभक्त्यभावप्रसङ्गः। द्वयोःक्रिययोःकारकेन्यतरेणाभिहितेतिविभक्तिर्नप्राप्नोति। कृ। प्रासादेआस्तेशयनेआस्तइति। किंकारणम्। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमितिकृत्वासप्तमीनप्राप्नोति।

ख्यम्। तच्चान्यतरेणसदिप्रत्ययेनघञाभिहितमित्यहितेनेतिसप्तमीनप्राप्नोति। अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापिपक्षेभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वंनास्तीतिनप्राप्नोति। द्रव्यंचकारकंमन्यते। तद्व्यतिरेकेणशक्तिसद्भावेप्रमाणाभावात्। नतावत्प्रत्यक्षंद्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदिसमुपजायते। द्रव्यस्वरूपातिरेकेणशक्तिरूपानुपलम्भात्। प्रत्यक्षाप्रवृत्तौचतत्पूर्वकस्यानुमानस्यापिशक्तिसद्भावावेदनेनास्तिप्रवृत्तिः। ॥

कार्यंचद्रव्यस्वरूपायत्तमेवेतिकार्यव्यतिरेकादपिनास्तिशक्तिसद्भावावगमः।पर्युदासंशक्तिसाधनपक्षंचाश्रित्याह।नवेति।प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह।कुतोनुखल्विति।पर्युदासमाश्रित्याह।अनभिहितेहीति।पर्युदासेपिदूषणमाह।यद्यपितावदिति।आसनआस्तइत्यत्रैकैवासनक्रियातस्याश्चाधिकरणंल्युटाभिहितमितिसप्तम्याअप्राप्तिरित्यर्थः।अत्राप्यन्यत्वमिति।भिन्नपदप्रत्याय्येभिन्नेआसनक्रियेइत्यर्थः।एकपदोपात्तेक्रियासाधनसंबन्धेअनेनविभक्तयोनिवार्यन्तेनतुवाक्योपात्ते।आसिःसाधनमिति।आसनमित्यत्रयासिक्रियातस्याआसिक्रियासाधनंकथमितिचेत्।उच्यते।आस्यतेस्मिन्नित्यासनमुच्यते।यदिचासनक्रियास्तेसंनिधीयतेननस्तदपेक्षंतदासनमुच्यते।एवंसामर्थ्यादासेरासिःकर्त्तीभवति।नन्वेवंसत्यासनमित्यत्रयाआसिक्रियासाअन्यस्याआसिक्रियायाःसाधनंभवति।नत्वस्याअन्या।एवंतर्ह्यर्थान्तरेस्यग्रन्थस्यतात्पर्यम्।तदयमत्रपरमार्थः।आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यंवस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयतेतत्रशक्त्युद्भवप्रतिपादनायविभक्तिरवश्योत्पाद्याततश्चासिःसाधनमितिसाधनान्तरनिरासःक्रियते।शब्दव्युत्पत्तयेकेवलमात्रासिक्रियोपादीयतइत्यर्थः।सर्वकालश्चप्रत्ययइति।कालविशेषानुपादानेनल्युटोविधानात्।बाह्यमिति।देवदत्तादिकमित्यर्थः।

नवान्यतरेणानभिधानात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।अन्यतरेणानभिधानात्।अन्यतरेणात्रानभिधानंल्युडादिप्रत्ययेनाभिधानम्।आसिप्रत्ययेनानभिधानम्।यतोऽनभिधानंतदाश्रयासप्तमीभविष्यति।कुतोनुखल्वेतत्सत्यभिधानेचानभिधानेचानभिहिताश्रयासप्तमीभविष्यति।नपुनरभिहिताश्रयःप्रतिषेधइति।अनभिहितेहिविधानम्।अनभिहितेसप्तमीविधीयते।नाभिहितेप्रतिषेधः।यद्यपितावदत्रैतच्छक्यतेवक्तुं यत्रान्याचान्याचक्रिया।यत्रतुखलुसैवक्रियातत्रकथम्।आसनेआस्तेशयनेशेतइति।अत्राप्यन्यत्वमस्ति।कुतः।साधनभेदात्कालभेदाच्च।एकस्यात्रासेरासिःसाधनम्।सर्वकालश्चप्रत्ययः।अपरस्यबाह्यंसाधनम्।वर्तमानकालश्चप्रत्ययः।

किंपुनरिति। यदिद्रव्यंसाधनंतदातदेकमेवतच्चाभिहितमितिपूर्वोक्तपरिहारोनसंगच्छते।अथशक्तिःसाधनंतदातस्या भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवाद्भवतिसमाधानमितिमन्वानस्यप्रश्नः।आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्रगुणशब्देनविवक्षिता।सएवपृच्छति किंपुनरिति।गुणइत्याहेति।अयंभावः।यदिद्रव्यंसाधनंस्यात् तदातस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनोव्यपदेशभेदोनस्याद्दृश्यतेचासावितिनानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः।सूत्रंप्रत्याख्यातुमाह।अनभिहितवचनमिति।क्रियतेकटःकृतःकटइत्यादिषुद्वितीयादिनिवारणायानभिहिता

किंपुनर्द्रव्यंसाधनम्।आहोस्विद्गुणः।किंचातः।यदिद्रव्यंसाधनंनैतदन्यद्भवत्यभिहितात्।अथहिगुणः साधनंभवत्येतदन्यदभिहितात्।अन्योहिसदिगुणः।अन्यश्चासिगुणः।किंपुनःसाधनंन्याय्यम्।गुणइत्याह।कथंज्ञायते।एवंहिकश्चित्कंचित्पृच्छतिक्वदेवदत्तइति।सतस्माआचष्टेअसौवृक्षइति।कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति।सवृक्षोऽधिकरणंभूत्वान्येनशब्देनाभिसंबध्यमानःकर्तासंपद्यते।द्रव्येपुनःसाधनेसति यत्कर्मकर्मैवस्यात्।यत्करणंकरणमेव।यदधिकरणमधिकरणमेव।अनभिहितवचनमनर्थकंप्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्।अनभिहितवचनमनर्थकम्।किंकारणम्।प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्।अनवकाशात्रप्रथमासावचनाद्भविष्यति। सावकाशाप्रथमा।कोवकाशः।अकारकम्।वृक्षः।प्लक्षइति।अवकाशोऽकारकमितिचेन्नास्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति।अवकाशोऽकारकमितिचेत्तन्न।किंकारणम्।अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिगम्यते। वृक्षःप्लक्षःअस्तीतिगम्यते।

धिकारःक्रियते।यदिचात्रद्वितीयादयःस्युस्ततःप्रथमानिरवकाशैवस्यात्।तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैवद्वितीयादीनांबाधिकाभविष्यतीतिनार्थोनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः।वृक्षइति।क्रियापदंनश्रूयतइतिविभक्त्यन्तराप्राप्तिं मन्यते।अस्तिर्भवन्तीपरइति। ज्ञातंवस्तुपरंप्रतिपादयितुंशब्दःप्रयुज्यतेज्ञानंचसत्तइतियदत्रक्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतःसत्ताप्रतीतिरित्यस्तीतिक्रियापदानुषङ्गान्नकर्तरितृतीयाप्रसङ्गादनवकाशाप्रथमेत्यर्थः।

विप्रतिषेधाद्वेति। सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते। षष्ठीति। क्रियाकारकसंबन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात्। कर्तव्यः कट इति। प्रथमां परत्वाद्बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोतीति तद्बाधनार्थोनभिहिताधिकारः। कर्मणि॥ समयाग्राममिति। सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः। एवं निकषायोगे हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति। अभितोग्राममिति। पर्यभिभ्यां चेति तसिलन्तावभितः परितः शब्दा-

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः। अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति। प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन। द्वितीयादीनामवकाशः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति। प्रथमाया अवकाशः अकारकं वृक्षः प्लक्ष इति। इहोभयं प्राप्नोति कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय इति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन। न सिध्यति। परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्। कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति। तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः। कर्तव्यः कट इति। स कथं कर्तव्यः यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्थाः नार्थोनभिहिताधिकारेण॥ अनभिहि॥ कर्मणि द्वितीया॥ ॥समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम्॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। समया। समयाग्रामम्। समया। निकषा। निकषाग्रामम्। निकषा। हायोगे। हा देवदत्तं हा यज्ञदत्तम्। अपर आह। द्वितीयाविधानेऽभितः परितः समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम्॥ द्वितीयाविधाने भितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभितोग्रामम्। अभितः। परितोग्रामम्। परितः। समयाग्रामम्। समया। निकषाग्रामम्। निकषा। अध्यधिग्रामम्। अध्यधि। धिग्जाल्मं धिक् वृषलम्। धिक्।

वुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तेतेनतद्योगेपि षष्ठ्येव प्राप्नोति। आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोभितः शब्दोस्ति सोपीह गृह्यतेनतद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति। अध्यधिग्राममिति। उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति। धिग्जाल्ममिति। धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः। हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात्संबोधनविभक्तिरेव भवति। ॥

उभसर्वतसोरिति। उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः। उभशब्दावयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाविषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्याभावात्। दृश्यत इति। दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्। न देवदत्तं प्रतीति। षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केनचित्। किंचित्सतमिति दर्शनायानेकस्य त्युपन्यासः।। तृतीया च।। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः। तृतीयेति। देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते। अथ द्वितीयेति।

अपर आह। उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।। उभसर्वइत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां —— योगे द्वितीया वक्तव्या। उभयतो ग्रामम्। सर्वतो ग्रामम्। धिग्योगे। धिग् जाल्मं धिग्वृषलम्। उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या। उपर्युपरि ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम्। अधोऽधो ग्रामम्। ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। न देवदत्तं प्रतिभाति किंचित्। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्।। कर्मणि द्वि।। तृतीया च होश्छन्दसि। किमर्थमिदमुच्यते। तृतीया यथा स्यात्। अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा। कथम्। कर्मणीत्येव। तृतीयापि सिद्धा। कथम्। सुपां सुपो भवन्तीत्येव। असत्येतस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारम्भः। यद्यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति। एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा। कथम्। कर्तृकरणयोरित्येव। अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते। तद्यथा। अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति। अस्ति हविषि वर्तते। तद्यथा। अग्निहोत्रं जुहोतीति। जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते। अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते। तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते। जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे। तद्यथा। यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति। अग्निं प्रीणाति। यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे। तद्यथा। यद्यवागूमग्निहोत्रं जुहोति। यद्यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति।। तृतीया च।।

किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते। अथ तृतीयया माबाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः। असत्येतस्मिन्निति। न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः। अग्निहोत्रमिति। अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः। अग्निं प्रीणातीति। अग्निषु हूयमानेष्विति। प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात्।। ॥

अन्तरा॥अन्तरेणगतेनेति।अन्तरशब्दोत्रविशेषवाची।विशेषेणाज्ञातेनकिंतेप्रयोजनमितिवाक्यार्थः।लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति।तृतीयान्तोलाक्षणिकोविभक्तिप्रतिरूपकस्तुनिपातःप्रतिपदोक्तः।दृष्टापचारइति।दृष्टव्यभिचारः।अनिपातस्यापिभावात्।अन्तराशब्दइति।नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपातआबन्तोऽस्तिअन्तरायांपुरिवसतीतितत्कथमसावदृष्टापचारः।एवंतर्हिटाबन्तस्यलाक्षणिकत्वात्स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाग्रहणंमन्यते।अथवापरस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमितिवाच्यम्।अप्रधानइति।युष्मदस्मदर्थस्यविशेषणत्वादप्राधान्यंकमण्डलोस्तुविशेष्यत्वात्प्रधानता।कःपुनरिति।अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यांयुष्मदस्मदर्थस्यैवावधेर्योगो

अन्तरान्तरेणयुक्ते॥ ॥इहकस्मान्नभवतिकिंतेबाभ्रवशालंकायनानामन्तरेणगतेनेति।लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमिति।अथवायद्यपितावदयमन्तरेणशब्दोदृष्टापचारोनिपातश्चानिपातश्च।अयंतुखल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारःनिपातएव।तस्यास्यकोन्यःसहायोद्वितीयोभवितुमर्हति।अन्यदतोनिपातात्।तद्यथा।अस्यगोर्द्वितीयेनार्थइतिगौरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभः॥अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम्॥अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणंकर्तव्यम्।अप्रधानेद्वितीयाभवतीतिवक्तव्यम्।अन्तरात्वांमांचकमण्डलुरिति।कमण्डलोर्द्वितीयामाभूदिति।कःपुनरेनाभ्यांकमण्डलोर्योगः।यत्त्वांचमांचान्तरातत्कमण्डलोःस्थानम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।कमण्डलोर्द्वितीयाकस्मान्नभवति।उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिप्रथमाभविष्यति॥अन्तरान्तरे॥

नतुकमण्डलोरितिमत्वाप्रश्नः।यत्तदिति।मध्यइत्येतस्मिन्नर्थेतयोर्वर्तनादवधेरपिताभ्यांयोगोऽस्तिआधारार्थत्वादाधेयस्यकमण्डलोः।अन्तरात्तदिति।अत्रभाष्यकारेणमध्यमात्रवचनोन्तराशब्दःप्रयुक्तोनत्वाधाररूपमध्यवाची।अन्यथातत्स्थानमितिसामानाधिकरण्यंनस्यात्।कमण्डलुयोगप्रतिपादनायचैवंप्रयोगः।लौकिकेतुप्रयोगेमध्यइत्युक्तेत्वाधारशक्तिकेमध्येन्तराशब्दोवर्तते।उपपदविभक्तेरिति।अस्तीतिक्रियानुषङ्गात्कमण्डलोःकर्तृत्वंतच्चतिङ्भिहितमितिप्रथमाकारकविभक्तिःसाचान्तरङ्गाक्रियाकारकयोःसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपपदार्थेनतत्क्रियाद्वारकःसंबन्धइतितन्निमित्ताबहिरङ्गाविभक्तिः। ॥

कालाध्वनोः॥पाणिनीयेसूत्रन्यासेसतिमासमास्यतेदेवदत्तेनेतिभावएवलादयः स्युर्नतुकर्मणिततश्चास्यतेमासः।आसितोमासः।आसितव्योमासः।स्वासोमासइतिप्रयोगानुपपत्तिरितिवार्तिकारम्भः।अत्यन्तसंयोगइति।अनत्यन्तसंयोगेतु अधिकरणसप्तम्येवभवति।अमावास्यायांयजतइति।लाद्यर्थमिति।आदिशब्देननिष्ठादीनांग्रहणम्।तथाचोदाहृतम्।कर्मेतिदेशेनैवचमासमास्तेदेवदत्तइतिद्वितीयायाःसिद्धत्वान्नार्थःसूत्रेणेतिभावः।स्वाश्रयमपीति।यथाब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रियेवर्तितव्यमितिब्राह्मणकार्याणिक्षत्रियेक्रियन्ते।नतुस्वाश्रयाणिनिवर्त्यन्ते।तद्वदत्रापिकर्मकार्याणिअतिदिश्यन्तेनस्वाश्रयाणिनिवर्त्यन्ते।यद्येवमन्तरेणापिवतिंस्वाश्रयाणिकार्याणिभविष्यन्ति।नैतदस्ति।स्वाश्रय

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे॥ ॥अत्यन्तसंयोगेकर्मवल्लाद्यर्थम्॥अत्यन्तसंयोगेकालाध्वानौकर्मवद्भवतइतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।लाद्यर्थम्।लादिभिरभिधानंयथास्यादिति।लादिभिरभिहितेद्वितीयामाभूत्।आस्यतेमासः।शय्यतेक्रोशः।अथवत्करणंकिमर्थम्।स्वाश्रयमपियथास्यात्।आस्यतेमासंशय्यतेक्रोशम्।अकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलोयथास्यात्।नतर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।प्राकृतमेवैतत्कर्म।यथाकटंकरोतिशकटंकरोतीति।एवंमन्यते।यत्रकश्चित्क्रियाकृतोविशेषउपजायते।तन्न्याय्यंकर्मेति।नचेहकश्चित्क्रियाकृतोविशेषउपजायते।नैवंशक्यम्।इहहिदोषःस्यात्।आदित्यंपश्यतिहिमवन्तंशृणोतिग्रामंगच्छतीति।तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म।यथाकटंकरोतिशकटंकरोतीति।

कार्यनिवृत्तयेतद्रूपासङ्गः आशङ्क्यत।प्राकृतमेवेति।सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादावास्यादीनांवर्तनात्स्वाभाविकमेतत्कर्मेत्यर्थः।ततश्चमासमास्तइत्यस्यमासमासनेनव्याप्नोतीत्यर्थः।नियतत्वाच्चप्रयोगस्यकटआस्तइत्यादौआसनमात्रेनङ्गीकृतक्रियान्तरेआसिर्वर्ततइतिअतिप्रसङ्गोनोद्भावनीयः।किमर्थंतर्हिवार्तिककारेणातिदेशआरब्धइत्याह।एवंमन्यतइति।यत्रकश्चिदिति।यथाकाण्डानिलुनातीत्यादौ।आदित्यमिति।नहिदर्शनक्रिययादित्येप्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यःकश्चिद्विशेषउत्पाद्यते।केवलंदर्शनक्रिययाप्तुमिष्टतमत्वादादित्यःकर्मतद्वन्मासमास्तइतिमासोपीत्यर्थः।

रामः
३७८

नचकेचिदिति।यद्यपिक्रियामात्रप्रतिपादनेकालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपिसंभवत्यकर्मकत्वंतथापिधातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषांप्रयोगान्तरेतदर्थानामेवकालादिसंबन्धदर्शनान्नेरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमितिद्रव्यकर्मणाकर्मकत्वंविज्ञायतइत्यर्थः।क्वचिदिति।द्रव्यइत्यर्थः।अथवेति।अन्तरङ्गत्वाद्द्रव्यकर्मणोबहिरङ्गस्यकालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षःसकर्मकाकर्मकव्यपदेशोनप्रवर्ततइत्यर्थः।यत्रत्वन्तरङ्गस्यासंनिधिस्तत्रकालादिनिमित्तःसकर्मकव्यपदेशोभवत्येवेत्यास्यतेमासइतिकर्मणिलकारोभवति।अथवायत्कर्मेति।संभवव्यभिचाराभ्यांविशेषणविशेष्यभावाद् वार्त्तिकंदूषयित्वासूत्रंस्थापयितुमिच्छति।नतर्हीति।क्रोशंकुटिलेति।गुणेनात्रात्यन्तसंयोगोनतुक्रिययेतिकर्मत्वाभावः॥अपवर्गे॥अपवर्गोनिष्ठा।सकृदाचित्फलावाप्तौसत्यांप्रयोजनाभावात्क्रियायाभवतिकदाचिदप्राप्त्यादिनासाधनानामुपरमाद्भवतीतिवार्त्तिकारम्भः।क्रियापवर्गइति।यद्यपिसाधनापवर्गेक्रियापवर्गोस्तितथापिविशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेषआश्रीयतेक्रियायाएवयोपवर्गोनतुसाधनानामप्राप्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः॥सप्तमी॥अद्यदेवदत्तइति।द्रव्यंकारकंतच्चात्रैकमेवेतिभेदनिबन्धनोमध्यव्यपदेशोनास्तीतिभावः। ॥

यदितर्हिप्राकृतमेवैतत्कर्म।अकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलोनप्राप्नोति।आस्यतेमासंदेवदत्तेनेति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।अकर्मकाणामित्युच्यते।नचकेचित्कालभावादिभिरकर्मकास्तएवंविज्ञास्यामः।क्वचिद्येअकर्मकाइति। अथवायेनकर्मणासकर्मकाश्चाकर्मकाश्चभवन्तितेनाकर्मकाणाम्।नचैतेनकर्मणा ।कश्चिदप्यकर्मकः।अथवायत्कर्मभवतिनचभवतितेनाकर्मकाणाम्।नचैतत्कर्मक्वचिदपिनभवति।नतर्हीदानीमिदंसूत्रंवक्तव्यम्।वक्तव्यंच।किंप्रयोजनम्।यत्राक्रियायात्यन्तसंयोगः तदर्थम्। क्रोशंकुटिलानदी।क्रोशंरमणीयावनराजिः॥कालाध्वनो॥अपवर्गेतृतीया॥ ॥क्रियापवर्गइतिवक्तव्यम्॥साधनापवर्गेमाभूद्। मासमधीतोनुवाकोनचानेनगृहीतइति॥अपवर्गे॥सप्तमीपञ्चम्यौकारकमध्ये॥ ॥क्रियामध्यइतिवक्तव्यम्॥इहापियथास्यात्। अद्यदेवदत्तोभुक्त्वाद्व्यहाद्भोक्ताद्व्यहेभोक्ता।कारकमध्यइतीयत्युच्यमानेइहैवस्यात्।

पञ्चेति। लक्ष्यम्। यतश्चेति। प्रदेशात्। ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः। शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे। नान्तरेण साधनमिति। शक्तिमित्यर्थः। कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः॥ कर्मप्रवचनीय। यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते

इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति। पंच विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्ये भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति। क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति। तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धम्॥ सप्तमीपञ्चम्यौ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥

॥कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। साधुर्देवदत्तो मातरं परि। साधुर्देवदत्तो मातरमनु। किं प्रयोजनम्। सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्। सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमी। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। तत्रायमप्यर्थः। अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। एकत्र तावदुक्तम्। अप्रतेरिति। इतरत्रापि। यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च। अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव। तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः॥ कर्मप्रवचनीय॥

तदा वृक्षं परि विद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात्पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह। प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति। ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात्पूर्वोक्तदोषानवतारः। शिष्टं स्पष्टम्। ॥

यस्माद॥इहाधिब्रह्मदत्तेपञ्चालाअधिपञ्चालेषुब्रह्मदत्तइतिस्वस्वामिवाचिनोःपर्यायेणसप्तमीष्यते अन्यतरस्यैवतुप्राप्नोतीतिविचारः क्रियते।कथमिति।तत्रपदान्तरेणापिभावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते।अथवेश्वरउच्यतेअनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यतेतदास्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थोभवति।यदायस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यतेयस्यसंबन्धीश्वरउच्यतेतत्रसप्तमीत्युक्तंभवति।कर्तृनिर्देशश्चेदिति।ईशितात्रकर्तृत्वेनाभिमतस्तेनस्वामिनःसप्तमीत्युक्तंभवति।अवचनादिति।एतत्सूत्रारम्भेणविनापीत्यर्थः।आयत्ताइति। स्वामिन्याधारेणस्थिताइत्यर्थः।ततश्चाधिकरणलक्षणसप्तमीसिद्धेत्यर्थः।सप्तमीशौण्डैरितिविकल्पेनसमासविधा

यस्मादधिकं यस्यचेश्वरवचनंतत्रसप्तमी॥ ॥कथमिदंविज्ञायते।यस्यचैश्वर्यमीश्वरताईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति।आहोस्विद्यस्यस्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति।कश्चात्रविशेषः।यस्यचेश्वरवचनमितिकर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्।यस्यचेश्वरवचनमिति। कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेणावचनंसिद्धम्।अधिब्रह्मदत्तेपञ्चालाः।आयत्तास्तेतस्मिन्भवन्ति।सत्यमेवमेतत्।नित्यंपरिग्रहीतव्यंपरिग्रहीत्रधीनंभवति।प्रथमानुपपत्तिस्तु।प्रथमानोपपद्यते।कुतःपञ्चालेभ्यः।कातर्हिस्यात्।षष्ठीसप्तम्यौ।स्वामीश्वराधिपतिदायादेति।नतत्राधिशब्दःपठ्यते।यद्यपिनपठ्यते।अधिरीश्वरवाची।नतत्रपर्यायवचनानांग्रहणंभवति।कथंज्ञायते।यदयंकस्यचित्पर्यायवचनस्यग्रहणंकरोति।अधिपतिदायादेति।षष्ठीतर्हिप्राप्नोति।शेषलक्षणाषष्ठीअशेषत्वान्नभविष्यति।द्वितीयातर्हिप्राप्नोति।कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति।सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्यद्वितीयानभविष्यति।

नात्ब्रह्मदत्ताधीनाइतिचभवति।विभक्त्यर्थवृत्तित्वेत्वधेरधिब्रह्मदत्तमितिचभवति।सत्यमिति। अधिकरणंसंमन्यते।प्रथमानुपपत्तिस्त्विति।सप्तमीविधानमनर्थकंप्रथमाचस्यान्नप्राप्नोतीतिदोषद्वयोपन्यासः।अधिरीश्वरवाचीतिस्वामीश्वरेत्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपिग्रहणंमन्यते।षष्ठीतर्हीति।स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात्।अशेषत्वादिति।प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावात्।द्वितीयातर्हीति।अधिरीश्वरइत्यधेःकर्मप्रवचनीयत्वात्।सप्तम्येति।ब्रह्मदत्तशब्दादनेनद्वितीयापवादेनविधीयमानयासप्तम्योभयगतस्यसंबन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद्द्वितीयानभवतीत्यर्थः।

भा· कै: भवेदिति अधिरीश्वरइत्यत्रेश्वरेणेप्सितव्यस्याप्याक्षेपादीप्सितव्यस्याप्यधिनायोगोस्तीतिभावः। इदानीं
३८० द्वितीयंवाक्यंदर्शयितुमाह। स्ववचनादिति। यस्येश्वरवचनमित्यनेनस्वस्यसप्तमीप्रकृतित्वेनवचनात्प्र
तिपादनात्। स्ववचनात्तुसिद्धमित्येतदन्यथाव्याख्यातुमाह। एवंतर्हीति। अधिश्वरइत्यत्रेश्वरग्रहणमप
नीयाधिः स्वइतिवक्तव्यम्। तत्रस्वमेवप्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। तस्मादेवानेनसप्तमीविधीयते। तेन
स्वामिनंप्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावान्नतोद्वितीयायाअभावः। तेनाधिपञ्चालेषुब्रह्मदत्तइतिसिद्धम्। अ

भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्यचाभिसंबन्धः ससप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तुखल्वधेः पञ्चालानांचाभिसंब
न्धस्तत्रद्वितीयाप्राप्नोति। स्ववचनात्तुसिद्धम्। अस्तुयस्यस्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। ए
वमप्यन्तरेणवचनंसिद्धम्। अधिब्रह्मदत्तःपञ्चालेषु। आधृतः सतेषुभवति। सत्यमेवंतत्। नित्यंपरिग्र
हीतापरिग्रहीतव्याधीनोभवति। प्रथमानुपपत्तिस्तु। प्रथमातुनोपपद्यते। कुतः। ब्रह्मदत्तात्। कातर्हि
स्यात्। षष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादेति। नतत्राधिशब्दः पठ्यते। यद्यपिनपठ्यते। अधिरीश्वरवा
ची। नतत्रपर्यायवचनानांग्रहणंभवति। कथंज्ञायते। यदयंकस्यचित्पर्यायवचनस्यग्रहणंकरोति। अधिप
तिदायादेति। षष्ठीतर्हिप्राप्नोति। शेषलक्षणाषष्ठी। अशेषत्वान्नभविष्यति। द्वितीयातर्हिप्राप्नोतिक
र्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति। सप्तम्योक्तत्वान्नस्याभिसंबन्धस्यद्वितीयानभविष्यति। भवेद्योधेः पञ्चाला
नांचाभिसंबन्धः। ससप्तम्योक्तः स्यात्। यस्तुखल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्यचाभिसंबन्धः तत्रद्वितीयाप्राप्नोतिकर्म
प्रवचनीययुक्तेद्वितीयेति। एवंतर्हिस्ववचनात्तुसिद्धमिति। अधिस्स्वंप्रतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवतीतिव
क्तव्यम्। एवमपियदाब्रह्मदत्तेधिकरणेसप्तमीतदापञ्चालेभ्योद्वितीयाप्राप्नोति। कथम्। कर्मप्रवचनीय
युक्तेद्वितीयेति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिप्रथमाभविष्यति॥ यस्मादधिकम्॥

धिब्रह्मदत्तेपञ्चालाइत्येतदधिकरणसप्तम्यासिद्धम्। अत्रदोषमुद्भाव्यपरिहरति। एवमपीत्यादिनाभविष्यती~त्यन्ते
नातिष्ठन्तिसन्तिवेतिस्थानादिक्रियापेक्षयापञ्चालानांकर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेतिभावः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा समः
त्वधिपञ्चालेषुब्रह्मदत्तइत्यत्रचरितार्था। यथाधिकरणत्वंद्वयोरपिस्वस्वामिनोर्दर्शितंतथाधिरीश्वरइतियस्यचेश्वर ३८०
वचनमितिचनकर्तव्यम्। ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपिसंज्ञाविधिर्नोपयुज्यते॥

गत्यर्थे॥स्वंरूपमितिवचनात्स्वरूपस्यैवग्रहणंप्राप्तमित्याह।अध्वन्यर्थग्रहणमिति।तेनाध्वपर्यायेभ्योपिचतुर्थीप्रतिषेधोभविष्यति।द्वितीयातुकर्मणिद्वितीयेतिभवति।आ— स्थितप्रतिषेधइति।आस्थितआक्रान्तःसन्यदापन्थागम्यतेतदाऽनध्वनीतिप्रतिषेधः।यदातूत्पथेनपन्थाआक्रमितुमिष्यतेतदाभवत्येवचतुर्थी।किमर्थमिति।अन्तरेणाप्येतत्सूत्रंद्वितीयाचतुर्थ्यौःसिद्धत्वादितिप्रश्नः।क्रियाग्रहणमपीति।यद्यपितत्रक्रियाग्रहणंप्रत्याख्यातंतथापितत्रैवन्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्यसूत्रस्यप्रत्याख्यानंकृतम्।अथवातत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम्।तत्रयदागमनस्यसंदर्शनादीनाञ्चभेदोविवक्ष्यतेतदासंदर्शनादिभिःक्रियाभिराप्यमानत्वात्कर्मणागमनेनाभिप्रेयमाणस्यसंप्रदानत्वाच्चतुर्थीभवति।यदा

गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनि॥ ॥अध्वन्यर्थग्रहणम्।अध्वन्यर्थग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्पन्थानंगच्छति।वीवधंगच्छतीति।आस्थितप्रतिषेधश्च।आस्थितप्रतिषेधश्चायंवक्तव्यः।योह्युत्पथेनपन्थानंगच्छतिपथेगच्छतीत्येवतत्रभवितव्यम्।किमर्थंपुनरिदमुच्यते।चतुर्थीयथास्यात्।अथद्वितीयासिद्धा।सिद्धा।कर्मणीत्येव।चतुर्थ्यपिसिद्धा।कथम्।संप्रदानइत्येव।नसिध्यति।कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमित्युच्यतेक्रिययाचासौग्राममभिप्रैति।कयाक्रियया।गमिक्रियया।क्रियाग्रहणमपितत्रचोद्यते।चेष्टायामनध्वनीति।स्त्रियंगच्छत्यजांनयतीत्यतिप्रसङ्गः।चेष्टायामनध्वनीतिस्त्रियंगच्छत्यजांनयतीत्यतिप्रसङ्गोभवति।सिद्धन्त्वसंप्राप्तवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।असंप्राप्तेकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौभवतइतिवक्तव्यम्।अध्वनश्चायमनपवादः।एवंचकृत्वाअध्वनीत्येतदपिनवक्तव्यंभवति।संप्राप्तंत्वेतत्कर्माध्वानंगच्छतीति।गत्यर्थ॥

त्वभेदविवक्षातदागमनस्यकर्मत्वाभावाद्ग्रामःकर्मैवभवतीतिद्वितीयाभवति।भेदाभेदविवक्षाचलौकिकप्रयोगानुसारेणनियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्तिफलभेदः।अतएवापवादविषयेपिद्वितीयाविधानार्थंचतुर्थीवेतिवक्तव्येद्वितीयाग्रहणम्।प्रत्याख्यानेनभिन्नफलत्वाद्व्याख्यानीयम्।इदानींसूत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह–चेष्टायामिति।सिद्धंत्विति।असंप्राप्तंयद्वस्तुगमनेनसंप्रेप्स्यतेतस्मिन्कर्मणीत्यर्थः।स्त्रीतुसंप्राप्तेतिचतुर्थ्यभावः।अजांनयतीत्यत्राप्यजायाःसंप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः।अथवानयतिर्गत्यर्थएवनभवति।प्रतीयतेह्यत्रगतिःनह्यसौनयतेरर्थः।तस्यप्रापणवाचित्वादित्याहुः।अध्वनश्चेति।यदात्वसंप्राप्तोध्वाभवतितदाभाव्यमेवचतुर्थ्या।अध्वनेगच्छतीतिप्रागेवोक्तम्॥

चतुर्थी॥तादर्थ्यइति।तच्छब्देनकार्यंनिर्दिश्यतेतस्माइदंतदर्थमितिसमासेनविशिष्टकार्यप्रयोजनंकारणमभिधीयते।तदर्थस्यभावस्तादर्थ्यमितिकार्यकारणसंबन्धउच्यते।समासकृत्तद्धितेषुभावप्रत्ययेनसंबन्धाभिधानमितिवचनात्।तत्रद्विष्ठत्वेपिसंबन्धस्ययथाषष्ठीविशेषणादेवभवतिनविशेष्यात्।राज्ञःपुरुषइतितथाचतुर्थीयूपायदार्विति।हेतावितितृतीयापिदारुशब्दान्नभवति।हेतुहेतुमद्भावस्यचतुर्थ्यैवगमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेचहेतुतृ

चतुर्थीसंप्रदाने॥ ॥चतुर्थीविधानेतादर्थ्यउपसंख्यानम्॥ चतुर्थीविधानेतादर्थ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्।यूपायदारुकुण्डलायहिरण्यमिति।किमिदंतादर्थ्यमिति।तदर्थस्यभावः तादर्थ्यम्।तदर्थंपुनःकिम्।सर्वनाम्नोयंचतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देनसहसमासः।कथंचात्रचतुर्थी।अनेनैव।यद्येवमितरेतराश्रयंभवति।केतरेतराश्रयता।निर्देशोत्तरकालंचतुर्थ्याभवितव्यम्। चतुर्थ्याचनिर्देशः।तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्रकल्पन्ते।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतिह्यर्थशब्देनयोगेचतुर्थीति।यदयंचतुर्थीतदर्थार्थेतिचतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देनसहसमासंशास्ति।नखल्वप्यवश्यंचतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देनसमासोभवति।किंतर्हि।

तीयायाविधानादिहचप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात्। तस्माइत्युपकार्येहिकार्यप्रत्ययवमपश्यते।तदर्थशब्दात्संबन्धेभावप्रत्ययइष्यते॥गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थीकार्यवाचिनि॥गुणेकृतास्यदातस्मात्कारणंनावगाहते॥ किमिदमिति।तस्माइदमितिसत्यांचतुर्थ्यांसमासः।सतिसमासेतदनुवादेनचतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वंमत्वाप्रश्नः।

॥

षष्ठ्यन्तस्यापीति। संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव। क्लृपीति। संपत्तिरभूतप्रादुर्भावउत्पत्तिरिह गृह्यतइति विकाराच्चतुर्थी। विकारस्य प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायतेन तच्चतुर्थीति प्रकृतेर्नभवति। यदातु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः। अन्येतु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति॥ नमःस्वस्ति॥ स्वस्तियोगइति। पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम्। स्वस्तिजाल्मायेति। तत्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीर

षष्ठ्यन्तस्यापि भवति। तद्यथा। गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन। यो ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः स भवति। तत्र तादर्थ्यइत्येव सिद्धम्। अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यम्। यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम्। छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति। नत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति। यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति॥ क्लृपि संपद्यमाने॥ क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। मूत्राय कल्पते यवागूः। उच्चाराय यवान्नमिति॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णा सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः॥ हितयोगे च॥ हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या॥ हितमरोचकिने हितमामयाविने॥ चतु॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात्। स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन। स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः। स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय। कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः अन्ये कुशलार्था कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय। इहोभयं प्राप्नोति। स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति। चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। अलंकुरुते कन्यामिति। अपर आह। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति मल्लो मल्लायेति॥ नमः॥

भावः। अलमिति। भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम्। तेनालंकुरुते कन्यामलंरोदनेनेति चतुर्थी न भवति। ननु चात्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह। अपर आहेति। सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात्। अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः॥ ॥

मन्य॥एवंतर्हीति।योगविभागेनप्राणिविषयाविभाषाक्रियते।नत्वाशुनेमन्येनत्वाश्वानंमन्यइति।अप्राणिष्वि-
त्यनेनत्वप्राणिविषया।नत्वातृणायमन्येनत्वातृणंमन्यइति।इहापीति।आद्येनयोगेनेतिभावः।तदेवंयोगवि
भागेपिदोषदर्शनाद्व्यासान्तराश्रयणेनेष्टंसाधयितुमाह।यदेतदिति।प्रकृष्यकुत्सितग्रहणमिति।यद्वाचि
नश्चतुर्थीविधीयतेनतःप्रकर्षेणयदिकुत्साप्रतिपाद्यतेतदाचतुर्थीभवतिनतुसाम्यविवक्षायाम्।तेनप्रतिषेध
युक्तायांकुत्सायांचतुर्थीविधानंसंपद्यते।क्वचित्प्रतिकृष्येतिपाठस्तत्राप्ययमर्थः।तृणादेरपिनिकृष्टत्वंय

मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाप्राणिषु॥ ॥अप्राणिष्वित्युच्यते।तत्रेदंनसिध्यति।नत्वाश्वानंमन्येनत्वाशु
नेमन्यइति।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।मन्यकर्मण्यनादरेविभाषा।ततःअप्राणिषु।अप्रा-
णिषुच।विभाषेति।इहापितर्हिप्राप्नोति।नत्वाकाकंमन्येनत्वाशुकंमन्यइति।यदेतदप्राणि
ष्वितिएतदनावादिष्वितिवक्ष्यामि।इमेचनावादयोभविष्यन्ति।नत्वानावंमन्येयावत्तीर्णंननाव्यम्।नत्वान्नं
मन्येयावद्भुक्तंनश्राद्धमिति।अत्रयेषुप्राणिषुनेष्यतेतेनावादयोभविष्यन्ति।मन्यकर्मणिप्रकृष्यकु
त्सितग्रहणम्।मन्यकर्मणिप्रकृष्यकुत्सितग्रहणंकर्तव्यम्।इहमाभूत्त्वांतृणंमन्यइति।मन्यकर्म
॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेप्र
थममाह्निकम्॥कर्तृकरणयोस्तृतीया॥तृतीयाविधानेप्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानम्॥तृतीयाविधा
नेप्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानंकर्तव्यम्।प्रकृत्याभिरूपः।प्रकृत्यादर्शनीयः।प्रायेणयाज्ञिकः।प्राये
णवैयाकरणः।

दाप्रतिपिपादयिषितंभवतितदाचतुर्थी।नतुसाम्यविवक्षायाम्।प्रतिकृष्येतिनिकृष्येत्यर्थः।मन्यकर्मण्यनादरउ
पमानेविभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीतेस्म॥ ॥इतिश्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्या
ध्यायस्यतृतीयेपादेप्रथममाह्निकम्॥कर्तृकरणयोः।प्रकृत्याभिरूपइति।क्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोर
भावात्षष्ठ्यत्रप्राप्नोति।प्रायेणेति।प्रायशब्दोबह्वर्थवाची।बहवोयाज्ञिकाइत्यर्थः।तत्रप्रथमाप्राप्नोति।

गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति। समेनेति। द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति। पञ्चकेनेति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः। तत्र द्वितीया प्राप्ता। पशूनित्यनेनैनतु समानाधिकरणं संघसंबन्धिनोरभेदस्य विवक्षणात्। साहस्रेणेति। सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः। शतमानविंशतिकेत्यण्। पूर्ववदत्र द्वितीया प्राप्तिः। प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र। इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायं हृतोभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः। एष तत्र प्राय इति। बाहुल्यमित्यर्थः। तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वादू द्विद्रोणपञ्चकसाह-

माठरोऽस्मि गोत्रेण। गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण। समेन धावति। विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति। प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति। एष तत्र प्रायः येन तेऽधीयते। माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति। एतेनाहं संज्ञाये। समेन धावति विषमेण धावतीति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथेति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति। नादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। द्विद्रोणार्थम्। द्विद्रोणम्। द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं पञ्च पश्वर्थः पञ्चकः। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति। सहस्रपरिमाणं साहस्रम्। साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति॥ कर्तृकरण॥ सहयुक्तेऽप्रधाने॥ किमुदाहरणम्। तिलैः सह माषान्वपतीति। नैतदस्ति। तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते। तत्र करण इत्येव सिद्धम्।

स्रशब्दास्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात्तृतीयासिद्धिः॥ सह॥ किमुदाहरणमिति। सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति। तिलैः सहेति। अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म। तिलास्तु तथायुक्तनया वृक्षमूलानीवोपसर्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः। तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धात्तृतीयेत्यर्थः। ॥

भा॰कौ॰ ३८३

पुत्रेण सहागत इति। पितुरेवात्र गमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राधान्यात् तृतीया विधीयते। लादय इति। आदिशब्देन क्तादीनां ग्रहणम्। तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः। पुत्रेण सहागमनमिति। ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वाद् उभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान इति। वक्ष्यत्रेति। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन। सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति। यद्वानुक्तग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीया

इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति। अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्तोक्तेनाभिधीयते। यश्चाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया। इदं तर्हि पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति। षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति। इदं तर्हि पुत्रेण सह स्थूलः। पुत्रेण सह पिङ्गल इति। इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति। ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धमिति। भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन्। यदा तु खलु कस्यचिन्माषबीजावापउपस्थितः तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किंचिदुप्यते। यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति। सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः बलीयस्त्वादन्यत्रापि। सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात्। अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति।

विधानमत्रापि भवत्येव। पुत्रेण सह स्थूल इति। गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात्पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः। यदि भविष्यतीति। अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां करणत्वाभावमाह। एकक्षेत्रे च वापात् सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः। सहयुक्त इति। अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः। शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया॥ ॥

रामः ३८३

गाःस्वामीव्रजतीति।अत्रापिव्रजिक्रियायांगवांकर्मत्वात्तन्निबन्धनाद्वितीयास्वामीश्वरेति — प्राप्तेउपपदविभक्तौषष्ठीसप्तम्योबाधित्वाप्रवर्तते॥येनाङ्गविकारः॥अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेनप्रसिद्धस्ततोयेनगुणेनाङ्गस्यविकारोलक्ष्यतेततस्तृतीयेतिसूत्रार्थमवगत्याह।इहकस्मादिति।इहैवकस्मान्नेत्यर्थः।अक्षिकाणमिति।कणनिमीलइत्यस्यचौरादिकस्याचिघञिवारूपम्।काणगुणयोगादभेदोपचाराद्गुणवचनेभ्योलुगितिमतुपोलुग्विधानाद्वाक्षिकाणशब्देनोच्यते।तत्रकाणशब्दात्तृतीयाप्राप्नोति।काणेनहिगुणेनाक्ष्णोविकारोलक्ष्यते।अक्ष्णःकाणइत्यत्रत्वक्षिशब्दान्नप्राप्नोति।अङ्गाद्विकृतादिति।अङ्गवाचिनोक्षिपादादेस्तृतीयाभवतिनकाणादेर्गुणवचनादित्यर्थः।एतावत्युच्यमानेक्षिकाणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह।तद्विकारवतश्चेदिति।यदिदेवदत्तादिरवयवीविकृतेनाङ्गेनविकारवान्प्रका

एवमत्रापिउपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिप्रथमाभविष्यति।क्वान्यत्रगाःस्वामीव्रजतीति॥सहयुक्ते॥येनाङ्गविकारः॥इहकस्मान्नभवति।अक्षिकाणमस्येति।अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारवतश्चेदङ्गिनोवचनम्।अङ्गाद्विकृतात्तृतीयावक्तव्यातेनैवचेद्विकारेणाङ्गीद्योत्यतइतिवक्तव्यम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।अङ्गशब्दोयंसमुदायशब्दः।येनेतिचकरणेएषातृतीया।येनावयवेनसमुदायोङ्गीद्योत्यते तस्मिन्भवितव्यम्।नचैतेनावयवेनसमुदायोद्योत्यते।येनाङ्ग।इत्थंभूतलक्षणे॥इत्थंभूतलक्षणेतत्स्थेप्रतिषेधः॥इत्थंभूतलक्षणेतत्स्थेप्रतिषेधोवक्तव्यः।अपिभवान्कमण्डलुपाणिंछात्रमद्राक्षीदिति।

शतइत्यर्थः।अङ्गशब्दइति ।अङ्गान्यस्यसन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोत्राङ्गशब्दोनिर्दिष्टः।येनेत्यनेनविकृतमङ्गंनिर्दिश्यते।नह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोविकारोद्योतयितुंशक्यते।नचैतेनेति।अक्षिकाणमस्येत्यत्रकाणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवीनोच्यतेकिंतर्ह्यवयवएवेत्यर्थः।अवयवश्चात्रावयविनाविशेष्यतइतितस्यैवप्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः॥इत्थंभूत।यदालक्षणवाचीशब्दोलक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदातृतीयामाभूदितिवचनम्।इत्थंभूतलक्षणेतत्स्थइति।लक्ष्यवाचिशब्दस्थइत्यर्थः।कमण्डलुपाणिमिति।बहुव्रीहौकृतेकमण्डलुशब्दात्तृतीयाप्राप्नोति।नचप्रत्ययलक्षणेनाप्रत्ययइतिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधोनङिसंबुद्ध्योरितिनलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्।नचतृतीयायालुक्प्राप्नोति।समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याःकृतेसमासउत्पादनात्। ॥

लक्षणेनेति। पृथग्विनेतितृतीया। तथाह्ययमिति। षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्। इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावंतत्रतृतीया यथाकमण्डलुनाछात्रमद्राक्षीदिति। बहुव्रीहौतुस्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाद्वृत्तिपादानांनास्तिलक्षणस्यप्राधान्यम्॥ संज्ञोऽन्यतरस्याम्॥ मात्रासंजानीतइति। संप्रतिभ्यामनाध्यानइत्यात्मनेपदम्। अन्योगवांस्वामीति। एकस्मिन्वाक्येसहप्रयोगादस्त्यन्ययोगोगवामितिमन्यते। नत्व

नवेत्थंभूतस्यलक्षणेनापृथग्भावात्। नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। इत्थंभूतस्यलक्षणेनापृथग्भावात्। यत्रेत्थंभूतस्यपृथग्भूतंलक्षणंतत्रभवितव्यम्। नचात्रेत्थंभूतस्यपृथग्भूतंलक्षणम्। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। तथाह्ययंप्राधान्येनलक्षणंप्रतिनिर्दिष्टमिति। इत्थंभूतस्यलक्षणमित्थंभूतलक्षणंतस्मिन्नित्थंभूतलक्षणइति। ——— इत्थंभूत॥ संज्ञोन्यतरस्यांकर्मणि॥ संज्ञः कृत्प्रयोगेषष्ठीविप्रतिषेधेन॥ संज्ञोन्यतरस्यांकर्मणीत्येतस्मात्कृद्योगेषष्ठीभवतिविप्रतिषेधेन। संज्ञोन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। मातरंसंजानीतेमात्रासंजानीते। कृत्प्रयोगेषष्ठ्याअवकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। इहोभयंप्राप्नोति। मातुःसंज्ञाता पितुःसंज्ञातेति। षष्ठीभवतिविप्रतिषेधेन॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवतिविप्रतिषेधेन। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तेइत्यस्यावकाशः। अन्योदेवदत्तात्। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः। गोषुस्वामीगवांस्वामी। इहोभयंप्राप्नोति। अन्योगोषुस्वामीअन्योगवांस्वामी। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। नैषयुक्तोविप्रतिषेधः। नह्यत्रगावोन्ययुक्ताः। कस्तर्हि। स्वामी। एवंतर्हितुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। तुल्योदेवदत्तस्य। तुल्योदेवदत्तेन। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः। सएव। इहोभयंप्राप्नोति। तुल्योगोभिःस्वामीतुल्योगवांस्वामी। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्यामित्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन। संज्ञोन्य॥

त्रगावइति। युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वंतद्वाचिनःपञ्चमी। नचात्रगवापेक्षमन्यत्वंस्वामिनःप्रतिपाद्यंव्यभिचाराभावात्। किंतर्हिपूर्वस्वाम्यपेक्षम्। कस्तर्हिस्वामीति। भूतपूर्वोयःस्वामीसोन्ययुक्तइत्यर्थः। तुल्योगोभिःस्वामीति। गवांयःस्वामीसगोभिर्जोड्यादिनाधर्मेणसदृशइत्यर्थविवक्षायामस्तिगवापदद्वयार्थयोगः॥ ॥

हेतौ॥ योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः। निमित्तेति। असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्रद्वयं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र। तत्र प्रायग्रहणात् सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति। पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति। अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते॥ अपादाने॥ ल्यब्लोप इति। यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते। अधिकरणे चेति। ल्यब्लोप इत्यपेक्षते। सप्तम्यपवादोत्र पञ्चमी। प्रश्नाख्यानयोश्चेति। विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते। यत्र-

हेतौ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम्। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन वसति। कस्मै निमित्ताय वसति। कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति। कस्मिन्निमित्ते वसति। किं कारणं वसति। केन कारणेन वसति। कस्मै कारणाय वसति। कस्मात्कारणाद्वसति। कस्य कारणस्य वसति। कस्मिन्कारणे वसति। को हेतुर्वसति। कं हेतुं वसति। केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वसति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्य हेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति। हेतौ॥ अपादाने पञ्चमी॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्। पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते॥ अधिकरणे च॥ अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आसनात्प्रेक्षते। शयनात्प्रेक्षते। प्रश्नाख्यानयोश्च॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। कुतो भवान्पाटलिपुत्रात्॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणम्॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे॥ अध्वनः प्रथमा च॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या।

लोके पञ्चमी प्रयुज्यते। तेन कस्यायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भवति। कुतो भवानिति। क्रियाया अभावादन
पादानत्वमन्यते। यतश्चेति। यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते। तत्र पञ्चमीत्यर्थः। गवीधुमत इति। गवीधुमन्नाम न
गरम्। तद्युक्तात्काल इति। काले विषये। तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः। अथवा पञ्चमीयुक्तार्थो ॥
त्परे काल इत्यर्थः। अध्वन इति। युक्तादित्यपेक्षते।

अपक्रामति तत्तस्मादिति। दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वात्तस्माद्देशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः। क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह। अथवान्यान्यप्रादुर्भावादिति। अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः। कार्तिक्याः प्रभृतीति। आरभ्येत्यर्थः। भाष्यकारवचनात्प्रभृतीयोगे पञ्चमी। गते मास इति। ततश्च यस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी

गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अपादान इत्येव सिद्धम्। इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम्। यद्यपक्रामति किं नात्यन्ताय पक्रामति। संततत्वात्। अथवान्यान्यप्रादुर्भावात्। अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति। प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। इदमत्र प्रयोक्तव्यम्। सन्न प्रयुज्यते। कुतो भवानागच्छतीति। पाटलीपुत्रादागच्छामीति। यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मास इति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति। तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मास इति। अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम्। चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः सांकाश्यमिति। अपादाने॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थम्। न दिक्शब्दैर्योगादित्येव सिद्धम्। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥ अन्यारात्॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन॥ अर्थग्रहणं किमर्थम्।

चत्वारीति। तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा॥ अन्यारात्॥ तस्यायमिति। अथ सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र दिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते। उच्यते। दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य॥ षष्ठ्यत॥ अर्थग्रहणमिति। अतसृशब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतसृशब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति। अतसुच्छब्दस्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तसैतेनाञ्चूपूर्वस्य क्विप्यन्तस्येति रूपसंभवाच्च। प्राग्ग्रामादिति। प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञायत इति लुप्ते त्वनौ षष्ठ्यभावः। तत्रान्यतरदिति। एकप्रयोजनत्वात्॥ पृथग्विना॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते। न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह। पृथगादिष्विति। पक्ष इति वाक्यशेषः। न प्रकृतमिति। नशब्दः काकाप्रयुक्तः प्रकृतमेवेत्यर्थः। अनधिकार इति। अन्यारादितियो

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहैव स्यात्। दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति। इह न स्यात्। उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद्ग्रामस्येति। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे अतसर्थप्रत्ययेन च सिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेन समानार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। प्राग्ग्रामात्। प्रत्यग्ग्रामात्। अञ्चूत्तरपदस्यापि एतत्प्रयोजनं युक्तम्। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम्॥ षष्ठ्यतस॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्॥ पृथगादिषु पञ्चमीविधानम्॥ पृथगादिषु पञ्चमी विधेया। पृथग्देवदत्तात्। किमर्थं न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्॥ अपादाने पञ्चमीति। अनधिकारात्। अनधिकारः सः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। दक्षिणेन ग्रामम्। दक्षिणतो ग्रामस्येति। एवं तर्हि। अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति। अस्त्यन्यदन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात्। कस्यां च नाप्राप्तायाम्। अन्ततः षष्ठ्याम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अपादाने पञ्चमीति। ननु चोक्तमनधिकारात्। अनधिकारः सः। अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति। एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते।

गात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः। एवं तर्हीति। अन्यतरस्यांग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थम्। सद्व्यवहितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। यथाप्राप्तानुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः। अन्तत इति। अवसानत इत्यर्थः। यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता स शेषत्वात्षष्ठ्या विषयः। यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते। प्राप्तसंभवे। भवेत्षष्ठीमादितो षनिबन्धना। संबन्धमिति। अन्यादि [illegible] इत्यर्थः। ॥

यथोत्सर्गेणेति। पञ्चमीकिमुत्तरार्थो नेहार्थोपीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः॥ दूरान्ति॥ न ह्युक्तादिति। दूरान्तिकार्थैर्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः। दूराद्ग्रामस्येति। पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव ग्रामाद्भवति। दूरादावसथादिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति॥ सप्तम्यधि॥ क्तस्येन्विषयस्येति। इन्नन्तस्ये

अपादाने पञ्चमी। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। पञ्चमी। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। एनपा द्वितीया। अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्। पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते। अन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः। तद्यथा। मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य। अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथवा वक्ष्यत्येतत्। अनुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति। पृथग्विना। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दूराद्ग्रामस्य॥ न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो प्रतिषेधः। न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः। तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्। दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः॥ दूरान्ति॥ सप्तम्यधिकरणे च॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्। सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। असावधीती व्याकरणे। परिगणितीयाज्ञिक्ये आम्नातीछन्दसि॥

त्यर्थः। अधीति। अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य इतीनिः। अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति। यथा कृतपूर्वी कटमिति। ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते। अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत्। कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम्। मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणात्सप्तम्यभावः। ॥

साध्वसाधुप्रयोगेच॥ साध्वसाधुप्रयोगेचसप्तमीवक्तव्या। साधुर्देवदत्तोमातरि।असाधुर्मातुलेकृष्णः। असाधुःपितरि। कारकार्हाणांचकारकत्वे॥ कारकार्हाणांचकारकत्वेसप्तमीवक्तव्या। ऋद्धेषुभुञ्जानेषुदरिद्राआसते। ब्राह्मणेषुतरत्सुवृषलाआसते। अकारकार्हाणांचाकारकत्वे॥ अकारकार्हाणांचाकारकत्वेसप्तमीवक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषुऋद्धाभुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषुब्राह्मणास्तरन्ति॥ तद्विपर्यासेच॥ तद्विपर्यासेचसप्तमीवक्तव्या॥ ऋद्धेष्वासीनेषुमूर्खाभुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषुवृषलास्तरन्ति॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे॥ निमित्तात्कर्मसंयोगेसप्तमीवक्तव्या। चर्मणिद्वीपिनंहन्तिदन्तयोर्हन्तिकुञ्जरम्। केशेषुचमरींहन्तिसीम्निपुष्कलकोहतः॥ सप्तम्यधि॥ यस्यचभावेनभावलक्षणम्॥ भावलक्षणेसप्तमीविधानेअभावलक्षणेउपसंख्यानम्॥ भावलक्षणेसप्तमीविधानेअभावलक्षणउपसंख्यानंकर्तव्यम्। अग्निषुहूयमानेषुगतः। हुतेष्वागतः। गोषुदुह्यमानासुगतः। दुग्धास्वागतः। किंपुनःकारणंनसिध्यति। लक्षणंनामतद्भवतियेनपुनर्लक्ष्यते। सकृच्चासौकथंचिदग्निषुहूयमानेषुप्रस्थितःहुतेष्वागतः। गोषुदुह्यमानासुप्रस्थितःदुग्धास्वागतः। सिद्धन्तुभावप्रवृत्तौयस्यभावारम्भवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्यभावप्रवृत्तौहिंतौयोभावआरभ्यतेतत्रसप्तमीवक्तव्या। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु।

साध्वसाधुप्रयोगेचेति। साधुनिपुणाभ्यांसप्तम्यांसिद्धायामनर्चार्थमत्रसाधुग्रहणम्। तेनतत्वकथनेपिसाधुयोगेसप्तमीभवति। अर्चाग्रहणंतुतन्निपुणविशेषणार्थमेव। साधुर्भृत्योराज्ञइतितुभृत्यापेक्षाषष्ठीनतुसाध्वपेक्षेतिवाक्यार्थज्ञाआहुः। कारकार्हाणांचेति। कारकशब्दोभावप्रधानः। तेनकारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः। ऋद्धेष्विति। ऋद्धाभोजनक्रियामर्हन्तीतिकारकार्हाः। लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपियथास्यादितिवचनम्। नहिविवक्षायामुत्तरसूत्रेणसिद्धत्वात्। मूर्खेष्विति। मूर्खाभोजनानर्हत्वादकारकार्हाः। तद्विपर्यासइति। यदाकारकार्हाणांनास्तिकारकत्वमकारकार्हाणांचास्तिकारकत्वंतदेत्यर्थः। निमित्तादिति। क्रियाफलमिह निमित्तत्वेनविवक्षितम्। यत्क्रियायाःप्रयोजकंपदार्थःक्रियारम्भस्तत्तोहेताविति तृतीयायांप्राप्तायांसप्तमीविधीयते। तस्यनिमित्तस्ययदिकर्मणासंयोगःसंबन्धःततोवेतनेनधान्यंलुनातीतिसप्तमीनभवति। वेतनस्यधान्येनसंयोगाभावात्॥ यस्यच॥ अभावलक्षणइतिभूयोदर्शनाश्रयोहिलक्ष्यलक्षणभावोयथाग्निधूमयोः। इहत्वग्निषुहूयमानेषुप्रस्थितइत्यग्निवहनंप्रस्थानेनसह यदापुनःपुनर्नदृष्टंतदानतत्तस्यलक्षणमितिवचनारम्भः। ॥

सकृदपीति। लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः। लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम्। यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः॥ पञ्चमी॥ कृष्णा गवामिति। गोमण्डलात्कृष्णा गौः पृथक्क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम्। न चैतदिति। कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात्। विभक्तग्रहणमिति। सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागसद्भावात्सर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात्। तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः॥ साधुनि॥ अप्रत्यादिभिरिति। प्रति पर्यनवः प्रत्यादयः॥ प्रसितो॥ कः प्रसित इति। किं प्रकृष्टः शुक्लः प्रसितः उ

ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति यत्पुनः पुनर्लक्ष्यते। सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्प्यते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति। यस्य च॥ पञ्चमी विभक्ते॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति। विभक्त इत्युच्यते। न चैतद्विभक्तम्। विभक्तमेतत्। गोभ्यः कृष्णा विभज्यते। विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यम्। न चैतन्नित्यं विभक्तम्। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। विभक्तग्रहणसामर्थ्यात्। यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ पञ्चमी॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु॥ साधु॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ प्रसित इत्युच्यते। कः प्रसितो नाम। यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः। कुत एतत्। सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति॥ प्रसितो॥ नक्षत्रे च लुपि॥ इह कस्मान्न भवति। अद्य पुष्यः अद्य मघा। अधिकरण इति वर्तते॥ नक्षत्रे॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

तस्यतेसिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः। यस्तत्रेति। उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोर्थो गृह्यते। बद्ध इवेति। मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्। सादृश्याद्गौणार्थपरिग्रहः॥ नक्षत्रे च॥ अद्य पुष्य इति। पुष्येण युक्तः कालः इत्यणो लुबविशेष इति लुप्। ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति। नैतदस्ति। सर्वविभक्त्यपवादोयं विज्ञायते। अन्तरङ्गत्वाद्धि प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

प्रातिपदिकार्थ ॥ प्रातिपदिकग्रहणमिति। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति हितानांस्वादीनांप्रकरणमिदंनियमार्थमित्यन्तरेणापिप्रातिपदिकग्रहणंप्रातिपदिकार्थएवप्रथमाभविष्यतीतिप्रश्नः। उच्चैरिति। असतिप्रातिपदिकग्रहणेऽव्ययात्प्रथमानस्यात्। बहुषुबहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायांसंख्यायुक्तएवप्रातिपदिकार्थेस्यात्। ।प्रातिपदिकग्रहणात्तुपत्तौसंख्यारहितेप्यव्ययार्थेप्रथमासिध्यति। अथवालिङ्गग्रहणात्सर्वत्रप्रथमासिध्यतीतिप्रश्नः। अतएवप्रातिपदिकार्थग्रहणंकिमर्थमितिक्वचित्पाठः। अलिङ्गेप्यव्ययार्थेयथास्यादित्युत्तरम्। प्रातिपदिकार्थश्चेहभाष्यकारेणनविचारितः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयस्ययोजात्यादिरर्थःप्रतीतस्तस्यसर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारेप्रयोजनाभावात्। किंपुनरिति। अव्ययादाप्सुपइतिलुग्विधानात्प्रथमायाःश्रवणाभावादितिभावः। पदत्वमिति। प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमितिप्र

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा॥ ॥ प्रातिपदिकग्रहणंकिमर्थम्। उच्चैःनीचैरित्यत्रापियथास्यात्। किंपुनरत्रप्रथमयाप्रार्थ्यते। पदत्वम्। नैतदस्ति। षष्ठ्यात्रपदत्वंभविष्यति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। ग्रामउच्चैस्तवस्वंग्रामउच्चैस्तेस्वम्। सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषेत्येषविधिर्यथास्यात्। अथलिङ्गग्रहणंकिमर्थम्। स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यत्रापियथास्यात्। नैतदस्तिप्रयोजनम्। एषएवचात्रास्तिप्रातिपदिकार्थः।

थमोत्पत्तिनिबन्धनंपदत्वंप्रार्थ्यतेतन्निबन्धनंहत्वादिकमित्यर्थः। षष्ठ्यात्रेति। यस्मिन्नर्थेद्वितीयादयोनविहिताःसशेषइतिमन्यते। नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्यकथंषष्ठीस्यात्। नैषदोषः। एकत्वाद्यर्थनियमेषष्ठ्याःसंख्यायामनियमात्। प्रत्ययनियमेपिवातुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिःपरस्परस्यव्यावर्तनात्। अथलिङ्गग्रहणमिति। सत्त्वभूतार्थाभिधायीनियानिप्रातिपदिकानितेषांलिङ्गमर्थइतिप्रश्नः। मात्रग्रहणात्संबोधनेचेतिसूत्रारम्भाच्चाधिकविशेषसद्भावेप्रथमानस्यादितिमत्वाह। स्त्रीपुमानिति। द्रव्यमत्रस्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते। एषएवेति। यमर्थंप्रातिपदिकंनव्यभिचरतिसप्रातिपदिकार्थः। स्त्रीत्वादिनाचविनास्त्र्यादिशब्दानांप्रयोगाभावः। ॥

कुमारीति।विनापिस्त्रीत्वेनकुमारोदेवदत्तइतिकुमारशब्दस्यप्रयोगदर्शनात्स्त्रीत्वंनप्रातिपदिकार्थः।वृक्षःकुण्डमिति।पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत्।तटस्तटमित्येतदुदाहरणम्।वृक्षकुण्डशब्दयोस्तुपुंनपुंसकत्वेनविनाप्रयोगाभावाल्लिङ्गस्यप्रातिपदिकार्थता।कुण्डशब्दस्तुजीवतिभर्तरिपरेणजातःवर्तमानःपुल्लिङ्गइतिनपुंसकत्वेनविनापितस्यप्रयोगात्कुण्डीतिचस्त्रियामपिवर्तनात्।कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे।जातिरेवात्रप्रातिपदिकार्थोनतुलिङ्गमित्यन्येब्रुवते।अथेति।द्रोणादयःपरिमाणएववर्तन्तइतिप्रातिपदिकार्थग्रहणेनैवप्रथमासिद्धेतिप्रश्नः।द्रोणइति।यदामानमेयसंबन्धाद्व्रीह्यादौद्रोणादयोवर्तन्तेतदाव्यभिचारान्नास्तिमेयस्यप्रातिपदिकार्थत्वम्।अथवचनग्रहणमिति।अर्थेकार्यासंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमाभविष्यतीतिप्रश्नः।इहेति।प्रथमाविधीयमानत्वात्प्रधानम्।नचगु

इदंतर्हि।कुमारी।वृक्षः।कुण्डमिति।अथपरिमाणग्रहणंकिमर्थम्।द्रोणः खारी आठकमित्यत्रापियथास्यात्।अथवचनग्रहणंकिमर्थम्।इहसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते।गर्गाःशतंदण्ड्यन्तामिति।अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्तिनचप्रत्येकंदण्डयन्ति।सत्येतस्मिन्दृष्टान्तेयत्रैतानिसर्वाणिसमुदितानिभवन्तितत्रैवस्यात्।द्रोणः खारी आढकमिति।इहनस्यात् कुमारी वृक्षः कुण्डमिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।प्रत्येकमपिवाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते।तद्यथा।गुणवृद्धिसंज्ञेप्रत्येकंभवतः।इदंतर्हिप्रयोजनम्।उक्तेष्वप्येकत्वादिषुप्रथमायथास्यात्।एकोद्वौबहवः।अथमात्रग्रहणंकिमर्थम्।एतन्मात्रएवप्रथमायथास्यात्।कर्मादिविशिष्टेमाभूत्।कटंकरोति।

णभेदेप्रधानस्यभेदोभवतीतियत्रैतत्त्रयंसमुदितंतत्रैवप्रथमास्यात्।वचनग्रहणेतुप्रत्येकंसंबध्यमानेवाक्यत्रयंसंपद्यतइतिनदोषोभवति।प्रत्येकमिति।प्रथमासिद्धैवकेवलंनियमायतदनुवादेनप्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याःसंबन्धोविधीयतेसचसंबन्धिभेदाद्भिन्नः।अथवान्यायद्वयसंभवेलक्ष्यदर्शनवशात्प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिरितिपक्षइहाश्रयिष्यतइतिभावः।उक्तेष्वपीति।अनभिहिताधिकाराद्बहुषुबहुवचनमित्यादिनास्यप्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्परिगणनस्यचप्रत्याख्यातत्वा देकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्यप्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्वाप्रथमानस्यात्।वचनग्रहणात्तुभवति।वचनग्रहणस्यपूर्वाचार्यप्रसिध्याश्रयेणसंख्यावाचित्वात्तेनाभिहितेवचनेप्रथमाभवतीत्यर्थः संपद्यते।

॥

कर्मादिविशिष्टइति।कर्मण्येवद्वितीयेतिप्रत्ययनियमेकर्मादीनामनियमात्तेषुप्रथमास्यात्।मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थान्नभवति।तेनप्रातिपदिकार्थमात्रएवप्रथमाभवतिनत्वधिककर्मादिसद्भावे।द्वितीयादयइति।कर्मणिद्वितीयैवेत्यर्थनियमआश्रयिष्यतइतिभावः।अथवेति।प्रत्ययनियमपक्षेपिदोषाभावइत्यर्थः।यदयमिति।यदिप्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपिप्रथमास्यात्तदासंबोधनाधिक्येप्रथमायाःसिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकंस्यात्।उक्तेऽपीति।मात्रशब्दःसामान्यवचनआश्रीयते।यथाब्राह्मणमात्रंपूजयतीति।एवंप्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेपिएकत्वादौप्रथमाभव

नैतदस्तिप्रयोजनम्।कर्मादिषुद्वितीयाद्याविभक्तयःताःकर्मादिविशिष्टेबाधिकाभविष्यन्ति।अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनकर्मादिविशिष्टेप्रथमाभवतीति।यदयंसंबोधनेप्रथमांशास्ति।नैतदस्तिज्ञापकम्।अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति।यत्तर्हियोगविभागंकरोति।इतरथाहिसंबोधनेआमन्त्रितमित्येवब्रूयात्।इदंतर्हि।उक्तेऽप्येकत्वादिषुप्रथमायथास्यात्।एकोद्वौबहवइति।वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्।अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्॥प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमालक्षणेपदसामानाधिकरण्येउपसंख्यानमधिकत्वात्॥प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमालक्षणेपदसामानाधिकरण्येउपसंख्यानंकर्तव्यम्।वीरःपुरुषोवीरःपुरुषइति।किंपुनःकारणंनसिध्यति।अधिकत्वात्।व्यतिरिक्तःप्रातिपदिकार्थइतिकृत्वाप्रथमानप्राप्नोति।कथंव्यतिरिक्तः।पुरुषेवीरत्वम्।नवावाक्यार्थत्वात्।

ति।अन्येत्वाहुः।मीयतेअनयेतिमात्रासंख्योच्यते।समाहारद्वन्द्वेनपुंसकत्वाच्चह्रस्वत्वंकृतं।तेनाभिहितायामपिसंख्यायांप्रथमाभवति।प्रातिपदिकार्थेति।अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात्संबोधनेचेतिज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौप्रथमयानभाव्यम्।अस्तिचवीरःपुरुषइत्यादौसामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्यप्रतीतिः।नचसमासविधानंप्रथमोत्पत्तिलिङ्गं द्वितीयाद्यन्तानामपिवीरंपुरुषमानयेत्यादौसमाससद्भावात्। ॥

नवेति। वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात्स्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयते। एवं पुरुषशब्दादपि। पश्चात्त्वाकाङ्क्षादिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरूपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं न बाधितुं नोत्सहते। अभिहित इति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः। ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति। अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह। अभिहितानभिहित इति। प्रासाद आस्त इति। सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वादितराश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। यथा देवदत्तः पचतीति। प्रासादे आस्त इत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः। तिङोऽप्रयोग इति। नहि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः। उक्तं पूर्वेणेति। आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति। शतृशानचोश्चेति। देवदत्त पचू लट् इति स्थिते यावत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेतिनियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः। तेषां तु लडादिरवकाशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि। कर्मणि द्वितीयेवेत्यर्थे नियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते। निमित्तमत्र शतृशानचोः प्रथमासामानाधिकरण्यम्। ॥

न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। वाक्यार्थत्वात्। यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः। अथवाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः। अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया। वृक्षः प्लक्ष इति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षोऽस्तीति गम्यत इति। अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः। अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति। क्व। प्रासादे आस्ते शयन आस्त इति। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति। एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः। तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया। वृक्षः। प्लक्षः। उक्तं पूर्वेण। किमुक्तम्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यत इति। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात्। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः।

पूर्वंह्यपवादाइति।इहदर्शनद्वयम्।सर्वविशेषस्वीकारेणचोत्सर्गस्यप्रवृत्तिः।कतिपयविशेषावगाहनेनवातत्रपूर्वेस्मिन्दर्शनेउत्सर्गस्यविषयविभागायपूर्वमपवादःप्रवर्ततेपश्चात्तद्विमुक्तेविषयउत्सर्गः।द्वितीयेतुदर्शनेअपवादविषयंप्रकल्प्योत्सर्गःप्रवर्तते।एवंपर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेणचोदितम्।प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणत्वर्थनियमेपक्षद्वयेपिप्रत्ययनियमपक्षाश्रयेणपरिहर्तुमाह।पाक्षिकइति।अप्रथमावाविधिनेति।अप्रथमेतिपर्युदासेनद्वितीयादीनांयदाग्रहणमित्यर्थः।प्रथमावेति।प्रसज्यप्रतिषेधस्त्वाश्रीयतेइत्यर्थः।तद्यदेति।कर्मणिद्वितीयेत्यस्मिन्नियमेद्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेपिभावात्तदाश्रयौशतृशानचौप्राप्नुतइतिदोषः।प्रसज्यप्रतिषेधेतुप्रथमायाअपितत्रभावात्तदाश्रयप्रतिषेधःप्रवर्ततइत्यर्थनियमपक्षेपिनदोषः।शतृशानचोरभावात्तिङ्षुसत्सुतत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेतिनियमेनद्वितीयादीनांव्यावर्तनात्।यदाहीति।कर्मण्येवद्वितीयेत्येवंद्वितीयादीनांकर्मादिषुनियतत्वात्तदभावेतासामत्राभावादनियतायाश्चप्रथमायाःसंनिधानात्पर्युदासेप्रसज्यप्रतिषेधेवानास्तिशतृशानचोरत्रप्रसङ्गइत्यर्थः॥ ॥षष्ठीशेषे॥कःशेषइति।किमप्रधानंशेषउतोपयुक्तादन्यः।पूर्वस्मिन्पक्षेसर्वेषांकारकाणांक्रियार्थत्वाच्छेषत्वमितितत्रापिषष्ठीप्रसङ्गः।सर्वत्रकर्मादीनांसद्भावादुत्तरोपिशेषार्थोनप्रकल्पतइतिप्रश्नः।

क्वपचत्योदनंदेवदत्तइति।किंकारणम्।तयोरपवादत्वात्।शतृशानचौतिङपवादौतावत्रबाधकौ।नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशते।पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः।प्रकल्प्यचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते।नतावदत्रकदाचित्तिङादेशोभवति।अपवादौतावच्छतृशानचौप्रतीक्षते।पाक्षिकएषदोषः।कतरस्मिन्पक्षेशतृशानचोर्द्वैतंभवति।अप्रथमावाविधिनाश्रीयतेप्रथमावाप्रतिषेधेनेति।विभक्तिनियमेचापिद्वैतंभवति।विभक्तिनियमोवास्यादर्थनियमोवेति।तद्यदातावदर्थनियमःअप्रथमाचविधिनाश्रीयतेतदाएषदोषोभवति।यदाहिविभक्तिनियमःतदायद्येवमप्रथमाविधिनाश्रीयतेअथापिप्रथमाप्रतिषेधेनतदानदोषोभवति॥प्रातिपदिका॥षष्ठीशेषे॥ ॥शेषइत्युच्यते।कःशेषः।

कर्मादिभ्यइति।कर्माद्यनन्तरंशेषशब्दउच्चार्यमाणस्तेभ्योन्यमर्थंप्रतिपादयति।येन्येर्थाइति।स्वस्वामिभावादयःसंबन्धाइत्यर्थः।तदुक्तम्।संबन्धःकारकेभ्योऽन्यःक्रियाकारकपूर्वकः।श्रुतायामश्रुतायांवाक्रियायांसोऽभिधीयतइति।तत्राश्रुतायांक्रियायांराज्ञःपुरुषइत्यादौक्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोन्यएवस्वस्वामिभावादिकःसंबन्धःप्रतीयते।मातुःस्मरतीत्यादौतुश्रूयमाणेक्रियाशब्देसदपिकर्मत्वमविवक्षित्वाविशेषणभावएवस्मरणंप्रतिमातुःप्रतिपाद्यते।मातृसंबन्धिस्मरणमिति।अविदिताभिप्रायःपरश्चाह।यद्येवमिति।क्रियामन्तरेणसंबन्धाभावात्सर्वत्रतस्याअवश्यंभावान्ननिमित्तस्यचकर्मादेरितिभावः।राजाकर्तेति।राजापुरुषायददातीत्यर्थसंप्रत्ययात्।वृक्षइति।लोकप्रसिद्धेस्तदुक्तम्।वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोधिकरणम्।विनिमयादिति।परिवर्तनादित्यर्थः।एवंतर्हीति।क्रियाकारकसंबन्धोपिसर्वत्रवस्तुस्थित्यास्तितन्निमित्तश्चस्वस्वामिभावादिरपि।तत्रस्वस्वामिभावादिविवक्षायांसन्नपिक्रियाकारकसंबन्धोनविवक्ष्यते।अलोमिकेति।लोमकार्याकरणात्सतामपिलोम्नामविवक्षा।अनुदरेति।सदप्युदरंमहत्त्वाभावप्रतिपादनायनविवक्ष्यते।असतश्चेति।दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम्।असतोयथाविवक्षातथासतोप्यविवक्षेत्यर्थः।समुद्रःकुण्डिकेति।कुण्डिकायांबहुपानीयसंभवप्रतिपादनायसमुद्रत्वमारोप्यते।विन्ध्योवर्धितकमिति।वर्धितकशब्देनमूलेस्थूलमग्रेसूक्ष्मंविशिष्टसंस्थानयुक्तंभक्तमुच्यते।तस्यमहत्त्वप्रतिपादनायविन्ध्यत्वमसदारोप्यते।अर्थनियमपक्षेशेषग्रहणस्यप्रत्याख्यानायविचारःक्रियतेकिमर्थमिति।

कर्मादिभ्योयेन्येर्थाःसशेषः।यद्येवंशेषोनप्रकल्पते।नहिकर्मादिभ्योन्येर्थाःसन्ति।इहतावद्राज्ञःपुरुषइति।राजाकर्ता।पुरुषःसंप्रदानम्।वृक्षस्यशाखेतिवृक्षःशाखायाअधिकरणम्।तथायदेतत्स्वंनामचतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवतिक्रयणादपहरणाद्याच्ञयाविनिमयादिति।अत्रचसर्वत्रकर्मादयःसन्ति।एवंतर्हिकर्मादीनामविवक्षाशेषः।कथंपुनःसतोनामाविवक्षास्यात्।सतोप्यविवक्षाभवति।तद्यथा।अलोमिका।एडका।अनुदराकन्येति।असतश्चविवक्षाभवति।तद्यथा।समुद्रःकुण्डिका।विन्ध्योवर्धितकमिति।किमर्थंपुनःशेषग्रहणम्।प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम्।

॥

नन्नियमार्थमिति। यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते। तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः। षष्ठी शेष इति चेदिति। अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः संबन्धस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गो व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीनिवचनान्नास्ति दोषः। प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संबन्धस्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह। तत्र प्रथमेति। यदत्रेति। राज्ञ इत्येत

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम्। प्रत्यया नियता अर्था अनियताः। तत्र षष्ठी प्राप्नोति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्। षष्ठीनियमार्थं शेष एव षष्ठी भवति नान्यत्रेति। अर्थावधारणाद्वा। अथवा अर्था नियताः प्रत्यया ते अनियताः। शेषेपि प्राप्नुवन्ति। तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे नियमार्थं शेषे षष्ठ्येव भवति नान्येति। अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः। ततो वक्ष्यामि षष्ठी भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठ्येव भवतीति। षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः। षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः। तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति। तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। तत्र प्रथमाविधिः। तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया। राज्ञः पुरुषः। उक्तं पूर्वेण। किमुक्तम्। न वा वाक्यार्थत्वादिति। यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः। कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति। न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात्। अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थो गम्यते। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति। अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोर्थः।

त्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा। पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः। कुतो न्विति। पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसङ्गः। अन्तरेणेति। राज्ञ इति केवलेपि पद उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते। यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन। ॥

ननु च नैतेनेति। न हि शब्दस्य भावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाभावावित्यर्थः। तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात्षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा। तदुक्तं हरिणा। द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपयुज्यत इति। स्वामित्वमिति। स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात्। स्वकृतमिति। ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते। पुरुषशब्दसंनिधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः। तद्यथेति। प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः। क्वचित्तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः। क्रियाकृता इति। क्रियाफलापेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थः। तत्कृताश्चेति। शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः। कदाचिदिति। यदा क्रियां प्रति व्यापारावे

ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम् अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते। किं पुनस्तत्। स्वामित्वम्। किंकृतं पुनस्तत्। स्वकृतम्। तद्यथा। प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति। ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न। कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते। यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम्। यदा हि न व्यभिचरन्ति। आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति। यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति।

शविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति। कदाचिन्नेति। यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति॥ व्यभिचरन्तीति। यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थं ताः शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। यदा हीति। अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः। तदेवंदात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया। यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति। आख्याभूता इति। ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति। ॥

पुरुषेपीति।संबन्धस्यद्विष्ठत्वाद्द्वाभ्यांषष्ठीप्राप्नोतीत्यर्थः।शक्तिस्तुप्रातिपदिकार्थस्यैवनक्रियास्येतिविशेषः।राजशब्दादिति॥गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत्। तत्रसंबन्धोगुणेपरंन्यस्यद्विष्ठत्वात्प्रधानमपिसंस्पृशति।गुणश्चप्रधानोपकारप्रवृत्तोरूपान्तरमाश्रयतिप्रधानंतुस्वनिष्ठमेव नतुरूपान्तरंभजते।पुरुषस्येतिषष्ठ्यानैवभाव्यमितिभ्रान्त्याचोदयति।नतर्हीतिभवतीति।यदापुरुषस्यगुणभावोराज्ञस्तुविशेष्यत्वंतदापुरुषस्यराजेतिभवत्येवेत्यर्थः।भवतिबाह्यमिति।एकस्यापिवस्तुनोभिन्नविषयोगुणप्रधानभावोनविरुध्यते॥अधीगर्थ॥मातुःस्मरतीति।मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तःसंबन्धइतिकेचिदाहुः।अन्येतुस्मरणस्यक्रियारूपत्वात्क्रियान्तरमन्तरेणैवद्रव्येणसंबन्धोपपत्तिमाहुः।यथाद्वयोःकाष्ठयोर्जतुकृतःश्लेषोजतुनस्तुकाष्ठेनस्वतएवनजत्वन्तरकृतः।क

एवंपुरुषेपिस्वामिकृतंस्वत्वंतत्रषष्ठीप्राप्नोति।राजशब्दादुत्पद्यमानयाषष्ठ्याभिहितःसोर्थइतिकृत्वापुरुषशब्दात्षष्ठीनभविष्यति।नतर्हीदानीमिदंभवतिपुरुषस्यराजेति।भवतिराजशब्दात्तुतदाप्रथमा।नतर्हीदानीमिदंभवतिराज्ञःपुरुषस्येति।भवतिबाह्यमर्थमभिसमीक्ष्यषष्ठीशेषे॥अधीगर्थदयेशांकर्मणि॥कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम्।कर्मादिष्वकर्मकवद्भावोवक्तव्यः।किंप्रयोजनम्।अकर्मकाणांभावेलोभवतीतिभावेलोयथास्यात्।मातुःस्मर्यतेपितुःस्मर्यतइति अथवत्करणंकिमर्थम्।स्वाश्रयमपियथास्यात्।मातास्मर्यते।पितास्मर्यतइति।कर्माभिधानेहिलिङ्गवचनानुपपत्तिः।

र्मादिष्विति।आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची।यथा विष्णुरादिः पृथ्यासूनोर्भीष्मादिश्चसुयोधनः।तेजयन्तिरणेशत्रून्येषांविष्णुःसमाश्रयः इति।तेनकर्माश्रयाःद्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताःसकर्मकाअधीगर्थादयःप्रेष्यब्रूपर्यन्ताःकर्मादिशब्देनोच्यन्ते।अकर्मकाणामिति।तेनमातुःस्मर्यतइतिभावेलकृत्यक्तखलर्थाभवन्तिकर्मणितुलादिषुविधीयमानेषुतैरभिहितत्वात्कर्मणःषष्ठ्यानभाव्यमितिप्रथमैवभवतिमातास्मर्यतइति।वत्करणंकिमर्थमिति।विनापिवतिनातिदेशःसिध्यतिपरार्थेशब्दप्रयोगात्।स्वाश्रयमपीति।नाप्राप्तेस्वाश्रयेआरभ्यमाणोतिदेशस्तद्बाधेत।कर्माभिधानेहीति।यद्यकर्मकवद्भावोनविधीयतेतदालादिभिःकर्मैवाभिधातव्यंनभावाः।ततस्तत्सामानाधिकरण्यात्।क्तान्तादीनांतदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गोयथामातास्मृतेति।भावेतूत्पन्नेक्तादीनांनपुंसकत्वमेकवचनंभवति। ॥

षष्ठीप्रसङ्गश्चेति।यदास्मृतशब्देकर्मणिक्तोविधीयतेतदामातृशब्दसामानाधिकरण्याद्बाह्यवस्त्वाद्यपेक्षयायथामातृशब्दात्षष्ठीभवतितथास्मृतशब्दादपिस्यादित्येकेव्याचक्षते।अन्येत्वाहुः।अनभिहिताधिकारानपेक्षणेनयथामातृशब्दात्कर्मणिषष्ठीभवत्येवंस्मृतशब्दादपिस्यादिति।ननुविद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारःकथंनापेक्ष्यतइत्याशङ्क्याह।अपरआहेति।प्रसङ्क्तव्येति।प्रापणीयेत्यर्थः।शेषइतीति।प्रकरणंचेदंसमासप्रतिषेधार्थमितिसमासप्रकरणेव्याख्यातम्।तेनमातुःस्मृतमितिषष्ठीसमासोनभवति।उक्तंचहरिणा।साधनैर्व्यपदिष्टेचश्रूयमाणक्रियेपुनः।प्रोक्ताप्रतिपदंषष्ठीसमासस्यनिवृत्तयइति॥रुजार्थानाम्॥यावतेति।धातूनांभाववाचित्वाव्यभिचारात्।भावकर्तृकादिति।ल्यब्लो-

कर्माभिधानेहिलिङ्गवचनयोरनुपपत्तिःस्यात्।मातुःस्मृतम्।मात्रोःस्मृतम्।मातॄणांस्मृतमिति।मातुर्यल्लिङ्गंवचनंनतत्स्मृतशब्दस्यापिप्राप्नोति।षष्ठीप्रसङ्गश्च।षष्ठीचप्राप्नोति।कुतः।स्मृतशब्दान्मातुःसमानाधिकरणात्षष्ठीप्राप्नोति।अपरआह।षष्ठीप्रसङ्गश्च।षष्ठीचप्रसङ्क्तव्या।कुतः।मातृशब्दात्।स्मृतशब्देनाभिहितंकर्मेतिकृत्वाषष्ठीनप्राप्नोति।तत्रहिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।अविवक्षितेकर्मणिषष्ठीभवतीति।किंवक्तव्यमेतत्।नहि।कथमनुच्यमानंगंस्यते।शेषइतिवर्तते।शेषश्चकः।कर्मादीनामविवक्षाशेषः।यदाचकर्मविवक्षितंभवतितदाषष्ठीनभवति।तद्यथा।स्मराम्यहंमातरंस्मराम्यहंपितरमिति।अधीगर्थ॥ ॥रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः।अज्वरिसंताप्योरितिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।चोरंसंतापयति।वृषलंसंतापति।अथकिमर्थंभाववचनानामित्युच्यते।यावतारुजार्थाभाववचनाएवभवन्ति।भावकर्तृकायथास्यात्।

पेकर्मणिपञ्चमी।भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः।अथवाभावकर्तृकधात्वर्थकर्मचौरादिकंभावकर्तृकशब्देनोक्तम्।कथंपुनर्भाववचनानामित्यस्यभावकर्तृकाणामित्यर्थोभवति।उच्यते।भावशब्देनघञादिवाच्यःसिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयतेनतुसाध्यरूपस्तस्यकर्तृत्वासंभवात्।वचनशब्देऽपिप्रत्ययार्थः।कर्ताविवक्षितःकर्तरिल्युटोविधानात्।प्रकृत्यर्थस्तुवचनक्रियानविवक्ष्यतेतेनभावोवचनःकर्तायेषांतेभाववचनाःभावकर्तृकाइत्यर्थःसंपद्यते।अन्येत्वाहुः।भावेवचनंयेषांतेभाववचनाःसतिभावेकर्तरियेषांवचनमुच्चारणम्।भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाययेषामभिधानमित्यर्थः।

॥

नदिकूलानीति।रुजाशब्दोव्याधौरूढइत्यत्रप्रसङ्गएवनास्ति।तस्माद्रुजार्थानामितिधातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदंप्रत्युदाहरणम्।रुजाशब्दनिर्देशेतुश्लेष्मापुरुषंरुजतीप्रत्युदाहार्यमित्याहुः।द्वितीया॥किमुदाहरणमिति।पूर्वसूत्रेव्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्यदीव्यतेःकर्मणिछन्दसिद्वितीयैवभविष्यतिगांप्रदीव्यन्तीत्यादावि— तिप्रश्नःगामस्येति।अत्रदिवस्तदर्थस्येतिनित्यंषष्ठीप्राप्नोति।अत्रचशेषइतिनानुवर्ततइतिएतत्सूत्रारम्भानुपूर्वसूत्रारम्भात्च्चज्ञायते॥प्रेष्यब्रुवोः॥हविषोऽप्रस्थितस्येति।यदाप्रस्थितत्वेनहविर्विशेष्यतेतदा— षष्ठीनभ

इहमाभूत्।नदीकूलानिरुजतीति।द्वितीयाब्राह्मणे॥किमुदाहरणम्।गांनिघ्नन्ति।गांप्रदीव्यन्ति।गांसभासदउपहरन्ति॥नैतदस्ति।पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्।इदंतर्हिगामस्यतदहःसभायांदीव्येयुः॥प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने॥ ॥हविषोऽप्रस्थितस्य।हविषःअप्रस्थितस्येतिवक्तव्यम्।इन्द्राग्निभ्यांछागंहविर्वपांमेदःप्रस्थितंप्रेष्य॥प्रेष्य— ॥चतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसि॥षष्ठ्यर्थेचतुर्थी।षष्ठ्यर्थेचतुर्थीवक्तव्या।याखर्वेणपिबतितस्यैखर्वोजायते।तिस्रोरात्रीरिति।तस्याइतिप्राप्ते।यांमलवद्वाससंसंभवन्तियस्ततोजायतेसोभिशस्तोयामरण्येतस्यैस्तेनोयांपराचींतस्यैह्रीतमुख्यप्रगल्भोयास्नातितस्याअप्सुमारुकोयाभ्यङ्क्तेतस्यैदुश्चर्मायाप्रलिखतेतस्यैखलतिरपमारीयाङ्क्तेतस्यैकाणोयादतोधावतेतस्यैश्यावदन्यानखानिनिकृन्ततेतस्यैकुनखीयाकृणत्तितस्यैक्लीबोयारज्जुंसृजतितस्याउद्बन्धुकोयापर्णेनपिबतितस्याउन्मादुकोजायतेअहल्यायैजारमनाय्यैतन्तुः।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्॥योगविभागात्सिद्धम्।चतुर्थी।ततःअर्थेबहुलंछन्दसि॥कर्तृकर्मणोःकृति॥ ॥कृद्ग्रह णंकिमर्थम्।इहमाभूत्।पचत्योदनंदेवदत्तइति।कर्तृकर्मणोःषष्ठीविधानेकृद्ग्रहणानर्थक्यंलप्रतिषेधात्।कर्तृकर्मणोःषष्ठीविधानेकृद्ग्रहणमनर्थकम्।किंकारणम्।लप्रतिषेधात्।प्रतिषिध्यतेत्रषष्ठीलप्रयोगेनेति।तस्यकर्मकर्त्रर्थंतर्हिकृद्ग्रहणंकर्तव्यम्।कृतोयेकर्तृकर्मणीतत्रयथास्यादन्यस्ययेकर्मणीतत्रमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।धातोर्हिद्वयेप्रत्ययाविधीयन्तेतिङश्चकृतश्च।तत्रकृत्प्रयोगइष्यतेतिङ्प्रयोगेप्रतिषिध्यते।

तीत्यर्थः॥चतुर्थ्यर्थे॥याखर्वेणेति।रजस्वलायाःखर्वपानादिनिषेधार्थोयमर्थवादः।चतुर्थीति।षष्ठीप्रकरणात्षष्ठ्यर्थेचतुर्थीभवतीत्येकोवाक्यार्थः।चतुर्थ्यर्थे षष्ठीतिद्वितीयः॥कर्तृकर्मणोः॥तस्यकर्मकर्त्रर्थमिति।कर्तृकर्मविशेषणार्थंकृद्ग्रहणमित्यर्थः।नैतदिति।यथोक्तप्रयोजनंकृद्ग्रहणमिहतावन्नोपयुज्यतइतिदर्शयतिपश्चादुत्तरत्रानुपयोगंदर्शयिष्यति।इहकर्तृकर्मसंनिधानात्क्रियासंनिधीयतेक्रियायांहिकारकंभवति।साचवाचकंधातुंप्रत्ययसहितमाक्षिपतीतिमत्वाह।धातोर्हीति। ॥

तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं क्तग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम्। इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति। न ब्रूम इति॥ न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययं क्तग्रहणेन विशेष्यते क्तादव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ। अक्तान्तस्य त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो माभूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति। प्रतिषेध इति। न लोकाव्ययेति सूत्रेव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति। न च क्तदन्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि क्तग्रहणमित्यर्थः। क्त इति। स्रष्टेत्यस्य। नाव्ययस्येति। नोच्चैःशब्दस्येत्यर्थः। तस्याऽक्रियावाचकत्वात्। तदेवाह। अधिकरणमिति। उच्चैः स्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः

न ब्रूमः। इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं क्तग्रहणं कर्तव्यमिति। किं तर्हि उत्तरार्थम्। अव्यययोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स क्तोव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्। अक्तोव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति॥ उच्चैः कटानां स्रष्टेति। तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्। क्त एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य। अधिकरणमत्राव्ययम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति। स क्तो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्। क्तो येऽकर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति। आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति। अथ क्रियमाणेपि क्तग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति उभयप्राप्ताविति। नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति। कथं तर्हि। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृद् उभयप्राप्ताविति। अथवा क्तो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति। कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति। ननु च वाक्ये नैवानेन भवितव्यम्।

क्तो य इति। एकस्यैव क्तो न तु भिन्नयोः क्तयोरित्यर्थः। क्तग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अन्यथानरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात्। अथेति। कृतीत्येकत्वस्याविवक्षां जातिविवक्षां वा तत्पुरुषं च मत्वा चोदयति। कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयत इति परिहारः। तेनाश्चर्यो गवां दोहो गोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते। यद्येवमुत्तरत्रैव क्तग्रहणं कर्तव्यम्। अथवा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्याशङ्क्याह। अथवेति। कृतपूर्वीति। कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः। कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाभावः। कटात्तु कर्मणः षष्ठी माभूदित्येवमर्थं क्तग्रहणम्। ननु चेति। कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः। ॥

द्वितीययेति। तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिकारात्। सापेक्षमिति। कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः। योसाविति। कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम्। अस्मिंश्चार्थविशेषे न भाव्यं वृत्त्या। तस्याः सामान्यविषयत्वात्। तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते। तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते। तत्र करोति वाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्। तथाह हरिः। विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्तेपि कृतादिभिः। विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते॥ अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि॥ ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः। क्रियासंबध्यते तद्वत्कृ

द्वितीया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। केनाभिहितं कर्मेति कृत्वा इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवति। यत्तावदुच्यते द्वितीया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। केनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति। योसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति। यदप्युच्यते इति. प्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः। कृतपूर्वी। किम्। कटम्। भुक्तपूर्वी। किम्। ओदनमिति। अथवा इदं प्रयोजनम्। कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात्। भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति। कर्तृक॥

तपूर्व्यादिषु स्थितेनेति॥ कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति। करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद्गुणभूतेपि भवति। एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। भेदिकेति। भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच्। अत्र प्रयोजकः कर्ता ण्यर्थस्य प्राधान्यात्प्रधानम्। प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम्। तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यान्नाप्रधानात्। कृद्ग्रहणात्तु भवति। अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते। नहि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यकर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रनियमात्कर्मत्वाभावात्। कर्तृत्वस्यैवावस्थानात्। एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम्। प्रधानचरात्कर्तुरित्यर्थः। एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम्। यदात्तीयावत्कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदाभिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाभावात्षष्ठी सिध्यतीतीदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव॥ ॥

मा. कै. ३९४

उभय॥ षष्ठ्याः प्रतिषेध इति। नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम्। भेदिकेति। पर्यायादौ ण्वुच्। शेषे विभाषेति। अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्यय एव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः। अपरे तु प्रत्ययमात्रेऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा॥ क्तस्य च॥ छात्रस्य हसितमिति। हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्तः। तत्र छात्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम्। शेषश्चक इति। कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः। कर्मादीनामिति। सत्यपि छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षयाऽपाक्रियते। संबन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम्। छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः। उत्तरत्रेति

उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य। अपर आह। अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्। शेषे विभाषा॥ शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः॥ उभ॥ क्तस्य च वर्तमाने॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम्। क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम्। छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति। शेषविज्ञानात्सिद्धम्। शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति। शेष इत्युच्यते। कः शेषः। कर्मादीनामविवक्षा शेषः। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति। यद्येवं उत्तरत्र चातुःशब्द्यं प्राप्नोति। इदमहेः सृप्तम्। इहाहिना सृप्तम्। इहाहिः सृप्तः। इहाहेः सृप्तम्। ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति। इष्यत एव चातुःशब्द्यम्। क्तस्य च॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्॥ ॥लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्। लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। सल्लिटोः प्रयोगो नेति वक्तव्यम्।

अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र। इदमिति। अत्राधिकरणे क्तः। तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता। अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। इहाहिना सृप्तमिति। अत्र भावे क्तः। इहाहिः सृप्त इति। अत्र कर्तरि क्तः। इहाहेः सृप्तमिति। भाव एव क्तः। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम्। इष्यत एवेति। परिहारः। ग्रामस्य पार्श्व इति। सप्तमी प्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः किं तर्हि भाव इति दर्शयति। न लोक। लादेश इति। लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते। लिङ्ग्रहणेन च कानच्क्वसू लिट्संज्ञाविधानात् किकिनौ च। लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद्ग्रहणप्रसङ्गः। ॥

रामः ३९४

अथतावितिं।लिट्कार्यातिदेशात्क्त्वादेशात्तुल्याविस्यर्थौविवक्षितः।परस्तुयथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्यक्त्वादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमितिमत्वाह।बाढंस्यादिति।वक्ष्यामीति।व्याख्यास्यामीत्यर्थः।परस्त्वपूर्वोवतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेचोदितइतिमत्वाह।सतर्हीति।विशेषातिदेशेचसामान्यातिदेशःप्रवर्ततएव।विशेषस्यसामान्याव्यभिचारात्।तेनक्त्वमात्रनिबन्धनःषष्ठीप्रतिषे-

किंप्रयोजनम्।किकिनोःप्रतिषेधार्थम्।किकिनोरपिप्रयोगेप्रतिषेधोयथास्यात्।पपिःसोमंदद्रिर्गाः।किंपुनःकारणंनसिध्यति।तयोरक्त्वादेशत्वात्।नहितौक्त्वादेशौ।अथतौक्त्वादेशौस्याताम्।स्यात्प्रतिषेधः।बाढंस्यात्।क्त्वादेशौतर्हिभविष्यतः।कथम्।आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेति।लिड्वदितिवक्ष्यामि।सतर्हिवतिनिर्देशःकर्तव्यः।नह्यन्तरेणवतिमतिदेशोगम्यते।अन्तरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते।तद्यथा।एषब्रह्मदत्तोऽब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याह तेमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीति।एवमिहाप्यलिटंलिडित्याह।लिड्वदितिज्ञास्यते।उकारप्रयोगे नेतिवक्तव्यम्।कटंचिकीर्षुः।ओदनंबुभुक्षुः।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्। ———— ।उकारोप्यत्रनिर्दिश्यते।कथम्।प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्।उउकउकलउकलोकेति।उकप्रतिषेधेकमेर्भाषायामप्रतिषेधः।उकप्रतिषेधेकमेर्भाषायांप्रतिषेधोनभवतीतिवक्तव्यम्।दास्याःकामुकः।वृषल्याःकामुकः।अव्ययप्रतिषेधेतोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः।अव्ययप्रतिषेधेतोसुन्कसुनोःप्रतिषेधोनभवतीतिवक्तव्यम्।पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः।पुरावत्सानामपाकर्तोः।पुराक्रूरस्यविसृपोविरप्शिन्।शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम्।शानन्चानश्शतृणामुपसंख्यानंकर्तव्यम्।सोमंपवमानः।नटमाघ्नानः।अधीयन्पारायणम्।तृन्प्रयोगे नेतिनिषेधोनप्राप्नोति।माभूदेवम्।तृन्नित्येवंभविष्यति।कथतृन्निति।नेदंप्रत्ययग्रहणम्।किंतर्हि।प्रत्याहारग्रहणम्।क्वसंनिविष्टानांप्रत्याहारः।लटश्शत्रित्यतःप्रभृत्यातृनोनकारात्।यदिप्रत्याहारग्रहणंचोरस्यद्विषन्।अत्रापिप्राप्नोति।द्विषःशतुर्वावचनम्। ———— ।द्विषःशतुर्वेतिवक्तव्यम्।तच्चावश्यंवक्तव्यम्।प्रत्ययग्रहणेसतिप्रतिषेधार्थम्।तदेवप्रत्याहारेसतिविध्यर्थंभविष्यति॥नलोकाव्य॥

धः।किकिनोःप्रवर्तते।नह्यत्रलिट्संज्ञाकिकिनोर्विधीयतइतिमत्वावार्तिकारम्भः।कार्यातिदेशाश्रयेणतत्प्रत्याख्यानम्।उकारप्रयोगइति।उकारान्तप्रत्ययप्रयोग ———— इत्यर्थः।उप्रत्ययोपिचान्तवद्भावाद्गृह्यते।उकारोपीति।उश्चोकश्चेतिद्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वंक्रियते ततोन्येषाम्।अन्यथालवुकेतिस्यात्।लप्रयोगेनेति।एतेषांचअक्त्वादेशत्वात्॥ ॥

अकेनोः॥ यथासंख्यापवादार्थं वचनम्। अकस्येति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानायथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः। अकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतं दायीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः। ग्रामं गमीति। भविष्यति गम्यादय इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत्केश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामं गमीत्युदाहरणोपपत्तिः॥ कृत्यानाम्। नेहापीति। काकानञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः। आक्रष्टव्येति। कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधान

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ अकस्य भविष्यति। अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवान् लावको व्रजति। ओदनं भोजको व्रजति। इन आधमर्ण्ये च। तत इन आधमर्ण्ये भविष्यति चेति वक्तव्यम्। शतं दायी सहस्रं दायी ग्रामं गमी॥ अके॥ कृत्यानां कर्तरि वा। कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते। तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं गेयो माणवकः साम्नाम्। भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते। किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितमिति नेहाप्यनभिहितं भवति। आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति। किमुदाहरणम्। ग्राममाक्रष्टव्या शाखा। ततः कर्तरि वेति। इहापि तर्हि निषेधः प्राप्नोति। गेयो माणवकः साम्नामिति। उभयप्राप्ताविति निवर्तते। ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा। गेयो माणवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकैः सामानीति च भवति। उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः। अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि। यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति॥ ॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥

कर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः। एवं तर्हीति। कृत्यानामित्येतावत्सूत्रं क्रियते। तत्र चोभयप्राप्ताविति नेति च वर्तते। तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते। उभयप्राप्तिरेवैषेति वैषम्यपर्यायेणेति मन्यते। उभयप्राप्तिर्नामेति। बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः॥

द्विगुरेकवचनम्।। ।।किमर्थमिति।इहसमाहारद्विगोरेवग्रहणमिष्यते।समाहरणंसमाहारःसचैकएवेतिसिद्धमेकवचनमितिप्रश्नः।प्रत्यधिकरणमिति।समाह्रियतइतिसमाहारइतियदाकर्मणिघञ्तदानेकस्यार्थस्यसमाह्रियमाणस्यवाचकोद्विगुरितिएकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनंविधीयतइत्यर्थः।अधिकरणशब्देनद्रव्यमुच्यते।यत्संख्येयद्रव्याभिधानंतत्संख्याश्रयंवचनमुत्पद्यतइत्यर्थः। —— पञ्चपूलीशब्देनात्रपञ्चपूलाःसमाह्रियमाणाउच्यन्ते।ततोबहुवचनप्रसङ्गःएकवचनविधानम्।संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति।एतेनकर्मसाधनत्वंसमाहारशब्दस्यदर्शयति।भावसाधनेहिवैयधिकरण्यंपञ्चानां —— पूलानांसमाहारइति।संख्याशब्देनसंख्यावाचीशब्दउच्यते।संख्येययाबह्वर्थयेति।एकत्वनिरासपरमेतत्।तेन-

द्विगुरेकवचनम्।किमर्थमिदमुच्यते।प्रत्यधिकरणंवचनोत्पत्तेःसंख्यासामानाधिकरण्याच्चद्विगोरेकवचनविधानम्।प्रत्यधिकरणंवचनोत्पत्तिर्भवति।किमिदंप्रत्यधिकरणमिति।अधिकरणमधिकरणंप्रतिप्रत्यधिकरणम्।संख्यासामानाधिकरण्याच्च।संख्यययाबह्वर्थयाचास्यसामानाधिकरण्यम्।प्रत्यधिकरणंवचनोत्पत्तेःसंख्यासामानाधिकरण्याच्चबहुषुबहुवचनमितिबहुवचनंप्राप्नोति।इष्यतेचैकवचनंस्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीतिद्विगोरेकवचनविधानम्।एवमर्थमिदमुच्यते।अस्तिप्रयोजनमेतत्।किंतर्हीति।तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोद्विगुत्वात्।तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनंनप्राप्नोति।पञ्चपूलीयमिति।किंकारणम्।अद्विगुत्वात्।द्विगोरेकवचनमित्युच्यते।नचात्रानुप्रयोगोद्विगुसंज्ञः।सिद्धंतुद्विगवर्थस्यैकवद्वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।द्विगवर्थएकवद्भवतीतिवक्तव्यम्।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नेदंपारिभाषिकस्यवचनस्यग्रहणम्।किंतर्ह्यन्वर्थग्रहणम्।उच्यतेवचनम्।एकस्यार्थस्यवचनमेकवचनमिति।एकशेषप्रतिषेधश्च।एकशेषेचप्रतिषेधोवक्तव्यः॥

पञ्चपूलीच पञ्चपूलीचपञ्चपूलीचपञ्चपूल्यः।

द्यर्थेपिगृह्यते संख्या।।द्विग्रामीति।तत्रानुप्रयोगस्येति।द्विगुःसमासएकवचनंप्रत्ययंप्रतिपद्यतेइतिपारिभाषिकैकवचनाश्रयेणदोषोपन्यासः।उच्यतेवचनमिति।कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट्।एकस्यार्थस्येति।वाच्यवाचकसंबन्धेषष्ठी।एकस्यार्थस्यवाचकोद्विगुःसमासउच्चार्यतइत्यर्थः।तत्रसामर्थ्यादयमतिदेशउपपद्यते।योह्यनेकस्यार्थस्यवाचकःसकथमेकस्यवाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तयेद्विगवर्थस्यैकवद्भावोविधीयते।ततश्चतस्मिन्नर्थेप्रयुज्यमानस्यद्विगोरप्येकवचनंसिध्यति।एकशेषप्रतिषेधश्चेति।एकशेषविषयएकवद्भावउपचारादेकशेषशब्दोनोक्तः।पञ्चपूल्यइति।अत्रैकशेषकृतेपिद्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावःप्राप्तःप्रतिषिध्यते।॥

नवेति। प्रथमस्य द्विगवर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेनैकवद्भावः कृतः। तत एकशेषे कृते द्विगवर्थसमुदायस्याद्विगवर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिकेन्तरङ्गे द्विगवर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः। पञ्चकपालाविति। संस्कृतार्थे विहितस्याणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। किं पुनरिति। यदि तावदेकस्मिन्संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा पञ्चपूल्य इत्यनेन पञ्चकपालादिति समानम्। अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृतादिति बहुत्वसंख्यायुक्तो अर्थो विवक्ष्यते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात्समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। न हि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते। अपि तु प्रत्येकमिति भावः। अपर आहेति। नवा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे। अयं भावः। तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विगवर्थस्तस्यैकत्वाद्वनयूथादि

नवान्यस्यानेकत्वात्। नवा वक्तव्यः। किं कारणम्। अन्यस्यानेकत्वात्। नैतद्द्विगोरनेकत्वम्। कस्य तर्हि द्विगवर्थसमुदायस्य। समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्। समाहारग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति। पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति। किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते। किं चातः। यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। अथ समुदायेपि वर्तते। नवा समाहारैकत्वात्। नवैतत्। समाहारैकत्वादपि सिध्यति। एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते। पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। अपर आह। नवा समाहारैकत्वात्। नवा योगारम्भेणैवार्थः। किं कारणम्। समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति। द्विगुरेक॥

वत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम्। क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव। तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति। यस्तु तद्धितार्थे न तस्य भवति। तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विगवर्थस्यैकवद्भावाभावः। यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यायमविषयः। एतदेवमन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्यानेऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम्। उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तते॥

द्वन्द्वश्च॥ ॥तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति।यदङ्गवाचिपूर्वपदंतदङ्गवाच्येवयद्युत्तरपदंभवतितथासमस्येकवद्भावोनान्यथेत्यर्थः।व्यतिकरोमाभूदिति।पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहाइत्यादावेकवद्भावोमाभूदित्यर्थः।प्रत्येकमिति।बहुवचनान्तोङ्गशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यतइतिभावः।पूर्वपक्षेपिप्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्यसंबन्धः।सत्यन्यथा।प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनांद्वन्द्वएकवदिति।नहिप्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गंसंभवतीतिसामर्थ्यादेवप्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्यसिद्धा।तस्मादन्यथाप्रत्येकंपरिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्यसतःप्रतिपाद्यते।तेनास्माद्ग्रहणकवाक्याद्द्वस्यसंस्कारकंवाक्यत्रयमुप

द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्॥ ॥प्राणितूर्यसेनाङ्गानांतत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्।प्राणितूर्यसेनाङ्गानांतत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणंकर्तव्यम्।प्राण्यङ्गानांप्राण्यङ्गैरितिवक्तव्यम्।तूर्याङ्गानांतूर्याङ्गैरितिवक्तव्यम्।सेनाङ्गानांसेनाङ्गैरितिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।व्यतिकरोमाभूदिति।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।योगविभागात्सिद्धम्।योगविभागःकरिष्यते।प्राण्यङ्गानाम्।ततस्तूर्याङ्गानाम्।ततःसेनाङ्गानामिति।सतर्हियोगविभागःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।प्रत्येकमङ्गशब्दःपरिसमाप्यते॥अनुवादेचरणानाम्॥ ॥इहकस्मान्नभवति।नन्वनुकठकालापाः।वर्धन्ताकठकौथुमाः।स्थेणोः॥स्थेणोरितिवक्तव्यम्।एवमपितिष्ठन्तुकठकालापाइत्यत्रापिप्राप्नोति।अद्यतन्यांचेतिवक्तव्यम्।उदगात्कठकालापम्।प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्।उदगात्कौमोदपैप्पलादम्॥ ॥विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः॥ ॥ग्रामप्रतिषेधेनगरप्रतिषेधः।अग्रामाइत्यत्रनगराणामितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।मथुरापाटलिपुत्रमिति।उभयतश्चग्रामाणांप्रतिषेधोवक्तव्यः।शौर्यंचकेतवताच।शौर्यकेतवते।जाम्बवंचशालूकिनीचजाम्बवशालूकिन्यौ॥ ॥क्षुद्रजन्तवः॥ ॥क्षुद्रजन्तवइत्युच्यते।केक्षुद्रजन्तवः।क्षोतव्याजन्तवःक्षुद्रजन्तवः॥यद्येवंयूकालिक्षम्।कीटपिपीलिकंदंशमशकमितिनसिध्यति।एवंतर्ह्यनस्थिकाःक्षुद्रजन्तवः।अथवायेषांस्वशोणितंनास्तितेक्षुद्रजन्तवः।अथवायेषामासहस्रादञ्जलिर्नपूर्यतेतेक्षुद्रजन्तवः।अथवायेषांगोचर्ममात्रंराशिंहत्वानपततितेक्षुद्रजन्तवः।

ध्रुवनइतिसंकरोनभवति॥अनुवादे।यदाप्रतिपत्ताप्रमाणान्तरावगतमप्यर्थंकार्यान्तरार्थंप्रयोक्ताप्रतिपादयतेतदानुवादोभवति॥ ॥विशिष्ट॥ ॥जनपदविशेषोग्रामः।ग्रामेनाध्येयमभक्ष्योग्राम्यकुक्कुटइत्यादौग्रामग्रहणेनगरस्यापिग्रहणदर्शनाद्वचनम्।अग्रामाइत्यत्रेति।उभयतइति।ग्रामनगरोभयावयवेद्वन्द्वेग्रामसंबन्ध्येवप्रतिषेधोवक्तव्यः।शौर्यंनगरम्।केतवताग्रामः।जाम्बवंनगरंशालूकिनीग्रामः।क्षुद्रजन्तवः॥ ॥स्मृतीनांविरुद्धानादर्शनात्प्रश्नः।केक्षुद्रजन्तवइति।क्षोतव्याइति।अर्हार्थेकृत्यः।येक्षुद्यमानाअपिनम्रियन्तेजलौकःप्रभृतयः।येतुम्रियन्तेतेपापनिमित्तत्वात्क्षोदनार्हाः। ॥

नकुलपर्यन्ताइति। एतदेवदर्शनमत्रव्यापित्वाद्गृह्यते। अतएवैतत्पश्चादुपन्यस्तम्॥ ॥येषांच॥ ॥यदन्यदिति। चकारेणयत्वे नपरोविकल्पोबाध्यते। तेनाश्वमहिषंकाकोलूकमितिनित्यएकवद्भावोभवति॥ ॥शूद्राणाम्॥ ॥निरवसिताबहिष्कृताउच्यन्ते। तत्रावधिप्रश्नः। कुतइति। प्रागादर्शादिति। आदर्शादयःपर्वतविशेषाः। दक्षिणेनेति। एनबन्तः। एनपाद्वितीया। प्रागादिभ्यःप्रथमान्तेभ्योदेशवृत्तिभ्यःप्रत्ययोविहितः। एतत्पर्वतचतुष्टयमध्यआर्यावर्तोदेशइत्यर्थः। यद्येवमिति। एतेषामार्यावर्ताद्बाह्यत्वादितिभावः। ग्रामइति। एतेष्वार्यानिवसन्तीतिभावः। तत्रग्रामःप्रसिद्धः। घोषोगोमहिष्यादिनिवासः। संवाहोवणिक्प्रधानः।

अथवानकुलपर्यन्ताःक्षुद्रजन्तवः। येषांचविरोधःशाश्वतिकः॥ ॥किमर्थश्चकारः। एवकारार्थश्चकारः। येषांविरोधःशाश्वतिकस्तेषांद्वन्द्वएकवचनमेवयथास्यात्। यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति। किंचान्यत्प्राप्नोति। पशुशकुनिद्वन्द्वेविरोधिनांपूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तंतन्नवक्तव्यंभवति॥ शूद्राणामनिरवसितानाम्॥ ॥अनिरवसितानामित्युच्यते। कुतोऽनिरवसितानाम्। आर्यावर्तादनिरवसितानाम्। कःपुनरार्यावर्तः। प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेनहिमवन्तमुत्तरेणपारियात्रम्। यद्येवंकिष्किन्धगन्धिकंशकयवनंशौर्यक्रौञ्चमितिनसिध्यति॥ एवंतर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम्। कःपुनरार्यनिवासः। ग्रामोघोषोनगरंसंवाहइति। एवमपियएतेमहान्तःसंस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डालामृतपाश्चवसन्ति। तत्रचण्डालमृतपाइतिनसिध्यति। एवंतर्हियाज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम्। एवमपितक्षायस्कारंरजकतन्तुवायमितिनसिध्यति। एवंतर्हिपात्रादनिरवसितानाम्। यैर्भुक्तेपात्रंसंस्कारेणशुध्यतितेऽनिरवसिताः। यैर्भुक्तेपात्रंसंस्कारेणापिनशुध्यतितेनिरवसिताइति॥ ॥गवाश्वप्रभृतीनिच॥ ॥गवाश्वप्रभृतिषुयथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तम्। गवाश्वप्रभृतिषुयथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तंद्रष्टव्यम्। गवाश्वम्। गवाविकम्। गवैडकम्॥

संस्त्यायाइति। निवासविशेषाइत्यर्थः। मृतपाःडोम्बाइत्याहुः। याज्ञादिति। शूद्राणांपञ्चयज्ञानुष्ठानेधिकारोस्तीतिभावः। तक्षायस्कारमिति। तक्षादीनांयज्ञेऽधिकाराभावादितिभावः। संस्कारेणेति। यःसंस्कारःस्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौपठितस्तेनैवनतदधिकेकेनेत्यर्थः॥ गवाश्वप्र। यथोच्चारितमिति। गणेयादृशाकृतावङः पठितास्तादृशानामेवेदंकार्यमेकवद्भावलक्षणंभवतीत्यर्थः। यदात्ववङ्नास्तिविकल्पितत्वात्तदापशुद्वन्द्वविभाषाभवतिगोश्वंगोश्वाइति। एतेनगणपाठस्वरूपंविवक्षितमित्युक्तंभवति।

विभाषावृक्ष॥ बहुप्रकृतिरिति। बहवोबहुत्वसंख्यायुक्तावर्तिपदार्थाःप्रकृतयः कारणानियस्यसबहुप्रकृतिः।बदरामलकमिति।जातिरप्राणिनामित्यैकवद्भावः।कचित्तुबदरामलकानीत्यपिपठ्यते।तत्रैवंव्याचक्षते।नित्यएकवद्भावेप्राप्तेविकल्पोनेनवचनेनक्रियते।अन्येतुबदरामलकानीत्येवंप्राप्तेजातिलक्षणोनित्यएकवद्भावोबहुप्रकृतेर्भवतीतिप्रदर्श्यतइत्याहुः

विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्॥ ॥बहुप्रकृतिःफलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानांद्वन्द्वःविभाषाएकवद्भवतिबहुप्रकृतिरितिवक्तव्यम्।फल।बदरामलकम्।बदरामलकानि।सेना।हस्त्यश्वम्।हस्त्यश्वाः।वनस्पति।प्लक्षन्यग्रोधम्।प्लक्षन्यग्रोधाः।मृग।रुरुपृषतंरुरुपृषताः।शकुनि।हंसचक्रवाकम्।हंसचक्रवाकाः।क्षुद्रजन्तु।यूकालिक्षम्।यूकालिक्षाः।धान्य।व्रीहियवम्।व्रीहियवाः।माषतिलंमाषतिलाः।तृण।कुशकाशंकुशकाशाः।शरशीर्षंशरशीर्षाः।किंप्रयोजनम्।बहुप्रकृतिरेवयस्तत्रयथास्यात्।क्वमाभूत्।बदरामलकेतिष्ठतः।किंपुनरनेनयाप्राप्तिःसानियम्यतआहोस्विदविशेषेण।किंचातः।यद्यनेनयाप्राप्तिःसानियम्यतेप्लक्षन्यग्रोधोजातिरप्राणिनामितिनित्योद्वन्द्वैकवद्भावःप्राप्नोति।अथाविशेषेण———नदोषोभवति।यथानदोषस्तथास्तु।पशुशकुनिद्वन्द्वेविरोधिनांपूर्वविप्रतिषिद्धम्।पशुशकुनिद्वन्द्वेविरोधिनांयेषांचविरोधःशाश्वतिकइत्येतद्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः।महाजोरभ्रम्।महाजोरभ्राः।हंसचक्रवाकंहंसचक्रवाकाः।येषांचविरोधःशाश्वतिकइत्यस्यावकाशः।श्रमणब्राह्मणम्।इहोभयंप्राप्नोति।काकोलूकम् श्वशृगालमिति।येषांचविरोधःशाश्वतिकइत्येतद्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।उक्तंचकारकरणस्यप्रयोजनंयेषांचविरोधःशाश्वतिकस्तेषांद्वन्द्वएकवचनमेवयथास्याद्यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदिति॥ ॥

।हस्त्यश्वमिति।सेनाङ्गत्वेऽपिपरत्वात्पशुलक्षणोविकल्पोभवति।किंपुनरिति।अस्मिन्प्रदेशेपठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहितएवएकवद्भावोनियतविषयोव्यवस्थाप्यतेअथप्रकरणविहितइतिप्रश्नः।येषांसूत्रान्तरेणानेनचप्राप्तिर्वनस्पत्यादीनांतद्विषयएवसंप्रायोनत्वन्यतरप्राप्तिविषयः।यथानदोषइति।व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोयंविषयनियमइत्यर्थः। ॥

अश्ववडवयोरिति।पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः।तत्रैकवद्भावपक्षेनपुंसकत्वमपिप्राप्नोतिपूर्ववदश्ववडवावित्यतिदेशात्पुंस्त्वमपि।तत्रपरत्वात्पुंस्त्वेप्राप्तेपूर्वविप्रतिषेधउच्यते।प्रतिपदविधानादिति।नात्रपशुग्रहणेनैकवद्भावोविधीयतेकिंतर्ह्यश्ववडवग्रहणेनतत्रप्रतिपदविधानात्सनपुंसकमित्येतद्भवति।तच्छब्देनह्येकवद्भावभाजंपरामृश्यनपुंसकत्वंविधीयते।तेनयथैकवद्भावोत्रप्रतिपदंविधीयतेतथानपुंसकत्वमितिभावः।समाहारैकत्वादिति।तिरोहितावयवभेदो

अश्ववडवयोःपूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम्।अश्ववडवयोःपूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकंभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।अश्ववडवयोःपूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः।विभाषापशुद्वन्द्वनपुंसकंयदानपशुद्वन्द्वनपुंसकंसोवकाशः।अश्ववडवौ।पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः।अन्येपशुद्वन्द्वाः।महाजोरभ्रंमहाजोरभ्राः।पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गउभयंप्राप्नोति।अश्ववडवम्।पशुद्वन्द्वनपुंसकंभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन।सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।प्रतिपदविधानात्सिद्धम्।प्रतिपदमत्रनपुंसकंविधीयते।अश्ववडवपूर्वापरेति।एकवचनमनर्थकंसमाहारैकत्वात्।एकवद्भावोऽनर्थकः।किंकारणम्।समाहारैकत्वात्।एकोयमर्थःसमाहारोनामतस्यैकत्वादेकवचनंभविष्यति।इदंतर्हिप्रयोजनम्।एवंविज्ञास्यामि।इहनित्योविधिरिहविभाषेति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिसर्वोद्वन्द्वोविभाषैकवद्भवतीति।यदयंतिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वेबहुवचनस्यद्विवचनंनित्यमित्याह।इदंतर्हिप्रयोजनम्।सनपुंसकमितिवक्ष्यामीति।एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य।नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यम्।वक्तव्यंच।किंप्रयोजनम्।पूर्वत्रनित्यार्थम्।उत्तरत्रव्यभिचारार्थंविभाषावृक्षमृगइति।।विभाषासमीपे।। ।।किमुदाहरणम्।उपदशंपाणिपादउपदशाःपाणिपादाः।नैतदस्तिप्रयोजनम्।

हिसमाहारःसचवनयूथादिवदेकइत्यर्थः।इहनित्यइति।द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यास्माद्योगात्प्राग्नित्योविधिरनेनतुयोगद्वयेनविभाषेत्यर्थः।यदयमिति।यद्येतत्प्रकरणेपाठानामेवैकवद्भावःस्यात्तदातिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तयेबहुवचनग्रहणमनर्थकंस्यादित्यर्थः।पूर्वत्रेति।प्राण्यङ्गादीनांसमाहारएवेत्येवमर्थमित्यर्थः।उत्तरत्रेति।क्वचिज्जातिरप्राणिनामितिप्राप्तेविभाषा।मृगादीनांतुव्यतिकरनिरासार्थम्।।विभाषास।। ।।अनुप्रयोगेदोषदर्शनात्प्रश्नः।किमुदाहरणमिति ।।

कः प्रसङ्ग इति। नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति। नैतदस्ति। यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद्बहुवचनं न स्यात्। सत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते उपदशा इति न स्यात्। अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य-पा। पादस्येति षष्ठी स्यात्। उपदशमिति चेष्यते। एतदेव मनसि कृत्वाह। एवं तर्हीति। अव्ययीभावोऽव्ययं विभक्तीति विहितः। बहुव्रीहिस्तु संख्ययाव्ययेति। न यदेति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्योत्सर्गत्वादिति भावः। एकार्थ इति। अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः। यदेति। बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद्बह्वर्थत्वमिति भावः॥ ॥तत्पुरुषो॥ ॥उत्तरेषु केषुचिद्यो-

अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात्। एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्ययाऽव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि। न यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति। यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति॥ ॥तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति वक्ष्यति। तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न हि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेषु तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थं तर्हि। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि। छाया बाहुल्य इति वक्ष्यति ——— तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न हि छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा अशाला चेति वक्ष्यति। तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न हि सभान्तोऽशालायामनत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति। इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तदनत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति।

गेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति॥ किमर्थमिति। शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह। पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति। नहीति। अनादिस्तत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानींतनानीति भावः। नहीति। षष्ठीतत्पुरुषाद्विना तदादित्वासंप्रत्ययः। नहि छायान्त इति। पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषाद्विना बाहुल्यं गम्यते। नहि सभान्त इति। अशालेति वचनात्संघातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः। इदं तर्हीति। अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः॥

॥

परवत्॥ ॥द्वन्द्वापेक्षया किमिदंविध्यर्थमाहोस्विन्नियमार्थम्।तथाकिंषष्ठीनिर्देशेनसमासार्थस्यलिङ्गातिदेशः।अथसप्तम्याश्रयेणपूर्वपदस्येतिसंशयानःपृच्छति।किमर्थमिति।द्वन्द्वोयमिति।षष्ठीनिर्देशोनियमश्चेतिभावः।तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तःसमुदायार्थोनास्तीत्युभयपदार्थप्रधानइत्यनेनदर्शितंभवति।तत्रपदाऽपेक्षितपरस्परौविरुद्धलिङ्गाववयवार्थावेवसमुदायार्थस्तदापर्यायेणलिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदंसंपद्यते।यद्येवंपरस्यैवसंबन्धिलिङ्गंक्रियतइतिसादृश्याभावादितिनिर्देशोनोपपद्यते।नैषदोषः।केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेणभेदमाश्रित्यवतिनिर्देशःकृतः। तत्पुरुषापेक्षयाविध्यर्थत्वंदर्शयति।तत्पुरुषश्चापीति॥देवकृतमिति।अयत्नसिद्धमित्यर्थः।पूर्वपदस्यचेति।सप्तमीनिर्देशाश्रयेणदोषोद्भावनम्।तत्र

तत्पुरुषइतिकिमर्थम्।दृढसेनोराजा।अनञितिकिमर्थम्।असेना।अकर्मधारयइतिकिमर्थम्।परमसेना।उत्तमसेना॥परवल्लिङ्गंद्वन्द्वतत्पुरुषयोः॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते॥द्वन्द्वोयमुभयपदार्थप्रधानः।तत्रकदाचित्पूर्वपदस्ययल्लिङ्गंतत्समासस्यापिस्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य।इष्यतेचपरस्ययल्लिङ्गंतत्समासस्ययथास्यादिति।तच्चान्तरेणयत्नंनसिध्यतीति।परवल्लिङ्गंद्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते।तत्पुरुषश्चापिकःप्रयोजयति।यःपूर्वपदार्थप्रधानएकदेशिसमासोर्धपिप्पलीति।योह्युत्तरपदार्थप्रधानः।देवकृतंतस्यपरवल्लिङ्गम्।परवल्लिङ्गंद्वन्द्वतत्पुरुषयोरितिचेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकः।आपन्नोजीविकामापन्नजीविकः।अलंपूर्वो।अलंजीविकायैअलंजीविकः।गतिसमास।निष्कौशाम्बिः।निर्वाराणसिः।पूर्वपदस्यच।पूर्वपदस्यचप्रतिषेधोवक्तव्यः।मयूरीकुक्कुटौ।यदिपुनर्यथाजातीयकंपरस्यलिङ्गंतथाजातीयकंसमासादन्यदतिदिश्यते।समासादन्यल्लिङ्गमितिचेदश्ववडवयोष्टाबलुग्वचनम्।

ह्ययमर्थोभवति।द्वन्द्वेतत्पुरुषेचयत्परंतद्वल्लिङ्गंभवतितत्रकार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तंपूर्वपदमेवकार्यभाक्प्राप्नोति।तत्रमयूरीकुक्कुटावितिपूर्वपदस्यपुंस्त्वातिदेशेस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः।कुक्कुटमयूर्यौइत्यत्रस्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गस्तथार्धपिप्पलीत्यादावपीतिप्रतिषेधउच्यते।पूर्वपदप्रतिषेधेचकृतेसामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेवकार्यित्वंसंपद्यते।यदिपुनरिति।षष्ठीनिर्देशोव्यतिरिक्तसमुदायदर्शनंचाश्रीयते।व्यतिरिक्तसमुदायपक्षेहिमुख्यसादृश्योपपत्तिरितिभावः।समासादन्यदिति।समासार्थलिङ्गमुपचारात्समासशब्देनोच्यते।तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशंसमासार्थस्यस्वलिङ्गबाधनायलिङ्गान्तरमतिदिश्यतइत्युक्तंभवति। ॥

अश्ववडवाविति।परवल्लिङ्गेप्राप्तेपूर्ववदश्ववडवावितिपूर्वपदार्थलिङ्गंसदृशंपुल्लिङ्गंसमासार्थस्यविधीयतेनतूत्तरपदार्थस्येतिस्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापःश्रवणेप्राप्तेलुग्वक्तव्यः।निपातनादिति।टाम्निवृत्त्यारूपमेतदित्यर्थः।पूर्ववदश्ववडवावितिनिपातनमाश्रयितुंनयुज्यतेवचनान्तरेपूर्वपदलिङ्गातिदेशाप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरितिमत्वापृच्छति।किंनिपातनमिति।अश्ववडवपूर्वापरेति।अश्ववडवापूर्वापरेतिवक्तव्येटापोनुच्चारणंनिपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वेटाम्निवर्त्यते।उपसर्जनह्रस्वत्वमिति।अनेकमितिप्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थेऽवयवार्थस्यगुणभावादुपसर्जनत्वमितिभावः।इहापीति।ततश्चकुक्कुटमयूरीइतिप्राप्नोति।शब्दशब्दार्थाविति॥लिङ्गशब्देनलिङ्गाभिधायीप्रत्ययोर्थश्चात्रतन्त्रेणैकशेषेणवोच्यतइत्यर्थः।आतिदेशि

समासादन्यल्लिङ्गमितिचेदश्ववडवयोष्टापोलुग्वक्तव्यः।अश्ववडवौ।निपातनात्सिद्धम्।निपातनात्सिद्धमेतत्।किंनिपातनम्।अश्ववडवपूर्वापरेति।उपसर्जनह्रस्वत्वंवा।अथवाउपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वंभविष्यति।इहापितर्हिप्राप्नोति।कुक्कुटमयूर्याविति।अस्तुपरवल्लिङ्गमितिशब्दशब्दार्थौ।परवल्लिङ्गमितिशब्दशब्दार्थावतिदिश्येते।तत्रौपदेशिकस्यह्रस्वत्वमातिदेशिकस्यश्रवणंभविष्यति।इदंतर्हिदत्ताचकारीषगन्ध्याचदत्ताकारीषगन्ध्ये।दत्ताचगार्ग्यायणीचदत्तागार्ग्यायण्यौ।द्वौष्यङौद्वौष्फौचप्राप्नुतः।स्यात्पुंवद्भावेनैकस्यनिवृत्तिर्भविष्यति।इदंतर्हिदत्ताचयुवतिश्चदत्तायुवती।द्वौतिशब्दौप्राप्नुतः।तस्मान्नैतच्छक्यंवक्तुंशब्दशब्दार्थावतिदिश्येतेइति।ननुचोक्तंसमासादन्यल्लिङ्गमितिचेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति।परिहृतमेतत्।निपातनात्सिद्धमिति।अथवानैवंविज्ञायते॥

कस्यश्रवणमिति।तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्यचाप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वाभावात्।द्वौष्यङाविति।तत्रयस्येतिचेत्याकारलोपेकृतेद्वौयकारौश्रूयेयाताम्।हलोयमामितिविकल्पितोलोपः।यद्यपियणोमयइतिद्विर्वचनेनात्रभाव्यंतथापिपक्षेयकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः।पुंवद्भावेनेति।भस्याढेतद्धितइत्यनेनेतिभावः।द्वौतिशब्दाविति।अत्रह्यभत्वान्नास्तिपुंवद्भावः।तस्मान्नैतदिति।उपसर्जनह्रस्वत्वंतुनभवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्चद्वन्द्वस्य।व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेपिअवयवानांकार्यसंबन्धात्फलतःप्राधान्यमेव।अथवेति।नायंनियमःकिंतुविधिरित्यर्थः॥

परस्येवेति। एवशब्दप्रयोगेण नियमंनिषेधायदर्शयति। नत्वेवार्थेवतिर्विहितः। यथाचनियमपक्षेवतिरुपपद्यतेतथापूर्वमेवप्रतिपादितम्। इहत्रीणिदर्शनानि। अवयवावपेक्षितपरस्परौद्वन्द्वार्थः नतुव्यतिरिक्तःसमुदायोस्ति। अत्रदर्शनेनियमार्थमिदम्। अवयवार्थव्यतिरिक्तोवासमुदायोद्वन्द्वार्थःसचावयवलिङ्गैनैवलिङ्गवानित्यत्रापिदर्शनेपर्यायेणलिङ्गप्राप्तौवचनंनियमार्थम्। यदातुसमुदायोद्वन्द्वार्थःसचालिङ्गइतिदर्शनंतदाविध्यर्थमिदम्। अथपूर्वपदस्येति। अतःपूर्वपदस्येत्यर्थः। एतेनमयूरीकुक्कुटावितिपरिहृतंषष्ठ्याश्रयेणदर्शनत्रयेपि। मध्यमेतुदर्शनेआश्रयभेदाल्लिङ्गभेदाश्रयेणपरवदितिसादृश्याश्रयोवतिः। एकदेशिसमासोनारभ्यतइति। पूर्वापराधरेतियोगत्रयंनारभ्यते। परवल्लिङ्गंद्वन्द्वस्येत्येतावच्चक्रियतेसूत्रमि

परस्येवपरवदितिकथंतर्हिपरस्येवपरवदिति। यथाजातीयकंपरस्यलिङ्गंतथाजातीयकंसमासस्यातिदिश्यतइति। अथपूर्वपदस्यनप्रतिषिध्यते। प्राप्तादिषुकथम्। प्राप्तादिषुचैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्। द्वन्द्वैकदेशिनोरितिवक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। एकदेशिसमासोनारभ्यते। कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणोभविष्यति। अर्धंचसापिप्पलीचअर्धपिप्पलीति। नसिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासःप्राप्नोति। अथपुनरयमेकदेशिसमासआरभ्यमाणःषष्ठीसमासंबाधते। इष्यतेचषष्ठीसमासोपि। तद्यथा। अपूपार्धंमयाभक्षितंग्रामार्धंमयालब्धमिति। एवंपिप्पल्यर्धमित्यपिभवितव्यम्। कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणोभविष्यति॥ रात्राह्नाहाःपुंसि॥ ॥अनुवाकादयःपुंसि। अनुवाकादयःपुंसिभाष्यन्तइतिवक्तव्यम्। अनुवाकःशंयुवाकः। रात्रा॥ अपथंनपुंसकम्॥ ॥पुण्यसुदिनाभ्यामह्नोनपुंसकत्वंवक्तव्यम्। पुण्याहम्।

त्यर्थः। अर्धंचसापिप्पलीचेति। अवयवेसमुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम्। तत्रोत्तरपदार्थस्यप्राधान्यात्तदीयमेवलिङ्गंतत्पुरुषस्यापिभवतीतिनार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः। परत्वादिति। अयमर्थः। नर्तेप्रयोजनादिष्टंमुख्यशब्दार्थलुम्पनमितिभेदाश्रयणमेवपरंमुख्यंप्रधानंततश्चषष्ठीसमासएवप्राप्नोतिभिन्नविषयत्वात्तुप्राप्त्यपेक्षंपरत्वमत्रनविवक्षितम्। समानाधिकरणोभविष्यतीति। एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्यप्रयोजनम्। मुनित्रयाच्चभाष्यकारःप्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥ रात्रा॥ ॥अनुवाकइति। अनूच्यतइत्यनुवाकस्तत्रविशिष्टंवाक्यमभिधेयमितिनपुंसकत्वेप्राप्तेवचनम्॥ अपथम्॥ ॥पुण्याहमिति॥ रात्राह्नाहाःपुंसीतिप्राप्तेवचनम्। ॥

सुदिनाहमिति।सुदिनशब्दोत्रप्रशंसामात्रवाचीतेनसुदिनाहशब्दयोर्युगपद्विरुद्धःप्रयोगः।दृश्यतेचप्रशंसार्थस्यप्रयोगः।सुदिनासुसमासुकार्यमेतत्सदविचिन्वीतविशेषतःस्वयंचेति।चतुष्पथमिति।षष्ठीतत्पुरुषःसमाहारद्विगौतुद्विगुश्चेतिसिद्धमेवनपुंसकत्वम्।उत्पथमिति।कुगतिप्रादयइतितत्पुरुषः।अव्ययादित्वादपथशब्दस्यनपुंसकत्वेसिद्धेकिंसूत्रेणेतिचेत्पूर्वकालत्वात्सूत्रस्यनायंदोषः।द्विगुश्चसमासइति।सनपुंसकमित्यस्यानन्तरंप्रक्रान्तोद्वन्द्वएवसइत्यनेनपरामृश्यतइतिद्विगोरप्राप्तंनपुंसकत्वमितिवचनम्।यथासामन्त्रितमित्यत्रसंबोधनप्रथमैवपरामृश्यते।समाहारद्विगोश्चेहग्रहणंनतुतद्धितार्थद्विगोः।पञ्चगवमिति।यदापञ्चगावःसमाहृताइत्यत्रार्थेद्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्यप्राधान्यात्तदीयंलिङ्गंप्राप्नोति।यदातुसमूहोभिधेयस्तदातस्यवनंसेनासंघइत्यादिवदनियतलिङ्गत्वंप्राप्तमितिवचनम्।पञ्चखट्वीति।दा

सुदिनाहम्।पथःसंख्याव्ययादेरितिवक्तव्यम्।द्विपथंत्रिपथंचतुष्पथम्।उत्पथंविपथम्।द्विगुश्च।द्विगुश्चसमासोनपुंसकंभवतीतिवक्तव्यम्।पञ्चगवंदशगवम्।अकारान्तोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियांभाष्यतइतिवक्तव्यम्।पञ्चपूलीदशपूली।वाऽबन्तः।वाआबन्तःस्त्रियांभाष्यतइतिवक्तव्यम्।पञ्चखट्वीपञ्चखट्वम्।दशखट्वीदशखट्वम्।अनोनलोपश्च॥वाचस्त्रियांभाष्यतइतिवक्तव्यम्।पञ्चतक्षीपञ्चतक्षम्।पात्रादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः।पञ्चपात्रंद्विपात्रम्॥ ॥अर्धर्चाःपुंसिच॥ ॥अर्धर्चादयइतिवक्तव्यम्।अर्धर्चम्।अर्धर्चः।कार्षापणंकार्षापणः।गोमयंगोमयः।सरकंसरकः।तत्तर्हिवक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।बहुवचननिर्देशात्सिद्धम्।बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोगम्यते॥

पउपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेद्विगोरितिङीप्।यदातुसमूहोभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वंसिध्यतिनतुसमाह्रियमाणोभिधेयइतितत्रैवसूत्रेउक्तम्।पञ्चखट्वमित्यत्रत्वसत्युपसर्जनत्वेनपुंसकह्रस्वत्वंसिध्यति।उपसर्जनत्वेतुपरत्वात्तदाश्रयंह्रस्वत्वम्।अनोनलोपश्चेति।चशब्देनवास्त्रियांभाष्यतइतिसमुच्चीयतेनलोपस्तुनित्यमेवक्रियते।उत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिप्रत्ययलक्षणनिषेधात्परत्वाभावाल्लोपोनप्राप्नोतीतिवचनम्।पात्रादिभ्यइति।तादर्थ्येचतुर्थीयम्।आकृतिगणश्चपात्रादिः॥ ॥अर्धर्चाः॥ ॥कार्षापणादिसंग्रहायाह।अर्धर्चादयइतिवक्तव्यमिति।बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति।साहचर्यादर्धर्चशब्देनान्ये ॥ पामभिधानात्॥

इदमो॥ ॥पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इत्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह। अन्वादेश इति। इमं चेति। एनादेशः प्राप्तो निवार्यते। अन्वादेशश्चेति। प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदानुकथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्तिकम्। तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितं यदानुकथ्यते तदान्वादेशो भवति। ह्येष्यमिति। वि

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ ॥अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम्। अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसङ्गार्थम्। इह मा भूत्। देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम्। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम्। न ह्येष्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमेवानुकथ्यत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति। अथ किमर्थमशादेशः क्रियते। न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत। तत्र द्वितीयायां टायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र इद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम्। अत उत्तरं पठति। अशादेशवचनं साकच्कार्थम्। अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात्। इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अथ किमर्थं शित्करणं सर्वादेशार्थम्॥ ॥शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात्। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अर्थवत्त्वादेश्याप्रतिषेधार्थम्। अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम्। कोऽर्थः। आदेशप्रतिषेधार्थम्। येऽन्येऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। तद्यथा। मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते। तस्माच्छित्करणम्। तस्माच्छकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः।

परीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः। साकच्कार्थमिति। साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात्। नापि चेद्रूपलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्यति। अन्त्यस्येति। त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः।

अअइति।समुदायाद्धि भक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति।ततोऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुणादिति पररूपं क्रियते।तत्रादेशप्रवृत्तिकाले स
मुदायः अअइति प्रवर्तते।तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते।अथवेति।आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते-
अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः।नान्वादेशइति।महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्।किंचाकचि कृते ने
नचाशादेशेऽज्ञातार्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तद्दूरमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु।एवंह्यादेशो न विधातव्यो भवति॥एतदः॥
॥अत्रानदृत्यत्र त्रल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते तत्रै
तदस्त्रतसोरित्येतावत्सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः।किमर्थमिति।उदात्ताविति॥ प्रत्ययस्वरेण।नित्यमिति।लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते

प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्।अअइति।अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति।अथवा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः
।नान्वादेशे कृजुत्पद्यते॥एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥ ॥किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते।उदात्तौ माभू
तामिति।नैतदस्ति प्रयोजनम्।लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सिद्धम्।इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रिय-
तां लित्स्वर इति।किमत्र कर्तव्यम्।परत्वाल्लित्स्वरः।नित्यमनुदात्तत्वम्।कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि।अ
त्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लितिपूर्वमुदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत।तद्यथा।
गोष्पदप्रं वृष्टो देवः।ऊलोपे कृते पूर्वमुदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति।तस्मात्त्रतसो
रनुदात्तत्वं वक्तव्यम्॥द्वितीयाटौस्स्वेनः॥ ॥कस्यायमेनो विधीयते।एतदः प्राप्नोति॥इदमोपीष्यते।तदि
दमो ग्रहणं कर्तव्यम्।न कर्तव्यम्।प्रकृतमनुवर्तते।क्व प्रकृतम्।इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति॥

नप्रवर्तते।अनुदात्तविधानसामर्थ्यात्।एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम्।लितिपूर्वमिति॥औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी।उपप
दविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वियोगलक्षणपञ्चम्यभावः।प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति।अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्या
वश्यं प्रवर्तनात्।गोष्पदप्रमिति।वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेते ततो लित्स्वराभा
वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति॥द्वितीया॥ ॥उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतदएवा
नन्तर्यात्स्वसञ्ज्ञां त्यजति।कस्येति।न कर्तव्यमित्युत्तरम्।इदमोपीति।इदंशब्दाच्चात्र लोहप्रत्ययेन बाधितस्यादेश-
विधानमेव सत्तानुमानं स्यात्॥

मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादेशस्योपादानादवश्याक्षेप्यः स्थानी न तु पूर्वत्र। साक्षात्स्थानिनो निर्देशादिति भावः। अथवैकयोग इति। एकंग्रहणकवाक्यमित्यर्थः। तदपेक्षिष्यामह इति। लौकिकोधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः। अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भावः। एनदिति। यद्येनादेशः क्रियते तदान्तोमित्यमूभावे सत्येनमिति प्राप्नोति एनदिति चेष्यत इति वार्त्तिकारम्भः। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक्क्रियते। लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः। यथालक्षणमिति। यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम्। तत्र यदा न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम्। अथानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहुः॥ आर्ध॥ ॥जग्ध्यादिष्विति। व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन्व्यवस्थिते आर्धधातुके आदेशेन भाव्यम्। तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभावस्तथापि भूवीख्याज्सु दोषः। तत्रेति। उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित आदेशेनापवादेन बाध्यमानत्वात्।

यदि तदनुवर्तते॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्ताविदमश्चेतीदमोपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावश्भवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः। इदमः एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथवा एकयोगः करिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः। इदम एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे। एनदिति नपुंसकैकवचने। एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यः। इदं कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत्। यद्येनक्रियते एनो न वक्तव्यः। का रूपसिद्धिः। अथो एनं अथो एने अथो एनानीति। त्यदाद्यत्वे न सिद्धम्। यद्येवमेनच्छ्रितको न सिध्यति। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ आर्धधातुके॥ ॥जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम्। जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधाके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम्। किमतो यत्सति भवितव्यम्। तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः।

॥

सामान्याश्रयत्वादिति। आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम्। जातिपक्षस्यदोषवत्त्वंप्रतिपादयितुमाह। उवर्णकारान्तेभ्यइति। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह। पौर्वापर्याभावाच्चेति। सामान्यस्यव्यापकत्वान्नित्यत्वाच्चदेशकालकृतंपौर्वापर्यंनास्ति। सत्म्याचेह परत्वंप्रतिपादितम्। तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तयआश्रयणीयः। तत्रचभव्याद्यसिद्धिः। वक्ष्यतितत्रेति। हलन्ताद्

तत्रौत्सर्गलक्षणंकार्यंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। भव्यंप्रवेयंआख्येयम्। ण्यत्यवस्थितेऽनिष्टेप्रत्ययआदेशःस्याद्ण्यतः अवर्णंप्रसज्येत। नैषदोषः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः। सामान्येह्याश्रीयमाणेविशेषोनाश्रितोभवति तत्रार्धधातुकसामान्येजग्ध्यादिषुयोयतः प्रत्ययः प्राप्नोतिसततोभविष्यति। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयइतिचेदुवर्णकारान्तेभ्योण्यद्विधिप्रसङ्गः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयइतिचेदुवर्णकारान्तेभ्योण्यत्प्राप्नोति। लव्यंपव्यमिति। आर्धधातुकसामान्येगुणेकृतेपि प्रत्ययसामान्येचवान्तादेशेकृतेहलन्तादितिण्यत्प्राप्नोति। इहचदित्स्यंधित्स्यम् आर्धधातुकसामान्येअकारलोपेकृतेहलन्तादितिण्यत्प्राप्नोति। पौर्वापर्याभावाच्चसामान्येनानुपपत्तिः। पौर्वापर्याभावाच्चसामान्येनजग्ध्यादीनामनुपपत्तिः। नहिसामान्येनपौर्वापर्यमस्ति॥ सिद्धंतुसार्वधातुकेप्रतिप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेणजग्ध्यादीनुक्त्वासार्वधातुकेनेतिप्रतिषेधंवक्ष्यामि। सिध्यति। सूत्रंतर्हिभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तंजग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सतितस्मिन्विधानमिति। परिहृतमेतत्। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयइति। ननुचोक्तंसामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयइतिचेदुवर्णकारान्तेभ्योण्यद्विधिप्रसङ्गइति। नैषदोषः। वक्ष्यतितत्राज्ग्रहणस्यप्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपियथास्यादिति। यदप्युच्यते। पौर्वापर्याभावाच्चसामान्येनानुपपत्तिरिति। अर्थसिद्धिरेवैषायत्सामान्येनपौर्वापर्यंनास्तीति। असतिपौर्वापर्येविषयसप्तमीविज्ञास्यतेआर्धधातुकेविषयइति। तत्रार्धधातुकेविषयेजग्ध्यादिषुयोयतः प्राप्नोतिसततोभविष्यति।

ण्यतोविधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेवयतिसिद्धेऽज्ग्रहणंभूतपूर्वस्याप्यजन्तस्यपरिग्रहार्थमित्यर्थः। अर्थसिद्धिरिति। एषैवप्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषयेइति। बुद्धिस्थइत्यर्थः। अभिव्यङ्ग्यतेतत्रार्धधातुकत्वमित्येवंबुद्ध्या निरूपितइतिभावः।

भा॰कै॰ ४०२ अथवेति।व्यक्तिपक्षाश्रयणेपिनदोषइत्युक्तंभवति।नित्यानांभव्यादीनांशब्दानामनेनसाधुत्वमात्रंप्रतिपाद्यते।तत्रार्धधातु
कंविद्यतेयासुताभव्यादयआर्धधातुकावयवाःशब्दसंहतयआर्धधातुकशब्देनार्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते।उक्ति
ष्विति।उच्यन्तेउच्चार्यन्तइत्युक्तयस्ताएवशब्दसंहतयः।अन्येतुउचसमवायइत्यस्यक्तिन्युक्तिशब्दःसंहतिपर्यायइत्याहुः।
समवायोहिसंहतिः।युक्तिष्विति।अर्थेनसंबद्धास्वित्यर्थः।।रूढिष्विति।परमार्थतोनित्यास्वित्यर्थः।प्रतीतिष्विति।अनेननित्य
त्वेपिव्यवहारानित्यत्वंप्रतिपाद्यते।तदेवदर्शयति।श्रुतिष्विति।एवंभूतानामेवव्यवहारेश्रूयमाणत्वादित्यर्थः।संज्ञास्विति।
बालव्युत्पत्तयेप्रकृत्यादिविभागेनसंज्ञायमानास्वित्यर्थः।ततश्चयस्यचभावेनेतिसप्तमी।आर्धधातुकासुसंहतिषुव्युत्पा-

अथवाआर्धधातुकास्वितिवक्ष्यामि।कासु।उक्तिषुयुक्तिषुरूढिषुप्रतीतिषुश्रुतिषुसंज्ञासु।।अदोजग्धि
र्ल्यप्तिकिति।। ।।ल्यब्ग्रहणंकिमर्थम्।नतिकितीत्येवसिद्धम्।ल्यपिकृतेनप्राप्नोति।इदमिहसंप्रधार्यंल्य
प्क्रियतामादेशइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वाल्ल्यप्।अन्तरङ्ग·आदेशः।एवंतर्हिसिद्धेसतियल्ल्यब्ग्रहणं
करोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोल्यब्बाधतइति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।
ल्यबादेशउपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थंबहिरङ्ग·लक्षणत्वादितिवक्ष्यतितन्नवक्तव्यंभवति।जग्धिविधि
र्ल्यपियत्तदकस्मात्सिद्धमदस्तिकितीतिविधानात्।हिप्रभृतीन्तुसदाबहिरङ्गोल्यब्भरतीतिकृतंतदुवि
द्धि।एषएवार्थः।जग्धौसिद्धेन्तरङ्ग·त्वात्तिकितीतिल्यबुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणांल्यपाभवतिबाधनमि
ति।। ।।लुङ्सनोर्घस्लृ।। ।।घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम्।घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानंकर्तव्यम्।प्रात्तीतिप्रघसः
।। ।।हनोवधलिङि।।लुङि·च।। ।।किमयमदन्तआहोस्विद्व्यञ्जनान्तः।किंचातः।यदिव्यञ्जनान्तः।वधोव्य
ञ्जनान्तउक्तम्।किमुक्तम्।।

द्यमानासुअस्त्यादीनांभ्वादयआदेशाइत्युक्तंभवति।अदोजग्धि।। ।।अन्तरङ्ग·आदेशइति।तकारादिप्रत्ययमात्रापे-
क्षत्वात्।ल्यबादेशस्तुपूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः।अनादिष्टार्थमिति।प्रधायप्रस्थायेत्यादौहित्वादिषु
कृतेष्वेवल्यब्यथास्यादित्यर्थः।कथंनप्राप्नोतीत्याह।बहिरङ्ग·लक्षणत्वादिति।अयमेवार्थोव्याघ्रभूतिनाप्युक्तइत्याह।
जग्धिविधिरिति।अकस्मादिति।निष्प्रयोजनमित्यर्थः।सिद्धमदइति।जग्धिविधानंसिद्धमित्यर्थः।ज्ञापनार्थंल्यपिजग्धि राम:
विधानमित्याह।हिप्रभृतीनिति।ल्यब्भरतीति।ल्यबादेशोहरत्यपनयतिबाधतइत्यर्थः।तदुइति।उशब्दोनिपातोऽव ४०३
धारणार्थः।तद्विध्येवेत्यर्थः।हनोवध।। ।।किमयमिति।किंकार्यार्थोऽकारोऽथोच्चारणार्थइतिप्रश्नः। ।।

वृद्धितत्वप्रतिषेधइति। अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधकइति ण्वुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते। स्थानिवद्भावात्तु तत्त्वं प्राप्तम्। इड्विधिश्चेति। अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः। अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धितत्वादेरभावः। तत्वं त्वलोन्त्यस्य क्रियते। तत्राकारोऽलुप्तत्वात्स्थानी न भवति धकारोऽपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धलो न भवतीति तत्वाभावः। उपदेशे नेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः। ॥गाङ्लिटि॥ ॥स्थानिवद्भावासिद्धमात्मनेपदं मत्वाह। ङित्करणमिति। इणादेशस्यापीति। ननध्यागासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः। गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमाने अस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ्गतावित्यस्य

वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति। अथादन्तः। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु इणो गा लुङि॥ इणवदिकः॥ इणवदिक इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अध्यगात्। अध्यगाताम्। अध्यगुः॥ ॥णौ गमिरबोधने॥ ॥इणवदिक इत्येव। अधिगमयति। अधिगमयतः। अधिगमयन्ति॥ ॥सनि च॥ ॥इणवदिक इत्येव। अधिजिगमिषति। अधिजिगमिषतः। अधिजिगमिषन्ति॥ ॥गाङ्लिटि॥ ॥ङित्करणं किमर्थम्। गाङनुबन्धकरणं विशेषणार्थम्। गाङनुबन्धकरणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क्व विशेषणार्थेनार्थः। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदिति। गाकुटादिभ्य इति ह्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत। ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य। अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् ङित इत्यात्मनेपदं न भवति। लटः शतृशानचौ प्रयोजनम्। पचमानो यजमान इति टित इत्येत्वं न भवति। युवोरनाकौ॥ युवोरनाकौ च प्रयोजनम्। नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति। उगिल्लक्षणौ ङीम्नुमौ न भवतः।

णत इङ्कारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थेङ्कारेण तुल्यताभावात्। ज्ञापकं वेति। सानुबन्धा यत्र षष्ठ्युच्चार्यन्ते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशाः प्रवर्तन्ते। कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थङ्कारोच्चारणमित्यर्थः। शतृशानचाविति। सूत्रे सह निर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम्। शानजेवत्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम्॥ युवोरनाकाविति॥ भुज्युशंयूर्णीयुप्रभृति घादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धो युवूसूत्रे निर्दिष्टो। तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमोरभावः।

ज्ञापकस्यानित्यत्वाक्षिं दृष्ट्वाह। मेश्चेति। तस्थस्थमिपामित्यत्र मिब्ग्रहणमपनीय मिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते। अचिनवमिति। पित्वाद्ङित्वाभावाद्गुणो भवति। माहिस्मचिनवमिति चानुदात्तत्वम्। वार्तिककारस्याव्याप्तिमुद्भावयन्नाह। अत्यल्पमिति। णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानात्तन्नास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत्। भूयांसो वेति। दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह। तस्मादिति। विशेषणार्थं तु ङित्करणं स्थितम्। विभाषात्मनेपदमिति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः। प्रकृतानामिति। तिप्तस्झीत्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः। सिद्धं त्विति। अनुनासिकयोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः। ततश्च स्थानिनोरेवोगित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः॥

मेश्चाननुबन्धकस्याम्वचनम्। मेश्चाननुबन्धकस्याम्वक्तव्यः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। अत्यल्पमिदमुच्यते मेरिति। तिप्सिम्मिपामिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। वेद वेत्थ। अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि। दोषाः समाः भूयांसो वा। तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन। कथं यानि प्रयोजनानि नैतानि सन्ति। इह तावच्चक्षिङः ख्याञिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति। लटः शतृशानचाविति। वक्ष्यत्येतत्। प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति। युवोरनाकाविति। वक्ष्यत्येतत्। सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति॥

॥चक्षिङः ख्याञ्॥ ॥किमयं क्शादिराहोस्वित् ख्यादिः। चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ। चक्षिङः क्शाञ् ख्याञ्। क्शादिः ख्यादिश्च। ख्शादिर्वा। अथवा ख्शादिर्भविष्यति। केनेदानीं क्शादिर्भवति। चर्त्वेन। अथ ख्यादिः कथम्। असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा। असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः। सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति।

॥चक्षिङः॥ ॥लक्ष्ये रूपद्वये दर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात्पृच्छति। किमयमिति। असिद्ध इति। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्। तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते। चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति। सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति। अकारप्रश्लेषात् सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः। सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः। आतश्चोपसर्ग इति कः। यत्वस्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावात्ष्यञ् भवति। तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छो भवति।

निष्ठानत्वमिति। नध्याख्येतितु प्रतिषेधः ख्याप्रकथनइत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्। अस्य तु भाष्ये यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते। पुंख्यानमिति। पुमः खय्यम्परइति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात्। णत्वमिति। ख्याप्रकथनइत्यस्मादपि परस्य लुब्योग। प्रख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभावः। सस्थानत्वमिति। जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा। शर्परे विसर्जनीयइत्येवात्र भवति। नृचक्षा रक्षइति प्रयोगश्छान्दसः। भाषायां तु नृचक्षो रक्षइति। विचक्षणइति। अनुदा

ड्सोऽप्रख्यीयइति वृद्धाच्छइति छो भवति। निष्ठानत्वमाख्याते। आख्यातइति निष्ठानत्वं न भवति। रुविधिः पुंख्याने। पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति। णत्वं पर्याख्याने। पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति। सस्थानत्वं नमःख्यात्रे। नमःख्यात्रइति सस्थानत्वं न भवति। वर्जने प्रतिषेधः। वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः। अवसंचक्ष्याः। परिसंचक्ष्याः। असनयोश्च। असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नृचक्षा रक्षः। विचक्षणइति।। बहुलं तणि।। बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। किं प्रयोजनम्। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। अन्ना। अन्नम्। वधक। वधकम्। गात्रा। गात्रं पथ्य। विचक्षण। विचक्षणः। अजिरा। अजिरे तिष्ठति।। ।।अजेर्व्यघञपोः।। ।।घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम्। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समजनं समज्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अपीत्येव भविष्यति। कथम्। अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। अपोऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। संवीतिर्न सिध्यति। एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन। इदमस्ति चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति। ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो भवति वा। व्यवस्थितविभाषेति। तेनेह च भविष्यति। प्रवेता प्रवेतुं प्रवीतो रथः संवीतिः। इह च न भविष्यति। समाजः। उदाजः। समजः। उदजः। समजनं समज्येति। तत्रायमप्यर्थः। इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति। किं च भोः। इष्यत एतद्रूपम्। बाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह। कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति। सूत आह। अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति। वैयाकरण आह। अपशब्दइति। सूत आह।

त्तेतश्च हलादेरिति युच्। बहुलमिति। सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते। अन्नशब्दे जग्ध्यभावः। वधकमिति। ण्वुलि वधादेशः। गात्रमिति। इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः। विचक्षणे ख्याञभावः। अजिरे वीभावाभावः। अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम्।। ।।अजेर्वी।। ।।इदमपीति।। वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः। सूत आहेति। ।।

प्रयोगदर्शनेनविकल्पंद्रढयति।प्राप्तिज्ञइति।सौत्रीमेवप्राप्तिंभवान्जानाति।नत्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः।देवानांप्रिय
इति।देवशब्दोमूर्खवाची।मूर्खाणांचप्रियामूर्खाएवभवन्ति।अथवासुखासक्ततयाशास्त्रेऽनभियोगोऽनेनप्रतिपा
द्यते।पराजितत्वादमर्षेणाह।अहोनुखल्विति।वेञउतइति यद्रूपंसास्यसंज्ञा।पूजायांचसूशब्दइतिमत्वाकुत्साप्र
तिपादनायाह।दुरुतेनेति।सूतआहेति।षूप्रेरणइत्यस्माद्बहुलवचनात्कर्तरिगत्यादिसूत्रेचकारस्यानुक्तसमुच्चया
र्थत्वाद्वर्तमानेक्तः।रथवाहस्यरथप्रेरणात्सूतइतिसंज्ञा।वायुरिति।यजिमनीतिबाहुलकाद्युचिरूपम्॥एयक्षत्रि

प्राप्तिज्ञोदेवानांप्रियःनत्विष्टिज्ञः।इष्यतएतद्रूपमिति।वैयाकरणआह।अहोखल्वनेनदुरुतेनबाध्यामहइति।
सूतआह।नखलुवेञःसुतःसुवतेरेवसूतः।यदिसुवतेःकुत्साप्रयोक्तव्यादुःसूतेनेतिवक्तव्यम्।नतर्हीदानीमि
दंवक्तव्यंवायाविति।वक्तव्यंच।किंप्रयोजनम्।नेयंविभाषा।किंतर्ह्यादेशोविधीयते।वाइत्ययमादेशोभवत्यजे
यौपरतः।वायुरिति॥ ॥एयक्षत्रियार्षञितोयूनिलुगणिञोः॥ ॥अणिञोर्लुकितद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्या
नम्।अणिञोर्लुकितद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानंकर्तव्यम्।बौधिःपिता बौधिःपुत्रः।औदुम्बरिःपिताऔदु
म्बरिःपुत्रः।अपरआह।अणिञोर्लुकिक्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानंकर्तव्यमिति।जाबालिःपिता
जाबालिःपुत्रः।अपरआह।अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानंकर्तव्यमिति।किंप्रयोजनम्।इद
मपिसिद्धंभवति।भाण्डिजङ्घिःपिताभाण्डिजङ्घिःपुत्रः।कार्णखरकिःपिताकार्णखरकिःपुत्रः॥ ॥इतिद्वितीया
ध्यायस्यचतुर्थेपादेप्रथममाह्निकम्॥

यो॥तद्राजादिति।तेनतद्राजादितितद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः।बौधिरिति।बुधोदुम्बरशब्दाभ्यांसाल्वावयवल
क्षणादिञ्तदन्ताद्यूनियञिञोश्चेतिफक्तस्यलुक्।जाबालिरिति।जाबालस्यापत्यमतइञ्।सचतद्राजोनभवतीतिद्वि
तीयंवचनमारब्धम्।तेनेञन्तात्फकोलुक्।अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति।तेनवैश्यगोत्रादपिसिध्यति।व्यापकत्वाच्चेदमे
ववचनंप्रमाणम्।भण्डिजङ्घकर्णखरकौवैश्यौ॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थपादे
प्रथममाह्निकम्॥ ॥

तद्राज॥इहतेनैवग्रहणाद्बहुशब्देनबहुवचनमुच्यतइतिलक्ष्यते।संज्ञानांचैकदेशपदप्रयोगोदृश्यतेयथाभीमसेनोभीमइति।अर्थग्रहणेतुतेनैवेतिनचवक्तव्यंप्रियवाङ्गाइत्यत्रबहुत्वेतद्राजस्यवृत्त्यभावाल्लुकःप्रसङ्गाभावाद्बहुवचनंतुपरमितिलुक्प्रसङ्गेतन्निवृत्तयेतेनैवग्रहणंकर्तव्यम्।अस्त्रियामितितुप्रतिषेधोबहुवचनग्रहणेनुपपन्नः।आङ्ग्यःस्त्रियइत्यादौस्त्रीप्रत्ययेनबहुवचनस्यव्यवधानाल्लुकःप्रसङ्गाभावात्।अर्थग्रहणेतुलुक्प्रसक्तावऽस्त्रियामितिनिषिध्यतेतदेवंपक्षद्वयस्यापिलिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणायविचारःक्रियतेतत्रपूर्वंप्रत्ययपक्षोविचार्यते।तद्राजादीनामिति।आदिशब्देनवक्ष्यमाणालुग्भाजोगृह्यन्ते।समासबहुत्वइति।समासार्थबहुत्वइत्यर्थः।नचात्रेति।अन्यपदार्थकृतत्वादत्रबहुत्वस्य।भवतिवैकिंचिदिति।एतावदेकंवाक्यम्।एवंविधंकिंचिद्भवतीत्यर्थः।किंतदित्याह।आचार्याइति।सूत्रेक्रियमाणमपिकुर्वन्तीत्यर्थः।बहुवचनपक्षेसर्वथावचनेनैवदोषोनिराकार्यइतिप्रतिपादनमस्योपन्यासस्यफलम्।प्रत्ययपक्षेदोषोद्भावनेनार्थग्रहणंस्थापयति।अबहुत्वइति।समासार्थस्याबहुत्वाद्बहुवचनपरत्वाभावेपिलुग्वक्तव्यः।प्रत्ययश्चेद्बहुत्वउत्पन्नइत्यर्थः।नबहुवचनइत्येवेति।प्रसमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वंतद्राजस्यलुक्करिष्यतइतिभावः।नचात्रेति।अन्तरङ्गानपिविधीन्लुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्ययंलुक्प्रत्यययोत्तरपदयोश्चेतिज्ञापकादस्येवात्रसंभवाद्बाधतइतिभावः।

तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियाम्॥तद्राजादीनांलुकिसमासबहुत्वेप्रतिषेधः॥तद्राजादीनांलुकिसमासबहुत्वेप्रतिषेधोवक्तव्यः।प्रिय आङ्ग एषांतइमेप्रियाङ्गाः।प्रियःवाङ्ग एषांतइमेप्रियवाङ्गाइति।किमुच्यतेसमासबहुत्वेप्रतिषेधइति।यदातेनैवचेत्कृतबहुत्वमित्युच्यतेनचात्रतेनैवकृतंबहुत्वम्।भवतिवैकिंचिदाचार्याःक्रियमाणमपिचोदयन्तितद्वाकर्तव्यंतेनैवचेद्बहुत्वमितिसमासबहुत्वेवाप्रतिषेधइति।अबहुत्वेलुग्वचनम्।अबहुत्वेचलुग्वक्तव्यः।अतिक्रान्तःअङ्गानत्यङ्गइति।बहुवचनेपरतोयस्तद्राजइत्येवंचकृत्वाचोद्यते।अथकिमर्थंपुनरिदंनबहुवचनइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।बहुवचनइत्युच्यते।नचात्रबहुवचनंपश्यामः।प्रत्ययलक्षणेन।नलुमतातस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणस्यप्रतिषेधः

॥

नलुमताङ्गस्येतिवक्ष्यामीति।यथास्थितमेवन्यासमेवंव्याख्यास्यामि।लुमतालुप्तोयःप्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्गंतस्ययत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वातन्नभवति।लुक्प्रत्ययस्यकार्यंनसमस्तस्याङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणेनभविष्यति।पञ्चभिरिति।क्रीतार्थस्याहीयस्यठकोध्यर्द्धपूर्वेतिलुक्।लुक्तद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्।तत्रप्रत्ययलक्षणेनभिसमाश्रित्यात्रपक्षेयञञोश्चेतिलुक्प्राप्नोति।नहियञ्लुगङ्गस्यकार्यमितिपञ्चगर्गइतिस्यात्।पञ्चगार्ग्यइतिचेष्यतइत्यर्थः।अस्त्रियामितिचात्रप्रतिषेधोनभवत्यर्थान्तरेपुंसिसंक्रान्तत्वाद्वृत्तिपदार्थस्येत्याहुः।द्वन्द्वेबहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः।गार्ग्यश्चवात्स्यश्चवाज्यश्चेतिद्वन्द्वः।अत्रैकैकस्यबहुवचनपरत्वंनास्तियच्चसमासाद्बहुवचनमुत्पद्यतेतदन्त्यादेवपरंनसर्वेभ्यः।प्रत्ययनिर्दे

नलुमताङ्गस्येतिवक्ष्यामि।नैवंशक्यम्।इहहिदोषःस्यात्।पञ्चभिर्गार्गीभिःक्रीतःपटःपञ्चगार्ग्योदशगार्ग्यः।द्वन्द्वेबहुषुलुग्वचनम्।द्वन्द्वेअबहुषुलुग्वक्तव्यः।गर्गवत्सवाजाइति।इहचलुग्वक्तव्यः।गर्गेभ्यआगतंगर्गरूप्यंगर्गमयमिति।इहचात्रयद्इतिउदात्तनिवृत्तिस्वरःप्राप्नोति।सिद्धंतुप्रत्ययार्थबहुत्वेलुग्वचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।प्रत्ययार्थबहुत्वेलुग्वक्तव्यः।यदिप्रत्ययार्थबहुत्वेलुगुच्यतेतेनाप्यस्त्रियामितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।आङ्ग्यःस्त्रियःवाङ्ग्यःस्त्रियइति।यस्यपुनर्बहुवचनेपरतोलुगुच्यतेतस्यईकारेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति।यस्यापिबहुवचनेपरतोलुगुच्यतेतेनाप्यस्त्रियामितिवक्तव्यम्।आम्बष्ठ्याःस्त्रियःसौवीर्यःस्त्रियइत्येवमर्थम्।अत्रापिचापाव्यवधानम्।एकादेशेकृतेनास्तिव्यवधानम्।एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव।

शपक्षेतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्यलुकोप्रसङ्गः।गर्गरूप्यमिति।सुबन्तेनकेवलंवाक्यंक्रियतेप्रत्ययस्तुप्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यतइतिबहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्नप्राप्नोति।अत्रयइति।अत्रेरपत्यानिइतश्चानिञइतिढक्।कितइत्यन्तोदात्तत्वम्।तत्रयदिजसिपरतोलुक्क्रियतेतदाअनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिजसउदात्तत्वप्रसङ्गः।अर्थनिर्देशाश्रयेणपरिहारमाह।सिद्धंत्विति।लुग्वचनात्।लुग्व्याख्यानादित्यर्थः।आम्बष्ठ्याइति।आम्बष्ठस्यापत्यानिवृद्धाःस्त्रियइतिवृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङितिञ्यङ्।ञ्यङश्चाबितिचाप्।एकादेशः।सचान्तवद्भावान्नव्यवधायकइतिलुक्प्रसङ्गःप्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामितिप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः।एकादेशइति।अचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावः।नदेवमर्थनिर्देशपक्षएवास्त्रियामितिवक्तव्यम्। ॥

द्वन्द्वइति।एकस्मिन्नेवार्थेप्रत्ययोत्पत्तौसत्यांबहुत्वाभावात्।प्रत्ययपक्षेत्वन्त्यस्यतावत्सिध्यतीतिमन्यते।अर्थपक्षएवदोषमाह।गोत्रस्येति।अपत्यप्रत्ययोलोपभाग्यदाबहुष्वर्थेषूत्पन्नोयुवापत्यविवक्षायामर्थान्तरेद्वित्वविशिष्टएकत्वविशिष्टेवासंक्रामतितदाबहुषुतस्योत्पन्नत्वाल्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्यः।प्रत्ययपक्षेतुबहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्नभवति।द्व्येकयोरिति।द्व्येकशब्दौद्वित्वैकत्ववृत्तीउपात्तौ।अन्यथाबहुवचनंस्यात्।बैदइति।बिदस्यापत्यानिबहूनीत्यञ्प्रत्ययः।तदन्ताद्यून्यतइञिमितीञ्।तस्यएयक्षत्रियार्षञितइतिलुक्।नाचीरेवेति।गोत्रेलुगचीत्यनेन।अञन्तमिति।प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदन्तत्वेस्थितेबहुष्वितिविशेषणात्तदन्तस्यैवेतिमन्यते॥काश्यपाइति।कश्यपस्यापत्यंगोत्रमितिबिदादित्वादञ्।ततःकाश्यपइवतस्य

द्वन्द्वेऽबहुषुलुग्वचनम्।द्वन्द्वेअबहुषुलुग्वक्तव्यः।गर्गवत्सवाजाइति।गोत्रस्यबहुषुलोपिनोबहुवचनान्तस्यप्रवृत्तौद्व्येकयोरलुक्।गोत्रस्यबहुषुलोपिनोबहुवचनान्तस्यप्रवृत्तौद्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः।विदानामपत्यंमाणवकोवैदः।बैदौ।किमर्थमिदम्।नाचीत्येवालुक्सिद्धः।अचीत्युच्यते।नचात्राजादिंपश्यामः।प्रत्ययलक्षणेन।वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणम्।एकवचनद्विवचनान्तस्यप्रवृत्तौबहुषुलोपोयूनि।एकवचनद्विवचनान्तस्यप्रवृत्तौबहुषुलोपोयूनिवक्तव्यः।बैदस्यापत्यंबहवोमाणवकाबिदाः।बैदयोर्वाबिदाः।अञ्योबहुषुयञ्योबहुष्वित्युच्यमानोलुङ्प्राप्नोति।माभूदेवम्।अञन्तंयद्बहुषुयञन्तंयद्बहुष्वित्येवंभविष्यति।नैवंशक्यम्।इहहिदोषःस्यात्।काश्यपप्रतिकृतयःकाश्यपाइति।ततोयमाह।यस्यप्रत्ययार्थेबहुत्वेलुक्।द्वन्द्वेऽबहुषुलुग्वचनमित्यस्यपरिहारः।नवासर्वेषांद्वन्द्वेबह्वर्थत्वात्।नवाएषदोषः।किंकारणम्।सर्वेषांद्वन्द्वेबह्वर्थत्वात्।

तिकृतयइत्यत्रार्थेइवेप्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्यजीविकार्थेचापण्यइतिवादेवपथ्यादिष्वर्चासुपूजनार्थासुचित्रकर्मध्वजेष्वितिपाठाल्लुप्।एतदञन्तंबहुषुवर्ततेइतिलुक्प्रसङ्गः।अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्यउत्पन्नइत्यञ्योबहुष्वितिविद्यायमानेनास्तिलुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः।प्रत्ययादर्शनस्यैवलुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्ययाएवकार्यभाक्त्वाद्बहुष्वित्यनेननविशेष्यन्ते.इदानींपक्षद्वयेपिक्रमेणपरिहारउच्यते।ततोयमिति।नवेति।एकैकंप्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीतिलुक्सिध्यतीत्यर्थः।यश्चतदन्तपक्षेदोषःकाश्यपाइतिसउत्तरत्रपरिहरिष्यते। ॥

अचोद्यंचोद्यइति। अचोदनार्हंवस्तुत्वयाअहंचोदयइत्यर्थः। चोदिःपृच्छत्यर्थत्वाद्दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद्द्विकर्मकः। लुकिकृतइति। अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतिभावः। पञ्चगर्गाइति। प्रत्ययलक्षणेनबहुवचनपरत्वाश्रयोलुक्प्रवर्ततइत्यर्थः। समर्थादिति। समर्थानांप्रथमाद्वेत्यधिकारादितिभावः। सामर्थ्यंचसुबन्तेनेति। सुबन्तेनद्वितीयस्यपदस्यसंबन्धवत्त्वंपदस्यैवप्रयोगार्हत्वात्। प्रातिपदिकाधिकारस्तुवृद्धादिविशेषणार्थः॥ अहमिति। सोह्युभयोर्दोषोनतमेकश्चोद्यः। त

सर्वाणिद्वन्द्वेबह्वर्थानि। कथम्। युगपदधिकरणविवक्षायांद्वन्द्वोभवति। ततोयमाहयस्यबहुवचनेपरतोलुक्। यदिसर्वाणिद्वन्द्वेबह्वर्थानि। अहमपीदमचोद्यंचोदये। द्वन्द्वेबहुषुलुग्वचनमिति। ममापिह्यत्रसर्वत्रबहुवचनंपरंभवति। लुकिकृतेनप्राप्नोति। प्रत्ययलक्षणेनभविष्यति। नलुमताऽस्मिन्नितिप्रत्ययलक्षणस्यप्रतिषेधः। नलुमताङ्गस्येतिवक्ष्यामि। ननुचोक्तंनैवंशक्यम्। इहहिदोषःस्यात्पञ्चभिर्गार्गीभिःक्रीतःपटः पञ्चगार्ग्योदशगार्ग्यइति। इष्टमेवैतत्संगृहीतंपञ्चगर्गोदशगर्गइत्येवभवितव्यम्। तथेदमपरमचोद्यंचोदयेगर्गरूप्यंगर्गमयम्। अत्रापिबहुवचनइत्येवसिद्धम्। कथम्। समर्थात्तद्धितउत्पद्यतेसामर्थ्यंचसुबन्तेन। ततोयमाहयस्यप्रत्ययार्थबहुत्वेलुक्। यदिसमर्थात्तद्धितउत्पद्यते॥ अहमपीदमचोद्यंचोदयेगोत्रस्यबहुषुलोपिनोबहुवचनान्तस्यप्रवृत्तौद्व्येकयोरलुगिति। कथम्। यस्यापिबहुवचनेपरतोलुक् तेनाप्यलुग्वक्तव्यः। तस्यापिह्यत्रबहुवचनंपरंभवति। नवक्तव्यः। अचीत्येवालुक्सिद्धः। अचीत्युच्यतेनचात्राजादिंपश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। ननुचोक्तंवर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमिति। यदिवाकानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपिप्रत्ययलक्षणेनभवन्ति। तथेदमपिभविष्यति। अथवाविशेषेणलुकमुक्त्वाहलिनेतिवक्ष्यामि। यद्येवमविशेषेणलुकमुक्त्वाहलिनेत्युच्यतेविदानामपत्यंबहवोमाणवकाविदाअत्रापिप्राप्नोति।

स्यापिह्यत्रेति। प्रत्ययलक्षणेन। अचीत्येवेति। अयंचद्वयोरपिसाधारणःपरिहारः। यदिवेति। यथैवेत्यर्थः। यथातृणेडितीमागमः। अयंभावः। यत्कार्यंवर्णरूपाश्रयंनप्रत्ययत्वाश्रयंतत्प्रत्ययलक्षणेननभवति। यथागोहितमित्यादाववादयः। इमागमस्तुहलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात्प्रत्ययाश्रयइतिप्रवर्तते। एवंगोत्रेलुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक्प्रत्ययलक्षणेनप्रवर्तते। हलिनेति। यथागर्गरूप्यमिति।

पुनरस्येति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यञञोश्चेति लुग्भविष्यती त्यर्थः। पुनरिति। लुक्कृत्वा स्ववदलुक्कृत्वात्तस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानामिति। प्रतियोगं समर्थानां प्रथमा दित्यस्यानुवृत्तिलभ्यायमर्थः। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुग्भवतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽनन्तः शब्द इति प्राथम्या भावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीति इतश्चानिञ इति ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति बिदाद्यञ्। तत उभाभ्यां युवबहुत्वे त इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्। ढकोऽत्रिभृग्विति अञो यञञोश्चेति भावः। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुन्निति वुन्।

अस्तु। पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग् भविष्यति। पुनरलुक् कस्मान्न भवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्य लुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्य लुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति। मा भूदेवम्। अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्।

।तस्याकादेशः। यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रे लुगचीति यथान्यासेपि अलुगजः प्रसज्येतेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। पूर्ववद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। ततो अणञोर्लुक्। वुन्। भृग्वङ्गिरसिकेति। ऋष्यण्। यून्यत इञ् तस्य लुक् अणो लुक् वुन्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति। गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्रात्रिभृग्विति लुक्प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते। यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत पठितस्तु यथोक्तकार्यज्ञापनायेत्यर्थः। अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह। यदपीति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। प्रतिकृतिबहुत्वे यमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः। ॥

नचैतदिति। यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येव युक्तम्। इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह। यस्येति। तस्मादिति। अर्थपक्षे लुको परनिमित्तकत्वादत्र यञ इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः। अस्त्रियामित्येतत्तुक्तमेव। गार्गी चेति। एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः। देवा इति दिव्यदृशः देवा इति पण्डिता इत्यर्थः। तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवाद् न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः। अन्ये तु ब्रुवते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानात् यञो लुका न भाव्यम् न्येषां तु भा

नचैतत्स्त्रौ। किंकं गोत्रम्। यस्य बहुवचने परतो लुक् समासबहुत्वे तेन नेति प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम्। यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम्। यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषः। अत्र यञ इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्यायान्। अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति। यदि तावदस्त्रीविधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका। अथ स्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन। किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम्। देवा ज्ञातुमर्हन्ति॥ अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम्। उभयं हि दृश्यते। शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। तद्राजस्य वा॥ यञञोश्च॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम्। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्।

व्यमिति॥ अथेति। लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः। यदा लोपभाग्युगपदर्थानामभिधानाद्बह्वर्थस्तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियतामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रश्नः। उभयं हीति। ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः। भृगुवत्साग्रायणेष्विति। अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः। अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी। न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिः॥ यञ॥ यञादीनामिति। इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादय आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्॥ ॥

बहू॥द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपिसंभवाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः।किमयमिति।गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपिद्वन्द्वसंभवः।औद्दालकिरिति।उद्दालकोनामभरतकुलोत्पन्नः।नगोपा॥बिदाद्यन्तर्गणोगोपवनादिः।नचतत्समाप्तयेगणेवृत्करणंपठितमितिआगणान्ताद्ग्रहणंप्राप्नोतीत्याह।गोपवनादिप्रतिषेधइति॥ ॥उपका॥द्वन्द्वेपिलुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रश्नः।किमर्थमिति।आष्टकिकापिष्ठलयइति।अस्मादेवोदाहरणान्तिककितवादिष्वस्यपाठोनार्थइतिलक्ष्यते।द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थ

गार्ग्यस्यकुलंगार्ग्यकुलंगर्गकुलंवा।गार्ग्ययोःकुलंगार्ग्यकुलंगर्गकुलंवा।बिदस्यकुलंबैदकुलंबिदकुलंवा।बैदयोःकुलंबैदकुलंबिदकुलंवा।यञादीनामितिकिमर्थम्।आङ्गस्यकुलमाङ्गकुलम्।आङ्गयोःकुलमाङ्गकुलम्।एकद्वयोरितिकिमर्थम्।गर्गाणांकुलंगर्गकुलम्।तत्पुरुषइतिकिमर्थमाङ्गकुत्तुम्।गार्ग्यस्यसमीपमुपगार्ग्यम्।षष्ठ्याइतिकिमर्थम्।शोभनगार्ग्यः।यञञोः॥बहुचइञःप्राच्यभरतेषु॥किमयंसमुच्चयःप्राच्येषुभरतेषुचेतिआहोस्विद्भरतविशेषणंप्राग्ग्रहणंप्राञ्चोयेभरताइति।किंचातः।यदिसमुच्चयः।भरतग्रहणमनर्थकंनह्यन्यत्रभरताःसन्तिअथप्राग्ग्रहणंभरतविशेषणम्।प्राग्ग्रहणमनर्थकंनह्यप्राञ्चोभरताःसन्ति।एवंतर्हिसमुच्चयः।ननुचोक्तंभरतग्रहणमनर्थकंनह्यन्यत्रभरताःसन्तीतिनानर्थकम्।ज्ञापकार्थम्।किंज्ञाप्यते।एतज्ज्ञापयत्याचार्यः।अन्यत्रप्राग्ग्रहणेभरतग्रहणंनभवतीति।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम्।इञःप्राचांभरतग्रहणंनभवति।औद्दालकिःपिता।औद्दालकायनःपुत्रइति।बहुच॥नगोपवनादिभ्यः॥गोपवनादिप्रतिषेधःप्राग्घरितादिभ्यः।गोपवनादिप्रतिषेधःप्राग्घरितादिभ्योद्रष्टव्यः।हारितःहारितौ।बहुषुहरिताः।नगोपव॥उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे॥ ॥किमर्थमद्वन्द्वइत्युच्यते।द्वन्द्वेमाभूदिति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।इष्यतेद्वन्द्वेआष्टककपिष्ठलाः।आष्टकिकापिष्ठलयइति।अतउत्तरंपठति।अद्वन्द्वइतिद्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।अद्वन्द्वइत्युच्यतेद्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।द्वन्द्वाधिकारोनिवर्त्यतेतस्मिन्निवृत्तेअविशेषेणद्वन्द्वेचाद्वन्द्वेचभविष्यति।उपकादिभ्यो॥

मिति। अधिकारग्रहणेनात्रशास्त्रीयोधिकारःस्वरितत्वनिमित्तोनगृह्यतेनहिपूर्वसूत्रोपात्तोद्वन्द्वशब्दआसक्तस्वरितःकिंतर्हिलौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणोनिविवर्तयिषितः।द्वन्द्वशब्देनतद्विषयोधिकारोभिधीयतेतस्यनञानिषेधोद्योत्यतेतेनायमर्थोद्वन्द्वइह ॥
नापेक्ष्यतेतदनपेक्षायांसामान्येनद्वन्द्वेचाद्वन्द्वेचलुग्विकल्पसिद्धिः॥

भा· कै· ५०१

आगस्त्य ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गस्ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशेऽकृते वृद्धत्वात्
छो न स्यादित्याह। प्रकृतिनिपातनमिति। प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः। लुक्प्रतिषेध इति। गोत्रे लुगचीति-
लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति॥ प्रत्ययान्तनिपातने हीति। यदि
प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः। कौण्डिना इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्। अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः। अधि

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्॥ ॥आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्र-
कृतिनिपातनं कर्तव्यम्। अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। लुक्-
प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम्। लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात्॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः। प्रत्ययान्तनिपातने
हि सति वृद्ध्यभावः स्यात्। आगस्तीयाः कौण्डिना इति। प्रकृतिनिपातनं क्रियते। केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भ-
विष्यति। अधिकारात्प्रत्ययलोपः। अधिकारात्प्रत्यय लोपो भविष्यति। तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम्।
न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति। ततः अगस्तिकुण्डिनजित्ये-
तौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति। प्रत्ययान्ताद्धि
भवान् षष्ठीमुच्चारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। नैष दोषः। यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भ-
वन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति। अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः॥ आगस्त्य॥ ॥यङोचि च॥ ॥ङुतोचि॥ ङुतः
अचीति वक्तव्यम्। इह मा भूत् सनीस्रसोदनीध्वस इति। अथ ङुत इत्युच्यते। इह कस्मान्न भवति। योयूपः। रे-
रूपः। विहितविशेषणम् ऊकारग्रहणम्। ऊकारान्ताद्यो विहित इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इष्टमेवैत-
त्संगृहीतं सनीस्रंसोदनीध्वंस इत्येव भवितव्यम्। यङो॥

कारादिति। लुग्ग्रहणमिहानुवर्तेनेतत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते। बहुषु लुग्भवतीति। बहुषु वर्तमानयोर्यः प्र-
त्ययस्तस्येत्यर्थः। प्रकृत्यादेशाविति। सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः। प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते। एवमपीति। षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यादेशविधानादिति भावः। ततश्च लुक आदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः। यथापरिभाषितमिति। तत्र स्थानिभेदात्पर्यायाभावः॥ ॥
यङोचि॥ सनीस्रस इति। यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात्। अनो लोपः। यस्य ह-
ल इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव॥ ॥

रामः ५०६

लइति लोपे तु प्रत्ययलक्षणमभवत्येव॥

गाति॥ पिबतेरिति। पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः। शिति च पिबादेशो विहित इति पापाने इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम्। अगासीदिति। गै शब्दे पा रक्षणे अनयोर्यमरमनमातां सक्च इति सगागमः। सिचश्चेट्। निर्देशादिति। गातीत्यादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुका गातिशब्दस्तिपा निर्दिष्टः। सर्वत्रेति। घुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः। तेन पायते इति पातेरीत्वाभावः। शोषणार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वान्न। लिङ्गं भ्रमादिति॥ आमः॥ लिग्रहणमिति। निपातनादप्यत्र लुक् सिध्यति। न त्वनपेक्ष्या

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ गापोर्ग्रहणे इणपिबत्योर्ग्रहणम्। गापोर्ग्रहणे इणपिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम्। इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अगासीन्नटः। अपासीद्धनमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इणो ग्रहणे तावद्गात्तिनिर्देशादेव्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। पाग्रहणे चापि वार्त्तमुक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। गातिस्था॥ तनादिभ्यस्तथासोः। तथासोरात्मनेपदवचनम्। तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम्। एकवचनग्रहणं वा। अथवा एकवचने यत्तथासीदिति वक्तव्यम्। तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम्। अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्नतिष्टं प्रसज्येत। अतनिष्ट यूयम्। असनिष्ट यूयमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोस्त्यात्मनेपदम्। अस्ति च परस्मैपदम्। अस्त्येकवचनम्। अस्ति बहुवचनम्। अयं तु खलु थासशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च। तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति। अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते। नाश्वो न गर्दभ इति। तनादि॥ आमः॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम्। आमः लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तां वै जवापयो विदामक्रन्। अस्य भवन्तो विदांकुर्वन्तु। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिग्रहणं निवर्तिष्यते। पदि निवर्तते। प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति। इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चैष्यते। एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति।

यं परिहार उक्तः। प्रत्ययमात्रस्येति। तरबादेरपीत्यर्थः। एवं ह्याहेति। व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः। आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविकी वाऽनुत्पत्तिस्तरबादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायत इति भावः।

अर्थवत इति। आंप्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वा[illegible]वान्। आम इति। अमगत्यादिषिल्यस्यणालिवृद्धौ हि वैच न एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वात्सं[illegible]लुक्[illegible]पुनरिति। यदा विशेषविधिः सामान्यविधिबाधक इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशत्वि[illegible]विभ[illegible]न लुका बाध्यन्त इत्यादेशापवादो लुक् संपद्यते। अथ तु विरोधाद् इति च संभवो यद्युभयस्यादित्या[illegible]तर[illegible]दीर्घादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः। लुगिति। सत्यपि संभवे बाधनं तक्रदाने नैव दधिदानस्येति भावः। क[illegible]निश्चा[illegible]दिस्तिङ्कार्यस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः॥ कथमिति। आमः प्रत्ययत्वाद् प्रत्यय

यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तन्नु[illegible]दुपः [illegible]नं भवति। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शशामतताम। वृद्धौ कृ[illegible]मे इति लुक् प्राप्नोति। आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणात्सलोऽप्रतिषेधः। आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणात्सलः अप्रति[illegible]अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ लुक् कस्मान्न भवति। शशामनतामेति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थव[illegible]दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान्। आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणात्सलोप्रतिषेधद[illegible]प्रतिषेधो वक्तव्यः। आम उक्तं वा। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। [illegible] त्यकोपि [illegible]पवादः आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु भवति। लुगादेशापवादः। लुक् आदेशानामपवादः। निङ्[illegible] ण्डिन्यये [illegible]भावः। कस्य पदत्वस्यासुबन्तत्वात्सिद्धम्। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति॥ कथं स्वाद्यु[illegible]स[illegible] वशिष्टस्य [illegible]तिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्। लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रा[illegible] मीत्वसादनीध्व[illegible]र्थप्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भवति। यद्येवं सुपः श्रवणं[illegible] ग्रहणम्। ङकार[illegible]भविष्यति। कथमव्ययत्वम्। अव्ययत्वं मकारान्तत्वात्। कृदन्तं मान्तमव्य[illegible]मिद्रत्येव भवित[illegible]ति।

इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधोऽसि[illegible]त्रप्रकृतेरादेशः प्रत्यय[illegible]कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य। अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः। सुपः श्रवणमि[illegible]ति सामर्थ्य[illegible]स्य हल्ङ्यादिलोपो स्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः। कृदन्तमिति। कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्याविशेषणे मेजन्तग्रहणं न तु कृतः। स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणे तद्धितसाहचर्याद्धा तद्धित एव गृह्यते। यत्प्रकारयांचकारेति। अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तच्च तिबादिषु किंसति गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति। प्रशब्दस्याकारस्यामित्यनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरस्ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः। तस्य चेति। आमन्त्रस्य। तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते। तस्मात्परं तिङन्तं तु चकारादि निहन्यते। नकारस्यामिति। तत्रश्च न लोपादिप्रसङ्गः। न चकारेति। नञो तिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगानिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य। अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः॥ अव्यया॥ लिङ्ग[illegible]दिति। न स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः। भूतमियं ब्राह्मणी

स्वरः कथम्। यत्त्वकारयाञ्चकार सर्वं [illegible] स्वरत्वात्। कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भविष्यति। तथा च निघात [illegible] शब्द इति [illegible] वति। चतुष्कामं याजयाञ्चकार। तिङ्ङतिङ इति तस्य वा निघातः। तस्माच्च निघातः सिद्धो [illegible] हणे तावद्भूते [illegible] सप्रसङ्गः। नञा तु समासः प्राप्नोति। नकारयांनहारयाम्। नञ् सुबन्तेन सह समस्यते [illegible] सुब्विकरण [illegible] त्वा। किमुक्तम्। असामर्थ्यादिति। नात्र नञ आमन्त्रेन सामर्थ्यं केन तर्हि लिङन्तेन। न [illegible] ग्रहणं [illegible] न्ता [illegible] मिति। आमः॥ अव्ययादाप्सुपः॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थकं लिङ्गाभावात्। अव्यय [illegible] तेव [illegible] र्थकम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्। अलिङ्गमव्ययम्। किमिदं भवान् सुपो लुकं मृष्यति [illegible] अत [illegible] यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि। सत्यमेवमेतत्। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः [illegible] र्थयति आपः पुनरस्य लुकि सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्रा [illegible] रणम्। एकत्वादीनामभावात्। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। न चैषामेकत्वादयः सन्ति। अवि [illegible] यन्ते। उत्पन्नानां नियमः क्रियते। अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एक [illegible] एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति॥ [illegible]

इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति [illegible]ः। किमिदमिति। संख्याया अप्यभावात्सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्वाभाविकेऽपि सुपोऽनुपलब्धि [illegible] पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धये व्याख्यायत इत्यर्थः। उच्यमानेऽपीति। प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् [illegible] सुपो लुगसंभवादिति भावः। एकत्वादिष्विति। वाक्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थे स्वादिविधानादिति भावः। आ [illegible] न्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः। ॥

यदयमिति।एकवाक्यतापक्षेपिज्ञापकात्सुब्लु[illegible]निरित्यर्थः॥ नाव्ययी॥ योगव्यवस्थानमिति।योगविभागइत्यर्थः।तुर्नियामकइति।अवधारणेतुर्वर्तनेतेनामेवापञ्चम्याअलु[illegible]तुपञ्चम्याअपीत्यर्थः संपद्यते।आपाटलिपुत्रमिति।आङ्योगेत्रपञ्चमीनत्वपादानइत्यम्भावोभवतीत्यर्थः।नवेति।[illegible]भावाद्विहितायाःपञ्चम्याअमादेशप्रतिषेधोत्रतूत्तरपदाद्विहितापञ्चमीतस्याश्चसमासप्रातिपदिकत्वाल्लुकिकृतेसमा[illegible]सुप्शब्दउत्पद्यतेनतस्याम्भावः।भवतितदेति।श्रूयतएवेत्यर्थः।आउपकुम्भा

अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।उत्पद्यन्तेव्ययेभ्यःस्वादयइति।यदयमव्ययादाप्सुपइतिलुकंशास्ति।अव्ययात्॥ नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः। नाव्ययीभावादतइतियोगव्यवस्थानम्। नाव्ययीभावादतइतियोगोव्यवस्थेयः।नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपोलुग्भवति।ततोम्त्वपञ्चम्याइति,किमर्थोयोगविभागः।पञ्चम्याअम्प्रतिषेधार्थः।पञ्चम्याअमःप्रतिषेधोयथास्यात्।एकयोगेह्युभयोःप्रतिषेधः।एकयोगेह्युभयोःप्रतिषेधःस्यात्।अमःअलुकश्च।सतर्हि योगविभागःकर्तव्यः।नकर्तव्यः।तुर्नियामकः।तुःक्रियते।सनियामकोभविष्यति।अमेवापञ्चम्याइति।अमिपञ्चमीप्रतिषेधेपादानग्रहणम्।अमिपञ्चमीप्रतिषेधेअपादानग्रहणंकर्तव्यम्।अपादानपञ्चम्याइतिवक्तव्यम्।किंप्रयोजनम्।कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम्।कर्मप्रवचनीययुक्तेमाभूत्।आपाटलिपुत्राद्वृष्टोदेवः।नवोत्तरपदस्यकर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः।नवावक्तव्यम्।किंकारणम्।उत्तरपदमत्रकर्मप्रवचनीययुक्तम्।उत्तरपदस्यकर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमीनभविष्यति।यदाचसमासःकर्मप्रवचनीययुक्तोभवतितदाप्रतिषेधः।तद्यथा।आउपकुम्भात्।आउपमणिकात्।इति।नाव्ययीभाव॥तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्॥सप्तम्याऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्योनित्यम्।सप्तम्याऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्योनित्यमितिवक्तव्यम्।सुमद्रं सुमगधम्।ऋद्धिनदीसमास।उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम्।संख्यावयव।एकविंशतिभारद्वाजं द्विपञ्चाशन्मौनमम्। तृतीयासप्त॥

दिति।कुम्भस्यसमीपमित्यव्ययीभावः।ततआङ्योगेपञ्चमी॥ तृतीया॥ सुमद्रमिति।मद्राणांसमृद्धिरित्यव्ययीभावः।एकविंशतिभारद्वाजमिति।एकविंशतिर्भरद्वाजावंश्याः।द्विपञ्चाशन्मौनमावंश्याइतिसंख्यावंश्येनेतिसमासः।तत्रवर्तिपदानांस्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वान्मौनमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टार्थान्तरेसंक्रमाल्लुगभावः।ततःसप्तमी॥नित्योम्भावः।बहुलग्रहणलभ्यश्चायमर्थोदर्शितः॥

लुटः॥ श्वः कर्तेति। तिप्तस्झीनामत्र डारौरसः कृताः। आत्मनेपदानामिति। लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम्। ततश्च विशेषविहितत्वादादेशे टेरेत्वं बाध्यते। पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति। पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं-

लुटः प्रथमस्य डारौरसः। टितां टेरे विधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। टितां टेरे विधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते पचन्ते। डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः। इहोभयं प्राप्नोति। श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतारः इति। डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम्। आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम्। तच्च समसंख्यार्थम्। तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन। इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादेत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति। टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौर स्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनित्यमेत्वमन्यस्य कृतेषु डारौर स्सु प्राप्नोतीत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। डारौरसोप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति। उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम्। एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाट् डारौरसो भविष्यन्ति। समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन। स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति। कुत आन्तर्यम्। अर्थतः। एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः। अथवा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशोयम्। अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डा च डा च डा। रौ च रौ च रौ। रश्च रश्च रः। डा च रौ च रश्च डारौरस इति। आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। डा च रौ च रश्च डारौरसः। डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति॥ किं चातः। यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः सम[illegible]ः प्राप्नोति। एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो र[illegible]प्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु॥

तत्प्रयोजनमेतस्यर्थः॥

किंपुनरिति।कस्यपक्षस्यन्याय्यतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः।इहतुकृतेनैकशेषाणांद्वन्द्वोदुष्टत्वान्नैवप्रशस्यतरइतिनतदपेक्षःप्रश्नः।डारौरसःकृतेटेरइति।परत्वाट्टेरेत्वेकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसोभवन्ति।यथेजतुरीजुरितिकृतेसंप्रसारणेद्विर्वचनम्।एषएवार्थआर्ययादर्शितः।आन्तर्यतइति।यएवामीत्रयःश्रूयन्तेतएवसर्वेषांसन्तु।डाविकारइति।डादेशइत्यर्थः।नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्यस्यादितिडाश्चकर्तव्यः।श्वःकर्तेति।तिपोडादेशस्तस्यतास्यनुदात्तेन्ङिदित्य-

किंपुनरत्रन्यायः।उभयंहिदृश्यते बहुशक्तिकिटिकंबहूनिशक्तिकिटिकानि।बहुस्थालीपिठरंबहूनिस्थालीपिठराणि।डारौरसःकृतेटेरे यथाद्वित्वंप्रसारणे।समासंख्येननार्थोस्तिसिद्धंस्थानेर्थतोन्तराः॥आन्तर्यतोव्यवस्थात्रयएवेमेभवन्तुसर्वेषाम्।टेरेत्वंचपरत्वात्कृतेपितस्मिन्निमेसन्तु।डाविकारस्यशित्करणंसर्वादेशार्थम्।डाविकारःशित्कर्तव्यः।किंप्रयोजनम्।सर्वादेशार्थम्।शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात्।अक्रियमाणेहिशकारेअलोन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्यन्त्यस्यप्रसज्येत।निघातप्रसङ्गस्तु। निघातस्तुप्राप्नोति।श्वःकर्ता।तासेःपरंलसार्वधातुकमनुदात्तंभवतीत्येषस्वरःप्राप्नोति।यत्तावदुच्यते।डाविकारस्यशित्करणंसर्वादेशार्थमिति।सिद्धमलोन्त्यविकारात्।सिद्धमेतत्।कथम्।अलोन्त्यदिकारात्।अस्त्वयमलोन्त्यस्य।कारूपसिद्धिः।कर्ता।डितिटेर्लोपाल्लोपः।डितिटेर्लोपेनलोपोभविष्यति।अभत्वान्नप्राप्नोति।डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति।अनित्वाद्वा।अथवाअनित्त्वादेतत्सिद्धम्।किमिदमनित्त्वादिति।अन्त्यस्यायंस्थानेभवन्प्रत्ययःस्यात्।असत्यांप्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञान।असत्यामित्संज्ञायांलोपोन।असतिलोपेनेकाल्।यदानेकाल्तदासर्वादेशः।यदासर्वादेशस्तदाप्रत्ययः।यदाप्रत्ययस्तदेत्संज्ञा।यदेत्संज्ञातदालोपः॥प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा॥अथवाप्रश्लिष्टनिर्देशोयंडाआडा।सोनेकाल्शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोभविष्यति।

नुदात्तत्वंप्राप्नोति।यस्तुतिङ्ङतिङइतिनिघातःसनलुडितिप्रतिषिद्धः।डितीति।आकारेडितिपरतःसतकारस्यटिसंज्ञकस्यलोपः।डित्करणसामर्थ्यादिति।ततएवानङ्गस्यापीतिबोद्धव्यंनह्यन्त्यस्यडादेशेकृतेसतकारमङ्गंप्रत्ययेपरतोङ्गसंज्ञाविधानात्।अनित्त्वादिति।अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः।अन्त्यस्येति।प्रत्ययस्यह्यवयवःस्यान्नतुप्रत्ययस्तकारादेःसमुदायस्यप्रत्ययत्वात्। ॥

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति। तत्रानेन कृतेकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रवर्तते। सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते। सिद्धमलोन्त्यविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति। यदा तर्हीति। अकृतपरिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबन्धान्निश्ह्रस्यान्त्यादेशकृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः। एकदेशविकृतमिति। पचतु पचन्त्वित्या-

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति। तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। स्वरः कथम्। स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम्। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति। अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनित्यमनुदात्तत्वम्। अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। डारौरसोऽप्यनित्याः। अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति। अन्यथास्वरस्याकृते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो नित्या भवन्ति। उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्डारौरसः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अन्तरङ्गत्वाद्डारौरसः। तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेषु अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम्। एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम्। न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेधः।

द्रो यथा। न्याय्य एवायमिति। पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्योयं तु न्याय्यः। अथवा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते।

इदमिहेति।डारौरस्सुकृतेषुटिलोपेचकृतेसंप्रधारणीयम्।नन्वकृतेनुदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरोनैवप्राप्नोति।तत्कथमनयोर्विप्रतिषेधइत्याह।तदेतदिति।तिपोनुदात्तस्यस्थानेडादेशः स्यानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्सिध्यति।यस्तुतस्टस्यस्थानेक्रियतेतत्रपरत्वाट्टिलोपेकृतेनुदात्तेउदात्तलोपेनकृतइत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेनसिध्यति।पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्वनुदात्तत्वमेवस्यादित्यर्थः।सोसाविति।शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तोनगृह्यतेकिंतर्हिउदात्तत्वाभावयुक्तइत्यर्थः।वृत्तिसन्नियोग

इदमिहसंप्रधार्यम्।अनुदात्तत्वंक्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वरइति।किमत्रकर्तव्यम्।परत्वादनुदात्तत्वम्।अनुदात्तत्वेकृतेपुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरोभविष्यति।तदेतत्क्वसिद्धंभवतियत्पिद्वचनम्।यदपिद्वचनंतत्रनसिध्यति।तत्रापिसिद्धम्।कथम्।इदमद्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंप्रत्ययस्वरस्यापवादः।नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशते।पूर्वंह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः।प्रकल्प्यचापवादविषयंततउत्सर्गोभिनिविशते।नन्नतावदत्रकदाचित्प्रत्ययस्वरोभवतिअपवादंलसार्वधातुकानुदात्तत्वंप्रतीक्षते।तत्रानुदात्तत्वंक्रियतांलोपइति।यद्यपिपरत्वाल्लोपःसोसावविद्यमानोदात्तत्वेअनुदात्तेउदात्तोलुप्यते।प्रत्ययस्वरापवादोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम्।तेनतत्रनप्रसक्तःप्रत्ययस्वरःकदाचित्॥प्रत्ययस्वरश्चतासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः।तेनचाप्यसावुदात्तोलोप्स्यतेतथानदोषः॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येद्वितीयस्याध्यायस्यचतुर्थेपादेद्वितीयमाह्निकम्।समाप्तश्चायंपादोध्यायश्च॥

शिष्टइति।वृत्तिःप्रवृत्तिर्यदैवतासिःप्रवर्ततेतदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्तइत्यर्थः।पूर्वोक्तएवार्थःश्लोकेनसंगृहीतः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याध्यायस्यचतुर्थेपादेद्वितीयमाह्निकंसमाप्तम्।समाप्तश्चायंपादोऽध्यायश्च॥ ॥

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥श्रीसंकष्टनाशिन्यैनमः॥

॥इतिद्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥श्रीविघ्नेश्वरायनमः॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः